

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 12

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Təhirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 12

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019

[www. filologiyameseleleri.net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
Ayna Sultanova küçəsi, 5
elm. ve. tehsil@mail. ru

NORMA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ

XÜLASƏ

Nitq mədəniyyətinin əsas məqsədlərindən biri, bəlkə birincisi ictimai dil təcrübəsinə əsaslanaraq, dilin bütün səviyyələrində normalarının öyrənilməsidir.

Ədəbi dildə normaya verilən tələbləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Norma bu dildə danışan bütün şəxslər üçün vahid və məcburidir. Müvafiq dil daşıyıcıları, cəmiyyətdəki müxtəlif sosial təbəqə və qrupların nümayəndələri ənənəvi ifadə etmə üsullarına, habelə qrammatika və lüğətlərdə təsbit edilmiş qayda-qanunlara, göstərişlərə riayət etməlidirlər.

2. Norma mühafizəkardır və onun qanunları istifadə etdiyimiz dilin cəmiyyətdə formalaşmış qayda-qanunlarının saxlanmasına və qorunmasına yönəlmişdir. Bu mühafizəkarlıq uzusa – dil vahidinin əvvəlki nəsillər tərəfindən qəbul olunmuş istifadəsinə əsaslanır, onların nümayəndələri üçün dilin aydınlığını təmin edir. Norma dildən ənənəvi istifadə qaydalarına əsaslandığı üçün baş verən lingvistik yeniliklərə ehtiyatla yanaşır.

3. Norma zamana uyğun dəyişkəndir: sosial şəraitindən asılı olaraq normalar da dəyişir. Ona görə də ədəbi dilin bu və ya digər inkişaf dövründə köhnə və yeni normanın mövcudluğu qaçılmazdır. Norma ədəbi dilin inkişafı ilə müqayisədə gec dəyişir. Ədəbi dil forması çox inkişaf etdikcə cəmiyyətin ünsiyyət tələbatını daha yaxşı təmin edir, lakin bu inkişaf nəsil-dən-nəslə çox gec ötürülür, ayrı-ayrı söz, forma və konstruksiyalar, nitq nümunələrinin normativ statusu çox ləng dəyişir.

4. Normaya ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif üsullarla dil ifadəsinin dinamik təsirinin kommunikativ məqsəduyğunluğu xasdır. Vahid normanın mövcud olması, adətən, məna, üslub və funksional bölünmə prosesi ilə müşayiət olunur. Bu, ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq, norma ilə tənzimlənən dil vasitələrindən səmərəli istifadəyə imkan yaradır və norma ünsiyyət məqsəduyğunluğuna xidmət edir.

Açar sözlər: norma, ədəbi dil, variantlıq, dialekt, sosiolekt və loru danışıqları, uzus, ünsiyyət, kodifikasiya

Nitq mübadiləsində, ünsiyyətdə dil materialından istifadə etmə səriştəsi, onun təsiretmə gücü, ilk növbədə, ədəbi dili yüksək səviyyədə mənimsəməkdən asılıdır. Ədəbi dil, bir növ, millətin tarixi nöqtəyi-nəzərdən formalaşmış ümumi, universal ünsiyyət vasitəsi, onun mədəniyyətinin daşıyıcısı və ifadəçisi olan nümunəvi dildir. Ədəbi dil norma problemi ilə sıx bağlıdır. Norma dildəki variantlıqdan doğur və sistemdəki bütün dil materialını əhatə edir; norma dildə mövcud olan variantlığın qarşısını alır. Onu dil sistemindəki diaxronik limit də adlandırmaq olar. Doğrudur, variantlıq mənaya xələl gətirmir, dil sistemini dəyişmir, lakin nitq mədəniyyə-

tində yüksək ədəbi dilə, leksik-semantik normaya, məna dəqiqliyinə riayət olunması tələb olunur. Arxetipdən yeni formaya keçənədək dil vahidi müəyyən keçid mərhələsindən sonra norma kimi qəbul olunur. Məsələn, *öz və kəndi* qayıdış əvəzliyi yüz illər boyu Azərbaycan dilində paralel işlənmişdir: “Bilmədim kim, *özünü* sən, ey *kəndisindən* bixəbər” (Nəsimi); “Həqqin qapısından girdim; *Kəndi* vücudumu gördüm” (Xətai). Dilimizin dərin qatlarında *öz və kəndi* sözlərinin bir vurğu altında işləndiyi də məlumdur: “Oğul, baban sağdır, əmma söyləməyə qorxdum, kafərə varasan, *kəndözini* urasan, həlak olasan” (“Kitabi-Dədə Qorqud”). *Kəndözi kəndi* və *öz* sözlərindən əmələ gəlib. *Şol//ol//şu//o* əvəzlilikləri uzun müddət bir-birilərinin variantı olmuşlar: “*Şol* ki, onun nigahi ol bədrü hilalə düşməyə” (Nəsimi); “*Şu* qasidi-fərrux qədim əlminnətü lilləh” (Nəsimi); “Var, ey xəyal, dolaş *ol* qəribin ardınca” (S.Ə.Şirvani); “Nə gələ başıma, *ol* xülfi-mütərra gətirir” (Natəvan); “*Şol* qamətin yayında gözümdən” (M.P.Vaqif) və s. Leksik variantlardan daha yığcam olanı dildə funksionallaşa bilər, bu variantlardan *o* əvəzliyi norma kimi qəbul olunur. Eyni fikirlər *bu* işarə əvəzliyinə də aiddir. Belə ki, *bu* əvəzliyinin tarixən dilimizdə işlənən *bul*, *uşbu*, *işbu* variantları arxaıkləşmişdir. Məhz normalaşma mexanizmi dil vahidlərinin struktur dəyişikliyinə hansı istiqamətdə formalaşmasını sabitləşdirib (bax:1, 16-18).

Düzgün ifadə norması iki aspektdə – yazılı nitqdə sözün hərf tərkibinin normativliyinə riayət olunduğu kimi, şifahi nitqdə orfoepik qanunların gözlənilməsini və funksional səs vahidlərinin normativ səslənməsini, orfofoniyasını, eləcə də orfoepik və orfofonik variantlığın fərqləndirilməsini tələb edir. Orfoepik variantlıq dil sistemində mövcud qanunlar sisteminə uyğun fəaliyyət göztərir, orfofonik variantlıq isə yalnız fonoloji sistemdə mövcuddur. Deməli, dil norması dil quruculuğu üçün ictimai kommunikativ təcrübə prosesində seçilmiş, qəbul edilmiş, möhkəmlənmiş və ənənəvi reallaşan elementlərin – dil sistemində qəbul olunmuş, o dilin daşıyıcılarının nitqində sabitləşən və müəyyən dövr ərzində ədəbi dildə məcburi (qanuni) sayılan linqvistik hadisələrin məcmusudur. Nitq mədəniyyəti isə orfoqrafik, orfoepik və orfofonik sıviyyədə normanın aparıcı variantının işlədilməsi ifadəsidir.

Ədəbi dilə milli dilin dialekt, sosiolekt və loru danışmaları daxil deyil, bütün bunlar ərazi müxtəlifliyində canlı ünsiyyət formalarıdır. *Sosiolekt* söz birləşmələrinin, sintaktik konstruksiyaların məcmusudur, *loru* dil isə ədəbi dildən, daha çox təhsildən uzaq adamların bəsit, sadə danışq tərzidir. Milli dillə milli ədəbi dil arasındakı zaman məsafəsində müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Belə ki, ərazi müxtəlifliyində canlı ünsiyyət formalarının ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsindən onun yazılı ədəbi təzahürünün həyata keçməsinə qədər xeyli vaxt keçir – xalq yazılı ədəbi dili tədricən formalaşır. T.Hacıyevin fikrincə, müəyyən zaman işlənmədən sonra milli dilin ədəbi dil forması yaranır və qanuniləşir, yazıda təsbit olunur. Bunu tarixi, mədəni milli şərait hazırlayır – üslubların hamısı fəaliyyətə başlayır (2, 178). Milli dilin bu müxtəlifliklərindən fərqli olaraq ədəbi dil müvafiq xüsusiyyətlərlə malikdir. Ədəbi dil:

1) milli dilin dialekt layı, onun işlənmə sahəsi, müəyyən ərazi və ya sosial qruplarla əlaqədar deyil;

2)polifunksionallığa – formalaşmış funksional üslublar sisteminin bütün fəaliyyət sahələrinə xidmət edir;

3)nisbi davamlıdır, bu da yazılı nitq normaları ilə təsbit edilir;

4)iki formada – kitab-ədəbi və danışq-ədəbi dil formalarında mövcuddur;

5) variantlığa və dəyişkənliyə meyillidir;

6) kodifikasiya edilir və zamanın tələbləri ilə normalaşır;

7)normalarının sabitliyi əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunur və tətbiqinə şüurlu nəzarət edilir;

8)sosial-ideoloji mühitin amilləri ilə müşayiət olunur;

9)yüksələn xətt üzrə inkişaf edir.

Nitq mədəniyyətinin əsas məqsədlərindən biri, bəlkə birincisi ictimai dil təcrübəsinə əsaslanaraq, dilin bütün səviyyələrində normalarının öyrənilməsidir. Norma – dil vasitələrinin məcmusu və müvafiq dövrdə cəmiyyətdə qəbul edilmiş işlənmə qaydasıdır. Dilçilikdə norma anlayışı geniş və dar mənada başa düşülür. Geniş mənada norma dedikdə ənənəvi və kortəbii sürətdə yaranan, bu və ya digər növ müxtəlifliyi ilə digərlərindən fərqlənən nitq üsulları (dialekt, sosiolekt, ədəbi dil və s.) başa düşülür. Bu mənada norma uzus (latın dilində *uzus* “istifadə edilmə”, “tətbiq olunma” deməkdir) anlayışına yaxındır və bu və ya digər dil vahidindən ənənəvi şəkildə istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Dar mənada norma ədəbi dil anlayışı ilə qırılmaz sürətdə bağlıdır, yəni, norma ədəbi dildə qanuna salınmış və hamı tərəfindən qəbul edilməsi məcbur olan linqvistik qaydalardır; hazırda mövcud olan, keçmiş passiv ehtiyatlardan götürülən və ya dil elementlərinin (leksik, morfoloji, sintaktik və s.) geniş mənada – sosial qiymətləndirilmə prosesində seçim nəticəsində yeni əmələ gələn, cəmiyyətə xidmət etməsi üçün daha əlverişli olan dil vasitələri toplusudur. Dialektlər və sosiolektlərdə bu əlamətlər olmadığı üçün onlara normanın dar mənası aid edilmir. Ədəbi dildə normaya verilən tələbləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Norma bu dildə danışan bütün şəxslər üçün vahid və məcburidir. Müvafiq dil daşıyıcıları, cəmiyyətdəki müxtəlif sosial təbəqə və qrupların nümayəndələri ənənəvi ifadə etmə üsullarına, habelə qrammatika və lüğətlərdə təsbit edilmiş qayda-qanunlara, göstərişlərə riayət etməlidirlər.

2. Norma mühafizəkardır və onun qanunları istifadə etdiyimiz dilin cəmiyyətdə formalaşmış qayda-qanunlarının saxlanmasına və qorunmasına yönəlmişdir. Bu mühafizəkarlıq uzusa – dil vahidinin əvvəlki nəsillər tərəfindən qəbul olunmuş istifadəsinə əsaslanır, onların nümayəndələri üçün dilin aydınlığını təmin edir. Norma dildən ənənəvi istifadə qaydalarına əsaslandığı üçün baş verən linqvistik yeniliklərə ehtiyatla yanaşır.

3. Norma zamana uyğun dəyişkəndir: sosial şəraitindən asılı olaraq normalar da dəyişir. Ona görə də ədəbi dilin bu və ya digər inkişaf dövründə köhnə və yeni normanın mövcudluğu qaçılmazdır. Norma ədəbi dilin inkişafı ilə müqayisədə gec dəyişir. Ədəbi dil forması çox inkişaf etdikcə cəmiyyətin ünsiyyət tələbatını daha yaxşı təmin edir, lakin bu inkişaf nəsil-dən-nəslə çox gec ötürülür, ayrı-ayrı söz, forma və konstruksiyalar, nitq nümunələrinin normativ statusu çox ləng dəyişir. Məsələn, XVI əsr Aşıq Qurbani, XVII əsr Sarı Aşıq, XVIII əsr Molla Pənah Vaqifin şeirlərində xalqdan gələn xeyli sayda söz və ifadələr işlənsə də, xalqın gündəlik həyatında, məişətində istifadə olunmayan ərəb və fars mənşəli sözlər şeir yaradıcılığında ənənə şəklində davam edərək işlədilir.

4. Normaya ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif üsullarla dil ifadəsinin dinamik təsirinin kommunikativ məqsədəuyğunluğu xasdır. Vahid normanın mövcud olması, adətən, məna, üslub və funksional bölünmə prosesi ilə müşayiət olunur. Bu, ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq, norma ilə tənzimlənən dil vasitələrindən səmərəli istifadəyə imkan yaradır və norma ünsiyyət məqsədəuyğunluğuna xidmət edir. Məsələn, gündəlik nitq etiketi formulları: *Salam! Gün aydın. Necəsiniz? Yaxşıyam. Bəs siz necəsiniz? Sağ ol, yaxşıyam* və s. Bu halda norma həm linqvistik, həm də sosial kateqoriyadır. Normanın sosial aspekti yalnız dil hadisələrinin seçilməsi və aydınlaşdırılmasında deyil, həm də onların qiymətləndirilməsində təzahür edir (məsələn, *düzgündür – düzgün deyil, münasibdir – münasib deyil*), belə ki, bu qiymətləndirilmə estetik amillərlə də müşayiət olunur (məsələn: *gözəldir – gözəl deyil*). Bu, nitq fəaliyyətinin sosial tənzimləyicisidir (ətraflı bax:3, 39).

Normanın dəyişməsi prosesində təkcə bu və ya digər yeniliyin meydana çıxması deyil, həm də onun yayıldığı sosial mühit mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu və ya digər sosial qrupun “ictimai çəki”sinin cəmiyyətdə nüfuzu nə qədər yüksək olarsa, onun gətirdiyi dil yenilikləri digər dil daşıyıcılarında tez yayılır və asan mənimsənilir.

Ədəbi dil norması daxili quruluşuna və tərkibinə görə həmcins deyil. Onun özəyini üslubi cəhətdən neytral, eləcə də daha geniş yayılmış dil hadisələri, digər elementlərini isə periferiya – arxaik və yeni dil hadisələri təşkil edir. Dil hadisəsi və ya faktının normativliyi üç şərtlə müəyyən edilir: 1) dil quruluşuna uyğunluq; 2) kommunikasiya prosesində kütləvi və müntəzəm yenidənəyranma; 3) müvafiq hadisənin cəmiyyət tərəfindən norma kimi bəyənilməsi və tanınması. Belə bəyənilmə və tanınmanın daha obyektivləşdirilmiş, eksplisit forması kodifikasiya – sistemə salmaqdır. Kodifikasiya normaya münasibətdə əsasən retrospektiv xarakter daşıyır, yəni ictimai dil təcrübəsi prosesində artıq formalaşmış hadisələrin – fonetik, leksik və qrammatik normaların lüğətlər, soraq və qrammatika kitablarında qeydə alınması, təsbit olunmasıdır. Dil vahidlərinin variantlılığı yarandıqda, ədəbi dildə eyniliyin saxlanması məqsədilə seçim problemi ortaya çıxdıqda normalaşma prosesi zəruridir. Variantlılıq, qeyd etdiyimiz kimi, eyni mənanı müxtəlif formalarda verməkdir, lakin bu hadisəyə ifadə etmə vasitələrinin rəqabəti kimi baxmaq düzgün deyil. Çünki məhz bu rəqabət nəticəsində konkret kommunikativ şərait üçün əlverişli və məqsədəuyğun variantlar meydana çıxır, deməli, rəqabət – ünsiyyət məqsədəuyğunluğunun dik-tə etdiyi qanunauyğun haldır. Variantların yaranmasının əsas səbəbi həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri altında dildə baş verən dəyişikliklərdir.

Xarici amillər aşağıdakılardır:

- dialektlərin təsiri;
- sosiolektlərin (arqo, jarqon, professionalizmlər və s.) təsiri;
- cəmiyyətdə sosial-siyasi dəyişikliklər (leksikada);
- elm və texnikanın inkişafı (terminologiyada);
- beynəlxalq əlaqələr (digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə)

Daxili amillər dilin inkişaf qanunlarıdır:

- dil formalarının unifikasiyası (bərabərləşdirilməsi) meyili (analogiya qanunu);
- dil sabitliyi meyili (dil ənənəsi qanunu) – dil proseslərinə zidd olan ayrı-ayrı formaların süni şəkildə saxlanması;
- dil vasitələrinə qənaət edilməsi meyili (abreviaturların işlədilməsi və ya hallandırılması; AzMİU, AFFA, OMOH və s.).

Variantların rəqabəti birinin qalib gəlməsi, üstünlüyü ilə nəticələnir və o normaya çevrilir. Norma ayrı-ayrı dil formaları, kateqoriyaların inkişaf qanunları və meyillərinə uyğundur. Məsələn, isimlərin hallanmasını yalnız norma tələb etmir – hallandırma bu nitq hissəsi üçün məcburi kateqoriyadır. Norma dilin inkişaf meyillərinə zidd oduqda tədricən zəifləyir və müəyyən zaman kəsiyində bərabər hüquqlu variantlar yaranır, sonra norma dəyişir və sabitləşir. Məsələn, *felin* vacib şəklinin milli dilin başlanğıc mərhələsinədək morfoloji əlaməti müəyyənləşməmişdir, müasir dövrdə *-mali*, *-məli* şəkilçisi ilə düzələn bu forma *məsdər+gərək* quruluşunda işlənmişdir:

Zillət ilə ləzzəti olmaz həyatın, dustilər,

Nəğdi-can sərf eyləyib dünyadan kam almaq gərək.

(Məhəmməd Füzuli)

Kortəbii və şüurlu proseslərin qarşılıqlı təsiri normanın formalaşması və təkamülünə səbəb olur, lakin onların arasındakı nisbət müxtəlifdir (məsələn, orfoqrafik prinsiplər şüurlu əsasın üstünlüyüdür). Norma dildə “fikrin ifadə edilməsi imkanları” kimi başa düşülür, lakin dil sisteminin ifadə edə bildiyi fikirlərin heç də hamısı dil norması hesab olunmur. Məsələn, fikir aydın olsa da, orta əsr Azərbaycan ədəbi dili üçün dil norması hesab olunan *h* əvəzinə *q* və *x*, *t* əvəzinə *d*, *m* əvəzinə *b* paralelizmi, III şəxs xəbər şəkilçisi *-dür* əvəzinə *-dürür*, əmr formasının I şəxsin cəmi *alım* əvəzinə *avuz* sözləri öz fonem mövqeyini qoruyub saxlamamış, morfoloji əlamətləri sabitləşməmişdir.

Norma uzus (tətbiq ənənəsi) və ədəbi dilin quruluşu ilə dinamik olaraq əlaqələndirilir:

1) ədəbi dilin sabitləşdirilməsi onun bərabərləşməsinə, eyniliyinə gətirib çıxarmamalıdır;

2) normalaşdırma şifahi və yazılı dil arasındakı fərqləri kəskinləşdirməməlidir;

3) normalaşdırma variantları da saxlamalı, funksional və üslubi fərqləri aradan qaldırmamalıdır, belə ki, variantlılıq ədəbi dilin funksional-üslubi diferensiasiyasını təmin edir. Ona görə də ədəbi dil norması ümumi halda imperativ (ciddi), məcburi (məsələn: əlifba) və dispozitiv (qeyri-ciddi) variantlı ola bilər.

Norma dilin bütün səviyyələrində qüvvədədir.

1. Fonetik norma – tələffüzdə və vurğuda

2. Leksik norma – sözün mənaya görə düzgün işlədilməsində

3. Morfoloji norma – müxtəlif nitq hissələri formalarından düzgün istifadə olunmasında;

4. Sintaktik norma – söz birləşmələri və cümlələrin düzgün sıralanması və qurulmasında.

Norma ədəbi dildə milli dilin digər dil hadisələri arasında süzgəç, qoruyucu rolunu oynayır: ünsiyyət cəhətdən zəruri olmayan vasitələrin ədəbi dildə tətbiqinə yol vermir, bütün təsadüfi, funksional baxımdan düzgün olmayan ifadələri ayırır. Norma – ədəbi dilin qorunması və saxlanması üçün təminatıdır; onun mühafizəkarlığı, şübhəsiz ki, ədəbi dil üçün faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. N. Məmmədli. Nitq mədəniyyəti və dil norması / Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşdırma məsələləri. Bakı, "Elm", 1991.

2. T. Hacıyev. Milli ədəbi dil və onu törədən faktorlar / Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, "Elm", 1991.

3. Л. И. Скворцов. Теоретические основы культуры речи. М., Издательство «Наука», 1980.

N. Mammedli

Norm as a main aspect of the speech culture Summary

One of the main goals of the speech culture is considered to investigate the norm in all levels of the languages basing on the experience of public language. The definitions having given to the norm can be grouped like the following:

1. Norm is meant to be unique and compulsory for all who speak in this language. The relative language speakers, the delegation of different social communities and groups must follow the ways of traditional rules as well as the rules having made in grammar and dictionaries.

2. Norm is known to be conservative and its rules are directed towards keeping the rules of the language that is used in the society and protecting it. The conservatives is based on the usage of the language that having been used by former generations, and provides the purity of the language for them. Norm deals with the changing that appear in the language as it bases on the usage of the language depending on the traditional usage.

3. Norm changes depending on the time. They change depending on the social changing too. That is why in the development period of the literary language the existence of the old and new norm is not avoidable. Norm changes later comparing the development of the literary language. The more the forms of the literary language develops the more it provides the literary need of the society. It is noteworthy to state that this development is sent to the other generations late. The different words, forms and constructions, speech patterns change very slowly.

4. Norm covers the communicative purpose of the dynamic effect of the language usage with different ways depending on the communicative context. The existence of a unique norm is accompanied by meaning, style and functional division processes. This gives opportunity of using language means productively which is controlled by the norm depending on the communication context and norm serves the communicative purpose.

Key words: norm, literary language, variation, dialect, sosiolect and everyday conversations, communication, codification

Н.Мамедли

Норма как основной фактор культуры речи

Резюме

Один из основных целей, может и первых целей культуры речи является изучение норм на всех уровнях языка основываясь на языковую практику.

Требования, предъявляемые к нормам литературного языка можно сгруппировать следующим образом:

1. Норма является единой и обязательной для всех говорящих на данном языке. Носители определенного языка, разные социальные слои и представители групп общества должны соблюдать указания, правила, данные в грамматике и словарях, а также традиционным стилям управления.

2. Норма консервативна и ее правила направлены на сохранение и защиту сформированных правил языка в обществе. Эта консервативность узуса основывается на использование принятых языковых средств предыдущих поколений и обеспечивает ясность языка для их представителей. Норма, основываясь на традиционных правилах использования языка к лингвистическим новшествам относится с опаской.

3. Норма меняется во времени: в зависимости от социальных условий норма тоже меняется. И поэтому существование старой и новой нормы литературного языка неизбежно. В сравнении с развитием литературного языка норма долго не изменяется. Норма литературного языка быстро развиваясь обеспечивает потребность общения общества, но очень слабо передается это развитие из поколения в поколение, очень медленно изменяются нормативный статус примеров речи, форм и конструкций, отдельных слов.

4. Норме в зависимости от условий общения присуще коммуникативная целесообразность динамического влияния языковых выражений разными способами. Существование единой нормы обычно сопровождается процессом семантического, стилистического и функционального деления. Это, в зависимости от условий общения, создает условия для эффективного использования языковых средств, регулируемых нормой и норма служит для целесообразности общения.

Ключевые слова: норма, литературный язык, вариативность, диалект, социолект, узус, общение, кодификация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURİYYƏ RZAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid prospekti 25.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BƏZİ PRİNSİPİAL MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Dilin xarakterik əlamətlərindən biri onun insanlar arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmasıdır. İnsanlar arasında dilin ən vacib ünsiyyət vasitəsi olması o deməkdir ki, insanlar dil vasitəsilə bir-birləri ilə əlaqə saxlayır və öz fikirlərini bir-birinə çatdırırlar. İctimai həyatda baş verən bütün dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. Dil ictimai bir hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətə xidmət edir. Dil həmişə inkişaf vəziyyətində olur və bu inkişaf müəyyən prosesləri və yeni leksik vahidlərin yaranmasını özündə əks etdirir. Bu proses sözdüzəltmə prosesi adlanır. Söz yaradıcılığının müstəqil bir elm sahəsi kimi təşəkkül tapmasında Y.M. Zenskayanın, Y.L. Qinzburqun, V.Vinoqradovun, N.N. Amosovanın, V. D. Arakinin, İ.İ. Amoldun, Q. Marçandın, D. Kostovskinin, P. Tarasovun, A.Axundovun, F.Veysəllinin və digər alimlərin əməyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu alimlərin əsərlərində söz yaradıcılığının əsas prinsipləri, sözdüzəltmə anlayışı, onun təbiəti və mahiyyəti və digər prinsiplial məsələlər əhatəli şəkildə tədqiq olunmuş və açıqanmışdır. Lakin ingilis dilində kök dəyişə də bilər. Məsələn: man- men; mouse-mice. Sözlərin ayrılıqda işlənməyən, müstəqil lüğəti mənaya malik olmayan, söz kökünə artırılarkən yeni mənalı söz yarada bilən və ya sözlər arasında əlaqə yaradan və ya sözlər arasında əlaqə yaradan hissəsinə şəkilçi deyilir. Şəkilçilər əsasən iki məqsədlə - yeni sözlər yaratmaq və sözlər arasında əlaqə qurmaq üçün işlədilir. Buna görə də şəkilçiləri iki əsas qrupa ayırmaq olar: leksik və qrammatik şəkilçilər.

1. Sözdüzəldici şəkilçilər (leksik şəkilçilər) adında göründüyü kimi yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: flektiv, aqluniativ, affikslər, morfem, zənginləşmə

Söz yaradıcılığı dilçilik elminin yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan sahəsidir. Söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır:

Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırılmaqla söz düzəldilməsi;

Söz kökünə söz artırılmaqla söz düzəldilməsi;

Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə söz düzəldilməsi (konversiya);

Sözə yeni məna verməklə söz düzəldilməsi.

Bunlardan birincisi, dilçilik ədəbiyyatında morfoloji yolla söz yaradıcılığı adlandırılır. Bu tip söz yaradıcılığının aşağıdakı yolları vardır:

Son şəkilçili söz yaradıcılığı;

İç şəkilçili söz yaradıcılığı (infeksial)

Önşəkilçili söz yaradıcılığı.

Söz kökünə şəkilçi artırılmaqla yaranan sözlər düzəltmə sözlər adlanılır. Yeni leksik vahidlərin yaradılmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri söz düzəltmə prosesində müəyyənləşdirilir.

Söz yaradıcılığı prosesinə təsir edən amillərdən biri də dillərin tipoloji quruluşudur.

Dillərin tipoloji təsnifatını ilk dəfə alman alimi F. Şleqel vermişdir. Məsələyə morfoloji cəhətdən yanaşan dilçi 1809-cu ildə dünya dillərinin quruluşundakı fərqləri müəyyənləşdirərkən, onları iki böyük qrupa bölmüşdür:

şəkilçili dillər (çin, bantu, türk);

fleksiyalı dillər (sami dillər, gürcü,fransız dilləri).

Göründüyü kimi , dillərin bu şəkildə təsnifi təxmini səciyyə daşıyır. F. Şleqelin bu təşəbbüsü dilçilik tarixində ilk tipoloji linqvistik təşəbbüs sayılır . (2 :188)

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan və ingilis dili dillərin tipoloji təsnifinə əsasən bir-birindən fərqlidirlər: əgər ana dilimiz türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olub aqqlütinativ(iltisqi) dillərə aiddirsə, ingilis dili hind - Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna aid olub flektiv- analitik dillərə aiddir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dili iltisqi dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə çox zəngindir, burada şəkilçilərdən çox geniş istifadə olunursa, ingilis dilində dilində söz sırasının, analitik konstruksiyaların işlənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Aqqlütinativ sözü latın mənşəli olub “bitişdirmək, yapışdırmaq” mənasını bildirir. Bu tip dillərdə söz kök və şəkilçilərə ayrılır. Təsadüfi devil ki, A. Şleyxer aqqlütinativ dilləri bitkilərə bənzətməmişdir:Həmin dillərdə kök sanki ağacın gövdəsi, şəkilçilər isə onun şaxələri və ya budaqları kimi mövcud olur. (2: 192)Aqqlütinativ (iltisqi) dillərə həmçinin şəkiliçili, şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu tip dillərdə bütün leksik-qrammatik və qrammatik əlaqələr, iik növbədə, şəkilçilər vasitəsilə realizə olunur. Aqqlütinativ (iltisqi) dillərin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, həmin dillərdə kök və şəkilçi hər bir halda öz müstəqilliyini qoruyur. Aqqlütinativ dillərdə, məsələn, Azərbaycan dilində bütün söz kökləri müstəqil leksik vahidlərdir.Müasir Azərbaycan dilində söz kökünə əlavə olunan şəkilçilərin öz ardıcılığı var; əvvəlcə söz kökünə sözdüzəldici şəkilçi, sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi əlavə olunur.

Ana dilimizdə şəkilçilər təkmənalı olur, daha dəqiq desək, hər şəkilçi yalnız bir qrammatik mənanı daşıyır. Bundan başqa, Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərin sayı sərbəstdir, başqa sözlə desək, sözün tərkibində bir, iki, üç, dörd müxtəlif şəkilçi ola bilər. Məsələn: abad-laş- dirmaq, kitab-lar-dan, bitki-lər-dən və s.

Geneoloji təsnifata görə Hind -Avropa dillərinə məxsus olan ingilis dili beynəlxalq dillərdən biridir. O, dünya dilləri içərisində bir sıra fonetik, morfoloji, qrammatik xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan dilindən fərqlənir.Flektiv sözü latın mənşəli olub, “əyilmək, dəyişmək, başqasına keçmək:’ mənasını bildirir.Flektiv dillər ilk növbədə sözün dəyişməsinə nəzərdə tutur. Bu tip dillərə həmçinin flektivləşdirən, üzvi, formal, fuziyalı dillər də deyirlər (2 : 195).

İngilis dili flektiv dil olmaqla yanaşı daxili fleksiyalarla da zəngindir. Bu hal xüsusilə fellərdə, xüsusilə felin zaman kateqoriyasında özünü büruzə verir.

Məsələn: I sing (mən oxuyuram) -I sang (mən oxudum)

I ring (mən zəng edirəm) -I rang (mən zəng etdim)

Söz kökünün ingilis dilində, o cümlədən Azərbaycan dilində bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

- 1) Kök sözün müstəqil leksik mənaya malik olan hissəsidir;
- 2) Kök sözün əsasını təşkil edir;
- 3) Söz kökü şəkilçilərdən ayrı Azərbaycan dilində işləyə bilər;
- 4) Bir kök müxtəlif şəkilçilər qəbul edir.

Sözün müstəqil mənaya malik olan, ayrılıqda işləyə bilən və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir.

Azərbaycan dilində söz kökü əsasən sabit olur və dəyişmir. İngilis dilində isə dəyişə bilər .

Müqayisə üçün: man-men (kişi-kişilər), goose-geese (qaz-qazlar)

B.Xəlilov yazır: “Sözün tərkibi müstəqil və qeyri-müstəqil hissələrdən ibarət olur. Dilçilik elmində sözün müstəqil hissəsinə kök, qeyri-müstəqil hissəsinə şəkilçi deyilir. (6 : 46).

2006-cı ildə çapdan çıxmış “Dilçilik ensiklopediyası. I cild “əsərində affikslərə belə tərif verilir: “ söz tərkibində işlənilib, onun qalan hissəsinin mənə, forma və funksiyasını dəyişdirən morfem. Ümumi dilçilikdə bunlara formant və ya formal morfemlər də deyirlər. Affiks termini ilk dəfə yəhudi qrammatikasında 1506 -cı ildə işlənmişdir. Söz tərkibindəki mövqeyinə uyğun olaraq affikslər müxtəlif növlərə bölünürlər: önşəkilçisi (prefiks), içşəkilçisi (infiks) və son şəkilçi (uffiks) (3:82) Şəkilçilər dilçilik ədəbiyyatında affiks morfeim adı ilə də adlandırılır. (5:60) Azərbaycan dilində söz strukturu iki hissədən kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök morfeim sözün qrammatik mənaya

malik olub, müstəqil işləmə bilən, müəyyən suala cavab verən, müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyan, dilin morfoloji sistemində müəyyən semantik-qrammatik qruplara daxil olan hissəsidir.

Q. Kazımovun fikrincə, Azərbaycan dilində şəkilçilərin aşağıdakı xüsusiyyətləri mövcuddur:

Müstəqil leksik məna ifadə edə bilmir;

Sözdən ayrı işlənmir;

Yalnız qrammatik mənaya malik olur;

Söz kökünün tələbi ilə variantlaşır. (8 :30)

Q. Kazımov şəkilçilərə belə tərif verir: “ Sözlərin ayrılıqda işlənməyən, müstəqil lüğəti mənaya malik olmayan, söz kökünə artırılarkən yeni mənalı söz düzəldən və ya sözlər arasında əlaqə yaranan hissəsinə şəkilçi deyilir “(8:30)

S. Cəfərov şəkilçiləri dörd qrupa ayırırdı: 1. Leksik şəkilçilər; 2. Leksik-qrammatik şəkilçilər; 3. Qrammatik-leksik şəkilçilər; 4. Qrammatik şəkilçilər

Leksik şəkilçilər ancaq müəyyən məfhum ifadə edən leksik vahidlərin düzəlməsində iştirak edir. Bu tip şəkilçilər sözlər arasında qrammatik əlaqənin yaranmasında iştirak etmirlər.

Leksik-qrammatik şəkilçilər müəyyən məfhum ifadə edən yeni leksik vahidlər əmələ gətirməklə bərabər, bu vahidlərin başqa sözlərlə qrammatik əlaqəyə girməsi tələbini özündə əks etdirir.

Qrammatik- leksik şəkilçilər artırıldığı sözlərdə ancaq bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın funksiyasını yerinə yetirir. Bu şəkilçilərə ismin hal şəkilçiləri və şəxs sonluqlarını aid etmək olar.Şəkilçilərin bir qismi sözdüzəltmə prosesi ilə əlaqələndirilərək söz- düzəldici şəkilçi, ikinci qismi isə qrammatika ilə əlaqələndirilərək sözdəyişdirici şəkilçi adlandırılır.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən bütün şəkilçilər eyni deyillər. Bəzi şəkilçilər müxtəlif sözlərə artırılaraq, bir çox yeni sözlər əmələ gətirdiyi halda, bəzi şəkilçilər məhdud sayda sözlərə artırılaraq az miqdarda yeni söz əmələ gətirə bilər.

Azərbaycan dilində sözün kökünə şəkilçi əlavə edəndə, əsasən, kök dəyişmir və sabit olur.

Lakin ingilis dilində kök dəyişə də bilər. Məsələn: man- men; mouse-mice.

Sözlərin ayrılıqda işlənməyən, müstəqil lüğəti mənaya malik olmayan, söz kökünə artırılarkən yeni mənalı söz yarada bilən və ya sözlər arasında əlaqə yaranan və ya sözlər arasında əlaqə yaranan hissəsinə şəkilçi deyilir.Şəkilçilər əsasən iki məqsədlə - yeni sözlər yaratmaq və sözlər arasında əlaqə qurmaq üçün işlədilir. Buna görə də şəkilçiləri iki əsas qrupa ayırmaq olar: leksik və qrammatik şəkilçilər.

1. Sözdüzəldici şəkilçilər (leksik şəkilçilər) adında göründüyü kimi yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir.

Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin hamısı eyni dərəcədə məhsuldar deyildir. Həm ingilis həm də Azərbaycan dilində şəkilçilərin bir qismi yeni sözlərin yaradılmasında geniş əhatəli olduğu halda, digər qismi az məhsuldar, yaxud da qeyri-məhsuldardır.

Sözdüzəldici şəkilçilər prefiks (ön şəkilçi), infiks (orta şəkilçi) və suffiks

(son şəkilçi) yaxud bəzən ona postfiks də deyirlər, olmaqla üç qrupa bölünür.

İngilis dili üçün prefikslərin işlənməsi səciyyəvi olsada, Azərbaycan dilində işlənən prefikslərin hamısı alınmadır (ba-,bi-, na-, la-, anti-, a-)

İnfikslər (orta şəkilçilər) dünya dillərində çox az yayılmışdır. B. Xəlilov qeyd edir ki, bu şəkilçilər türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna yadadır.

O bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, Azərbaycan dilində bir sıra şəkilçilər var ki, onlar iki sözün ortasında işləyir: "ha", "ba", "bə". Bu birləşdiricilər mürəkkəb sözləri yaradaraq həm də mənənin qüvvətlənməsində mühüm rol oynayır. Alim Azərbaycan dilində infikslərə aid belə misallar çəkir: "vurhavur, tutbatut, günbəgün, ilbəil, aybaay,dalbadal" (6 :114)

2006-cı ildə çap olunmuş " Dilçilik ensiklopediyasında "da qeyd olunur ki, iç şəkilçi söz kökünə daxil edilməklə onu dəyişdirən şəkilçidir. Bu şəkilçilər Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir. (3 :82)

İngilis dilində də infikslər çox məhdud işlənmə dairəsinə malikdir. Məsələn: cupsful və eyni mənada işlənən cup-s-ful-cupsful sözü. Buradakı -s şəkilçisi infiks rolunda çıxış edir.

İnfikslərdən fərqli olaraq ingilis dili fleksiyalarla zəngindir. Buraya cəm şəkilçisi - s, keçmiş zaman şəkilçisi -ed və s. aid etmək olar.

Hər iki dildə çox sayda suffikslər mövcuddur.

1. Qrammatik şəkilçilər isə söz birləşmələri və cümlələrin qurulmasında

vasitəçi kimi iştirak edir, ünsiyyətin yaranmasında mühüm rol oynayırlar. Bu tip şəkilçilərə hal kateqoriyasının, kəmiyyət kateqoriyasının, sifətin dərəcə kateqoriyasının və s. şəkilçiləri aiddir. Bu tip şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yaradır, bunun da sayəsində söz birləşməsi və cümlələr yaranır. Sözdüzəldici və qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər dildə sözlərin leksik və qrammatik mənaalarını yaratmaq baxımından fərqlidirlər. Belə ki, sözdüzəldici şəkilçilər sözlərə qoşulmaqla onların leksik mənasını dəyişirlər. Məsələn: Azərbaycan dilində dil-çi, dağ-lıq; ingilis dilində read-er, help-less. Sözdəyişdirici (qrammatik şəkilçilər) isə qoşulduqları sözlərin qrammatik mənasını fərqləndirirlər. Buna misal olaraq hər iki dildə kəmiyyət kateqoriyasını göstərmək olar: dil-lər, dağ-lar, roses, buses və s. Qrammatik məna sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə ifadə oluna bilər. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunan qrammatik məna: gərgin-lik, biçin-çi sözlərində qrammatik məna - lik və -çi isim düzəldən şəkilçi ilə ifadə olunmuşdur. Sözdəyişdirici şəkilçilərlə ifadə olunmuş qrammatik mənaya nəzər salaq: bağ-lar, usaq-lar. Bu sözlərdəki - lar şəkilçisi sözdəyişdirici şəkilçidir. B. Xəlilov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi fars, ərəb və rus dilindən keçmişdir. Buna misal olaraq alim -zadə(fars), -xana (fars), şünas(fars), -xah (fars), -i (ərəb), -vi (ərəb), -iyyat, -iyyət (ərəb), -ist(rus), -izm (rus) və s. şəkilçiləri misal göstərir. Lakin ana dilimizdə işlənən sözdəyişdirici şəkilçilərin hamısı öz dillimizə məxsusdur. (6:97) Bu alimin fikrincə, Azərbaycan dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçiləri mənşəyinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözdüzəldici şəkilçilər;
2. Dilimizə fars dilindən keçən şəkilçilər;
3. Dilimizə ərəb dilindən keçən şəkilçilər;
4. Dilimizə rus dilindən keçən şəkilçilər. (6 :108)

Biz bu alimin fikri ilə razılaşaraq qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan dilində öz milli şəkilçilərimizlə yanaşı fars (-keş, -xah, -pərəst və s.), ərəb (-i, -vi, -iyyat, -iyyət və s.) və rus yaxud rus dili vasitəsilə digər dillərdən keçmiş (-ist, -izm, -ant, -atik) kimi çoxlu sayda şəkilçilər mövcuddur. İngilis dilində də işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi milli olsa

da, bir qismi başqa dillərdən (yunan, latın, fransız və s.) alınmadır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili II hissə. (sintaksis) B: Elm və təhsil, 2013.
2. A. Axundov Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-qərb nəşriyyatı, 2006
3. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. B: BDU -nəşri, 1999
4. Həsənov.Ə. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B. "Elm və Təhsil" 2014 il.
5. A. Qurbanov "Ünvanı dilçilik". Bakı :2004
6. Veysəlli F.Y. "Struktur dilçiliyin əsasları", "German dilçiliyinə giriş" B.2016.

H.Рзаева

О типологических особенностях современного английского и
азербайджанского языков

Резюме

Морфологический способ словообразования один из самых распространенных способов современного словообразования как в английском так и в азербайджанском языках. Этот

способ подразумевает образование новых производных слов с помощью словообразовательных морфем-приставок, суффиксов и т.д. Азербайджанский язык, будучи агглютинативным, очень богат суффиксами. Как мы знаем морфемы тоже делятся на две большие группы: лексические и грамматические морфемы, в зависимости с какой целью мы их употребляем- для связи между словами или же для образования новых слов. Автор статьи С.И. Салимова подробно описывает этот продуктивный способ словообразования, приводя примеры из разных источников. Ученые отмечают, что в азербайджанском языке все префиксы заимствованы из других языков, в то время как суффиксы в основном тюркского происхождения. Инфиксы же не характерны в обоих языках. В английском же языке префиксы бывают как заимствованные из других языков так и исконно английские. Кроме того, следует отметить, что аффиксы бывают продуктивными и не продуктивными. Автор цитирует известных ученых и анализирует их точки зрения в своей статье.

Ключевые слова: словообразование, коммуникация, аффиксы, агглютинативный, флективный

N.Rzaeva

About typological characteristics of modern English and Azerbaijani
languages
Summary

Morphological way of word formation is one of the widely spread methods of new word formation in modern English as well as in modern Azerbaijani languages. This method consists of forming of a new word by means of different affixes: prefixes, infixes, suffixes. Being an agglutinative language Azerbaijani language is very rich in suffixes. As we know, endings are used with two aims: for connection between words and also for forming new words. Morphemes can be divided into two big groups: grammatical morphemes, lexical morphemes. But the English language may change. For example: man- men; mouse-mice.

The words that are not used separately, have no meaning in the standalone vocabulary, are able to create new meaning when adding words to the root, or create links between words, or form words. Artists are mainly used for two purposes - to create new words and to communicate between words. Therefore, the painters can be divided into two main groups: lexical and grammatical artists.

Vocabulary is as new as it appears in the name of lexicographers serve to create words. The author S.I. Salimova describes in details this method and she gives examples of this type of word formation from different sources. Scientists point out that prefixes in Azerbaijani languages are all borrowed from other languages whereas suffixes are mainly of Turkish origin. Infixes are not widely used in both languages. In English suffixes are widely used, many of them are native. The author also gives points of view of different scientists in this article.

Key words: word formation, communication, affixation, agglutination, flexion

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 06.05.2019

Çapa verilmə tarixi: 20.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Tamilla Hüseynova tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur.

NAHİDƏ HƏSƏNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç
hnahide1mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI VƏ İNKİŞAFI

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyində kəmiyyət kateqoriyasının mövcudluğu, formalaşması, inkişafı və müəyyənlişməsi kimi məsələlər geniş şəkildə işlənilmişdir. Lakin kəmiyyət kateqoriyası ilə kəmiyyət anlayışı bəzi terminlərin fəvqündə aydınlaşdırılmamışdır. Kəmiyyət kateqoriyasının formalaşmasında əsas vasitə morfoloji üsuldur. Çox tədqiqatlarda yanaşma fərqli olduğu üçün topluluq, təklik, cütlük, cəmlük kimi anlayışların, sayıla bilən və bilməyən isimlərin də məzmunu dəqiqləşməmişdir. Topluluq bildirən sözlər dedikdə ayrı-ayrı vahidlərə ayrılı bilməyən sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, *xalq, əhali, el, xəzinə* və s. Eyni zamanda sayıla bilməyən isimlər bu sözlərdən fərqlənir: *un, süd, diyi, yağ, su* və s. Cəmlük bildirən sözlərə isə birmənalı şəkildə *-lar* şəkilçisi ilə düzələn sözlər aid edilir. Məsələn, *uşaqlar, gözəllər, onlar* və s. Verilənlər əsas olmaqla, araşdırmada ümumi gəlinən nəticələr bunlardır: -kəmiyyət kateqoriyası hazırda *təklik-cütlük* oppozisiyası üzrə inkişaf edərək formalaşmışdır; -kəmiyyət kateqoriyası *morfoloji üsulla* yaranmasına görə kəmiyyət anlayışından fərqli termdir; -kəmiyyət kateqoriyası *-lar* və *-ıq, -ız* formantları ilə birgə müxtəlif qrammatik mövqelərdə özünü göstərməsi ilə *ümumi qrammatik kateqoriyaya* daxildir.

Açar sözlər: kəmiyyət kateqoriyası, morfoloji üsul, topluluq, təklik, cəmlük.

Qrammatikanın əsas tədqiqat obyektlərindən biri qrammatik kateqoriyalardır. Kateqoriyaya bir anlayış olaraq dilçilik nəzəriyyəsində müxtəlif aspektlərdə yanaşılmışdır. Bizim bu gün anladığımız, bildiyimiz *qrammatik kateqoriya* dildə forma və məzmun vəhdətilə qrammatik ifadəsini tapmış eynicinsli hadisələrin kompleks şəklidir.

Qrammatik kateqoriya ilə digər qrammatik vahidləri, konkret olaraq desək, nitq hissələrini, onların digər morfoloji əlamətlərini fərqləndirən xüsusiyyətlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, qrammatik kateqoriya dedikdə burada qeyd etdiyimiz kimi, ümumiləşmiş əlamətlər, eyni zamanda bir formal əlamətin bir neçə nitq hissəsində özünü təzahür etdirməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan “kateqoriya dediyimiz bu anlayışa hansı morfoloji qanunauyğunluqlar aid edilə bilər?” sualına dilçilikdə fikir birmənalı deyil. Belə ki, kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, şəxs (xəbərlilik), inkarlıq, zaman kateqoriyaları ilə yanaşı sifətin dərəcə, feilin növ, tərz, şəkil, təsirlilik kimi kateqoriyaları da verilir.

Bundan əlavə, ümumiyyətlə, qrammatik kateqoriyaların ümumi və xüsusi olması baxımından da bölgələrdə fərqlilik özünü göstərir [1;5]. Nəticədə bu gün dilçiliyimizdə kəmiyyət kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya olaraq qəbul edilmişdir. Sadəcə, nitq hissələrindən isimlərdə bu anlayış üstünlük təşkil etdiyi üçün ismin tərkibində və ona istinadən öyrənilir. Azərbaycan dilçiliyində kəmiyyət kateqoriyasının mövcudluğu, formalaşması, inkişafı və müəyyənlişməsi kimi məsələlər həm bir fəlsəfi, həm də dilçilik aspektində tarixi və təsviri metoddan istifadə edilərək milli dilimiz zəminində, o cümlədən müxtəlif dillərlə müqayisədə müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən işlənilmişdir.

Bütün morfologiyaya aid dərslilər, dərş vəsəitlərində və digər tədqiqat növlərində kəmiyyət kateqoriyasından əsas kateqoriyalardan biri kimi danışılmış, yaranma üsullarından, morfoloji əlamətlərindən bəhs edilmişdir. Bu bərədə diqqət çəkən məsələlərdən birincisi, kateqoriya olaraq onun yaranma üsuludur. Y. Seyidov kəmiyyət kateqoriyasından danışarkən kəskin şəkildə “morfoloji yol kateqoriya üçün yeganə yoldur, morfoloji kateqoriyanın formalaşmasında leksik və sintaktik yol yoxdur” deyərək, onu da *təmiz kəmiyyət kateqoriyası* və *başqa qrammatik kateqoriyaların fonunda kəmiyyət kateqoriyası* kimi növlərə bölür [8, s.158]. Biz də kəmiyyət kateqoriyasına morfoloji kateqoriya olmaq etibarilə sırf morfoloji üsulla – şəkilçi morfemlə yaranan bir qrammatik forma kimi baxaraq onun keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər salmaq, bugünkü daşlaşmış və müstəqil işlənən formal əlamətlərin üzərində dayanmaq istəyirik. Bundan sonra kəmiyyət məfhumu ilə kəmiyyət kateqoriyası arasında olan telvari sərhəddi müəyyənləşdirərək topluluq, təklik, cütlük, cəmlük, çoxluq kimi anlayışların fərqlərini dəqiqləşdirmək, onların yaranma yolları ilə bərabər qrammatik xüsusiyyətlərini də vermək istəyirik. Müasir Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının keçdiyi tarixi inkişaf yolunu dilin morfoloji quruluşunun tarixinin bir parçası olmaqla türk dillərindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək mümkün deyil. Bu bərədə ən geniş tədqiqat F.Cəlilovun “Azərbaycan dilinin morfonologiyası” adlı dərş vəsəitində [4] yer almışdır. Müəllif burada türk dillərinin tarixinə baxış edərək Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasına aid morfem kimi formalaşan əsas şəkilçiləri geniş izahatda təqdim edir: -*an//ın*, -*la//lı*, -*ar//ər*, -*aq//ək*, -*ız*, -*at//it*, -*gil*, -*ba//bi*, -*s//ş* və -*lar*. Bu şəkilçi morfemlər kəmiyyət mənasında eynilə türkmənşəli sözlərimizin tərkibində müxtəlif şəkillərdə özünü doğruldur. Məhz həmin morfoloji əlamətlərin əsasında kəmiyyət anlayışının bu gün bildiyimiz konkret *tək* – *cəm* oppozisiyası ilə deyil, *tək-cüt-cəm* formatlı daha konkret göstərici ilə ifadə olunması faktı da aydınlaşır. Bunu F.Cəlilovun verdiyi çoxsaylı nümunələrə baxdıqda bir daha görmək olur. Belə ki, əsasən, insanın bədən üzvləri və bəzi daxili orqanlarının adlarında ikitərəfli və ya cüt-funksiyalı üzvlərin demək olar ki, hamısında bu sonluqlar bu və ya digər şəkildə izini qoymuşdur: *beyin*, *qaş*, *göz*, *burun*, *ağız*, *dodaq*, *yanaq*, *üz*, *çiyin*, *kürək*, *qol*, *əl*, *omuz*, *ayaq*, *böyrək*, *ciyər*. Həmin morfemlərin cəmlük, topluluq bildirməsi türk dilləri ailəsinə daxil olan xalqların, onların formalaşmasında rol oynayan tayfaların adlarında aydınca görünür: *turan*, *alban*, *qanqlı*, *salar*, *padar*, *kumık*, *türk*, *qaqauz*, *qırğız*, *sakat*, *bayat*, *lulubi*, *kaspi*...Onların hər ikisinin fərqləndirilmədən, eyni formantlarla ifadə olunması burada cütlük və topluluq, cəmlük qarşıdurmasını inkar etmir. Belə ki, forma və məzmunca çarpazlaşma prosesi nəinki eyni kateqoriya daxilində, hətta kateqoriyalararası münasibətlərdə də özünü aşkara çıxarır. Sırf kəmiyyəti bildirən həmin morfemlərdən – *ız*, *ıq//ik*, -*aq//ək*, -*ın* sonluqları mənsubiyyət, şəxs kateqoriyasında da yer almışdır. Eynilə cütlük–cəmlük qaynayıb-qarışması bugünkü nitqimizdə də davam edir. Kəmiyyətdə cəmlük, çoxluq mənasını istisnasız verən -*lar* cəmlük şəkilçisinin “iki və ya daha artıq əşyanın adını bildir”məsi bunun bariz nümunəsidir. Məsələn, “*tərəflər arasında razılaşma*...” dedikdə burada söhbətin iki və ya daha artıq tərəfin arasında getdiyi müəyyəndir. Lakin cütlük mərhələsinin olması onunla bir daha təsdiqini tapır ki, ikilik, cütlük məqamında xüsusi bir leksik- morfoloji vahidə lüzum olur. Məsələn, “*Budur, gəlir cüt bacı*” (*bacılar yox!*), “*ikili münasibət bəsləmək*” (*münasibətlər* və ya *çox münasibət yox!*) və ya məşhur ədəbi abidəmizin dilindən gələn “*qoşa badam sığmayan dar ağızlım*” ifadəsində litota yaratmaqla bərabər, *qoşa* məhz dodaqların rəmzi olaraq ikiliyi ifadə etmişdir. Yəni bu effekti əsas və funksional kəmiyyət morfe-mi bildiyimiz -*lar* şəkilçisinin köməyi ilə yaratmaq mümkün deyil. Burada məsələ onun sayı dəqiq bildirmək niyyətində olunmasında da deyil. Cütlük, qoşalıq, ikilik vəzifəsinə bilvasitə malik olan sözlərdə bu, sırf fəlsəfi münasibətdir... Yuxarıdakı nümunələrdə birincidə *əkiz*, ikincidə *müsbət-mənfi* mənasını ifadə etməsi həmin konkret yaradılışın *ikilik* prinsipinə dayanan qanunauyğunluqlarının birbaşa hissi qalığıdır. Kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı məsələlərdən biri də təklik, topluluq, cütlük, cəmlük və ya çoxluq kimi adlar altında müxtəlif kəmiyyət anlayışının

ifadə edilməsidir. Bildiyimiz kimi, dilimizdə işənən bütün sözlər (isimlər!) ilkin variantda - başlanğıc formada təkdədir. Təkdə olan varlıqların da məfhum olaraq təklilik bildirməsi nisbi yanaşmadır. Onların hər biri həm ayrı-ayrı vahidləri, həm də bütövü - əşyanın küll halında məcmusunu bildirir. Məsələn, biz *kitab* deyiriksə, bu, həm bir kitabı - “*Mağazadan kitab aldım*”, həm də bütöv bir kitab məfhumunu - “*Kitab bilik mənbəyidir*” - ifadə edir.

Topluluq bildirən sözlər dedikdə isə ayrı-ayrı vahidlərə ayrılı bilməyən sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, *xalq, əhali, el, xəzinə* və s.

Cəmlik bildirən sözlərə isə birmənalı şəkildə *-lar* şəkilçisi ilə düzələn sözlər aid edilir. Məsələn, *uşaqlar, gözəllər, onlar* və s. Düzdür, *-lar* morfeminin təkdə olan isimlərə artırılarkən həmin məfhumları kontekstə uyğun olaraq məhdudlaşdırması (*Daş bərk cisimdir – Daşları yığın*), topluluq bildirən isimlərə artırılarkən onların müxtəlif növlərini ifadə etməsi (*Azərbaycan xalqı – Qafqaz xalqları*), xüsusi isimlərdə işlədilərkən müqayisə, məcazlıq çaları daşması (...*Fatma, Tükəzbanları neylərdin, ilahi?!)* kimi halların olması mövcud ədəbiyyatlarda bu və ya digər şəkildə öz izahını tapmışdır. Lakin bütün hallarda *-lar* qrammatik forma olaraq sözün təklildən, vahidlikdən çıxaraq cəm şəklinə düşməsinə göstərən əsas formal əlamətdir. Bundan başqa qrammatik kateqoriya olaraq *-ıq -ik; -ız -iz* sonluqlarını (yuxarıda bu barədə bəhs etmişik!) da cəmlik, çoxluq anlayışına aid edirlər.

Bununla belə, kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edilən araşdırmalarda fərqli baxışlar da vardır ki, onlara münasibətimizi bildirmək istərdik. Təklilik – cəmlik qarşılıqlı əlaqəsində *cəmlənə bilməyən sözlər* - mücərrəd mənalı sözlər: *məhəbbət, gənclik, sevgi...*; hərəkətlə bağlı olan bir qisim sözlər: *qaçaqçılıq, yorğunluq...*; toplu əşyaları bildirən bir qisim sözlər: *un, bal, ot...*; və xüsusi isimlər və yaxud *ancaq cəmdə olan isimlər* – topluluq bildirən maddi isimlər: *su, süd...*; leksik məzmununda topluluq bildirən, tək düşünülməyən sözlər: *əmlak, ordu, xalq...*; iki ismin yan-yanə gəlməsi: *oğul-uşaq, mal-dövlət...*; təqlidi sözlər: *gurultu...*; *hamı* əvəzliyi; *-lıq* şəkilçisi ilə düzələn topluluq və atributivlik bildirən sözlər; *-at* şəkilçili sözlər altında qruplaşmalar da aparılmışdır. Belə bir bölgülərlə razılaşmayaraq, morfologiya ilə bağlı mükəmməl və kompleks araşdırmaların müəllifi Y.Seyidovun fikrini eynilə verir: “Azərbaycan dilində belə bir bölgü aparmaq mümkün deyil. Bu dildə öz-özlüyündə təkli olmayan və həmişə cəm formasında olan isimlər yoxdur; Azərbaycan dilində, demək olar ki, cəmlənə bilməyən isimlər də yoxdur: xüsusən sadə isimlər arasında belələri yoxdur. Cəmlənməsi bir qədər çətin olan bəzi isimlərin də varlığı əsas vermir ki, bu dildə cəmlənə bilməyən, ancaq təkdə olan isimlər qrupu ayıraq” [8, s.161]. Y.Seyidovun bu şəkildə “etirazı” onun yuxarıda verdiyimiz (bax: s.2) müddəasının bir növ prinsiplial davamıdır. Göründüyü kimi, verilənlərin içərisində kəmiyyət kateqoriyasından morfoloji əsaslarla deyil, ümumən kəmiyyət anlayışının ifadə vasitələri fonunda bəhs edilir. Beləliklə, məhz kəmiyyət kateqoriyasından danışılarkən leksik və sintaktik yolla yaranaraq kəmiyyətin çoxluğunu bildirən digər üsulların da buraya aid edilməsi qrammatik qanunauyğunluğu pozur. Nəzərə alsaq ki, sadalanan digər iki üsulla yaranan sözlər qrupuna əsasən isimlər aid edilə bilər, bu, onun həm kateqoriya, həm də ümumi qrammatik kateqoriya olmaq prinsipinə ziddir. Həmin yanlış yanaşmanı əks etdirən məsələlərdən biri də sayıla bilməyən isimlərin topluluq bildirən kəmiyyət anlayışı adlandırılması və toplu isimlərlə termin qarışıqlığı yaratmasıdır. Belə ki, bəzi tədqiqatlarda *un, süd, diyi, yağ, su, alma, armud, bağ, yarpaq, ot, gül, balıq, qoyun* kimi ümumi isimlər topluluq bildirən sözlər adı ilə verilir, hətta mənaları üzrə qruplaşdırma da aparılır [2; 7]. Bu barədə hesab edirik ki, düzgün ifadə etmə Z.Budaqova və Q.Kazımova məxsusdur [3; 6]. Hər iki müəllif bu tip sözləri sayıla bilməyən isimlər adlandırmışlar: *bal, ot, yun, qum, süd, şəkər...*; *buğda, diyi, ayran...* və s.

Cütlük, ikilik bildirən kəmiyyət anlayışına isə müasir tədqiqatlarda demək olar ki, rast gəlinmir. Yalnız bir yerdə digər “ikilik anlayışı bildirən sözlər: *ayaqqabı, çarıq, corab, əlcək, kostyum*” kimi nümunələrlə üzərindən keçilir [7]. Qeyd edək ki, burada sonuncunu alınma söz

olduğu üçün çıxmaqla, ikilik anlayışının semantikasi onların istifadə baxımından aid olduğu sözlərlə bağlıdır. Həmin sözlər də artıq daşlaşmış tərkibdə bu gün qrammatik cəhətdən təkliyi ifadə edir. Morfoloji kateqoriya olmaq etibarilə kəmiyyət kateqoriyası haqqında verilənləri yekunlaşdıraraq belə deyə bilərik:

-kəmiyyət kateqoriyası tarixən təklik-cütlük-cəmlik şəklində üçpilləli yaranısa da, hazırda *təklik-cütlük* oppozisiyası üzrə inkişaf edərək formalaşmışdır;

-kəmiyyət kateqoriyası qrammatik (morfoloji!) kateqoriya olaraq qrammatik formalarla, bilavasitə *morfoloji üsulla* yaranmasına görə kəmiyyət anlayışından fərqli termindir;

-kəmiyyət kateqoriyasının əsas formal əlaməti olan *-lar*, digər çoxluq, cəmlik anlayını ifadə edən *-ıq*, *-ız* formantları ilə birgə müxtəlif qrammatik mövqələrdə özünü göstərməsi ilə *ümumi qrammatik kateqoriyaya* daxildir;

-kəmiyyət kateqoriyasında asanlıqla *sayıla bilən* və *sayıla bilməyən* isimlər vardır ki, sayıla bilməyən isimlər yanlış olaraq ümumən topluluq bildirən sözlər kimi verilir;

-kəmiyyət kateqoriyasına daxil olan sözlərin içərisində *tək* və *cəm* oppozisiyasından başqa *toplu* isimlər də vardır ki, onlara əslində *tək* – *cəm* mövqeyində yeri müəyyənləşdirilən, yəni leksik cəhətdən topluluq bildirdiyinə görə cəmlənməsində digər sözlər qrupu kimi, üslubi deyil, qrammatik mövqedən cəmləndiyinə görə digər kəmiyyət anlayışı bildirən sözlərdən fərqli olaraq bu bəhsdə yer verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 2006.
2. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. B., 1985
3. Будагова З. Основы грамматики современного Азербайджанского языка (Морфология). B., 1987
4. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. B., 1988
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. B., 1983
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. B., 2010
7. Nəzərova M. Kəmiyyət kateqoriyası və onun müxtəlif dillərdə ifadə vasitələri (*nam.diss.avto-ref.*). B., 2004.
8. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. B., 2002

Гасанова Н.М.

Категория числа и ее развитие в современном азербайджанском языке

Резюме

Вопросы, связанные с появлением, формированием, развитием и конкретизацией категории числа в азербайджанском языке, относятся в разряд широко разработанных проблем отечественного языкознания. Однако недостаточно изучены в терминологическом плане отношения между категорией числа и понятием «количество». Морфологический способ является основным средством в процессе формирования категории числа. Во многих исследованиях не уточнено содержание таких понятий, как «собираемость», «единичность», «парность», «множественность», а также «исчисляемые/неисчисляемые существительные». Собираемые слова – это слова, неразложимые на отдельные единицы. Например, *xalq* (народ), *əhali* (жители, население), *el* (народ, страна), *xəzinə* (казна, сокровищница) и др. Вместе с тем, схожие с ними неисчисляемые существительные отличаются от данного типа слов: *ün* (мука), *süd* (молоко), *düyü* (рис), *yağ* (масло), *su* (вода) и др. А к словам со значением множественности относятся слова,

которые образуются исключительно прибавлением аффикса *-lar*. Например, *uşaqlar* (дети), *gözəllər* (красавицы), *onlar* (они) и т.д. На основании проведенного исследования можно сделать следующие выводы: - категория числа сформировалась в процессе развития оппозиции *единичность-множественность*; - категория числа, образованная *морфологическим способом*, в терминологическом плане отличается от понятия «количество»; - категория числа, проявляющаяся совместно с формантами *-lar* и *-ıq, -ız* на разных грамматических уровнях, является общеграмматической категорией.

Ключевые слова: *категория числа, морфологический способ, собирательность, единичность, множественность.*

N.Hasanova

Category of number and its development
in modern Azerbaijani language
Summary

The questions connected with occurrence, formation, development and concrete definition of a category of number in the Azerbaijani language, concern in the type of widely developed problems of domestic linguistics. However are insufficiently studied in the terminological plan of the relation between a category of number and concept *quantity*.

The morphological way is the basic means in the formation of a category of number. In many researches the maintenance of such concepts as *collectivity, singularity, paired relationship, plurality*, and *countable/uncountable nouns* are words, indecomposable on separate units is not specified. For example, *xalq* (people), *əhali* (inhabitants, the population), *el* (the people, the country), *xəzinə* (treasury), etc. At the same time, *uncountable nouns* similar to them differ from the given type of words: *un* (flour), *süd* (milk), *düyü* (rice), *yağ* (oil, butter), *su* (water), etc. At last, words which are formed exclusively by affix addition *-lar* concern *words with meaning of plurality*. For example, *uşaqlar* (children), *gözəllər* (beauties), *onlar* (they) etc.

On the basis of the carried out research it is possible to draw following conclusions: - the number category was generated in development of opposition *singularity-plurality*; - the category of number formed *in the morphological way*, in the terminological plan differs from concept *quantity*; - the category of number shown with formants *-lar* and *-ıq, -ız* at different grammatical levels, is *a common grammatical category*.

Keywords: a number category, morphological way, collectivity, singularity, plurality.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cavanşir Muradov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYNUR QARAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində
Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
aynur.qarayeva.1984@mail.ru
GÜNAY MUSTAFAYEVA
günaytalibova.84@mail.ru
Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində
Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

AZƏRBAYCAN ETNONİMLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dili olduqca zəngin rəngarəng, maraqlı etnonimlərə malikdir. Azərbaycan etnonimlərini öyrənmək üçün tarixi mənbələrdən, qaynaqlardan, tarixçilərin, coğrafiyaşünasların əsərlərindən və s. istifadə olunur. Azərbaycan etnonimlərin öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyindən əlavə türkologiya elmi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Onomastik sistemdə üzərində tədqiqat aparılmasına ehtiyac duyulan və lingvistik baxımdan maraq doğuran etnonimlər çoxdur. Etnonimlərin tərkibində rast gəlinən qədim elementlərin bir hissəsi Azərbaycan dili baxımından arxaik sayılır. Etnonimlərin tərkibində qədim türk qəbilə, tayfa dillərinə, eləcə də müasir türk dillərinə aid çoxlu sözlərə təsadüf olunur. Etnonimlərin tərkibində işlənən bəzi sözlərin mənası bu gün dilimizdə anlaşılmır və ya fərqli şəkildə işlənir. Belə leksik vahidlərə yazılı mənbələrdə, müasir türk dillərində, dialekt və şivələrində az və çox dərəcədə rast gəlinir. Azərbaycan etnonimləri barədə ilk məlumatlara antik mənbələrdə, orta əsrlərə dair müxtəlif əsərlərdə təsadüf olunur. Qədim etnonimlərimizin öyrənilməsində «Oğuznamə»lər dəyərli faktlar, məlumatlar verir. Etnonimlər xalqımızın tarixi ilə sıx bağlıdır. Onların öyrənilməsi dilçiliyimiz, tariximiz, həm də etnogenezimiz üçün əhəmiyyətlidir. Bütövlükdə tam Azərbaycan etnonimlərinin araşdırılması məsələsi öz həllini gözləməkdədir.

Açar söz: etnonim, tayfa, onomastik vahid, qəbilə, dilçilik, türkologiya

Azərbaycan dili olduqca zəngin rəngarəng, maraqlı onomastik sistemə malikdir. Dilin başqa vahidləri kimi onomastik vahidlərin də təsnifi müəyyən prinsiplərə əsasən həyata keçirilir. Etnonimlər onomastik vahidlərə aid edilir. Etnonimlər dilimizdə olan xalq, tayfa, qəbilə, millət, nəsil, tirə və s. adlarının məcmusudur. Etnonim yunan mənşəli sözdür və iki sözün (etnos + xalq, onoma- ad) birləşməsindən yaranmışdır. Onomastik vahidlərin içərisində etnonimlər dilin ən qədim vahidlərindən hesab olunur. Onlar dil tarixi ilə bağlı qiymətli faktları öz tərkiblərində qoruyub saxlayır. Azərbaycan etnonimlərini öyrənmək üçün tarixi mənbələrdən, qaynaqlardan, tarixçilərin, coğrafiyaşünasların əsərlərindən və s. istifadə olunur. Etnonimlərin araşdırılmasında etnotoponimlər qiymətli faktlar verir. Etnonimika etnonimlərin semantikasını, yaranma tarixini, işlənməsini, areallarını öyrənir. Azərbaycan onomastikasında etnonimlərlə bağlı müəyyən qədər araşdırmalar aparılıb. Lakin bu sahədə həll olunmalı problemlər hələ də mövcuddur.

Azərbaycan etnonimlərin öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyindən əlavə türkologiya elmi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Türk mənşəli etnonimlərin araşdırılması həm Azərbaycan, həm də türk xalqlarının etnogenezi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün dəyərlidir. Onomastik sistemdə üzərində tədqiqat aparılmasına ehtiyac duyulan və lingvistik baxımdan maraq doğuran etnonim-

lər çoxdur. Etnonimlərin tərkibində rast gəlinən qədim elementlərin bir hissəsi Azərbaycan dili baxımından arxaik sayılır. Etnonimlərin tərkibində qədim türk qəbilə, tayfa dillərinə, eləcə də müasir türk dillərinə aid çoxlu sözlərə təsadüf olunur. Etnonimlərin tərkibində işlənən bəzi sözlərin mənası bu gün dilimizdə anlaşılmır və ya fərqli şəkildə işlənir. Belə leksik vahidlərə yazılı mənbələrdə, müasir türk dillərində, dialekt və şivələrində az və çox dərəcədə rast gəlinir. Etnonimlərin yaranması çox mürəkkəb bir prosesdir. Onların müxtəlif struktur və semantik tipləri vardır. Müxtəlif dövrlərdə yaranmış etnonimlərdə xalqın tarixi, təfəkkürü, mədəniyyəti, dünya görüşü, dil xüsusiyyətləri bağlı informasiyalar öz əksini tapır. Etnonimlər araşdırılması dil tarixi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Elmi tədqiqatların aparılmasında onomastik lüğətlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Onomastik lüğətlər onomastikanın müxtəlif sahələrini (toponimləri, antroponimləri, mifonimləri, etnonimləri, hidronimləri, kosmonimləri və s.) əhatə edir. Azərbaycan dilində müxtəlif onomastik lüğətlər nəşr olunmuşdur. Gənc tədqiqatçıları, alimləri düzgün istiqamətləndirməkdə onomastik lüğətlərinin rolu əvəzsizdir. Bu lüğətlərin arasında etnonimlər bağlı lüğətlər xüsusi ilə dəyərlidir. Etnonimləri lüğətlərdən seçmək, izahları verərkən lüğətə əsaslanmaq aparılan tədqiqat işinə öz müsbət təsirini göstərir. Məlumdur ki, lüğətlərdə etnonimlər əlifba sırası ilə yazılır, linqvistik şərhləri verilir. Etnonimləri verərkən daxili əlifba da gözlənilir. Əlifba sırası lazımlı sözün axtarışını asanlaşdırır. Lüğətlərdə aydınlaşdırılan hər bir söz baş söz adlanır. Seçilmək, diqqəti cəlb etmək üçün baş sözlər, adətən qara və böyük hərflərlə verilir. Baş sözə aid verilən izahata lüğət məqaləsi deyilir. Lüğət məqaləsi öz üslubuna görə yığcam və aydın olur. Ancaq bir sıra etnonimlər vardır ki, onlar müxtəlif variantlarda yazılır. Belə olduqda etnonimlə bağlı məlumatda variantların verilməsi vacib məsələlərdəndir. Lüğətlərdə etnonimlərin linqvistik şərhini verərkən fonetik, qrammatik, semantik cəhətləri qeyd olunur və etimoloji izah verilir, xüsusi adın mənşəyi müəyyənləşdirilir. Etimoloji araşdırmada sözün yaranma tarixi, müxtəlif dəyişikliklərə uğraması, paralelləri və s. qeyd olunması vacib məsələlərdəndir. Bu lüğətin mükəmməlliyini göstərən cəhətlərdəndir. Etnonimlər lüğətində etnonimik vahidlərin tarixi, yayılması barədə məlumat verilir. Lüğətdə verilən şərhin köməyi ilə etnonimlərin qədim və müasir formalarının təhlilini aparmaq, linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, müxtəlif tarixi dövrlərdə onların yayılma arealını dəqiqləşdirmək imkanı yaranar. Etnonimlərin tədqiqi dialektologiya sahəsi üçün dəyərli faktlar verir və dialektlərdə müşayiət olunan linqvistik cəhətlərin hansı tayfa-ya məxsus olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən tayfa adlarının yazılışında müxtəlif variantlara təsadüf olunur. Yazılışı fərqlilik müşahidə olunan etnonimlərdən biri də peçeneq (peçenq // becenk // biçənək; paçanak // paçanaket) tayfa adıdır. Deməli, onomastik vahidlərin orfoqrafiyası – yəni yazılışı zaman-zaman dəyişmiş, səs artımı, səs düşümü və s. fonetik hadisələr baş vermişdir. Beləliklə, bəzi onomastik vahid zaman-zaman müxtəlif formalara düşür, yazılışda variativlik yaranır, bəzən ilkin forma istər orfoqrafik, istərsə də tələffüz baxımından tamamilə dəyişir.

Qədim tayfalardan birinin adını əks etdirən peçeneq uzun müddət ərzində fonetik dəyişikliyə “*p*→*b*”, “*e*→*i*”, “*e*→*ə*” fonetik əvəzlənmələri nəticəsində biçənək şəklinə düşmüşdür. Azərbaycan ərazisində Biçənək//Peçeneq kimi etnotoponim mövcuddur. Şahbuz rayonundakı Biçənək kəndinin adında həmin etnonim çox güman ki, öz əksini tapmışdır. Azərbaycan ərazisində mövcud olan Lək (Bərdə, Samux, Ucar), Ləkər (Lerik), Ləkit, Ləkit Kötüklü, Ləkit Malax (Qax), Ləkətağ (Culfa), Ləkin (Cəlilabad), Ləkçilpaq (Göyçay), Ləkərqışlaq (Qusar) toponimləri çox güman ki, öz adını qədim türk tayfasından olan etnonimdən götürmüşdür. Burada *e*–*ə*, *q*–*k*, fonetik əvəzlənməsi nəticəsində “lək” formasına düşmüşdür.” [1, s. 306].

“Azərbaycan etnogenezində fəal iştirak edən və VII-IX əsr erməni, gürcü, yunan, ərəb və slavyan mənbələrində paçanak // paçanaketi və s. kimi adları çəkilən peçeneqlər kəngərlilərin bir qolu olub məhz eramızdan çox-çox öncə eyni kökdən nəşət edərək ayrılma, birləşmə və

yenə də ayrılma və birləşmə nəticəsində eramızın I-V əsrində hunların, VI-IX əsrində oğuzların və X əsrində isə hunların tərkibində müxtəlif yerlərə yayılmış və nəhayət, böyük bir hissəsi X-XII əsrlərdə Macarıstanda məskunlaşmışdır. Sonralar peçeneqlərdən bir sıra tirlər (tirələr) ayrılmışdır” [2, s. 16]. Xalqın danışdığı dilində onomastik vahidlər şivəyə, dövrün xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır, tələffüz edilir. Bu da bəzən onimindüzgün formasını müəyyənləşdirməyə mane olur. Etnonimlərin araşdırılması zamanı onların tələffüzünə diqqət yetirilməli, qədim mənbələrdəki yazılışı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, əfşar etnonimi əsasında yaranan toponimlər yayılma yerlərinə görə müxtəlif cür səslənir. Etnonimin *avşar*, *afşar*, *ovşar*, *əfşar* kimi fonetik variantları mövcuddur. Əfşarlar Azərbaycan xalqının etnogenezinin formalaşmasında iştirak etmiş ən qədim türk tayfalarından biridir.

Toponimlərin tərkibində etnonimlərə çox təsadüf olunur. Etnotoponimlər xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, tarix boyu müxtəlif türk tayfalarının bir-birinə qaynayıb qarışması, miqrasiya etməsi Azərbaycanın toponimik sistemində öz izlərini qoymuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın etnonimləri barədə ilk məlumatlara antik mənbələrdə, orta əsrlərə dair müxtəlif əsərlərdə təsadüf olunur. Qədim Yunan, Roma, Suriya mənbələrində Azərbaycan toponimləri ilə bərabər, həm də bəzi qədim türk etnonimləri qeyd olunur. E.ə V əsrdə yaşamış Herodotun “Tarix” əsərində də türk tayfa adlarına rast gəlinir. Strabonun “Coğrafiya” əsərində də türk mənşəli etnonimlərə təsadüf olunur.

Azərbaycanın qədim tayfa adlarının üzə çıxarılmasında, onların tədqiqində V-VIII əsrlər gürcü mənbələrinin böyük əhəmiyyət daşıyır. V-VII əsrlər Azərbaycan onomastikası, xüsusilə toponimiyası və etnonimiyasına aid ən qiymətli faktlar VII əsrin sonlarında yaşamış alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində öz geniş əksini tapmışdır. Albaniya dövrünün etnonimlərinin araşdırılması Azərbaycan dili ilə yanaşı tariximizin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Orta əsrlər Azərbaycan etnonimlərinin öyrənilməsində ərəb salnaməçilərinin və coğrafiyaşünaslarının əsərləri xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Onomastika sahəsində aparılan tədqiqatların nəticələrinin müvəffəqiyyəti xalqın dilinin yaranması və formalaşması problemlərinin həllinə kömək etməsidir. Azərbaycan ərazisində etnonimlər əsasında formalaşan çoxlu toponimlər mövcuddur. Həqiqətən, toponimlər mövcud torpağın əsl yaddaşındır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Qafqaz ərazisində türk mənşəli qədim abdal, bayat, bayandur, peçenek, suvar, hun, gəncək, qarqar, xəzər, kəngər, bulqar, tele, kıpçaq, kov və s. tayfaların adları əsasında çoxlu etnotoponimlər yaranmışdır. Bu toponimlər bir daha sübut edir ki, türklər ərazinin ən qədim sakinlərindəndir, ilkin dövrlərdən bu bölgələrdə məskunlaşmışdır. Türklər tarixən yaşayış məntəqələrinə, dağlara, dərələrə, düzlərə, təpələrə, çaylara, göllərə və s. öz ana dilində ad vermişlər.

Qədim etnonimlərimizin öyrənilməsində «Oğuznamə»lər dəyərli faktlar, məlumatlar verir. «Oğuznamə»nin müxtəlif variantları vardır. «Oğuznamə»nin ən qədimi karlıq-uyğur versiyasıdır. Bu «Oğuznamə» qədim uyğur əlifbasıyla yazıya alınmışdır. «Oğuznamə»nin müxtəlif variantlarına Rəşidəddinin «Cami ət təvarix», Yazıçıoğlu Əlinin (XV əsr) «Oğuznamə» (yaxud «Səlcuqnamə»), Əbü-l-Qazinin «Şəcəreyi –tərakimə», «Şəcəreyi-türk» və s. aid edilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları, habelə oğuzların qəhrəmanlıqları barədə ozanların qoşduqları mahnılar «Oğuznamə»lər adlanır.

Türk tayfalarının erkən tarixini əks etdirən abidələr içərisində XIV əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsərinin xüsusi yeri vardır. Əsərin tam mətni, məlum olduğu kimi, dövrümüze qədər gəlib çatmamışdır. «Cami ət-təvarix»in «Oğuznamə» adı kimi tanınan hissəsi İstanbulda Topqapı kitabxanasındadır. «Cami ət təvarix» əsərində türk tayfaları ilə əlaqədar bağlı zəngin məlumatlar verilir, burada həmçinin oğuzlarla bağlı əfsanələr öz əksini tapmışdır. «Oğuznamə»lərdə bir sıra etnonimlərə, etnotoponimlərə rast gəlik. Fəzulullah Rəşidəddin «Oğuznamə»sinin qiymətli cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki,

burada ayrı-ayrı tayfa adlarının mənşəyi araşdırılır, abidədə türk tayfaları ilə bağlı bir sıra əfsanələr verilir. Azərbaycanda həmin etnoslarla bağlı çoxlu toponimlər vardır. Əbülqazi Bahadır xanın «Şəcəreyi tərakimə» əsəri (Türkmənlərin soy kitabı) «Oğuznamə»lərin türkmən variantı olub, elm aləmində «Cağatay Oğuznamə»si kimi tanınır. Zəngin tarixə malik olan türk xalqlarının qiymətli mədəni irsi kimi «Oğuznamə»lərdəki etnonimlərin linqvistik aspektdə öyrənilməsi türkologiyanın vacib məsələlərindəndir.

M.Kaşğari, Fəzullah Rəşidəddin, Əbdülqazi Bahadır xan əsərlərində tayfa adlarının mənasını şərh etmişlər. XI əsrdə yaşamış görkəmli şəxsiyyət, lüğətçi Mahmud Kaşğarlı «Divani-lüğət-it türk» əsərində oğuz boyları haqqında məlumat vermişdir. Öz quruluşu etibarlı ilə izahlı olan bu lüğət filoloji lüğətlərə aid edilir. Mahmud Kaşğari «Divani-lüğət-it türk» əsərində xəritə də əlavə etmişdir. Bu əsərdə türk boyları 22 kökə bölür. (3, s. 19) Lüğət türk tayfalarının etnogenezisi, etnik tarixini öyrənməkdə əsaslı rol oynayır. Faruq Sümənin fikrincə oğuzlar 24 boydan ibarət olmuşdur. Mahmud Kaşğari «Divani-lüğət-it-türk» əsərində bir çox etnonimlərin izahı verilmişdir. «Bayandur etnonimi - bu etnonim “bay”-zəngin, varlı və “durmaq” feilindən törəmişdir. Bu, cümlə formasında əmələ gəlmiş etnonimdir» (2, s. 88) M.Kaşğari «Divani-lüğət-it türk» oğuzlardan da bəhs etmişdir. Oğuz boylarının adından bəhs edərkən Əfşar tayfasının adını qeyd etmişdir. Bu əsər etnonimləri öyrənilməsində dəyərli mənbələrdəndir.

Görkəmli tarixçi, filosof, ensiklopedik alim A.A.Bakıxanov «Gülüstanı-İrəm» əsərində onomastik vahidlər, etnonimlər haqqında öz fikirlərini qeyd etmişdir. Bu mülahizələr Azərbaycan etnonimika sahəsi üçün dəyərlidir. Bakıxanov əsərdə etnotoponimlər əsasında duran etnonimlər və bu etnonimlərin yaranması haqqında bəhs etmişdir. «Gülüstanı-İrəm» əsərində çoxlu Azərbaycan tayfalarının adını çəkir: «Quba və Şirvanda Zəngənə, Xəlilli və Kəngərli; Şirvanda Qaramanlı, Təkəli, Şamlı və Çakərli; Qubada Osallı, Ərşəli, Ustaçalı və Qaçar tayfaları; Quba, Dərbənd və Şirvanda Bayat qəbiləsi, Şəkidə, Şirvanda Qaraqoyunlu, Xələc və s. bir çox tayfalar vardır. (5, s. 155)

Azərbaycan dilçi alimləri A.M.Qurbanov, M.İ.Adilov, S.M.Mollazadə, V.İ.Aslanov, T.İ.Hacıyev, K.V.Vəliyev, F.A.Cəlilov, T.M.Əhmədov, Q.İ.Məşədiyev, E.Əzizov və s. başqa müəlliflər müxtəlif öz əsərlərində etnonimlər bağlı problemləri araşdırmışlar. Bu tədqiqatlar etnonimlərin leksik-semantik və linqvistik-struktur təhlili baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı bütün Azərbaycan xalqına, türk dünyasına məxsus olmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud dastanı»-nda bir çox tayfaların adları çəkilir: taş oğuz, dış oğuz (kənar da məskunlaşan oğuz tayfaları), üç oq, türkmən, qayı, bayat və s.

A.M.Qurbanov «Azərbaycan dilinin onomologiyası» əsərin «Etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri» bölməsində etnonimlərlə bağlı maraqlı fikirlərini irəli sürmüşdür. A.Qurbanovun fikrincə, «Azərbaycan etnonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq istər dil tarixi, istərsə də müasir ədəbi dil üçün maraqlı faktlar verir. Buna görə də etnonimlər bir onomastik vahid kimi həmişə dilçi alimləri maraqlandırmışdır» (5.s.299). Görkəmli alim Azərbaycan etnonimlərinin semantik əlamətlərinin də müxtəlif olduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycan etnonimləri antroponimlər, zoonimlər, totemlər, dini xarakterli sözlər, zahiri əlamət, rəng bildirən sözlər, sənət, peşə, məşğuliyyət bildirən leksik vahidlər və s. əsasında yaranmışdır. Azərbaycan dilində işlənən etnonimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Antroponimlərdən əmələ gələn etnonimlər.
2. Toponimlərdən əmələ gələn etnonimlər.
3. Etnonimlərdən əmələ gələn etnonimlər.
4. Zoonimlərdən əmələ gələn etnonimlər.
5. Sənət, peşə, məşğuliyyət və s. bildirən sözlərdən əmələ gələn etnonimlər.
6. Dini xarakterli sözlərdən əmələ gələn etnonimlər.
7. Geyim və tayfaya aid digər əşyaların adlarından əmələ gələn etnonimlər.

8. Zəhiri əlamət, rəng və s. bildirən sözlərdən əmələ gələn etnonimlər.

Etnonimlər xalqımızın tarixi ilə sıx bağlıdır. Onların öyrənilməsi dilçiliyimiz, tariximiz, həm də etnogenezisimiz üçün əhəmiyyətlidir. Bütövlükdə tam Azərbaycan etnonimlərinin araşdırılması məsələsi öz həllini gözləməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
2. Hacıyeva Q.Ə. Dilimiz, tariximiz, yaddaşımız. Bakı: Araz, 2008, s. 123.
3. İsmayıloğlu Cahid. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası, Bakı-2009, 217 s.
4. Xəlilov B. "Mahmud Kaşğarlının "Divani lüğət-it-türk" əsərində etnonimlər, Bakı -2009, 110 s.
5. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı- 2019, 431 s.

A.Qarayeva
G.Mustafayeva

Ethnonyms of Azerbaijan

Summary

The Azerbaijani language has a richly colored, interesting ethnonym. From sources, sources, works of historians, geographers, etc. to study Azerbaijani ethnos. is used. The study of Azerbaijani ethnonyms, in addition to Azerbaijani linguistics, is of great importance to the science of turkology. There are a lot of ethnonyms that need research on an onomastic system and are of linguistic interest. Some of the ancient elements found in the ethnonyms are archaic in terms of the Azerbaijani language. In the composition of the ethnonyms there are many words related to ancient Turkic tribes, tribes, and modern Turkic languages.

The meaning of some of the words used in the ethnonym is not understood or interpreted differently in our language today. Such lexical units are more or less found in written sources, modern Turkic languages, dialects and dialects. The earliest information on Azerbaijani ethnos is found in antique sources and various medieval works.

The Oguznama provides valuable facts and information in the study of our ancient ethnos. Ethnonyms are closely connected with the history of our people. Their study is important to our linguistics, history, and ethnogenesis. The question of the study of Azerbaijani ethnos as a whole is waiting for its solution.

Key words: ethnonym, tribe, onomastic unit, tribe, linguistics, turkology

А.Гараева
Г.Мустафеева

Этноника Азербайджана

Резюме

У азербайджанского языка богатый, интересный этноним. Из источников, источников, работ историков, географов и т. Для изучения азербайджанского этноса. используется. Изучение азербайджанских этнонимов, помимо азербайджанской лингвистики, имеет большое значение для науки тюркологии. Существует много этнонимов, которые нуждаются в исследовании ономастической системы и представляют лингвистический интерес. Некоторые из древних элементов, найденных в этнонимах, являются архаичными с точки зрения азербайджанского языка.

В составе этнонимов много слов, связанных с древнетюркскими племенами, племенами и современными тюркскими языками. Значение некоторых слов, используемых в этнониме, сегодня не понимается и не интерпретируется по-разному. Такие лексические единицы более или менее встречаются в письменных источниках, современных тюркских языках, диалектах и диалектах.

Самая ранняя информация об азербайджанском этносе содержится в античных источниках и различных средневековых произведениях. Огузнама дает ценные факты и информацию в изучении нашего древнего этноса. Этнонимы тесно связаны с историей нашего народа. Их изучение важно для нашей лингвистики, истории и этногенеза. Вопрос изучения азербайджанского этноса в целом ждет своего решения.

Ключевые слова: этноним, племя, ономастическая единица, племя, лингвистика, тюркология.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Məmmədli tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur.

XAVƏR HACIYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstiqlaliyyət küç.51.Bakı.
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
xavər.@com.ru.

İNGİLİS DİLİNİN BRİTANIYA, AMERİKA, KANADA VARIANTLARINDA FONETİK HADİSƏLƏRİN STRUKTUR VARYATİVLİYİ VƏ DİFERENSİYASI

Xülasə

Məqalənin seçilməsi müasir dövrdə dilin variativliyi probleminin diqqət mərkəzində olması ilə əlaqədardır. Dilin vahid monolit yaranma olması haqqında bəsit fikirlərin əvəzinə hal-hazırda dil quruluşunun linqvistik və ekstralingvistik faktorlarla şərtləndirilən herepogenliyi anlamı meydana çıxmışdır. Həm daxili struktur variativliyi (tərkib planı ilə ifadə planı arasında izomorfizmin olmaması), həm də daxili faktorların hərəkəti ilə bağlı olan və dil mövcudluğunun müxtəlifliyində, social və ərazi diferensiyasında əks olunan variativliyin kifayət qədər öyrənilməsi ölkəmizin alimləri və xarici linqvistlər tərəfindən qəbul edilir. İngilis dilinin variantivliyi məsələsinə maraq dil tərkibinin müxtəlifliyi və mürəkkəb, Müxtəlif dil strukturları və ərazi areallarında işlənməsi xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Variativlik probleminə linqvistik tədqiqatın obyekti kimi ingilis dilli areal müstəsna hadisədir. İngilis dili bir çox ölkələrin rəsmi dili kimi mövcuddur ki, onların arasında Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya kimi ölkələr vardır. İngilis dilinin son dərəcə geniş yayılması göstərilən rəqəmlərlə sübut olunur. İngilis dili yalnız 380 milyon insanın doğma dili olmasına baxmayaraq, təxminən $\frac{3}{4}$ hissəsinin əhalisi ingilis dilində danışır. İngilis variantologiyası üzrə çalışan ölkəmizin və xarici ölkələrin linqvistləri ərazi variantlarında müxtəlif dil səviyyələrində oxşarlıq və fərqlərin meydana gəlməsi, variantların bir-birinə qarşılıqlı təsiri, ingilisdilli ölkələrdə linqvistik situasiyalar kimi problemlər üzərində çalışırlar. Hər bir ərazi variantı təkcə dilin məkan proyeksiyası deyil, həm də sosial, mədəni və tarixi proyeksiyasıdır.

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, müstəmləkə, ədəbi norma, lüğət

Ona görə də bu faktorların düzgün qiymətləndirilməsi iki müxtəlif dil sisteminin qarışmasının baş verdiyi Yeni Zelandiya və Kanadada linqvistik situasiyanın mürəkkibliyi və orijinallığına işıq sala bilər. Dillərin qarışması <<dil dəyişikliyinə mühüm faktorudur>> və <<iki sosial qrupun toqquşması>>nda təzahür edir (7,328). Dilin əsas xüsusiyyəti onun dili cəmiyyətində onun Yeni Zelandiyada, Kanada və Avstraliyada mövcud olan xüsusi linqvistik situasiya nəticəsi olan bilinqvizim şəraitində işlənməsidir. İngilis dilinin variantları ingilis dilinin rəsmi dil statusu aldığı və bu dilin ikinci dil statusu aldığı və bu dilin ikinci dil olduğu ölkələrdə ingilis dilinin yeni variantları adlanır.

Kanadanın fransız dili ilə bərabər rəsmi dili sayılan ingilis dili başlanğıcdan kifayət qədər mürəkkəb hadisə olmuşdur. Fransızdilli kanadalılardan fərqli olaraq, ingilisdilli cəmiyyət daim doğma tarixi vətənləri olan Böyük Britaniya və İngilisdilli ABŞ-in hərtərəfli təsiri və emiqrasiyalarının əlaqəsində təşəkkül tapmışdır. Bununla belə ingilisdilli kanadalıların əsasını XIX əsrin sonunda <<loyalistlər>> qoymuşdur. Bəzi alimlərin fikrincə, onların Kanadada ingilis dilinin işlənməsinə təsiri birinci dərəcəli olmuşdur. Həmin dövrdə İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiyadan gələn müxtəlif britaniya dialektində danışan mühacirlərin sayı xeyli artmışdır ki, bu

da ingilis dilinin kanada variantında öz izini buraxmışdır (Popova L.Q., 1978, 6,75) Beləliklə, iki mühacir axınının təsiri nəticəsində bir tərəfdən ABŞ-ın Şimal rayonlarında yaşayan loyalistlər, digər tərəfdən isə Böyük Britaniyadan gəlmiş mühacirlər Kanadada yaşayan əhalinin dilinə ingilis dilinin müxtəlif dialektlərinin elementlərinin qarışmasına təmin etmişlər. Kanadanın sonrakı inkişaf tarixi göstərdi ki, 1867-ci ildən Böyük Britaniyanın dominionu olmasına baxmayaraq, o hər şeydən əvvəl ABŞ-ın siyasi və iqtisadi təsiri altında idi. Kanadanın ərazi bölgüsünü, həmçinin siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq demək olar ki, Kanadanın bütün tədqiqatçıları belə fikirdədirlər ki, öz fonetik, leksik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə görə ingilis dilinin Kanada variantı Britaniya (<<Oksford>>) və Amerika variantları arasında orta həddi tutur. Lakin, əsasən General American adlanan tələffüz növü üstünlük təşkil edir. Kanada ingiliscəsinin yayılma ərazisi variantların xüsusiyyətləri qarışmış dəqiq differensiasiyası olmayan ərazi elan edilmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, L.Q.Popovanın ardınca müasir kanada ingiliscəsinin fərqli fonoloji, morfoloji və leksik-semantixüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əsasında mümkündür. (6.8 İngilis dilinin kanada variantı bir tərəfdən britaniya variantı, digər tərəfdən isə amerika ingiliscəsinin təsiri şəraitində yaranmışdır. Buna görə də Kanada ingiliscəsi özündə hər iki tələffüz normasını daşıyır- bəzi hallarda britaniya, bəzi hallarda isə amerika tələffüzü. Lakin əsasən Network English tələffüz növü üstünlük təşkil edir. (1-p.156)

İngilis dilinin kanada variantının əsas fonetik xüsusiyyətləri

R.Qreqin fikrincə, tipik Kanada tələffüzündə saitin uzunluğu və qısalığı fərqi mövcud deyil: kanada variantında <<nisbətən güclü vurğu altında olan saitin uzunluğu və keyfiyyəti arasında daimi asılılıq yoxdur, xüsusilə də tonun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq ənənəvi qısa saitlər tez-tez uzanır. Məsələn, fikrin sonunda nüvə tonunun qalxması və enməsi ilə.>> (4.125) Niteqdə uzun saitlər qısala bilər ki, bununla da sözün tələffüzündə fərqi itir. Məs.: cot – caught, sod – sawed və s. Saitin uzanması zamanı əlavə sait qoyuluşu tendensiyası qeyd olunur ki, bu da əlavə hecanın yaranması fikrini yaradır . [aʊ] diftonqu house, out kimi sözlərdə kar samitin qarşısında kanada variantında [ʌʊ] kimi, yəni birinci elementlə daha yüksək səslə tələffüz olunur. Cingiltili samitin qarşısında və sözün sonunda bu diftonq Network English variantında olduğu kimi, yən [aʊ]: down [daun], cow [kaʊ] kimi tələffüz olunur. [ʊ] kimi tələffüz olunan suit sözünü çıxmaq şərtilə, news, dew, time, student kimi sözlərdə yuvaq samitində sonra BBC variantında [ju], Network English variantında isə [ʊ] kimi tələffüz olunur. Britaniya norması kanadada böyük nüfuza malikdir. [ju] səsi moon, noon, too kimi sözlərdə daha geniş tələffüz olunduğu halda, U.Avisin fikrincə bu sözlərin monofonqla tələffüzü mədəni səviyyəsi aşağı olan şəxslərdə daha tez rast gəlinir. (2,65) Ontariada duke [dʊk], news [nuz] sözlərinin tələffüzü bir çox danışanlar tərəfindən <<kobud >> (inelegant) kimi qiymətləndirilir. Orta igilis dili dövründə bir hecalı tooh, food, root, roof, hoof kimi sözlərdə kök sait [3:] kimi səslənirdisə, kanadalılar onu əsasən [u:] kimi tələffüz edirlər, soot, foot, look sözlərində kök sait qısa [ʊ] kimi tələffüz olunur. Class, dance, bath kimi sözlərdə Network English variantında sait [æ], BBC variantında [ɛ:], Kanada variantında isə daha çox amerika tendensiyası üstünlük təşkil edir. U.Avisin fikrincə məhz bu [r] tələffüzünün spesifikasiyası ilə yanaşı kanadalıların tələffüzündə amerika çaları var. Yalnız aunt və drama isimlərində onlar [ɛ:] kimi tələffüz olunur. (2,65) Zebra sözünü kanadalıların yarıdan çoxu birinci hecada [e] kimi tələffüz etdikləri halda ABŞ –da [i:] kimi tələffüz olunur.(2-p.33)

Kanada variantında <<been>> sözü uzun [i:] kimi, Amerika variantında qısa [I] kimi, <<again>> zərfində britaniya tələffüz normasına uyğun olaraq vurğu altında [eI] diftonqu kimi tələffüz olunursa, Network English variantında adətən [e] kimi tələffüz olunur.

Profess, progress isimlərinin ilk vurğulu hecasında kanadalıların əksəriyyəti Network English variantındakı neytral [ə] səsi kimi deyil, [oʊ] diftonquna üstünlük verir. Analoji halda *pro-*

duce ismində Network English variantında [ou] kimi tələffüz olunduğu halda kanadalıları əksəriyyəti yenə də britaniya tələffüzündəki neytral [ə] səsinə üstünlük verir.

Vase sözü Network English variantında [veɪz], Kanada variantında əsasən [v æ:z] kimi tələffüz olunur.

Sonunda [aɪ] kimi tələffüz olunan docile, sekile, virile, missile, projectile, futile sözlərinə Network English variantında [I] və ya [ə] kimi tələffüz olunduğu halda, Kanada variantında britaniya tələffüz tipi üstünlük təşkil edir.(3-p.69)

Amerikan variantında [aɪ] kimi tələffüz olunan anti-, semi-, multi-, prefiksləri, kanadalıların əksəriyyəti tərəfindən britaniya variantında olduğu kimi [I] tələffüz olunur. Ona görə də Kanadanın sərhəd yanı ərazilərində yaşayan yeniyetmələr öz amerikalı yaşıdlarını <<semis>> [semaɪz] adlandırırlar.

Shone felinin keçmiş zaman forması kanadalıların əksəriyyəti tərəfindən [ʒ:] kimi, Amerikan Variantındakı [ou] diftonqunun tələffüzünə əks olaraq tələffüz olunur. Kanada variantında z hərfi Amerikan variantındakı [zi:] kimi deyil, Britaniya variantında olan [zed] kimi oxunur.(4-p.50)

İkili tələffüz olan leisure sözü [leɪzə] və ya [li:zə] kimi və neither sözü [i:] saiti və ya [aɪ] diftonqu kimi kanadalılar arasında təcrübədən keçirilir. Birinci halda əksəriyyət üstünlüyü Britaniya variantı olan [e] saitinə, digər halda isə Amerikan variantı olan [i:] saitin' verir.

Tomato ismi Network English variantında vurğulu [eɪ] diftonqu kimi tələffüz olunur, belə

ki, BBC variantında olan [æ:] saitinə çox nadir hallarda rast gəlinir.

[ou] diftonqu BBC variantında olduğu kimi, yəni zəif formada deyil, tam tələffüz olunur.

Samit səslər sahəsində nisbətən az ziddiyət vardır. Kanada tələffüzünün tipik xüsusiyyəti <<intruziv>> adlandırılan [r] samitidir. Məsələn, khaki sözü [ka:rkɪ] kimi tələffüz olunur. [r] samiti tarixən özündə onu daşımayan sözlərdə adətən samit səslərdən əvvəl gələn uzun saitlərdən sonra işlənir; poach ['pouɹtʃ], porch və wash [waʃ] isimlərinin omofonuna çevrilir. Kanadalılar da, amerkanlar kimi [r] səsinə sözlərin sonunda və ya samitlərdən əvvəl tələffüz edirlər.

Məsələn: car [k æ:rt], cart [k æ:rt].(5-p.146)

Kanada variantında həmçinin amerika fonetik xüsusiyyətlərinə rast gəlinir. Məsələn, whether? whine, whale sözlərində [h] səsinin [w] səsi qarşısında işlənməsidir. Lakin danışanların çoxu bu qanuna əməl etmir, yarısı isə ümumiyyətlə [h] səsinə tələffüz etmir. U.Avis Ontario sakinləri tərəfindən [h] səsinin işlədilməsində ardıcılığın olmaması faktını inkar etmir, lakin [hw] variantının üstünlüyünü də qeyd edir. Q.B.Alen isə, əksinə, bütün Kanada informantlarında bu vəziyyətdə aspirasiyanın olmamasını aşkar etmişdir. Partlayışlı yuvaq samiti [u] səsi və ya [ju] səs birləşməsində əvvəl gəldikdə assimilyasiyaya uğrayaraq affrikat [tʃ] səsinə əmələ gətirir. Məsələn, Tuesday-BBC [tju:zdɪ], NE[tʃju:zdɪj], şimali amerika ['tuwzdɪj], kan. [tʃu:zdɪj] [tʃju:zdɪj]; Tube-BBC [tʃub], NE [tʃub] [tuwb], kan. [tʃub] [tʃuwb].(6-p.98)

Sözortası mövqedə kar [t] Kanada variantında amerika tələffüzlü cingiltili tələffüz olunur. Məsələn, bleating-bleading, butter-budder. Lakin kanadalıların yarısından çoxu belə cüt sözləri müxtəlif cür tələffüz edir.

Drought sözünün sonu Network English variantında [ɔ:] saiti ilə, Kanada variantında isə kar [t] samiti ilə deyil, NE Variantında olan kar [s] samiti ilə tələffüz olunur. Kanada variantında schedule sözünün ilk samiti NE variantında olan [ʃ] kimi tələffüz olunurdu, lakin radionun təsiri nəticəsində 50-ci illərdə britaniya tələffüzlü olan [sk] səs birləşməsi yayılmağa başladı.

Kanada variantında dictionary, ordinary, obligatory, reformatory kimi çox hecalı sözlərdə vurğu suffiksin üzərinə düşdüyü halda Britaniya variantında vurğu kökün üzərinə düşərək hecaların uzlaşmasını əmələ gətirir və söz quruluşunu kifayət qədər sadələşdirir.

Ədəbiyyat

1. Jones D. Cambridge English Pronouncing dictionary. Cambridge University presss, 2006.(1-p.156)
2. Avis W.S. The English language in Canada. The Hague: Paris,1973 (2-p.33)
3. Gerq R. Canadian Engilish. London, 1957(3-p.69)
4. Alen Q.R Dictionary of Canadisms of Historical principles.Toronto,1967.(4-p.50)
5. Scargill M.N.A short history of Canadian Engilish Victoria,1997.(5-p.146)
6. Попова П.Г. Лексика англ. языка в Канаде. М.: Выс. школа,1978.(6-p.98)
7. Степанов Г.В. К проблеме языкового варьирования. М.наука,1979(7-с.38)

Х.Гаджиева

Сравнительный анализ гласных фонем английского языка в Британском, Американском и Канадском вариантах. Резюме

В статье рассматривается сравнительное варьирование гласных и согласных фонем английского языка в Британском, Американском и Канадском вариантах. Автор анализирует различные происношения гласных и согласных фонем , а также приводит примеры и объясняет различие и вариантов.

В статье основное внимание будет уделено значению американизма, его приходу на мировую арену, а также переходу на английский язык с Британских островов в колонии и в новый мир. Таким образом, различия между английским и американским английским языком можно найти в основном в лексике, грамматике и произношении.

Около двух третей населения мира проживают в Соединенных Штатах. Вот почему «английский» является основным языком общения в Соединенных Штатах.

Американский английский является важнейшим компонентом американской политической истории. Таким образом, английский язык, на котором говорят в Соединенных Штатах, называется «Американский английский». Термин «Вариант и разнообразие» считается более подходящим по ряду причин.

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность, сражались в определенных ситуациях против слова «американизм». Однако искусственные средства и методы не могли помешать естественному развитию языка.

Ключевые слова: американизм, английский язык, форма, колония, литературная норма, словарь

KH.Gadjieva

Comparative analyse if English vowels and consonants in British, American and Canadian
Summary

The article deals with the comparative modification of English vowel and consonant phonemes in British, American and Canadian variants. The author analyses the different pronunciation of vowel and consonant phonemes, at the same time gives the examples and explains variations and similarities of variants.

The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world. Thus, the differences between British and American English can be found mostly in vocabulary, grammar and pronunciation.

About two-thirds of the world's population live in the United States. That is why, "English" is the main language of communication in the United States.

American English is the most important component of American political history. Thus, the English language spoken in the United States is called "American English". The term "Option and Diversity" is considered to be more appropriate for a number of reasons.

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Indian language. But all the words included in "Americanism" would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

It would be a mistake to call it "Americanism" immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, *Filologiya məsələləri*, №10, 2017 246 those who could not overcome wastefulness fought in certain situations against the word "Americanism". However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

Key words: Americanism, English, form, colonial, literary norm, dictionary

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur.

DÜRDANƏ VƏKİLOVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

İnşaatçılar prospekti 51

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

durdanə.@mail.ru.

QƏDİM, ORTA VƏ MÜASİR DÖVR İNGİLİS, SKANDİNAV, GERMAN DİL QRUPLARINDA PREFİKSLİ FEİLLƏRİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Xülasə

İngilis dilində affikslər hələ lap qədim dövrlərdən işlənməyə başlanmışdı. Qədim ingilis dilinə aid yazılı mənbələrin azlığı sözyaratma yollarının məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmasını aydınlaşdırmağı bir qədər cətinləşdirir. Bu dövrdə prefikslər və suffikslər vasitəsilə yeni sözlər yaranırdı. Müxtəlif prefikslər sayəsində eyni köklü feillər ayrı-ayrı mənalarda işlənirdi:

3an – go; ā-3an – goaway; be- 3an – goaround; fore- 3an – precede; ofer- 3an – traverse. Qədim ingilis dilində tez-tez işlənən və məhsuldar olduğu güman edilən prefikslər bunları idi: ā-, be-, for-, fore-, 3e-, ofer-, un-. Bəzi feillərlə prefikslərin mənası o qədər zəif və cüzi idi ki, prefikslə olan feillə prefiksiz arasında heç bir fərq görünmürdü. Məsələn, ābidan və bidan “await”, swerian və āswerian “swear”, yəni eyni mənəalı idi. Başqa feillər isə həmin prefikslərlə işlənərkən mənə dəyişikliyinə məruz qalırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər affiksin aydın şəkildə semantik dəyəri varsa, o həmin dildə qalır. Qədim ingilis dilində bəzi prefiksli feillərin heç bir yeni mənə verməməsi və kök feillərlə sinonim kimi işlənməsi həmin prefikslərlə yaranan yeni düzəltmə feillərin deyil, sadə feillərin dildə qalmasına səbəb oldu. Feil prefikslərinin aradan götürülməsinin digər səbəbi isə feillərin zərflə bərabər işlənərkən yeni mənə kəsb etmələri idi. Məsələn, ā-drifan – drive away; ā-3an – go və s.

Açar sözlər: afikslər, suffikslər, prefikslər, məhsuldarlıq, feillər.

Müasir ingilis dilində bu feillərin bir qismi hələ də işlənir və demək olar ki, lüğət tərkibinin əsas hissəsi olaraq tam hüquqlu sözlər sırasına daxildir. Bu “ā” prefiksi təkcə feillərlə deyil, başqa nitq hissələri ilə də işlənir [2, 78].

In the struggle between his passion for art and duties of his station I could have aroused sympathy for him [4, 160].

Qədim ingilis dilində suffikslər sözdüzəltmənin məhsuldar forması hesab olunurdu. Suffikslər əksər hallarda isim və sifət yaradılmasına, nadir hallarda isə feil düzəltməyə xidmət

edirdi: ere suffiksində *fiscere* -fisher, *leornere* – learner və s. Sözlərdə, *ung/ing* suffikslərinə feillərdən mücərrəd isimlər düzəltməklə istifadə olunurdu: *bodian* – *bodung* (preach, preaching), *earnian* – *earning* (earn, earning).

Orta ingilis dilin dövründə affikslər vasitəsilə sözdüzəltmə yalnız feildə deyil, başqa nitq hissələrində də əksəriyyət təşkil edirdi. Ayrı-ayrı affikslərdən söhbət açarkən onların qədim ingilis dili dövründə işlənmə tezliyi və məhsuldarlığı haqqında danışmağa çalışacağıq.

Bu feillərin işlənməsi qədim skandinav dilinin təsiri idi. Başqa german dillərindən fərqli olaraq feil-zərf frazalarının geniş sürətlə işlənməsi Şimali German dil qrupuna daha çox xas idi.

Bu inkişaf, dəyişiklik prefikslərin tamamilə yox olduğunu deyil, orta ingilis dili dövründə az məhsuldar olduğunu göstərir, lakin erkən yeni ingilis dili dövründə onların məhsuldarlığı yenidən artmağa başladı. Bu dövrdə *mis-* və *un-* inkar prefiksləri külli miqdarda yeni sözlərin ya-

ranmasına səbəb oldu. XVI əsrə qədər mis- prefiksi o qədər məhsuldar deyildi, onun məhsuldarlığı erkən yeni ingilis dili dövründə artdı. Bu prefiks yerli və alınma sözlərə artırılaraq fel və isim əmələ gətirir.

It is a grotesque misapprehension which sees in art no more than a craft comprehensible perfectly only to the craftsmen [4, 33].

When I imagined that on seeing his picture I should get a clue to the understanding of his strange character I was mistaken [4, 157].

There is something ghoulish in the activity with which will pounce upon the misfortune of their friends so that they may exercise their dexterity [4, 35].

Looking back, I realize that I have written about Charles Strickland must seem very unsatisfactory [4, 159].

Qədim ingilis dili zərflərindən və sözlərindən inkişaf edərək yaranmış bəzi prefikslər orta və yeni ingilis dili dövrlərində daha çox sözlərə qoşularaq işlənməyə başladı. Bunlar aşağıdakılardır: qədim ingilis dilində *ūt, ofer, under*; orta ingilis dili dövründə *out, over, under* şəklində işlənmiş yerli və alınma sözlərə qoşularaq istifadə olunurlar.

Orta ingilis dili dövrünün sonunda və erkən yeni ingilis dili dövründə ingilis dilinin söz düzəltmə prosesində fransız latın yunan dillərindən daxil olmuş yeni prefikslər istifadə olunurdu. 1200-cü və 1500-cü illər arasında re- prefiksi ilə çox miqdarda söz ingilis dilinə yol tapdı. Bu prefix yerli və xarici sözlərin kökü ilə işlənərək çox məhsuldar idi.

He was left battered an ensanguined [4, 123].

Sifət prefiksi in- və onun variantları *in – im – ir* orta ingilis dili dövründə inkar mənasını verən çoxlu prefikslərdən biri idi; yerli *mis-*, *un-* haqqında əvvəl danışmışdıq, bundan əlavə alınma non- fransız-latin mənşəli olaraq çox məhsuldar bir ingilis prefiksi kimi inkişaf etmiş və sərbəst surətdə isim və sifətlərlə işlənir. XVII-ci əsrlərdən bəri latın və yunan dillərindən çox sayda klassik alınma sözlərdə bir sıra yeni prefikslərin olması, sonralar bu prefikslərin geniş surətdə digər sözlərlə işlənərək lüğət tərkibini zənginləşdirməyə xidmət edir.

Bu alınma sözlərin əksəriyyətinin elmə, təhsilə, fəlsəfəyə, ədəbiyyata aid olması yeni prefikslərin bu sahəyə uyğun sözlərlə işlənərək geniş yayılmasına səbəb oldu. Latın və yunan prefikslərinin çoxu yüksək dərəcədə məhsuldar hesab olunaraq, çox vaxt elə həmin dillərdə olan sözlərə əlavə olunurdu. Yunan dilinə məxsus *anti*, latın dilindən olan *co, extra, post, pre, semi* və s. bu qəbiləndir. Qədim ingilis dilindəki ere suffiksi orta və yeni ingilis dili dövrlərində ən məhsuldar dirisim düzəldən şəkilçi kimi inkişaf edərək əvvəl isim köklərindən *bocbre – boc* sözündən – *book*

Orta ingilis dili dövründə -er suffiksi ilə çoxlu yerli və xarici mənşəli isimlər yaranmışdır. Bu suffiksin mənası tədricən genişləndi və o, hər hansı bir mənəni, ərazini təmsil edən şəxsin yerindən xəbər vermək hüququ qazandı: *Londener, Southerner*. Yeni ingilis dili dövründə bu suffiksin işlənmə dairəsi daha da genişlənərək, yeni mənə qazandı və alət, əşya bildirən isimlərə də aid olundu.

The knives and forks were put away in a drawer [4, 141].

At last he came upon what he sought, a large scraper [4, 143].

Bu suffiks yerli və alınma sözlərə birləşərək işlənə bilər. Alınma sinonim affikslər arasında er suffiksinin bir neçə “rəqibi” var (*-or, -ist, -ite*) lakin *-er* öz məhsuldarlığı ilə onları geridə qoyub və heç vaxt üslubi cəhətdən məhdudlaşdırılmayıb. Digər üç suffiks isə əsasən elm sahəsində məhsuldardır. Mücərrəd isimlərin yaradılması üçün istifadə olunan qədim suffikslər *ap, op, p* artıq orta ingilis dili dövründə ölü suffikslər hesab olunurdular və onların əvəzinə daha məhsuldar olan yerli *-ness, -ing*, sonralar isə bir neçə alınma suffikslər mücərrəd isimlərin ya-

ranmasında daha çox işlənirdilər. –ness suffiksi tarixin bütün dövrlərində çox məhsuldar olmuş, mənşəyindən asılı olmayaraq, əsasən, sifət köklərinə qoşularaq yeni isimlər yaradılırdılar: *darkness, seekness, narrowness, prettiness (yerli), alertness, consciousness, politeness (alınma)*.

But the blindness of love led her to be lieve what she wanted to be true [4, 162].

I had been slightly tickled at the gentleness which Mrs. Strickland put into her mention of her husband's name [4, 219].

Qədim ingilis dilində -iz formasında olan, orta ingilis dili dövründə işlənən –y geniş işlənmə dairəsinə malik olan suffiks idi. Bu suffiks bütün dövrlərdə isim, feil və sifət köklərindən sifətlər yaradan hesab olunurdu.

He was a hefty fellow, in habit of standing no nonsense from customers [4, 178].

He had a pair of small blue eyes which were astonishingly shifty [4, 169].

Qədim ingilis dilində -lic və orta və yeni ingilis dili dövrlərində -ly suffiksi kök morfemdən yaranaraq nominal köklərdən sifət yaratmağa davam edirdi. ingilis dilinin bütün

dövrlərində bu suffiks vasitəsilə yerli və alınma sözlərdən kifayət qədər yeni sifətlər yaranmışdır: *fatherly, manly, masterly, bustly, neighbourly*.

She had the same kindly expression and sedate, untroubled eyes [4, 35].

Again the beastly stench almost made him faint [4, 212].

He saw the dreadful, mutilated, ghastly object which had been Strickland [4, 212].

Qədim ingilis dili isimdüzəldən suffikslərin arasında kök morfemlərdən əmələ gələn bir neçə yeni suffikslər var idi: *dom, lāc, hād, scipe*. Orta ingilis dili dövründə onlar nisbətən məhsuldar idilər, lakin sonrakı dövrlərdə onların məhsuldarlığı azalaraq yox oldu. Yeni *dom, ship və hood* törəmələri işləndiyi mətnlərə bütün tarixi dövrlərdə ras gəlmək olar: *sheriffdom, dukedom, boydom, churchdom, brotherhood, manhood* və s.

Bunların arasında –ship ilə işlənən mücərrəd isimlər də digər suffikslərə işlənənlər kimi, çoxluq təşkilətmir: *hardship, courtship, editorship, relationship*. Bu suffikslərin mənaları çox da aydın deyil və bəzi hallarda bunlar daha məhsuldar suffiks –ness ilə (mucərrəd isimlər üçün) əvəz oluna bilər: *richdom – richness; fasledom – falseness*. İngilis dilinin söz yaradıcılığında alınma suffikslər çox mühüm yer tuturlar.

Prefikslər kimi, alınma suffikslər də ingilis dilinə alınma sözlərin iki böyük dalğası ilə gəlmişlər: orta ingilis dilində dilə axın edən fransız sözləri və erkən yeni ingilis dili dövründə klassik alınma sözlər onların assimilyasiyaya uğraması və söz yaratma sisteminə daxil olması alınma prefikslərdə olduğu kimidir. Alınma suffikslərin arasında müxtəlif nitq hissələri əmələ gətirənlər var. Sifət yaradan –able məhsuldar suffikslərdən sayılır: *agreeable, admittable, lovable, understandable*.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. A. Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-qərb, 2006, 280 s.
2. Arnold İ.V. The English Word. Moscow, 1998, 296 p
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Lenksika II hissə. Bakı, Elim, 1982, 216 s.
4. Maugham S. The Moon and Sixpence. Moscow, 1972, 240 p.

D.Vekilova

The role of some affixes in the enrichment
of the english vocabulary

summary

This article is about the role of the affixes in word-formation and here native and borrowed prefixes and suffixes are given, their productivity from Old English till nowadays is analysed. The basic word-stock changes and enriches in the process of a particular historical development. Enrichment occurs in the lexical and morphological ways, as well as through borrowing. Some OE prefixes were used as word-building means and their productivity grew in late ME and Early NE. The negative prefixes *mis-* and *un-* produced a great number of new words. Some new prefixes began to be employed in word derivation in English and these foreign prefixes were taken from French, Latin and Greek. Suffixation has remained the most productive way of word derivation through all historical periods. Suffixes, as well as prefixes may be native and borrowed.

Borrowed suffixes are usually included in the English language from the Latin, French and Greek. Word-formation is of great importance in the branches of the linguistic, especially in the language levels. So all language levels have their own unit, but word-formation doesn't have any special units. From this point of view it is considered as one of the baseless language levels. Word-formation is a branch of linguistic which is busy with the formation of the new words. Prefixes also are of great importance in the word-formation and enriching English vocabulary.

Hence, the article deals with the prefixes borrowed from other languages and their role in the word-formation widely.

Key words: affixes, suffixes, prefixes, productivity, verbs.

Д.Векилова

Роль некоторых аффиксов в обогащении словарного
состав английского языка

Резюме

В статье по отдельности рассматриваются префиксы и суффиксы, их продуктивность начиная со староанглийского периода до наших дней. Основной словарный фонд меняется и обогащается в процессе конкретного исторического развития, а также за счет заимствования. Обогащение происходит лексическими и морфологическими путями. Староанглийские местные префиксы использовались как словообразования и стали более продуктивными в конце среднеанглийского и в начале новоанглийского периодов. Отрицательные префиксы *mis-* и *un-* использовались для образования множества слов. В тот же период многие префиксы из латинского, французского и греческого языков вошли в английский язык и использовались в новых словообразованиях. Между 1200 и 1500 годами в английский язык вошли много французских слов как с префиксом *re*, так и с со многими другими префиксами.

Суффиксы являются самым продуктивным способом словообразования в течение всех периодов английского языка. Суффиксы также как и префиксы бывают местные и заимствованные.

Заимствованные суффиксы обычно входили в английский язык из латинского, французского и греческого языков. Словообразование имеет большое значение среди отраслей лингвистики, особенно среди языковых уровней. Тогда как все языковые уровни имеют свои собственные единицы, словообразование не имеет никаких специальных единиц. С этой точки зрения это рассматривается как языковые уровни без базисов.

Ключевые слова: аффиксы, префиксы, суффиксы, продуктивность, глаголы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xatirə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

СВЕТЛАНА МАММАДОВА

АзТУ

Пр.Г.Джавид 25.Баку.
svetamamadova.@com.ru.

ОТБОР ПАДЕЖНЫХ ФОРМ РУССКОГО ЯЗЫКА ПРИ ИНТЕНСИВНОМ ОБУЧЕНИИ ЧТЕНИЮ ЛИТЕРАТУРЫ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Резюме

Синтетический строй русского языка и, в первую очередь, русская система факторов, усложняющий русским языком, способствующих во всех случаях необходимости, конечно использовать падежные окончания в их полном объеме. Но падежная система соответствующий созданию представления о русском языке, чрезвычайно для изучения русского языка. Но зададимся вопросом овладение всеми русскими падежными флексиями, если человек изучает русский язык, чтобы говорить на нем, нужен уметь если целью изучения языка является чтение научной литературы, то может быть возможно ограничиться знакомством только с теми формами, без которых недостижимо адекватное понимание текста. Как отобрать эти формы, как определить значимость той и для понимания. Для ответа на эти вопросы следует прежде всего ли иной формы, эти информация каждого языка может быть содержательной (основной) и избыточной, вспомогательной [1-стр:46-48] информации она сообщает о реальных экстралингвистических фактах и отношениях, а не об особенностях слов, обозначающих явления числа существительных являются носителями морфологические формы. Как известно, основная грамматическая форма выражает понятие или связи, объективно существующие факты и отношения.

Ключевые слова: синтетический строй русского языка, флексия, морфологическая форма, семантическая значимость, частотность, предикативная группа.

Содержательную информацию тем не менее являются избыточными, поскольку понятие множественности уже передано формами существительных или местоимений, при которых прилагательные употребляются показатели роля русского глагола в форме прошедшего времени содержит и категориальную, содержательную избыточность и являясь к тому же ее вторичным выражением. (2.-стр:56)

Понятие содержательности грамматической информации тесно связано с понятием семантической значимости форм в предложении. Для определения семантической значимости формы большой практический интерес представляет теория Г.А.Золотовой о синтаксических формах слов. Минимальным элементов предложения Г.А. Золотова считает синтаксическую форму слова - синтаксическому, которая может входить в предложении или самостоятельно, или в составе словосочетания, «Синтаксема - элементарная (минимальная).

Однако следует отметить, что даже и в этих случаях адекватность понимания, как правило, будет обеспечена широким контекстом: преувеличение роли формальных показателей в разрешении такого рода омонимии и связано с тем, что при анализе примеры изолируется от контекста.

Таким образом, если оценивать падежные формы с точки-зрения их содержательности, семантической значимости, то включение большинства из них в грамматический минимум окажется нецелесообразными.

Но при отборе грамматического минимума для обучения чтение научной литературы (как , впрочем , и любого другого минимума) нельзя не учитывать частности употребления словоформ . Как известно , научная речь отличается крайней избирательность о функционирования форм , очень высокой частностью употребления одних и низкой-других , поэтому каждую падежную форму следует , видимо , оценивать не только с точки зрения частности употребления . Форма , категориально избыточная и не имеющая самостоятельной семантической значимости , может быть очень часто в научных текстах . Например ,определительное и объективное значения родительного в научном стиле порядком слов (взаимосвязь субъективно падежа передаются явления , нагревание поверхности проводника) . флексия родительного падежа содержит , таким образом , избыточную информацию , но в силу своей исключительно высокой частности в научных текстах эта форма должна занять место в грамматическом минимуме , поскольку знание ее будет способствовать более быстрой ориентации в структуре предложения

Именительный падеж единственного числа

Целесообразность включения в грамматический минимум формы не вызывает сомнений , поскольку она является исходной словарной , несет содержательную информацию о числе (т.е количестве называемых данным словом предметов , явлений) , часто в научной речи (25-30 % формо употреблении имен существительных) и структурно значима (как главный компонент группы субъекта) . Но даже и в случае минимизация возможна . В нулевой флексией для существительных мужского и женского рода , для существительного женского рода и с флексией для среднего рода , т.е. формы с теми флексиями , которые будут встречаться не только у существительных , но и у глаголов в форме прошедшего времени , и кратких прилагательных , и у кратких причастий . Включать в минимум формы с флексиями - ий , -ия , -ие не представляется необходимым . поскольку они могут рассматриваться как варианты основных окончаний и трудностей для понимания и определения по этой форме словарного значения не создадут . Форму женского рода существительных с основой на мягкий согласный , как очень частотную в научной речи (жидкость , скорость , твердость и) , следует ввести в минимум , выделяя её отдельно , а вместе с формами мужского рода с основой на твердый согласный . Учащиеся должны представлять себе , что нулевое окончание могут иметь существительные не только мужского , женского рода и уметь быстро ориентироваться в структуре предложений типа . отражательная способность исключительно высока с чем снята на форма женского рода прилагательного (3.-стр:53)

Как известно , эта форма наиболее частота в научной речи (по данным разных авторов , от 35 % до 53,7 % всех формоупотреблений) значений родительного падежа наиболее частотными в научной сфере является определительные и объективные значения беспредложных форм (сила тяжести , теория множеств , увеличение, появление излучения предложные формы родительного падежа представлены в научном тексте прежде всего конструкциями с предлогами для , из , от [5.-стр: 110]

Как уже говорилось выше , указание на определительное и объективное значения содержится в порядке слов ;по данным К. Харпера , в научном стиле существительное в форме родительного падежа не находится в препозиции к определяемому слову . Исходя из этого , можно предположить , что значение формы родительного падежа читатель сможет определить по такому строевому признаку , как порядок слов (для беспредложных форм) , или по значению предлога . Тем не менее именно в силу

наибольшей частности этой формы и , соответственно ее структурной значимости включение ее в грамматику для чтения представляется необходимым .

Дательный падеж .

Во всех исследованиях научной речи отличается наименьшая частотность данной формы - от 3 до 6 % всех форм ° употреблений [4 , стр: 65-66] . В научном тексте формы дательного падежа используются чаще всего с предлогами к или по , семантика которых в сочетании с общей семантикой предложения однозначно передает информативное содержание данной формы (пришли к заключению ; температура , близкая к абсолютному нулю) Без предлога существительные в форме дательного падежа используются в научной речи сравнительно редко . Они представляют собой , как правило , обусловленные и связанные синтаксемы , значения которых реализуются в словосочетаниях . При этом окончания дательного падежа в формировании других падежей.

Творительный падеж

Формы творительного падежа в научном тексте чаще всего встречаются в конструкции с предлогом с , выражающей условное , временное и причинно - следственное значение (с изменением скорости , с повышением температуры) . Кроме того , эти формы часто выступают в качестве присвяточного члена при глаголах , полностью или частично десемантизированных (быть , являться , называться и т.п.) . И в том , и в другом случае семантика силу широкой употребительности этой формы в качестве присвяточного члена и следовательно , ее высокой структурной значимости - значение этой формы поможет читателю быстро определить группы субъекта и предиката в предложении и таким образом облегчит и ускорит процесс понимания текста

Предложный падеж .

Поскольку существительным в предложном падеже всегда предшествует предлог , то семантика этого предлога и семантика существительного и определяют общее значение предложно- падежной конструкции . Знание или незнание флексий предложного падежа не отразится на понимании при чтении . Ориентиром для выделения такой конструкции в предложении предлога, поэтому форма предложного падежа , как не имеющаяся самостоятельной семантической и структурной значимости , может не включаться в грамматический минимум для чтения научной литературы

Форма множественного числа .

Из падежных форм множественного числа представляется целесообразным введение в минимум форм именительного, винительного падежей , как одной формы , поскольку , как уже отмечалось существительные одушевленные , имеющие форму винительные, отличную от именительного , практически не встречаются . Эти формы (именительного - винительного падежей) должны войти в грамматический минимум , так как они передают основную , содержательную информацию (идею множественности) , являются частотными и имеют структурную значимость для выделения групп субъекта и объекта .

Формы родительного падежа требуют введения в минимум в силу своей содержательности (мн . число) и исключительной частотности Флексии дательного , творительного и предложного падежей (-ам . -ами , -ах) целесообразно ввести единым комплексом , не дифференцируя их значения , указав только , что эта группа окончания обозначает множественное число .Таким образом , из падежных форм существительных в грамматический минимум для чтения научной литературы достаточно ввести вышеуказанные формы.

Литература:

1. Берков В.П. О «Пассивной грамматике» , -(1.-стр:46 -48).1960 г
2. Лейкина В.М. «Два типа грамматической информации в их деятельности»(2.-стр:56)1987.
3. Невельский П.В. Запоминание избыточных сообщений .(3-стр:53) М - 1969
4. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. М. 1973 (4-стр:65-66)
- 5.Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса- М. 1982(5.-стр:110)

S.Mammadova

Selection of case forms with intensive training of reading of literature in the specialty

Summary

The article sums up some results of studying the case system and facilitating the creation of an idea of the Russian language, which is extremely difficult to study by foreigners. A great place in the work is occupied by the study of the Russian language and correctly speaking on it. Then it must be able to draw attention to the reading of scientific literature, where case endings in their full volume. The main it may be to limit oneself to acquaintance only with those forms without the formal interpretation of the text is unattainable. For this it is necessary to select these forms and determine the significance of one form or another for understanding. The work reflected? As is known the grammatical information of each language can be substantial (basic) and redundant (auxiliary). The basic grammatical information expresses the concept or connections that exist objectively. It reports real extralinguistic facts and relationships. And not about the features of words denoting these facts, phenomena, relations. Auxiliary information refers to the plan of inversion and speaks about the features of the message coded in the words of a language.

The organization of linguo-country studies work on the literary and publicist texts in teaching Russian as a foreign language is examined in the article. The selection of texts, their explanation and adaptation are widely interpreted. While teaching the practical Russian language to Azerbaijani students, it is preferred to interpret the literary and publicist texts in terms of linguo-country studies. While teaching the practical Russian language to Azerbaijani students, it is preferred to interpret the literary and publicist texts in terms of linguo-country studies. At that time this explanation also combines the analysis of texts in terms of linguistic, stylistic and literary criticism and learning of that country.

Common keywords, keywords related to the subject, and keyword associated with the context play a special role in the interpretation of the text. The texts on country study require a serious choice. So that, a great deal of information about the country, its characteristics, the traditions and culture of the people who speak the same language are reflected in here. The communicative-informative function plays an important role in the study of the publicist works. While teaching Russian to Azerbaijani students, using effectively from books, newspapers and magazines is commendable.

Key words: synthetic structure of the Russian language, flexion, conservative-main, excess-auxiliary, morphology-morphological redundancy, semantics - semantic meaning, semantics - elementary (minimal), unit, syntax-syntax function

S.Məmmədova

Ixtisası üzrə ədəbiyyatı oxuyan intensiv hazırlıq halında formaların seçilməsi

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyatın öyrənilməsinin bəzi məsələlərini və rus dilinin yaradılmasını asanlaşdırır. Bu, rus dilinin öyrənilməsinə genişləndirir. Əsas yer rus dilinin öyrənilməsi və düzgün danışmağa kömək göstərir. Əsas diqqət elmi ədəbiyyatın oxunmasına yönəldilir, burada mətnin mümkün olmayan formalarla əlaqə yaratmaq şəkildə şərh edilməməsi üçün özünü məhdudlaşdırır. Mətnin öyrənilməsinin əsas məqsədi, mətnin kifayət qədər uyğun olmayan anlayışının elmi ədəbiyyatın oxunmasıdır və əsas qrammatik məlumatlar, ekstralingvistik faktlar və əlaqələr göstərilir. Və bu faktları, hadisələri, əlaqələri göstərən sözlərin xüsusiyyətləri haqqında deyilir. Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində bədii və publisistik mətnlər üzərində lingvoölkəşünaslıq işinin təşkili öyrənilir. Mətnlərin seçilməsi, onların izahı və adaptasiyası geniş şərh edilir. Praktiki rus dilini azərbaycanlı tələbələrə tədris edərkən bədii və publisistik mətnlərin lingvoölkəşünaslıq baxımından izahına üstünlük verilir. Bu cür izah eyni zamanda mətnlərin lingvistik, üslubi və ədəbiyyatşünaslıq və həmin ölkəni öyrənmək baxımından təhlilini özündə birləşdirir. Mətnin izahında ümumi açar sözlər, mövzu ilə bağlı açar sözlər və kontekstlə bağlı açar sözlər xüsusi rol oynayır. Ölkəşünaslığa dair mətnlər ciddi seçim tələb edir, belə ki, həmin ölkə haqqında geniş məlumat, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri, həmin dildə danışan xalqın adət-ənənələri və mədəniyyəti öz əksini tapır. Publisistik əsərlərin öyrənilməsində kommunikativ-informativ funksiya əhəmiyyətli rol oynayır. Rus dilini azərbaycanlı tələbələrə Öyrəndərkən kitab, qəzet və jurnal mətnlərindən səmərəli istifadə etmək təqdim layiqdir. Məqalədə müəyyən bir sosial mühit şəraitində rus dilinin öyrənilməsindən bəhs edilir. Müəllif müxtəlif faktlara əsaslanaraq, müasir dil mühitinin xarici dil öyrənmək üçün kifayət qədər əlverişli olduğunu sübut etməyə çalışır. Rus dili sahəsində tələbələr arasında biliklərin dərinləşməsinin müxtəlif yolları göstərilir. Bunlardan ikisi ikili dilləri istifadə ilə bağlıdır. Bu, Rus və Azərbaycan bölmələrində dərslərin birgə keçirilməsi, olimpiadaların təşkili və müxtəlif səhnələrin hazırlamasıdır.

Açar sözlər: rus dilinin sintetik quruluşu, flexion, mühafizəkar - əsas, akses köməkçi, morfoloji, semantik məna, semantik elementar, vahid, sintaksis funksiya

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

KƏMALƏ MEHDİXANLI
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid prospekti 25.Bakı
kəmalə.@com.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ VARYANTLILIQ VƏ DUBLET TƏŞKİL EDƏN LEKSİK PARALELLİK VƏ SİSTEMDAXİLİ SİNONİMLİYİN ETİMOLOJİ TƏDQIQI

XÜLASƏ

Azərbaycan dilindəki “kino” və “sinema” sözlərinin sistem daxili semantik paralelliyi dublet vəziyyətini yaradıb. Məsələnin maraqlı tərəfi isə ondan ibarətdir ki, bu leksik vahidlərin özləri də eyni bir sözün variantlarının fərqli mərhələlərdə və fərqli mənbələrdən dilimiz tərəfindən mənimsənilmiş variantlarından başqa bir şey deyil.

“Kino” sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm müstəqil şəkildə, həm də digər mürəkkəb sözlərin komponenti kimi istifadə olunmaqdadır: *kinodramaturq, kinoatnlye, kinoaktyor*.. “Sinema” sözü nisbətən yeni dövr alınmalarından hesab edilir və bu səbəbdən də onun standart izahlı lüğətlərə daxil olduğunu söyləmək olmaz. Buna baxmayaraq KİV-in dilində sinema sözünün və törəmələrinin geniş şəkildə işləklilik nümayiş etdirməsi «təkrar alınma»nın baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Məsələn:

1895-ci il dekabrın 28-də Kapusin bulvarında ilk sinemaatoqraf göstərildikdən sonra bu məqsədlə yeni binanın tikintisinə ehtiyac yarandı.

Kino musiqisinə meyillik hiss olunur. Bu, müasir sinematoqraf üçün maraqlı material ola bilər.

Sonuncu nümunədən göründüyü kimi, dilimizdə variantlardan törəmiş bu dubletlərin müvazi işlənmə potensialı var.

Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən variantlılıq və dublet məsələlərinə ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqatına münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, dilçi, bu kimi oxşar misalların timsalında dildaxili, sistem daxili leksik paralelizm faktlarına aydınlıq gətirmişdir.

Açar sözlər: leksik paralelizm, etimoloji dubletlər, sistem daxili paralellər, semantik differensiallaşma.

Bizi bu kimi dil vahidlərində maraqlandıran cəhət həmin leksemlərin və variantlarının Azərbaycan dili ilə paralelizm təşkil etməsi məqamlarıdır. Məsələn, N.K.İvanovanın ingilis dilinin leksikologiyasına həsr edilən *goal u jail, channel u canal* tədqiqatında qeyd edilən etimoloji dubletlərin Azərbaycan dili ilə paralelliyi diqqətdən yayınma bilməz. Məsələn: *qol – futbolp, kanal – su kanalı; TV kanalı*.

Təqdim olunan nümunələrdən də göründüyü kimi, bu hallarda həm sistem daxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralingvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir. (1-səh.271)

Nə üçün «təkrar alınma»? Belə ki, artıq söylədiyimiz kimi, kino və sinema sözləri eyni mənbədən şaxələnmədir. Yunan dilində kino hərəkət edirəm deməkdir. Sinema sözü isə yunan dilindəki bu leksemin latınlaşmış, yəni latın dilinin fonetik sistemində adaptasiya olunmuş variantıdır. Müqayisə üçün deyək ki, *kinema*, *kinematos hərəkət* mənasını ifadə edir. və L.Uspenskiy bu sözün ixtisar edilmiş şəkildə film mənasında istifadəsini dilin qənaət prinsipi ilə izah edir. Maraqlıdır ki, ədəbi dildə mövqeləri möhkəmlənmiş və ixtisar edilməmiş variantın fonetik tərkibinin təhlili burada variantla bənzərliyi ortaya qoyur: *kinematoqraf – sinematoqraf, kinematoqrafik – sinematoqrafik*. Variantlıqdan törəmiş olan bu dəbletlilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir. Məsələn:

Asian cinema refers to the film industries and films produced in the continent of Asia, and is also sometimes known as Eastern cinema.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin yetərinə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki paralelizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq mümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, leksik paralelizm vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər deyilir. Göründüyü kimi, biz yenidən dublet termini ilə və yenidən terminoloji çoxmənalılıqla qarşılaşmış oluruq. Bu kimi leksik paralelizmlər, ingilis dilinin leksikologiyası və qrammatikasını diaxronik aspektdə tədqiq etmiş mütəxəssislərin bildirliyi kimi, bütövlükdə, ingilis dilinin leksik inventarının zənginləşməsi və qrammatik sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. İngilis dilinin dialekt rəngarəngliyinin nəticəsi kimi meydana çıxan paralelizm situasiyalarının kütləvililiyi ingilis ədəbi dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə azaltmağa başladığı məlumdur. Xatırladaq ki, daha əvvəl də bildiyimiz kimi, bu qrup paralelizmlər dilçilik ədəbiyyatlarından daha çox etimoloji dubletlər çərçivəsində tədqiq edilir. {2-p.295}

Konkret olaraq, ingilis dilinin leksikası sahəsindəki etimoloji araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, *whole – sağlam və ya xəstəlikdən azad və hale – sağlam bərk*. İkinci öz orijinal mənasında qalmaqdadır və *have and hearty – sağlma və gümrah birləşməsində saxlanılır*. Hər iki söz qədim ingilis dilindəki hāl sözündən yaranmışdır: biri qədim ingilis dilindəki ā hərfinin hərfinə ö olan normal inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Digər isə bu modifikasiyanın daş vermədiyi şimal dialektindən gəlmişdir. Oxşar cəhət *raid və road* dubletlərində var, onların əlaqəsi mənası *düşməncəsinə soxulma a raid* olan *inroad* terminində aydın şəkildə qalmışdır. *Drag və draw* fəlləri qədim ingilis dilində *dragan* sözündən gəlmişdir.

Azərbaycan dilindəki tarixi-etimoloji planda araşdırmaların obyektini təşkil edən etimoloji dubletlər dilmizin özünün fərqli tipoloji quruluşu səbiyyət dərin morfeim rekonstruksiyası araşdırmalarının obyektini təşkil etmişdir. Bu sahədə dilçiliyimizdə V.Aslanovun araşdırmalarının xüsusi maraq kəsb etdiyini vurğulamamaş olmaz.

Dilimizdəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən V.Aslanovun tədqiqatlarında diqqətə alınan bir çox faktların, o cümlədən, *kiçik/küçük, cocuq/çocuq və cüyüx, cıncılı/dıncılı/cıqqılı/dıqqılı*, habelə *dırnaq/dırmaq/gırmaq/cırnaq/caynaq*, eləcə də *çevri-/devri-/evir-/əyir-/dövrə/yörə* və bununla bərabər, *yumru/yumruq/yumrupta/ tumurcuq* və s. bu kimi paralelliklərin eyni kökün fonosemantik təkamülündən törəyən etimoloji dubletlər olduğunu da qeyd etmək istədik.

Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına, habelə morfonologiyasına dair araşdırmalarda dilimizdəki etimoloji dublet törəmələrinin formalaşmasının üçün həm anlaut mövqeyindəki konsonant səslərin, eləcə də auslaut mövqeyindəki samitlərin variativliyinin mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Sonuncular bəzi hallarda ilkin köklə üzvlənməyə məruz qalmayacaq şəkildə birləşən fəll köklərinin növ kateqoriya formatlı söz formalarıdır.

Belə ki, Q.Batırovun Azərbaycan dilindəki fellərin fono-semantik inkişafına həsr edilmiş araşdırmasından bəlli olur ki, dilimizdə uzan-, azut-, dart-, dağıl-, gödəl- və s. kimi fel köklərinin auslaut konsonantı törəmə kök tərkibində «daşlaşmış» növ kateqoriyası göstəricilərindən başqa bir şey deyil.

Azərbaycan dilçiliyindəki bəzi araşdırmalarda həmin növ etimoloji dubletlərin, əslində, fuziyon xəlitə törəmələrindən başqa bir şey olmadığı iddia edildir. Azərbaycan və ümumilikdə, türk dillərində fuziallaşmış kök morfemlər problemini araşdırmış B.Məhərrəmli yazır: «Ənənəvi olaraq dilçilikdə bu proses «daşlaşmış» da adlandırılır. Eyni zamanda müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında həmin prosesə leksikləşmə, sıxılma da deyilir. Məhz aqqlütinativ quruluşun təkamülündən yaranan fuzial kök morfemlər türk dillərinin morfoloji inkişafının əsa göstəricilərindəndir. Azərbaycan dilindəki qarış- felinin qar- kökü ilə –ış növ şəkilçisinin fuziallaşması nəticəsində yaranmasını digər türk dillərindəki faktlar təsdiq edir». Bir sözlə desək, Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri ingilis dilinin struktur xarakteristikasından yetərincə fərqləndiyi üçün dilimizdəki etimoloji dubletlər mahiyyət etibarilə ikincidəkilərdən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Maraqlıdır ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin morfoloji struktur özəyini təhki edən komponentlər arasında sinhaerminizm faktoru mühüm rol oynayır. Və həmin faktorun nüfuz dairəsi nəinki dilimizin morfoloji struktur spesifikasını formalaşdırır, habelə çoxsaylı araşdırmalardan məlum olduğu kimi, etimoloji dubletlərin tirajlaşdırılmasında da əhəmiyyətli dərəcədə iş əmsalı nümayiş etdirir.(3-səh.292)

Onu da qeyd edək ki, etimoloji dubletlər məsələsini leksik paralellər problemi çərçivəsində araşdırmaya cəlb edərkən, istər-istəməz leksik variantlar probleminə də toxunmalı oluruq. Belə ki, sistem daxili paralellik situasiyaların, habelə dubletik vəziyyətini yaradan situasiyalarda məhz variantlılıq öz işini görmüş olur. (4-səh.160)

Konkret olaraq «İngilis dilinin tarixində etimoloji dubletləri»ni araşdırmış M.O.Nikitina özünü eyniadlı dissertasiyasında bu dildəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən onların həm dialekt rəngarənliyi səbəbiylə, həm də fərqli zamanlı və fərqli tranzit dil vasitəçiliyi ilə mənim-sənilən alınmalarla bağlı meydana çıxdığını qeyd etmişdir. Dilçi, bu qrup leksemlər və variantları sırasında *ancient-ensign*, *guard-ward*, *mainour*, *manner-manoevre* və s. faktları qeyd etmişdir. «Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin etimoloji əsasları» sahəsində fundamental araşdırma müəllifi olan N.N.Amosova da məsələyə geniş rəkusdan nəzərə salaraq, etimoloji dubletlik situasiyası ilə səciyyələnən paralellik hallarının yekcins təbiətli qənaətini dilə gətirmişdir. Belə ki, dilçi bizim xüsusi növ sistemxalili paralellik kimi xarakterizə edə biləcəyimiz bu dil faktlarının meydana gəlməsində daxili və xarici faktorların rolunu fərqləndirmişdir. Daha dəqiq desək, biz, müəllifi apardığı fərqləndirmə əsasında yanaşmanın məhz intro- və ekstralingvistik faktorlara söykəndiyi haqqında məntiqi nəticə hasil edə bilmişik.

Konkret olaraq N.A.Amosova «ümummillilik dildə təsadüf edilən dialektal dubletləri, yəni eyni bir sözün fonetik variantlarını» fərqləndirmiş və müvafiq nümunələri qeyd etmişdir: kent.dial dent-əzik, mərkəzi şərq dial. dint-zərbə, şimal diat. Raid-hücum, mərkəzi Şərq road-yol və s. İrəlidə təkrarən Amosovanın yanaşmasına qayıtmamaq üçün məqamı yetişdiyinə görə, onun variant və dublet faktlarına yanaşması ilə bağlı məsələyə öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Belə ki, doğrudan da, sistem daxili paralelliklərdən bəhs edərkən, sözün variantları ilə bağlı nəzəri problemə toxunmamaq mümkün deyil.

Lakin variantlılıq situasiyasının N.N.Amosovanın yanaşmasında şahidi olduğumuz kimi, demək olar ki, dubletlik hadisəsi ilə eyniləşdirilməsi bir qədər qeyri-adekvat təhlil yanaşması hesab edilə bilər. Belə ki, bu növ dubletlik özlülüyündə, N.N.Amosovanın bildirdiki kimi, çox vaxt semantik şəxələnmə ilə nəticələnən variantlılığı təgəssüm etdirmir. Dubletlik özlülüyündə tələffüz fərqliliyinin sərhədlərini aşan bir hadisə olub mütləq şəkildə variantlılıq çərçivəsindən kənarlaşan müstəqil söz yaradıcılığını ehtiva edir. (5-səh.285)

N.N.Amosovanın bu qeydi ilə bağlı fərqli mövqeyimizin olmasına baxmayaraq, ümumilikdə, onun ingilis dilinin sistem daxili paralellikləri ilə bağlı fikirləri ilə bölüşürük. Belə ki, daha əvvəl də bildiyimiz kimi, ingilis dilinin tarixi leksikologiyasını araşdıran dilçi bu dildəki sistem daxili paralelliklərin yaranma səbəbləri sırasında kənar dil faktorunun da mövcudluğuna, tam bağlı olaraq, diqqət çəkərək yazırdır: «İngilis dilinin lüğət tərkibində anqlo-skandinav dublet formaları da mövcuddur. Həmin dublet formalar səs forması və mənə cəhətlərinə görə fərqlənsələr də, ortaq kökdən şaxələnmə faktlarını ehtiva edirlər. Məsələn: shirt-köynək və skirt-ətək».

ƏDƏBİYYAT

1. V.Aslanov: «Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər», II cild, Bakı: Elm, 2003. 271 s.
2. Arnold I.V. «The English Word». Moscow «Vysshaya shkola», 1986, -295 p.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 792 s.
4. Q.Bağırov: «Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı» Bakı, maarif, 1971, 160 s..
5. S.Ə.Cəfərov: «Müasir Azərbaycan dili. Leksika». II hissə. Bakı: Maarif, 1982, 285 s.

K.Mekhtikhanly

The ways of use of lexic synonyms in the English and Azerbaijani languages

SUMMARY

In this article the facts of the etymological doublets, played an important role in the formation of the intersystem lexic parallels are studied. Etymological doublets pass the process of their formation on the base of phonetic, phonomorphological variations the same word which appears in the semantic differentiated parallels later.

At an early stage of the given sort the etymological doublets identify themselves special group of intersystem parallels. Then, at times they can pass in a rank of the intersystem parallels. Use of information technologies at training to foreign language in not language high school.

In the article is considered the role of new information technologies in educational process of high school. Introduction of computer means, information sources of a network the Internet in educational process allows to raise quality and efficiency of preparation of specialists, to from thinking in foreign language.

In the English language the attributive subordinate clauses are connected by means of particles or without them. In the majority of cases the attributive subordinate clause comes after the word which it defines. In translations of English sentences with attributive subordinate clauses we must observe the syntactical norms of this language.

The article deals with the study of the Russian language in the conditions of a certain social environment. Based on various facts, the author tries to prove that the modern language environment in Azerbaijan is sufficiently favorable for studying a foreign language. Various ways of deepening knowledge among students in the field of the Russian language are shown. Among them are those related to the use of bilingualism. This is the joint conduct of classes in the Russian and Azerbaijani sectors, the organization of the Olympics, as well as staging various scenes.

Also, the article deals with the mutual positive effects of the Azerbaijani and Russian languages and the development of historical processes in the conditions of bilingualism.

Key words: lexic paralelism, etymological dublets, intersystem parallels, semantic differentiation.

К.Мехтиханлы

Способы употребление лексические синонимия в английском и азерб. языках

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются факты этимологических дублетов, сыгравших немаловажную роль в возникновении внутрисистемных лексических параллелей. Этимологические дублеты проходят процесс своего становления на почве фонетических, фономорфологических вариаций одного и того же слово, которые позже переливаются в семантически дифференцированных параллелей. На раннем этапе данного рода этимологические дублеты отождествляют собой особую группу внутрисистемных параллелей. Затем, по пришествию времени они могут переходить в ранг межсистемных параллелей. В статье рассматривается роль новых информационных технологий в учебном процессе вузовского образования. Внедрение компьютерных средств информационных сети Интернет в учебный процесс позволяет повысить эффективность подготовки формировать профессиональное мышление на иностранном языке.

Грамматические особенности атрибутивного подчиненного положения в английском языке. В английском языке чаще сложных предложений с определительными придаточными соединяются с помощью союзов или без них. В большинстве случаев придаточные определительные следуют за словами, которые они определяют синонимики. В переводе английских предложений придаточными определительными следует соблюдать синтаксические нормы английского языка. Статья посвящена изучению глаголов речи в английском языке. В статье исследуются лексические, грамматические, синтаксические, а также логико-семантические особенности глаголов говорения. В статье подчеркивается приоритетность изучения глаголов, обозначающие процесса речи. История изучения проблемы исследуется на основе конкретных источников и выявляется отсутствие единого мнения по составу глаголов говорения.

Ключевые слова: лексически параллелизм, этимологический дублеты, внутрисистемных параллелей, семантический дифференциация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

KAMALA İMANOVA
ATU
Mərdanov qardaşları
kamala@mail.ru

MEDICAL ETHICS

The authors starts the article with history of the medical ethics. It begins with Hippocrate's oath up to our days. The article describes codes of medical ethics, writhen by Thomas Percival, Nuremberg Code & Geneve code. Then author gives examples & description of four basic priciples, of the medical ethics. The article considers modern & nesessary peculiarities of the medical ethics. They are condidentiality, mental abilities, informative consent, advanced decisions, dignity & safety, professionalism.

A doctor should respect his patients. Thus he mustn't spread information about patient's disease. If he has to do it the doctor should take patient's consent. Only patients in complete mental health can agree or disapree with doctor's dicsion. If patients aren't able to make decisions, their relatives can do it. There is important notion of patients's belief into his physician. Some criteria are necessary to achieve this high aim. Especially doctor's professionalism plays great role. Professionalism includes very importart issues: education, attention, care, experience.

Key Words:Medical Ethics: important consent, advanced decision, autonomy, Code, non-maleficence, beneficence, confidentiality, justice, dignity, safety, mental capacity, oath, trust.

Ethics is the branch of philosophy that is concerned with moral issues. The word is derived from Greek – Ethos – “character”.

Medical Ethics deals with moral principles relating to the practice of medicine, especially in the case of confusion or conflict. If an ethical dilemma is difficult, the final decision is made by the Court.

Historical background of medical Ethics is Hippocratic Oath (5th Century BC), Formula Comities Archiattrorum (5th century AD), Thomas Percival's Code of Medical Ethics (1803), the Nuremberg Code (1947), the Declaration of Geneva (1948), the Declaration of Helsinki (1964).

Nevertheless, Hippocratic Oath is the first & the most ancient one, it is still part of the graduation ceremony in many Medical Schools & Universities. Actually, it expresses the warm feeling to the teacher: “I will reverence my master who taught me the art”. And the words “Whatsoever house I may enter, my visit will be for the convenience & advantage of the patient” underlines thoughtful & careful attitude of the doctors to their patients (1, 48 səh).

Thomas Percival (1740-1804) was an English physician. He emphasized the independence & authority of physicians & their responsibility to care for the sick. I completely agree with his highlights in his Code, “the physician should be the minister of hope & comfort to the sick”. If the patient believes in his doctor, it helps him to recover.

The Nuremberg Code is the most important document in the history of the ethics of medical research. The Code was formulated 72 years ago, in August 1947, in Nuremberg, Germany, by American judges sitting in judgment of Nazi doctors accused of conducting murderous & torturous human experiments in the concentration camps, forced sterilization mass murder under the guise of euthanasia, (so-called Doctors Trial). The tribunal was made up of judges

from 4 allied powers (USA, Britain, France & Soviet Union). 16 of the 23 defendants were sentenced to death by hanging.

In the traditional Hippocratic doctor – patient relationship, the patient is silent & dutifully obedient to the beneficent & trusted physician. Once patients agree to be treated, they trust that the physician will act in their interest, or at least will do no harm. In research, this trust may be misplaced, because the physician's primary goal is not to treat, it is to test scientific hypothesis by following a protocol, regardless of the patient-subjects best interest. Informed consent, the core of Nuremberg Code, has rightly been viewed as the protection of subject's human rights. However, even in the US, there was unethical research practices both before & after the 2nd World War, the most notorious of which was the Tuskegee Syphilis Experiment (1932-1972). This study was done on hundreds of poor, rural Black men in Alabama, to study the progress, of untreated syphilis. Even though Penicillin was being widely used for syphilis since the 1940-s, these man were denied that treatment. President Bill Clinton formally apologized for this study at were House Ceremony in 1997.

The Declaration of Geneva (1948). This declaration was adopted by General Assembly of the World Medical Association in 1948 & has been revised several times since. The main point of this declaration is "I will not use my medical knowledge to violate human rights & civil liberties, even under test". The following practices are deemed unethical: any self-advertisement, receiving any money in connection with services rendered to a patient other than a proper professional fee; a doctor shall preserve absolute secrecy on all he knows about his patient etc. The most recent revised declaration makes reference to respecting the autonomy of patients. It also obligates respect between collages, teachers & students, & calls for shared medical knowledge for the benefit of comprehensive healthcare (2, 60 səh).

The 4 Basic principles ("Pillars") of Medical Ethics.

1. Autonomy
2. Non-Maleficence
3. Beneficence
4. Justice.

Autonomy – refers to the right of a competent, adult patient to take decisions regarding his/her healthcare. Patients have the right to refuse treatment or to take part in medical research. The healthcare provider should provide relevant information but should not try to influence the patient's decision. Autonomy is the basis of informed consent.

Non-Maleficence. Requires that a procedure doesn't harm the patient involved or others in society. Traditionally, this is at the heart of medical ethics & is part of the Hippocratic Oath. An example of a non-maleficence action would be stopping a medication known to be harmful or refusing to give a medication to a patient if it has not been proven to be effective. However, ethical dilemmas often occur to many situations, non-maleficence must be balanced with the principle of beneficence (an action done for the benefit of others). For example, many beneficial medications may also have serious side effects & so the risks & benefits must be carefully considered by doctors & patients ultimately, the patient must decide the benefits outweigh the risks before consenting to a treatment. Beneficence. This is the corollary of non-maleficence. This principle states that the goal of any treatment should be to provide benefit to the patient. It's act of charity, mercy & kindness with a strong connotation of doing good to others including moral obligation. All professionals have the foundational moral imperative of doing right. It is better to think of beneficence if as the process of ranking the available options for the patient from best to worst – taking into consideration the following aspects:

- Will this option resolve this patient's medical problem?
- Is it proportionate to the scale of the medical problem?

- Is this option compatible with this patient's individual circumstance?
- Is this option & its outcomes line with the patient's expectations of treatment?

It is important to bear the patients expectations in mind when ranking treatments because when we refer to doing "good" we are not simply referring to what is medically good for the patient, but also what is acceptable to the human being we are treating.

Justice. All patients should be treated fairly. There should be no discrimination based on gender, age, religion, race, wealth, etc. A patient who has a more severe illness justifiably requires more healthcare resources than a patient with less severe illness. In most hospital, understandably, there is an inherent unfairness, (injustice) because treatment will only be provided if the patient has insurance coverage or is able to pay. With regard to equality in the provision of care, some people are not treated with the same degree of respect as that accorded to others e.g. with indifference, unfriendliness, lack of concern or rudeness. In health care ethics, justice can be subdivided into 3 categories: fair distribution of scarce resources (distributive justice), respect for people's rights (right based justice) & respect for morally acceptable laws (legal justice). Alpetrovitch et al. (2009) describe two elements of justice, namely equality & equity. Injustice in this sense occurs when similar cases don't receive similar treatment(3, 104 səh). Some contemporary issues in Medical Ethics: confidentiality, mental capacity, informed consent, advance decisions, patient Dignity & Safety, medical malpractice & professionalism.Confidentiality. Doctors have a duty to ensure that the information shared by patients is kept confidential – i.e. shouldn't be disclosed to others. Identifying information should not be published in written descriptions, photographs & pedigrees unless the information is essential for scientific purposes & the patient gives written informal consent for publication. When submitting case reports to medical journals, a doctor should only use "anonymized" information (e.g. random initials instead of patient's full name). Confidentiality may need to be breached if there are ongoing or potential legal implications.

Examples:

1. When local law warrants such disclosure...! e.g. patient suspected of being a victim or perpetrator of crime, patient having a notifiable infectious disease, etc.
2. When a patient who is unfit to drive (e.g. due to uncontrolled Epilepsy, acute psychosis, advanced Dementia etc.) continues to drive.

Confidentiality principles continue to apply even after patient's death.

Mental Capacity. This refers to the capability of a patient to make an informed decision.

The main determinant of capacity is cognition any condition or treatment that affects cognition may potentially impair decision-making capacity. Patients with traumatic brain injury, psychiatric illnesses e.g. (schizophrenia, bipolar disorder) & neurodegenerative diseases (e.g. Alzheimer or Parkinson diseases) are at risk for impaired capacity(4,200).

A patient would be deemed to possess Mental Capacity if he/she is able to:

1. Understand the information relevant - to the decision (e.g. to accept or refuse a particular treatment) in question
2. Retain that information
3. Weigh that information (pros & cons) to arrive at a decision
4. Communicate the decision (orally, by gesture or by writing).

Informed consent. Before getting a patients consent must provide relevant information:

1. Details of the treatment (or procedure)
2. Benefits of the treatment
3. Potential risks from the treatment
4. Potential risks from not getting the treatment.

Written consent is needed for formal procedures like surgery.

Advance Decision: This is decision about a particular issue that a person makes in advance, which can be used in future when the person is no longer capable of making decisions on that particular issue.

In medical practice, this usually applies to refusal of a particular treatment, future (“I don’t want to be resuscitated, if I have a cardiac arrest”, “I don’t want to be nasally fed if I am unable to eat orally”, “I don’t want to be kept alive under mechanical ventilation”, etc.). Such a decision is also called “advanced refusal”.

Patients Safety & Dignity. Every patient has the right to be treated safely & with dignity. Examples when patients aren’t being treated safely & with dignity:

1. A nurse ill-treating an elderly patient
2. A doctor attending work under the influence alcohol
3. A doctor prescribing high doses of an unsafe drug without any clinical rationale
4. A doctor recommending unnecessary & potentially harmful procedures.

Medical Malpractice. Medical malpractice refers to acts of commission or omission by a doctor (or other healthcare provider) that results in significant harm to the patient. Malpractice can occur at all stages of the care pathway; including referral, assessment, diagnosis, treatment, aftercare etc. Some examples of malpractice: 1. not recognizing urgency of situation, 2. surgery on the wrong site, 3. leaving a surgical instrument in the body, 4. physical or sexual abuse of a patient. Professionalism. Refers to a set of values, attitudes & behaviors: altruism, compassion, empathy, clinical competence, honesty & integrity, communication skills, commitment of life-long learning/teaching, striving for excellence, collaborative teamwork accountability (5,204). Medical ethics may have different standards from the law. The law is created by legislators & may not share the values & reasoning of ethical physicians. With most malpractice cases, courts examine clinical standards of the care & determine whether the defendant doctor has met them. In many cases, unethical conduct doesn’t rise to the level of medical malpractice. Medical malpractice cases require some evidence of harm. Medical boards can & do take action against many behaviors that are widely considered unethical even when no harm take place.

Literature

1. Journal of Medical Ethics /IME and BMJ/ bmj.com
2. What is Medical Ethics, & why is it important? Medscape <http://www.medscape.com> – section.
3. Code of Medical Ethics overview / American Medical Association <http://www.ama-assn.org>. code – m.
4. Principles of European Medical Ethics / C.E.O.M [www.ceom](http://www.ceom.eu) – ecmo.eu.view – princi.
5. Medical ethics 101 <https://wed-standard.edu> – Ethic Voc.

К.Иманова

Медицинская Этика Резюме

Автор начинает статью с истории медицинской этики, начиная с клятвы Гиппократов, до наших дней. В статье описывается кодекс медицинской этики, написанный Томасом Парсевалем, Нюрнбергский кодекс и Женевская Декларация. Затем автор дает примеры и описание четырех основных принципов, на которых базируется медицинская этика. Подчеркиваются современные необходимые особенности медицинской этики: конфиденциальность, умственные способности, информированное согласие,

предварительные решения, достоинство и безопасность больного, профессионализм. В знак уважения, больного врач не должен распространяться о болезни без согласия пациента. Больной, будучи в полном здравом уме, может согласиться или отвергнуть решение врача, в противном случае, это делают его родственники. Информированное согласие означает, что врач дает полное объяснение предстоящего лечения или операции. И он с уважением относится к решению больного. Отсюда вытекает важное понятие о вере больного в своего врача. А для этого врач должен быть профессионалом. Слово «Профессионализм» включает много важных понятий: образованность, опыт работы, внимательность, умение заботиться. Даже способность доступно объяснять и доводить до сведения пациента суть, тоже играет большую роль в медицинской этике. Поэтому согласие пациента на какое-либо лечение зависит от профессионализма врача. Автор рассмотрит в статье и такие понятия, как «зловредность» и «не причинение вреда». Эти понятия со времен Гиппократов так и остались актуальными.

Ключевые Слова: Медицинская этика, информативное согласие, предварительное решение, код, не причинение вреда, конфиденциальность, справедливость, достоинство, безопасность, умственная способность, доверие, клятва.

K.İmanova

Tibbi etika Xülasə

Müəllif məqaləni tibb tarixi ilə başlayır, Hipokratdan bu günlərə qədər. Məqalədə Tomas Persival tərəfindən yazılan tibbi etikanın qanunları. Nyuremberq və Ceneva kodeksləri təsfi olunur. Sonra müəllif tibbi etikanın əsasını təşkil edən dörd əsas prinsiplərinə uyğun misallar verir. Tibbi etikanın zəruri xüsusiyyətləri vurğulanır: konfidensiallıq, zəhni qabiliyyət informativ razılıq, ilkin qərar, xəstənin ləyaqəti və təhlükəsizliyi, peşəkarlıq. Xəstəyə hörmət edərək, onun xəstəliyini haqqında məlumatı həkim yaymamalıdır, xəstənin razılığı olmadan. Xəstə sağlam əqli vəziyyətdə müalicəni qəbul edə də bilər, imyində edə bilər. Sağlam zəkada olmayanda bunu onun qohumları da edə bilər. Müəllifin əsas məqsədi odur ki, həkimin professional olmasının vacibliyini vurğulasın. Müalicə və yaxud əməliyyatdan qabaq həkim xəstəyə bütün prosesi izah etməlidir. Və xəstənin istənilən qərarına hörmətlə yanaşmalıdır. 10. Bunların nəticəsində xəstənin öz həkiminə inam yaranır. Professionalıq sözünə çox məfhumlar daxildir: savad, iş təcrübəsi, diqqətşəli qayğı göstərmək qabiliyyəti. Məqalədə həmçinin xəstəyə zərər qətimmək tibbi etikanın əsas məqsədi kimi nəzərdə keçirilib. İlk dəfə bu məqsəd bu məqsəd Hippokrat andında ilk dəfə açıqlanıb. Xəstəyə ancaq yaxşılıq etmək zəruriyyəti indiyə qədər aktual müzəddur.

Açar sözlər: Tibb etikası, informativ razılıq, ön qərar, zərər qətimmək, məxfilik, ədalət, qurur, təhlükəsizlik, zəhni bacarıq, and, inam.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Rəhimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ŞƏBNƏM MƏMMƏDOVA
BSU
Suleyman Rüstəm
shabnam.talibova@mail.ru

DİL SİSTEMİNDƏ FELİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARININ YERİ. (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

Şəxs kateqoriyasına olan münasibətinə görə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində fellər iki böyük qrupa bölünür : şəxslı fellər və şəxsiz fellər.

Fellərin şəxslı və şəxsiz formaları bir birindən malik olduqları qrammatik kateqoriyalar və sintaktik funksiya baxımdan fərqlənir. Müasir ingilis dilində şəxslı fellər (Finite Forms of the Verb) cümlədə xəbər olur və mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Müasir ingilis dilində felin üç şəxsiz forması var: məsdər (the Infinitive), feli sifət (the Participle) və cerund (the Gerund).

Felin şəxslı formasından fərqli olaraq, şəxsiz formaları kəmiyyət, şəkil (Mood) və şəxs kateqoriyasına malik deyil.

Felin şəxsiz formaları ayrılıqda cümlənin xəbəri ola bilmir, onlar ancaq xəbərin bir hissəsi funksiyasında çıxış edir.

Felin şəxsiz formaları ikili xassəyə malikdir. Məsdər və cerundun fel və isim, feli sifətin isə fel və sifət xassəsi vardır.

Felin şəxslı formasından fərqli olaraq onun şəxsiz formalarına xas olan zaman məfhumu mütləq deyil, nisbidir.

Açar sözlər: ifadə vasitələri, məsdər, cerund, indiki zaman feli sifəti, indiki zaman feli sifətin funksiyaları

Dildə xüsusi qrammatik kateqoriya kimi sabitləşən felin təsriflənməyən formaları, əslində fellə digər nitq hissələri arasında əlaqə yaradır, vahid dil sisteminin yaranmasına xidmət edir. Məsdər, feli sifət və feli bağlama hər üçü felin təsriflənməyən formaları olmalarına baxmayaraq, bunları ümumiləşdirən cəhətlərlə yanaşı, hər birinin özünəxas fərdi xüsusiyyətləri də vardır. Bu formaların hər üçünə xas olan ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, bunların üçü də eyni əsasda fel əsasında yaranır, felə məxsus xüsusiyyətləri özündə mühafizə edir. Fərqli xüsusiyyətləri isə onların digər nitq hissələrinə münasibətində meydana çıxır.

Dil sistemində felin təsriflənməyən formalarının yerinin daha geniş öyrənilməsi zəruridir. Belə ki, müasir ingilis və Azərbaycan dillərində felin təsriflənməyən formalarından geniş istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dildə felin şəxsiz formaları sayca eyni olsa da, tərkibcə müxtəlifdir. Felin təsriflənməyən formaları haqqında dilçilik ədəbiyyatında çox deyilmiş və yazılmışdır. Lakin bu məsələdə ümumi fikir birliyi yoxdur. Azərbaycan dilçiliyində felin şəxsiz formalarına ingilis dili ilə bağlı tədqiqatlar mövqeyindən yanaşılmadığı kimi, ingilis dilindəki felin şəxsiz formalarına da Azərbaycan dili mövqeyindən az yanaşılmışdır.

İnkişafın ilk dövrlərindən məsdər istər türkologiyada istərsə də germanistikada məqsəd bildirən supin adlandırılmış, onun cümlədə işlənməsi ona bir çox hallarda modallıq və laoniklik vermişdir.

Müqayisə olunan hər iki dildə məsdərin nominativ funksiyaları verbal xüsusiyyətlərinə nisbətən daha məhduddur və bu həmin kateqoriyanın tarixi inkişafı ilə əlaqədardır. Azərbaycan

dilində məsdərin nominativ xüsusiyyətləri həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə, ingilis dilində isə yalnız sintaktik səviyyədə reallaşır.

Məsdərin Azərbaycan dilində verbal xüsusiyyətlərində inkarlıq, təsirlik-təsirsizlik, növ, ingilis dilində isə növ, tərz, zaman kateqoriyaları müşahidə olunur.

Azərbaycan dilindəki məsdərdə inkarlıq özünü sintaktik, morfoloji və leksik səviyyədə göstərdiyi halda, ingilis dilində məsdər inkarlığı əmələ gətirən belə vasitələr yoxdur.

Məsdərin tərz kateqoriyası ingilis dilinə xas kateqoriyadır. Zaman anlayışının özündə fəlin bu və ya digər tərzinin mənası olduğundan, zaman və tərz kateqoriyalarının vəhdətdə götürülməsi məqbul sayılmalıdır.

Növ kateqoriyası hər iki dildə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilində məsdərin qrammatik, leksik-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxaran təsirlik-təsirsizlik kateqoriyası ingilis dilində əsas götürülmür.

İngilis və Azərbaycan dillərində məsdərin ümumi cəhətləri fərqli xüsusiyyətlərindən kəmiyyət və əhəmiyyət etibarilə daha üstündür.

Məsdərin paradiqmatik-sintaqmatik xüsusiyyətləri onun mənşəyi ilə bağlıdır. Genetik cəhətdən o, feli əsas olan ismə aiddir. Məsdərin mənşəyini nəzərə alaraq, bəzi tədqiqatçılar məsdəri fel sistemindən ayırmışlar. Hətta A.A.Potebnaya, F.F.Fortunatov məktəbinin davamçıları tərəfindən məsdər xüsusi nitq hissəsi kimi şərh edilir.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində məsdər ən mürəkkəb qrammatik kateqoriya hesab olunur. Məsdər, demək olar ki, dünyanın əksər dillərində ikili xüsusiyyətlərə malikdir. (1-277) Həm ismi, həm də feli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə bir sıra dilçilər məsdərin tarixən məhz isimdən əmələ gəlməsini (isim olmasını) iddia edirlər. (2-150) Digər dilçilər isə onu feli isim hesab edirlər. (3-209) T. Rostorquyeva ingilis dilində məsdərin mənşə etibarilə feli isim olduğunu qeyd edir. Bir sıra dilçilər məsdərin qarşısında işlənən to hissəciyini ədat (4-212), digərləri morfem (5-188), çox az qismi və ya sadəcə olaraq infinitivin to ilə və ya to-suz işlənməsi faktı kimi (6-215) qiymətləndirir və qəbul edirlər.

Müasir ingilis dilində feli sifət (The Participle) şəxsiz fellər qrupuna daxil olub, fel, sifət və zərfin xüsusiyyətlərinə malikdir. Feli sifət Azərbaycan dilində həm fel, həm də sifətin xüsusiyyətini ifadə edir.

Müasir ingilis dilində geniş işlədilən felin şəxsiz formalarından biri indiki zaman feli sifətidir. O, felin, sifətin, zərfin və Azərbaycan dilində olan feli bağlamanın xüsusiyyətlərini özündə birləşirir. Azərbaycan dilindəki indiki zaman feli sifət isə felin və sifətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Başqa sözlə desək, ingilis dilindəki indiki zaman feli sifəti həm feldən əmələ gələn sifət (feli sifət), həm də feldən əmələ gələn zərf (feli bağlama) xüsusiyyətlərinə malikdir.

İngilis dilindəki indiki zaman feli sifəti fel, sifət, zərf və Azərbaycan dilində olan feli bağlama xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün cümlədəki yerindən başqa, sözlə sintaktik əlaqəsindən asılı olaraq cümlədə daşdığı vəzifəsi də müxtəlifdir. O, təyin, zərflik, predikativ funksiyalarda çıxış edə bilər.

İngilis dilində feli sifətin aşağıdakı feli xüsusiyyətləri var:

1. Felin şəxslı forması kimi, indiki zaman feli sifəti zaman-tərz formalarına malikdir.
2. Felin şəxslı forması kimi, indiki zaman feli sifəti də növ formalarına malikdir.
3. Təsirli felin indiki zaman feli sifət forması, şəxslı fel kimi, vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilər.

4. Felin şəxslı forması kimi, feli sifət də zərflə təyin oluna bilər.

Azərbaycan dilində feli sifətlər aşağıdakı əlamətlərlə fəle yaxınlaşır:

Feli sifətlərin hamısında hərəkət məzmunu olur.

Feli sifətdə olan hərəkət mənası istər –istəməz onu bu və ya digər zamana bağlayır.

İngilis dilində felin şəxslı forması kimi, indiki zaman feli sifəti (The Present Participle) zaman –tərz formalarına malikdir:

1.İndiki zaman ümumi tərz forması/ Written

2.İndiki zaman bitmiş tərz forması/ Having written

3.Təsirlik və təsirsizlik bildirir.

4.Növ bildirir. Azərbaycan dilində feli sifətlərdə növ mənası ümumi qayda üzrə yaranır, yəni növ kateqoriyasına məxsus şəkilçilərlə meydana çıxır.

İngilis dilində indiki zaman feli sifəti də (The Present Participle) məlum növ və məchul növ formalarına malikdir.

5. İnkərlıq bildirir.Fellər ya təsdiq, ya da inkar olur.

6. Şəxs bildirir. Fel şəxs şəkilçiləri qəbul edir və şəxsə görə dəyişir.

7. İsmın hallarını idarə edir.

8. Tərz bildirir.

Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarından biri cerunddur. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cerund adlanan şəxssiz fel forması mövcud deyildir.

Cerund istər öz morfoloji, istərsə də sintaktik xüsusiyyətlərinə görə felin şəxssiz formaları arasında xüsusi yer tutur. Öz mahiyyətinə görə cerund həm də fərqlənir. Cerund həm ismi, həm də feli əlamətləri özündə birləşdirir.Cerund geniş sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir. Cerund çoxlu feli birləşmələr əmələ gətirir. Cerund xəbərdən başqa bütün sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər. Cerundu indiki zaman feli sifətindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, zərflilik funksiyasında cerund mütləq sözünü ilə işlənir. Cerund dilimizə məsdər, feli bağlama yaxud da isim vasitəsilə tərcümə edilir.Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində cerund felin şəxssiz formaları sistemində mühüm yer tutur.Fellə feli bağlama qrammatik cəhətdən bir –birilə sıx surətdə bağlıdır.Feli bağlama şəxslənməyən fel forması kimi özünün sintaktik funksiyasından asılı olaraq, ilkin leksik-semantik mənasını qoruyub saxladığından iş,hal,vəziyyət müstəqil olmayıb,başqa bir feldəki iş,hal,hərəkət,vəziyyət bildirir.Lakin bu iş, hal, hərəkət ,vəziyyət müstəqil olmayıb,başqa bir feldəki iş,hal,hərəkət və vəziyyəti dəqiqləşdirməyə,aydınlaşdırmağı, daha da tamamlamağa xidmət edir. Səhərə qədər yatmayıb, yastığının dibində oturmuşam.(M.İbrahimov) Verilmiş cümlədəki,”yatmayıb” feli bağlama işləndiyi cümlədəki ”oturmuşam” felini tərzə görə tamamlayır.Hər bir feli bağlamada təsirlik və təsirsizlik mənası mütləq əks olunmalıdır.Ona görə ki, feli bağlama iş,konkret hal,hərəkət ,vəziyyətlə bağlı leksik-sintaktik mənaya malik olduğu üçün istər-istəməz hər hansı bir obyektə münasibətə girməli, onu ismin ya təsirlik halında, ya da yönlük, yerlik və ya çıxışlıq hallarında idarə etməlidir.Qatar surətini artırdıqca yoldaşlardan ayrılmaq da çətinləşirdi.(H.Mehdi) Kərəm ceyrandan ayrılıb bir qalaya gəldi.(Xalq dastanlar)

Feli bağlamalar təsriflənən fellərdən fərqli olaraq, feli xəbər kimi işlənmir, onlar tabe söz-lə, idarə olunan obyektə və digər təyinedici sözlərlə birlikdə tərkib əmələ gətirir.Məşədibəy birdən çayniki xatırlayıb mətbəxə yürüyürdü.(H. Mehdi)

Feli bağlamada felə xaas maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də söz kökünün sabit qalması, fel kateqoriyalarına məxsus şəkilçilərin eyni prinsip üzrə söz kökünə artırılmasıdır.Müqayisə üçün iki formanı nəzərdən keçirək:

Təsriflənən fellərdə Feli bağlamada

Yazılmamışam Yazılmayıb

Yazılmamışdır Yazdırılmayıb

Feli bağlamalar təsriflənən fellər kimi obyekt və subyektlə münasibəti qoruyub saxlayır.Ona görə də fellərə məxsus təsirlik –təsirsizlik və növ kateqoriyaları olduğu kimi qalır. Bu qrup sözlərdə həmin qrammatik əlamətlərin ifadəsindən feli bağlama şəkilçiləri rol oynamır. Felin obyekt və subyekt ilə qarşılıqlı münasibətindən irəli gələrək təsirlik-təsirsizlik və növləri reallaşır:O,papirosu əlindən saldı və əyilib götürmək istərkən belə,Firuzədən gözlərini ayra

bilmədiyi üçün əlindəki papirosları da dağıtdı.(C.Cabbarlı), Züleyxa və Balaxanın adını eşidər eşitməz papirosları yerə qoyub dikəldi.(C.Cabbarlı)

Verilən nümunələrdə feli bağlamalarda və təsriflənən fellərdə təsirlik təsirsizlik və növ qrammatik mənaları eyni yolla ifadə olunmuşdur.

Feli bağlama iş, hal, hərəkət mənasının qoruduğundan münasibətdə olduğu obyekt ismin yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edir.Lakin burada fərq ondan ibarətdir ki, təsriflənən felin idarə etdiyi söz cümlənin tamamlığı və zərfliliyi kimi işlənirsə , feli bağlamanın idarə etdiyi obyekt müstəqil cümlə üzvü olmur, feli bağlamanın tərkibini əmələ gətirir.

Felə məxsus xüsusiyyətlərdən biri onun təsdiq və ya inkar aspektdə işlənməsidir.Bir qayda olaraq felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları həm təsdiqdə , həm də inkar aspektində çıxış edir.Bu xüsusiyyət feli bağlamaya da xasdır.Lakin feli bağlamaların inkarında müəyyən xüsusiyyətlər özünü göstərir:

a) Feli bağlamalar , adətən təsdiq aspekti əsasında formalaşır.Həmin forma situasiyasından asılı olaraq ya təsdiq, ya da inkar aspektində çıxış edir.

b) Müəyyən feli bağlamalar ancaq inkar aspektdə formalaşır.Bu zaman mənasında inkarlıq olan elementlərdən biri iştirak edir.Belə bir cəhət , əsasən madan-mədən,ar-maz, feli bağlama şəkilçilərinə aiddir.Bu şəkilçilərin tərkibindəki maz,məz formaları onların işlənməsinə yol vermir.Beləliklə, əsas feldəki işin tərz,i,səbəbi inkarlıq əlmətinə görə müəyyənləşir.Feli bağlamalar təsriflənən feldən asılı olduğu üçün feli bağlamanın inkar aspektdə işlənməsi əsas felle feli bağlama aasında semantik münasibətdən asılıdır.Məsələn : çıxıb getdi-çıxıb getmir; ucub getdi-uçub getmir.

Ədəbiyyat

- 1.Adilov M.İ,Verdiyeva Z.N,Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri.Bakı, 1989.
- 2.Ganshina M.Vasilevskaya N.English Grammar.M,1964.
- 3.Gespersen O.A Modern English Grammar on Historical Principles,Part VI London,1954.
- 4.Kaushanskaya B.L.Kovner R.L. and others.A Grammar of the English Language.Leningrad,1973.
- 5.Бархударов Л.С, Штелинг Д.А. Грамматика Английского Языка.Москва,1965.

Ш.Маммедова

Место флективной формы глагола в языковой системе. (По материалам английского и азербайджанского языков)

Резюме.

По отношению категории личного местоимения в современном английском и азербайджанском языках глаголы делятся на две основные группы: спрягаемые глаголы и неспрягаемые глаголы.спрягаемые и неспрягаемые формы глаголов различаются по своим грамматическим категориям и синтаксической функции. В современном английском языке спрягаемые глаголы (Finite Forms of the Verb) в предложении образуется как сказуемое и соответствует подлежащему по личному местоимению и количеству.

В современном английском языке имеется три неспрягаемых форм глагола: инфинитив (the Infinitive), причастие (the Participle) и герунды (the Gerund).

В отличие от спрягаемой формы глагола, неспрягаемые формы не обладают количественную категорию и категорию наклонения (Mood) и личного местоимения.

Спрягаемые формы глаголов в отдельности не могут быть сказуемыми, но они функционируют лишь частью сказуемого.

Спрягаемые формы глагола имеет двойное свойство. Инфинитив и герунд имеет свойство глагола и существительного, а причастие имеет свойство глагола и прилагательного. В отличие от спрягаемой формы глагола, понятие времени свойственное его непредикативным формам является относительным, а не абсолютным.

Ключевые слова: средства выражения, инфинитив, герундий, причастие, функции причастия настоящего времени.

SH.Mammedova

The place of the inflectional form of the verb in the language system. (Based on materials of English and Azerbaijani languages)
Summary

According to the category of personal pronouns in modern English and Azerbaijani languages, the verbs are divided into two main groups: finite verbs and non-finite verbs.

Finite and non-violent forms of the verb are distinguished with their own grammatical categories and syntax functions. The Finite Forms of the Verb in the modern English language is generated as predicate and corresponds with subject according to personal pronoun and quantity.

There are three non-finite forms of the verb in modern English language: the Infinitive, the Participle, and the Gerund.

Unlike the finite forms of the verb, non-finite forms do not possess a quantitative, mood and a personal pronoun category.

Finite forms of the verbs cannot individually be predicate, but they function only as the part of the predicate.

Finite forms of the verb have a dual feature. The infinitive and gerund have the feature of the verb and the noun, the participle has the feature of the verb and the adjective.

Unlike the finite form of the verb, the concept of tense peculiar to its non-finite forms is relative, but not absolute.

Key words: way of expression, infinitive, gerund, Participle I, the function of Participle I

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firuzə Kərimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MƏRYAM FAZİLZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç
fazilzadeh@mail.ru

USING NONVERBAL COMMUNICATION SKILLS

Summary

It should be noted that silent and vocal cues are processed simultaneously, or in such rapid succession that we are unaware of separate cues. We normally react first to what we see (visual or silent cues) and then to what we hear (vocal or sound cues). If we like what we see and what we hear, we may listen to the words of the sender (verbal cues). If we don't like what we see or hear, we can easily "turn off" and block out the message. As receivers, we may not even be aware of the factors that play such a vital role in fashioning our perceptions of others. It is entirely possible for visual and vocal messages to conflict or contradict one another.

Public speakers consider how they look, how they stand, and how they move as well as how they use gestures, facial expressions, and eye contact to capture the attention and interest of their audience. Speakers must speak clearly, distinctly, and articulately in order to be heard and understood. Speakers must also communicate in a sincere, enthusiastic manner to convey their messages.

The same criteria apply in interpersonal communication. When we "get our messages together", we present ourselves in the manner that we choose and to convey clear messages to others.

Key words: simultaneously, to account for, to reprimand, belligerent, to discard, consequence

Nonverbal communication is the transmission of messages or signals through a nonverbal platform such as eye contact, facial expression, gestures, posture, and the distance between two individuals. Nonverbal communication is also defined as all communication behavior other than speech. Nonverbal behavior can be divided into two general categories: the language of silence and the language of sound. Silent language includes all behaviors or messages that are transmitted silently and are acquired through sight, touch, smell, or subconscious processes. Sound language includes all messages or behaviors that are transmitted by sound and are acquired through hearing(1, 45). Language is not part of nonverbal communication. It would be difficult to overestimate the importance of nonverbal communication. Studies indicate that approximately 90 % of what we communicate is nonverbal. We tend to react first to what we see (silent language), then to what we hear (sound language), and finally, to what we understand (verbal language). The old adage "actions speak louder than words" definitely seems to be true.

Nonverbal messages are generally believed. For example, when we send conflicting messages (when our words say one thing and our body and voice say another), the receiver is apt to discard the verbal message and believe the nonverbal message.

A teacher reprimands someone for misbehaving in class, warning of the consequences of repeating the behavior, but the teacher is smiling and relaxed, and her voice is soft and friendly. What message is received from the conflicting cues? If we are given a choice between what we see and what we hear, we probably will choose to believe what we see!

One of the reasons to support the claim that nonverbal behavior is important to our effectiveness as communicators is that nonverbal behavior always communicates. This is significant, since we spend so little time thinking about all the aspects of our nonverbal behavior. Whether we intend to send nonverbal messages or not, others observe and consciously or subconsciously, assign meaning to our activities.

Just as significant is the observation that each of us is probably assigning meaning to the nonverbal behavior of those around us right now! We may be totally unaware of the fact that we are processing and interpreting nonverbal cues and recording them as fact (and we may or may not be correct in our assessments).

Let's analyze the following scene: Someone walks into a classroom, chooses a seat on the back row, noisily lays down her books, and slumps into the chair. She may not mean anything by her behavior. She may be tired; she may not feel well; she may be upset by something that happened during her previous class. The teacher, however, may observe the behavior and assign the meaning that the student is uninterested in the class or that she is belligerent. Other students may be confused by her actions and may be thinking, "Hey, what's wrong with you? Nonverbal messages may or may not be intentional, but meaning will be assigned by observers who may or may not be correct (2,26).

The real significance of nonverbal communication lies in the fact that it affects relationships. As we begin to understand the impact of nonverbal behavior on our messages, we can begin to understand why we choose to be around people whose behavior we find pleasing. People whose nonverbal cues we perceive as "relaxed" make us comfortable. People whose nonverbal cues scream "tense" make us uneasy.

To understand nonverbal behavior is to think of it as message about message. The sender to the best of his or her ability may initiate and transmit an intended message to the receiver. The receiver filters and interprets the message and then determines the meaning of the message that is received. Facial expression, eye contact, body tone and tension, voice, touch, and "spatial communication" all convey how we feel about the people with whom we are speaking. Thus the relationship component of message is often communicated nonverbally. We may say something as simple as "Would you close the door?" but how we sound and how we look implies message about message, and influences the meanings to nonverbal behavior.

Imagine that you are walking down the hall of your school and you meet an attractive new student who has just enrolled in your class. She sat on the third row and answered most of the questions the teacher asked her. She also admitted to being on the debate team at the school she previously attended. You muster your cheeriest voice and greet her with an enthusiastic "Hi!" as she approaches. However, she ignores you, turns away, and walks on. "That snob!" may be your response. Now imagine you are walking down the hall of your school and you meet a person who sits on the back row of your class. He doesn't talk much in class and doesn't participate in school activities. Deciding to be friendly, you muster your best smile and your cheeriest voice greet him with an enthusiastic "Hello!" as you approaches. He ignores you, turns away, and walks on. Your response may be, "How painful it must be to be so shy!"

These are two identical situations, yet you may assign different meanings to them based on perceptions you have already formed about the people involved. Cultural aspects of nonverbal communication may account for the fact that the open nonverbal expression of someone from one part of the country may seem rude to someone from a more "reserved" region. Likewise, the clothing of some young people may be offensive to older individuals. In many ways, nonverbal behavior may enhance our relationship or may, on the other hand, present barriers to effective communication (3,106).

Silent language has many components. A number of silent cues influence communication. A person's general appearance, as reflected by dress and grooming, is assigned meaning by others. We are labeled by what we wear, how we style our hair, and how neat or disheveled we appear to be. Posture also sends messages. The position of someone's body (standing, sitting, slouching, slumping, squatting) tells others about his or her attitude and relationship to a situation or to the surroundings.

Movement- a change of position from one space to another-conveys meaning. How we walk will be assigned meaning. Running implies rushing; strolling implies leisure. Gesture is a movement of the body that supports, reinforces, or indicates meaning. A raised eyebrow, a shrug of the shoulders, a pointed finger, and a nod of the head are all gestures. Each is assigned meaning. Facial expression has been indicated as the most important element of nonverbal communication. Even though, as just indicated, a raised eyebrow could be considered a gesture, facial expression merits a separate category (4,208). A smile, a frown, or a stare can outweigh dress, grooming, and posture in conveying the emotional or relationship dimension of message.

Eye contact is also an important element of nonverbal communication. A wink can emphasize a joke when it is well timed. A twinkling eye usually accompanies a warm greeting. We include or exclude others from our interactions with our eye contact. Teachers use eye contact in the classroom to control activity. Eye contact, like other silent cues, is highly personal and cultural(5,212).

There are some ways people communicate nonverbally.

Body Tension and Movement (known as kinesics).

Examples: Tightened jaws, stiff shoulders may indicate anger or stress.

Relaxed body may convey ease or comfort.

Spatial Relationships (known as proxemics)

Touching (known as haptics).

Examples: Can be used for numerous purposes , such as in demonstrations of tenderness, affection, or approval. Can also be used for restraint or reprimand.

Objects.

Examples: A businessperson carries a briefcase; a construction worker wears a hard hat. Others include sportscars, jewelry, furniture books, houses.

Colour.

Examples: Kings wore purple to indicate royalty; red sometimes indicates anger or aggressiveness. Others include cheerful, bright surroundings or dull, dark places.

Time and how time is used (known as chronemics).

Examples: When a student says, "I didn't have time to do my assignment, the message may be, "I found something more important to do. "When a clerk ignores someone to assist another customer, that person may feel slighted or unimportant.

Odor.

Examples: Strong perfume can keep others from coming too close; a familiar smell can bring back memories of past holidays.

As far as the sound language is considered sound cues play important roles in our daily routines. Sound wakes us up in the morning when the alarm clock rings. Bells ring to summon us to answer the telephone or report to class. Music "gets us going "and" calms us down." These sound cues are assigned meaning depending on the context for communication. In order to begin to understand sound, we should be able to identify the components of sound. Pitch is the highness or lowness of a sound on a musical scale. Volume is the loudness or softness of sound. Duration is the length in time of the sound unit. Tone is the quality of the sound as mellow, flat, thin , resonant or metallic. Many of us fail to separate voice from speech. Voice is the medium

for speech and is generally classified as a nonverbal mode of communication. Voices, like silent cues, give us message about message. Also, like sounds in general, the voices of the people around us have a direct impact on our emotions, perceptions, and responses.

To promote effective nonverbal communication, you may apply a skill-building process. By observing others and monitoring your responses, you can set personal communication goals and take one step at a time toward achieving them.

Seven steps can be used to improve sending and receiving of silent messages.

1. Observe the behavior of others.
2. Note your response to specific silent cues. How are you affected by gestures, touch, odor, and colour?
3. Monitor your response carefully for accuracy. Compare the possibilities of the intended message to the meanings you attach to the message. Ask yourself: "Is that what the person means to imply or is this meaning originating inside me?"
4. Begin to analyze your own silent behavior. What kind of feedback do you get from others? Are you pleased with this feedback? Is the feedback based on nonverbal cues? Does feedback indicate that others accurately interpret your silent messages?
5. Set goals, and develop a model of the silent communication you wish to become.
6. Take one step at a time. Establish priorities and start at the top. Are you friendly, sensitive and caring? What silent behaviors denote these qualities? How can you adapt your behavior to send these messages to others?
7. Practice and be patient. Changing behaviors you have used for a long period of time is not easy. It takes time.

Bibliography

1. Myers Herndon, Dynamics of Speech
2. Weldon Kees, Nonverbal communication: Notes on the Visual Perception of Human Relations
3. Judee Burgoon, Types of Nonverbal Communication,
4. K.Cherry ,Types of Nonverbal Communication
5. Savignon, 1983, Communicative Competence.

М.Фазильзаде

Применение навыков невербального общения

Резюме

Данная статья посвящена навыкам невербального (несловесного) общения. Дано подробное описание двух категорий невербального поведения, а именно безмолвный язык и звуковой язык. Согласно исследованиям 90 % нашего общения относится к невербальному процессу общения. В статье также отмечен тот факт, что реальная значимость этого вида общения – это влияние на взаимоотношения людей. Особое внимание уделено культурным аспектам невербального общения. В статье подчеркивается, что этот вид общения может улучшить социальные взаимоотношения или стать преградой для эффективного общения. Даны яркие примеры проявления несловесного отношения (вежливого или сдержанного) в идентичных ситуациях в зависимости от социальной культуры. В статье дан подробный перечень и описание

основных элементов невербального общения, а именно выражение лица, зрительный контакт, пожимание плечами и т.д. В статье отмечается, что все описанные элементы играют важную роль в процессе несловесного общения, что еще раз доказывает, что эти элементы могут быть более эффективными, чем слова. Данная статья также коснулась ведущих систем невербального поведения, а именно кинетики (мимика, жесты, поза, походка, контакт глазами), тактильно-кинестетической системы (рукопожатие, поглаживание), ольфакторной системы (запахи), паралингвистики (смех, плач, вздохи) и т.д. В конце статьи дано подробное описание семи ступеней развития и улучшения навыков эффективного несловесного общения.

Ключевые слова: одновременно, объяснять, делать выговор, воинственный, отказываться, последствие

M.Fazilzadə

Qeyri-verbal ünsiyyətin vərdişlərinin tətbiqi

Xülasə

Məqalə qeyri-verbal, yəni söz ifadəsi istifadə etməyərək ünsiyyətdə olmaq bacarığına həsr edilmişdir. İki kateqoriya qeyri-verbal ünsiyyətin tam təsviri verilmişdir: səssiz və səslı.

Tədqiqatlara əsasən bizim ünsiyyətimizin 90 % qeyri-verbal prosesə əsaslanır. Bu cür ünsiyyət insanlar arasы qarışıqlı əlaqəyə təsiri realdır.

Məqalədə əsas diqqət qeyri-verbal ünsiyyətin mədəni aspektlərinə yönəlmişdir.

Məqalədə qeyd edilir ki, bu növ ünsiyyət sosial qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırır və ya korlaya bilər. Eyni hallarda qeyri-verbal münasibətlər nümunələri verilmişdir.

Məqalədə qeyri-verbal ünsiyyətin əsas elementlərinin tam təsviri və siyahısı verilmişdir: sifətin ifadəsi, baxışlar, əl hərəkətləri və s. məqalədə göstərilir ki, bu cür elementlər sözlərdən daha effektiv ola bilər.

Məqalədə həmçinin qeyri-verbal davranışın əsas sistemlərinə toxunulmuşdur: kinetika (mimika, hərəkətlər, baxışlar, yerimə forması və s.) taktıl- kinestatik sistemlər (əllərin və barmaqların hərəkəti), olfaktor sistemlər (iylər, təravətlər), paralingvistik sistemlər (gülmək, ağlamaq, ah çəkmək) və digər.

Məqalənin sonunda söz ifadəsi olmayan ünsiyyətin yaxşılaşdırılması və inkişafının yeddi pilləsinin tam və dolğun təsviri verilmişdir.

Açar sözlər: eyni zaman, aydınlaşdırmaq, töhmət vermək, vuruşan, rədd etmək, aqibət

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, dosent Möminat Öməröva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏLƏVİYYƏ NURİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
az7012univestet şəhərçiyi
mayis_nur@mail.ru

MONOLOJİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ DİL MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ

(ingilis dili materialları əsasında)

Xülasə

Xarici dildə nitq prosesi və təşkili ilə bağlı məsələlər hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanan ən ümdə problemlərdən biri olmuşdur. Bu mənada bu gün də öz aktuallığını itirmir. Ünsiyyət prosesində monoloji nitqin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

İstər istehsalatda, məişətdə, istərsə də təhsil müəssisələrində monoloji nitqin müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Hazırlıqlı kommunikativ monoloji nitqin formalaşdırılması məqsədilə konkret leksik və sintaktik modellərdən istifadə olunmalı və məlum qrammatik qaydalar gözlənilməlidir.

Məlumdur ki, “monoloji nitq” danışanın bir mövzu haqqında fikirlərini geniş yaxud yığcam şəkildə rəhbərli və məntiqi ifadə olunmasıdır. Danışma bir qayda olaraq, dialoji nitq çalışmalarından monoloji nitq vərdişlərinin formalaşmasına doğru gedir. Monoloq bir adam tərəfindən söylənilir, çoxluq tərəfindən dinlənilir. Danışan öz fikrini dəqiq, aydın və məntiqi ardıcılıqla ifadə etmək üçün çoxlu faktlar və dəlillər gətirməli, fikrini bir növ əsaslandırmaqlıdır.

Ümumiyyətlə, monoloji nitq öz məzmun və dil tərkibinə görə daha mürəkkəbdır. Dinləyicilərin ümumi bilik səviyyəsi, ixtisasları, hadisələri təhlil etmə, nəticə çıxarma imkanları müxtəlif olduğundan ədəbi dildən, ənənəvi nitqdən istifadə etməli olurlar. Ona görə də monoloji nitq çox vaxt ədəbi dil kimi səciyyələnir. Tələbə mücərrəd təfəkkürün köməyi ilə maddi aləm haqqında biliklərini genişləndirir, fikrini daxili nitqin köməyi ilə təhlil edir, ümumiləşdirir, xarici nitq vasitəsilə onu şərh edir. Bu cəhətdən monoloji şifahi nitqin inkişafında daxili nitqin böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: strategiya, şifahi nitq, kontekst, dil

Monoloji nitqin yalnız situativ nitqdə deyil, həm də kontekst üzərində qurulan nitqdə istifadə edilməsi, bu bacarığın inkişaf etdirilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması monoloji nitqin mənimsənmiş dil materiallarının dəyişilən kommunikativ situasiyalara uyğun olaraq spontan şəkildə istifadə edilməsi bacarığı kimi başa düşülür.

Beləliklə, situativliyi monoloji nitqin ən vacib əlamətlərindən hesab edərək kommunikasiyanı şərait və situasiya ilə bağlı olan fəaliyyət kimi qəbul etmək mümkündür.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil sahəsində əldə edilmiş biliklər çox vaxt tələbələrin nitq fəaliyyətlərində, kommunikasiya prosesində öz əksini tapmır. Tələbələrin özlərinin linqvistik imkanlarından tam şəkildə istifadə etməməsi onların xarici dildə, o cümlədən ixtisas dili olan ingilis dilində nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına real stimulların olmaması ilə bağlı ola bilər.

Beləliklə, dil fakültəsi tələbələri tərəfindən əldə edilmiş lingvistik potensialın onların nitq fəaliyyətlərində, monoloji nitqin təşkili prosesində fəal istifadə edilməsi üçün əlverişli təlim şəraitinin yaradılmasına olduqca böyük ehtiyac duyulur.

Tələbələrdə monoloji nitqin təşkilini stimullaşdırmaq və həmin tələbatın tədris olunan xarici dildə spontan nitqin yaradılmasına gətirib çıxara bilən şəraitin yaradılması zəruriyyəti danılmazdır. Bu da mənimsənilmiş dil materiallarının və nitq strukturlarının monoloji nitqin təşkili prosesində istifadə edilməsi üçün müvafiq stimulların yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə stimullardan biri nitq reaksiyasına səbəb ola bilən şərait kimi qəbul edilən kommunikativ situasiya hesab edilə bilər. Monoloji nitqin təşkilində tələbat və həmin tələbatın ödənilməsi üçün səmərəli şəraitin olması vacibdir. Məhz buna görə nitq ünsiyyətinin baş verməsi üçün müvafiq situasiyanın olması zəruridir. Dil daşıyıcısı olmayan, xarici dilləri, o cümlədən ingilis dilini öyrənən tələbələrə monoloji nitqin təşkili zamanı müvafiq vərdişlərin aşılması bu baxımdan zəruridir. İngilis dilində nitqin dil daşıyıcıları olmayan insanlara öyrədilməsi problemini tədqiq edən Wilson L. yazır ki, kifayət qədər zəngin lüğət ehtiyatına malik olan və bu səbəbdən mətnin sintaktik quruluşuna kifayət qədər diqqət yetirməyi bilən dildəşiyicilərindən fərqli olaraq dil-daşıyıcıları olmayan oxucular mətnin sintaktik quruluşunu başa düşmədən, burada olan əsas məna və məlumatları qavramaqda çətinlik çəkir[1,s.258]. Mətnə olan strukturları mənimsəməklə tələbələrdə əsas məzmunu əhatə edən leksik vahidlərin kontekstual şəkildə mənimsənilməsi üçün imkan yaradılır.

İngilis dilinin tədrisinin ilkin mərhələsində tələbələrə oxuduqları materialları dekodlaşdırmaq, yəni onların mənalərini açmaq bacarığının aşılması əsas məqsəd kimi irəli sürülür. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr ayrı-ayrı cümlələr deyil, paraqraflar üzərində və daha üstün səviyyədə iş aparmalıdır.

Tədrisin orta və yuxarı mərhələlərində monoloji nitqin şifahi nitqin təlimi ilə eyni zamanda, bərabər şəkildə təşkil edilməsi tövsiyə edilir. Monoloji nitqin formalaşdırılması şifahi nitqin tədrisi prosesinə müsbət təsir edir və onun tədrisinin daha səmərəli şəkildə təşkilini şərtləndirir. Monoloji nitqin emalında mətnləri düzgün şəkildə başa düşmək üçün tələbələr əsas ideyaları və ikinci dərəcəli məlumatları başa düşməli, müxtəlif üslubi üsullar haqqında məlumatlı olmalı, şifahi nitqin müxtəlif növlərinə uyğun olan struktur ilə tanış olmalıdır.

Tədrisin yuxarı mərhələsində monoloji nitqin inkişaf etdirilməsində tələbələrə oxumazdan əvvəl verilən suallar onlara kommunikativ yönümlü nitq vərdişlərinin aşılması məqsədinə yönəldilir.

Burada aşağıdakı növ sualların verilməsi tövsiyə edilə bilər:

- Təqdim edilən mətn parçasında əsas məna daşıyan cümlə hansıdır?
- Cümlədə müəllifin mövqeyini bildirən iki sözün altından xətt çəkin.
- Əsas məna daşıyan cümlədə müəllifin münasibəti, səbəblər hansılardır?
- Müəllifin irəli sürdüyü səbəblər nə dərəcədə inandırıcıdır?
- Müxtəlif ölkələrdə özünü lazımı səviyyədə təmin edə bilməyən, ehtiyacı olan insanlara yardım göstərmək yolları haqqında nə deyə bilərsiniz?

Bu cür suallara həm şifahi, həm də yazılı şəkildə, auditoriyadan kənar şəraitdə cavablar verilir. Növbəti dərisdə tələbələr artıq müzakirəyə başlayırlar. Cavabların mətnəndən olduğu kimi götürülməsinin mümkün olmadığı sualların verilməsi tövsiyə edilir. Tələbələri düşünməyə vadar edən, xülasə şəklində cavabları verilməli olan suallara üstünlük verilməlidir. Müzakirə prosesində fəal iştirak edən tələbələr cavabları düzgün olmadığı halda onları özləri düzəltməli və bu zaman fərqli rəngdə olan qələmdən istifadə etməklə, müəllimi onlarda dinləyib-anlama vərdişlərinin hansı səviyyədə olduğunu və müzakirə prosesində necə iştirak etdiyi haqda məlumatlandırma bilər. Düzəldilməmiş səhv olan cavablar çoxsaylı olduğu halda, müəllimə burada ciddi problemlərin mövcudluğu haqqında məlumat verir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində monoloji nitqin təliminə yönəldilmiş proqramlara müvafiq fəaliyyət növlərini əhatə edən çalışma və tapşırıqlar daxil edilməlidir. Hər bir dərslin sonunda müxtəlif xarakterli tapşırıqları yerinə yetirməklə, tələbələrə müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməklə, onlara prosesin səmərəliliyini təmin etmək üçün lazımı şəraiti yaratmaq mümkündür.

Monoloji nitq problemini araşdıran tədqiqatçılar təlim prosesində meydana çıxan daha bir məsələni qeyd edirlər. Onlar sözlərin öyrənilməsi məsələsini leksik vahidlərin mənimsənilməsi problemindən ayırır, lüğətin öyrənilməsində əsas məqsədin ana dilində olan leksik vahidlərin tədris edilən xarici dildə ekvivalentlərinin mənimsənilməsi olduğunu vurğulayırlar. Burada əsas diqqətin semantika üzərində cəmləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bundan fərqli olaraq, sözlərin öyrənilməsi onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini də nəzərdə tutur. Bu da sözlərin kontekst daxilində olan mənalarının dinləyicilər tərəfindən başa düşülməsini mümkün edən əsas şərtlərdəndir.

Monoloji nitqin tədrisində əsas məsələ sözlərdə olan mənaların dekodlaşdırılması olduğundan diqqətin məhz bu məsələ üzərində cəmləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Müvafiq olaraq, yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan çalışma və tapşırıqlar da məhz bu məqsədə nail olmaq istiqamətində təşkil edilməlidir. Bu zaman sözlərin öyrənilməsi üç əsas istiqamətdə aparılmalıdır: Birinci qrupa funksional sözlərin, yəni cümlədə müəyyən funksiyaları yerinə yetirən sözlərin öyrədilməsi aid edilir.

Bir qayda olaraq, funksional sözlər qrammatikanın tədrisinin obyektə olduğu səbəbindən onlara xüsusi diqqət yetirilmir. İkinci qrupa qaydasız fellər, xüsusi cəm formaları, isimlər aid edilir. Üçüncü qrupa isə sözlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri aid edilir. Monoloji nitqin aşılınması prosesində tələbələrə sözdüzəltmə üsulları haqqında məlumatlandırmaq lazımdır.

Bura aşağıdakı metodları aid etmək olar: rol oynamaq, yaxud pantomimiya, jestlərdən istifadə etmək, lövhədə cəld şəkil çəkmək, həqiqi obyektlərə işarə etmək, şəkillər göstərmək, Azərbaycan dilində ekvivalentləri işlətmək və sonra tələbədən həmin sözü ingilis dilində soruşmaq, sözün izahatını (definition) vermək, digər cümlə nümunələrində işlətmək, sözləri tələbələrə üç dəfə təkrar tədris etmək və digər üsullardan istifadə etmək olar. Tələbələrin əksəriyyətinin monoloji nitqə hazırlığı üçün motivasiyaya ehtiyacı var. Monoloji nitqin dialoqlaşdırılması və dinləyicinin daxili aktivliyi ritorik suallar və sual-cavab gedişi və ya təhkiyə sualının yaranmasına səbəb olur. Bu zaman söz sırası intensional komponent kimi mətn ötürücüsünün nitq mədəniyyətindən asılı olur, dinləyicini məlumatlandırmaq, onun davranışına təsir etmək, onun emosional və nitq reaksiyasını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

Zərf budaq cümləsinin və ya zərf birləşmələrinin cümlədə ilkin pozisiyanı tutması baş cümlənin məzmununa müraciət üçün şərait yaradır. Dərslərdə onları “case” adlandırırlar. Belə söz sırasının səbəblərini iki cür qruplaşdırırlar. Birinci səbəb aydınlaşdırmaqdır. Yəni baş cümlədəki mənaya bəri başdan aydınlıq gətirərək, auditoriyada sual yaranmasına imkan verməməkdir. İkinci isə məlum linqvistik səbəbdir.

Monoloji nitqin melodik effektini gücləndirmək üçün alliterasiyaya və qafiyəyə müraciət edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, intonasiya sərbəst vahid kimi sintaktik və leksik materialdan təcrid edilmiş şəkildə çıxış edə bilmir. Onun fəaliyyət dairəsi cümlənin sintaktik fəaliyyəti ilə üzvü surətdə bağlıdır. Sintaktik struktur intonasiyasız, intonasiya isə sintaktik struktursuz mövcud ola bilməz. İntonasiya kommunikativ vahidi müəyyən formaya salmaqla kifayətlənmir, onu həm də fikri anlaşıqlı etmək üçün kiçik məna vahidlərinə – sintaqmlara bölür. İntonasiya cümlənin həm kommunikativ tipləri, həm də onların sintaktik strukturu ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nitqi təşkil edən cümlələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Cümlələrin bir qisminə əşya və hadisələr haqqında məlumat verilir, bir fikir

ya təsdiq, ya inkar edilir, başqa bir qrup cümlədə heç bir məlumat verilmir, əksinə danışan müəyyən məsələ ətrafında başqasından məlumat almaq, öz fikrini tamamlamaq, dəqiqləşdirmək məqsədilə həmin cümlələrdən istifadə edir, digər bir qrup cümlələrdə istək, arzu və s. ifadə edilir. Bütün bu xüsusiyyətlər cümlələrin müxtəlifləşməsinə səbəb olur. Cümlələrdə yürüdülmən məqsədin belə dəyişkən olması həmin cümlələrin deyiliş xüsusiyyətlərini intonasiyasını da dəyişir. Belə ki, hər bir cümlə məqsəddən asılı olaraq özünə məxsus intonasiyaya – deyiliş xüsusiyyətinə, aksent-melodik qəlibə malikdir.

Siyasi diskurslarla bağlı tədrisin təşkili zamanı müxtəlif ölkə prezidentlərinin monoloji nitqi bu baxımdan maraqlıdır. Əgər birinci və ikinci kurs tələbələri ilə işləyiriksə, aşağıdakı tipli tapşırığı vermək olar:

Tapşırıqda öyrənənlərdən hansı növ havanı xoşladıqları soruşulur və hava ilə əlaqədar bir neçə söz yaxud metaforik ifadələr verilir.

Məsələn:

1. Blizzard;
2. gale;
3. heavy shower;
4. strong sunshine;
5. light snowfall;
6. torrential rain;
7. strong wind və s.

Həmin tələbələrdən bu sözlərdən uyğun gələnini seçib lazımı yerlərdə istifadə etmələri tələb olunur. Sonra bir neçə fel təqdim olunur. Təqdim olunan fellər içərisində növbəti fellərə rast gəlmək mümkündür: blow, drizzle, pour, shine, fall, settle və s. Bu fellərin yuxarıda təqdim olunan sözlərin hansına uyğun gəldiyi tələbələrdən soruşulur. Şübhəsiz, bu cür tapşırıqlar öyrənənlərin lüğət fondunu artıracaq və sözləri nitq mexanizmlərində lazımı vaxtda və lazımı şəkildə ifadə etməyə yardımçı olacaq. Növbəti yeni bir tapşırıq tələbələrin artıq öyrənib bildikləri leksik vahidlərin istifadəsinə yönəldilə bilər. Məsələn, mətn əsaslı bir şəkildə təqdim olunur və orada satıcı və alıcı göstərilib, alıcı əlində don və çeki göstərərək satıcıya hirsli şəkildə nədə deyir. Bununla yanaşı öyrənənlərə boş yerlər qoyulmuş dialoq verilir və bu boş yerləri doldurmaq tələbələrin öhdəsinə buraxılır. Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra yoxlama başlayır, müqayisələr aparılır, doğrular və yanlışlar ortaya çıxır, məsləhətlər verilir.

Lüğət tərkibini bilmək oxuyub - anlama üçün açardır. Öyrənən nə qədər çox söz bilsə, bir o qədər tez verilmiş mətni anlayacaq. Müəllimlər lüğət tərkibini vasitəli və vasitəsiz yollarla tədris edə bilirlər[4, s.67].

Burada çox vaxt kontekstin başa düşülməsinə təsir edən və onu əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirən daha bir amili-kulturoloji amili göstərmək lazımdır. Milli-mədəni mənsubiyyətləri fərqli olan tələbələr üçün ingilis dilində kulturoloji xüsusiyyətlərə malik olan hər hansı situativ kontekstin başa düşülməsi bəzən ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Onu da xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki, fərziyyələrin irəli sürülməsi özü-özlüyündə onun düzgün olmasını təmin etmir. Oxu zamanı tələbələr oxu prosesini aşağı şəkildə davam etdirə bilirlər:

- İrəli sürülən fərziyyənin düzgün olub-olmamasını yoxlamaq məqsədilə lüğətə müraciət edə bilər.
- Fərziyyənin düzgün olduğu barədə əmin olmasalar da mətni oxumaqda davam edə bilirlər.
- Tələbələr onlara aydın olmayan cümlələri bir neçə dəfə oxuya bilər.
- Sözü və yaxud cümləni bir neçə dəfə təkrarən bərkədən oxuya bilər.

• Həmin sözün başqa kontekst daxilində istifadə edildiyi zaman onu mənası bir daha yoxlanıla bilər [3, s.40].

Tələbələrə üsul seçimində müəyyən müstəqilliyin verilməsində əsas məqsəd onlarda oxunan mətnin və yaxud kitabın məzmununa maraq oyatmaq, onları oxu ilə bağlı olan və oxu prosesini səmərəliləşdirən müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək, onlarda rast gəldikləri problem və çətinliklərə baxmayaraq oxu prosesini davam etdirmək həvəsini yaratmaqdan ibarətdir. Nəticə etibarilə, bu fonda monoloji nitqin təşkili nəzərdə tutulur.

Monoloji nitqin tədrisi prosesində yerinə yetirilən tapşırıqların əsas məqsədi həmin prosesin səmərəliləşdirilməsi və daha yüksək nəticələrin əldə edilməsidir [5, s.89].

Xarici dil tədrisinin yuxarı mərhələsində tələbələrə mətn əsasında təşkil edilmiş diskussiyalara cəlb etməklə onlarda monoloji nitq vərdişləri ilə bərabər şifahi nitq, daha dəqiq desək, danışıq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq şəraiti yaratmış və beləliklə, interaktiv təlim prinsiplərinə riayət etmiş olur. Lakin, onu da demək lazımdır ki, bu növ tapşırıqla və ümumilikdə, bu istiqamətdə aparılan işə yüksək qiymət verən tədqiqatçı-alimlərin bəziləri tələbələrə digər vərdişlərin deyil, daha çox monoloji nitqin aşılmasının baş verdiyini sübut etməyə çalışır [2, s.77]. Mətn əsasında təşkil edilmiş, müzakirə xarakterli fəaliyyət növləri bilavasitə monoloji nitqlə bağlı olduğundan bu istiqamətdə tapşırıqların monoloji nitq prosesində yerinə yetirilməsi tələbələrdə, xüsusilə də dil fakültələri tələbələrində monoloji nitqin tələb edilən səviyyədə inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, p. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Halliday A. The House of TESEP and the Communication Approach: The Special needs of English Language Education // ELT Journal, 1994, v.48 (1), p. 3-11
4. Harmer J. Teaching foreign language teaching, 2005, pp. 45-46
5. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Ə.Nuri

Using linguistic materials in developing monological speech (on the basis of English materials)

Summary

The article deals with the rules of using linguistic materials in developing monological speech. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the rules. The author emphasizes its role in methodology. Since its emer-

gence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Key words : strategy, oral speech, context, language

A.Нури

Использовании лингвистических материалов на формировании монологической речи
(на основе материалов английского языка)

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы правил лингвистических материалов при использовании монологической речи. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнений. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: стратегия, устная речь, контекст, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜNEL QURBANOVA
Süleyman Rəhimov küç
gunel@mail.ru

OĞUZ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ BANK VƏ BÜDCƏ TERMINLƏRİNİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Xülasə

XX-XXI əsr elm və texnikanın böyük sürətlə inkişaf etdiyi dövrdür. Buna müvafiq olaraq yeni elmi anlayışların artım tempi gün-gündən sürətlənir. Onların formalaşması yolları daha da təkmilləşir. Bu da hər bir dildə kütləvi söz axınına səbəb olur. Nəticə etibarilə, dilin leksik qatı yeni- yeni dil vahidləri hesabına zənginləşir. Terminlər bu leksik qatın xüsusi bir layını təşkil edir. Terminlər bu və ya digər sahəyə aid predmeti, hadisəni, xassəni və ya münasibətləri adlandırır. Lakin ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, terminlər mütəxəssislərin leksikonu üçün səciyyəvidir, çünki o, elmi anlayışları adlandırır. Onları ümumişlək sözlərlə müqayisə etsək, deməliyik ki, terminlərin işləkliyi və funksionallığı ümumişlək sözlərdən aşağıdır. Digər tərəfdən, terminlərin semantikasını kontekstdən asılı olmur. Onlar ayrıca işləndikdə də, onların bildirdiyi mənanı anlamaq mümkündür. Terminlər dilin leksik sistemində müvafiq bir qat yaradır.

Maliyyə terminologiyası dilin leksik sistemində xüsusi rolu ilə seçilir. Oğuz qrupu türk dillərində maliyyə terminlərinin müxtəlif mənə qurupları var. Bank və büdcə terminləri də bu semantik qruplar arasında xüsusi çəkiyə malikdir. Bu semantik qrupların təhlili zamanı məlum olur ki, belə terminlər struktur baxımdan ya sadə quruluşlu, ya da söz birləşməsi şəklində meydana çıxır.

Açar sözlər: termin, maliyyə, semantika, söz, söz birləşməsi, mürəkkəb termin, bank, büdcə.

Müasir dövrümüzü elm və texnikasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Onların inkişafı həmin sahəyə aid anlayışların getdikcə çoxalması və onların xüsusi ifadə forması qazanması ilə bağlıdır. Bu baxımdan demək olar ki, ayrı – ayrı sahələrə aid elmi anlayışlar ümumişlək sözlərdən öz spesifik cəhətlərinə görə seçilərək məxsus olduğu dilin leksikasında xüsusi qrup meydana gətirir ki, onlar terminlər adlanır. Termin yunan sözü olub hədd, sərhəd məzmununu ifadə edir. Mahiyyəti etibarilə terminlər bu və ya digər sahəyə aid predmeti, hadisəni, xassəni və ya münasibətləri adlandırır. Lakin ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, terminlər mütəxəssislərin leksikonu üçün səciyyəvidir, çünki o, elmi anlayışları adlandırır.

Terminoloji leksik qatın xüsusi, həcm etibarilə geniş bir layını iqtisadi leksika təşkil edir ki, maliyyə terminləri də bu terminoloji leksik qatda xüsusi çəkiyə malikdir. Müasir dövrdə maliyyə terminologiyası dilin leksik sistemində xüsusi rolu ilə seçilir.

Bunun da əsas səbəbi dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, bazar iqtisadiyyatına keçid, bank sistemləri şəbəkəsinin genişlənməsi və əhalinin böyük əksəriyyətinin bank sistemi ilə sıx əməkdaşlıq etməsi ilə izah oluna bilər. Bu baxımdan maliyyə terminoloji leksikasını, həmin sahənin çoxşaxəli sistemini nəzərə alaraq Oğuz qrupu türk dillərində maliyyə terminlərinin müxtəlif mənə quruplarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu semantik mənə qruplarına daxil olan terminlərin müəyyən bir hissəsini bank və büdcə terminləri təşkil edir.

Büdcə terminləri. Dövlətin sosial – iqtisadi funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlət büdcəsinin xüsusi rolu vardır. Dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və digər çoxşaxəli vəzifələrinin

yerinə yetirilməsi yalnız dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşir. Büdcə sözü bütün dillərə “budget” sözündən keçmişdir. Bu ingilis sözünün mənası çanta, torba kimi açıqlanır. “Budget” sözü isə “bouget” sözünün dəyişilmiş formasıdır. Büdcə sözü XVIII əsrdən maliyyə kateqoriyası kimi iqtisadi leksikona daxil olunmuşdur (8). Bu söz məna etibarı ilə xəzinə sözünə yaxındır və XVIII əsrə qədər büdcə funksiyalarını bütövlükdə xəzinə yerinə yetirirdi. Məişətdə biz tez-tez *ailə büdcəsi*, *vaxt büdcəsi*, *dövlət büdcəsi* anlayışları ilə qarşılaşırıq. Əgər ailə büdcəsi ailənin gəlir və xərc balansını, vaxt büdcəsi potensial vaxtla onun istifadə balansını əks etdirirsə, dövlət büdcəsi dövlətin gəlirləri və xərcləri arasındakı balansı əks etdirir.

Oğuz qrupu türk dillərinin iqtisadi leksikasına nəzər saldıqda burada kifayət qədər büdcə termini ilə qarşılaşmış oluruq ki, bunlar sadə və mürəkkəb quruluşlu, eləcə də söz birləşməsi qəlibində formalaşırlar.

Məsələn: türkcə *avans* – göstəriləcək xidmət, yerinə yetiriləcək iş müqabilində pul məbləğinin vaxtından qabaq, qismən və ya tam ödənişidir (BTS), *depresyon* – iqtisadiyyatın böyümək əvəzinə kiçilməsidir (ETS), *bono* – borc sənədi (ETS), *monetizasyon* – daxili borcu ödəmək məqsədilə vaxtaşırı yeni pulların tədavi ilə buraxılması (BTS), *repo* – məhsulun və aktivin sonradan geri satın alınması şərti ilə satışı (ETS), *takas* – dövlət borcu ilə bağlı nəgd pul ödənişlərini iki tərəf arasında bilavasitə və bilvasitə həyata keçirən finansal vasitədir (BTS); azərbaycanca *beh* – müqavilənin bağlanmasını təsdiq etmək məqsədilə razılığa gələn tərəflərdən birinin müqavilə üzrə digər tərəfə verəcəyi ödənişlər hesabına əvvəlcədən ödədiyi pul məbləğidir (BTİL, 8), *qap* – birja qiymətinin kəskin şəkildə artması və azalmasıdır (MTİTL, 631), *defolt* – borcun ödənilməsi üzrə üzərinə götürdüyü öhdəliklərdən dövlətin imtina etməsidir (BTİL, 32), *korruptsiya* – dövlət qulluqçularının qanun və məənəviyyət normalarına zidd olaraq özünün və yaxud yaxın adamlarının mənfəət əldə etmək məqsədilə vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməsidir (BTİL, 61); türkməncə *gymmat* – xərclər (TDDS, 522), *hakujy* – *avans*, göstəriləcək xidmətə, alınacaq maddi qiymətlilərə və s. görə pul məbləğinin vaxtından əvvəl, qismən və ya tam ödənişidir (TDDS, I, 539), *may'a* – mənfəət əldə etmək məqsədi ilə pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların biznes fəaliyyətinə cəlb edilməsi, qoyulması (YDBTS, 153); qaqauzca *defterdar* – maliyyə müfəttişi (GRRS, 184), *mastraf* – xərc (GRRS, 458), *kriza*, *krizis* – böhran (GRRS, 423), *pensiya* – müəyyən yaş həddinə çatmasına, əlilliyə, ailə vəziyyətinə, dövlət qarşısında əməyinə və xidmətinə görə vətəndaşlara mütəmadi qaydada ödənilən əvəzsiz ödəniş (GRRS, 518) və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə termin-söz birləşmələri ilə ifadə olunan maliyyə terminləri də mövcuddur. Büdcə terminləri sırasına daxil edilən maliyyə terminlərinin tədqiqi zamanı söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminləri əhatə dairəsinin genişliyi ilə seçilir. Məsələn: türkcə *borç servis oranı* – bir ölkənin borclarını ödəmək qabiliyyətini göstərən göstəricilərdən biri (BTS), *cari işlemler bilançosu* – bir ölkənin məhsul ixracından əldə etdiyi qazanc, məhsulun idxalı üçün ödədiyi ödənişlər arasındakı fərkdir (BTS), *devlet primi giderleri* – dövlət tərəfindən ödənilən sosial sığorta haqları (ETS), *hesap dönemi yöntemi* – büdcə dövrünü müəyyənləşdirmək metodlarından biri (BTS), *kronik enflasyon* – uzun illər inflyasiyanın yüksək səviyyədə qalması (ETS), *serbest dalgalanma* – üzən məzənnə sistemində milli valyutanın dəyərinin bazar tərəfindən sərbəst müəyyən edilməsi (ETS); azərbaycanca *cini indeksi* – cəmiyyətdə gəlirlərin bölgüsünün qeyri – bərabərliyini əks etdirən statistik göstəricidir (BTİL, 30), *dövlət investsiyası* – dövlət büdcəsindən əsaslı tikintinin müxtəlif formalarının maliyyələşdirilən yönəldilən dövlət kapital qoyuluşlarıdır (BTİL, 38); türkməncə *arassa girdeji* – xalis gəlir, xalis mənfəət (YDBTS, 20), *aşakdan yokary usulda byujet düzme* – azdan çox doğru sıralanan büdcə prosesi (YDBTS, 23), *byujet denagramlylygy* – balanslaşdırılmış büdcə (YTS, 47), *atıyaçlyk gazna* – ehtiyat fondu, təbii fəlakətlərin vurduğu maddi ziyanı ödəmək məqsədilə yaradılan pul

vəsaitləri fondu (YDBTS, 74); qaqaüzca *mastraf kitantası* – depozit xərcləri (GRRS, 458), *na-log politikası* – vergi siyasəti (GRRS, 477) və s.

Bank terminləri. Maliyyə terminlərinin böyük qismini məhz bank terminləri təşkil edir. İlk bank sisteminin yaranması və formalaşması Avropa qitəsinin payına düşür. Belə ki, tarixə nəzər saldıqda ilk bankların XIV – XV əsrlərdə İtaliyada, daha dəqiq desək Genuya və Venesiyada yarandığını görürük. Müasir bank sisteminə oxşar bank isə ilk dəfə XVII əsrdə İngiltərədə formalaşmış, 1694-cü ildə həmin bank qanuni olaraq qeydiyyatdan keçmiş, beləliklə maliyyə təşkilatları arasında əsas quruma çevrilmişdir.

Bank sözü “banco” italyan sözündən yaranıb, masa mənasını verir (9). Bank terminləri maliyyə terminləri arasında xüsusi çəkiyə malikdir. Bank terminlərinin kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil etməsi onların struktur müxtəlifliyini ortaya qoyur. Yəni, maliyyə terminlərinin digər mənə qruplarında olduğu kimi, bank terminlərinin də həm semantik, həm də struktur baxımdan fərqli növləri mövcuddur. Bu mənada Oğuz qrupu türk dillərində bank işi ilə bağlı aşağıdakı terminləri misal göstərmək olar. Məsələn: türkcə *valör* – bank əməliyyatlarında faizin başlandığı gündür (BTS), *dealer* – birjada vasitəçilik funksiyasını həyata keçirən, şəxsi maliyyə vəsaitlərindən istifadə etməklə qiymətli kağızların, valyutaların öz adından öz hesabına alğı – satqısını həyata keçirən birja üzvü (MTS), *repo* – qiymətli kağızları olan və pula ehtiyacı olan şəxslərin və təşkilatların ehtiyaclarını ödəmək üçün bir müddətdən sonra onları geri almaq şərtlə qiymətli kağızlarını satmaları repo adlanır (TCMB), *banknot* – mərkəzi bank tərəfindən emissiya edilərək dövriyyəyə buraxılan kağız pul (TCMB), *likidite* – səmərəlilik, davamlılıq, ardıcıl fəaliyyət qabiliyyəti və s. məs. likvid biznes səmərəli biznes mənasında işlədilir (FTS), *mutabakat* – iki və ya daha çox tərəf arasında fondların və ya qiymətli kağızların köçürülməsindən yaranan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi (TCMB); azərbaycanca *paritet* – qiymətli kağızların bazar dəyəri ilə nominal dəyərinin bərabər olması vəziyyəti (MTİTL, 791), *defolt* – texniki və müvəqqəti olmayan səbəblər üzündən, debitorun kreditor qarşısında müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməyi (BMTİL, 113); türkməncə *göterim* – faiz, kreditorun borc alan subyektdən təqdim etdiyi borc vəsaitinə görə aldığı əlavə haqq (TDDS, I, 475), *ipoteka* – ipoteka, daşınmaz əmlakın, mənzilin, torpağın borca görə kreditora girov qismində təqdim olunması (YTS, 121), *töwekgelilik* – risk, hər hansı fəaliyyətin mənfi istiqamətdə inkişaf etməsi və ya mənfi nəticələnməsi ehtimalı (TDDS, II, 382); qaqaüzca *bankrot* – müflisləşmə, borclunun öz öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətinin olmamasıdır (GRRS, 74), *büçet* – iqtisadi subyektin müəyyən müddət ərzində planlaşdırılmış gəlir və xərclərindən ibarət pul fondu (GRRS, 113), *kurs* – məzənnə, qiymətli kağızların alış və satış qiyməti (GRRS, 430), *paa* – qiymət (GRRS, 505), *para* – ümumi ekvivalent funksiyasını həyata keçirən xüsusi əmtəə növü (GRRS, 509), *paydaş* – səhmdar (GRRS, 516) və s. Digər mənə qruplarında müşahidə etdiyimiz kimi, bank terminləri arasında söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminləri kəmiyyət etibarilə öz sıxlığı ilə seçilir. Məsələn: türkcə *ay piyasaı* – qiymətlərin düşdüyü bazarları ifadə edir (TCMB), *boğa piyasaı* – qiymətlərin artdığı bazarları ifadə edir (MTS), *birikmiş faiz* – ödəniş tarixinə qədər investisiya dövründə yığılmış faizdir (TCMB), *çapraz kur* – çarpaz məzənnə (MTS), *kredi riski* – maliyyə təşkilatının öz öhdəliklərini vaxtında və ya gələcəkdə yerinə yetirməməsi riski (FTS), *sanayi üretim endeksi* – iqtisadi inkişafın və qısa müddətdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin müsbət və ya mənfi təsirlərini ölçmək üçün aylıq hesablanmış bir indeksdir (TCMB); azərbaycanca *valyuta dilingi* – foreks dünya valyuta bazarında, zaman keçdikcə dərəcələrin dəyişilməsi hesabına mənfəət əldə etmək məqsədilə valyutaların alış-satışı üzrə əməliyyatlardır (BMTİL, 425), *faiz dərəcələri* – borc götürülmüş və ya borca verilmiş əsas məbləğdən hesablanan faizdir (BMTİL, 150); türkməncə *aktivlerin asasy peydalylyk görkezijilery* – aktivlərin gəlirlilik nisbəti (YDBTS, 15), *alyş-satyş görkezijisi* – alqı – satqı indeksi (YDBTS, 17), *aylyk tölegli karz* – aylıq ödənilməli borclar (YDBTS, 24), *baglanan karzlar* – ödənişi başa çatmış kreditlər (YDBTS, 26), *balans-*

dan daşary hasaplar – balans hesabları (YDBTS, 28); qaqauzca *bankrot olmaa* – borclunun öz öhdəliklərin ödəmə qabiliyyətinin olmaması (GRRS, 74), *çek teftəri* – bank əməliyyatlarının əks olunduğu sənəd (GRRS, 137) və s.

Maliyyə terminlərinin semantik təhlili zamanı məlum olur ki, belə terminlər struktur baxımdan ya sadə quruluşlu, ya da söz birləşməsi şəklində meydana çıxır. Nümunələrə əsasən demək olar ki, termin – söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminləri, əsasən ikinci növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 səh.
2. BMTİL – Bank – maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Sədirxanov R., Həsənov R. Bakı, 2011, 544 s.
3. Gagauzça – Rusça – Romınca sözlük. Kişnyov, “Pontos”, 2002, 737 p.
4. Karanfil G. Gagauz leksikologiyası. Ankara, “Bengü”, 2013, 224 p.
5. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. İki tomluk. I tom. Aşgabat, Ylym, 2015, 658 sah.
6. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. İki tomluk. II tom. Aşgabat, Ylym, 2016, 542 sah.
7. Türkiye Bankalar Birliği. Karaparanın aklanması suçu ile mücadele ve bankaların yükümlülükleri, Aralık, 2003, 56 s.
http://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Dosyalar/235_aralik2003.pdf
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Dövlət_büdcəsi
9. <http://banco.az/az/news/ilk-banklar-nece-yaranib>.

G.Qurbanova

Semantic analysis of banking and budget terms in the Oguz group of Turkic languages Summary

The XX-XXI century is a time when science and technology are rapidly developing. Accordingly, the growth rate of new scientific concepts is accelerating day by day. The ways of their formation are improving. This also causes a massive flow of words in every language. As a result, the lexical layer of the language is enriched by the new language units. The terms constitute a particular layer of this lexical layer.

The terms refer to the subject, event, property, or relationship of a particular area. However, unlike common words, the terms are typical of specialist lexicons because they call scientific concepts. Comparing them to common words, we must say that the terms and functionality of terms are lower than those of generalized words. On the other hand, the semantics of terms are not context-dependent. Even if they are used separately, it is possible to understand their meaning. The terms form an appropriate layer in the language lexical system.

Financial terminology is distinguished by its special role in the lexical system of language. The Oguz group has different meanings for the financial terms in Turkish. Banking and budgeting terms also have a specific weight among these semantic groups. When analyzing these semantic groups, it is clear that such terms appear either structurally or simply in the form of words or phrases.

Ключевые слова: термин, финансы, семантика, слово, словосочетание, сложный термин, банк, бюджет.

Г.Гурбанова

Семантический анализ банковских и бюджетных терминов
в огузской группе тюркских языков
Резюме

XX-XXI век - это время, когда наука и техника стремительно развиваются. Соответственно темпы роста новых научных концепций ускоряются день ото дня. Пути их формирования совершенствуются. Это также вызывает массовый поток слов на каждом языке. В результате лексический слой языка обогащается новыми языковыми единицами. Термины составляют определенный слой этого лексического слоя.

Термины относятся к предмету, событию, собственности или отношениям определенной области. Однако, в отличие от обычных слов, эти термины типичны для специализированных лексиконов, потому что они называют научными понятиями. Сравнивая их с общими словами, мы должны сказать, что термины и функциональность терминов ниже, чем у обобщенных слов. С другой стороны, семантика терминов не зависит от контекста. Даже если они используются отдельно, можно понять их значения. Термины образуют соответствующий слой в лексической системе языка.

Финансовая терминология отличается особой ролью в лексической системе языка. Огузская группа имеет различные значения для финансовых терминов на турецком языке. Банковские и бюджетные условия также имеют особый вес среди этих семантических групп. При анализе этих семантических групп становится ясно, что такие термины появляются либо структурно, либо просто в форме слов или фраз.

Key words: term, finance, semantics, word, phrase, compound term, bank, budget.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İkrəm Qasimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ÜLKƏR HÜSEYNOVA

H.Cavid prospekti

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

huseynova.ulker.28@gmail.com

“ŞÜHƏDANAMƏ”DƏKİ MİLLİ MƏNŞƏLİ ARXAİK SÖZLƏRİN MÜASİR OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ YERİ

Xülasə

Bu gün Azərbaycan dilində bir sıra türk mənşəli sözlərin eyni və oxşar mənələrdə digər oğuz qrupu türk dillərində işlənilməkdədir. Bununla yanaşı, bir qisim leksik vahidlər artıq Azərbaycan dilində getdikcə vətəndaşlıq hüququnu itirdiyi halda, türk, türkmən, qaqauz dillərində öz işləkliyini aktiv şəkildə qoruyub saxlayır. Həmin leksik vahidlərin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf tarixini və mərhələlərini izləməyə, bir tərəfdən türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyasının araşdırılmasına, digər tərəfdən isə türk ədəbi ailələrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Türkiyə türkçəsində “türk lehçeleri”, dilimizdə isə “türk dilləri ailəsi” adlandırılan qrupa daxil olan dillərin bir kökdən yaranması məsələsi sübut olunmuş faktdır. Vaxtilə qohum olan bu türk dillərində orta əsrlərdə diferensiallaşma prosesi güclənmişdir. Artıq XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan, qaqauz, türk və türkmən dili funksiyası daşınması prosesi başa çatmışdır. Həmin dillər ümumtürk dil ünsürlərini özündə saxlamaqla yanaşı, öz fonetik, qrammatik və leksik normalarını yaratmışdır. Türkoloqlar XV-XVI əsrləri türk dilinin inkişafının osmanlı mərhələsi adlandırır və Osmanlı imperiyasının yaranması ilə türk dilinin inkişafının sürətləndiyi dövr hesab edirlər. XVI əsr tərcümə abidəsi “Şühədanamə”nin dilinə nəzər saldıqda görürük ki, həmin dövrə aid bu gün dilimizdə arxaıqlaşan sözlərin türk dilində istifadə olunur. Türkmən ədəbi dilinin formalaşmasının ilk rüşeymi isə Maxtımqulunun adı ilə əlaqələndirilir. Müxtəlif dövrlərdə qıpçaq, qarluq, həmçinin ərəb, fars və slavyan dillərinin təsirinə məruz qalıb bir sıra spesifik xüsusiyyətlər qazansa da, oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan əlamətləri qoruya bilmişdir. Slavyan dillərinin böyük təsiri olmasına baxmayaraq, qaqauz dili oğuz qrupu dillərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini saxlamışdır. “Şühədanamə”nin dilindəki arxaik leksika ilə müasir qaqauz dilinin lüğət tərkibini müqayisə etdikdə daha çox feillərdə sabitliyin qorunub saxlanıldığını görürük. Məqalədə “Şühədanamə”nin lüğət tərkibinin materialları əsasında türk, türkmən və qaqauz dillərinin lüğətlərindən və bu lüğətlərə əsaslanaraq həmin dillərə məxsus bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etməklə ümumtürk dil ünsürləri araşdırılmışdır. Məsələn, Bulmak-1. Arayaraq veya aramadan bir şeyle, bir kimse ile karşılaşmak 2. Bir şeyi elde etmek. 3. Kaybedilen bir şeyi yeniden ele geçirmek 4. Varlığı bilinmeyen bir şeyi ortaya çıkarmak, keşfetmek. Abidənin dilində: “Əgər İmam Hüseyni bulasan”. Türk dilində: “Sincabın bahsettiği mağarayı bulmuş”. Qaqauz dilində: “Ama kimisi istemiş denesin kısmetini, türlü yalannar düşünmüşlər, ama padişaa hepsini onnarı aslı bulmuş, da ölə hayli fazlı adamnarı düümüş”.

Açar sözlər: türk, türkmən, qaqauz, leksika, dil, Şühədanamə, arxaik sözlər

Dilin zənginləşməsində aparıcı rol dilin lüğət fondundakı sözlərin sayının artmasına məxsusdur və məhz yeni sözlər yeni əşyaları, hadisələri, predmetləri və anlayışları adlandırmağa xidmət edir. İctimai həyatda mövcud olan bütün dəyişikliklər bilavasitə dilin lüğət fonduna təsir etdiyindən onun leksik tərkibi də fasiləsiz olaraq hərəkətdə və inkişafda olur. Bu baxımdan lüğət tərkibinin vaxtı keçmiş, lazım olmayan dil vahidlərindən təmizlənməsi və yeni sözlərlə

zənginləşməsi qanunauyğun bir haldır. Köhnəlmiş sözlərin çoxusu dilin lüğət fondundan çıxsada, bir hissəsi məhdud dairədə müxtəlif dialekt və şivələrdə işlədilir, bəziləri isə digər türk dillərində aktiv şəkildə işləliyini qoruyub saxlayır. Məlum olduğu kimi, oğuz türkcəsi bugünkü dövrdə türk dillərinin əksəriyyətinin dilini təşkil edir və müasir Türkiyə, Azərbaycan, Türkmən və Qaqauz türkcələrinin mənşəyi sayılır. Bu dillər bir-birindən elə də ciddi şəkildə fərqlənmir. Onlar həm genetik, həm də qrammatik quruluşları, əsas lüğət tərkiblərinin ümumilikləri onların bir dil ailəsində – oğuz qrupu türk dilləri ailəsində birləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu dillər əski türkcənin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu saxlamaqla həm də özünəməxsus xüsusiyyətlərini yaradır və inkişaf etdirirlər. Onların hər biri müstəqil olsa da, birlikdə oğuz qrupu türk dilləri ailəsinə daxildirlər və müstəqil olmaları bu dil ailəsinə daxil olmalarını inkar etmir. Dilin qədim qatlarına xas olan leksik xüsusiyyətlərin bəzi türk dillərində qorunub qalması, bəzi türk dillərində isə fonetik əvəzlənmələrin baş verməsi bu dillərin bir-birindən ifrat şəkildə uzaqlaşmasına gətirib çıxarmır. Bu gün Azərbaycan dilində bir sıra türk mənşəli sözlər eyni və oxşar mənələrdə digər oğuz qrupu türk dillərində işlənilməkdədir. Bununla yanaşı, bir qisim leksik vahidlər artıq Azərbaycan dilində getdikcə vətəndaşlıq hüququnu itirdiyi halda, türk, türkmən, qaqauz dillərində öz işləliyini aktiv şəkildə qoruyub saxlayır. Həmin leksik vahidlərin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf tarixini və mərhələlərini izləməyə, bir tərəfdən türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyasının araşdırılmasına, digər tərəfdən isə türk dili ailələrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. XVI əsr tərcümə abidəsi “Şühədanamə”nin dilində də həmin dövrə aid bu gün dilimizdə istifadədən çıxmış arxaik sözlər üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu sözlərin bir qismi müasir dövrdə digər oğuz qrupu (türk, türkmən, qaqauz) türk dillərində sıx şəkildə istifadə olunur. “Əsər geniş xalq kütlələri üçün nəzərdə tutulduğundan onun lüğət tərkibinin çoxunu Azərbaycan və ümumtürk mənşəli sözlər təşkil edir” [13, s.61].

“Şühədanamə” yazılı abidəsi Hüseyn Vaiz Kaşifinin 908/1502-1503-cü illərdə farsca yazdığı “Rövzətüş-şühəda” əsərindən bəhrələnilərək Məhəmməd ibn Hüseyn Nişati tərəfindən 1539-cu ildə dilimizə tərcümə olunmuşdur. Yazıya alınması Səfəvilər dövrünün ideologiyası ilə əlaqələndirilən əsər haqqında ilkin məlumatı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” kitabında verən Həmid Araslinin də qeyd etdiyi kimi, abidədə türk mənşəli leksika üstünlük təşkil edir. Dini məzmunlu bu əsərlə bağlı Samət Əlizadənin “Şühədanamədə adlar” namizədlik dissertasiyası ilk elmi araşdırma hesab olunur, bununla yanaşı, Möhsün Nağısoylunun Şühədanamənin paleqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri, Mədət Məmmədovun isə onun leksikasına dair araşdırmaları da dəyərli tədqiqatlar sırasına daxildir. “Şühədanamə”də türk mənşəli arxaik sözlərin tədqiqi, onların araşdırılıb üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, “Şühədanamə”də bir qrup leksik vahidlər müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində müəyyən fonetik və semantik dəyişikliyə uğrayaraq qalmışdır. Bu türk dillərinin (türk, türkmən, qaqauz) lüğətlərində təsadüf edilən bu sözlər həmin dillərdə ədəbi dil faktı olaraq qeyd olunur. “Şühədanamə”nin lüğət tərkibinin materialları əsasında türk, türkmən və qaqauz dillərinin lüğətlərindən və bu lüğətlərə əsaslanaraq həmin dillərə məxsus bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etməklə işlək olan leksik vahidlərə diqqət yetirək:

Aya–1. Elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi. 2. Ayak tabanı[20]. Abidənin dilində: “Munun əli ayası aslanın ayasına bənzər”[Şühədanamə:118a]. Bu gün türk dilində də eyni anlamı ifadə edir: “Saçlarının ortası, el ayası kadar sıfır makineyle kesilmiş, alınına perçemlər uzatılmışı” [18]. “Divanü lüğət-it-türk”də bu sözün iki mənası verilmişdir ki, bunlardan “ovuc içi”, digəri isə “qorumaq” feilidir.

Bay–zəngin, varlıklı, mal sahibi[3, s.35]. Abidənin dilində: “Əmir əna xələt və at bağışlayub ol qədər dirlük versün ki, bay ola”[Şühədanamə:127b]. Türkmən dilində: “Salyh bay atyñ

üstündən eglip, suwa penjani urupdyr weli, gysymy göwherden dolup çykýar” [16, s.8]. *Birik*–birleş, bir araya gel[3, s.37]. Abidənin dilində: “Mosullu qamu anunlən birikdilər”[Şühədanamə:309a]. Türk dilində: “Önünde birçok inci birikmiş” [9, s.93]. Türkmən dilində də eyni mənanı qoruyub saxlamışdır: “Şoñ üçinem çemine salyp, oña ýamanlyk etmegi ýüreklerinedüwüp, dil birikdirip goýanlar”[16, s. 212]. *Boğazla*–hayvan ve ya insanı boğazından keserek öldürmək[20]. Müasir Azərbaycan dilində boğazlamaq feili “boğazından yapışmaq, boğazını kəsmək, boğazını üzmək, boğmaq” mənalarında işlənir. Abidənin dilinə nəzər saldıqda isə görürük ki, türk dilində göstərilən mənası “Şühədanamə”dəki ifadə olunan mənaya daha yaxındır: “Çün həq təala İsmail için qoyun göndərdi, İbrahim ani boğazladı” [Şühədanamə:23a]. Türk dilində: “Bunu duyan komşuları hemen ahırlarına koşuşmuşlar, hemen öküzlerini bir iki demeyip kesip boğazlamışlar”[18]. *Bul*–1. Arayarak veya aramadan bir şeyle, bir kimse ile karşılaşmak 2. Bir şeyi elde etmek. 3. Kaybedilen bir şeyi yeniden ele geçirmek 4. Varlığı bilinmeyen bir şeyi ortaya çıkarmak, keşfetmek[20]. Abidənin dilində: “Əgər İmam Hüseyni bulasan”[Şühədanamə:215b]. Türk dilində: “Sincabın bahsettiği mağarayı bulmuş” [9, s.23]. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qaqauz dilində məsdər şəkilçiləri *-maq*, *-mək* olmayıb, *-mee*, *-maa* şəklindədir, bu baxımdan bu dildə məsdər *bulmak* deyil, *bulmaa* formasındadır. Qaqauz dilində: “Ama kimisi istemiş denesin kısmetini, türlü yalannar düşünmüşlər, ama padişaa hepsini onnarı aslı bulmuş, da ölä hayli fazlı adamnarı düümüş”[2]. Bəzi tədqiqatçılar *bulmaq* ilə *bolmaq* feilini eyniköklü hesab etsə də, Mahmud Kaşğarının lüğətində *bulmaq*–“tapmaq”, *bolmaq*–“olmaq” şəklində izah olunmuşdur. *Güz*–sonbahar[7, s.53]. Abidənin dilində: “İqbal gülşəninün bulağı ki, yigidlik növbəharində güz əcəli ilə soluxdı” [Şühədanamə:194b]. Qaqauz dilində də eyni şəkildə, türkmən dilində isə *güýz* şəkildə işləkliyini qoruyub saxlayır. Qaqauz dilində: “Edi ay bir güz gittik”[2, s.132]. Türkmən dilində: “Berekella, senden tama hem şeyledi, indi sen maña bir gala salypber, ol galanyñ dört gapysy bolsun, biri tomus, biri güýz, biri gyş, biri ýaz bolup dursun – diýipdir” [16, s.98]. *Keyik*–ceylan[3, s.59]. Abidənin dilində: “Rəsulillah ol keyikə dua qıldı”[Şühədanamə:151a]. Türkmən dilində: “Günlerde bir gün yigitler aw awlap yörkaler, bularyñ alnyndan bir keyik bilen bir gulan çykýar” [17, s.254]. Hazırda dilimizdə “geyik” heyvan adı mövcuddur ki, dağlıq meşələrdə yaşayan canlılara şamil edilir və bəzi cinsləri iri buynuzlu olur. Türk dilində də tamamilə eyni mənanı bildirir: “Çok eski zamanlarda Anadolunun bir köyünde çok tanınmış bir geyik avcısı yaşıyormuş”[9, s.61]. *Ol/Şol*–o[3, s.64, s.73]. Abidənin dilində: “Rəvayətdür ki, Əmir Həməzə ol gün iki əli ilə qılıc urar idi”[Şühədanamə:329a], “Şol qədər ki, ol topraq qayğı suyu ilə balçıq oldi”[Şühədanamə:80b]. Türkmən dilində: “Ol ylgawyny yazdyrman, hálki gämä münüp geçen deñziniñ kenaryna gelipdir” [16, s.142], “Bir az-owlak garaşaweriñ, özümem tiz öwrülerin”diydi-de, şol gidişi boldy” [17, s.143]. *Ur*–vur, çarp[3, s.77]. Abidənin dilində: “Mə'n etmişəm ... yənağə çapalaq urmaqdan”[Şühədanamə:74b]. Türkmən dilində: “Olaram kürsəp urup, öye girip, derrew kömekleşen bolup başlaýarlar” [16, s.214]. Müasir Azərbaycan və türk dillərində *vurmaq* şəklində işlənir. *Uruş*–kavga et, savaş[3, s.77]. Abidənin dilində: “İmamun ənfaqi ilən uruşmək kəməri cəhd belinə bağlayalım”[Şühədanamə:179b]. Türkmən dilində: “Men döwler bilen uruş ederdim” [Əliyeva: 2016, s.42]. Türk dilində *vuruş* formasında işlədilir: “Bir vuruşta ejderhayı öldürmüş”[9, s.118]. *Var-mak*–erişilmək istenen yere ayak basmaq, ulaşmaq, vasil olmaq[20]. Abidənin dilində: “Əmma minbər üstinə varmayasan”[Şühədanamə:176b]. Türk dilində: “Keloğlan düşünüp taşınarak, kel kafasını kaşıyarak valinin evine varmış” [9, s.79]. *Yen*–giysi kolu[20]. Abidənin dilində bu söz sağır nun(η) hərfi ilə yazılmışdır: “Başını dizi üstə qoyub yeni ilən tozi anun yüzindən gedürir idi”[Şühədanamə, 232a]. Müasir türk və qaqauz dillərində bu söz işlənməkdədir, lakin türk dilindən fərqli olaraq, qaqauz dilinə məxsus lüğətlərdə *y* samiti düşərək *en* şəklini almışdır: “Baş yarılır börk içinde, kol kırılır yen içinde” [21], “Hoca zavallı her gün yırtık gezərmiş, ama bir kerə çıkmış sokaa en yırtık yaamurluunnan” [2, s.12]. Məlumdur ki, bir sıra sözlər dilin tarixi

boyunca əsas mənanı mühafizə edərək yalnız forma dəyişikliyinə uğramış və müasir dildə qədim formadan yalnız şəkil etibarını ilə fərqlənərək işlənmişdir. “Şühədanamə”də də Azərbaycan dili üçün arxaikləşən bir sıra leksik vahidlər vardır ki, türk, türkmən və qaqauz dillərində fərqli fonetik qabığa malik olmaqla işlənir: *Arid* (türk dilində *arıtmaq* – arıtmak, saflaşdırmaq, təmizləmək). Abidənin dilində: “Yeni ilən tozi anın yüzindən aridürdi” [Şühədanamə:232a]. Türk dilində: “Burası kanalizasyon, hayatımızın en zor evresi, birazdan arıtma tesisinə gidip arıtılacağız ve bir denize boşalacağız demiş” [18]. *Ben*–çoğu doğuştan, tendə bulunan ufak, koyu renkli leke veya kabartı [20]. Abidənin dilində “bəñ” şəklindədir: “Və əgər bu bəndən ki sağ yənağumdədur xəbər sorsun” [Şühədanamə:42a]. Türk dilində: “O şey de burnunun üstünde duran kocaman et beniymiş” [19]. *Busu* (türk dilində *pusu*– birine saldırmak için saklanarak beklenen yer). Abidənin dilində: “Bu halətdə vəhşi busudə oturub fürsət intizarını çəkər idi” [Şühədanamə:76a]. Türk dilində: “Adam, "tilki pusuda bekliyor, duymadın mı" diye yanıtlamış” [18]. *Danuğluğ* (türk dilində *tanıklık*– tanık olma durumu veya tanığın yaptığı iş, şahitlik). Abidənin dilində: “Danuğluğ verürəm ki, tanrı birdir” [Şühədanamə:123a]. Türk dilində: “Bir dişi aslan, iki yeleli aslan, bir ayı, iki tilki, bir divan, iki yatak, iki oda ve bir saray, yeşil tülden iki büyük cibinlik, iki kapılı bir mutfak ve bu torbanın benim olduğuna tanıklık edecek binlerce yalancı var, demiş” [18]. “Şühədanamə”nin dilində işlənən və “dayı arvadı” mənasını ifadə edən “dayza” sözü müasir türkmən dilində “dayza” şəklində işlənir və “xala” mənasını (dayza- annenin kız kardeşi) ifadə edir: “Ynha, şol gündən başlap gün-güzeranyyny dolamak Nazar aganyñ aýaly Hajarbibi dayzanyñ we onuñ Patmagül atly gyzyynyñ başyna düşüpdür” [22]. Bu söz türk dilində isə müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq *teyze* şəklində işlənir: “Teyzemin oğlu Hasan Ağamın, söğütlerin arasından arkasına bakarak, düşe kalka evlerine doğru kaçtığını gördüm” [18].

Dirlik (türk dilində *dirlik* – yaşayış, hayat, sağlq, varlıq, keçim). Abidənin dilində: “Əmir əna xələt və at bağışlayub ol qədər dirlik versün ki, bay ola” [Şühədanamə:191a]. Müasir Azərbaycan dilində bu isim fonetik tərkibini dəyişməklə *dirrik* formasında işlənməkdədir. Türk dilində: “Sabahtan akşama kadar kendilerine dirlik vermeyen azgın kurdu aramışlar” [9, s.58].

Dünürlük (türk və qaqauz dillərində *dünürlük*–evlenme sonucu oluşan yakınlık). Abidənin dilində: “Məndən saru dəxi vəkil ol və dünürlük eyle” [Şühədanamə:130b]. Müasir türk və qaqauz dillərində *dünür*, *dünürlük* ümumişlək sözlər sırasına daxildir: “Tudorkaya, mali mo, dünür geldi” [2, s.263]. *Duş* (qaqauz dilində *düş*, türkmən dilində isə *düyş*– rüya). Abidənin dilində: “Bir gecə bu qız duşdə gördi ki, atası ani qucaqləyübdür” [Şühədanamə:328b]. Qaqauz dilində: “Dün avşam bən bir düş gördüm” [2, s.259]. Türkmən dilində: “Bu gören zadymyz düyşümizdemi ya-da huşumyzdamy?” [16, s.236]. *Eyi* (türk dilində *iyi* – istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan, beğenilecek biçimde olan). Abidənin dilində: “Yaxşı sözlər və eyi fe'llər səndən görüb eşitmişəm” [Şühədanamə:113b]. Türk dilində: “Ben de ona “Dumanı doğru çıkar, yani iyi görürüm dedim” [9, s.30]. Qaqauz dilində isə *ii* formasındadır: “Kurtar beni, kardaşım, büyük iilik sana yaparım!” [2, s.83]. *Əkmək* (türk dilində *ekmek*– tahıl unundan yapılmış hamurun fırında, sacda veya tandırda pişirilmesiyle yapılan yiyecek, nan). “Şühədanamə”nin dilində “ək-mək” formasında işlənilir: “Yeməklərdən bir quru əkməki bəkməmiş idi” [Şühədanamə:45a]. Türk dilində: “Biz ekmek istiyoruz ekmek, diye söylenmişler” [9, s. 53].

Əylə (türk dilində *öyle*, qaqauz dilində *ölä*– öyle, orada, orası). Abidənin dilində: “Dərhal dəli oldi və damağı eylə məxbət oldi kim, zəncirlədilər” [Şühədanamə:336b]. Türk dilində: “Ama, o sene tarlada öyle bir buğday yetişmiş ki, ambarlar dolub taşmış” [9, s.26]. Qaqauz dilində: “Kim nasıl däärmış, Nastradin ölä fırını çevirmiş” [2, s.9].

Gidərmək (türk dilində *gidermek*– ortadan kaldırmak, yok etmek). Abidənin dilində: “Gidərdi küfri imam buldi qoca” [Şühədanamə:320a]. Türk dilində: “Arkadaşları ile sohbet edip hasret giderdikten sonra da hemen anne-babasının yanına geri dönmüş” [19]. *Gürəşmək* (qaqauz dilində *güreşmee* – güreşmek). Abidənin dilində: “Gürəşmək sizlərə hiç nisbəti

yoxdur”[Şühədanamə:323a]. Müasir qaqaüz dilində işləkliyi qoruyub saxlasa da, Azərbaycan dilində “bir-birinin kürəyini yerə vurmağa çalışmaq” mənasını verən bu söz güləşmək şəklində işlənir. Qaqaüz dilində: “Üç gün, üç gecə güreştilər” [2, s.261]. *İlətmək*(türk dilində *iletmek*– götürmək, ulaştırmak, nakletmek, geçirmek. Abidənin dilində: “Mənüm ilən gəlünüz ta sizi anun yaninə ilətürəyim”[Şühədanamə:190b]. Türk dilində: “Enerji Ülkesi’nin dostu olan İletkenlik Ülkesi, ülkedeki en gelişmiş iletkenleri kullanarak bu haberi Enerji Ülkesi’ne iletmişler”[18].

Qatlanmaq (türk dilində *katlanmak*– hoş olmayan bir duruma, güç şartlara dayanmaq, tahammül etmək). Abidənin dilində: “Getmə gözümdən nigara, bir bir nəfəs qatlan, otur”[Şühədanamə:18a]. Türk dilində: “Beni yersen, cezana da katlanırsın, diyerek kurdun kendisini yemesine izin vermiş” [9, s.182]. *Qızıl* (türk dilində *kızıl*– parlak kırmızı renk). Abidənin dilində: “Bu gün onlar ki, gül kimi qızıl ilə saru libaslar içinə girib”[Şühədanamə:42a]. Türk və türkmən dillərində də eyni mənanı ifadə edir, sadəcə olaraq türkmən dilinin inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq *gyzyl* şəklini almışdır. Türk dilində: “ Kızıl kınalı başını semaya kaldırıp da sevdasının ve sevdalısının sırrına erdiği yalnız gecelerinde, her bir yıldızdan yüreğine yansıyan ışık, yarinin kendisine adadığı türkülerinin giziymiş”[18]. Türkmən dilində: “Ondan soñ gyzyň, bütün mal-mülki gyzył-kümüşlerini alyp, aňryk baka ugradylar” [16, s. 298]. *Qonmaq* (türk dilində *konmak* – 1. Kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek 2. Yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kalmak, konuk olmak. 3. Kısa bir süre için bir yere yerleşmek, bir yeri yurt edinmek). Abidənin dilində: “Çün ziyad oğlı eşitdi ki, imam Hüseyin əleyhissəlam Kərbəlada qonubdur”[Şühədanamə:214b].Türk dilində: “Meydanın çok ama çok uzağındaki şehzadenin başına konmuş” [9, s.73]. *Ölət*(türk dilində *ölet*– öldürücü hastalık salgını). Abidənin dilində: “Cüzam ölətinə giriftar olub gövdəsinə belə xətt çəkilib” [Şühədanamə:336a]. Türk dilində *ölet* formasında işlənir: “Kırk yılda bir ölet olur, eceli gelen ölür” [21].

adaq(türk dilində *sadak* – içine ok konulan torba veya kutu biçiminde kılıf). Abidənin dilində: “Başında bir sədaq doptalu ok”[Şühədanamə:250b]. Müasir türk dilinə məxsus lüğətlərdə *sadak* şəklində yer almaqdadır: “Yiğidin yiğide ekmeği ödünç, kötüye sadaka” [21]. *Şöylə* (türk dilində *şöyle* – şunun gibi, şuna benzer biçimde). Abidənin dilində: “Allah təala anları şöylə yoxsullığa mübtəla eyləyübdür ki...”[Şühədanamə:82b]. Türk dilində: “Sonra şöyle cevap vermiş” [9, s.21].Türkmən dilində isə “şeyle” fonetik variantı işləkdir: “Ümə baran gelinleriñ biri Akpamygy synap görmek üçün we oña gizlin bolan bir syryň üstüni açmak üçün şeyle diýipdir”[16, s.20].

Yigit (türk dilində *yiğit*– genç, delikanlı erkek). Abidənin dilində: “Yigit ilən qari, çirkin ilən ari, alim ilən cahil, aqıl ilən qafil mələkəl-mövtün qəbzəsində bərabərdürlər”[Şühədanamə:77a]. Türk dilində: “Meydana al atlı bir yiğit çıktı”[9, s.164]. Türk dilində olduğu kimi, türkmən dilində də *yigit* sözü ilkin semantikasını qoruyub saxlayaraq “gənc, dəliqanlı” mənalarını bildirir: “Welaýatymyzyň bir çetine bir ýaş göçüp gelipdir” [16, s.189]. Bu gün Azərbaycan dilində igid dedikdə cəsür, qoçaq, bir işdə və ya döyüşdə mərdlik göstərən nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, sözlərin mənacə dəyişməsi dilin inkişaf tarixi boyunca paralel olaraq rast gəlinən dil hadisələrindəndir. Hazırda əksər türk dillərində mövcud olan bir sıra söz və ifadələr qədim dövrdə daşdığı mənadan fərqli anlamda işlənir. Bəzi leksik vahidlər müxtəlif türk dillərində müxtəlif semantikaya xidmət etməkdədir. “Şühədanamə”nin dili üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində də sözlərin mənacə dəyişməsi prosesinin şahidi oluruq. Məsələn, *sonmaq* feili abidənin dilində “vermək”, “təqdim etmək” mənalarını ifadə edir. Bu söz müasir türk dilində *sunmak* şəklində eyni mənanı ifadə edir: “İçinde yüzer altın bulunan iki kese getirmiş, padşaha sunmuş” [9, s.71]. Qaqaüz dilində isə sonmaa (sönmək, ölmək) feili ilə yanaşı, son (axır, ölüm) ismi də mövcuddur, lakin fərqli semantikaya malikdir. Eyniylə *ut* ismi “Şühədanamə”də *od* mənasını bildirir, türkmən dilində isə *ut* feildir və *udmaq, qazanmaq* mənalarını ifadə edir: “İndi sen biziñ bilen nahar hem iýşip, şonda-da utsaň, biz saňa boýun – diýýärler”[16,

s.164]. Azərbaycan dilində isə *t* samiti *d* samiti ilə əvəzlənərək *udmaq* şəklində işləkliyini saxlamışdır. Qədim kökə malik olan türk dillərinin müqayisəli-tarixi şəkildə və elmi əsaslarla tədqiqi türkologiya elmi qarşısında duran mühüm məsələlərdən hesab olunur. Ümumi bir kökə malik olan bu dillər arasındakı yaxınlıq və ya uzaqlaşmanın səbəbini tarixi-coğrafi şəraitdən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Yəni dil onu yaradan və yaşadan cəmiyyətlə eyni zamanda dəyişib inkişaf edir. Cəmiyyətin inkişafı, daha dəqiq desək, iqtisadi, mədəni, elmi tərəqqinin yüksəlməsi, siyasi vəziyyətin durmadan dəyişməsi dilə yeni sözlər gətirməklə yanaşı, dildəki bəzi sözləri də arxaikləşdirir. Məhz “Şühədanamə” kimi yazılı abidələrin vasitəsilə türk dillərinin keçdiyi inkişaf yolunu izləmək və türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratmaq, onların özünəməxsusluqlarını ortaya çıxarmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
 2. Baboglu N.İ. *Gagauz folkloru*. M. Maruneviç adına Bilim Araşdırmaları merkezi Genel üüretmek müdürlüü, 2011, 354s.
 3. Çeneli İ. *Türkmen türkcesi sözlüğü*. Ankara, TDK, 1982, 56s.
 4. Ercilasun A.B. *Türk Dili Tarihi / Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla*. Akçağ yayınları, Ankara, 2004, 486s.
 5. Əliyeva D.T. *Onomastik vahidlərin folklorunda təzahürü*. Bakı, Mütərcim, 2016, 309s.
 6. Əlizadə S.Q. *Şühədanamədə adlar (isim, sifət, say, əvəzlilik)*. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1967.
 7. *Gagauz türkcesinin sözlüğü*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, 284s.
 8. Xəlilov B.Ə. *Türkologiyaya giriş*. Bakı, Nurlan, 2006, 384s.
 9. İpek E. *Türk masalları*. Karanfil yayınları, 2011, 192s.
 10. Məhərrəmov B.B. *Türk və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik diferensiası*. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya, Bakı, 2014, 148s.
 11. Məmmədov M.V. *“Şühədanamə”nin leksikası*. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya, Bakı, 1993, 148s.
 12. Nağısoylu M.Z. XVI əsr tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, Nurlan, 2003, 192s.
 13. Nağıyev M.Z. “Şühədanamə”də işlənmiş bəzi arxaik sözlər haqqında / Azərb. SSR EA-nın “Xəbərlər”i, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1978, №1, səh. 61-67.
 14. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında / Azərb. SSR EA-nın “Xəbərlər”i, ictimai elmlər seriyası, 1962, №8, səh. 41-48.
 15. *Tarama sözlüğü*. I-VIII cilt. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965-1977.
 16. *Türkmen Halk ertekileri*. “Ylym” nəşriyyatı, 2008, 464s.
 17. *Türkmen Halk ertekileri : Jadyly ertekiler*. Miras, 2006, 351s.
- İnternet resursları
18. <https://www.masalsitesi.com> [istinad tarixi:11.03.2019]
 19. <https://www.masalcisite.com> [istinad tarixi:11.03.2019]
 20. <http://www.tdk.gov.tr> [istinad tarixi:11.03.2019]
 21. <https://www.atasozlerianlamlari.com> [istinad tarixi:11.03.2019]
 22. http://androidbook.clan.su/news/merjen_daneleri/2018-11-07-3174[istinad tarixi:11.03.2019]

U .Huseynova

The national archichical words in "shuhda-name" the place at the turkish languages of
Oguz group

summary

Today, in the Azerbaijani language, a number of Turkic words have the same and similar meanings as the other Oghuz group in Turkish. At the same time, some lexical units actively protect their functionality in Turkic, Turkmen, and Gagauz languages, even though they have lost their citizenship right now. The study of these lexical units allows to observe the history and stages of development of the Azerbaijani language composition on the one hand, to examine the historical-comparative lexicology of the Turkic languages on the one hand, to define the direction of development of the Turkish literary families on the other. The fact that "turkish dialects" in Turkish Turkic language and "turkic language families" in Azerbaijani Turkic language comes from one family have been proved. The medieval differentiation intensified in these Turkic languages which were once related. In the XIV-XV centuries the process of transferring the function of the Azerbaijani, Gagauz, Turkish and Turkmen languages has been already completed. These languages, while preserving the elements of the Turkic language, have created their own phonetic, grammatical and lexical norms. Turkologists call the XV-XVI centuries the Ottoman period of the Turkic language development and consider the development of the Turkic language accelerated with the period of the Ottoman Empire. When we look through the language of the 16th Century translation, we see that the archaic words in our language today are used in the Turkic language. The improvement of Turkmen language is considered by Maxtumlulu's effort. Although it has been influenced by Kipchak, Blind, as well as Arabic, Persian and Slavic languages, it has managed to preserve the characteristic features of the Oghuz languages. When we compare the archaic vocabulary in the language of the "poetry" to the modern composition of the modern Gagauz language, we see that more verbs are preserved. In Shuhada-name Turkic, Turkmen and Gagauz languages were studied using the dictionaries of the general Turkish language elements and their literary syllabuses, based on these dictionaries. For example, bulmak - 1) In the language of the monument: "Əgər İmam Hüseyni bulasan". 2) In Turkish: "Sincabın bahsettiği mağarayı bulmuş". 3) In Gagauz language: "Ama kimisi istemiş denesin kısmetini, türlü yalannar düşünmüşlər, ama padişaa hepsini onnarı aslı bulmuş, da ölä hayli fazlı adamnarı düümüş".

У.Гусейнова

Национальные архические слова в "шухда-наме" место на турецких языках
группы огуз

Резюме

Сегодня в азербайджанском языке используются некоторые тюркские слова, которые имеют те же, или схожие значения, что и в других тюркских языках огузской группы. Наряду с этим, в то время, как некоторые лексические единицы теряют свое гражданское право в азербайджанском языке, но в турецком, туркменском и гагаузском языках, они активно сохраняют свою функциональность. Изучение этих лексических единиц позволяет, с одной стороны, наблюдать историю и этапы развития словарного состава азербайджанского языка, с другой стороны, исследовать историко-

сравнительную лексикологию тюркских языков, а также, позволяет определять направление развития тюркских литературных семейств.

Это доказанный факт что, которые на турецком называются "Турецкие диалекты", на нашем языке "тюркские языковые семьи" из одного происхождения. В прошлом на этих турецких языках, которые были связаны в средних веках процесс дифференциации усилился. В XIV -XV веках Процесс передачи функций азербайджанского, гагаузского, турецкого и туркменского языков завершен. Эти языки, сохраняя элементы тюркского языка, также установили свои фонетические, грамматические и лексические нормы. Тюркологи называют XV-XVI века османским этапом развития тюркского языка и появление Османской империи считают развитием турецкого языка. 6) Глядя на "Шухаданаме " мы видим что слова принадлежащие к этому периоду архаичные слова в нашем языке которые сегодня используются в турецком языке. Первое формирования туркменского литературного языка связано с именем Махтумгулу.

Несмотря на влияние кипчак, карлук, также арабские, персидские и славянские языки в разное время, он смог сохранить свои характерные особенности для огузских языков. Несмотря на большое влияние славянских языков, гагаузский язык сохранил уникальные особенности для огузских языков. Когда в поэтическом языке "Шухаданаме" сравниваем архаическую лексику с содержанием словаря современного гагаузского языка мы видим, что стабильность в глаголах сохранилось.

В статье, на основе материалов словарного состава «Шухеда-наме», рассматриваются обще-тюркские языковые элементы с использованием словарного содержания турецкого, туркменского и гагаузского языков и использования литературных образцов этих языков. Например, bulmak – 1) На языке памятника: “Əgər İmam Hüseyini bulasan”. 2) В турецком языке: “Sincabın bahsettiği mağarayı bulmuş”. 3) На гагаузском языке: “Ama kimisi istemiş denesin kısmetini, türlü yalannar düşünmüşlər, ama pa-dişaa hepsini onnarı aslı bulmuş, da ölä hayli fazlı adamnarı düümüş”.

Key words: turkish, turkmen, gagauz, lexicon, language, Shuhada-name, archaic words
Ключевые слова: турец, гагауз, туркмен, лексикон, язык, Шухеда-наме, архаичные слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Teyyub Quliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LALƏ RÜSTƏMOVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Dilarə Əliyeva 21
incisultanrustemli14@gmail.com

İNGİLIS DİLİ FRAZELOGİZMLƏRİNİN SİYASİ DİSKURSDA İŞLƏDİLMƏSİ

Xülasə

Frazeologiyada frazeoloji vahidlərin yaranmasında və inkişafında daxili və xarici amillərin rolu, frazeolozmların strukturu və funksionallığı, frazeologizmlər daxilində leksik vahidlərin kombinasiya qaydalarının və əlaqələrin xarakteri, eləcə də frazeoloji vahidlərin müxtəlif tiplərinin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri, kateqorial əlamətləri öyrənilir. İngilis dilinin lüğət tərkibi müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında yaranmış frazeologizmlərlə zəngindir. Siyasi diskurs frazeologizmlərin çox işləndiyi sahə hesab olunur. Siyasi diskursda işlədilən frazeologizmlər siyasi fəaliyyətin nəticəsində formalaşır. Burada frazeologizmlərin mühüm meyarı olan obrazlılıq, orijinallıq, emosionallıq dildən manipulyativ istifadə strateji əhəmiyyət daşıyır. Frazeologizmlər vasitəsilə hər hansı bir iş, hal və vəziyyət qısa və yığcam ifadə oluna bilər.

Bir çox hallarda isə frazeologizmlər kontekst vasitəsilə siyasiləşmiş məna çalarına malik olur. Siyasi və biznes diskursunda hadisələrə yeni baxış formalaşdırmaq, tərəfdarların diqqətini cəlb etmək zərurətindən irəli gələrək bu qəbildən olan ifadələrin işlədilməsi məqbul sayılır.

Məqalədə ingilis frazeologizmlərinin siyasi diskursda işlədilməsinə dair nəzəri fikir və mülahizələr təhlil olunur və bu sahədə ən son nailiyyətlər nümunələr əsasında ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: *siyasi diskurs, frazeologizmlər, linqvistik və üslubi amil; kontekst, təhriketmə.*

Frazeologizmlərin hər bir növü mürəkkəb mahiyyətləri obrazlı ifadə etmək xüsusiyyətinə malik olduqları üçün müxtəlif mətn növlərində cəzbedicilik yaratmaq məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Dil cəmiyyətinin təcrübəsini və biliklərini hifz edən frazeologizmlər dilçilikdə nisbətən daha çox informativ vahidlər hesab edilir. Müasir ingilis dilində əks tərəfin diqqətini cəlb etmək üçün fikirlərin implisit tərzdə ifadəsində əvəzsiz rol oynayan frazeologizmlərə təbliğat xarakterli siyasi, mədəni və biznes diskursunda tez-tez müraciət olunur. Frazeologizmlərin səciyyəvi üslub xüsusiyyəti olan pərdələmə və yayındırma emosional ekspressivliyi gücləndirdiyi üçün siyasi, biznes, reklam, mədəni və təbliğat mətnlərini yeni çalarlar və orijinal ifadə formaları ilə zənginləşdirir.

Siyasi mətnlərdə leksik-frazeoloji vahidlər siyasi nəzəriyyələrin birləşməsindən qaynaqlanaraq fərqləndirilir. Əgər siyasi dilin bütün lüğət tərkibini konusvari piramida şəklində təqdim etsək, o zaman əsasını ümumişlək leksika, ortasını ümumi siyasi leksika, zirvəsini isə terminlərin təşkil etdiyi şahidi olacağıq. Ümumişlək leksika vasitəsilə siyasi dil ümumdəbi dillə əlaqə saxlayır. Ümumi siyasi leksika elmi kateqoriyalaşmanın ən ümumi anlayışlarını ifadə edir. Terminoloji leksika isə siyasi anlayışı bildirir və dilin inkişaf zirvəsi kimi qəbul edilir [4, s.11-12].

Frazeoloji vahidlərin diskursda öyrənilməsi ilə tanınan alimlərdən biri Anita Nasizione-dir. Alimin "Frazeoloji vahidlər diskursda: tətbiqi dilçiliyə doğru" (2001) kitabında ilk dəfə olaraq frazeologiyanın diskurs və üslubiyyatla birgə əlaqəsinə toxunulmuşdur. Onun fikrincə, frazeoloji vahidlər məcazi mənanı əks etdirə bilən vasitələrdən biridir. O, idiom və frazeoloji vahid

terminlərinin təriflərini vermişdir. Alimə görə, idiomlar stabil və bir-biri ilə əlaqəli olan, tam və ya qismən məcazi mənalı sözlərdir [10, s. 13].

Siyasi diskurs 1) mürəkkəb kommunikativ fenomen; 2) məqsədə yönəlmiş sosial hadisə; 3) diskurs iştirakçılarının subyektiv psixologiyasını əks etdirən mühit; 4) biliyin transformasiyası və yeni biliyin yaranmasıyla bağlı olan koqnitiv prosesdir. Diskursun institusional növü olaraq, siyasi diskurs, insan koqnitiv mexanizminin ümumi aspektlərinin izahı üçün əla və geniş platformadır və bilik strukturları olan konseptlər və müxtəlif xassəli linqvistik reprezentasiyalar arasında əlaqə yaradan diskurs növüdür [6, s.43].

Siyasi diskurs konkret siyasi situasiyada, konkret zamanda və konkret məqsədlə işlənən spesifik kommunikasiya növüdür [9, s.57]. Siyasi diskursun əsas cəhəti hakimiyyət konseptidir. Bu diskursda frazeologizmlərin işlənməsinin məqsədi siyasi xadimin hər hansı problemi izah etmək istəyilə bağlıdır. Siyasi diskurs həcmcə kiçik həcmli (şüar və s.), orta həcmli (qəzet məqaləsi, mitinq və ya parlamentdə nitq və s.) və böyük həcmli (siyasi məruzə, siyasi publisistika üzrə əsər və s.) olur [8, s.77].

Q.Kammerin təbirincə ifadə etsək, “müxtəlif seçki təbliğatları zamanı hakimiyyətə sahib olmaq və öz hakimiyyətini işə salaraq qüvvədə saxlamaq üçün dildən mühüm vasitə kimi istifadə olunur”. Burada A.Zabbanın bir kəlamını xatırlamamaq mümkün deyil: “Dil bir silahdır, onu iti saxlamaq lazımdır” [2, s.73-74]. Frazeologizmlər xüsusi bir üslubi effekt yaratmaq məqsədi güdən danışan və ya yazıçı tərəfindən işlədilir. Frazeologizmlər müxtəlif funksional janrlara müvafiq formada işlədilir.

Siyasi diskursda işlədilən frazeologizmlər siyasi fəaliyyətin nəticəsində formalaşır. Burada frazeologizmlərin mühüm meyarı olan obrazlılıq, orijinallıq, emosionallıq dildən manipulativ istifadə üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Frazeologizmlər vasitəsilə hər hansı bir iş, hal və vəziyyət qısa və yığcam ifadə oluna bilir. Siyasi və biznes diskursunda hadisələrə yeni baxış formalaşdırmaq, tərəfdarların diqqətini cəlb etmək zərurətindən irəli gələrək bu qəbildən olan ifadələrin işlədilməsi məqbul sayılır. H.Poethenin qeyd edir: “Hakimiyyətə yiyələnmək və onu əldə saxlamaq üçün bütün vasitələr məqbuldur” [2, s.77]. Seçki kompaniyalarında manipulyativ dil vasitələrindən istifadə olunduğunu S.Abdullayevin fikri ilə belə vurğulamaq olar. Dilçinin fikrincə, fırldaqçının, dələduzun, işbazın dilində dil də öz simasını itirir, öz təbiiliyini, normativliyini saxlaya bilmir, belə ifadə etmək mümkünsə, öz biologiyasından məhrum olaraq fərdi iradəyə tabe olur [1, s.27].

“İşgüzar yazışmalar və danışmalar zamanı mütəxəssislərin ünsiyyət prosesində frazeologizmlər ziddiyyətli informasiyanın yumşaldılmasına xidmət edir”[3, s.164]. ABŞ siyasi diskursunda yer alan və siyasi evfemizmlər kimi səciyyələndirilən frazeologizmləri nəzərdən keçirək. İngilis dilində siyasi leksikanı araşdırmış İ.A.Dyaçenko ABŞ siyasi etiketinin tələblərinə görə *retarded children* (əqli cəhətdən geridə qalmış uşaqlar) termini yerində işlənən *special children* frazeologizmini təhlil edir. “Xüsusi” anlamını ifadə edən “special” sözünün lüğəvi mənaclarını (qeyri-adi, adından daha üstün, yaxşı, diqqətəlayiq və s.) dəyərləndirən İ.A.Dyaçenko *retarded children* ifadəsindəki mənanın yumşaldılması üçün istifadə olunduğuna diqqət çəkmişdir [15].

ABŞ cəmiyyətinin dəyərləri və bu cəmiyyətdə hökm sürən pragmatik-pozitivist qiymətləndirmə standartları siyasi ritorikada müvafiq leksikanın seçilməsini də labüd edir. Məsələn, İ.A.Dyaçenko təkrar prezident olmaq uğrunda mübarizə aparan B.Klintonun seçki marafonundakı çıxışından bir kiçik fraqmenti dəyərləndirərək qeyd edir ki, ölkə başçısının *welfare rolls* ifadəsindən yararlanması onun ötən dörd illik prezidentlik dövründə ölkənin iqtisadi durumunu, sosial vəziyyəti daha pozitiv qiymətləndirmə meyilliyi ilə diqtə edilmişdir.

Four years ago I ran for president at a time of high unemployment and rising frustration. I wanted to turn this company around with a program of opportunity for all, responsibility

from all, and an American community where everybody has a role to play. Four years ago you took me on faith. Now there is a record: ten and a half million more jobs, rising incomes, failing crime rates and welfare rolls, a strong America at peace [5].

Siyasi liderlərin nitqində belə frazeologizmlər bir təsir və təzyiq aləti kimi istifadə edilir və bu zaman iki funksiya (həqiqətin ört-basdır edilməsi, müəyyən dərəcədə gizlədilməsi; insanların xeyir və şər anlayışlarına, hisslərinə xitab edilməsi) icra edilir [11].

Siyasi diskursda frazeoloji evfemizmlərin yalanı daha inandırıcı etmək, ölüm və itkiləri əsaslandırmaq məqsədi daşdığını qeyd etmək olar. Y.L.Smirnova siyasi liderlərin bu növ ifadələrdən seçkiqabağı çıxışlarda xüsusi intensivliklə yararlandığını qeyd etmişdir. O, ABŞ prezidenti B.Obamanın müxtəlif auditoriyalar qarşısındakı seçkiqabağı nitqlərində “*poor*” əvəzinə *economically disadvantaged, low-income, “black”* əvəzinə *member of the African diaspora* ifadələrindən məhz, yuxarıda qeyd edilən məqsədlərlə istifadə etdiyini önə sürmüşdür [7].

Siyasi diskursda istifadə olunan frazeologizmlərin əksəriyyəti bədii əsərlərdən götürülmüşdür. Məsələn, ABŞ prezidentinin çıxışında oxuyuruq:

” *No one would argue that this war has not come at a high cost in lives and treasure but those costs are necessary when we consider the cost of a strategic victory for our enemies in Iraq*”.

Bu çıxışdakı *lives and treasure (blood and treasure)* evfemistik frazeologizminin ümumişlək olmasında XIX əsr ABŞ ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Edgar Allan Poe və Washington Irvingin əsərləri mühüm rol oynamışdır [12].

Siyasi diskursda yeni-yeni frazeologizmlərin işlədilməsi siyasi arenada baş verən proseslərlə birbaşa əlaqələndirilir. Məsələn, *preventive war* - profilaktiki müharibə, *collateral damage* – fəsad itkisi, *yellow press* – sarı mətbuat (*yellow journalism* – sarı jurnalistika).

Yellow journalism ifadəsi bilavasitə ABŞ-da yaranmışdır və lüğəvi mənası “sensasiya və reallığın şişirdilməsinə əsaslanan jurnalistika”, “oxucuların diqqətini cəlb etmək məqsədilə ucuz sensasiyanın istifadəsinə, qeyri-vicdanlı iş metodlarına əsaslanan qəzet və s. media işi” [13], mənasını ifadə edir. *Yellow journalism, the use of lurid features and sensationalized news in newspaper publishing to attract readers and increase circulation* [14]. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində yerli linqvokulturoloji mühit çərçivəsində formalaşmış, xeyli sayda *yellow* komponentli evfemistik frazeologizmlər vardır: Məsələn,

yellow dog contract (yellow dog clause) – işə cəlb olunduğu müddətdə işçinin heç bir həmkarlar ittifaqına üzv olmayacağı öhdəliyi ilə bağlı qeyri-qanuni əmək müqaviləsi, *yellow dog rules* – sarı it şərti (qaydaları), sarı it bəndi; *yellow dog fund* – hərfi tərcümədə “sarı it fondu” – kiminsə ələ alınması üçün fond, rüşvət üçün məbləğ və s. İngilis dilinin Amerikan variantında *yellow dog* zoomorfizmi “alçaq”, “qorxaq” mənası ilə yanaşı “fəhlə əleyhinə qanun” anlamını da ifadə edir.

I was so surprised to see him *sign on with the devil* cümləsi Amerikada prezident seçkiləri zamanı Hillari Klinton və Donald Tramp debati zamanı B.Sandersin H.Klintonu müdafiə etdiyi zaman D.Tramp tərəfindən söylənmişdir. İngilis dilində “*to make a deal with a devil*” (əslində *to make a deal*) ifadəsi *to sign on* ilə əvəz olunmuşdur. Siyasətçi bu frazeologizmi siyasi kontekstə uyğunlaşdırmışdır.

Aparılan təhlillərdən belə məlum olur ki, frazeologizmlərin bir qrupu semantikalarına görə qəti strateji funksiyanın daşıyıcılarıdır. Ölkənin mədəni və tarixi inkişafı, dövlət və siyasi sistemin, siyasi institutlar və insanların ictimai-siyasi təcrübəsinin xüsusiyyətləri seçki kompaniyaları ilə bağlı frazeologizmlərin çoxsaylı tematik qruplarında, ABŞ və İngiltərənin xarici siyasətinin və siyasi ənənələrin təzahürlərinin formalaşması prosesində öz əksini tapır.

Böyük Britaniyada dərc olunan “The Economist” jurnalından götürülmüş nümunələri nəzərdən keçirək:

Over the past fortnight the independent council has scored a series legal victories, and *put Bill Clinton and the White House back on defensive*. But whatever happens next, Mr. Clinton's strategy of delay and co-operation with Mr. Star's inquiry seems to be going wrong (The Economist, Bill Clinton, p.13)

Bu nümunələrdəki *put somebody back on frazeologizmi* dilimizə “kimisə müdafiə mövqeyinə keçməyə məcbur etmək”, *seems to be going wrong* isə “səhv yolda olmaq” mənalarını ifadə edir. Həmin jurnalda Böyük Britaniyanın keçmiş baş nazirinin siyasəti ilə bağlı dərc olunmuş digər bir məqalədə siyasətçilər barədə belə bir fikir qeyd olunmuşdur:

They are *making their country look increasingly foolish* (The Economist, John Major, p.15)

Bu nümunədəki *make somebody look foolish* frazeologizminin dilimizdəki qarşılığı “axmaq yerinə qoymaq / axmağa oxşatmaq” ifadələridir.

Digər bir məqalədə oxuyuruq:

In the early 1980s, Margaret Thatcher *handbagged the organization into* near-immobility with her demand to resolve the inequity of the communal budget and “*get our money back*” (The Economist, John Major, p.33).

Bu parçada işlənmiş *handbagged the organization into* (tənqidi mənada təşkilata şifahi yaxud yazılı hücumlar etmək), *get our money back* (israf olunmuş, yaxud xərclənmiş pulları büdcəyə geri qaytarmaq) frazeologizmləri işlənmişdir.

Siyasi diskursda işlənmə dairəsindən asılı olaraq *devising the key elements* – əsas məsələləri nəzərdən keçirmək ; *to flirt with terrorists* – terroristlərə məhəl qoymamaq, ciddi qəbul etməmək ; *going combat experience* – döyüş təcrübəsi yığmaq; *to sweep through the planet* – planeti bürümək; *pass through turbulent events* – çətin, keşməkeşli bir dövrdə yaşamaq; frazeologizmləri də tez-tez işlədilməkdədir.

Beləliklə, siyasi və işgüzar kontekstlərdə frazeologizmlərin funksiyası kommunikasiya prosesində tərəf-müqabilə nəzərdə tutulan intensiyanı eyhamla vurğulamaq, mahiyyətə qeyri-adekvat xarakter daşıyan dil işarəsi ilə müdaxilə edərək fikir dolaşılıqlığı yaratmaqdan ibarətdir.

Kompromis və müzakirə ruhunu saxlamaq üçün məsələyə daha ehtiyatla yanaşmaq, çoxvariantlı ifadə formasını tapmaq üçün ekspressiv, qüvvətli dil strukturlarının tətbiqi siyasi və biznes diskursun tələblərindən hesab olunur.

Frazeologizmlərin çoxmənalılıqlı dərketmə prosesində reallığı ört-basdır etməklə fikrin yayınmasına səbəb olur və onlar daxil olduqları siyasi mətnlərdə və nitq aktlarında müsbət yüklü dil vahidləri təmsalında mənfi semantikanı təmsil edirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Linqvistik qiymətləndirmənin səviyyələri: artan yayılanlıq hədləri. Dil və Ədəbiyyat jurnalı. Bakı: “ADU” nəşriyyatı, 2010, s.22-29
2. Aslanova U.B. Kontekstual və sintaktik frazeologizmlərin praqmatikası. “Elm və təhsil”, 2012, 164 s.
3. Aslanova U. Frazeologizmlərin funksiyaları. “Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” III Respublika elmi konfransının materialları (15-17 aprel 2010-cu il). Bakı, “ADU Nəşriyyatı” MMC, 2010. s.161-165.

4. Hüseynova S.Y. Beynəlxalq münasibətlər üzrə ingilisdilli siyasi mətnlərin linqvistik təhlili. Fil.f. dok...dis... avtoref. Bakı-2017, 23s.
5. Rəhimov M. İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan siyasi-sosial məzmunlu evfemistik frazeologizmlər haqqında. Terminologiya məsələləri №1 Bakı-Elm-2015. <http://azkurs.org/terminologiya-meseleleri-1-V2.html?page12>.
6. Rzayeva A.K. İngilisdilli siyasi diskursun pragmatik və koqnitiv aspektləri. Fil.üzrə fəlsəfə dok. dis., avtoref. Bakı-2015, 52 s.
7. Смирнова Ю.Л. Политический звфемизм как составляющая языка СМИ в предвыборных компаниях демократических стран <http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/3424.pdf>
8. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: Учебное пособие. М.: Наука, Флинта, 2006,
9. Dijk T.A.van. News as Discourse. New Jersey: Lawrence Erlbaum. Associates.Publ., 1988.V.8.
10. Naciscione A. Stylistic use of phraseological units in discourse. Amsterdam; John Benjamins, 2010, 176 p.
11. Xiaonan Zhao. Study on the Features of English Political Euphemism and its Social Functions // English Language Teaching, Vol.3, No1. www.ccsenet.org/journal/index.php/elt/.../4340
12. <http://en.wikipedia.org/wiki/Treasure>
13. <http://www.yourdictionary.com/yellow-journalism>
14. <http://www.britannica.com/Ebchecked/topic/652632/yellow-journalism>
15. <http://oaji.net/articles/2014/743-1414147735.pdf>

Л.Рустамова

Использование фразеологических единиц
в политическом дискурсе

Резюме

Статья изучает фразеологические единицы, которые представляют концепцию политических вопросов в политическом дискурсе.

Фразеологические единицы – это специфический вид словосочетаний, которые отличаются семантико-структурной целостностью и полностью или частично переданным значением.

Самым активным и в тоже время продуктивным источником новых фразеологических единиц является политическая жизнь.

Целью политического дискурса являются заработанная и сохраненная сила, главным инструментом которого считается убеждение. Идиомы, использованные в политическом дискурсе, являются эффективными значениями убеждения.

Политики используют идиомы с целью критики и самопредставления. Политический дискурс составляет различные стилистические требования.

В статье рассматривается тот факт, что большое количество идиом подвергаются изменениям, которые относятся к определенной контекстуальной среде в политическом дискурсе.

Ключевые слова: *политический дискурс, фразеологизмы, лингвистические и стилистические рассмотрения, контекст, убеждение.*

L.Rustamova

On the Usage of English Phraseologisms in Political Discourse

Summary

The article investigates phraseologisms that conceptualize complex political issues in political discourse. Phraseological units are traditionally treated as a specific type of word combinations characterized by semantic integrity, structural unity and completely or partially transferred meaning.

The most active and at the same time productive source of new idioms is political life. Political discourse aims at either gaining or retaining power, persuasion being its effective tool. It can be said that idioms used in political discourse are an effective means of persuasion. Politicians employ idioms for the purpose of self-presentation and criticism.

Political discourse meets different stylistic requirements.

e.g Over the past fortnight the independent council has scored a series legal victories, and *put Bill Clinton and the White House back on defensive*. But whatever happens next, Mr.Clinton's strategy of delay and co-operation with Mr.Star's inquiry seems to be going wrong (The Economist, Bill Clinton, p.13)

The investigation reveals that a significant number of idioms undergo some transformations that help them to fit to a particular textual environment in political discourse.

From the results of the analyses can be asserted that political speeches and the choice of the idioms employed are predetermined by the cultural conventions, as well as time period and socio-political context.

Key words: political discourse, phraseologisms, linguistic and stylistic considerations, context, persuasion.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnar İsrailova tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur.

MƏTANƏT MƏMMƏDOVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail: matanat. mamedova@yahoo.com

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin məqsədyönlü, planlı şəkildə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. İngilis dilini tədris edən müəllimlər danışq dilinin xüsusiyyətlərini hər bir dərslərin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutmalıdırlar. Danışq dilinin xüsusiyyətlərini, tədris edilən dildə şifahi nitqə nəzərə almadan öyrənilən dil haqqında tam şəkildə təsəvvür yaratmaq və onların ixtisas dilində kommunikasiya prosesinə uğurlu şəkildə qoşulmasının təmin etmək qeyri-mümkündür. Danışq dilinin xüsusiyyətləri keçirilən praktik dil dərslərinə integrativ şəkildə daxil edilməlidir. Dərslərini planlaşdırarkən müəllim müntəzəm olaraq, ingilis danışq dilinin xüsusiyyətlərini dilöyrənlərə anlatmalıdır.

Eyni zamanda, ingilis dilini tədris edən müəllim şifahi nitqin formalaşması prosesində onların hansı problem və çətinliklərlə üzləşə biləcəklərini ehtimal etməli və şifahi nitqin aşılınması prosesini həmin amilləri nəzərə almaqla təşkil etməlidirlər. İşin məhz bu istiqamətdə qurulması dilöyrənlərə lazımı nəzəri bilikləri mənimsəməyə və mükəmməl şəkildə mənimsənmiş nəzəri biliklərdən praktik məqsədlərlə istifadə etmək üçün səmərəli şərait yaradır. İngilis dilini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək və onu Avropa standartları səviyyəsinə çatdırmaqdır. Dilöyrənlərin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsini təmin edə bilən şərtlərdən ən önəmlisi ingilis dilinin tədrisi prosesinin onların tələbat və ehtiyaclarına, yaş səviyyəsinə eləcə də onların maraq dairəsinə uyğun olan tərzdə qurulmasıdır.

Xarici dillərin təlimi səviyyəsini Avropa standartları səviyyəsinə çatdırmaq üçün təlim prosesinə ənənəvi metodlarla yanaşı, Avropa təhsil sistemində qəbul edilmiş metod və üsullar tətbiq edilməlidir. Bu da xarici dil tədrisinin və təhsilin keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərən şərtlərdən biridir. İngilis dilinin tədrisi prosesinin səmərəli şəkildə qurulması üçün Avropa təhsil sistemində geniş tətbiq olunan və səmərəli nəticələrin əldə olunmasını təmin edə bilən kommunikativ yanaşmaya üstünlük verilməlidir.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Qloballaşma dövründə dünyada əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili orta və ali təhsil müəssisələrində keçirilən əsas fənlərdən birinə çevrilmişdir. Müxtəlif peşə sahibləri ingilis dilini öyrənməyə böyük maraq göstərirlər. Onlar Azərbaycanda və xarici ölkələrdə keçirilən konfrans, simpozium və müşavirələrdə məruzələrlə çıxış edir, dünyanın digər ölkələrindən olan həmkarları ilə əlaqələr qurur, qarşılıqlı maraq doğuran problemlər ətrafında təşkil edilmiş disput və diskussiyalarda fəal iştirak edirlər. Dövrün tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması dildaşıyıcılarının yaşadıkları məkanda qəbul edilmiş verbal və qeyri-verbal normaları, müxtəlif ünsiyyət tərzləri ilə tanışlığı nəzərdə tutur. Son illərdə nəşr edilmiş metodik ədəbiyyatlarda dillərin kommunikativ təliminə dair həsr edilmiş tədqiqatların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. D.Haymz, S.Savinyon, C.Edelhof, D.Litl, C.Uilems, D.Atkinson, M.Klayn, D.Kuşman, R.Engerstrom, H.Gardner, E.Gofman,

H.Grays, C.Gamperə, C.Kasper, C.Martin, L.Smit və s. alimlərin tədqiqatlarında ingilis dilində adekvat kommunikasiyanın təliminin kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ olduğu vurğulanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ təlim probleminə böyük marağın olmasına baxmayaraq, ingilis dilində şifahi nitq vərdişlərinin qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun səviyyədə aşılmasının əhəmiyyəti və vacibliyini həm ingilis dilini tədris edən müəllimlər, həm də metodistlərin lazımı qədər dəyərləndirməməsi qismən müşahidə edilir.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, çox vaxt xarici dili ənənəvi, aktuallığını itirmiş metodlarla öyrənən şagirdlərin qarşısında qoyulan əsas məqsəd linqvistik biliklərin mənimsənilməsi və ən elementar səviyyədə kommunikativ vərdişlərə yiyələnmələridir. Lakin qarşıda qoyulan tələblər onların nitqinin linqvistik cəhətdən savadlı olan dildəşiyicilərinin səviyyəsinə mümkün qədər uyğun olmasını nəzərdə tutur. Bu da həm ingilis dilinin daşıyıcıları olan insanlarla, həm də digər mədəniyyətləri təmsil edən şəxslərlə müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə yiyələnməyi tələb edir.

Beləliklə, şifahi nitq vərdişlərinin aşılması dil mütəxəssislərinin, ilk növbədə xarici dil müəllimlərinin hazırlanması prosesinin ayrılmaz və olduqca vacib olan tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Dildəşiyicilərinin davranış xüsusiyyətləri bilavasitə onların dilində əks etdirilir.

Öyrənilən dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesinin kommunikativ yönümlü şəkildə təşkili olduqca vacibdir.

Xarici dilin ixtisas dili kimi tədrisini ləngidən amillərdən biri daha «güclü» ana dilinin öyrənilən xarici dilə mənfi təsirindən ibarətdir. İnterferensiya həm bu və ya digər linqvistik hadisələr, həm də bütövlükdə dil tədrisi həyata keçirilən kontekst səviyyəsində baş verə bilər.

Belə ki, şifahi nitqin formalaşdırılması zamanı müqayisə edilən iki dilin sistemləri və həmin sistemlərin kommunikasiya prosesində tətbiq edilməsi normalarında mövcud olan fərqlərlə yanaşı, tədrisin baş verdiyi mühitin də müəyyən mənfi təsiri ola bilər.

Dil mühitinin olmaması xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin tədris olunduğu şəraitin süniliyini şərtləndirir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı proqramı çərçivəsində təhsil standartı olan Milli Kurikulumun strategiyası yeni məzmunlu təhsilin şagird və tələbəyönümlü-lüyünə, şagird və tələbə təfəkkürünün inkişafına istiqamətlənmişdir.

Təhsil islahatı bütövlükdə təhsilin bütün sahələrini əhatə edir, yeni pedaqoji prinsiplərin əsasında dəyişiklikləri vacib sayır. Bu prosesdə dövlətin, eləcə də cəmiyyətin müxtəlif struktur-larının, konkret desək, müəllimlər ordusunun fəal iştirakı vacibdir.

Müəllim-tələbə münasibətləri, təlimin yeni məzmunu, təlimdə yeni pedaqoji yanaşmalar və İKT-dən istifadə, qiymətləndirməyə yeni baxış və digər yeniliklər təhsilimizin prioritet sahələrini əhatə etməlidir.

Milli Kurikulumun gətirdiyi yenilik, yəni tələbəyönümlü tədris prosesinə keçid başlıca olaraq bacarıqların formalaşdırılmasını ön plana çəkir.

Unutmaq olmaz ki, yeni problemlər yeni vəzifələr müəyyən edir, tədris prosesi üçün yeni yanaşmalar tələb edir. Bu amillər tədrisin bütün pillələrində yeni tədris metodlarının yaradılması və tətbiqini zəruri edir. ona görə də, ölkəmizdə aparılan təhsil islahatları tələbəyönümlü tədris yanaşmasına əsaslanmalı, gələcəyə istiqamətləndirilməli və qabaqlayıcı xarakter daşımalıdır. Xarici dil mütəxəssisi hazırlayarkən, əsas fəaliyyət növləri olan eşidib-anlama, danışma, yazı və oxunun öyrədilməsi üsullarına ciddi diqqət yetirilməlidir.

Eyni zamanda dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Başqa sözlə desək, dil mütəxəssisi, ilk növbədə xarici dil müəllimi kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdır. Kommunikativ cəhətdən səriştəli olmayan müəllim heç vaxt dilöyrənənlərdə şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasını təmin edə bilməz. Məhz bu səbəbdən şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir.

Xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli

şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ-modelləşdirmə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür .

Ənənəvi leksik mövzularla müqayisə edərkən tədrisin tipik kommunikativ situasiyalara xas olan dil materialları və nitq modelləri üzərində qurulmasının şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində daha yüksək nailiyyətləri əldə etmək ehtimalına malik olduğunu qeyd etmək lazımdır [2, s. 57]. Əgər dilöyrənənlər ingilis dilindən fikir, ideya və informasiya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmirlərsə, linqvistik biliklərin əldə edilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur.

Xarici dili tədris edən müəllimlərin, xüsusilə də qloballaşan dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dili müəllimlərinin tədris edilən dildə verbal və qeyri-verbal davranışları örnək olmalıdır. Lakin, təəssüflə qeyd edilməlidir ki, xarici dil müəllimlərinin bəziləri hər hansı dilin öyrənilməsinə həmin dilin leksik, qrammatik və fonetik aspektlərinin mənimsənilməsi kimi başa düşürlər. Bu da nəticə etibarilə dilin kommunikativ-yönlü, kompleks şəkildə deyil, dil aspektlərinin öyrədilməsinə gətirib çıxarır. Məlum olduğu kimi, bu gün xarici dil tədrisində irəli sürülən ən önəmli vəzifələrdən biri təlim prosesində interaktivliyin təmin edilməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası fərqlərin həm sistem, həm də normativ səviyyələrdə olduğunu dilöyrənənlərə izah etməklə yanaşı, ingilis dilinin təlimi prosesi həmin fərqləri nəzərə almaqla təşkil edilməlidir. Ana dilində mövcud olan nitq modelləri və danışq dili xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilməli və tədris edilən dildə şifahi nitqin formalaşdırılması zamanı potensial problem olan danışq dili normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dillərarası ziddiyyətləri müəyyən etməklə ana dilinin xarici dilin mənimsənilməsinə olan mənfi təsirin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq mümkündür. Kommunikativ səriştənin linqvistik komponenti yalnız qrammatik biliklərin mənimsənilməsi deyil, həm də leksik potensialdan ünsiyyət prosesində əminliklə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Kommunikativ təlim probleminin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlarda qeyd edilir ki, dilöyrənənlər dil və nitq vahidlərindən informasiya, fikir və ideya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədiyi halda linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsi olmayan bir prosesə çevrilir. Məlum olduğu kimi, kommunikativ səriştə bilavasitə şagird və tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Təlim materiallarının məzmunu bir stimulaşdırıcı olaraq, öyrənilən dildə kommunikasiya prosesinin yaradılmasına tələbatın əmələ gəlməsinə səbəb olur və nəticə etibarilə, şagirdlərin fəal verbal fəaliyyətinə gəlirib çıxarır. İngilis dilini tədris edən müəllim xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətini aşılmalıdır. Dilöyrənənlərin spesifik ehtiyac və tələbatlarının müəyyənəşdirilməsi, təlim prosesinin ingilis dilinin öyrənilməsi istiqamətində təşkil edilməsi tədrisin növbəti pilləsində baş verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təlim kontekstindən asılı olaraq, üstünlük rəsmi (formal) və yaxud qeyri-rəsmi (qeyri-formal) ünsiyyət dilinə verilməlidir. Dilöyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılmalıdır.

Lakin onu da nəzərə almaq vacibdir ki, xarici dili öyrənənlərin rast gələ biləcəkləri ünsiyyət situasiyalarını tam şəkildə qabaqcadan görmək qeyri-mümkün olduğundan, xarici dili tədris edən müəllim onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmağın strategiyalarını aşılmalıdır. Bu da öz növbəsində, dil öyrənənlərə tədris edilən xarici dildə verbal və qeyri-verbal davranış normalarının aşılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, ingilis dilini öyrənənlərin hamısına üzr istəmək, təşəkkür etmək, münasibətini, məmnun olduğunu adekvat şəkildə, yəni bu dildə mövcud olan normalara uyğun şəkildə bildirmək və s. buraya aid edilir.

Dilöyrənənlərin kommunikativ bacarıqları onları mənalı, real həyatla səsleşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etməklə inkişaf etdirilməlidir. Tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi dilöyrənələrdə məmnunluq, razılıq, əminlik hissi yaradır.

Kommunikativ təlim dilöyrənənlərdə niyyətlərinin kommunikativ həyata keçirilməsi üçün öyrənilən xarici dildən düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıq və arzusunu inkişaf etdirilməsini əsas kimi irəli sürür. Burada üstünlük anlama, danışmaq, fikir və ideya mübadiləsinə verildiyi haldaqrammatik struktur və leksik vahidlər bu məqsədə nail olmaq üçün öyrənilir.

Şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi xarici dili öyrənən dilöyrənənlərin tələbat və ehtiyacları ilə əlaqələndirilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilöyrənənlərin bilavasitə və potensial kommunikativ ehtiyacları ola bilər. Belə ki, siniflərdə biliklərini nümayiş etdirmək, təcrübələrini bölüşmək, maraq və mövqeləri haqqında iştirakçıları məlumatlandırmaq bacarığının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyula bilər. İngilis dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri dialoji və monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu da linqvistik materialların kompleks şəkildə təşkil edilməsi və tədris edilən ingilis dilinin kommunikativ-yönümlü öyrədilməsini nəzərdə tutur. Şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsində xüsusi çalışmalar kompleksinin hazırlanması əsas şərtlərdən biridir. Müasir dövrdə xarici dil, o cümlədən də ingilis dili müəllimlərinə verilən tələblərə uyğun olaraq, müəllimin nitq imkanları maksimum mümkün dərəcədə linqvistik savada malik olan dil daşıyıcısının nitq imkanlarına yaxın olmalıdır. Bu da hər hansı şəraitdə baş verən nitq ünsiyyətinə ekspromt şəkildə qoşulmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. İstənilən fənnin tədrisində kommunikasiya məsələsi əsas məzmun xətti olur. Belə ki, doğrudan da dil – kommunikasiya bacarıqları vacib şərtlərdir. Bu vərdişlərə sahib olmaq tələbədə güclü motivasiya hissinin olmasını zərurətə çevirir. İstənilən fənnin mənimsənmə prosesində motivasiya amili lazımdır. Bu zaman bacarıqlar möhkəmləndirilir, təcrübə zənginləşdirilir və tələbələrin nümayiş etdirdikləri qabiliyyətlər maksimum səviyyəyə çatır. Bunu həyata keçirmək üçün fənlər arasında müxtəlif integrativ quruluş formaları əsas şərtidir. Bu zaman integrasiya üçün müəllim konkret bacarığı başqa-başqa fənlərdə və fərqli kontekstlərdə necə istifadə etmək lazım olduğunu öyrətməlidir.

Ədəbiyyat

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
4. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

M. Mammadova

The effective ways in developing oral speech in language faculties

Summary

The article deals with the main strategies in developing oral speech in language faculties and working out effective ways of speaking skills. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more

effective. The article is devoted to the mass media in modern methodology. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

М. Мамедова

Эффективные пути на формирование устной речи на языковом ВУЗе

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу стратегии на формирование устной речи на английском языке в условиях языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнений. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите.

Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MİNAXANIM MÖVLİYAROVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid prospekti 25.
minaxanim.@mail.ru.

FİTONİM TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Dilçilik elmində frazeologiyanın tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrdəndir. Əsrlər boyu bu və ya digər xalqın həyat tərz, adət-ənənələri, düşüncə tərzilə bilavasitə bağlı çoxsaylı sabit söz birləşmələri – frazeologizmlər yaranmış və bu günümüzdə qədər də aktual olaraq işlənməkdədir. Lakin bu sahə təkcə leksikologiya və leksikoqrayiya sahələrinin obyektı olmayıb, həm də linqo-kulturologiya adlanan sahədə də az və ya çox dərəcədə tədqiq olunur. Demək dildə mövcud olan və bundan sonra da yarana biləcək frazeoloji ifadələr yalnız xalqların birbaşa dili ilə deyil, həm də onların düşüncə və idrakları ilə sıx bağlıdır.

Sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq frazeoloji birləşmələr başqa sözlərlə yanaşı dilin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Onlar əslində sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur və cümlənin hər hansı bir üzvlə ola bilər. Məlum olduğu kimi, frazeoloji birləşmələr məcazilik əsasında yaranır, yəni təşkil komponentlərindən biri və ya hər ikisi məcazlaşmış olur. Frazeoloji birləşmələr elmi ədəbiyyatda frazeoloji vahidlər, frazeologizmlər, frazeoloji tərkiblər, frazemlər kimi mövcuddur. Frazeoloji birləşmə leksikləşdiyindən cümlənin sadə bir üzvlə kimi çıxış edir. Hər bir dildə, o cümlədən fransız dilində də həyatın müxtəlif sahələrinə aidiyyətsiz obrazlı frazeoloji birləşmələr mövcuddur və onların ən mühüm xüsusiyyətləri ekspersivlik, metaforiklik və emosionallıqdır. Sərbəst birləşmələr sintaksisin tədqiqat obyektı olduğu halda, frazeoloji birləşmələr dilçiliyin frazeologiya şöbəsində öyrənilir.

Açar sözlər: frazeologiya, fitonimlər, linqo-kulturologiya

Bu işimizin mövzusu olaraq biz, fransız dilində bitki adları ilə bağlı ifadələr (fitonimlər) seçməklə onların həm semantika, həm də strukturu üzərində dayanmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Əsasən sırf leksik və qrammatik aspektdə araşdırma aparmaqla bu zaman əsas diqqəti aşağıdakı sahələr üzrə cəmləşdirəcəyik:

1. fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri;
2. bu birləşmələrin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər baxımından tədqiqi;
3. fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığının tapılması.

Öncə məqaləmizin obyektı olan fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin leksik yönümdən malik olduqları və kəsb etdikləri xüsusiyyətlərə nəzər salaq. Araşdırdığımız belə frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilində leksik cəhətdən necə mənalar kəsb etdiyi, onların tərcümə olunan dildəki, yaxud başqa bir aspektdə tərcümə olunduğu diqqət cəhdindən xüsusi analizin aparılmasına ehtiyac duyduq. Belə ki, bu frazeoloji birləşmələrin bəziləri tərcümə zamanı fransız dilində kəsb etdiyi mənaya ya tamamilə uyğun gəlir, ya da mənə gah qismən, gah da tam olaraq dəyişir. Fikrimizi bəzi misallarla əsaslandırmaq. Məsələn, *solide comme un chine* hərfi mənə: palıd kimi bərk; əsl mənə: sağlam, canı bərk, turp kimi və s. (1 -21). Demək olar ki, hər iki mənə biri-birinə çox yaxındır və o qədər də mənə dəyişikliyinə uğramır. Göründüyü kimi, fitonim tərkibli bu birləşmə Azərbaycan dili ilə müqayisədə eyni bir keyfiyyəti – sağlamlığı ifadə

edir və nəzərə çarpacaq leksik mənə müxtəlifliyinə məruz qalmır. Nəticə etibarlı ilə fransız dilindəki fitonun tərkibli frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilinə tam və ya qismən uyğunluğunu nəzərə alaraq onları şərti olaraq 2 qrupa ayırmağa məqsədəuyğun hesab edirik: (2 -102).

a) Frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilinə çevrilməsi zamanı leksik mənasının olduğu kimi saxlanması.

Nümunələrə nəzərə salağ:

Venir en une nuit comme un champignon.

Hərfi mənə: Bir gecədə göbələk kimi gəlmək.

Əsil mənə: Yağışdan sonra göbələk kimi qəfildən, gözlənilmədən peyda olmaq, çoxalmaq.

Cela vou prouve. mon jeune etudiant, que, pendant que votre comtesse riait, dansait, faisait des sageries, balançait ses fleurs de pecher et pinsait sa robe.

Mənim gənc dostum, bu, onu göstərir ki, qrafiniya gülüb-oynamağı, şaftalı çiçəkləri ilə fərləndiyi və barmaqçıqları ilə paltarının ətlərini yığışdırdığı zaman ...

Burala balancer ses fleurs de pecher hərfi mənada öz şaftla çiçəklərini yellətmək mənə verir və tərcümə zamanı bu mənə demək olar ki, saxlanmaqla şaftala çiçəklər ilə fərlənmək mənası verir.

Le citron bien presse, ses filles ont laise le zeste au goin des rues.

Qızlar limon kiim onun suyunu çıxartdıqdan sonra küçəyə atdılar.

Nümunədən görüldüyü kimi, həm fransız, həm də Azərbaycan dillərində eyni mənə demək olar ki, saxlanılır.

Avoir du coton dans les oreilles. Hərfi mənə: Qulaqlarında pambıq olmaq. Əsli mənə: Kar olmaq, eşitməmək, özünü karlığa qoymaq, əhəmiyyət verməmək, vecə almamaq.

Marcher sur dnm noix. Hərfi mənə: Qoz üzərində yerimək. Əsli mənə: Ehtiyatla, yavaş-yavaş, ehtimalla yerimək, addımlarını ölçüb-bilmək.

Couper la poire en deux. Hərfi mənə: Armudu iki yerə kəsmək. Əsli mənə: Nəyimə atamalı kimi (qardaşcasına) bölmək, razılaşmaq, güzəştə cətmək, yola gəlmək.

C'est le meme tabac. Hərfi mənə: Bu, yeni tütündür. Əsli mənə: Bu, elə həmin şeydir, heç bir fərqi yoxdur, bu elə həminkidir. Misallardan görüldüyü kimi, bu cür fitonun tərkibli frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı demək olar ki, fransız dili ilə tutuşduranda həmin ki kimi qalır, yaxud çox cüzi mənə dəyişikliyinə məruz qalır. Araşdırma zamanı elə birləşmələrə də rast gəldik ki, onlar Azərbaycan dilində həmin formada səslənməsi və ya deyilməsi qeyri-mümkündür. Odur ki, bu zaman ekvivalent axtarmağa ehtiyac duyulur. Bunun əs səbəblərindən biri, zənnimizcə, bu və y digər dillərdə özünəməxsus leksik-semantik mənə kəsb etmələrində qaynaqlanır.

b) fitonun tərkibli frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı leksik mənasının qismən saxlanması. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tp frazeoloji birləşmələrə araşdırma zamanı daha çox hallarda rast gəldik. Misallara nəzər salağ: Chou (yax. chouchou) de ses parents – valideynlərinin kələri formasında bir deyim Azərbaycan dilində mövcud deyildir, odur ki, bu məqamda ekvivalent tələb olunur və əslində bu birləşmə valideyndərinin sevimlisi, matah, ərköyün mənalarını verir. Non'se n'était point la bru de ses reves, la grosse et fraeche fermiere, rouge comme une pomme et ronde comme une jument pouliniere. Görünür, qarı heç vaxt belə gəlin arzulamamışdı, o, kənddə böyüyən, yanaqlarından qan daman, ətli-canlı, yumurta kimi yumru, cins madyan kimi sağlam bir qızın intizarındaydı. Bu misalda ronge comme une pomme – hərfi mənada dama kimi qırmızı mənasında işləndiyi halda əsil mənada yanaqlarından qan daman indik zaman feli sifət tərkibli birləşmə ilə tərcümə edilmişdir və o qədər də mənə dəyişikliyinə uğramamışdır. Bu qəbildən olan bir neçə nümunə: Aller manger des haricots. Hərfi mənə: Gedib lobya yemək. Əsil mənə: Həbsxanaya düşmək, həbs olunmaq.

Tre dans les pommes. Hərfi məna: Alma içində olmaq. Əsil məna: Son dərəcə heyrətlənmək, təəccübünü gizlədə bilməmək, matu-mutu qurumaq.

Sentir le sapin. Hərfi məna: Şam ağacı iyi vermək. Əsil məna: Ölüm yatağında olmaq, son günlərini yaşamaq, canv ermək və s. (3-224). Fitonim tərkibldi frazeoloji birləşmələr yalnız məna baxımından deyil, qrammatik nöqteyi-nəzərdən də analiz edildikdə maraqlı mənzərə üzə çıxır. Belə ki, eyni bir nitq zisəsi əsasında formalaşan (məs.: isim, sifət, fel) birləşmələr hər iki dildə m.vcud olsa da, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onların Azərbaycan dilində qarşılığının heç də həmişə eyni morfoloji tərkibə malik olmasına rəvac vermir. Odur ki, oxşar ə müxtəlif morfoloji tərkiblərə malik olan uyğunluqlara və uyğunsuzluqlara rast gəlinir. Bu baxımdan, fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kim qruplaşdırmaq olar: a) ismi birləşmələr; b) sifət tərkibli birləşmələr; c) feli sifət yaxub verbal konstruksiyalar. Əvvəlcə isim komponentli birləşmələrə diqqət yetirək. Nous allons devenir une feuille officieuse. Qəzetimiz bundan sonra yarırəsmi mətbu orqan olacaq. Bu nümunədə une feuille officieuse hərfi mənada rəsmi vərəq kimi işləndiyi halda Azərbaycan dilinə çevirilərkən yarırəsmi mətbu orqan mənasında işlənmişdir. Cravate de chanvre. Hərfi məna: Çətənə (əkndir) qalstuk. Əsil məna: Edam (darağacı) kəndiri, intihar kəndiri. Tete de chou. Hərfi məna: Kələm baş. Əsil məna: axmaq, səfeh, gicbəsər, başdanxarab, sarsaq. Certes, la est la vertu dans toute la fleur de sa betise, mais la est la misere.

Orada yaxşılıq axmaqcasına olur, lakin orada hər zaman ehtiyac var.

La vertu dans toute la fleur birləşməsi hərfi mənada xeyirxahlıq tam çiçək içərisində anlamına gləsə də, əsil mənada axmaqcasına yaxşılıq etmək mənası verir və tərz-i hərəkəti zərfliliyi funksiyasında işlənmişdir. Misallardan göründüyü kimi, ismi birləşmələrin əsas komponentləri isim elementindən ibarətdir və cümlədə əsasən ismi təyin (complement du nom) funksiyasında çıxış edir. İndi isə sifət tərkibli bir neçə misala nəzər salaq: Je crois qu'il file un bien mauvais coton. Mən bilənə bu adamın işi fırıqdır. Verilmiş bu misalda un bien mauvais coton birləşməsi hərfi mənada çox pis pambıq ifadə etsə də tərcümə zamanı müəllif onu fırıq iş anlamında işlətməmişdir və məna tamamilə dəyişmişdir. Haricots verts – hərfi məna: yaşıl lobyalar; əsil məna (arqo): alman – faşist işğalçıları, əbon tabac – hərfi məna: yaxşı tütün; əsil məna: əverişli iş, münasib iş, faydalı sövdələşmə və s. Araşdırma zamanı belə bir qənaətə gəldik ki, fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələr sırasında əsas yerlərdən birini feili (verbal) konstruksiyalar tutur. Odur ki, bu tip birləşmələrin üzərində xüsusi dayanmağı və təhlil aparmağa məqbul hesab etdik. Bu verbal frazeoloji birləşmələrdə əsas komponent feil olduğundan biz onlara həm məsdər formasında, həm də şəxslənən formalarda rast gəldik. Bu zaman əsasən müxtəlif zaman formaları və feli sifət, feli bağlama və məsdər konstruksiyaları diqqət çəkdi. Misallara baxaq: Venir au monde sous un chou – hərfi məna: kələm altında dünyaya gəlmək; əsil məna: zina olmaq, biz doğulmaq, ata-anası bəlli olmamaq; zati bəlli olmamaq; Avoir du coton – hərfi məna: pambığı olmaq; əsil məna: çətinliyə düşmək, çətinliklə qarşılaşmaq; Ils regardaient tous les deux un papillon cuellissant sa vie sur les oeilletons.

Hər ikisinin baxışları qərəfnilin ləçəklərindən bal toplayan arıya dikildi. Bu cümlədə un papillon cueillant sa vie sur les oeilletons birləşməsi indiki zaman feili sifət tərkibi ilə işlənərək hərfi mənada qərəfnillər üzərində həyatını toplayan kəpənək bildirməklə əsil mənada qərəfnilin ləçəklərindən bal toplayan arı kimi işlədilmişdir və bu, zənnimizcə, bənzətmənin nəticəsi olmuşdur. Passer a tabac – hərfi məna: tütünə keçmək; əsil məna: ciddi-cəhdlə sorğu-sual aparmaq, dindirmək, kətləkləmək, əzişdirmək və s. Feili (verbal) konstruksiyalı fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələri analiz edərkən bir vacib məqam da diqqətimizi cəlb etdi. Belə ki, bu konstruksiyaların bəziləri təsirli, digərlər isə təsirsiz fellər bazasında formalaşır:

a) Əsasını təsirli fellər təşkil edən frazeoloji birləşmələr: Il ne faut jamais couper son bien en herbe. Saralmamış sünbüllü biçimirlər (4-604)..

Bu nümunədə çsaralmamaış (necə?, hansı?) sualına cavab verməklə təyin funksiyasında işlənmişdir.- casser sa canne, tirer une carotte, manger les choux par les trognons, envoyer qn, planter ses choux, changer les lauriers en cypres, attraper l'oignon, couper la poire en deux və s.b) Əsasını təsirsiz feillər təşkil edən frazeoloji birləşmələr:

En ce moment donc monsieur d'Ajuda-Pinto etait sur les epines et voulait sortir.

Ejen gəldiyi zaman markeiz d'Ajuda-Pinto ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün getməyə hazırlaşdı.Aller et venir comme pois en pot, se mattrer en rang d'orignon, glisser sur une pelure d'orange, ne vivre que de carottes. Etre ne sous le chaume, crie famine sur un tas de ble və s.

Morfoloji tərkibə gəlincə, bu sahədə də çox maraqlı məqamlar ortaya çıxdı. Bu məqamlardan biri bəzi ismi və verbal konstruksiyalarda artiklin işlənilməsi faktı oldu. Zənnimizcə bu hal müəyyən formal və qrammatik qaydalarla izah olunur, yaxud bu qaydalarla bağlıdır. Bu sıradan bir neçə misala baxaq.- artiklli konstruksiyalar:Rouge comme une cerise, appuyer sur le champignon, etre dans les choux, sucrer des fraises, presser qn. comme un citron, plier comme un jonc, attraper des marrons və s.- artiklsiz konstruksiyalar:champ de navet, en avoir noix, oranges a cochons, redre feve pour, pois, canadienne en sapin, petit homme abat grand chene, faire chou blanc və s.Fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin təhlili zamanı onların sintaktik cəhətdən hansı funksiyaları yerinə yetirdikləri, yəni hansı cümlə üzvü rolunda çıxış etdiyi də maraqlı məqamlardandır. Araşdırdığımız çoxsaylı nümunələrin təhlili zamanı onun şahidi olduq ki, bu birləşmələr demək olar ki, bütün cümlə üzvləri rolunda çıxış edə bilirlər və bu zaman uyğunluqlar və bəzən də uyğunsuzluqlar meydana çıxır. (5-406). İfadə etdiyi müxtəlif mənələrə görə sintaktik funksiyalar da dəyişə bilər. Fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələr semantik və morfoloji cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu kimi, sintaktik nöqtəyi-nəzərdən də diqqət cəlb edən mənzələrlər ortaya çıxır. Fikrimizi təhlil etdiyimiz bir neçə misalla əsaslandırmağa çalışaq:

Les filles, qui aimaient peut-etre toujours leur pere, ont voulu menager la chevre et le chou, le pere et le mari.

Ədəbiyyat

1. Бали Ш. Французская стилистика. М., 1961. с -21.
2. Исмаилов Б.Б. Способы грамматической детерминации имени существительного во французском языке. Л., 1970. с- 102.
3. Redaction dirigeée par ALAIN PEY, Le Robert Micro Roche, Dictionnaire de langue française, 12, avenue d'Italie-Paris XIIIe c. -224.
4. G.Gak, K.A.Ganchina, Nouveau dictionnaire français-russe, Moscou, Rousski yazık media, 2003. c,- 604.
5. H.Qoca: "Əziz dost". Şərq-Qərb. 2010. c.-406.

M.Mövliyarova

On lexico-semantic and grammatical features of the phrasological units with names of plants

Summary

The paper deals with lexico-semantic peculiarities of the phrasological units with names of plants. These units are under consideration using the data mainly from French, a special focus has been made on comparative analyses between French and azeri phrasological units.

In this article, we deal with the peculiarities met in the process of teaching French. The article presents the main historical periods of French lexicography and lexical tendencies. In order to present the conversational vocabulary of the French language? The comments from the fundamental dictionary of Georges Guggenheimo were cited as examples. In view of the fact that linguistic units reflect the speakers psycho-cultural state, the polysemy of words, synonymous series and synonymy among the antonyms are reflected. The article is of great importance in the field of teaching vocabulary. We are talking about the lexical features that we encounter in the process of teaching the French language.

The problems of the active and passive lexis are dealt with. The lexis, which is used by the researched social groups is also analyzed. We use excursion to the main historical lexicographical data to define the tendency of the development and dynamics of the words stock of French. We give examples from the vocabulary taken from different fundamental lexicographical resources. The article is important for studying and using vocabulary in lexicon teaching

Key words: fraseology, fitonyms, linguaculturology, lexical, vocabulary

M.Мовлиарова

О лексико-семантических и грамматических особенности фразеологических единиц имеющих в своих составах фитонимы

Резюме

В этой статье исследуются лексико-семантические и грамматические особенности фразеологических единиц, имеющих в своих составах фитонимы. В основном эти единицы изучаются на материале французского языка, особое внимание уделяется также их соответствиям в азербайджанском языке.

В статье представлены основные исторические периоды французской лексикографии и лексические тенденции. В этой статье мы рассмотрим особенности, связанные с обучением французскому языку. Для того чтобы представить разговорную лексику французского языка, привели в качестве примеров комментарии из фундаментального словаря Жоржа Гугенгеймо. Ввиду того что языковые единицы отражают психокультурное состояние говорящего, многозначность слов, синонимические ряды и синонимичность среди антонимов нашли свое отражение. Рассматриваются вопросы активной и пассивной лексики. Анализируется также лексика, присущая отдельным социальным группам. Статья важна для изучения и использования лексики в преподавании лексикона. Мы проводим экскурсию к основным историческим лексикографическим источникам, чтобы определить тенденцию развития и динамики словарного запаса французского языка. Приводим примеры из словарных статей, взятых из различных фундаментальных лексикографических источников.

Ключевые слова: фразеология, фитонимы, лингвокультурология, лексика, словарь.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Rauf İsmayilov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid küç.25.
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
şəhla.@.mail.ru.

SUBSTANTIVLƏŞMİŞ İSİMLƏRDƏ QRAMMATİK KATEGORİYALARIN
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK VƏ
MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Substantivləşməyə ən çox qabil olan sözlər təyinedici, qrammatik mənada əlamət, keyfiyyət, sifət bildirən sözlərdir. Söz substantivləşərkən onun həmin keyfiyyəti substantivləşmə motivi kimi özünü göstərir. Qarşılaşdırılan hər iki dildə substantivləşən söz əlamət bildirmə xüsusiyyətini saxlamaqla müəyyən situasiya ilə bağlı olan isim kimi işlənir.

Bu, substantivləşən sözün cümlədə onun ilkin mənasında qeyri xarakterik, yəni işlənmə halında xarakterik olan mövqelərdə işlənməsi ilə müşayiət olunur.

“İngilis dilinin qrammatikası” əsərində belə bir mülahizə ilə rastlaşırıq ki, substantivləşmiş sifətlərdə ismin bəzi, ya da bütün xüsusiyyətləri vardır; lakin onların sifət mənşəyi özünü bu və ya digər dərəcədə və hiss etdirir. Müəlliflər substantivləşmiş və qismən substantivləşmiş olmaqla iki yerə bölürlər.

Tam substantivləşmiş sifətlərdə isimlərin bütün xüsusiyyətləri vardır: cəm forması, yiyəlik hal. Onlar ismə çevrildiklərinə görə artiklla işlənə bilirlər: a native, the native, a native “s”, natives

Açar sözlər: Sifətlərin substantivləşməsi, konversiya, tam və qismən substantivləşmə

Tam substantivləşmiş sifətlərin bəzilərinin yalnız cəm forması olur: eatables: yeməli şeylər, ərzaq, ruzi; valuables: qiymətli şeylər, daş – qaş; ancients: qədim şeylər, əntiq şeylər; greens: göyərti, pəncərə, göy. Qismən (natamam) substantivləşmiş sifətlər ismə məxsus bütün morfoloji xüsusiyyətləri deyil, onlardan ancaq bir qismini qəbul edə bilir. Bu qəbilədən olan sifətlər müəyyənlik artikli ilə işlənə bilən bütöv bir sinfə aid olan ismi bildirir. Məsələn, the rich-varlılar, zənginlər, the poor-yoxsullar, kasıblar, the captivated, the captured-əsir, əsirlər. Onlar mücərrəd anlayışları da bildirə bilir: the good-xeyir, fayda, the evil-şər, zalım, the beautiful-gözəl, the singular-tək, the plural-cəm. Maraqlı burasıdır ki, eyni məna qrupundan olan sifətlərin bir qismi tam, bir qismi isə qismən substantivləşmiş olur. Məsələn, a Russian-Russians, a German-Germans (tam substantivləşmiş sifətlər), the English, the French, the Chinese (qismən substantivləşmiş sifətlər) (Fries Ch. The Structure of English London, Longmans, 1961, s.52) Qismən substantivləşmiş sifətlər geniş şəkildə növ mənası kəsb edir və müəyyənlik artikli ilə işlənir. Bu tip sifətlər insan qruplarını təsvir etmək üçün istifadə olunur və onların bütün qrupuna və ya sinfinə aid olur.

The young in spirit enjoy life. rich are usually keen to travel. Bir sıra mücərrəd sifətlər də müəyyənlik artikli ilə işlənirlər. Bu halda adətən sabit birləşmələrdə rast gəlinir Take the rough with the smooth. Work from the known to the unknown T.Barabaş “İngilis dilinin qrammatikası” əsərində sifətlərin substantivləşməsinə konversiyanın bir növü hesab edir. Sifət substantivləşərkən özünə xas olan xüsusiyyətləri qismən və ya tam şəkildə itirir və ismə xas olan xüsusiyyətləri də qismən və ya tam şəkildə kəsb edir. Son nəticədə söhbət qismən və ya tam subs-

tantivləşmiş sifətlərdən gedir (Барабаш Е.В. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1983, s.49) Müəllif qeyd edir ki, tam substantivləşmiş sifətlər cəmdə və yiyəlik halda işlənə bilər. Onlar müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artikkeləri ilə işlənir. Burada substantivləşmiş sifətlərin aşağıdakı qrupları qeyd olunur: ()

1) Adamların hansısa qruplara xas mənsubiyyətini bildirənlər: a native –yerli, a relative- qohum, a savage- dəli, vəhşi, a progressive- mütərrəqi (xadim), a reactionary- irticası, mür-təce, a criminal- canı, cinayətkar, a black- qaradərili (adam), a white- ağdərili (adam).

2) Millətlərin adını bildirənlər: a Russian-rus, an American-amerikalı, a German-al-man.

Müəllif göstərir ki, bu qrupdan olan “se” və “ss” ilə qurtaran sözlərin tək və cəm formaları olur: Chinese-çinli, Portuguese- portəgiz, portugizlər, (köhnə) potiqaliyalı, portuqaliyalılar.-ch və -sh ilə qurtaran və millət, xalq adlarını bildirən sözlər ümumi məna daşıyır: the English- ingilislər, the French- fransızlar, the Dutch- hollandiyalılar.

Sadələnən bu xüsusiyyətlər Azərbaycan dili üçün xarakterik deyildir. Azərbaycan dilində millət adları istisnasız olaraq isim kimi özünü göstərir. Bunlardan sifət kimi istifadə etmək mümkün deyildir. Azərbaycan dilində millət adları müstəsna hallarda ləqəb və səciyələndirici söz kimi işlənir.

3) Mucərrəd anlayışları bildirən sözlər: the good- fayda, the beautiful- gözəl, the impossible- qeyri-mümkün və s.

I don't like to hear anybody suggesting the contrary.

-Mən bunun əksini söyləyəni sevmirəm.

The unlikely happened more often than one would be disposed to believe –Ağlasıgmaz şeylər adamın inanmaq istədiyindən daha tez-tez baş verir.

Müəlliflər kollektivin hazırladığı N.Kobrina əsərində substantivləşmiş sifətləri leksik mənalarına və malik olduqları ismi xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölürlər:

1. Bəzi substantivləşmiş sifətlərin yalnız tək forması olur. Bunlar aşağıdakılardır:

a) Ümumiləşdirilmiş, yaxud mucərrəd anlayışlar bildirənlər: Onlar müəyyənlik bildirən artikkelə və tək sayda işlənir: the unseen- görünməz, görülməmiş. (Azərbaycan dilində görməmiş), the fabulous- ağlasıgmaz, ağlagəlməz, the unreal- saxta, qeyri-real, the unknown- namə-lum, invisible- gözəgörünməz və s.

b) Dillərin adını bildirən substantivləşmiş sifətlər artiklsız, ancaq çox vaxt əvəzliliklə işlənir.

Qeyd edək ki, azərbaycanca bu cür demək olmur. Həmin məzmunu azərbaycanca belə vermək olar: “ Mən ispanca az-maz bilirəm”.

C)şəxslər (fərdlər) qrupunu bildirən substantivləşmiş sifətlər the artikl ilə işlənir və cəm mənasını kəsb edir. The old- qocalar, the poor-kasıblar və s.

-Onlar öz ölkələrinin yoxsullarını çapıb –talayırdılar .

2. Yalnız cəm forması olur. Bunlar aşağıdakılardır: Bəzi substantivləşmiş sifətlərin həm tək, həm də cəm forması olur(bu o deməkdir ki, onların kəmiyyətkateqoriyası var). Bura aşağıdakılar daxildir:a) Sosial təbəqə və ya mövqe, hərbi rütbə ,partiyaya münasibət, dini məqam, cins, milliyət, irqi mənsubiyyət, müxtəlif vaxtlara və dövrlərə mənsub olan şəxslər qrupu və s. Bildirən substantivləşmiş sifətlər: nobles, equals, superiors, commercials, domestics , privates, Europeans, Asiatics, whites və s. Bu tip sözlər ayrı-ayrı fərdləri bildirərkən qeyri-müəyyənlik artıklı ilə işlənirlər: a noble, a private, a regular, an ordinary, a liberal

b) Heyvan və bitki adlarını bildirən substantivləşmiş sifətlər: evergreens-həmişəyaşıl ağaclar, thoroughbreds- cins (at) 3. Bəzi substantivləşmiş sifətlərin :

a) Tədris prosesi və imtahanlar ilə bağlı anlayışları bildirən substantivləşmiş sifətlər. Bunlar bir anlayışı, yaxud anlayışlar cəmini bildirməkdən aslı olaraq təkdə və ya cəmdə işlənə bilər: classics, finals, midsessionals.

b) Əşya, maddə və ərzaq bildirən substantivləşmiş sifətlər. Bunların bəziləri həm tək, həm də cəmdə olan uzlaşmaya (chemicals, movabls, necessities, valuables, eatables, greens), bəziləri isə yalnız təkdə olan uzlaşmaya yol verir.

c) Bədən üzvlərini bildirən substantivləşmiş sifətlər the artikli ilə işlənilib, yalnız cəmdə olan xəbərlə uzlaşır: the vitals, the whites (of the eyes).

Beləliklə, nəzərdən keçirilən elmi-metodik vəsaitlərdə bir-birini təkrar edən materiallara yanaşı, yəni təkrar olunmayan materiallarda öz əksini tapmışdır. Substantivləşmiş sifətlər qısa şəkildə Y.Qordon İ.Krılovanın "A Grammar of Present-Day English" kitabındada tədqiq olunmuşdur (parts of Speech), 2nd ed, (M, 1980, s.134). Müasir ingilis dilində sifət müqayisə və üstünlük dərəcələrində substantivləşə və ismin xüsusiyyətlərini qəbul edə bilər. Substantivləşmə Azərbaycan dili materiallarında müşahidə edilir. O taxtapuşun üstündəki qovunlara diqqətli baxdıqdan sonra bir bozumtulunu götürdü və pulunu verdi (R.Güntəkin) Qırmızımtıraqlardan bir-iki kilo almaq lazımdır, Onlardan biri ucaboylu ,o birisi isə gödərək idi.

Bu cümlələrdə sifətin azaltma dərəcəsinə işlənən sözlərin substantivləşdiyi nümunələrdə verilmişdir. Azaltma dərəcəsinə işlənən sifətlərin substantivləşməsinə dair digər nümunələri nəzərdən keçirək. Sintaktik üsulla reallaşan bu hadisə zamanı sifət bir başa yanaşma əlaqəsi və ya idarə əlaqəsi əsasında substantivləşirlər; Məsələn: a) Yanaşma əlaqəsi əsasında substantivləşənlər: Nə üçün kəşviyata bir az diribaşları göndərmirsiniz?

a) İdarə əlaqəsi nəticəsində substantivləşənlər: O yaşıla çalan pencəyi geyinib. Mən sarıya çalan köynəyi götürüb baxdım. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də çoxalma dərəcəsinə işlənən sifətlərin substantivləşməsi xarakterik hadisədir. Amma bu zaman fərqlərdə özünü göstərir. Azərbaycan dilində substantivləşən birinci sifət həm qram-

matik həm də semantik cəhətdən cəm formada, ikincisi isə tək formada işlənir. Kasıbların kasıbı, gözəllərin gözəli- the happies of the happy, the youngest of the young. Kəndimizin bu dövlətli və sayılan ağsaqqalları bilirlər ki, mən kasıbların kasıbıyam

Sifətlərin substantivləşməsi geniş yayılmış leksik-sintaktik hadisədir. Ona görə ki, hər bir sifət müəyyən əlamətlə özünü biruzə verir. Əlamət bildirmə xüsusiyyəti isimlərin formalaşmasında daxili forma, motivləşmə şəklində özünü göstərir.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sifət substantivləşməyə ən çox məruz qalan nitq hissəsidir. Sifətin substantivləşməsi ümumiyyətlə substantivləşmə hadisəsi içərisində mərkəzi mövqe tutur. Sifət leksik semantika xüsusiyyətlərə görə çox zəngin bir kateqoriya. Bu səbəbdən sifətlərin hansı tiplərinin substantivləşməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sifətin substantivləşməsinə həsr olunmuş əsərlərdə bu məqama həmişə diqqət yetirilir. Bu isiqamətdə axtarırları davam etdirmək lazımdır. Əlimizdə olan ədəbiyyatlar substantivləşmə hadisəsini sifətin aşağıdakı mənə növləri üzrə nəzərdən keçirməyə imkan verir.

- a. İnsanın fiziki sağlamlığına aid sifətlər
- b. İnsanın psixoloji vəziyyətinə aid sifətlər
- c. İnsanın yaxşı ilə bağlı olan əlamətləri bildirən sifətlər
- ç Modal münasibət (keyfiyyət) bildirən sifətlər

- a) Mənəvi keyfiyyət bildirən sifətlər

Əlbəttə, bu təsnifatı tam həll edilmiş hesab etmək olmaz. Onlara hər dəfə yenilərini əlavə etmək mümkündür

a) İnsanın fiziki sağlamlığına aid sifətlərin substantivləşməsi. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Kor, kar, qozbel, kosa, keçəl və s. Bu sifətlər həm təklikdə həm də birlikdə işlənməklə substantivləşirlər. Məsələn: Kar özünə sərf edəni eşidir.

Məs: Qozbeli qəbir düzəldər; Kosaya rişgənd edən top qara saqqalı gərək.

b) İnsanın psixoloji vəziyyəti ilə bağlı olan sifətlərin substantivləşməsi. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik: ağıllı, dəli, gic, axmaq, arif, sərxoş, və s.

Ağıllınız kimdir? - Qabaqdakı zəncirli; Arifə bir işarə!

Mənəvi keyfiyyət bildirən sifətlərin substantivləşməsi. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik: alçaq, xəsis, yalançı, tamahkar, oğru və s. Məsələn: hiyləgər doqquz ocaq yıxmayınca, bir ocaq tikməz. İctimai vəziyyət bildirən isimlərin substantivləşməsi. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Yoxsul, varlı, dövlətli, aşğı. Məsələn: Ağıllı yoxsul, axmaq varlıdan yaxşıdır. Modal münasibət bildirən sifətlərin substantivləşməsi: doğru, düz, gerçək, yalan, yaxşı, pis. Yalan üz ağardar. Yalan cücərər, amma bitməz.

Ədəbiyyat

1. Fries Ch. The structure of English London, longmans, 1961
2. Барабаш Е.В Грамматика английского языка. М. :Высшая школа, 1983.
3. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of present-day English (Paris ed., M., 1980.
4. Əbdülqasım Hüseynzadə .Atalar sözləri və məsəllər. Bakı, 1971s
5. Ə. Hüseynzadə və B. Tahirbəyov . Rusca -azərbaycanca və Azərbaycanca - rusca paremiyalar. lüğət

SH.Mammadova

Substantivization of the adjective in English and Azerbaijani languages

Summary

The article deals with the substantivization of the adjective in English and Azerbaijani languages. The characteristic features belonging to the adjective are analyzed here. The substantivized adjective is a very controversial but interesting linguistic phenomenon in both English and Azerbaijani languages.

The adjective, being one of the notional parts of speech, expresses the quality, quantity, degree, state or a kind of other feature that nouns or other nominal parts of speech usually possess, whereas the substantivized adjectives incorporate the features of only the nouns. A substantivized adjective is a sometime adjective (of a simple or derivative, or composite structure) which has become nominalized acquiring (all) the features of the nouns.

The process of substantivization is a universal phenomenon and considered to be a productive means of word-building, word-composition and even a word-coinage, thus enriching the vocabulary of any language. The paremiological units -proverbs and sayings research have been discussed in the article. Semantic-structural equivalence of the paremiological units in the Azerbaijani, English and Russian languages is considered.

These are such proverb and sayings which anyway correspond in both languages. The attention is concentrated on studying of equivalent paremias in a broad sense. The article says about studying aspects of paremiological units.

Key words: Substantivization of the adjective, conversion, complete and partially substantivization

Ш.Маммадова

Субстантивацией прилагательных в английском и азербайджанском ЯЗЫКАХ
Резюме

Артикль имеет дело с субстантивацией прилагательных в английском и азербайджанском языках. Характерные черты принадлежащие к прилагательному анализируются здесь. Субстантивированное прилагательное является спорным вопросом но в тоже время интересным лингвистическим феноменом как в английском так и в азербайджанских языках.

Прилагательное будучи одним из смысловых частей речи обозначающая качество свойство или принадлежность предмета тогда как субстантивированное прилагательное включает в себя свойства только существительного.

Субстантивированное прилагательное иногда является прилагательным (простым производным и составным) который стал субстантивированным приобретая качество существительного.

Процесс субстантивации является универсальным феноменом и считается продуктивным способом словообразования словосложения и даже словотворчества таким образом пополняя словарный состав Азербайджанского языка оно включает в себе свойства существительного.

Ключевые слова :субстантивизация прилагательное конверсия ,полный и частично субстантивизация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Rauf İsmayilov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid prospekti 25.
pakizə.@mail.ru.

TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ VƏ DİLÇİ ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ

Xülasə

Tərcümə dil əlaqələri prosesinin məhsulu olub hər bi dilin tarixi inkişaf prosesinin müəyyən dövründə meydana çıxmışdır. Dil vahidlərinominasiya və ya adlandırma vasitəsi kimi çıxış etmiş, dil və nitq isə ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirmişdir. İnsan əşya və predmetlərə, ümumiyyətlə, hər şeyə ad verməyə çalışmışdır. Adlandırmğa ehtiyacı olan əşya formasından asılı olmayaraq təmas prosesində meydana çıxmışdır. Adlandırmanın ilkin vacib şərti fərqləndirmə mahiyyəti daşmışdır. Hər bir adlandırma üçün müvafiq dil vasitələrini kodlaşdırma və dekodlaşdırma vasitələrindən istifadə etmişdir. İki müxtəlif dildə eyni predmet adının fərqli kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması həmin predmet bildirən vahidlərin qarşılaşdırmağa əsas vermişdir. Beləliklə, dil əlaqələri prosesində adın bir dildən digərinə transformasiyası hadisəsi baş vermişdir. Bu proses. təbii ki, iki dil materialı üzrə getmişdir. Hər iki dilin daşıyıcılarına məlum olan əşya və predmet adlarının transformasiyası adları qarşılaşdırma kimi özünü göstərmişdir. Məsələn, хлеб-çörək, дерево-ağac, камень-daş və s. Fərqli dillərin daşıyıcılarından birinə məlum olan, digərinə məlum olmayan predmetlərdə nominasiya birtərəfli səciyyə daşmışdır. Əşyanın adı bir dildə olduğu halda, başqa bir dildə olmamışdır. Belə hallarda predmet və onun adı bir yerdə alınmışdır. Tarixi inkişafın ilk dövrlərində bu tipli sözəlmələr. sonralar terminlərlə ifadə olunan anlayışları qavrama və mənimsəmə nəticəsində təzahür etmişdir. Təbii ki, yalnız əşya və predmetlərin, anlayışların adlarını bilmək ünsiyyət üçün yetərli olmamışdır. Dil vahidləri müəyyən qanunauyğunluq əsasında birləşərək və ya əlaqələnərək bitmiş fikri ifadə edən daha böyük dil vahidini formalaşdırmışdır. Ənənəvi dilçilikdə bu əsas vahid cümlə adlandırılmışdır. Cümlə informasiyanın bitmiş şəkildə ötürmək funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Açar sözlər: tərcümə, nitq, dil daşıyıcısı, mənimsəmə, nəzəriyyə müqayisə, ünsiyyət, dilçilik, dilçi.

Bir dildə deyil, daha artıq dildə ünsiyyət saxlamaq tələbi ayrı-ayrı etnosların müxtəlif iqtisadi, mədəni, siyasi və başqa əlaqələri prosesinin məhsuludur. İnsanların qida, ərzaq ehtiyaclarını ödəmək, təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədləri onların yaşayış məskənlərini dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Yaşayış üçün daha sərfəli və faydalı əraziləri qiymətləndirmək, eləcə də seçmək meyarları eynidir. Su, meşə, məhsuldar torpaq, zəngin bitki örtüyü, fauna, təbii təhlükələrdən qorunmaq sığınacaqları yedəyişmədə iştirak edən qəbilə və tayfaların eyni və yaxın ərazilərə miqrasiyasını reallaşdırmışdır. Bu da fərqli etnosların və bununla da fərqli dillərin daşıyıcıların passiv, eləcə də aktiv təmaslarının əsasını qoymuşdur. Məhz bu dövrdən, ilk insan yerdəyişmələri, qəbilələr və tayfalar arasında ibtidai əlaqələrdən başlayaraq dillər arasında da müəyyən əlaqələr yaranmışdır. Bu əlaqələri-sosial və dil əlaqələrini bir-birindən ayırmaq olmaz. Sosial əlaqələr informasiya mübadiləsinin xarakter və sferası ilə sıx sürətdə bağlıdır. Məhz cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında katalizator rolunu oynamış, onun inkişafında stimulverici amil olmuşdur.

R.Heydərov qeyd etmişdir ki, dil əlaqələri ünsiyyət prosesində dilin maddiləşən hissələrini

başla düşmək, qavramaq zərurətini formalaşdırmışdır. Eyni dilin daşıyıcıları bir dilin vasitələrindən istifadə etmişdir. Başqa dil daşıyıcıları ilə əlaqələr informasiyanın bu dillərin hər hansı birindən digərinə transformasiyası, köçürülməsi zminində getmişdir. Beləliklə, sonralar tərcümə adlandırılan, mahiyyətcə bir dil materialının digər dil materialı ilə əvəzedilmə prosesi baş vermişdir. Bu prosesin kökü çox qədimdədir. Elm isə tərcüməni, tərcümə prosesini, onun ünsür və elementlərini, növ və üsullarını çox-çox sonralar öyrənməyə başlamışdır.(1-123)

Müasir tərcüməşünaslıq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Tərcüməşünaslıq ümumfiloloji istiqamət kimi formalaşmış, uzun müddət ədəbiyyatşünaslıq çərçivəsində öyrənilmiş elm sahəsidir. Tərcümə nəzəriyyəsi xüsusi linqvistik elm kimi ötən əsrin 50-ci illərində yaranmışdır. Buna baxmayaraq indiyədək bir çox dilçilər, hətta tərcümənin fundamental problemləri ilə məşğul olanlar belə onun müstəqil linqvistik elm olmasına bir qədər şübhə ilə yanaşırlar.

E.Allahverdiyeva tərcüməşünaslıq elmi və onun tərkib hissələrindən bəhs edərkən tərcümə probleminə daha bir çox tədqiqatları diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O. XX əsrin ikinci yarısına qədər tərcümə ilə bağlı yazılmış əsərlərdə tərcümənin elm, yaxud bu və ya digər elmin tərkibində ayrıca istiqamət olması barədə konkret fikrin olmadığını göstərmişdir.(2-14)

A.Reformatiskinin ötən əsrin 50-ci illərində irəli sürdüyü müddəaya görə, tərcümə nəzəriyyəsi müstəqil sahə deyil, bu nəzəriyyə müxtəlif elmlərə xidmət edir. Təbii ki, bu fikirlərin deyildiyi vaxtdan yarım əsrdən çox bir müddət keçmişdir. Ötən dövrdə tədqiqatçılar tərcümənin hansı sahəyə aid olması məsələsinə dönə-dönə qayıtmışlar. Şübhəsiz ki, tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinə qısaca nəzər saldıqda belə bu barədə olan əsas elmi fikirləri ortaya qoymaq, onlara münasibət bildirmək lazım gəlir.(1-54)

V.Komissarov tərcümənin dillə daha çox bağlı olduğunu ön plana çəkmişdir. Onun fikrinə görə, tərcümənin əsas çətinlikləri dillərin xüsusiyyətləri və onların situasiyasını ifadə etmək üsulları ilə əlaqədardır. İnsanlar müxtəlif dillərdə danışdıqlarına görə tərcümə vacibdir. Dil amilləri tərcümə üçün maneələr yaratdığı kimi, bu maneələri dəf etmək vasitələrini də verir. Hər bir dil quruluş və istifadə edilmək baxımından özünəməxsusluğa malikdir. Lakin dillərin əsasında eyni prinsiplər durur. Deməli, tərcümə prosesində dillərin uyğunluq xüsusiyyətlərini axtarmaq vacibdir.

Bir çox tədqiqatçılar ötən əsrin 50-60-cı illərində tərcümə nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələlərini araşdırmaqla bağlı tədqiqatlar aparmışlar. B.N.Aristov, İ.R.Qalperin, A.Deyç, E.O.Kari, İ.V.Kaşkin, B.A.Larin, Y.D.Levin, İ.İ.Revzin, V.Y.Rozensveyq, Y.İ.Retsker, V.Rossels, L.N.Sobolev, A.V.Fyodorov, Y.Q.Etkind və başqalarının işlərində qeyd olunan məsələlər bu və ya digər səviyyədə işıqlandırılmışdır. Aydın ki, tərcüməşünaslığın əsas və ilkin anlayışları da birinci növbədə bu işlərdə müzakirə, müqayisə və təhlil obyekt olmuşdur. Bununla belə, tərcüməşünaslıq məsələlərinin kifayət qədər həllini tapmaması yenə də üzdə olmuşdur.

Tərcümə nəzəriyyəsi ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq daha sürətlə inkişaf etmişdir. Tərcümənin linqvistik təhlilə cəlb edən Con R.Fyors dilin metadil funksiyası üzərində dayanır. Bu halda başqa dildə olan məlumat obyekt dilin vasitələri ilə aydınlaşdırılır. Obyekt dilmənbə dildəki vasitələrə malik olmadıqda izah və şərtlərə müraciət edir.

Otto Kade tərcüməni işarələr arasındakı münasibət əsasında öyrənməyi vacib sayaraq yazmışdır: Tərcümə haqqında elm tətbiqi dilçilik sahəsinə aiddir. Hər bir elmdə olduğu kimi, bu sahə də müxtəlif elmlərdən faydalana bilər.

V.Komissarov tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsini yaratmaqla bağlı ardıcıl tədqiqatlar aparmışdır. Onun qənaətinə əsasən, tərcümə haqqındakı elm obyektiv reallığı-nitq fəaliyyətinin xüsusi növünü tədqiq etməklə məşğul olur. Bu fəaliyyətin həm nəticəsi, həm də onu təyin edən amillər müşahidə və təhlil olunur. Hər bir real prosesin öyrənilməsi mümkün olduğu qədər də zəruridir.

Tərcümənin elmi mənsubluq məsələsi barədə sonralar da kifayət qədər çox danışıl-

mışdır. Bu məsələ L.K.Laşev, A.Lilova, Z.D.Lvovskaya, P.İ.Kopanyev, R.Katarina, C.K.Kertford, A.D.Şveyser və başqalarının monoqrafiyalarında da ortaya qoyulmuşdur.

Tərcüməşünaslıqla məşğul olmuş Azərbaycan tədqiqatçılarından B.Tahirbəyov yazmışdır ki, Tərcümə haqqında elm hansısa bir sahənin tərkib hissəsi deyil, müstəqil bir elmdir. Onun problematikasının tədqiqi göstərir ki, tərcüməşünaslığın obyektı mürəkkəbləşmiş kommunikasiya aktı, predmeti isə iki müxtəlif işarələr sisteminin köməyi ilə informasiyanın ötürülməsi haqqında biliklərdir. Tərcüməşünaslıqda bu elmə məxsus olan dil formalaşır. bu elmin elementar vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün axtarışlar aparılır. Əgər dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, estetika, maşın tərcüməsi və ya başqa elmlər bu günədək tərcümə fəaliyyəti faktlarını və kateqoriyalarını öz daxilində izah edir və öz ehtiyacları üçün istifadə edirdilərsə, bundan sonra bu kateqoriya və ehtiyacları tərcümə elminin prizmasından baxılmalıdır.

Təbii ki, tərcüməşünaslığın elmi mənsubluğundan daha əhəmiyyətli olan məsələ müxtəlif sahə, xüsusən fərqli funksional üslublara aid materialların tərcüməsinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması, ümumiyyətlə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi idi. Tərcüməşünaslığın tədqiq tarixini təhlilə cəlb etdikdə qeyd edilən istiqamətlərdə araşdırmaların sürətlə artdığını görürük.

Hər şeydən əvvəl, tərcümə nəzəriyyəsinin tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək lazım gəlmişdir. A.Lilova tərcümə nəzəriyyəsinə aşağıdakı tərkib hissələrinə ayırmışdır: ümumi tərcümə nəzəriyyəsi, bədii tərcümə nəzəriyyəsi, elmi tərcümə nəzəriyyəsi, ictimai-siyasi tərcümə nəzəriyyəsi. Göründüyü kimi, tədqiqatçı bölgünü, demək olar ki, funksional üslublar üzrə ayırmışdır. Onun təsnifində bədii, elmi və publisistik üslublara aid materialların hər birinin tərcüməsi prosesində fərqli cəhətlərin üzə çıxması nəzərə alınır. Aydındır ki, burada bütün funksional üslublara görə ayırma aparmaq olardı. Lakin nədənsə, müəllif yalnız elmi, bədii və publisistik tərcümə ilə kifayətlənmişdir.

V.Komissarov ilk növbədə ümumi tərcümə nəzəriyyəsinə ayırır. Onun fikrinə görə, ümumi tərcümə nəzəriyyəsi avtonom bir bölmə təşkil edir. Bu nəzəriyyə çərçivəsində tərcümənin ümumi lingvistik qanunauyğunluqları öyrənilməlidir.(4-139) Belə nəzəriyyə məsələnin konkret dillər və fərqli materiallar üzrə aparılmasından asılı deyil. Tərcümənin ümumi məsələlərini aydınlaşdırmaq, onun bütün növlərini müəyyənləşdirmək, ona qoyulan tələbləri ortaya çıxarmaq ilkin şərtidir. Ümumi nəzəriyyədən fərqli olaraq xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi tərcümənin lingvistik aspektlərini öyrənməlidir. V.Komissarov daha bir tərcümə nəzəriyyəsi anlayışını da daxil etmişdir. Müəllif məxsusi tərcümə nəzəriyyəsinə müxtəlif tip və janrlara aid mətnlərin tərcüməsi kimi fərqləndirir. Sonuncu A.Lilovanın ayırdığı tərkib hissələrini əhatə etmiş olur. Beləliklə, üç tərcümə nəzəriyyəsi ortaya atılmış olur. Bunlardan birincisi ümumi, ikincisi xüsusi, üçüncüsü isə məxsusi tərcümə nəzəriyyəsi adlandırılır. A.D.Şveyser bu məsələni araşdırarkən məxsusi tərcümə nəzəriyyəsinə qəbul etmir və tərcümə nəzəriyyəsinə ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölür. Birinci nəzəriyyə tərcümənin ümumi qanunauyğunluqlarını, janrdan, reallaşma şərtlərindən, konkret dilin xüsusiyyətlərindən asılı olmadan qurulur. Müəllif xüsusi tərcümə nəzəriyyəsinə üç qola ayırır: 1)mətnin tip və janr müxtəlifliyini nəzərə alan tərcümə nəzəriyyəsi (elmi, bədii, publisistik və s.); 2) tərcümənin reallaşma şərti və üsuluna görə fərqlənən tərcümə nəzəriyyəsi (ardıcıl, şifahi, sinxron, ikitərəfli və s.); 3) mənbə və obyekt dildən asılı olan tərcümə nəzəriyyəsi.

Fikrimizcə, tərcümə nəzəriyyəsinə ümumi və xüsusi olmaqla iki qola ayırmaq məsələyə daha düzgün yanaşma sayıla bilər. Məntiqi baxımdan tərcümənin ümumi məsələləri aydınlaşdırılmalıdır. Lakin bu o demək deyil ki, tərcümənin ümumi nəzəriyyəsi yaradıldıqdan sonra onun xüsusi nəzəriyyəsi işlənməlidir. Tərcümə nəzəriyyəsi kompleks şəkildə araşdırılır və bu zaman onun ümumi və xüsusi məsələləri dairəsi müəyyənləşir, hər bir istiqamət üzrə tərcümənin əsas xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Tərcüməşünaslığın tədqiqat tarixi əsasında aparılan təhlil

və araşdırmalar da belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, tərcümə nəzəriyyəsi ümumi tərcümə nəzəriyyəsi və xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi kimi iki bölməyə ayrılır.

Aydın ki, tərcümənin özünün təyini hər iki nəzəriyyədə mərkəzi mövqedə durur. Bununla belə tərcümənin təyini onun ümumi nəzəriyyəsinin tədqiqat obyektidir. V.Komissarov görə, tərcümə tərcüməçinin yaratdığı mətn və bu mətnin yaradılması prosesidir.

Tərcümənin son nəticəsi obyekt dildəki mətn və ya şifahi nitqdır. Bu, tərcümə adlanır. Digər tərəfdən, mənbə dildə kodlaşdırılmış informasiyanın obyekt dildəki qarşılığı və ya son nəticə kimi əldə olunan mətn müəyyən prosesin, daha doğrusu tərcümə prosesinin məhsulu olur. Bu prosesin özü də ümumi şəkildə tərcümə adlanır.

Y.N.Marçuk tərcümənin müxtəlif təriflərini şərh etmədən və onlara münasibət bildirmədən işçi tərif kimi aşağıdakını qəbul edir: Tərcümə insanın dil fəaliyyətinin bir növü olub, onun nəticəsində müəyyən dildəki mətn başqa dildəki müvafiq mətnə çevrilir və bu zaman mətnlərin məna ekvivalentliyi saxlanılır. Müəllif tərcümə üçün vacib bir məsələni ortaya atır. Bir dildən digərinə tərcümə hər hansı mətni deyil, mənbə dildə olan mətnə ekvivalent mətni yaratmağı tələb edir. Tərcümənin qarşısında duran əsas vəzifə budur. Başqa dildəki məlumat yeni dildə olduğu kimi verilməlidir. Tərcümə-dillər və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın bir istiqamətli və ikifazlı prosesidir. Bu proses zamanı məqsədyönlü tərcümə təhlil aparmaqla ilkin mətn əsasında başqa dil və mədəniyyət mühitində onu əvəz edəcək ikinci mətn (metamətn) yaradılır; iki dil, iki mədəniyyət və iki kommunikasiya şəraiti arasındakı fərqlərin qismən modifikasiyaya uğratdığı ilkin mətnin kommunikativ effektini ötürməyə köklənməsini səciyyələndirən prosesdir.

Ümumiyyətlə, tərcüməşünaslığın tədqiqat tarixini nəzərdən keçirdikdə tərcümə prosesində müəyyən, daha doğrusu, xüsusi dil vasitələrinin qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsinin tərcümənin xüsusi nəzəriyyəsinin inkişaf etməsində mühüm rol oynadığını görürük.

Ədəbiyyat

- 1.R.Heydərov. dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. B., Elm, 2013.
- 2.E.Abdullayeva. Tərcüməşünaslığın nəzəri əsasları. B., Nurlan 2008.
- 3.A.A.Реформатский. Введение в языковедение. М.: Высш. шк., 1990
- 4.B.H.Комиссаров. Теория перевода. М.: Высш. шк., 1990.

P.Маммадзаде

Исследование теоретических проблем перевода Резюме

В статье исследованы история развития и теоретические вопросы перевода. Так, языковые связи формируют понимание материализованной части коммуникационных процессов и важность восприятия. Также по степени важности происходит процесс замены с одного языкового материала на другой языковый материал. С учетом этого, были исследованы теоретические аспекты процесс перевода, его элементы, виды и методы. Также было уделено внимание проблемам языкового процесса и их роли в развитии переводческой деятельности. Поэтому проведение исследование проблем перевода имеет важную значимость с целью изучения теории перевода в комплексном виде, т.к. проясняются особенности, основные направления перевода, определяется круг задач, которые требуются как сегодня, так и в будущем изучить. В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие,

проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея – ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка. Научно-техническая литература в азербайджанском и английском языках имеет некоторые способы изучения. В статье дается полным анализ их присвоение

Ключевые слова: перевод, речь, носитель языка, освоение, теория, сравнение, коммуникация, филолог.

P.Məmmədzadə

A study of the theoretical problems translation
summary

In the article the history of development and theoretical issues of translation. So, language communication form materialized understanding of the communication processes and the importance of perception. Also of importance is happening replacement process from one language to another language material stuff. With this in mind, the theoretical aspects of the translation process were examined, of its elements, types and methods. Also, attention was paid to the problems of the language of the process and their role in the development of translation activity. Therefore, carrying out research of translation issues has an important significance to study the theory of translation as a complex, because clarified especially the main directions of translation is determined by the range of tasks that are required both now and in the future to explore. This article deals with the difficulties of scientific-technical literature in Azerbaijani and English has got some ways of training.

The article gives the whole analyse of their learning. Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

Key words: translation, speech, native speaker, language acquisition, theory, comparison, communication, linguistic, philologist.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MİRANƏ ƏFƏNDİYEVƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid prospekti 25
miranə.@mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ YAZILI NİTQİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BƏZİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Bir ünsiyyət vasitəsi olaraq dil hər şeydən əvvəl şifahi nitq şəklində mövcud olmuşdur. Lakin bəşər cəmiyyəti öz inkişafı tarixində elə bir dövrə çatmışdır ki, bu dövrdə dil artıq öz kommunikativ funksiyasını yalnız şifahi nitq vasitəsilə yerinə yetirə bilməmişdir. İnsanlar öz aralarında ünsiyyət yaratmaq üçün digər bir vasitə, yəni yazı kəşf etməyə başlamışdılar.

Tarixi birkateqoriya olaraq meydana gəlmiş bu ünsiyyət vasitəsi dilin kommunikativ funksiyasını zənginləşdirmiş, onun təsir dairəsini çox-çox bir qüdrətli, əvəzedilməz ünsiyyət vasitəsinə - yazıya malik olmuşdular. Heç şübhəsiz ki, insanlar bu günkü yazı mədəniyyətinə birdən-birə yiyələnə bilməmişdilər. Hər bir tarixi kateqoriya kimi, yazı da (yazılı nitq) özünün ilk çox primitiv formasına malik olmuşdur və get-gedə təkmilləşərək hazırkı vəziyyətə gəlib çatmışdır.

Yazılı nitq şifahi nitqdən sonra meydana çıxan dil hadisəsidir. O, müəyyən məqsədlə bağlı müxtəlif tələbləri ödəmək üçün yaranmış və uzunmüddətli təkmilləşmə, formalaşma yolu keçmişdir. Şifahi nitqdən fərqli olaraq, yazılı nitq əsasən, ədəbi dil çərçivəsində inkişaf edir. Ona görə də şifahi nitqdə rast gəlinən qeyri-ədəbi dil üsülləri çox zaman yazılı nitqdə əks olunmur.

Açar sözlər: yazı, yazılı nitq, ünsiyyət vasitəsi, şifahi nitq, oxu, təlim, böyük əhəmiyyət, bacarıq, vərdiş.

Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

- 1.Yazılı nitq yazılır və oxunur.
- 2.Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və digər teminlər çox işlənir.
3. Yazılı nitqdə sadə, geniş və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə olunur.
4. Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşmış inkişaf edir.
5. Yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. şifahi nitq üsullərini əks etdirəndürğu işarələrindən istifadə olunur.
- 6.Yazılı nitqdə mimika və jestlərdən istifadə olunmadığından, fikrin bütün incəliklərini sözlərin müxtəlif mənə çalarlıqlarından istifadə etməklə təsvir etmək lazım gəlir.
- 7.Yazılı nitq hər hansı bir məlumatın, fikir xəzinəsinin nəsildən-nəslə keçməsinə əsas rol oynayır.
- 8.Yazılı nitq sürəti şifahi nitqə nisbətən çox aşağıdır.
- 9.Yazılı nitqdə danışq səslərini özündə əks etdirən hərflərdən istifadə olunur.

Dünya dilləri mənşəyinə və qrammatik quruluşuna görə fərqləndiyi kimi, yazıya görə də bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər bir tərəfdən yazılı nitqdə, yazının formasında, digər tərəfdən isə həmin dillərə xas olan imla qaydalarında, orfoqrafiya qaydalarında özünü göstərir.

Azərbaycan və ingilis dilləri qrammatik quruluşuna görə fərqləndiyi kimi orfoqrafiya qaydalarına görə də fərqlənir.

Xarici dillərin təlimində yazının böyük əhəmiyyəti var. Bu onunla izah edilir ki, o, dil öyrənməyin digər bir cəhəti olan oxu ilə də sıx sürətdə bağlıdır. Oxusuz yazı, yazısız oxu təsəvvür etmək əsla mümkün deyil. Yazı və oxu öz növbəsində şifahi nitqlə dialektik vəhdət təşkil edir. Buna görə də bunları bir-birindən ayırmaq təlimdə bir tərəfliliyə, yarımcılığa gətirib çıxarır.

rır. Digər tərəfdən də, bu tərəflərdən hər hansı birinin unudulması və ya kölgədə buxarılması hökmən əlaqədə olduğu digər tərəflərə mənfi təsir təsir göstərir. Buna görə də xarici dillərin təlimində şifahi nitq ilə yanaşı yazıya da xüsusi yer verilməlidir.

Xarici dilin təlimində yazı bacarıq və vərdişlərini aşılamaq müəllimdən xüsusi məharət tələb edir. Yazı vərdişləri də oxu kimi kompleks xarakter daşıyır. Bu məsələ oxudan da bir qədər mürəkkəb məsələdir. Yazı, xüsusi yazı texnikası tələb edir. Yazmaq üçün:

- a) Texniki cəhətdən özge hərfləri düzgün ifadə etmək;
- b) Düzgün orfoqrafiya vərdişləri əldə etmək;
- c) Öz fikrini yazılı sürətdə düzgün və dolğun ifadə etmək tələb olunur.
- d) Bu vərdişlərin aşılması üçün müəllimin üzərinə çox məsuliyyətli vəzifələr düşür.

Belə ki, müəllim ilk gündən ingilis qrafikasını və orfoqrafiyasını öyrətməli olur. Tədris ilk günlərində müəllim diqqətli yalnız düzgün kalliqrafiya vərdişləri aşılamağa yönəldir.

Yazı həm də ona görə vacibdir ki, o xarici dil öyrətməyin təməlini qoyur. Müəllim yazı üzərində iş apararkən leksik və qrammatik materialları da təkrarlayıb möhkəmləndirir. Buna görə də bilik və bacarığı yoxlamaq üçün müəllimin əlində yazı əsas yoxlayıcı arqumentdir, nəticə yazı vasitəsilə tamamlanır.

Yazı sisteminə əsasən hər bir dilin özünəməxsus prinsipləri ola bilər. Məsələn, tarixilik prinsipi, morfoloji və fonetik prinsip.

Tarixilik prinsipinə görə ingilis dilinin əlifbasında əsaslı bir dəyişiklik olmamışdır. Tələffüz dəyişsə də, yazıda əsaslı dəyişiklik edilməmişdir. Sözlərin çoxu bir cür yazılır, başqa cür oxunur.

Morfoloji prinsipə görə yazının forması özündə saxlanılır. Bu prinsipə ingilis dilində az təsadüf edilir.

Fonetik prinsipdə isə deyilir: “danışdığın kimi də yaz”. Bu hal ingilis dilində azlıq təşkil edir. Ona görə ki, ingilis dilində səslə hərflər arasında əsaslı sürətdə fərq vardır.

Göstərilən prinsipləri düzgün yerinə yetirmək üçün, öyrənilən dilin hansı prinsipə düz gəlməsini bilmək lazımdır. Əlbəttə ingilis dilində tarixilik prinsipi əsas götürülür. Müəllim çalışmalıdır ki, sözlər orfoqrafiya prinsipinə görə mexaniki əzbərlənməsin.

Müəllim düzgün yazı vərdişlərini yaratmaq üçün aşağıdakılara fikir verməlidir:

- a) əlifba öyrədilən zaman yeri gəldikcə ana dili ilə müqayisə aparmaq;
- b) orfoqrafiyanın qanunauyğunluğu;
- c) yazının oxu və şifahi nitq ilə yaxın əlaqəsi məsələsi;
- d) yazı zamanı əyaniliyin vacib olması (lövhədən, cədvəl, sxem və kəsmə əlifbadan istifadə)

Xarici dil tədrisi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri pratik və tərbiyəvi məqsəd daşmalıdır. Məlumdur ki, şagird düzgün yazıb, oxuya bilməsə düzgün də danışa bilməz. Ona görə də müəllim ilk gündən şagirdə düzgün yazmağı və yazıya aid olan qaydaları öyrətməlidir. Sınıfın yazı taxtasından yeri gəldikcə yazı məqsədi

ilə istifadə edilməlidir. Müəllim hərfləri keçərkən, onun yazı taxtasında yazıb, kalliqrafik cəhətdən düzgün istifadə etdikdə şagirdlər yazı vərdişlərini düzgün anlaşırlar. Bəzən də müəllim bütün vaxtını təbəşir və yazı taxtası ilə keçirir, dərsin başqa mərhələlərini unudur. Elə müəllimlər də vardır ki, yazı taxtasından tamamilə istifadə etmir, özünün şifahi izahatı ilə kifayətlənir.

Düzgün yazı vərdişlərini aşılamaq üçün nəinki yazı taxtasından, hətta əyani vasitələrdən geniş istifadə etmək lazımdır.

Metodist alim Ş. Səfiqullayevin yazı təlimi daha maraqlı etmək üçün texniki təlim vasitələrindən istifadə etməyi məsləhət görür.

Müəllim yazı çalışma növlərindən istifadə etdikdə yaxşı nəticə əldə edə bilər:

a) yazı taxtasından və ya kitabdan köçürmə. Bu çalışma bir növ mexaniki xarakter daşısa da onu mütləq aparmaq lazımdır. Belə çalışmalar bir növ təkrar xarakter daşıyır ki, o da düzgün və səliqəli yazmaq vərdisləri aşılıyır. Yazı taxtasından köçürülən yazı ilə müəllim çox diqqətli olmalıdır. Müəllimin lövhədə yazdığı yazı bir növ nümunə rolu oynayır. Ona görə də müəllim öz yazısını düzgün və səliqəli yazmalıdır. Müəllim üzündən köçürmə yazılarını da müəyyən məqsədlə verməlidir. Şagird qarşısında belə bir tələb qoymaq olar: mətni köçür, uzun səs veerən hərflər və hərflər birləşmələrinin altından xətt çək. Bu fonetik çalışmadır. Başqa bir mətni köçürdükdə isə orfoqrafik materiala əsasən şərt qoymaq olar. Aşağıdakı sözləri köçür, bir-birinə uyğun tələffüzlü səsləri işarə et. Məsələn: read, seat, meat və s. Bu növ çalışma orfoqrafik çalışma adlanır.

Grammatik materiala əsasən belə bir çalışma vermək olar: mətni köçür, “be” və “have” fəllərinin altından xətt çək.

Leksik material üzrə isə sözləri mətndən seçib tərcüməsini yazdırmaq məqsədilə vermək olar. Belə və bunlara oxşar çalışmalar müəllimlər istədikləri qədər seçə bilərlər.

İngilis dilində yazının aşağıdakı növləri var: imla, ifadə, inşa. Müəllimlər bu yazı növlərindən əsasən imla və ifadədən istifadə edirlər. İmla yazının özü də bir neçə yerə bölünür:

1. Görmə imla. Müəllim bir cümləni lövhədə yazır. Şagirdlər ona baxırlar.

Sonra müəllim cümləni lövhədən silir. Şagirdlər yaddaşa əsasən cümləni yazırlar. Şagirdlər cümləni yazıb qurtaran kimi müəllim onların yazdığını yoxlamaq məqsədilə cümləni yenisindən lövhəyə yazır.

2. Xəbərdarlıq imla. Müəllim cümləni ucadan tələffüz edərək oxuyur. Sonra grammatik və fonetik cəhətdən həmin cümlə analiz olunur. Daha sonra müəllim cümləni diktə edir, bir şagird onu lövhədə yazır və cümlə yoxlanılır.

3. Özünəimla və əzbər imla. Şagirdlər əvvəl öyrənmiş olduqları bir şeir və hekayə parçasını əzbərdən yazırlar. Belə imla aparılanda müəllim əvvəlcədən xəbərdarlıq etmir.

4. Sərbəst imla. İmla zamanı müəllim şagirdlərin bildikləri sözlər əsasında tərtib edilmiş liçik bir parçanı oxuyur. Şagirdlər həmin parçanı bir neçə dəfə eşitdikdən sonra özləri yaddaşa əsasən onu yazırlar.

5. Səsli imla. Bu imla növündən geniş istifadə olunur. Ona çox ciddi hazırlaşmaq lazımdır.

6. Hüsrxət üzrə imla. Bu imla zamanı şagirdlərdən biri sözləri hərflərlə deyir, qalan şagirdlər onu yazırlar. Məqsəd isə şagirdlərin hüsrxət qaydalarına riayət etmələrini yoxlamaqdır.

Müəllim imlanı iki məqsədlə aparır. Öyrətmə və yoxlama məqsədilə.

Öyrədici imlalar aşağıdakı imlalardır:

1. Öyrədici imlalar bir növ köməkçi rolu oynayır, onların vasitəsilə keçilmiş qaydalar, sözlər təkrarlanır və möhkəmlənir.

2. Öyrədici imlalar aparılarkən müəllim özü də fəal olur, o söz və cümlələri bir neçə dəfə təkrar edir. Müəllim çalışır ki, onun şagirdləri müstəqil olaraq fikir söyləyə bilsinlər.

3. Öyrədici imlanın xarakterik cəhətlərindən biri də odur ki, müəllim şagirdlərin iştirakı ilə səhvləri təshih edir.

4. Öyrədici imlalar çox vaxt qiymətləndirilmir. Lakin şagirdləri həvəsləndirmək üçün onları qiymətləndirmək olar.

5. Yoxlama imladan fərqli olaraq öyrədici imlaya 10-15 dəqiqə vaxt sərf edilir.

İngilis dilinin təlimində yazının böyük əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, ingilis dilinin yazısı bir neçə dəfə dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Bir sözün tərkibində olan bir neçə hərfin oxunması tədris işini həddindən artıq çətinləşdirir. Məsələn: light, night, neighbourhood və s. sözlər yazı üçün, ox və şifahi nitq üçün çətinlik təşkil edirlər. “igh” diaqrafik sözlərin əksəriyyətində oxunmur. Bu diaqrafik söz daxilində oxunması şagirdlərin yazısına, oxusuna və şifahi nitqinə mənfi

təsir göstərir. Müəllim tədris zamanı çətinlik əmələ gətirən “igh”, “ght”, “tion” və s. birləşmələrin oxunuşuna xüsusi diqqət yetirməlidir. Şifahi nitq yazılı nitqlə vəhdətdə tədris olunmalıdır. Yazılı nitq və şifahi nitqi vəhdətdə götürmək üçün yazının tədrisində psixoloji momentlər ciddi gözlənilməlidir. Psixoloji tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, daxili nitq yazıda, danışiq üçün olan daxili nitqdən fərqlənir. Yazı zamanı daxili nitq obrazlı səciyyə daşıyır. Danışıq üçün olan daxili nitq isə əşyavi xarakter daşıyır. Yazılı nitq zamanı daxili danışiqda olan söz hərflər vasitəsilə ifadə olunur, sözün ümumi səciyyəsi dəyişmir, o, obrazlı qalır. Danışıq zamanı isə əşya səciyyəsi daşıyan söz daxili kod vasitəsilə şifahi nitqə keçir. Yazılı nitqin bir koddan başqasına keçməsi tempi şifahi nitqə nisbətən ləng gedir. Yazılı nitqin belə ləng tempdə olması, həmin nitqə nəzarətin aparılmasını asanlaşdırır. Şifahi nitqin tempini kod vasitəsilə yoxlamaq çətin olur, o, ani halda əmələ gəlir və keçib gedir. Ona görə yazılı nitqin də tempinin elə inkişaf etdirmək lazımdır ki, o, şifahi nitqdən çox geri qalmasın. Yazılı nitqi şifahi nitqlə əlaqələndirən aşağıdakı çalışma növlərindən istifadə etmək olar: a) Oxunan mətnlə əlaqədar çalışma; b) əyani vasitələrlə verilən çalışma; c) müəyyən mövzu ilə əlaqədar verilən çalışma

Danışmaq üçün verilən yazılı çalışma şifahi nitqin inkişafı üçün daha əlverişlidir. Müəllim danışiq üçün verilən mövzunun və yaxud mətnin planını əvvəlcədən də verə bilər. İngilis dilinin təlimində yazının böyük əhəmiyyəti var və müəllimlər buna xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. A.Qurbanov: “Ümumi dilçilik”. Bakı. 2004. (II cild)
2. A.Tahirov: “İngilis dilini tədrisi metodikası”. Bakı. 1978.
3. A.Tahirov, Ş.Ə.Səfiquliyev: “Yazının şifahi nitqin inkişafında rolu. B-66. 1
4. O.Musayev: “İngilis dilində imla və ifadələr məcmuəsi”. Maarif. 1967.

M.Afandiyeva

Writing in teaching English

Summary

There are two types of speech: oral speech and writing speech. This article deals with the teaching of writing speech. Writing is a means of writing speech. It is very important in the training of English language. Writing is closely connected with the oral speech.

That is why they must be taught together.

The teachers must pay special attention to the writing. They must develop students' oral and writing speech. It is very important task.

The article is deal about the appropriation process new English term-words is used in Modern Azerbaijan language. In this process the most stage loan-term-words was compared national words including semantic, graphic, phonetic, morphological sides.

Also in article is took basis appropriation level of loan-term-words phonetic, graphic, grammatical, orthographical and semantic accommodation. Including is took information about being grouped on composition phonetic and method of writting English words which used in Modern Azerbaijan literary language.

Key words: writing writing speech, means of communication, oral speech, reading, training, a great importance, capability, habit

М.Афадиева

Письмо в обучении английского языка

Резюме

Существует два вида речи: устная и письменная речь. Эта статья имеет дело с обучением письменной речи. Письмо-это средство коммуникации. Оно очень важно в обучении английского языка. Письмо тесно связано с устной речью.

Поэтому они должны обучаться вместе. Учителя должны обратить особое внимание на письмо. Они должны развивать устную и письменную речь студентов.

Это очень важное задание. В статье говорится об использовании в азербайджанском языке новых английских слов-терминов и их присвоении.

Важным этапом в этом процессе является сопоставление полученных терминов с национальными словами с семантических, фонетических, графических, а также морфологических точек зрения.

В статье основной акцент делается на фонетические, графические, грамматические, орфографические и семантические адаптации в процессе присвоения слов-терминов.- Кроме этого, в статье говорится об использовании в современном азербайджанском литературном языке английских слов, их правописании и группировании по фонетическому составу.

Ключевые слова: письмо, письменный речь, способ общения, устная речь, чтение, большое значение, умение, навыка

Redaksiyaya qəbul olunma tarixi:

Çapa qəbul olunma tarixi:

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tövsiyə etmişdir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZEMFİRA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun 51.
Zemfira.@mail.ru.

DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ BU TƏSNİFATDA İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN YERİ VƏ MÖVQEYİ

XÜLASƏ

Dil xalqların və ya etnik birliklərin ən mühüm əlamətlərindən biridir. Hazırda yer kürəsində dialektlər nəzərə alınmazsa iki mindən artıq dil mövcuddur. Dillərin bir neçə

təsnifat növü vardır. Bunların içərisində ən qiymətli geneoloji və morfoloji təsnifatlardır. Geneoloji təsnifat dilləri maddiqohumluq prinsipi üzrə qruplaşdırır. Bu təsnifata görə qonum dillər elmi cəhətdən yüksək qiymətləndirilən tarixi-müqayisəmetodu vasitəsilə öyrənilir. Dillər arasındakı qohumluq, həmindillərin qrammatik və fonetik quruluşlarının yaxın olmasında özünü göstərir. Dil ailəsinin bütün dilləri əsas dil adlanan dil dialektlərindən yaranmışdır. Qohum dillərin məcmusu dil ailəsini əmələ gətirir. Bəzən müxtəlif tarixi şəraitə düşdükdə əsas dilin dialektləri bir-birilə öz əlaqəsini itirir və inkişaf prosesi zamanı müstəqil, lakin öz aralarında qohum dillərə çevrilirlər. Əsas dilin dialektlərindən əmələ gələn dillər öznövbəsində inkişafın sonrakı mərhələsində müstəqil dillərə çevrilə bilən dialektlərə bölünürlər. Dilin inkişafındakı diferensasiya prosesi ilə, yəni dilin gələcəkdə yeni dillər əmələ gətirən dillərə parçalanması ilə yanaşı əks proses, inteqrasiya və ya birləşmə prosesi də, yəni qohum dillərin vahid bir diləmələ gətirməsi prosesi də mövcud ola bilər. İnteqrasiya prosesi, yəni dillərin vahid bir dildə birləşməsi millətlərin formalaşması dövrü üçün xarakterikdir.

Açar sözlər: dünya dilləri, təsnifat, geneoloji və morfoloji təsnifat.

Bir ailəyə daxil olan dillər öz aralarındakı müxtəlif dərəcəli qohumluqlarını saxlayırlar. Bununla əlaqədar olaraq dil ailələri budaqlara, onlar da öz növbəsində qrup və yarımqruplara ayrılırlar. Dünyanın bir çox dillərinin hələ lazımsəviyyədə öyrənilməsi göstərir ki, hələ indiyə kimi Amerika, Afrika və Avstraliyanın bir çox dilləri arasındakı qohumluq münasibətləri kifayət qədər üzə çıxarılmayıb. Buna görə də dil təsnifatının bir çox mühüm məsələləri üzrə, o cümlədən yer kürəsində dil ailələrinin sayı məsələsi üzrə linqvistlər arasında həmrəylik yoxdur. Ən başlıca dil ailələri aşağıdakılardan ibarətdir. (1-28)

Hind-Avropa dil ailəsi – Hind-Avropa dil ailəsi 13 budağa ayrılır: hind, iran, slavyan, baltik, alman, kelt, italyan, roman, alban, yunan, erməni, anadolu və toxar. Hind və yahind-ari budağı qədim, orta və yeni hind dillərinə ayrılır. Qədim Hind dillərinə, e.ə. II minilliyin ortalarında Şimali Hindistana soxulmuş ari qəbilələrinin -veddaların veda dili

daxildir. E.ə. I minillikdə yaranmış sanskrit dili veda dilinə çox yaxındır. Sanskritin iki ardıcıl müxtəlifliyi vardır. Məşhur “Mahabxaraat” və “Ramayana” poemalarının dili olan epik sanskrit və bizim eramızın I minilliyinin ortalarında ədəbi dil kimi çiçəklənən klassik sanskrit. Bu dilin ölü dilə çevrilməsinə baxmayaraq indiyədək hindistanda ənənəvi elm dili kimi öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Qədim hind dialektlərindən yaranan praktik adlanan orta hind dilləri sonralar hindistanda danışılmaq dillərinə də çevrildi. Prakrit dillərində sonralar bədii ədəbiyyat da yaranmağa başladı. Sanskritlə yanaşı mövcud olan bu dillərin bəziləri əhali tərəfindən anlaşılmaz olub xalis ədəbi dilə çevrildi. Erkən dini budda ədəbiyyatının dili olan pali dili prakrit dillərindən ən geniş yayılanı idi. Birma, Şri-Lanka, Tailand və Kampuçiyada milli dillərlə yanaşı pali dili kilsə və

ədəbi dil kimi öz əhəmiyyətini indiyə qədər saxlayır. Eramızın X əsrinin sonlarından ədəbiyyatda da istifadə edilməyə başlayan yeni hind dili prakritdən törəmişdir. İki ədəbi formaya malik olan hindistan dili (urdu və hindi) yeni hind dillərinin ən geniş yayılanıdır. Hindustan dili Hindistan və Pakistanın dövlət dili sayılır. Bundan başqa ən böyük yeni hind dillərinə misal olaraq benqal, bihar, maratx, pəncab, racastxan, qucerat, oriya nepal, sinqx və s. göstərmək olar. Bizim eramızın V-X əsrlərində digər hind dillərindən ayrılan və hindistandan kənarda mövcud olan qaraçı dili də yeni hind dillərinə aiddir. Hind Avropa dillərinin hind budağı əsasən Şimali Hindistanda yayılmışdır.

2. İran dilləri budağı Qərb və Şərq qruplarına ayrılır.

Lakin bu qruplaşma onların müasir coğrafi bölgüsünə uyğun gəlmir. Qərbi İran dillərinə Əhəmənilər sülaləsinin dilləri ilə təqdim olunan qədim fars və “Avesta” dilləri aiddir. “Avesta” məcmuəsinin dili daha arxaik olub qədim veda dilinə çox yaxındır. Belə fərz edirlər ki, avesta və veda dilləri ari adlanan eyni bir hind-İran dilindən yaranmışdır. XIX əsrdə Hind –Avropa dilləri əvəzində çox vaxt “ari dilləri” termini işlənirdi. Bundan başqa Midiya, parfiya, orta fars tacik, tat, kürd və bəluç dilləri də İran dillərinin Qərb qoluna aiddir. İran dillərinin şərq qoluna isə Soqdiya və ona yaxın olan Xarəzm, sak, skif, sarmat, alan, osetin, əfqan, yaqnoqs və Pamir dilləri daxildir. (6-127)

3. Slavyan budağı Şərq, Qərb və Cənub slavyanları qrupuna bölünür. Bütün slavyan dilləri bir-birinə çox yaxındır. Bu onu göstərir ki, ümum slavyan dilinin dialektlərə ayrılması prosesi yaxın vaxtlarda – eramızın I minilliyinin ortalarında baş vermişdir. Bu dialektlərdən biri VIII-IX əsrlərdə inkişaf edib X-XII əsrlərdə artıq formalaşan Şərqi slavyan dilləri olmuşdur. Məhz bu dildə bədii ədəbiyyatın ən gözəl nümunəsi “İqor polku haqqında dastan” yaradılmışdır. XIV-XV əsrlərdə Şərqi slavyan dilləri bir-birindən ayrıldı və Engelsin göstərdiyi kimi “yaşayan dillərin ən varlı və ən güclülərindən biri olan” rus dili, habelə ukrayna və belarus dilləri formalaşdı. Qərbi slavyan dillərinə: polyak, çex, slovak, kaşub və polab dilləri daxildir. Almaniya ərazisində də iki Qərbi slavyan dili inkişaf etməkdədir: Aşağı və yuxarı Lujitsk. Cənubi slavyan dillərinə: bolqar, makedon, sloven, serb-xorvat dilləri daxildir. IX əsrdə kilsə və ədəbi dil kimi staroslavyan dilindən istifadə olunurdu.

4. Baltik dilləri budağı iki qrupa ayrılır. Şərqi Baltik qrupuna litva, latviş və ölü kur dili daxildir. İkinci qrupa isə XVII əsrin sonunda artıq ölü dilə çevrilən prus dili daxildir.

5. Alman dilləri Hind-Avropa dillərinin ən yaxşı öyrənilmiş budaqlarından sayılır. Bu dillər şimal, şərq və qərb qruplarına ayrılır. Şimal alman dillərinə: isveç, norveç, daniya,

island və farer dilləri daxildir. Şərqi alman dilləri: osqot, vesqot, vandal və burqund dilləri ilə təmsil olunan ölü dillərdir. Bu dillərdən ən uzun yaşayanı – osqot dili Krımda XVI əsrə qədər davam etmişdir. Qərbi alman dilləri daha çox saylıdır. Erkən orta əsrlərdə əmələ gəlmiş qədim ingilis, qədim aşağı frank, qədim sakson və qədim yuxarı alman dilləri həmin qrupa aiddir. Qədim ingilis dili V əsrdə İngiltərə adalarında məskən salmış ingilis və saks alman qəbilələrinin dialektləri əsasında yaranmışdır. Qədim ingilis dilindən (XI-XV) yeni ingilis dili inkişaf etdi. Qədim aşağı frank dillərindən holland, flamand və friz dilləri yarandı. Qədim sakson dilindən Aşağı alman dialektləri təşəkkül tapdı. Qədim Yuxarı alman dilindən (XIII-XV) Orta Yuxarı alman dilləri (XI-XV), XVI əsrdən sonra isə Yeni Yuxarı alman dilləri inkişaf etdi. Müasir ədəbi alman dili yeni yuxarı alman dili əsasında meydana çıxmışdır. Qərbi alman dillərinə XI-XII əsrlərdə orta yuxarı alman dialektlərindən yaranmış idiş yəhudi dili də daxildir.

6. Kelt budağı qall, brit və kell dil qruplarına ayrılır.

Birinci qrupa fransız və belçikalıların əcdadlarının dili olan qall dili daxildir. Bu dil bizim eramızın ilk əsrlərində yox olmuşdur. Brit qrupuna V-VI əsrlərdə Britaniya adalarından köçüb gəlmiş və Bretan yarımadasında yaşayan əhalinin dili daxildir. Uels və kornuel dilləri də bu qrupa aiddir. Kelt dillərinə: irland, men və şotland dilləri daxildir.

7. İtalik budağı Apenin yarımadasının qədim ölü dillərindən olub iki qrupa ayrılır: birinci qrupa latın dili, ikinci qrupa osk və umbr dilləri daxildir.

8. Roman dilləri budağı Roma imperiyasının dağılmasından sonra latın dilinin danışq dialektlərindən əmələ gəlmişdir. Bunlar: ispan, portuqaliya, katalon, fransız, pravansal, italiyan, sardin və retoroman (fransız, italiyan və alman dilləri ilə yanaşı İsveçrənin dövlət dili), rumın, moldav və XIX əsrdə ölmüş dalmat dilindən ibarətdir. Bəzi alimlər 7-8-ci budaqları vahid roman budağında birləşdirirlər.

9. Hind Avropa dillərinin alban budağı vahid bir dildən –alban dilindən ibarətdir.

10. Hind-Avropa dillərinin erməni budağı da vahid bir dildən – erməni dilindən ibarətdir. Bu dil qədim qrabar (VXIX), orta və müasir danışq dili olan aşxarabardan ibarətdir.

11. Bu dil ailəsinin yunan budağı da yeganə bir yunan dili ilə təmsil olunur. Bu dil sinfi cəmiyyət şəraitində üç minillik bir inkişaf yolu keçmişdir. Yunan dili tarixi üç dövrə ayrılır: qədim; orta və yeni yunan dilləri. Qədim yunan dili latın dili kimi beynəlxalq terminologiyanın əsas mənbəsidir.

12. Anadolu budağına Kiçik Asiyanın qədim ölü dilləri: xett-mixi, xett- heroqlif, luviya və palay dilləri daxildir. Alimlərin çoxu Anadolu yarımadasının Qərb hissəsində yerləşən likiya, lidiya və kariya dillərini də bu budağa aid edirlər.

Ural dil ailəsi –üç budağa: fin, uqor və samodiy budaqlarına bölünür. Fin budağı Pribaltika, Perm və Volqa qruplarına ayrılır. Pribaltika qrupuna fin (suomi), saam (lopar),

eston, karel, iyor, veps və liv dilləri daxildir. Perm qrupuna –komi-zıryan, komi-permyak və udmurt dilləri daxildir. Volqa qrupuna: dağ və düzən marilər, erzya-mordva, mokşa-mordva dilləri daxildir. Uqor budağı macar, uqor, mansi (voqul) və xanti (ostyak) dillərinə ayrılır. İndiki Dunay çayı boyundayaşayan macarlar bu yerlərə IX əsrdə Cənubi Ural çöllərindən gəlmişlər. Ural dillərinin Samodiy budağı nen, en, nqanasan və selkun dillərindən təşkil olunmuşdur.

Altay dil ailəsi –türk, monqol və tunqus-mancur budaqlarına şaxələnir. Türk dillərinin çoxlu təsnifatı mövcuddur. Onlardan biri türk dillərini beş qrupa ayırır: bolqar, cənub-qərb, şimal-qərb, cənub-şərq və şimal-şərq. Bu qrupun bütün dilləri hazırda da bir-birinə çox yaxındır. Hazırda ölü dil olan bulqar və xəzər dilləri, habelə müasir çuvaş dili Bulqar qrupuna daxildir. Cənub-qərb budağı ölü oğuz dilindən, türkmən, truxmen, azərbaycan, qaqauz və türk dillərindən təşkil olunmuşdur. Tatar, başqırd, qazax, qırğız, altay, kumık, noqay, qaraqalpaq, qaraçay-bal-kar, qaraim, habelə ölü poloves və peçeneq dilləri; cənub- şərq qrupu özbək, uyğur və ölü caqatay dilləri Şimal-qərb qrupuna aiddir. Buraya yakut, tuva, xakas, şor, qaraqas, orxon habelə qədim uyqur ölü dili şimalşərq dilinə aiddir. Çingiz xanın imperiyasının dağılmasından sonra bir vaxtlar vahid olan monqol dili dialektləri sonralar inkişaf edib müstəqil dillərə çevrildi. Hazırda monqol dillərinə: monqol, buryat, kalmık, moqol, monqor və daxur dilləri daxil edilir. Tunqus-mancur dil budağı iki qrupa: tunqus və mancur qruplarına bölünür. Tunqus qrupu Sibir və Aşağı Amur yarım qruplarına ayrılır. Sibir yarım qrupuna evenk (tunqus), even (lamut) və negidal dilləri daxildir. Aşağı Amur yarım qrupuna isə nanay (qold), udey, ulç, orok, oroç dilləri daxildir. Mancur qrupu: mancur, sibo və ölü çjur-çjen dillərinə ayrılır. Bir çox alimlər türk, monqol və tunqus-mancur dil budaqlarının hər birini ayrı-ayrılıqda müstəqil dil ailələri kimi səciyyələndirirlər. (3-96)

Ərəb dili yayılana qədər Misir əhalisi əsasən kopt dilində danışdılar. Liviya-bərbər budağına: liviya (ölü), bərbər, numidiya və quanc (Kanar adalarında), tuareq, kabil, rif və zenaq dilləri daxildir. Kuş dillərində şimal-şərq Afrikanın əhalisi danışır. Onlardan ən çox yayılanı: qalla, somali, afar və bedaue dir. Çad budağının ən böyük dili hausadır. Semit-hamit dillərinin hamı tərkibindən qəbul edilən vahid bir təsnifatı yoxdur. Bir çox alimlər bu dil ailəsini beş deyil, iki budağa semit və hamit budaqlarına ayırır və liviya-bərbər, kuş və çad budaqlarını da axırıncıya birləşdirirlər.

Dravid dil ailəsi – özündə 16 dili birləşdirərək 4 budağa ayrılır. Bunlar: dravid, andxra, Mərkəzi hind və Şimal-qərbbudaqlarıdır. Dravidin ən böyük dilləri: tamil, malayyalı və kannaradır. Andxra budağına: telugu dili daxildir. Mərkəzi hind dillərindən ən böyüyü qonda dilidir. Şimal-qərb budağıbraqui dilidir ki, bu dildə əsasən şimal-qərbi hindistanda və Pakistanda danışılır.

Malay-Polineziya dil ailəsi –4 budağa ayrılır: indoneziya, polineziya, meloneziya və mikroneziya. Bu dillər arasında indoneziya dilləri daha yaxşı öyrənilmişdir. Bunlardan

ən geniş yayılanı yava, malqas, taqal və malay dilləridir. İndoneziya və malay dilləri arasında fərq çox deyil, bu özünü yalnız orfoqrafiya və leksikada göstərir.

Çin-Tibet dil ailəsi – beş budağa ayrılır: çin, çjuan-tai, tibet-birma, myao-yao və vyetnam. Çin budağı çin və dunqandillərinə ayrılır. Çjuan-tai budağına çjuan, tai, siam, laos, şan və b. dillər daxildir. Tibet-birma budağı: tibet, birma, himalay və assam dillərinə ayrılır. Ayrıca vyetnam dilindən ibarət Vyetnam budağı da vardır. Çin-Tibet dil ailəsi kifayət qədər öyrənilməmişdir. Elmi ədəbiyyatda dilləri gah 2, gah 4, gah da 3 budağa ayırırlar.

Avstroasiya dil ailəsi – də beş budağa ayrılır: monxmer, munda, malaqqa, Mərkəz və Cənub-şərq. Mon-kxmer budağına: mon, kxmer və b. dillər aiddir. Munda budağı dilləri

hindistanda yayılmışdır. Malaqqa budağına – semanq və senoy dilləri daxildir. Mərkəz budağı kxzazi və nikobars dillərinə bölünür. Cənub-şərq budağına çan və s. dillər aiddir.

Paleoasiya dil ailəsi beş budağa ayrılır: 1. eskimos və aleut dilləri; 2. çukot, koryak və kamçadal dilləri; 3. ket və ölüarin, asan dilləri; 4. yukagir və çuvan dilləri; 5. nivx dili. Bu dillər arasında dərin qohumluq münasibətləri yoxdur. Onların bəzilərinin arasında genetik əlaqələr hiss olunur.

Qafqaz dil ailəsi. Qafqaz dillərinin təsnifatı məsələsi dələmdə tam şəkildə həll olunmamışdır. Bəzi alimlər bu dilləri 4 müstəqil ailəyə, başqaları isə 4 budağa bölür: abxaz-adıgey, nax, Dağıstan və kartvel. Abxaz-adıgey budağı iki qrupa ayrılır. Abxaz və abazin dilləri .Abxaz qrupuna daxildir. Adıgey qrupu kabardin və adıgey dillərindən ibarətdir. Bunların dili ümumi adıq dilidir. Çeçen, inquş və batsbi dilləri Nax budağına daxildir. Kartvel dilləri: gürcü, zan və svandilərlərindən ibarətdir. Dağıstan dilləri avar, dargin, lak və ləzgi qruplarına ayrılır. Linqvistlər bu dil ailələrindən əlavə Konqo-Kordofan, saxara-nil, Koysan, bantu dil ailələri ilə yanaşı papuas, Tai, hindu və s. dillərin daxil olduğu dil ailələrinin də mövcud olduğunu söyləyirlər. Lakin dünya dillərinin heç də hamısı dil ailələrində birləşməyiblər. Yapon, koreya, bask, qədim şumer, elam, xurrit, urartu, proto-xet dilləri təcrid dillər hesab olunur və dünyada heş bir dil ailəsi ilə qohum deyildir. (4-187)

Dilçilikdə tarixi-müqayisə metodunun məhdudluğundan asılı olaraq geneoloji təsnifatın bir sıra çatışmaz cəhətləri vardır. Özünün bütün ləyaqətli cəhətləri ilə yanaşı bu metodun

aşağıdakı mənfi cəhətləri mövcuddur ki, heç də həmişə onun vasitəsilə qohum dillər arasındakı tarixi inkişafı bərpa etmək olmur. Həm də təcrid olunmuş dillərin öyrənilməsində tarixi müqayisə metodu az keyfiyyətli rol oynayır. Odur ki, dilləri nəinki onların maddi qohumluğuna görə, habelə qrammatik quruluşuna görə də təsnif etmək olar. Qrammatikanın əsas bölməsi morfolojiya və sintaksis olduğundan bu təsnifat növündə morfoloji və sintaksis əlamətlər onun əsas zəmnini təşkil edir. Morfoloji təsnifatın əhəmiyyəti daha böyükdür. Şlegel-Humbolt tərəfindən işlənib hazırlanmış morfoloji dil təsnifatı daha geniş yayılmışdır. Bu təsnifat dünya dillərini dörd tipə bölünür: 1. Köklü və yaxud təcrid olunan dillər; 2. Aqlyutativ (iltisəqi) dillər; 3. Flektiv dillər;

4. İnkorpor edilənlər. Aqlyutativ dil tipi və yaxud “yapışdırılan” dillər qrammatik məna daşıyan çoxsaylı affikslərin, kökləri dəyişməz olan sözlərlə birləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Affikslər sözlərin kökləri ilə asanlıqla birləşdikləri kimi, asanlıqla da onlardan ayrılırlar. Affiks-

lərin sözlərə hansı tərəfdən birləşməsindən asılı olaraq prefiks və ya suffiks kimi çıxış edirlər. Türk, uqro-fin, dravid, bantu və b. dillər aqlyutinativdillərə aiddir.(5-154)

3. Flektiv və ya çevik tip müxtəlif sonluqların istifadə edilməsi və sözlərdə bütün qramatik mənalı hissəciklərin (affikslərin) möhkəm birləşməsi ilə fərqlənir. Aqlyutinativ

dillərdən fərqli olaraq flektiv dillərdə affikslərin sözün kökü ilə fonetik cəhətdən qaynayıb qarışması və yaxud birləşməsi başverir. Flektiv dillərdə yeni sözlər sözdüzəldici affikslər vasitəsilə yaranır. Hind-Avropa və semit-hamit dilləri flektiv

Ədəbiyyat

1. Коонин А. Енэлисщ Лехиьолоэь. Москва, 2007.
2. Ж. Щисториьал Енэлисщ анд Дериватион. Лондон, 2001.
3. Смитщ Р. – Тще Енэлисщ Ланэуазе. Нью-Йорк, 2002.
4. Стewart Р. – Америьан Плаье Намес. Нью-Йорк, 1970.
5. Стерн Меанинэ Тщанэе оф Меанинэ. Эеттеборэ, 1999.S.Orujova

Z.Mamedova

The classification of world languages Summary

The article deals with the formation of American variant of English language.

As we mentioned, the development of American English on the American continent has a comparatively short history. The conditions under which it developed were peculiar quite unlike those under which the English language developed in Great Britain. It is generally assumed that American English, in its spoken form, is essentially Southern English Standard of the seventeenth and eighteenth centuries as modified locally in the course of the last century or two.

Some dialect features come to be considered non-standard in their new environment. If a dialect is different from the new regional standard and if those whose that feature are not members of the upper and middle class, any differences in their speech are interpreted as non standard.

The article deals with the common nature of sentence intonation which is the characteristic features of all languages, as well as the English and Azerbaijani languages. In the article an attempt is made to study the components of intonation in a general way which vary and acquire specific character in various language

Key words: world languages, classification, classification genealogy and morphology

З.Мамедова

Классификация языков мира

Резюме

В данной статье повествуется о формировании Американского варианта Английского языка. Американский английский сформировался на Американском континенте за короткий срок. Условия для его формирования были благоприятными в отличие от тех условий, в которых сформировался Английский язык в Великобритании. Разговорный Американский Английский является Южным Английским стандартом XVII-XVIII веков, так как он установился локально в течении последних одного или двух веков.

Некоторые особенности диалекта считаются нестандартными в новой атмосфере. Если диалект отличается от нового регионального стандарта и если те, кто использует те особенности, не являются членами высшего или среднего класса, любые отличия в их речи считаются нестандартными. В статье рассматриваются классификация неологизмов созданные в английском языке в II половине XX века. Их сравнительная характеристика в английском и азербайджанском языках, а также их роль и значения в простых и сложных предложениях. В статье также анализируются некоторые грамматические свойства неологизмов и их методы употребления на английском языке. В данной статье также рассматриваются нелогическая лексика в современном английском языке, исследуются пути проникновения неологизмов в английский язык и некоторые мнения известных ученых-лингвистов.

Ключевые слова: языки мира, классификация, генетические и морфологические классификация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ГЮЛАР НАЗИРОВА
Азербайджанский Технический Университет
Пр.Г.Джавид 25.
gulernazirova@mail.ru.

**ИЗУЧЕНИЕ ПРИНЦИПОВ СОЧЕТАЕМОСТИ СЛОВ В СТРУКТУРЕ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК
ИНОСТРАННОГО**

Резюме

Изучение принципов сочетаемости слов в структуре предложения на практических занятиях русского языка как иностранного необходимо как для дальнейшей разработки синтаксической теории, так и для практики: не разобравшись в основных правилах сочетаемости слов, конструирование синтаксических моделей, изучающих неродной язык, сталкиваются с рядом трудностей. В данной статье делается попытка выявить наиболее эффективные, по нашему мнению, приемы обучения студентов-азербайджанцев одному из частных вопросов синтаксического строя русского языка – моделированию синтаксических конструкций с соподчинительной связью дательного адресата и других объектных уточнителей. Выбор темы связан с актуальностью усвоения принципов сочетаемости слов при изучении русского языка как иностранного, а также с теми ошибками, которые характерны для студентов-азербайджанцев (ей не было дома, я его сочувствую, приказал ему и т.п.). Дательный падеж в синтаксических конструкциях функционально чрезвычайно богат и разнообразен: он имеет ряд специфических позиционных положений. Вместе с тем исключительна и его вспомогательная роль по отношению к другим падежам, особенно к винительному без предлога, в соподчинительную связь с которым он вступает в системе сильного и слабого управления: подарить книгу сыну, купить тетради сестре и т.п. Практика показывает, что значения падежей студентами легко осваиваются при изучении многочленных конструкций, в которых каждый инвариант является оппозицией по отношению к другому.

. Ключевые слова: глагольные конструкции, дательный падеж, винительный падеж, сочетаемость слов, структура предложения, моделирование синтаксических конструкций.

А.М. Пешковский, считая основным значением дательного падежа значение дальнейшего объекта, адресата, кому предназначается предмет или действие, отмечает, что это значение выступает ясно только при тех глаголах, которые одновременно управляют и винительным (давать кому что, говорить кому что, делать кому что и т.д.) [3, с. 299]. В. А. Богородицкий заметил: Когда в предложении требуется в качестве дополнения указать тот предмет, для которого совершается действие, то в этом случае глагольные и частью именные названия распространяются дательным падежом, например: даю книгу тебе [4, с. 226]. Как видим, оба языковеда указывают на конструкции, в которых датив вступает в соподчинительную связь с аккузативом прямого дополнения. В конструкциях этого типа аккузатив по отношению к стержневому слову занимает более центральную позицию, чем датив, поэтому и А. П. Пешковский в дательном падеже обнаруживает значение дальнейшего объекта [3, с. 299]. Эти позиции (

центральная и периферийная) реализуют и оппозицию этих двух различных падежей, как бы противопоставляют их друг другу. При таком противопоставлении, разумеется, и легко определить отличительные черты этих двух инвариантов.

Наиболее результативными в этом являются упражнения на материале глагольных конструкций с зависимым дативом, выражающих отношение предоставление, сообщения, волеизъявления и содействия. Конструкции этого типа наличествуют и в родном языке студентов (в данном случае мы имеем в виду азербайджанский язык).

Аудиторному практическому занятию должна предшествовать подготовительная работа преподавателя к проведению упражнений с этими конструкциями. Для этого преподавателю необходимо подобрать опорные слова-глаголы, конструирующие модели, выражающие названные синтаксические отношения. К числу этих глаголов относятся глагольные лексемы следующих лексико-семантических групп: а) глаголы со значением даяния (давая, дать, передать, передавать, вручить, вручать, поручить и т.д.); б) глаголы со значением сообщения (говорить, сказать, сообщить, рассказать, и т.д.); в) глаголы со значением волеизъявления (приказать, повелеть, велеть, разрешить и т.д.); г) глаголы со значением содействия (помогать, способствовать, содействовать и т.д.), управляющие дательным падежом без предлога.

На практическом занятии преподаватель предлагает вниманию студентов эти группы глаголов и просит определить, чем объединяются глаголы каждой группы в отдельности. Здесь важно определение группы в плане семантическом [5, с. 72]. При затруднении можно дать перевод на родной язык. После перевода студенты легко разграничивают группы глаголов по значению: определяют семантическую их дифференциацию. После выполнения этого задания студентам сообщается, что глаголы, объединяющиеся общностью значений, принято называть лексико-семантическими группами. Не мешает при этом говорить о синонимичности глаголов, составляющих лексико-семантическую группу.

Все это делается под непосредственным наблюдением преподавателя. Ведь практические занятия – одна из самых эффективных форм самостоятельной работы студента: именно в аудитории студент учится работать над языком. Наблюдения над живой системой языка, накопление фактических знаний в ходе самостоятельного анализа языковых фактов, формирование навыков использования справочной литературы – таково в основном содержание аудиторных практических занятий. Преподаватель, заранее продумав задание, направляет мысль студента, организует обобщения по материалу, помогает в анализе, контролирует интенсивность работы каждого.

Далее студентам раздаются карточки с опорными словами (сначала с глаголами даяния, затем – с глаголами сообщения, волеизъявления и содействия). Перед раздачей карточек желательно составить по одной конструкции при помощи какого-нибудь глагола каждой группы. Конструкция послужит образцом выполнения упражнений.

На первых порах преподаватель должен показать студенту, какие мыслительные и лингвистические операции он должен делать, чтобы обнаружить существенные признаки исследуемых конструкций, а затем требовать от самого студента выделения тех элементов, из которых складывается наиболее сложное синтаксическое объединение – предложение.

В данном случае преподаватель ставит перед собой цель научить студентов составлению синтаксических конструкций и разграничению значений винительного и дательного падежей.

В качестве визуальной экспозиции (зрительного показа) примеров для предварительного анализа на доске могут служить следующие предложения:

1. С. Мироновым говорить не стал, попросил сразу передать трубку члену Военного Совета, если он еще там (К. Симонов. Последнее лето. кн. I. гл. 2,6)
2. Серпилин велел Дурдыеву прочесть еще раз приказание и сам во время чтения следил по карте (К. Симонов. Последнее лето. кн. I).
3. Офицер охраны решил сообщить начальникам о неожиданной активности землян (И. Ефремов. Час быка. гл. VIII).
4. Миша помог отцу задвинуть ящик на место (С. Крутилин. Косой дождь, 16).

Каждое из этих предложений пишется студентом, вызванным к доске; характеризуется выделенные конструкции; определяются лексико-семантическая группа, в которую входит стержневой глагол. После такой работы внимание студентов обращается на зависимые компоненты выделенных конструкций; студентам предлагается определить формы зависимых компонентов. Студенты определяют формы дательного и винительного падежей и инфинитива как объектных уточнителей. В данном случае необходимо активное вмешательство преподавателя: небольшие сообщения его по теории в одних случаях предваряют, в других – завершают изучение языкового материала. Для воспитания лингвистического мышления студентов важно направлять их деятельность на осмысление новых для них, ранее не изученных языковых фактов.

Студенты выполняют упражнения в основном правильно, хотя у большинства объектных уточнителей в конструкциях со значением сообщения, волеизъявления и содействия бывает выражен придаточной частью типа Он рассказал ему, что..., Он приказал ему, чтобы ..., и т.д. Эти сложные конструкции объясняются недостаточным знанием студентами русского языка падежных значений.

Употребление сложных конструкций дает основание сделать вывод, что объектный уточнитель может быть выражен и придаточной частью.

В процессе упражнений студенты с помощью преподавателя выясняют значение дательного падежа – адресата действия, к которому обращена речь, которому предназначено действие глагола.

Несколько сложнее обстоит дело с объектными уточнителями, которые чаще всего грамматически отличаются в конструкциях с различными глаголами из различных лексико-семантических групп. Это непосредственно связано с синтаксическим поведением исходного глагола. Учитывая эту особенность, преподаватель предлагает студентам определить семантические и структурные компоненты каждой разновидности конструкций в отдельности и вывести их модели.

При этом каждая модель должна быть доминантной для данной разновидности конструкций [6, с. 10].

Практика показывает, что студенты после специальных упражнений без особого затруднения определяют эти компоненты и составляют их модели.

1. Конструкции, образованные глаголами даяния, выражают совокупность следующих семантических компонентов: даяния – объект даяния + адрес. В зависимости от содержания и модели этих конструкций трехчлены в структурном отношении: глагол – винительный падеж + дательный адресат.

2. Конструкции, образованные глаголами со значением сообщения, выражают совокупность следующих семантических компонентов: сообщение + объект, сообщение + адресат. Их модель: глагол + о(об) + предложный падеж + дательный падеж.

В данном случае преподаватель должен подчеркнуть студентам, что объект сообщения может быть выражен и формами других падежей: винительного без предлога и с предлогом про, родительного с предлогами насчет, по поводу. В связи с этим и

структура модели может несколько осложняться согласно вариативному управлению:

Сравним: Он нам сообщил интересную историю (об интересной истории, про интересную историю).

Студенты с помощью преподавателя приходят к выводу о том, что в зависимости от лексико-грамматических факторов конструирующих глаголов эти модели почти всегда трехчлены, что в этих конструкциях форма дательного падежа вступает в соподчинительные отношения с различными объектными уточнителями. Общими для подобных конструкций особенностями являются а) множественность б) наличие дательного адресата, а отличительными а) семантическая сторона конструкций б) характер объектного распространителя. Таким образом, в настоящей статье подчеркивается лишь один из частных, порой незаметных моментов обучения студентов-азербайджанцев конструированию синтаксических моделей. Но этот частный вопрос во многом помогает преподавателю в обучении студентов-азербайджанцев законам синтаксического строя русского языка, а студентам-азербайджанцам – в умении конструировать синтаксические модели, правильно передавать свои мысли на русском языке.

Литература:

1. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить. – М., 2002.
2. Гулиева С.А. Развитие речи студентов-иностранцев на начальном этапе обучения. – АзТУ, «Elmi əsərlər», №3, 2005.
3. Гулиева С.А. Развитие речевых навыков у студентов национальных групп на начальном этапе обучения. – Конференция АзТУ, 2009.
4. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М., 2003.

Г.Назирова

Rus dilinde cümlənin quruluşunda sözlərin birləşmə prinsiplərinin öyrədilməsi

Xülasə

Məqalə rus dilinin xarici dil kimi praktik məşğələlərdə feli konstruksiyastrukturaların struktur və semantik xüsusiyyətlərinin öyrədilməsinə həsr edilir. Mövzunun aktuallığı rus dilində sözlərin birləşməsinin prinsiplərinin öyrədilməsi zamanı azərbaycanlı tələbələrin bir sıra səhvlərinin aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. Feli, ismin yönük və təsirlik hallarının birləşməsi ilə sintaktik konstruksiyastrukturaların yaranmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Verilmə, məlumat, iradə və yardım münasibətlərini ifadə edən sözlər olmaqla feli konstruksiyastrukturaların materialı əsasında tapşırıqların yerinə yetirilməsi daha yaxşı nəticə verir. Bundan ötrü müəyyən sintaktik münasibətləri ifadə edən modelləri qumaq üçün dayaq feli sözlərin seçilməsi zəruri hesab edilir. Sonra tələbələrə bu dayaq sözlərdən ibarət vərəqlərin paylanması da mühüm rol oynayır. Bu birləşmələrin leksik-grammatik və funksional xüsusiyyətləri şərh edilir.

Bu tipli sözlərin birləşməsinin qurulma mexanizmi və işlənməsinin mənimsənilməsi azərbaycanlı tələbələrin rus dilində nitqinin inkişafına şərait yaradır. İsmnin hal formalarının feli konstruksiyalarda bir-biri ilə qarşılaşdırılması tələbələrin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. Feli konstruksiyastrukturaların tələbələr tərəfindən lazımı səviyyədə mənimsənilməsi vacib amillərdən biridir.

Açar sözlər: feili konstruksiyastrukturalar, yönük hal, təsirlik hal, sözlərin birləşməsi, cümlənin prinsipquruluşu, sintaktik konstruksiyastrukturaların modelləşdirilməsi.

G.Nazirova

Teaching principles of word joining in sentences in Russian language
Summary

The article is deducted to apply instruction of structural and semantic characteristics verbal consturctions of Russian as a foreign language in practical classes. The actuality of the topic is related to preventing a range of mistakes done by Azerbaijani students during teaching the principles of Russian word constructions. A special attention is paid for formation of syntactical constructions of verbs in possessive and dative cases.

The words expressing delivery, information, determination, and support are observed to be more effective while implementation of verbal constructions on activity sheets. For this purpose, it is vital to choose supporting verbal phrases in order to create models for syntactic associations. Subsequently, distribution of activity sheets with these supportive words to the students is very important. The lexical-grammatical and functional characteristics of these constructions are being conveyed.

Formation application and utilization of these kinds of word constructions creates opportunity for improvement of speech in Russian for for Azerbaijani students. Students' comprehension of noun cases in verbal constructions is activated this way.

Appropriate understanding of verbal constructions bu students is one of the vital indications.

Key words: Gluten design, durable paddy, winning padege, combinations of words, structure suggestions, modeling of syntax constructions.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent A. Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

YEGANƏ ƏLƏSGƏROVA
SEVİNÇ BABAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.Əliyev 92.Bakı.

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ VURĞU, İNTONASIYA VƏ BƏZİ FONETİK HADİSƏLƏRƏ DAİR

XÜLASƏ

Dil-danışiq səsləri-zahirən adi görünən bu vahidlər,ecazkar qüvvə potensialına malikdir.Dilin fonetik faktları üzərində iş-səslərin,sonra isə fonemlərin tədqiqi böyük fonetika aləminin çıxış nöqtəsi,başlanğıc,giriş qapısıdır.Qeyd edilməlidir ki,dilin bütün sisteminə maddi qida verən,onun daxili və xarici məna cəhətlərinin qanunauyğunluqlarını dəqiq müəyyənləşdirməyin bir növ açarı olan dilin fonetik quruluşu onun fonoloji sisteminin kiçik dil vahidinə söykənir.Bu həmin sahənin tədqiqatçısının qarşısında böyük məsuliyyət qoyur,ondan son dərəcə dəqiqlik,həssaslıq,hərtərəfli mühakimə qabiliyyəti tələb edir.Deməli,dil sistemində insanın nitq fəaliyyətində və daha konkret sahələrdə fonetik vahidlərin,fonetik proseslərin rolunun,müəyyənədicilərinin araşdırılması fonetikadan çox fonetik proseslərin fəaliyyət sferasının tədqiqidir.Beləliklə,intonasiyanın müxtəlif dil faktları üzrə funksiyalarını ətraflı araşdırarkən aydın olur ki,hər bir cümlə çox maraqlı,rəngarəng dil faktları ilə doludur.Cümlənin strukturunda özlərinə məxsus yer tutan üzvlərin reallaşmasında intonasiyanın,onun komponentlərinin və s.rolu böyükdür ki,onlarsız nitq prosesi reallaşmır.İntonasiya və onun əsaslarını təşkil edən komponentlər ayrılıqda fəaliyyət göstərə bilmir.İntonasiya seqment vahidlərin(fonemlərin)düzümündən formalaşan vahidlərin üzərində fəaliyyət göstərir.

Açar sözlər:intonasiya,melodiya,cümlə vurğusu,temp,tembr,pauza

Nitq intonasiyasının komponentləri aşağıdakılardır: 1)Melodiya(ton); 2)Cümlə vurğusu 3)Temp(sürət);4)Tembr(boya,çalarlıq); 5)Fasilə(pauza). Melodiya-hər hansı bir sintqam və ya cümləni tələffüz edərkən səs tonunun səviyyəsinin ucalıb alçalması(tonun qalxıb enməsi)deməkdir.İntonasiyanın bu komponenti nitq zamanı məna yaradıcılığında mühüm rolə malikdir.O,intonasiyanın əsas tərkib vasitələrindən biri olmaqla,təsdiq,sual,nida və s.cümlə tiplərinin və növlərinin əmələ gəlməsinə xidmət edir.Bir çox dünya dillərində olduğu kimi,azərbaycan dilində də dörd intonasiya tipi vardır:nəqli,sual,nida,əmr.Bu intonasiya tipləri arasındakı fərqi biz keyfiyyətcə müxtəlif qrammatik quruluşlar kimi qavrayırıq.Belə bir qavrayış prosesi intonasiyanın müəyyən zaman daxilində dəyişən və bölünən tərkib ünsürlərinin əsas tonun,səs ucalığının,vurğunun,yaratdıqları müxtəlif keyfiyyətlərin şüurumuzda etdiyi təsirdən meydana gəlir.(3,s.84)

Göztərmək lazımdır ki, əgər diftonq monofonematik dərk oluna bilərsə, bu yalnız hərəki diftong olmalıdır. Başqa sözlə, belə halda söhbət vahid artikulyasiya məxrəcindən gedir.

Samit birləşmələrinin monofonematik dərk olunmasının tipik hallarını araşdırdıqda asanlıqla nəzərə çarpan odur ki, burada söhbət artikulyasiya obrazının tədricən sönməsindən gedir. “Afrikatlarda”, “kipləşmə” tədricən nova keçir, sonra isə tamam aradan qalxır: nəfəsli samitlərdə ağızda yaranan kipləşmə partlayır, xirtdək isə ağızın kipləşdiyi vəziyyətdə qalır ki, buradan da akustik nəticə kimi nəfəsli səsə bənzər bir səs eşidilir.

Səsin polifonematik dəyərləndirilməsi səs birləşməsinin monofonematik dərk olunmasının tam əksidir. Burada söhbət həmişə əvvəldə və ya sonra gələn samitlə saitə birləşməsinin ya bir

samit, ya da bir sait kimi realizə olunmasından gedir. Birinci hal o zaman olur ki, “gizli qalan” (realizə olunmayan) sait başqa mövqelərdə səs birləşmələrində lap az miqdarda səslənməyə malik olur və bununla da samitə akustik və artikulyator baxımdan daha yaxın olur. İkinci hal isə o zaman mümkün olur ki, zəif deyilən samit başqa mövqelərdə həddən artıq açıq olur, yəni daha çox səslənmə gücünə malik olur və küylü olur və bununla saitə daha çox yaxınlaşır. Əslində söhbət birinci halda qısa, vurğusuz qeyri-müəyyən saitdən, ikinci halda isə sonor səsdən gedir. Bunlar ayrı-ayrı səslərin polifonematik dərk olunması üçün fonetik səslərdir. Bu hadisənin fonoloji tərəfini isə bir daha qeyd etmək lazımdır. İntonasiyanın dinamik komponenti olan cümlə vurğusu melodik komponentə bələdçilik edir. Cümlə vurğusu-cümlədə vəhdət təşkil edən vurğular sistemi kimi başa düşülür. (2-36)

Cümlə vurğusu eyni zamanda səs tonunda ucalığın və hecada uzunluğun dəyişməsi ilə də ayrılmaz surətdə bağlıdır. Cümlə vurğusu söz vurğusu kimi müəyyən tələffüz ənənələrindən asılı deyildir. Söz vurğusu sərbəst olub intonasiyadan heç bir asılılığı olmasa da, bunu cümlə vurğusu haqda demək olmaz. Cümlə vurğusu intonasiyanın əsas komponentlərindən hesab edilir. Sözlər cümlədə kəsb etdikləri məna dərəcələrinə, semantik əhəmiyyətlərinə görə müxtəlif dərəcəli vurğular qəbul edirlər. Sözlərin cümlənin tərkibində vurğu daşıyıb daşımaması onların həmin cümlə daxilində kəsb etdikləri semantik əhəmiyyətdən asılıdır. Funksional cəhətlərinə və xarakterik xüsusiyyətlərinə görə cümlə vurğusu məntiqi, sintaqmatik, aksent həm də ingilis dilindən götürülmüş cümlələrə nəzər salaq:

Otaq gülüş səsiylə dolmuşdu. Tanrı özündə gülürdü. (N. Gün)

Qayıdış əvəzliyi olan özü cümlə daxilində formal ünsür kimi çıxış edərək kontrastiv vurğu ilə tənzimlənmişdir. Əsas gərginlik özü də sözündə cəmlənmişdir. Beləliklə, kontrastiv vurğunun köməyiylə cümlə strukturuna yeni bir çalar əlavə olunmuşdur.

İngilis bədii ədəbi irsindən götürülmüş cümləyə nəzər salaq:

He may supply the material himself. (J. Galsworthy)

Burada postpozisiyada işlənən <<himself>> əvəzliyi kontrastiv vurğu ilə səciyyələnir.

Nitqin tempi-onun hər hansı bir parçasının tələffüzünə sərf olunan vaxtla ölçülür. Nitq axınının orta sürətini təyin etmək üçün bir saniyə ərzində tələffüz edilən hecaların sayını təyin etmək lazımdır. Nitqin tempi intonasiyada müəyyən tələffüz stilinə xidmət edir və nitqin üslubundan asılıdır. J. V. Şerba nitq tempində iki stiladi danışq stili və tam stili tanıyır. (4, s. 302)

Nitqin tembr-nitq səslərinin özlərinə məxsus rəngarənglikləri və ya keyfiyyətləridir. Belə rəngarənglik rezonatorların həcmi və aldıkları formalarından irəli gəlir. Tembr nitqdə müəyyən bir səsin spektrini təşkil edən müxtəlif formantların məcmusundan ibarətdir.

Fasilə-danışq zamanı nitq cihazının öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırılması deməkdir. Danışq zamanı fasilə əsas etibarilə iki işə xidmət edir. 1) tələffüzün anatomo-fizioloji ritmini saxlamağa, 2) müəyyən nitq (fonosemantik) vahidləri arasındakı sədləri müəyyənləşdirməyə. Misala nəzər salaq:

I. Mağaraya girmək istəyirdi ki, dəvə bərkdən səsləndi. (Ə. Vəliyev)

II. Mağaraya girmək istəyəndə dəvə bərkdən səsləndi.

Bu misallarda zərflik budaq cümləsi feli bağlama tərkibli sadə nəqli cümlə kimi verilir. Burada baş verən intonasion-semantik fərqlərə nəzər salaq.

Cümlədə suprasintaktik vahidlərin, intonasiyanın rolu daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tərkibində bağlayıcı olan birinci cümlə tələffüz olunarkən cümlənin ritmik-melodik üzvlənməsinin təmin edilməsi üçün burada fasilənin son həddinə əməl edilir. Bu cümlənin modifikasiya edilməsi nəticəsində feli bağlama tərkibi sadə nəqli cümlədə həm struktur, həm də semantik baxımdan müəyyən fərq əmələ gəlir. Birinci cümlədə məna daha nəzərə çarpan idisə, feli bağlama tərkibli sadə nəqli cümlədə zərfliyin determinantlığı sayəsində bu məna yükü bütün cümlə boyu paylanaraq, ritmik-melodik üzvlənməni dəyişdi. Bu cümlədə I sintaqmın, yəni feli-

tərkibin özündən sonra yaratdığı fasilə adi dərəcədədir. Beləliklə, fasilə komponenti nitq axınına ayrı-ayrı cümlələrə və bəzəndə cümlələri sintaqmlara ayırmağa xidmət edir. Buna görə də bu komponenti intonasiya konturunda müxtəlif sintaktik vahidləri biri-birindən seçmək və müəyyən etmək funksiyasına malikdir. Nitq prosesində göstərilən bu ünsürlər bir-birindən ayrılıqda deyil, həmişə sıx qarşılıqlı və mürəkkəb bir əlaqədə çıxış edirlər. Bu mənada ingilis alimi P.H. Metyuz qeyd edir ki, dil ən azı iki cür minimal vahiddən ibarətdir, onlardan biri sintaksis və semantikanın əsas vahididir, o birisi isə fonoloji vahiddir. (1s.50)

S.M. Babayev isə qeyd edir ki, nitq intonasiyası bütün dillərdə insan fəaliyyətinin müxtəlif şəkillərdə izah etmək, insanın gerçəkliyə olan məntiqi-ixtiyari və emosional münasibətlərini göstərmək üçün istifadə etdiyi ünsiyyət vasitəsidir. (4, s.9) Hər hansı bir nitq vahidinin təhlilində başlıca olaraq onun səs konturu və daşdığı məna öyrənilir. Müasir tədqiqat işlərində nitq intonasiyasının təbiəti əsasən iki planda öyrədilir:

1. Fiziki (akustik planda)

2. Funksional planda (3, s.84)

German dilçiliyində intonasiya ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Avropa dillərinin əksəriyyətində ton cümlə səviyyəsində relevantdir. Ancaq norveç, isveç, litva, latış, sloven, serb-xorvat, şimali alban və bəzi Niderland dialektlərində ton söz səviyyəsində relevantdir. (2, s.406) Deməli, intonasiya qəlibi hecaların qarışılıqlı əlaqəsini, quruluşunu, vurğu və s. məsələləri əhatə edir. Hər bir konkret cümlə (söyləm) özünün səs tərkibi və heca strukturu intonasiya strukturu ilə də xarakterizə olunur. İntonasiya, linqvistik bir anlayış kimi dilçilikdə əsasən iki mənada – dar və geniş mənada izah edilir. Belə ki, xarici dilçilikdə intonasiya anlayışına dar məna baxımından yanaşırlar, ancaq, bir komponentdən ibarət olması fikrini irəli sürürlər.

J.V. Şerba nitq intonasiyasının təsdiq, sual, bitkinlik, natamamlıq, sadalama, bitişdirmə, əlavə və s. kimi ən ümumi tiplərini vermişdir. (9, s.300) Digər qrup dilçilər intonasiyanın dörd əsas fonoloji (simmetriya, assimilyasiya, eyniləşdirmə, dərəcələrə bölmə) tiplərini verir və qeyd edirlər ki, intonasiya cümlənin səddini göstərmək cümlənin melodik xəttini onun ayrı-ayrı hissələri arasında bölüşdürmək fikri və emosional cümlələri bir-birindən seçmək vəzifəsini görür. Həmin hissələr bir-birindən əks əlamətlərlə fərqlənir və hərəsi öz mövqeyinə bir cür xidmət edir.

Azərbaycan dilçiliyində də intonasiya anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, A. Axundov, S.M. Babayev, F.H. Zeynalov, F.Y. Veysəlli və başqaları intonasiya anlayışına geniş anlamda izah verirlər. Dilçilər qeyd edirlər ki, intonasiya anlayışına yalnız melodiya deyil, cümlə vurğusunu, nitqin tempi, tembr, ritmi, fasiləsi və s. daxildir. Onlar intonasiyanı bu komponentlərin qarşılıqlı, birliyi və onların mürəkkəb dəyişməsi kimi izah edirlər. Beləliklə intonasiyanın fiziki xassələri öz-özlüyündə ayrılıqda müəyyən məna ifadə etməyə qadir deyildir. Onlar məna ifadəedici xarakterə yalnız və yalnız dil sistemi daxilində malik olurlar. Bu o deməkdir ki, şüurumuzda mövcud olan ikinci siqnal sistemi müəyyən məqsəduyğun bir şəkildə fiziki xassələrin axınına daxil olandan sonra sözün əsl mənasında nitq prosesi meydana gəlir.

Beləliklə, intonasiya özlüyündə ifadənin məzmununun əksinə olaraq dəyişə bilir. Bununla da, nitq intonasiyasının onun fonoloji-akustik faktları ilə, onun funksional təbiəti isə həmin faktların qarşılıqlı əlaqəsindən əmələ gələn mürəkkəb formalaşdırıcılıq və ya kommunikativlik ilə təyin edildiyi qənaəti bir daha təsdiqlənmiş olur. A.M. Peşkovskinin dediyi kimi, intonasiya vasitələri öz hərəkəti sərbəst xarakterləri ilə fərqlənir. İntonasiya səs vasitələri üzərinə mürəkkəb rəngarəng naxış layları ilə yayılır, onlarla heç bir müəyyən əlaqəyə girmir, bəlkə əksinə addımbaşı onlardan fərqlənir, onlar bir növ dilin qrammatik səthi üzərində mövcud olurlar. (1, s.191)

Beləliklə də, fonetik ünsürlər prinsipə leksik-qrammatik vasitələrdən fərqlənir, lakin onlar canlı nitqdə həmin vasitələrin mənalının səsləndiricisi rolunu oynayırlar.

Ədəbiyyat:

- 1.Hüsənoğlu F. Introduction to English practical phonetics. Baku, 2003.
- 2.Trubetskoy N.S. Analogiyanın əsasları. Bakı, 2001.
- 3.Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, 1965.
- 4.Trubetskoy N. "Inletting zoo phonologischen Beschreibungen".

E.Aleskerova,
S.Babaeva

Some Notes on General Basis of Sentences Intonation
(On the Basis of Material of English and Azerbaijani Languages)

Summary

The article deals with the common nature of sentence intonation which is the characteristic features of all languages, as well as the English and Azerbaijani languages. In the article an attempt is made to study the components of intonation in a general way which vary and acquire specific character in various languages.

This article is about the differentiation of phonemes and variants in the English language. Here is given the definite structural peculiarities of sounds involved in producing speech.

The basis of the phonetic structure of a language is its system of sounds.

A phoneme is a speech sound which is capable to distinguish the meaning of one word from another word of the same language. In this article we look at different ways of presenting new vocabulary grammar and functional language using speaking. As we know speaking is an important part of a lesson. In this kind of lesson the teacher usually presents some new language material.

Besides, a phoneme may distinguish one grammatical form of a word from another grammatical form of the same word.

The sounds by which a phoneme is realized in speech are called its variants or allophones. Though they are different from articulator and acoustic point of view they cannot change the meaning or grammatical forms of words.

Phonemes usually occur in the same phonetic position but allophones in different positions.

Key words: intonation, melody, stress, tempo, tempo, tempo, pause

Е.Алескерова,
С.Бабаева

Некоторые заметки к основным фактам интонации предложений
(на основе материалов английского и азербайджанского языков)

Резюме

Статья рассматривает общие свойства интонации предложения, которые являются характерной чертой всех языков, так же как английского и азербайджанского. В статье была сделана попытка изучить компоненты интонации, которые изменяются и приобретают особые специфические свойства в разных языках.

В данной статье производится дифференциация фонем и вариантов, затрагиваются определенные структурные особенности звуков участвующих в образовании речи. Членораздельные звуки речи, звуки, на которые опирается в речи различения слов и их форм, называются фонемами.

Фонем эта – коллективно отработанный в речи членораздельный звук -различитель значений, строевой элемент языка, и следовательно, - общественно-значимый звук. Понятие фонемы не равно физическому понятию звука; являясь звуком, фонема, в то же время, не может рассматриваться только с акустической точки зрения и в одном ряду с любыми другими звуковыми явлениями.

Фонема, являясь результатом определенной работы органов речи, в то же время не может рассматриваться исключительно с артикуляторной точки зрения. Проста как сумма произносительных работ, вне их смысла - различающей роли в языке, а также в одном ряду с любым другим звуком. Который быть произведен нашими органами речи.

В нашем сознании выделяются прежде всего те артикуляторное- акустические черты фонем, на которые в речи опирается различение значений.

Ключевые слова: интонация, мелодия, фразовое ударение, темп, тембр

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Həbib Mirzəyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YEGANƏ QURBANOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid prospekti 25.Bakı
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
yeganə.@/mail.com.

İXTİSASI SİRF İNGİLİS DİLİ OLAN MİLLİ AUDİTORİYA TƏLƏBƏLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİVYÖNÜMLÜ TƏLİM MODELİNİN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI

Xülasə

Təhsil hər bir şəxsin fərdi karyera uğurlarının təminatı olmaqla yanaşı, bütövlükdə cəmiyyətin özülünü təşkil edir və onun iqtisadi gücünün, sosial rifahının, siyasi nüfuzunun təminatında əsas prioritet kimi nəzərdən keçirilir. Təhsil cəmiyyətin ehtiyaclarını öyrənərək bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməyi mümkün edir və cəmiyyətdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına yardımçı olur. Gələcək üçün ən yaxşı investisiya rolunu oynayan təhsilin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, hər bir ölkə təhsilə böyük önəm və dəstək verir. Azərbaycan dövləti də hər sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də uğurlu siyasət həyata keçirərək bu sahəyə böyük dəstək olmaqla yanaşı, onun beynəlxalq təhsil sisteminə inteqrasiyasını təmin etmək yolunda da xeyli işlər görür. Eksperimenin təsvirinə keçməzdən əvvəl onun üç mərhələdən ibarət olduğunu və eksperimental tədrisin hər bir mərhələsinin konkret məqsədə xidmət etdiyini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, eksperimental tədrisin birinci mərhələsi müəyyənəddici xarakter daşıyır. Adından məlum olduğu kimi, bu mərhələnin əsas məqsədi dil fakültələrinin aşağı kurslarında tələbələrə ixtisas dili ingilis dilində oxu qabiliyyətinin səviyyəsini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: eşidib-anlama, şifahi nitq, kontekst, ingilis dili, eksperiment.

Qoyulan məqsədə nail olmaq istiqamətində aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur.

- 1) eksperimentdə iştirak edən kontrol və eksperiment qruplarının təyin edilməsi;
- 2) müəyyənəddici ekspert qrupunun təyin edilməsi;
- 3) oxu bacarıqlarının səviyyəsini ifadə edən göstəricilərin müəyyən edilməsi;
- 4) tələbələrin ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini ifadə edən göstəricilərin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün əsas meyarların sistemləşdirilmiş şəkildə işlənilib hazırlanması;
- 5) eksperiment və kontrol qrup tələbələrinin ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin cari səviyyəsinin əsas meyarlar üzərində yoxlanılması;
- 6) müəyyənəddici eksperimentin nəticələrinin təyin olunmuş əsas meyarlar üzrə yoxlanılması.

Qoyulan məqsədə nail olmaq və daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış oxunan kommunaktiv yönümlü təlim modeli işlənilib hazırlanmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təklif etdiyimiz təlim modeli dil fakültələrində eşidib-anlamanın tədrisinin bütün mərhələlərində uğurla istifadə edilə bilər. (1-53) Məlum olduğu kimi, dil fakültələrində tədrisin bütün mərhələlərində eşidib-anlama təlimi nəzərdə tutulur. Lakin tələbələrə müvafiq vərdişlərin, o cümlədən eşidib-anlama vərdişlərinin formalaşdırılması tədrisin ilkin mərhələsində baş verir. Məhz bu səbəbdən, tədqiqat işinin həcmi məhdud olduğundan, biz təklif etdiyimiz təlim modelinin səmərəliliyini yoxlamaq məqsədilə eksperimental tədrisə uyarı kurs tələbələrinin cəlb edilməsini məqsədəuyğun hesab etdik.

Müəyyənedici eksperiment 2012/2013-cü tədris ilinin sentyabr-oktyabr aylarında mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Eksperimentin I mərhələsində ingilis dili fakültəsinin III kurs üzrə 8 akademik qrupdan 96 tələbə iştirak etmişdir. Eksperimentə cəlb edilmiş qruplar kontrol və eksperiment qruplarına bölünmüşdür. 4 qrup (46 tələbə) kontrol qruplarına, 4 qrup (50 tələbə) eksperiment kimi təyin olunmuşdur. Sonda eksperimentin müəyyənedici mərhələsində 46 tələbə kontrol qrupların, 50 tələbə eksperiment qrupların payına düşməklə, cəmi 96 tələbə iştirak etmişdir. Müəyyənedici eksperimentə cəlb edilmiş tələbələr ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsinin ekspert qrupu tərəfindən yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilər müəyyənləşdirilmişdir.

1. kəmiyyət göstəricisi;
2. keyfiyyət göstəricisi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eşidib-anlama vərdişlərinin bu gün geniş şəkildə yayılmış test üsulu ilə yoxlanılması və qiymətləndirilməsi qeyri-mümkündür. Bu da tələbələrin eşidib-anlama bacarıqlarının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsini xeyli dərəcədə çətinləşdirir və onun subyektiv xarakterini şərtləndirir. Lakin bu heç də qiymətləndirmə prosesinin qeyri-obyektivliyindən deyil, qiymətləndirmənin tam obyektiv şəkildə həyata keçirilməsinin mümkün olmadığından xəbər verir. Tələbələrin eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə müəllimin səriştəsi və təcrübəsindən asılıdır. Lakin, zənnimizcə, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri qiymətləndirsə prosesi əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırar və həmin prosesdə yoxlayan və qiymətləndirən şəxslər qismində çıxış edən müəllimləri düzgün istiqamətdə yönəltməyə kömək edir. Müəyyənedici mərhələdə tələbələrə onlara təqdim edilən mətni dinləmək və müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək tapşırığı verilir. Kəmiyyət göstəricisi təqdim edilən mətnə olan dil materiallarının və nitq strukturlarının tələbələrin nitqində əks etdirilməsi ilə müəyyənləşdirildi. Keyfiyyət göstəricisi isə mətnin məzmununu adekvat şəkildə qavramaq bacarığının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə təyin edilirdi. (2-132) Eksperiment və kontrol qruplar üzrə əldə edilmiş nəticələrin müqayisəli təhlili eksperimentin I mərhələsində iştirak etmiş eksperiment və kontrol qrup tələbələrinin ingilis dilində oxu bacarıqlarının səviyyəsinin təxminən eyni olduğunu göstərir. Məsələn, kəmiyyət göstəricilərinə diqqət yetirdikdə 32,1% və 40,4, 22,1% və 24,3%, 40,2% və 38,7%, 39,7% və 25,7% və s. göstəriciləri arasında kəskin fərq olmadığı görünür. Mövcud fərqlər isə qruplarda bəzi tələbələrin başqaları ilə müqayisədə daha hazırlıqlı olduqlarından xəbər verir. Eyni zamanda keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini müqayisə edərkən həm kontrol, həm də eksperiment qruplarında tələbələrdə oxu vərdişlərinin müxtəlif səviyyədə olduğunu görürük. Daha etibarlı nəticələrin əldə edilməsi üçün bir ekspert qrupunun üzvləri olan təcrübəli müəllimlərdən tələbələrin oxu vərdişlərinin səviyyəsinin əks etdirən rəqəmləri şərh etməyi xahiş etdik. Aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar: 1) Əksər hallarda tələbələr dinləmə üçün nəzərdə tutulmuş materialların seçilməsində iştirak etmir və nəticə etibarlı ilə çox vaxt onlar üçün maraqsız olan mətnləri dinləməyə məcbur olurlar. Bu da tələbələri təlim prosesinin səmərəliliyini və müvəffəqiyyətliliyini şərtləndirən əsas amillərdən, maraq və motivasiyadan məhrum edir. 2) Müəyyənedici eksperimentdə iştirak etmiş tələbələr çox vaxt dinlənilmiş mətnə ayrı-ayrı parçaları olduğu kimi, heç bir dəyişiklik etmədən, nitqlərində əks etdirməyə çalışırlar. Bu da əsas məqsədlərdən biri öyrənilən xarici dildə tənqidi təfəkkürün tələbələrdə inkişaf etdirilməsi olduğu təlim kontekstində qəbul edilməzdir. Tələbələrdə dinlənən materiallara yaradıcı münasibətin formalaşdırılması eşidib-anlama təliminin əsas prinsiplərindən birinə çevrilməlidir.

3) Çox vaxt ənənəvi, köhnəlmiş və günün tələblərinə cavab verməyən şəkildə keçirilib, eşidib-anlamanın təliminə yönəldilmiş iş əksər hallarda aparılmır, bu istiqamətdə aparılan iş isə çox vaxt formal xarakter daşıyır, tələbələr dinlənən mətni danışır, müəllim və tələbələr isə ona məzmunu dair suallar verirlər. Verilən sualların böyük əksəriyyəti məzmunu deyil, ayrı-ayrı

cümlələrə verilir. Bu tərzdə keçirilən eşidib-anlama təlimi tələbələrdən müvafiq oxu vərdişlərinin günün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etmir.

4) Tələbələrdə lüğətlərdən istifadə etmək bacarığına gəldikdə, müəllimlər tərəfindən keçirilən sorğular və müşahidələr lüğətlərdən sui-istifadə hallarının geniş yayıldığını sübut edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin böyük əksəriyyəti ikidilli lüğətlərdən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Mətnə olan söz və söz birləşmələrinin mənalarını tapmaq məqsədilə lüğətə müraciət etmək meylə müşahidə edilir. Bu da tələbələrin diqqətini yayındırır, dinlənən sətiraltı təlimə olduqca mənfi təsir göstərir.

5) Tələbələrin əksəriyyəti sətirlərarası məlumatı əldə etmək qabiliyyətinə malik deyil. Müvafiq işin aparılması gündəmdə olan ən əsas problemlərdən biridir.

6) Eşidib-anlamanın təliminə yönəldilmiş dərslərin sual-cavab dərslərinə çevrilməstə tendensiyası müqahidə edilir. Tələbələrə fərziyyələr irəli sürmək, qrup və cütlük şəklində təşkil edilmiş müzakirələrdə iştirak edərək, fikir və rəylərin müstəqil, sərbəst, yaradıcı şəkildə, arqumentlərə istinad edərək, söyləmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində olan eşidib-anlama dərsləri ingilis dilini inreraktiv şəkildə öyrənilməsinə və nəticə etibarlı ilə dil fakültələri tələbələrində ingilis dilində kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasını təmin edir.(4-127)İngilis dili fakültəsinin III kursunda təhsil alan tələbələrinin orta hesabla 30-35 faizinin, yəni təxminən tələbələrin üçdə bir hissəsinin ixtisas dili ingilis dili olan eşidib-anlama vərdişlərinin aşağı səviyyədə omlası, gələcək ingilis dili müəllimlərinin eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə qaldıracaq, onları müasir dövrün tələblərinə uyğun səviyyəyə çatdıraraq təklif etdiyimiz eşidib-anlama kommunikativ yönümlü, interaktiv təliminə yönəldilmiş və dissertasiyanın II fəslinin birinci bölməsində təsvir edilmiş metodik sistemin sınaqdan keçirilməsi məqsədilə eksperimentin ikinci öyrədici mərhələsi keçirilmişdir.

Bu mərhələdə aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

1. İngilis dili fakültələrinin yuxarı kurslarında təhsil alan tələbələrdə eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini tələb edilən qloballaşma dövründə ingilis dili müəllimləri qarşısında irəli sürülən tələblərə uyğun olan səviyyəyə çatdırmaq üçün zəruri olan pedaqoji şərtləri müəyyən etmək, yeni metodik sistem işləyib hazırlamaq və onu təsvir etmək;

2. Təklif edilən metodik model əsasında eksperimental tədrisi təşkil etmək.

Dil fakültələrinin yuxarı kurs tələbələrində eşidib-anlamanın tələblərinə ingilis dilində oxunan kommunikativ təliminə yönəldilmiş metodik sistemin işlənilib hazırlanmasından danışarkən, tədqiqat işinin I fəslində aşağı kurs tələbələrində ingilis dilində oxunan kommunikativ yönümlü təliminin nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, auditoriya təcrübəsində mövcud vəziyyətin öyrənilməsi, proqramlarda problemin qoyuluşu vəziyyətinin təhlili bizi tamamilə yeni problem baxımından mövcud vəziyyəti radikal şəkildə dəyişdirə biləcək metodik sistemin işlənilib hazırlanmasının zəruri bir məsələ olduğunu sübut etdi.(3 Sorğular və müşahidələr vasitəsilə əldə edilmiş məlumat ingilis dilində eşidib-anlama təliminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirəcəyimiz fəaliyyətin praktik istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verib.Eksperimentin III mərhələsinin keçirilməsinə I mərhələdə iştirak etmiş həm eksperimental, həm də kontrol qrupların tələbələri cəlb edilmişdir. Həmin qruplarda ingilis dilində oxu təlimi yuxarıda təsvir edilmiş metodik model və motivasiyaedici çalışmalar əsasında təşkil edilmişdir. Kontrol qruplarda isə oxu dərsləri ənənəvi üsullardan istifadə etməklə keçirilirdi.Təklif etdiyimiz metodik sistemin və işləyib hazırladığımız çalışmalar kompleksinin səmərəliliyini yoxlamaq məqsədilə eksperimentin III, yoxlayıcı mərhələsi keçirildi. Eksperimentin yoxlayıcı mərhələsində qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

- 1) eksperimentin öyrədici mərhələsində əldə edilmiş nəticələrin yoxlanılması;
- 2) əldə edilmiş nəticələr əsasında öyrədici eksperimentin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- 3) eksperimentin ümumi nəticələrinin sistemləşdirilməsi şəkildə təqdim edilir.

Müəyyənedici eksperiment zamanı eksperiment və kontrol qrupların səviyyələri arasında ciddi fərqlər mövcud olmadığından, yaranmış fərqi öyrədici eksperiment nəticəsində əldə edilməsinə şübhə ola bilməz. Eksperimental tədrisin öyrədici mərhələsində yalnız eksperiment qrupların tələbələrinin iştirak etdiyi səbəbindən məhz bu tələbələrdə eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsində əhəmiyyətli yüksəliş müşahidə olunur. Kontrol qruplarda keçirilən təlim nəticəsində müəyyən yüksəliş müşahidə edilsə də, əldə edilmiş nəticələr eksperiment qruplarında daha mühüm yüksəliş olduğunu təsdiq edir. Yoxlama mərhələsində kontrol qruplarda əldə edilmiş nəticələr müəyyənedici eksperimentlə müqayisədə tələbələrdə oxu bacarıqlarının səviyyəsinin kəmiyyət göstəricisi üzrə 3,9%, keyfiyyət göstəricisi üzrə 4,1% təşkil etdiyi halda, öyrədici eksperiment nəticəsində eksperiment qruplarda müvafiq göstəricilər 12,3% və 13,1% təşkil etmişdir. Beləliklə, kontrol qruplarda müşahidə edilən səviyə artımı 8%, eksperiment qruplarda isə səviyyə artımı orta hesabla 25,4% təşkil etmişdir. Əldə edilmiş nəticələrin təhlili əsasında öyrədici eksperimentin tələbələrdə oxu bacarıqlarının səviyyəsinə müsbət təsir göstərdiyini demək olar. Belə ki, təklif etdiyimiz, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, tələbələrin ehtiyac və tələbatları, arzu və maraqlarını nəzərə almaqla işlənmiş metodik model və kommunikativ yönümlü çalışmalar sistemi məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə eşidib-anlama təlimi prosesinə tətbiq edilərkən, eksperiment qrup tələbələrində eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, tələbələrin eşidib-anlamanın təlimi prosesinə münasibətində müsbət xarakterli dəyişikliklər müşahidə edilir. (5-129) Beləliklə, ekspert qrupuna daxil olan mütəxəssislər eksperimental kontrol qruplarda keçirilən nitq praktikası dərslərində I semestr ərzində müntəzəm olaraq iştirak edərək, təlim prosesini, tələbələrin təlim fəaliyyətini müşahidə etmiş və yuxarıda göstərilən amillərə əsaslanaraq, eşidib-anlamanın təlimi prosesini və prosesin iştirakçıları tələbələrin təlim fəaliyyətini qiymətləndirmişlər. Tələbələrin eşidib-anlama bacarıqlarının səviyyəsi kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri əsasında təhlil olunmuş, riyazi-statistik və müqayisə metodlarından istifadə edilərək nəticələr hesablanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bley-Vroman R. Hypothesis testing in second language acquisition theory. *Language Learning*. 1986, N36,3. 353-76.
2. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001.
3. Dunkell P.A. Developing Listening Fluency in G2. *Theoretical Principles and Pedagogical Consideration. The Modern Language Journal*. 70/2: 1986. 99-106.
4. Field S. The changing face of listening. *English Teaching Professional*. 1998
5. Nunan D. *Language teaching methodology*. New York: Prentice Hall International, 1991. 264 p.

Y.Kurbanova

Some notes on developing language university students listening skills in english

Summary

The article deals with the problem of working out, effective ways of listening skills of the students learning English for professional purposes. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learner's ability to use the target language for communication. Listening comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching learning. One of the main goals of language learning

is to acquire the ability to communicate effectively. Special attention should be paid to preparing materials and activities for listening comprehension. Preference should be given to authentic materials. Listening comprehension materials shouldn't be too difficult to comprehend. The basis of the phonetic structure of a language is its system of sounds. A phoneme is a speech sound which is capable to distinguish the meaning of one word from another word of the same language. Besides, a phoneme may distinguish one grammatical form of a word from another grammatical form of the same word. In this article we look at different ways of presenting new vocabulary grammar and functional language using speaking. As we know speaking is an important part of a lesson. In this kind of lesson the teacher usually presents some new language material. Then the students do speaking activities during the practice phase of the lesson to learn this new material.

Key words: listening, oral speech, context, English, experiment.

Е.Курбанова

Некоторые отметки по формированию навыков аудирования на английском языке у студентов языкового вуза

Резюме

Данная статья посвящена рассмотрению рациональных путей формирования навыков аудирования у студентов, изучающих английский язык в профессиональных целях. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и из изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе аудирования является одним из самых важных и необходимых умений которым должен обладать человек, изучающий язык в тех или новых целях. Фонем эта – коллективно отработанный в речи членораздельный звук -различитель значений, строевой элемент языка, и следовательно, - общественно-значимый звук. Понятие фонемы не равно физическому понятию звука; являясь звуком, фонема, в то же время, не может рассматриваться только с акустической точки зрения и в одном ряду с любыми другими звуковыми явлениями.

Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. В статье рассматриваются различные пути презентации словарного состава, грамматики и функционального языка с помощью использования разговорной речи на уроках английского языка, так как общение – это значимая часть урока. С использованием разговорной речи преподаватель имеет возможность новыми материалами. Во время практической части урока практикуется использование разговорной речи закрепления нового материала.

Ключевые слова: аудирование, устная речь, контекст, Английский язык, эксперимент.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏSMİYYƏ BABAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.Əliyev küç.92.Bakı.
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
rasmiyababayeva@mail.ru.

İSMİN SAY KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

Xülasə

Müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə xas deyildir O.Yespersen «A Modern English Grammar on historical principles» kitabında qeyd edirdi ki, kəmiyyət kateqoriyası isimlərdə, əvəzlilərdə və fellərdə fərqləndirilir. Belə ki, şəxs, yiyəlik, qayıdış, işarə əvəzlilərləndirildikdə, habelə indiki qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş zamanlarda üçüncü şəxsin təkində kəmiyyət kateqoriyası öz əksini tapır.

Kəmiyyət kateqoriyası ismin morfoloji əlamətlərindən biridir. Bu əlamət ismi digər nitq hissələrindən asanlıqla ayırır, çünki kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərdə müntəzəm olaraq morfoloji yolla ifadə olunur.

Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyası o/fleksiya şəklində ikili oppozisiya təşkil edir. Bu oppozisiyanın güclü tərəfi ismin cəmidir, çünki ismin tək formasının heç bir morfoloji əlaməti yoxdur.

V.V.Vinoqradov ismin kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edərkən qeyd edirdi ki, ismin cəm kateqoriyası çox mənalı kateqoriyasıdır, onunla müqayisədə ismin tək neqativ və bəzən də sıfır kimi təsir bağışlayır.

İ.P.İvanova, B.B.Burlakova «Müasir ingilis dilinin nəzəri qrammatikası» kitabında qeyd edirdilər ki, ismin tək bazis təşkil edir, ismin cəmi bu bazisə əsaslanaraq düzəlir.

Açar sözlər: dil,termin,tərcümə nəzəriyyəsi,qrammatika,fonetika

Bir sıra struktur dilçilər ismin təklində heç bir şəkilçinin olmamasını «sıfır» suffiks kimi dəyərləndirirlər. Lakin bildiyimiz kimi «o» suffiks morfem deyil, yəni o, sözdən səsli formada ayrılan hissə təşkil etmir. Yaxşı olardı ki, o, «sıfır» eksponent adlandırılın.

Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində ismin cəm formasının formal əlaməti məhsuldar (e(s)) suffiksidir. Bu suffiks ona görə məhsuldar adlanır ki, əksər isimlərin cəmi bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlir. «s»in üç allomorfu var {s; z; iz}. Lakin müasir ingilis dilində ismin cəmini düzəltmək üçün digər qeyri-məhsuldar şəkilçilər də vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) -en şəkilçisi. Bu arxaik şəkilçidir və onun köməyi ilə iki sözün cəmi düzəldilir. Məsələn: *Children and tools tell the truth – Sözüün düzünü uşaqdan xəbər al.*

2) latın dilindən alınma sözlərin sonuna artırılan cəm şəkilçiləri.

-i (nucleus – nucleii)

-a (atratum – strata)

-ae (antenna – antennae).

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar latın dilindən alınma sözlərin cəmi onların sonuna (e(s)) şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlir. Məsələn: *formula – formulae, formulas.*

Deskriptiv dilçilər Harris, Hokket və başqaları qeyd etmişlər ki, «en» şəkilçisi «s»in allomorfudur. Əgər bu belədirsə, demək latın dilindəki «i, ae, a» cəm şəkilçiləri də «s»in allomorfudur. Lakin biz bu fikirlə razılaşa bilmərik, çünki funksional cəhətdən eyni bir funksiyaya xidmət

etsələr də, onlar müxtəlif cür səslənilirlər. Onların funksional sinonim adlandırılması daha məqsəduyğun olardı.

Rus dilçilərindən B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya «İngilis dilinin nəzəri qrammatikası» kitabında qeyd edirlər ki, gəzi isimlədə kəmiyyət kateqoriyası iki (boy-boys, boy's - boys), bəzilərinde bir (table-tables), bəzilərinde isə heç bir oppozisiya təşkil etmir (news information).

Adətən təkdə olan isimləp bir, cəmdə olan isimlər isə birdən çox obyektı bildirir. Bu qayad normal sayılan isimlərə aiddir. Məsələn, table-tables. Lakin təkdə olan isim eyni zamanda həmin obyektin konkret bir sinfə daxil olduğunu da göstərir və o, maddə, mücərrəd məfhum, ölçü vahidi və s.d bildirə bilər. Eyni fikir cəmdə olan isimlərə də aiddir. Onlar təkcə birdən çox obyektı deyil, hiss, maddə növləri, təbiətin obarızlı ifadəsi və s. də bildirə bilər.

Müasir ingilis dilində isimlər sayılan və sayılmayan olamaqla iki əsas qrupa bölünürlər. Sayılan isimlər o isimlərdir ki, həm təkdə, həm də cəmdə işlənir və xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Onların qarşısında qeyri-müəyyənlik artikli miqdar sayları, maye, few sözləri işlənə bilər, onlar how many? sualı ilə müəyyənləşdirilirlər. Məsələn: *a student, four students, many students* və s.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən elmi-metodik vəsaitlərdə bir-birini təkrar edən materiallara yanaşı, yəni təkrar olunmayan materiallarda öz əksini tapmışdır. Substantivləşmiş sifətlər qısa şəkildə Y.Qordon İ.Krılovanın "A Grammar of Present-Day English" kitabındada tədqiq olunmuşdur (parts of Speech), 2nd ed, (M, 1980, s.134). Müasir ingilis dilində sifət müqayisə və üstünlük dərəcələrində substantivləşə və ismin xüsusiyyətlərini qəbul edə bilər. Substantivləşmə Azərbaycan dili materiallarında müşahidə edilir. O taxtapuşun üstündəki qovunlara diqqətli baxdıqdan sonra bir bozumtulunu götürdü və pulunu verdi (R.Güntəkin) Qırmızımtıraqlardan bir-iki kilo almaq lazımdır, Onlardan biri ucaboylu, o birisi isə gödərək idi.

Bu cümlələrdə sifətin azaltma dərəcəsində işlənən sözlərin substantivləşdiyi nümunələrdə verilmişdir. Azaltma dərəcəsində işlənən sifətlərin substantivləşməsinə dair digər nümunələri nəzərdən keçirək. Sintaktik üsulla reallaşan bu hadisə zamanı sifət bir başa yanaşma əlaqəsi və ya idarə əlaqəsi əsasında substantivləşirlər; Məsələn: a) Yanaşma əlaqəsi əsasında substantivləşənlər: Nə üçün kəşviyata bir az diribaşları göndərmirsiniz

Sayılmayan isimlər isə, əsasən aşağıdakılardır:

1) görünməyən maddə və material adları – air, brass, oxygen, sugar və s.;

2) abstrakt (mücərrəd) mənalı isimləp. Bu isimlərr keyfiyyət, əvəziyyət, fəaliyyət, hiss və s. bildirə bilər. Bu qəbildən olan isimləp, adətən, cəmdə işlənir, onların qarşısında qeyri-müəyyənlik artikli, many, few sözləri işlənir. Lakin bəzi hallarda mücərrəd mənalı isimlər «s» şəkilçisi qəbul edir. Bu aşağıdakı hallarda olur:

- nəzm əsərlərində. Bu zaman onlar qrammatik deyil, ekspressiv-poetik məna kəsb edirlər. Məsələn: when sorrows come, they come not single spies, but in battalions. Of all wonders – June;

- həmin ismin mənasında dəyişiklik olarsa – the horrors of the desert.

Material və maddə bildirən sözləp isə aşağıdakı hallarda «s» qəbul edir.

- həmin maddənin nisbətən böyük ərazini əhatə etdiyi bildirərkən – The waters of the Pacific Ocean, the lowlands of the Amazon. The children were on the sands;

- həmin maddələrin müxtəlif növlərini bildirdikdə – Different teas are grown in Azerbaijan. Oils differ very much in quantity;

- metaforik mənada işləndikdə – many waters cannot quench love cümləsindəki waters – illər mənasında işlənmişdir.

Müasir ingilis dilində bir qrup isim var ki, ya yalnız təkdə, ya da cəmdə işlənir. Yalnız təkdə işlənən isimlər singularia tantum, cəmdə işlənən isimlər isə pluralia tantum adlanır. Təkcə işlənən isimlərin cəm forması, cəmdə işlənən isimlərin isə tək forması olmadığı üçün Q.N.Vo-

rontsova qeyd edir ki, bu cür isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası yoxdur. Məsələn: *The first Ayshire cattle were apparently brought to the US in 1922. These cattle were crossed with the native cattle and their influence was lost to the breed; one or two people; 20 police; 20 clergy.*

Göründüyü kimi, göstərilən nümunədəki isimlər arasında morfoloji, sintaktik və semantik baxımdan fikir ayrılıqları var. Bunu əsas götürərək E.A.Kobrina və b. Q.N.Vorontsovanın fikri ilə razılaşırlar.

«Pluralia tantum» başlığı altında gedən isimlər aşağıdakılardır:

- iki hissədən ibarət olan əşya və ya geyim – scissors, tongs, spectacles və s.;
- eyni prosesin dəfələrlə edilməsindən yaranan əşyanı bildirən isimlər – slops, sweepings, earnings, savings, belongings və s.;
- mürəkkəb proseslərin edilməsindən yaranan sözlər – labours – doğum, pains – cəhdlər və s.

Qeyd edək ki, azərbaycanca bu cür demək olmur. Həmin məzmunu azərbaycanca belə vermək olar: “ Mən ispanca az-maz bilirəm”.

C)şəxslər (fərdlər) qrupunu bildirən substantivləşmiş sifətlər the artikl ilə işlənir və cəm mənasını kəsb edir. The old- qocalar, the poor-kasıblar və s.

-Onlar öz ölkələrinin yoxsullarını çapıb –talayırdılar .

2. Yalnız cəm forması olur. Bunlar aşağıdakılardır: Bəzi substantivləşmiş sifətlərin həm tək, həm də cəm forması olur(bu o deməkdir ki, onların kəmiyyətkateqoriyası var). Bura aşağıdakılar daxildir:a) Sosial təbəqə və ya mövqe, hərbi rütbə ,partiyaya münasibət, dini məqam, cins, milliyət, irqi mənsubiyyət, müxtəlif vaxtlara və dövrlərə mənsub olan şəxslər qrupu və s. Bildirən substantivləşmiş sifətlər: nobles, equals, superiors, commercials, domestics , privates, Europeans, Asiatics, whites və s. Bu tip sözlər ayrı-ayrı fərdləri bildirərkən qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə işlənirlər: a noble, a private, a regular, an ordinary, a liberal

Müasir ingilis dilində bəzi isimlərin cəm forması daxili fleksiya, yəni kök saitinin dəyişilməsi yolu ilə düzəlir. Bəzi isimlərin tək forması ilə cəm qrammatik omonim təşkil edir, yəni həm tək, həm də cəmdə onlar eyni cür yazılır. Onların tək və ya cəmdə olması qarşılıqlı qeyri-müəyyənlik artiklinin, miqdar sayların və s. işlənməsi ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, a sheep, three sheep, these sheep və s. Cəm forması bu yolla düzələn isimlərin sayı məhduddur. Məsələn, sheep, deer, fish, swine.

Müasir ingilis dilində ismin cəm kateqoriyasının müxtəlif yolla düzəlməsi kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini dəyişdirmir, yəni tək, həm də cəmdə olan isimlər bir, cəmdə olan isimlər isə birdən çox əşya və ya şəxsi bildirir.

Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edərkən toplu isimlərdən danışmaq olmur. Onların xarakterik xüsusiyyəti həm tək, həm də cəmdə işlənməsidir. Onlardan bəhs edərkən O.Yespersen qeyd edirdi ki, family is / are paradigması əsasən cəmiyyət varlıqları bildirən toplu isimləri əhatə edir: army, band, chorus, government, group, management, crew, staff, team və s.

Müasir ingilis dilində isimlərin sonuna artırılmış «s» şəkilçisi heç də həmişə ismin cəmini bildirmir. Bəzi hallarda ismin sonuna «a» şəkilçisi əlavə etdikdə, həmin isim tamamilə başqa məna kəsb edir ki, bu da yeni sözün yaranmasına gətirib çıxarır.

Məsələn, oil (yağ, sayılmayan) – oils (yağlı boya ilə çəkilmiş şəkil); arm (qol) – arms (silah); honour (şərəf)- honours (orden).

Beləliklə, müasir ingilis dilində isimlərin kəmiyyət kateqoriyasına görə aşağıdakı təsnifatını verə bilərik:

I qrup. Bu qrupa daxil olan isimlərin kəmiyyət kateqoriyası «o/s» morfoloji əlamətə malikdir. Məsələn: table-tables, child-children, man-men və s. Bu qəbildən olan isimlər sayılardır,

yəni onların qarşısında qeyri-müəyyənlik artikli, miqdar sayları və s. işlənir, onlar *how many* sulai ilə müəyyənləşdirilirlər.

II qrupa daxil olan isimlər ya yalnız təkçə, ya da yalnız cəmdə işlənir. *Singularia tantuma* aiddir:

- mücərrəd məfhumları bildirən isimlər;
- maddə və material bildirən isimlər;
- bəzi toplu isimlər;
- ayrı-ayrı səma cisimlərinin adları;
- ölkə adları.

Pluralia tantuma aiddir:

- iki hissədən ibarət olan geyim əşyaları – *trousers, shorts, braces*; iki hissədən ibarət olan alət və əşyalar – *tongs, glasses, pincers* və s.;
- bəzi oyun adları – *cards, billiards, dominoes* və s.;
- toplu isimlər – *people, cattle, clergy* və s.;
- bəzi qarışıq mənədi isimlər – *riches, contents, dregs* və s.

III qrupa daxil olan isimlərin təkli ilə cəmi omonimdir, yəni eyni gür yazılır və deyilir. Bu isimlərin cəmini fərqləndirən morfoloji əlamət yoxdur, onların təkçə və ya cəmdə olmasını kontekst daxilində işlənmələrinin sintaktik xarakteristikasından bilmək olan. Məsələn: *a sheep – a lot of sheep – 5 sheep* və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. В.В.Виноградов. Русский язык, 1947, стр. 147.
2. И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981.
3. И.Ф.Иртеньева. Грамматика современного английского языка (Теоретический курс), 1956.
4. R.A.Close, A.Reference. Grammar for students of English. М., 1979.
5. E.M.Gordon, I.P.Krylova. A Grammar of Present-Day English. М., 1980.
6. E.Hemingway. «To have and have not». М., 1980.
7. Abdullayeva G.Müasir Azərbaycan dili II hissə.(sintaksis) B: Elm və təhsil, 2013.
- 8 A. Axundov Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-qərb nəşriyyatı, 2006
- 9.Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. B:BDU -nəşri, 1999
- 10.Həsənov.Ə. Xəlilov B.Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.B.”Elm və Təhsil”2014 i
- 11.A. Qurbanov “Ürnumi dilçilik”. Bakı :2004
- 12.Veysəlli F.Y.”Struktur dilçiliyin əsasları”, “German dilçiliyinə giriş” B.2016.

R.Babaeva

Number cathegory in English

Summary

This article has been dedicated to the category of number of nouns in Modern English. It is known that the category of number is one of the main morphological categories of the noun. It clearly differentiates the noun from other parts of speech as the category of number only in nouns is regularly expressed morphologically. Not only the examples from the works of some lin-

guists have been given, but also the means of the expression of the category of number of nouns in Modern English have been analysed in this article.

The article is deal about the appropriation process new English term-words is used in Modern Azerbaijan language. In this process the most stage loan-term-words was compared national words including semantic, graphic, phonetic, morphological sides. Also in article is took basis appropriation level of loan-term-words phonetic, graphic, grammatical, orthographical and semantic accommodation. Including is took information about being grouped on composition phonetic and method of writing English words which used in Modern Azerbaijan literary language.

Key words: Language, term, theory of translation, grammar, phonetic.

Р.Бабаева

Категория число в Английском языке
Резюме

Данная статья посвящена категории числа имен существительных в современном английском языке.

Известно, что категория числа является одним из основных морфологических признаков имени существительных. Она четко выделяется существительное на фоне других частей, поскольку число в английском языке регулярно выражается морфологически лишь в существительном. В данной статье не только приведены примеры из работ многих лингвистов, а также анализированы средства выражения категории числа, имен существительных в современном английском языке.

В статье говорится об использовании в азербайджанском языке новых английских слов-терминов и их присвоении. Важным этапом в этом процессе является сопоставление полученных терминов с национальными словами с семантических, фонетических, графических, а также морфологических точек зрения.

В статье основной акцент делается на фонетические, графические, грамматические, орфографические и семантические адаптации в процессе присвоения слов-терминов.

Кроме этого, в статье говорится об использовании в современном азербайджанском литературном языке английских слов, их правописании и группировании по фонетическому составу.

Ключевые слова: язык, термин, теория перевода, грамматика, фонетика.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL ABDULLAYEVA

ADNSU

Dilarə Əliyeva

Abdullazade_konul@mail.ru

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİLİMİZƏ KEÇƏN TERMİNLƏR

Xülasə

Dil zehniyyətin, mənəvi dəyərlərin, mədəni və tarixi həqiqətlərin, adət-ənənələrin və davranış normalarının əksidir. Hər bir xalqın onun tarixi qədər qədim olan özünəməxsus milli dili mövcuddur. Dil əsrlər boyu xalq ilə inkişaf edir, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək ötürülür. Məlumdur ki, dilin bazası sözdür. Söz olmasa dil yarana bilməzdi. Sözüün yaranması informasiya çatdırmaq, ətrafdakı əşya və hadisələri adlandırmaq ehtiyacından yaranmışdır.

Qloballaşma bütün dünya ölkələrinə təsir etdiyi kimi Azərbaycandan da təsirsiz ötüşməyir. Biz qloballaşmanı bir çox sahələrdə hiss edirik. İlk növbədə iqtisadiyyatın qloballaşması – dünya inkişafının bir qanunauyğunluğudur. Qloballaşma mədəniyyət sahəsində daha aydın hiss olunur. Hər yerdə yayılmış internet mədəni qloballaşmada böyük rol oynayır. Turizmin inkişafı, çəkilən yeni filmlərin bir anda dünyanın bir çox ölkəsində yayımlanması, nəşr olunan yeni əsərlərin tərcümə olunaraq bütün dünyaya yayılması qloballaşmanın müsbət təsirinin nəticəsidir. Alınmaların (terminlərin) sürətli axını bir çox elm sahəsində hiss olunduğu kimi, politologiya sahəsində də açıq-aşkar hiss olunmaqdadır. Çünki Azərbaycan dövlətinin siyasəti, onun elmi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı kimi inanılmaz dərəcədə sürətli inkişaf edir.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunan “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə son illərdə dilimizdə işlənən 2000-ə yaxın söz yerləşdirilmişdir ki, bunlar da elm, texnika, məişətin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Təbii ki, elm, texnika, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əlaqələr genişləndikcə, dilə yeni söz və məfhumların gəlməsi gözlənilən prosesdir.

Açar sözlər: qloballaşma, söz yaradıcılığı, alınma sözlər, dil, inkişaf, mədəniyyət

Artıq suveren Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini və dövlətçiliyini möhkəmləndirərək, sosial-siyasi və iqtisadi dəyişikliklər həyata keçirən, sürətlə inkişaf edən, milli maraqları əsas götürərək dünyada sivil, demokratik cəmiyyət quran bir dövlət kimi tanınmaqdadır. Bu gün Azərbaycan dövlətinin həllinə çalışdığı mühüm vəzifələrdən biri də dünya birliyinin bərabər hüquqlu üzvü kimi beynəlxalq aləmdə gedən integrasiya proseslərində yaxından iştirak etmək, xarici ölkələrlə, beynəlxalq və regional qurumlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığı genişləndirmək və bununla da öz milli maraqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti məhz dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabər hüquqlu faydalı əlaqələri inkişaf etdirmək, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etmək məqsədlərinə xidmət edir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr ictimai hadisə olan dilə bu və ya başqa cəhətdən bilavasitə təsir edir. Dəyişmələrin miqyasına uyğun dilə yeni sözlərin daxil olması da müxtəlif mənbə və üsullarla bağlı olur. Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də söz yaradıcılığı prosesi davam edir.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydalarından biri və belə demək mümkünsə, ən birincisi sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesidir. Leksik yolla söz yaradıcılığının bir-bi-

rindən fərqlənən altı üsulu vardır: dialekt və şivələr hesabına, alınma sözlərin hesabına, yeni mənə kəsb etmək hesabına, fonetik tərkibin dəyişməsi ilə, düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına, mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı (3.səh.121). Qeyd etmək lazımdır ki, dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlərin yaranması prosesi nə qədər işlək olsa da, son dövrlər alınmalar hesabına dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi nəzərə cəpəcəq dərəcədə üstünlük təşkil edir. Qloballaşma şəraitində ana dilimizə dövlət səviyyəsində münasibət alınmalara ehtiyatla və məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edir. Son vaxtlar mətbuat səhifələrinə yol tapan bir sıra alınmaların bolluğu publisistik üslubun aydınlıq, kütləvilik, anlaşıqlılıq kimi əsas xüsusiyyətlərini kölgə altına alır. Bir çox sözlərin dilimizdə qarşılığı olduğu halda bəzən onlardan istifadə etməmək və ya qarşılığı ilə paralel işlətmək meyilləri dəb halını almışdır. Məsələn: anket – sorğu, konsulluq – səfirlik, deputat – millət vəkili, effektiv – təsirli, struktur – quruluş, kvorum – yetərsay, auksion – hərrac, petrol – neft, proyekt – layihə, embarqo – qadağa və s. Elə alınmalar var ki, onlar alındığı dildə olduğu kimi işlənir və belə sözlərin qarşılığı olmur, məsələn: internet, komputer, menecer, klaviatura, monitor, motodrom, lisey, disk, disket, depozit və s. 1960-70-ci illərdə təşəkkül tapan bu yeni mərhələdə beynəlmiləlləşmə prosesləri dünya miqyası almaqdadır. Bu halda söhbət sadəcə olaraq müxtəlif ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı asılılığının məkanca genişlənməsindən deyil, həm də ictimai münasibətlərin beynəlmiləlləşməsinin daha yüksək inkişaf pilləsinə qalxmasından gedir. Qloballaşmanın təməli, əsasən, iqtisadiyyat sahəsində yəni, maliyyə bazarlarının əlaqələnməsində atılsa da, hal-hazırda qloballaşma, demək olar ki, bizi əhatə edən bütün sahələrdə açıq-aşkar hiss olunmaqdadır. O, artıq həm elmə, həm siyasətə, həm mədəniyyətə, həm də hüquq sisteminə təsir göstərir. XX əsrin iri transformasiyaları və dərin sarsıntıları dünya tarixində global siyasi və iqtisadi integrasiyanın, heyvətətimiz elmi-texniki tərəqqinin vüsətinin, həm bütövlükdə dünyanı, həm də ayrı-ayrı dövlətləri, cəmiyyətləri və fərdləri kökündən dəyişdirmiş, demokratik ideyaların və liberal baxışların geniş yayılmasının başlanğıc dövrü kimi qalacaqdır. Düzdür, qloballaşmanın yüksək elmi-texniki tərəqqiyə, transmilli korporasiyaların sürətli inkişafına, maliyyə bazarlarında daim baş verən sıçrayışlara, mədəniyyət və siyasət aləmində baş verən yeniliklərin bir anda bütün dünyaya yayılmasına təsiri danılmazdır. Bununla bərabər, dünya məkanının bir hissəsində tərəqqinin inkişafı və digər tərəfdə də geri qalmış dövlətlərin və cəmiyyətlərin olması faktı istisna deyil. Qloballaşma bütün dünya ölkələrinə təsir etdiyi kimi Azərbaycandan da təsirsiz ötməyir. Biz qloballaşmanı bir çox sahələrdə hiss edirik. İlk növbədə iqtisadiyyatın qloballaşması – dünya inkişafının bir qanunauyğunluğudur. İqtisadiyyatın artan qloballaşması kapitalın yerdəyişmə miqyasının və tempinin kəskin artımında ifadə edilir. Ölkəmizin iqtisadi inkişafının bu günkü səviyyəsi göz qabağındadır. Müstəqillik qazandığımız qısa müddət ərzində respublikamızda gedən yüksək inkişaf (kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yaradılan şərait və ayrılan maliyyə, yeni fabrik və zavodların açılışı, neft sənayesinin inkişafı, inşaat sektorundakı heyvətətimiz irəliləyiş və s.) bir fakt olaraq inkar olunmazdır. Qloballaşma mədəniyyət sahəsində daha aydın hiss olunur. Hər yerdə yayılmış internet mədəni qloballaşmada böyük rol oynayır. Turizmin inkişafı, çəkilən yeni filmlərin bir anda dünyanın bir çox ölkəsində yayımlanması, nəşr olunan yeni əsərlərin tərcümə olunaraq bütün dünyaya yayılması qloballaşmanın müsbət təsirinin nəticəsidir. Lakin digər tərəfdən məşhur beynəlxalq mədəni hadisələr milli fenomenləri sıxışdırıb aradan çıxara və ya onları beynəlmilələ çevirə bilər. Çoxları bunu milli mədəni dəyərlərin itkisi kimi qiymətləndirir və milli mədəniyyətin dirçəlişi üçün mübarizə aparır.

Onu da qeyd edə bilərik ki, bu çoxçalarlı dünyamızın yaxın gələcəkdə tam eyni, həmahəng, yeknəsək bərqərar olması inandırıcı gəlmir. Müxtəlif sivilizasiyaların aradakı fərqləri ortadan götürərək bir sivilizasiyada birləşəcəyi və vahid sivilizasiyada təşəkkül tapacağına əsas verən sübut və faktlar mövcud deyil. Odur ki, qloballaşmaya dəhşətli və təhlükəli bir hadisə

kimi baxmağa əlimizdə heç bir əsas yoxdur. Əksinə, milli dəyərlərimizi qoruyaraq dünyaviləşmək, inkişaf etmək və bəzən də öz milli adət-ənənələrimizin müsbət cəhətlərini və üstünlüyünü bütün dünyaya göstərərək xalq kimi, millət kimi aliliyimizi sübut edə bilərik. Hal-hazırda mövcud olan kütləvi informasiya vasitələrindən (KİV) və millətlərarası əlaqələrdən istifadə edərək bu missiyanı layiqincə həyata keçirmək mümkündür.

İstənilən dilin leksikologiyası dilin ən dinamik səviyyəsi sayılır. Belə ki, yeniliklər, insan təfəkkürünün qavradığı və qəbul etdiyi anlayışlar ilk növbədə sözlə ifadə olunur. Qloballaşmanın informasiya bolluğu üçün zəmin yaratması şübhəsizdir və məhz bu prosesin nəticəsində dilin leksik səviyyəsinə güclü söz axını başlayır. Beləliklə, sözləmə söz yaradıcılığının əsas üsuluna çevrilir. Terminalogiya leksikanın xarici təsirlərə daha tez məruz qalan hissəsidir və bu layda qloballaşmanın dilə təsiri nəzərə cərpacaq dərəcədə aydın hiss olunur. Əlbəttə ki, terminlər dildə mövcud olan müxtəlif yad dil vahidlərinin toplusu sayılmamalıdır, onlar müəyyən bir prosesdir ki, bir hissəsi bir dildən başqa bir dilə birbaşa keçir, bir hissəsi isə birbaşa keçmək hüququna malik deyil. Bir dildən başqa bir dilə keçən sözlər informasiya xarakterli leksik, semantik, üslubi və sintaktik elementlərdir (söz birləşmələri), digərləri, yəni müstəqil keçə bilməyənlər isə qrammatik vahidlərdir. Birincilər dilə sözləmə üsulu ilə daxil olursa, ikincilər dildə qarşılıqlı müəyyənləşdirməklə ifadə olunan vahidlərdir. Ölkələri arasında keçirilən musiqi yarışması), kompakt disk (kiçik həcmli, yığcam disk), şou (əyləncəli proqram), postmodernizm (bütün qaydaları, formaları inkar edən cərəyan), prodakşın, prodüser, vizual, virtual, transfer, prezentasiya, pult, reper, krosnı, fotoşop, ofset (çap üsulu), rataprint, adapter, performans, şarm, DVD, silikon, dizayn və s.

Dillərin ümumi inkişafına təsir göstərən amillərdən biri də bu dövrdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolunun daim artmasıdır. Müasir dövrdə kütləvi kommunikasiya vasitələri içərisində ictimai həyatımıza daxil olub onun üzvi bir hissəsinə çevrilən elektron cihazlarının rolu böyükdür. Bu texnologiyanın sosial-ictimai həyatımızda, məişətimizdə yaratdığı yenilikləri tam keyfiyyətli inqilabi çevriliş hesab etmək lazımdır. Əvvəlki kommunikasiya vasitələrinin rolunu zəiflətmədən demək lazımdır ki, bu vasitələr ədəbi dilin inkişafına, xüsusən onun leksik qatının zənginləşməsinə çox böyük təsir göstərir.

Texnologiya ilə bağlı termin və terminvari sözlərə daha çox kompüter, mobil telefon, telekommunikasiya, audio və video aparatların texnoloji sistemi ilə bağlı adlar və s. daxildir. Təbii ki, kompüter və mobil aparatlardan kütləvi istifadə bu sahədəki dil vahidlərinin də tezliklə kütləviləşməsi və ümumişləklilik qazanması ilə nəticələnməkdədir. Belə ki, kompüterlə bağlı; skayner, sayt, printer, klaviatura, mışka, monitor, noutbuk, netbuk, fayl, disk, fləş, e-mail, veb-sayt, çat, monipulyator və s. Mobil telefonla bağlı; mobil, kontur, çat, memori kard, ekvalayzer, taymer, displey, mesaj, sms, mms, o cümlədən müxtəlif telefon adları – Nokio, Samsunq, Ayfon və s. kimi terminlər demək olar ki, ümumişləklilik qazanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlə bağlı terminlər həyatımızın daha geniş sahələrini əhatə edir. Buraya musiqi, ədəbiyyat, rəssamlıq, heykəltəraşlıq və memarlıq, nəşriyyat-poliqrafiya sənətlərinin ən yeni nailiyyətlərini əks etdirən dil vahidləri daxildir. Belə vahidlərin böyük bir qismi geniş işləklilik dairəsinə daxil olduğundan artıq demək olar ki, ümumişlək terminlər sırasına keçmək üzrədir. Mədəniyyətlə bağlı son illərdə dilimizə daxil olan termin və ya terminaloji leksikaya təxminən aşağıdakılar daxildir: fonogram (musiqinin lent yazısı), aranjiman (musiqi notlarının alətlərə uyğun olaraq qruplaşdırılması), klip (musiqili qısa video yazı), avrovijn (Avropa çipsi, biq-maq, laxmacun, tayd, persil, blendamed, kolqeyt, akvafreş, beta, çempion, final, fanta, coca-cola, sprayt, pepsi və s. kimi Avropa mənşəli olub, hələlik yalnız adi danışiq dilində işləklilik qazanan sözlərin gələcək taleyi cəmiyyətin milli dəyərlərinə münasibətindən asılı olacaqdır. Düzdür, bu məhsulların marka adları demək olar ki, beynəlmiləl xarakter daşıyır və bunları dəyişmək mümkün deyildir. Alınmaların (terminlərin)

sürətli axını bir çox elm sahəsində hiss olunduğu kimi, politologiya sahəsində də açıq-aşkar hiss olunmaqdadır. Çünki Azərbaycan dövlətinin siyasəti, onun elmi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı kimi inanılmaz dərəcədə sürətli inkişaf edir. Son vaxtlar siyasət aləmində daha çox işlə-nən bir neçə sözə nəzər salaq: məsələn, televiziya, radio və mətbuatda tez-tez rast gəldiyimiz “adekvat” sözü (Adekvat addımlar atılmışdır).

Adekvat (lat. Adaeguatus bərabər tutulmuş) – oxşar, müvafiq, uzlaşan, mütənasib (2. səh.7). Adyudikasiya - ərazi mübahisələri dinc yol ilə həll olunduqda beynəlxalq arbitraj və ya məhkəmə qərarları vasitəsilə ərazini əldə etmək üsulu (2. səh.8). Ümid edirik tezliklə Qarabağ ərazisi adyudikasiya üsulu ilə Azərbaycana qaytarılacaqdır.

Akkreditləşdirmə (lat. accredere inanmaq) – diplomatik nümayəndənin vəzifəyə təyin olunması və işə başlaması proseduru (2. səh.9).

Alyans (fr. alliance) – ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün ayrı-ayrı şəxslərin, siyasi partiyaların və ya dövlətlərin ittifaqı, birliyi (2. səh.10).

Debatlar (fr. debats) – hansısa iclasda, yığıncaqda fikir mübadiləsi, müzakirə (4. səh.70).

Denaturalizasiya (lat. De...ləğvetməni bildirən önşəkilçi+naturalis təbii) – müvafiq dövlətin vətəndaşlığının (təbəəliyinin) itirilməsi (2. səh 79).

Determinasiya (< lat. determinatio səbəbiyyət, müəyyənətmə) – bir xassənin, hadisənin digər xassəyə, hadisəyə müəyyənədicisi təsir göstərdiyi halın qeyd olunması üçün istifadə olunan termin (2. 80). Determinasiya termini ilk dəfə elmə alman alimi K. Qayder tərəfindən 1900 - cu ildə gətirilmişdir. Nümunələrdən də, görünür ki, politoloji terminlərin böyük əksəriyyəti avropa mənşəli (əsasən, latın, fransız və yunan mənşəli) alınmalardan ibarətdir. Lakin bununla yanaşı kalka üsulu ilə yaranan siyasi terminlər də az deyil. Məsələn, bəyannamə, bilavasitə seçkilər, birbaşa seçkilər, birlik, cəmiyyət, çoxpartiyalılıq, daxili siyasət, elektron hökumət, etimadnamə, hüquqi siyasət, neft strategiyası və s. (2. səh 227).

Alınmaların dilə axını onu zənginləşdirməklə yanaşı, digər tərəfdən, alınma sözlərin milli sözlər üzərində hegemonluğuna gətirib çıxarır. Ona görə də, dilə yeni sözlər daxil edər-kən tələsmədən, ehtiyatla davranmaq lazımdır. Əgər dildə həmin məfhumu ifadə edə bilən söz və ifadə mövcuddursa, alınma sözün dilə gətirilməsinə lüzum yoxdur. Çünki bu zaman dildə paralellik yaranır və bu da dilin təmizliyinə xələl gətirir. Düzdür, bəzən sözləmə nəticə-sində dildə yaranan paralellik mənə çalarlarının yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, dili-mizdəki ağ və qara sözlərinə dublet kimi yaranan bəyaz və siyah ifadələri daha poetik səslə-nir. Lakin bunu bütün alınmalara aid etmək olmaz. Odur ki, istənilən halda yeni məfhum və informasiyanın məhz alınma sözlərlə çatdırılması düzgün deyil. Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat yalnız əcnəbi sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına da zənginləşməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Bu imkanlar hesabına xeyli sayda termin yaradılsa da, təbii ki, bu, kifayət deyil. Dilin terminoloji qatı daxili imkanlar hesabına zənginləşdikdə dilin daha qədim tarixə malik olması faktı sübut olmuş olur. Ümumiyyətlə, dil normalarında baş verən təkmilləşmələ-ri və dəyişmələri məhz qloballaşmanın təsiri kimi izah etmək və birmənalı şəkildə qəbul et-mək olmaz. Çünki, dil əsrlər boyu müəyyən dəyişikliklərə uğrayır, cəmiyyətdəki dəyişiklik-lər onun inkişafına və təkmilləşməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili də yarandığı vaxtdan tari-xin müxtəlif mərhələlərində inkişaf yolu keçərək formalaşmışdır.

Təbii ki, elm, texnika, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əlaqələr genişləndikcə, dilə yeni söz və məfhumların gəlməsi gözlənilən prosesdir. Müasir dövrümüzdə incəsənət sahəsində işlənən bəzi sözlərə nəzər salaq:

ART-BİZNES is.[ing.art “incəsənət” +ing. Business “iş, məşğuliyyət”] – İncəsənət biznesi. (1 səh 35)

ART-DEKO is. [fr. Deco “dekorativ incəsənət”] Memarlıq, moda, rəssamlıq, mübel dizaynı sahələrində işlənən modernizm və neoklassisizmin sintezi olan eklektik üslub. (1. 36)

ART-TERAPİYA is. [ing. Art “incəsənət” + lat. therapia “müalicə”] tib. inc. İncəsənət və yaradıcılığa əsaslanan psixoterapiyanın bir növü. Art-terapiyanın köməyi ilə pasiyentin psixoseksual vəziyyətinə təsir göstərmək mümkündür.

AVROVİZİYA is. Avropa ölkələrinin mahnı müsabiqəsi, yarışma (1.39)

DƏFİLƏ is. [fr. defile “keçid”] Yeni kolleksiyadan olan geyimlərin modellər üzərində nümayişi. Adətən podium üzərində iyirmi dəqiqə davam edir. (1.63)

DRES-KOD is. [ing. Dress code “geyim kodeksi”] Müəyyən müəssisə, təşkilat və idarələrə ziyarət üçün nəzərdə tutulan uyğun geyim formaları. (1. 69)

EBRU is. [fars. Suyun üzü] Xüsusi məhlul qatılmış su üzərində rəngli boyalarla şəkil çəkib kağız və ya parçaya hopdurulmaqdan ibarət rəssamlıq növü. (1.71)

EKSPOMƏRKƏZ is. Ekspozisiyaların (sərgilər) hazırlanması və nümayişi mərkəzi (bir qayda olaraq beynəlxalq iştirakla).

EMO is. [ing. Emo; emotional sözündən] Eyniadlı musiqi üslubu əsasında yaradılan gənclərə xas submədəniyyət. Emosiyanı ifadə etmə, ədalətsizliyə qarşı çıxmaq, həssaslıq və depressivlik emonun əsas xüsusiyyətləridir (1.79).

Qloballaşmanın dünya ölkələri arasındakı əlaqələrə təsiri nəticəsində xalqların özünə-məxsus adət-ənənələrində də müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bəzi ölkələrə məxsus adətlər digər ölkələrdə də yayılmağa başlayır. Buna misal olaraq Hellouin bayramının adını çəkə bilərik. Bu hər il 31 oktyabrda qeyd olunan müasir balqabaqlar bayramıdır. Bayram müasir Böyük Britaniya və İrlandiya ərazisində yaşayan Şotland xalqı Keltlərin adətləri əsasında hazırlanmışdır. Bu bayram hal-hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində, eyni zamanda Azərbaycanda da gənclər arasında qeyd edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. AMEA Nəsimi adına dilçilik institutu, Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti, Bakı 2016, 268 səh.
2. Politologiya izahlı lüğəti, Şərq-Qərb, Bakı 2007.

K Abdullaeva

Terms that have come to our attention in the era of globalization Summary

Language is reflection of culture, traditions, national values and history. Each nation owns individual national language that equals it's antiquity. Lingua develops with nation for centuries. Obviously, language has no base and it could not be created without words. Existence of words needed for giving information, name items and circumstances.

Globalization impacts to all countries in the world and Azerbaijan as well. We feel the influence in the several branches. Firstly, globalization of economy which is appropriate to world development. Globalization seems more evidently in the cultural area. Massively spread Internet has great role in globalized culture. Development of Tourism industry, new produced movies and translated books are introduced to the world just in a second, also this is positive sight of globalization. Increasing number of terminology comes across in many scientific fields, in politics as well. Azerbaijan Republic's policy develops as well as its economy

and science. Scientific council of Azerbaijan National Academy of Sciences named after Nasimi arbitrate in “dictionary of new words and new meanings” dictionary in which included approximately 2000 words about science, technology. In fact progress of science, economy and technology, flourishing of culture and art creates natural process.

Key words: globalization, word creativity, borrowed words, language, development, culture

К.Абдуллаева

Термины в ходящие в язык в эпоху глобализации

.Резюме

Язык является отражением менталитета, духовных ценностей, культурных и исторических истин, традиций и поведенческих норм. У каждой нации есть свой национальный язык, который так же древний, как и его история. Язык развивался вместе с народом на протяжении веков и передается от языка к языку, из уст в уста. Известно, что языковой базой является слово. Без этого язык не мог бы сформироваться. Появление слова происходит от необходимости передавать информацию, называть объекты и события, окружающие ее. Поскольку глобализация затрагивает все страны мира, Азербайджан тоже не остается не затронутым. Мы чувствуем глобализацию во многих областях. Прежде всего, глобализация экономики - это закономерность мирового развития. Глобализация более выражена в культурной сфере. Широко распространенный Интернет играет важную роль в культурной глобализации. Положительное влияние глобализации - это развитие туризма, одновременный выпуск новых фильмов во многих странах мира, перевод и распространение новых публикаций по всему миру.

Быстрый поток заимствованных слов (терминов) явно ощущается в области политической сфере, как и во многих научных областях. Потому что политика азербайджанского государства, развивается с такой невероятной скоростью как его науки, культура и экономика. В словаре «Новых слов и новых значений», опубликованном решением Ученого совета Института языкознания им. Насими, было использовано около 2000 слов, охватывающих различные области науки, техники и жизни за последние годы. Естественно, что по мере развития науки, техники, экономики и расширения культурных и художественных связей в язык должны входить новые слова и понятия.

Ключевые слова: глобализация, словообразование, заимствованные слова, язык, развитие, культура

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Vilayət Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL ALLAHYAROVA
ADPU Şəki Filialı
Şəki şəhər, M.Ə.Rəsulzadə,305
konulallahyarova@yahoo.com

“DRAYZERİN ƏSƏRLƏRİNDƏKİ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ”

Xülasə

Söz yaradıcılığı dilçiliyin maraqlı sahələrindən biridir. Dilin lüğət tərkibi yeni sözlər vasitəsilə daima zənginləşir. Sosial həyatın müxtəlif sferalarındakı dəyişikliklər də dilin inkişafına təkan verir. Mürəkkəb sifətlərin öyrənilməsi bizim ölkəmizdə bir o qədər də yeni sahə deyil. İstər xarici, istərsə də yerli dilçilər bu məsələyə dəfələrlə müraciət etmişlər. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik elminin bu sahələri arasında mürəkkəb sözlərin təhlili və araşdırılması qənaətbəxş səviyyədə tədqiq edilməmişdir. Buna görə də mürəkkəb sifətlərin leksik– semantik təhlili məsələsibü işin əsas mövzusu olaraq seçilmişdir. Mürəkkəb sifətlər bizim ünsiyyətimizin əsas fiqurlarından biridir və onların düzgün seçilməsi və yerində istifadəsi ən ümdə məsələlərdən biridir.

İngilis dilindəki mürəkkəb sözlərin digər dillərdə mövcud olan mürəkkəb sözlərdən fərqli iki mühüm xüsusiyyəti var. Birincisi, mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər sərbəst formalarlardır. Belə ki, onlar özlərinin mənaları ilə müxtəlif şəkildə işləyə bilərlər. İkinci xüsusiyyət isə ingilis dilində ən çox iki kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlərin üstünlük təşkil etməsidir.

Tədqiqatın əsas məqsədləri arasında aşağıdakı sahələrə müraciət edilib:sərbəst söz birləşmələri və mürəkkəb sözləri bir-birindən fərqləndirmək, mürəkkəb sifətlərin struktur-semantik təhlilini vermək, orfoqrafik baxımından mürəkkəb sifətlərin təhlili və mürəkkəb sifətləri konkret bir müəllifin əsərlərindən araşdırmaq. Bu məqalədə müəllif məsələni həm sinxronik, həm də ki daixronik nöqteyi nəzərdən, eləcə də semantik əksliklərin verilməsi metodu və mürəkkəb sifətləri təşkil edən komponentlərin sözbəsöz tərcüməsi üsulundan istifadə edib.

Açar sözlər: mürəkkəb sözlər, mürəkkəb sifətlər, sinxronik, diaxronik, mənə

Mürəkkəb sözlər tərkib və bağlayıcı elementlərin növünə, aid olduğu nitq hissəsinə və hər bir nitq hissəsinin tərkibində müxtəlif formalarına görə təsnif olunur. Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında biz mürəkkəb sözləri digər xüsusiyyətlərə görə təsnif olunduğunu görə bilərik. Məsələn mənə və quruluş baxımından mürəkkəb sözlərin təsnifatı.

Mürəkkəb sözlər lüğət fondunun ayrılmaz bir hissəsidir. Onlar mənə və forma baxımından onları təşkil edən tərkib hissələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Eyni zamanda mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri müxtəlif kök quruluşuna görə fərqlilik təşkil edir. Məsələn, week-end, office-management, postage-stamp, aircraft-carrier, fancy-dress-maker vəs.

Mürəkkəb sözlər digər lüğət vahidləri kimi qrammatik, sistaktik və semantik formaların yaradılmasında iştirak edir. Digər tərəfdən mürəkkəb sözlər sərbəst söz qrupları arasında

sıx əlaqə yaradır. Mürəkkəb sözlər ən azı iki sözün və ya kökün birləşməsi nəticəsində yaranır.

İngilis dilinin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Bu dildə mövcud olan sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərə ayrılır. Mürəkkəb sözlər dildə sərbəst şəkildə mövcud olsa, ən azı iki kökdən ibarət olan sözlərdir.

İngilis dilindəki mürəkkəb sözlərin digər dillərdə mövcud olan mürəkkəb sözlərdən fərqli iki mühüm xüsusiyyəti var. Birincisi, mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər sərbəst formalarlardır. Belə ki, onlar özlərinin mənaları ilə müxtəlif şəkildə işləyə bilərlər. İkinci xüsusiyyət isə ingilis dilində ən çox iki kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlərin üstünlük təşkil etməsidir. Məsələn: *motherland*, *mankind*, *schoolboy* və s.

Lakin ingilis dilində müstəsnaqlıq təşkil edən mürəkkəb sözlər də var. Məsələn, *Mother-in-law*, *deaf-and dumb* və s. Bu cür sözlərin yazılışı, tələffüzü, tərkib hissələri arasındakı əlaqənin öyrədilməsi sözün bütöv leksik vahid kimi anlaşılmasına kömək edir.

Bütün digər ayrılmaz söz vahidləri kimi mürəkkəb sözlər müəyyən bir sistem şəklində qrammatik formaları, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri ilə formalaşır. Mürəkkəb sözlərin struktur ayrılmazlığı spesifik məna ifadəliliyinə, xüsusi vurğu və yazı formasının yaranmasına şərait yaradır. Mürəkkəb sözlər bir tərəfdən sərbəst söz birləşməsindən tamamilə fərqlənir, digər tərəfdən isə söz və sərbəst söz qrupları arasındakı sərhədi müəyyənləşdirir.

Quruluş baxımından mürəkkəb sözlər tərkib hissələri bir-birini xüsusi sıra və ardıcılıqla izləyir. Mürəkkəb sözü təşkil edən komponentlərdən biri onun struktur və semantik mərkəzini təşkil edir. Birinci hissənin həm leksik-qrammatik, həm də semantik xüsusiyyətlərini şərtləndirdiyinə görə başlıq əsas əhəmiyyət kəsb edir. Maraqlıdır ki, bəzi birləşmələrdə köklər və söz formaları arasındakı fərqi olduğunu qeyd etməkləzəmsə də bu fərq xüsusən mürəkkəb sifətlərdə daha barizdir. *Long*, *wide*, *rich* kimi sifətlər müqayisə dərəcələrinin qrammatik formaları ilə xarakterizə olunur, məsələn, *longer*, *richer*, *wider*. Müvafiq mürəkkəb sifətin komponentləri sırasında isə qrammatik müstəqilliyi yoxdur və bu kimi dərəcə kateoriyasına malik sözlər yalnız nitq hissəsi mənasını saxlayır, məsələn, *age-long*, *oil-rich*, *inch-wide* müqayisə dərəcələri yaratmırlar.

Fonetik baxımdan da mürəkkəb sözlərin özünə məxsus vurğu quruluşu var. Mürəkkəb sözün komponentləri bu quruluşu formalaşdırarkən heç bir fonemik dəyişikliyə məruz qalmırlar, ancaq yeni söz formalaşdığına görə yeni vurğu quruluşu formalaşır.

Mürəkkəb sözlərin 3 cür vurğu qəlibi:

1. birinci komponentin üzərinə düşən vurğu
2. hər iki komponentin (birinci əsas, ikinci isə ikinci dərəcəli olmaqla) üzərinə düşən vurğu
3. hər iki komponentin (hər ikisi birinci dərəcəli olmaqla) üzərinə düşən vurğu.

Mürəkkəb sözlər mürəkkəblik quruluşuna və birləşdirici elementinə görə müxtəlif növlərə ayrıla bilər:

1) Ən çox üstünlük təşkil edən heç bir birləşdirici elementin olmadığı mürəkkəb sözlər. Məsələn, *heartache*-isim, *heartbreaking*-sifət, *heart-beat*-isim.

2) Sait və samitlərin birləşdirici olduğu mürəkkəb sözlər isə çox azdır. Məsələn, *speedometer*, *statesman*, *handicraft*.

3) Sözönləri və kök şəkilçiləri vasitəsilə yaranan mürəkkəb söz. Məsələn, *up-to-up*, *forget-me-not*, *son-in-law*.

Quruluşuna görə mürəkkəb sözlər aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) Yalnız sadə kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlər: *film-star*.

2) İki elementindən ən azı birinin düzəltmə söz olduğu mürəkkəb sözlər: chain-smoker.

3) Elementlərindən biri mürəkkəb sözdən ibarət olanlar: wastepaper-basket.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında sıx və bölünməz əlaqə var və bu cür əlaqənin olması onların cümlə daxilində bir semantik vahid kimi istifadəsi üçün şərait yaradır. Mürəkkəb sözün bütövlüyü onun bölünməz vahid olmasında özünü göstərir. (1,s.108) Eyni zamanda bu bölünməzlik digər nitq hissələrinin onların daxilində işlənməməsi üçün şərait yaradır.

Məsələn, “sunbeam” mürəkkəb sözünü artikl və ya sifətlə təyin etmək olar, a sunbeam və ya a light and unexpected sunbeam şəklində istifadə edə bilərik, amma bu cür isimə aid olan və onu təyin edən təyinedicilərin mürəkkəb sözlərin daxilində istifadə edə bilmərik. Çünki bu mürəkkəb sözlərin komponentləri artıq müstəqil sözlər deyil, morfemlərdir.

Mürəkkəb sözlərin orfoqrafik cəhətdən təsnifatına nəzər yetirsək əgər görərik ki, onların aşağıdakı növləri var: ayrı, bitişik və defislə yazılan mürəkkəb sözlər. Məsələn, ice cream, full moon, half sister, post office, middle class, attorney general ayrı; One-half, eighty-six, merry-go-round, mass-produced, mother-in-law, one-third, well-being, over-the-counter, daughter-in-law defislə; Cannot, baseball, upstream, grandmother, weatherman, railroad, upstream, sometimes, earthquake, moonlight, sunflower, fireworks bitişik yazılır.

Bəzi mürəkkəb sözlərin yazılışında, xüsusilə də bura mürəkkəb isimlər aiddir ki, həm defislə, həm də ki bitişik yazılır. Məsələn, war-time, war-path, money-lender və s. kimi sözlər həm defislə, həm də ki bitişik yazılır ki, bu sözlərin hər iki qaydaya tabe olması lüğətdən lüğətə, müəllifdən müəllifə fərqli məqamlardır.

Mürəkkəb sözlər semantik baxımından mənalı vahidlərdir və bu cür quruluşa malik olan sözlərin leksik mənası da onları təşkil edən komponentlərin leksik mənasından ortaya çıxır.

Bəzən isə bu leksik vahidlərin tərkib hissələri çoxmənalı sözlərdən ibarət olur. Məsələn, “board” sözü çox mənalı sözdür, Azərbaycan dilinə tərcümə eləsək əgər fərqli anlayışları ifadə etməyini görə bilərik. “Board” - 1. lövhə, taxta; 2. idarəetmə, şura, kollegiya 3. səhnə 4. bort 5. yeməyin qiyməti və s. bu o deməkdir ki, “board” sözü formalaşdırdığı mürəkkəb sözlərinin bir komponenti kimi fərqli fərqli leksik mənalara ortaya qoyur. Chess-board, white-board, blackboard, skateboard, car-board, paste-board, school-board, board-room kimi sözləri nümunə göstərə bilərik. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzən də mürəkkəb sözlərin leksik mənası onu təşkil edən komponentlərin həmin vahid daxilindəki sırasından və ya yerindən asılıdır.

Belə ki, müasir ingilis dilində həm fruit-market, həm də ki market-fruit kimi sadəcə olaraq onu onu təşkil edən komponentlərin bu sözün içindəki sırasından və ya yerindən fərq var və təbii ki, bu fərqlilik mürəkkəb sözün mənasına birbaşa təsir edir. Fruit-market deyildik də meyvə bazarı, market-fruit deyildik də isə satış üçün nəzərdə tutulmuş meyvə mənası fərqləndirilir. Life-boat, boat-life; school-board, board-school; dog-house, house-dog kimi sözlər də eyni qəbildəndir.

Mürəkkəb sözlərin formalaşması və onların məsuldarlığı haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində demək olar ki mürəkkəb sözlər bütün nitq hissələrinə aid söz qruplarında var. Mürəkkəb sifətləri təşkil edən komponentlər də mürəkkəb sözlər kimi həm sifət həm də başqanıtq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn, sifət+sifət, isim+isim+ed, zərf+sifət, sifət+isim, sifət+fel+ing və s.

Bu cür müxtəlif nitq hissələrinə aid olan komponentlər tərəfindən düzələn mürəkkəb sifətlərin təhlilinə Drayzerin əsərlərindən seçilmiş aşağıdakı cümlələr vasitəsilə nəzər yeti-

rək. She is still beautiful, it is true, a fair, *full-brown*, matronly creature not more than thirty-five, looking perhaps thirty, feeling alas, that she was a girl and still as attractive as ever. Bu cümlədə mürəkkəb sifət sifət+sifət forması əsasında düzəlib və bizim dilimizə “tam yetişməmiş” “müəyyən yaş həddinə çatmamış” kimi tərcümə olunur. (4, s.218)

Couperwood could tell from looking at him that he must have a fund of information concerning very current Chicagoan of importance and this fact alone was certain to be of value. Then the old man was direct *plain-spoken, simple appearing* and wholly unpretentious qualities which Couperwood deemed invaluable. Bu cümlədə mürəkkəb sifətlər sifət+feli sifət (I,II) forması əsasında düzəlib və haqqında söhbət gedən şəxsin xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə edir. (4, s.25)

By that time, though, the Russian revolution had occurred- Ten days that shock the World and to Ernita, as she said to me, this seemed a *heaven-sent* solution of all her social desire. (5, s.211) Bu cümlədə mürəkkəb sifət isim+feli sifət (II) vasitəsilə düzəlib və mürəkkəb sifətin birinci komponenti olan “heaven” sözü İngilis dilində adətən nida cümlələrinin tərkib hissəsində dua və alqış mənasını ifadə edən tərkibi formalaşdırır və “Allah” mənasını ifadə edir, ikinci komponent isə keçmiş zamanın feli sifət formasında istifadə olunmuşdur və “xüsusi yerə getmək” anlayışını ifadə edir. Tərcüməsi isə “Allah tərəfindən göndərilmiş” kimi başa düşülür və bu sözün həqiqi mənasından daha çox məcazi mənanı ifadə edir.

İngilis dilində mürəkkəb sifətlərin əmələgəlmə üsulları arasında ritmik cəhətdənəhəngdarlıq təşkilədən komponentlərin iştirakı ilə formalaşan sözlər də vardı. Bu forma aşağıdakı cümlədə öz reallığını tapır.

To this satisfaction she had, on a few recent occasions when he had seen her, unbent sufficiently to talk to him in a friend and even intimate way for she was by no means *hoity-toity*, but a thinking, reasoning being of the profoundest intellectual or rather the highest artistic tendencies. (4, s.426)

Bu cümlədə istifadə olunmuş mürəkkəb sifət sifət+sifət konstruksiyası əsasında və ritmik cəhətdən əhəngdarlıq təşkil edən komponentlərin iştirakı ilə formalaşmış və semantik nöqteyi nəzərdən “səsli-küylü” bəzən də “təkkəbbürlü, dəyməduşər” mənasında tərcümə olunur.

Beləliklə yuxarıda verilmiş nümunələri təhlil edərək görürük ki, mürəkkəb sifətlər yalnız sifət komponentləri ilə deyil, eyni zamanda başqa nitq hissələrinə aid olan komponentlər vasitəsilə də düzələ bilər.

Digər bir kontekstdə: He had short side burns-*reddish-brown* – which stuck out quiet defiantly, and his eyebrows were heavy.

Bu cümlənin mürəkkəb sifət komponentlərini təhlil etsək görürük ki, birinci tərəf ayrılıqda kiçiltmə mənasını ifadə edir. Ancaq ikinci component quruluş baxımından sadə sifətdir. Konteks daxilində isə “qırmızımtıl qəhvəyi” və ya “qırmızıtəhər qəhvəyi” mənasını ifadə edir.

Aşağıdakı cümlədə istifadə olunmuş digər bir nümunəyə nəzər yetirək.

The English women, the majority of them remote, *ultra-conservative* simple in their tastes, lifted their eyes. Cowperwood sensed the situation but said nothing. He loved Aileen, and she was satisfactory to him at least for the present, anyhow, beautiful.

Bu cümlədə istifadə olunmuş mürəkkəb sifət komponentləri nitq hissəsi baxımından hər iki sisifətdir, amma rəng mənasını ifadə etmir. Bütöv cümlənin mənasına fikir versək sifətin mənası Azərbaycan dilinə bu məzmun daxilində “son dərəcədə konservativ” “həddindən artıq mühafizəkar” mənasına uyğun gəlir.

Aileen was seated on the curved arm of a stone bench, green grass at her feet, *a pink-and-white* parasol with a lacy edge held ialy to one side: her rounded, vigorous figure clad in the latest mode Paris, a white and *blue-and white* banded straw hat, *wide-brimmed*, airy shading her lusty, animal eyes. A refreshing thing in its way, a little showy, as everything that related to her was and inclined to arouse jealousy in those not so literally endowed by life but fine as a character piece. In the warm glow of the guttered gas-jets she looked particularly brilliant here, pampered, idle jaunty –the *well-kept, stall-fed* pet of the world.

Bu cümlələrdə bir neçə mürəkkəb sifət istifadə olunub. Quruluş baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Birinci mürəkkəb sifətin komponentləri rəng mənasını ifadə edən sifətlər və *and* bağlayıcısından istifadə olunubdur və müəllif bu mürəkkəb sifət bağlayıcı hərəkəti tərəfdən defislə yazılıbdır. İkinci mürəkkəb sifət də eyni üsulla yaranıbdır. Üçüncü mürəkkəb sifət isə sifət-feli sifət konstruksiyası əsasında yaranıb. Və nəhayət axırıncı mürəkkəb sifət isə zərf-feli sifət konstruksiyası əsasında yaranıb.

Scream! Scream! Scream! Came the sounds. “oh my god! Don’t kill me!” Help! Help! Scream- this last a long, terrified, *ear-piercing* wail.

Quruluş baxımından cümlələr nida cümləsidir və biz cümlənin tonun nida cümləsinə aid olduğunu hiss edə bilirik. Mürəkkəb sifətə gəldik də isə o isim-sifət komponent qrupuna aiddir. Semantik təhlilinə gəldik də isə mürəkkəb sifətin birinci komponenti insanın bədən üzvlərindən birini ifadə edir, digəri isə sifət komponentidir və məna baxımından vəhşicəsinə və ya kəskin, iliyə işləyən mənasını ifadə edir. Mürəkkəb sifət baxımından da “beyinə işləyən, kəskin, insanı məhvərindən çıxara biləcək şivan, fəğan, fəryad” mənasını ifadə edir.

Yazıçının əsərlərindən götürülmüş digər cümləyə və orada istifadə olunan sifətin mənasına diqqət yetirək.

He was taking such frank liberties with her as I would never have dreamed possible in her case. And she was passing the same off with a *half-intoxicated* smile, protecting herself as best she could but not very forcefully at that. Thinking she might recognize me and wishing to embarrass her, I returned away, and after a time left without actually speaking to her.

Bu cümlədə istifadə olunmuş sifət isim+keçmiş zamanın feli sifət forması vasitəsilə düzəlib. Semantik təhlilinə gəldik də isə mürəkkəb sifətin birinci komponenti tamınıyarısı mənasını, digər tərəf isə dərmandanvəya spirtli içkidən şüurunun və ya fiziki gücünü itirmiş mənasını ifadə edir. Mürəkkəb quruluş baxımından isə “qismən zəhərlənmiş”mənasını ifadə edir.

Rita Sohlberg was of the *semi-phlegmatic* type, soft *full-blooded* with a body that was going to be fat at forty but which at present was deliciously, alluring, having soft, silky, *light-brown* hair, the color of light dust and moist *gray-blue* eyes, with a fair skin and even, white teeth she was flattering self-conscious of her charms.

Birinci quruluş nöqtəyi nəzərdən *semi* və *phlegmatic* sözlərindən ibarətdir. İlk baxımdan *semi* prefiks kimi görsənir amma biz bu quruluş daxilində onu xüsusi söz kimi vurğulayıq və Azərbaycan dilinə “yarımselikli” kimi tərcümə olunur. Bu abzasda istifadə olunan digər mürəkkəb sifət “full-blooded” sözüdür. Bu mürəkkəb sifət “full”, “blood” və “-ed” şəkilçisi vasitəsilə düzəlib və Azərbaycan dilinə “dolu bədənli” və ya “qanı tam normada olan adam” şəklində tərcümə olur.

Digər vurğulanmış mürəkkəb sifətlər “light brown” və “gray blue” sözləri sifət+sifət komponentləri vasitəsilə formalaşmış və birincisi Azərbaycan dilinə “açıq-qəhvəyi” və ikincisi “açıq mavi və ya solğun mavi” kimi tərcümə olunur.

Cowperwood sometimes thought: what a figment of the brain and yet how wonderful. He had crossed it often on his way to St.Louise, to Memphis, to Denver and had touched by its very simplicity – the small new wooden towns, so redolent of American tradition, prejudice, force, and illusion. The *white-steepled* church the *lawn-faced*, *tree-shaded* village streets, the long street his of flat open country were corn grew in serried rows or where in winter the snow bedded lightly –it all reminded him a little of his own father and mother who had been in many respects suited to such a word as this.

Birinci vurğulanmış sifət komponentləri baxımından sifət+isim+ed şəkilçisi vasitəsilə düzəlib və semantik nöqtəyi-nəzərdən “white” ağ, hansı ki rəng anlayışını ifadə edir, “steeples” hansı ki məbədin və ya kilsənin hündür ornamentli qülləsi anlayışını ifadə edir və söz öz həqiqi mənasında cümlədə istifadə olunub.

Beləliklə müəllifin əsərlərindən seçilmiş cümlələri təhlil edərkən belə nəticəyə gəlirik ki, mürəkkəb sifətlər müxtəlif nitq hissələrinə aid komponentlər tərəfindən formalaşır, istifadə olunduğu məzmunundan asılı olaraq həm məcazi, həm də həqiqi mənanı ifadə edir və yazılış formasına görə rəngarənglik təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Arnold I.V The English Word. M.,1986
2. Leech G. Semantics. Penguin book, 1974
3. The systemantic dictionary of the English adjectives. B., 1980
4. Dreiser Th. Titan. M., 1957
5. Dreiser Th. Life, Art and America. M., 1976

K.Allahyarova

“Structural-semantic analysis of compound adjectives in Dreiser’s works”

Summary

In this article our aim was to analyse English compound adjectives in Dreiser’s work. The author give breif information about the history of problem and generally about compound words in the English taken seperately. Then we give breif analyses of compound adjectives based on same and different patterns.

Analysing compound adjectives in Modern English we come across the following results that, compound adjectives are formed with the help of two or more stems, its components are not only adjectives but also other parts of speech, such adjectives are written solid, separately and with a hyphen and they express figurative and denotative meaning that depends on the context.

Depending on context sometimes, the component part gave additional shade of colour to this or that word used attributively.

Key words:compound words, compound adjectives, figurative meaning, denotative meaning, polysemanic word

К.Аллахярова

“Структурно-семантический анализ составных прилагательных в трудах
Драйзера”

Резюме

В этой статье наша цель состояла в том, чтобы проанализировать сложные английские прилагательные в работе Драйзера. Автор дает краткую информацию об истории проблемы и вообще о сложных словах в английском языке, взятых отдельно. Затем мы дадим краткий анализ составных прилагательных, основанных на одинаковых и разных моделях.

Анализируя составные прилагательные в современном английском языке, мы обнаруживаем следующие результаты: составные прилагательные образуются с помощью двух или более основ, его составляющими являются не только прилагательные, но и другие части речи, такие прилагательные пишутся сплошными, отдельно и с дефис и они выражают переносное и денотативное значение, которое зависит от контекста.

Иногда в зависимости от контекста составная часть придавала дополнительный оттенок тому или иному слову, используемому атрибутивно.

Ключевые слова: составные слова, составные прилагательные, переносное значение, денотативное значение, многозначное слово

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ulduz Mürşüdova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ARZU HÜSEYNLİ
Üzeyir Hacıbəyli68
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynovaarzu@mail.ru

DİLDAXİLİ VƏ DİLLƏRARASI OMONİMLƏR (I HISSƏ)

Хыласə

Məqalədə dilziliyin məhəm sahəsi olan omonimlikdən bəhs olunur. Məlumdur ki, omonimlər, əsasən, eyni formalı, yalnız müxtəlif mənalı sözlərə deyilir. Omonimlər dilin ləpət tərkibinin zənginlənməsində məhəm rol oynayır. Omonimlər eyni formalı, yalnız müxtəlif mənalı sözlər kimi xarakterizə edilməklə yanaşı, omonimliyin tam və qismən olması da qeyd olunmuşdur. Yazılışı və tələffüzü eyni olan, yalnız mənaları fərqli olan sözlər tam omonimlər sayılır. Məqalədə tam omonim olan sözlərə aid azərbaycan, ingilis, rus və alman dillərində nümunələr göstərilmişdir. Alman dilində artıqlıq fərqi nəticəsində yaranan bir sıra omonimlər göstərilmişdir. Qismən omonimlik təşkil edən sözlərin üç növü mövcuddur. Məqalədə omofon (eyni cür səslənən, yazılışı fərqli olan omonimlər), omoqraf (yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan omonimlər), omoform (şəkilçilərin artırılması ilə yazılış və tələffüz eyniliyi yaranan sözlər) kimi növləri barədə məlumat verilmişdir. Omoqrafların, əsasən, sözdə vurğunun yerinin dəyişməsi ilə yaranmış qeyd olunmuşdur. Aparılmış araşdırma nəticəsində omonimlərin hər üç növünü fərqləndirən cəhətlər göstərilmiş, azərbaycan, ingilis, rus və alman dillərində olan omonim növlərinə aid nümunələr təqdim edilmişdir. Məqalədə yalnız sözlər arasında deyil, həmçinin şəkilçilər və eləcə də, söz və şəkilçilər arasında omonimlik münasibətinin olduğu nəzərə çatdırılmışdır. Omonimlərin tədqiqində diqqət çəkən daha bir cəhət omonimlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilməsidir. Məqalədə şeir və nəsr əsərlərində omonimlərin söz oyunu kimi istifadəsinə aid nümunələr göstərilmişdir.

Açar sözlər: omonim, omofon, omoqraf, omoform, məna, eyni kök, yazılış, tələffüz, müxtəlif, oxşarlıq.

Omonimlər leksik hadisə olub, mənacə müxtəlif olan, ancaq səslənməsinə və (və ya) yazılışına görə eyni olan sözlərdir. Sözlərin mənaları arasında heç bir əlaqə olmadığı təqdirdə, bunlar ayrı-ayrı leksik vahidlər, yəni omonimlər kimi səciyyələndirilir. Məsələn: ləpə–su dalğası, ləpə–qoz ləpəsi. Dildə omonimlərin mövcudluğu yeni hadisə deyildir. O, tarixi kateqoriyadır. Bu, bütün dillərə xas olan bir hadisədir. Hər dildə işlənən omonimlərin öz xüsusiyyətləri var. Hansı dildə birhecalı, birköklü sözlər çoxdursa, o dildə omonim sözlər də çox olur. Azərbaycan və ingilis dilləri bu qəbildən olan dillərdir. Bu dillərdə sözlərin əsas hissəsi birhecalı və ikihecalıdır. Omonimlər, əsasən, iki, bəzən daha çox məna ifadə edir. Omonimlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Azərbaycan dilində omonimlərə nümunə olaraq, ağıl (zehin)- ağıl (mal-qara saxlanan yer), almaz (qiymətli daş) – almaz (*al* felinin inkar forması), bar(məhsul) -bar- (kiçik yeməxana)- bar (kif)-bar (təzyiq vahidi), don (geyim) – don (buzlanmış), gül (çiçək)-gül (təbəssüm), sağ (istiqlal) – sağ (salamat) – sağ (süd vəzisinədən süd əldə etmək),üz (sifət, sima) –üz (suda üzmək)-üz (qopartmaq), yay(fəsil) – yay (ox və yay) –yay (nazik qat eləmək), yeyin (sürətli) – yeyin(*ye* felinin əmr forması) və s. göstərmək olar.

İngilis dilində - bank (çayın sahili)- bank (maliyyə idarəsi), date (tarix)- date (görüş)- date (xurma), lie (uzanmaq) – lie (yalan demək), might (modal fel) –might (qüdrət), pride (qürur)- pride (sürü), site (yerləşmə) – sight(görünüş) – cite(istinad etmək).

Omonimliyin cümlədə nümunələri:

I want to *book* another *book*. *Can* you get me a *can*? Eat more food that is grown on trees and *plants*(bitki) and eat less food that is manufactured in *plants* (fabrik).

I have such a fit
When these words don't fit!
Like when all through the spring
All the deer jump and spring,
And the lions feel they might
Want to show their strength and might,
When the monkeys swing
From a vine like a swing,
And the roar of the bear
Is too loud for me to bear,
And I can't try to pet
One, since it's not a pet!
I'm not trying to be mean,
But what do these words mean?

Rus dilində- *гранат (nar)* – *гранат (qiymətli daş)*, *график (iş planı)* – *график (rəssam)*, *лук (tərvəz)* – *лук (silah)*, *наряд (bəzək)* – *наряд (hərbi tapşırıq)*, *пол (döşəmə)* – *пол (cins)*

Alman dilində - *die Bank (skamya)* -*die Bank (maliyyə idarəsi)*, *die Decke (tavan)*- *die Decke (örtük)*, *das Fest (bayram)* - *fest (bərk)*, *das Schloss (qəsr)* – *das Schloss (qıfıl)*.

Alman və rus dillərində isimlər cins kateqoriyasına malikdir. Hər iki dildə isimlər kişi, qadın və orta (neytral) cinsə aid olur. Rus dilində sözün hansı cinsə aid olması ismin son hərfləri və ya şəkilçisi ilə bilinir. Alman dilində isə isimlər artıqla işlənir ki, bu da onların cinsini bildirir. Bir sıra omonim isimlər yalnız artıqlarına görə fərqlənilirlər. Məsələn, *der Band (kitabın tomu)*- *die Band (musiqiçilər qrupu)*- *das Band (lent)*, *der Leiter (rəhbər)*- *die Leiter (nərdivan)*, *der See (göl)* – *die See (dəniz)*.

Nümunələrdən göründüyü kimi, omonimlər tam eyni və qismən oxşar sözlər ola bilər. Tam omonim sözlərin yazılışı və deyilişi eyni, mənaları müxtəlif olur. Məsələn, *alışmaq (yanmaq)* – *alışmaq (öyrəşmək)*, *bağ (güllü yer)*- *bağ (ip, əlaqə)*, *bal (arıçılıq məhsulu)* – *bal (dərəcə)* – *bal (rəqs gecəsi, şənlik)*, *keçinmək (ölmək)*- *keçinmək (dolanmaq)*. Bunlara leksik omonimlər də deyilir.

Elə omonimlər də vardır ki, onlar ya fonetik cəhətdən, yaxud yazılış cəhətdən eyni olur. Eyni cür səslənən, lakin başqa cür yazılan omonimlərə omofonlar deyilir.

Azərbaycan dilində omofonlara bayatılarda çox rast gəlinir.

İngilis dilində üç, dörd, hətta beş söz də omofon ola bilər: *beet-beat, break-brake, deer-dear, flour-flower, knot-naught-not, led-lead, meet-meat, prays-preys-praise-prase, rain-reign-rein, seau-sew-so-soe-sow, too-two, where-wear*.

A big bare bear
Bought a bear balloon,
For a big bear trip
To the bare, bare moon.

Bu seirdə *bare* və *bear* sözləri omofondurlar.

Rus dilində - *вышли- вы или, задело -за дело, не видно острова- добавить острого соуса, не мой – не мой, несурзные вещи - несу разные вещи*. Alman dilində- *Arm (der)-arm(adj), das-dass,die Wände –die Wende*.

Eyni cür yazılan, müxtəlif cür səslənən omonimlərə omoqraflar deyilir. Omoqraflar, əsasən, vurğunun yerinin dəyişməsi ilə əmələ gəlir.

Azərbaycan dilində: *dimdik-dimdik, dolma-dolma ,koma-koma, süzmə- süzmə*.

İngilis dilində- *content(adj) /kən'tent/ (məmnun) -content (noun) /'kɒntent/ (məzmun), object (noun) /'ɒbdʒekt, 'ɒbdʒɪkt/(cisim, əyя) -object (verb) /əb'dʒekt/ (etiraz etmək)*. İngilis dilində omoqraflar vurğunun dəyişməsindən başqa, sait səsin fərqli tələffüzü ilə də yaranır: *wind/wind/(külək) -wind /waɪnd/ (sarılmaq)*.

Rus dilində- *зámок (qəsr) - замóк (qıfıl), орган(bədən üzvü)-орган (musiqi aləti), плачу(ağlayıram) –плачу(ödəyirəm), хлопок (rambıq)- хлопок(əl çalma)*

А что такое «атлас»?

Его приносят в класс?

Я прочитала «атлас»,

Но есть ведь и «атлас».

Şeirdə *атлас* sözündə vurğunun müxtəlif hecalara düşməsi ilə omoqraflar yaranmışdır. Birinci və üçüncü sətirlərdəki sözdə vurğu birinci hecadakı *a* hərfinin üzərinə düşür və söz 'xəritə' mənasını verir. Ancaq dördüncü sətirdəki sözdə vurğu ikinci hecadakı *a* hərfinin üzərinə düşür. Bu halda *атлас* sözü parça növünü bildirir.

Alman dilində : *übersétzen* (tərcümə etmək)-vurğu üçüncü hecadaya düşür. *übersetzen* (başqa sahələ daşımaq) vurğu birinci hecaya düşür.

Qrammatik şəkilçilərin artırılması ilə yazılış və tələffüz eyniliyi yaranan sözlərə omoformlar deyilir. Məsələn, *alma– alma, alın-alın, axmaq-axmaq, çəkmə-çəkmə, yumaq- yumaq*. Qrammatik şəkilçilər vurğu qəbul etmədiklərinə görə bu sözlərdə tələffüz fərqi də olur, ona görə onlar eyni zamanda omoqraf da sayıla bilərlər.

Qoltuğunda bağlama,
Mən gedirəm, ağlama.
Gedərim, yenə gəlləm,
Yadlara bel bağlama.

Əzizim, Ordubada,
Səlməsdan Ordubada.
Sərkərdə qoçaq olsa,
Heç verməz ordu bada

Rus dilində: *дорогой- дорогой, мой портфель- мой руки*.

Снег сказал:

– Когда я стаю,

Станет речка голубей,

Потечёт, качая стаю

Отражённых голубей.

Nümunələrdən göründüyü kimi, omonimlər, omofonlar, omoformlar və omoqraflardan bədii üslubda, şeirdə qafiyə yaratmaq üçün çox istifadə olunur. Onlar dildə maraqlı, məzəli söz oyunu da əmələ gətirir.

Yetişdi üzüm, istədim üzüm.

Axdı şirəsi, bulaşdı üzüm.
İzin ver, ata, tez çayda üzüm,
Yuyulsun üzüm.

Dahi dramaturq Vilyam Şekspir əsərlərində homofonlardan söz oyunu kini istifadə etmişdir.

Sampson: Gregory, o'my word, we'll not carry coals.

Gregory: No, for then we should be colliers.

Sampson: I mean, an we be in choler, we'll draw.

Gregory: Ay, while you live, draw your neck out o'the collar.

(“Romeo və Cülyetta” əsərindən)

Rus dilində: «Приятно поласкать дитя или собаку. но всего необходимее полоскать рот.»

«Сегодня футболисты покинули поле без голов.»

Dildə yalnız müstəqil mənalı sözlər deyil, həm də sözlərlə şəkilçilər də omonim münasibət-də olurlar. Məsələn, Azərbaycan dilində həm söz, həm şəkilçi kimi işlənən - *ar, ər, dan, dar, dən, ək, inci, ov, san, siz, süz, yan* omonimləri vardır. İngilis dilində-*able, age, ant, at, ate, hood, less, ship, some, wise*; rus dilində -*ем, ешь, я*; alman dilində-*arm, er, in, frei, leer, los, reich, voll* həm leksik məna daşıyan söz, həm də suffiks funksiyasını yerinə yetirir.

Istifadə olunmuş mənbələr

1. *Həsrat Həsənov*: Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. *Buludxan Xəlilov*: Azərbaycan dilinin leksikologiyası, 2008
3. *Mübariz Yusifov*: «Linqvistik tipologiya», Elm və təhsil, Bakı – 2017
4. *Владимиров Ю.Ю.* «Омонимы в русском и немецких языках», Молодёжь и наука: Сборник материалов VII Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных,— Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2011.
5. *Karen Parent* :The Most Frequent English Homonyms, RELC Journal, 2012, Korea Maritime University
6. Homonym-Definition of Homonym –merriam-webster.com
7. 200 Homonyms, Homophones and Homographs,- thoughtco.com
8. Homonyms | What are Homonyms? - <https://www.grammar-monster.com>

Арзу Гусейнли

Внутриязыковые и меязыковые омонимы (I часть)

Резюме

Статья посвящена одной из важных областей языковедения- омонимии. Известно, что омонимы – это слова одинаковые по форме, но разные по значению. Они играют важную роль в обогащении словарного запаса языка. В статье указывается, что омонимами являются слова, которые имеют полную и частичную идентичность. Слова, которые имеют одинаковые написание и звучание, но разные значения, считаются абсолютными омонимами. В статье приведены примеры абсолютных омонимов на азербайджанском, английском, русском и немецком языках. Также приведены примеры омонимов на немецком языке, которые отличаются только артиклем.

Омонимы с частичным сходством имеют три вида. В статье рассматриваются виды омонимов, такие как омофоны (одинаково звучащие, но имеющие разное написание), омографы (совпадающие в написании, но различающиеся произношением), омоформы (совпадающие в написании и звучании в некоторых грамматических формах). Омографы часто образуются путем изменения ударения в слове. Автор провёл исследования в этой области и привёл примеры видов омонимов на азербайджанском, английском, русском и немецком языках. Автор указывает, что омонимия существует не только между словами, но также между окончаниями, в том числе между словом и окончанием. Омонимами могут также являться слова, которые относятся к разным частям речи. В статье приведены примеры из художественных произведений, где омонимы используются как словесная игра.

Ключевые слова: омоним, омофон, омограф, омоформ, значение, одинаковый корень, написание, произношение, различный, сходство,

Arzu Huseynli

Intralingual and Interlingual Homonyms (I Part) Summary

The article deals with homonymy- one of the main spheres of linguistics. As it's known, homonyms are the words which have the same form, but different meanings. Homonyms play an important role in the enrichment of the vocabulary of a language. Homonyms are not only the words with the same form and different meanings. The words with partial identity can also be characterized as homonyms. The author has analysed types of homonyms and has presented examples of full homonyms in the Azerbaijan, English, Russian and German languages. Homonymous words in German which differ from each other according to their article are also mentioned.

Partial homonyms have three kinds. Information about the kinds of homonyms -homophones (homonyms with the same pronunciation and different spelling), homographs (homonyms with the same spelling and different pronunciation), homoforms (the words where homonymy is formed by means of adding affixes) is given in the article. Homographs are often formed by changing the word stress. The author has done researches in this sphere and has presented examples of homonyms in the Azerbaijan, English, Russian and German languages. The author has noted that homonymy can be not only between words, but also between suffixes, even between suffixes and words. The words which belong to different parts of speech, can be homonyms, too. Examples of homonyms used as a word game in poetry and prose are given in the article.

Key words: homonym, homophone, homograph, homophorm, meaning, the same root, spelling, pronunciation, different, similarity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVDA FƏTULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov 134
sevda_fatullayeva@yahoo.com

“İNGİLIS DİLİDƏ FUNKSIONAL ÜSLUBLAR VƏ ONLARIN TƏDQIQI TARİXİ”

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin funksional üslublarının tədqiqatı və onların klassifikasiyasına həsr olunub. Məqalədə ingilis dilinin funksional üslub anlayışı, üslub anlayışının tarixi araşdırılır. Həmçinin, ingilis dilinin funksional üslublarının yaranmasına təsir edən faktorlar qeyd olunur, onların yaranma tarixi araşdırılır. Bundan əlavə, funksional üslubların təyinləri, anlayışları və müxtəlif təsnifatı da öyrənilir. Bu üslubların yaranma tarixi təhlil edilir. Funksional üslub təyini verilir. Araşdırmada həm yerli, həm də xarici dilçilər tərəfindən funksional üslubların verildiyi təyinlər də təsvir olunur. Bununla yanaşı, insanların fəaliyyət sahələri nəzərə alınaraq, funksional üslubların janrları, üslubların tərkib növləri və onların klassifikasiyası təsnif edilir. Funksional üslubların araşdırılmasına müxtəlif yanaşmalar da yer almışdır.

Beləliklə, funksional üslublarla əlaqədar mövcud tədqiqatlardan aydın olur ki, dilçilikdə üslubların sayı, adları, janrları ilə əlaqədar fikirlər müxtəlifdir. Bu məsələlər hələ tam həllini tapmamışdır. Funksional üslublarla bağlı dilçilərin mövqeyini verməkdə əsas məqsəd elmi üslubun bölgülərdəki yerinə diqqəti cəlb etməkdir. Belə ki, elmi üslub funksional üslublar sırasında işləmə dairəsinə görə müəyyən mövqeyə malikdir. Bölgü müxtəlifliyinə baxmayaraq elmi üslub hər zaman bütün müəlliflər tərəfindən qəbul edilmişdir. Funksional üslublar bütövlükdə ədəbi dili təşkil edir. Bu üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin tarixi inkişafı prosesində müəyyən olmuş həmin xüsusiyyətlər bir üslubu başqa üslubdan fərqləndirir.

Açar sözlər: Üslub, tədqiqat, funksional, elmi, təsnifat.

Ədəbi dilin əsasını ümumxalq dili vahidləri və hamı üçün ümumi olan cəhətlər təşkil edir. Lakin bir sıra məhdud sahələrlə əlaqədar ədəbi dil ifadəlilik vasitələri sisteminə görə müxtəlif qollara ayrılır ki, buna da ədəbi dilin üslubları deyilir. Dildə müxtəlif funksional üslubların yaranması, inkişafı tarixi zərurətdir. Ədəbi dildə müxtəlif sahələr üzrə işlənən ifadə sisteminin, yazı və deyim tərzinin olması təbii. Bu ifadə sistemlərini səciyyələndirən və onu hər hansı bir nitq üslubunun materialı edən dilin kommunikativ funksiyasıdır, yəni dilin hansı sahədə, nə kimi şəraitdə icra olunması ilə əlaqədardır. İfadə vasitələrinin və formalarının, mətn tərtibatının ifadə texnikasının hər hansı bir ünsiyyət sahəsi üçün səciyyəvi olması ilə nitq üslubları formalaşır. Deməli, funksional üslublar tətbiqi xarakter daşıyır və hər bir üslubun özünə xas dil şəraiti, tətbiq sahəsi var.

Dildə üslubların yaranması, öz vahidlərini standartlaşdırması və normalarını müəyyənləşdirməsi milli dilin zənginliyindən xəbər verir. Hər hansı bir milli ədəbi dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri funksional üslubların bütönlükdə mövcudluğudur. Yetkin ədəbi dil səciyyəvi nitq, ifadə özəlliyinə görə müxtəlif funksional üslublara ayrılır və vahid normalıq prinsipi dilin bütün funksional üslublarını vahid bir milli ədəbi dil sisteminə birləşdirir.

Ədəbi dilin inkişaf mərhələlərində funksional üslubların təşəkkülü, inkişafı, onların dilin milliləşməsi prosesində mövqeyi və rolu eyni cür olmur. Müəyyən üslublar ədəbi dilin inkişaf mənzərəsini, onun milliliyini təmin edən aparıcı üslub səviyyəsinə yüksəlir, bir qrup üslublar isə bu vəzifəni tam icra edə bilmir. Buna səbəb isə həmin üslubların fəaliyyət dairəsinin genişliyi, yaxud məhdudluğudur. Lakin inkaredilməz bir cəhət vardır ki, ədəbi dilin normativliyi nə qədər yüksəkdirsə, funksional üslubi imkanları da o qədər genişdir.

Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Hələ yunan dilçiliyində Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən danışarkən üslub məsələlərinə toxunurdu. Sonra romalılar üslub anlayışını nitqə tətbiq etdilər. Həm yunanları, həm də romalıları üslub məsələsində bir ümumi cəhət birləşdirirdi. O da hər iki ölkə alimlərinin üslub terminini ritorika, bəlağətli nitq, geniş mənada natiqlik sənəti kimi başa düşmələri idi.

Böyük yunan alimi Aristotel üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirərək yazırdı: “Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır... Əgər nitq aydın deyilsə deməli o öz məqsədinə nail ola bilməz. Üslub həddən çox alçaq, həddən çox yüksək olmamalıdır, lakin nitqin mövzusuna uyğun gəlməlidir.” [3, s. 13].

Ədəbi dilin üslublarını, üslubi imkanlarını öyrənən dilçilik sahəsinə üslubiyyat deyilir. Üslubiyyat haqqında eyni cür, birmənalı şəkildə qəbul edilə biləcək fikir yoxdur. M.K. Moren və N.N. Teterevnikova üslubiyyata belə tərif verirlər: “Üslubiyyat – ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən müstəqil filoloji elmdir.” [3, s. 18]. Üslubiyyatın əsas vahidi üslubdur. Üslubiyyat ancaq dilçilik sahəsinin terminidir. Üslub isə daha geniş məzmunla malikdir: dildə olduğu kimi, ədəbiyyatda, incəsənətdə, ictimai fəaliyyətin başqa sahələrində də üslublar özünü göstərir (buna bəzən “dəst-xət” “yol” və s. də deyilir). Məsələn, Sabir üslubu (bunu “Sabirin dili” məzmununda yox, “Satirik ədəbiyyat üslubu” məzmununda anlamaq lazımdır.), Xan Şuşinski üslubu, Səttar Bəhlulzadə üslubu və sair. Yaxud klassik üslub, folklor üslubu, romantik üslub, realist üslub və s.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil üslublar sisteminin mövcudluğu ilə şərtlənən spesifik dil kateqoriyasıdır. Ədəbi dilin tarixi müəyyən mənada ayrı-ayrı üslubların tarixini də əhatə edir. Öz növbəsində üslubun da tarixi ədəbi dilin müəyyən mərhələdəki inkişaf xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə özündə əks etdirir. Üslub tarixi kateqoriya kimi xalqın inkişaf tarixi ilə üzvi surətdə bağlı olur. Yəni, “dilnin üslubi çoxcəhətliliyindəki dəyişmələr tarixi kateqoriya kimi xalqın həcm tutumu, tərkibi və sosioloji mahiyyətindəki tarixi dəyişmələrlə sıx əlaqədardır.” [1, s. 9].

Üslubların insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə etməsi, müxtəlif vəzifələri yerinə yetirməsi onların funksional bölgüsünə imkan yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, funksional üslubları yaradan amillər sırasında ictimai amillər də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Həmin bu amillər dilin ümumi vəzifəsi ilə üslubların vəzifəsini, yəni “funksional üslublar” anlayışının yaranmasını şərtləndirir. Dilin ümumi vəzifəsi insanın bütün fəaliyyətində ona xidmət etməkdirsə, funksional üslubun vəzifəsi isə cəmiyyətin müəyyən sahəsində fəaliyyətidir.

Dil inkişaf etdikcə, onun xidmət sahəsi genişləndikcə, üslubi vasitələr zənginləşir və dilin üslubları da artır. Ümumiyyətlə, dilin tarixi inkişafı həm qrammatik vahidlərdə, həm də üslubi zənginləşmə, üslubi müxtəlifləşmə və təkmiləşmə şəklində təzahür edir. Bundan başqa, dilin üslubi norması da dəyişir, həm də dilin digər vahidlərinə nisbətən daha tez və sürətlə dəyişir.

Üslubun müxtəlif formaları vardır. Üslublar həm ümumi, ictimai baxımdan, həm də xüsusi, fərdi baxımdan özünü göstərir. Birinci halda, yəni ümumi,ictimai məzmun daşıdıqda funksional üslublar ortaya çıxır. Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əhatə edir, buna görə də bir neçə növə bölünür. Funksional üslublara bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi işgüzar üslub daxildir.

Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirir, dil vahidləri də həmin sahələrin tələbi ilə seçilib, sistemləşir. Məsələn, bədii təfəkkürün tələbi ilə bədii üslub, elmi təfəkkürün tələbi ilə elmi üslub, publisistik üslubun tələbi ilə publisistik üslub və s. müəyyənləşir. Bu üslubların hər birinin cəmiyyətdə özünəməxsus funksiyaları var, həmin funksiyalarına görə də bir-birindən fərqlənilirlər.

Müxtəlif üslublara malik olmaq ədəbi dilin əsas əlamətidir. Funksional üslublar dedikdə dilin vəzifələri baxımından üslubların funksiyaları başa düşülür. Funksional üslublar dilin üç əsas vəzifəsinə (ünsiyyət, informasiyavermə və təsiretmə) görə bir-birindən seçilir. Hər bir üslubun öz funksional keyfiyyəti vardır. Danışiq üslubu ünsiyyət funksiyası, elmi üslub informasiya funksiyası, bədii üslub təsiretmə funksiyası və s. ilə xarakterizə olunur.

Üslublar iki qrupa ayrılır: 1. Ədəbi dilin üslubları. Bu üslublar ümumi üslublar da adlanır. 2. Fərdi üslublar. Bunlara xüsusi üslublar da deyilir.

Ümumi üslublar dedikdə bütövlükdə dilə məxsus olan üslublar başa düşülür. Lakin həmin üslublardan istifadə edənlərin özünəməxsus ifadə tərzii fərdi üslubların yaranmasına səbəb olur. Bu üslubda müəllifin dünyagörüşü öz əksini tapır. Lakin fərdi üslubların hamısının əsasında ümumi dil vahidləri dayanır. Fərdi üslub müəllifi digərlərindən ayıran, onun yaradıcılıq keyfiyyətlərini göstərən üslubdur. Üslublar fikrin ifadəsi üçün dil vasitələrindən istifadə şəraitində yaranır.

Ədəbi dilin ümumi fonetik, leksik, qrammatik normaları onun funksional üslublarının hər biri üçün məcburidir. Yəni həmin normalara yazıçı da, jurnalist də, məmur da, hər hansı mədəni insan da əməl etməlidir. Məsələn, bir söz bədii üslubda necə yazılır, yaxud tələffüz edilsə, publisistik və s. üslublarda da o cür yazılır, yaxud tələffüz olunur.

Funksional üslublar yalnız bəzi elementlərin işlənilib işlənməməsinə görə yox, həm də onların işlənmə tezliyinə görə fərqlənir. Məsələn: bəzi terminlər məişət üslubunda mövcud ola bilər ancaq onun işlənmə tezliyi elmi üslubda işlənmə tezliyindən fərqlənir.

Hər bir inkişaf etmiş dildə bir-birini tamamlayan iki tendensiya mövcuddur:

A. İctimai təfəkkürdə differensasiya - ixtisaslaşma prosesi gedir. Buisə funksional üslubların yaranmasına və tədricən bir-birindən köklü fərqlənməsinə gətirib çıxarır.

B. İctimai təfəkkürdə integrasiya, hər bir insanın maraq dairəsinin genişlənməsi prosesi - funksional üslubların bir-birinə yaxınlaşması, ümumi cəhətlərin yaranması prosesi gedir.

Beləliklə, bir tərəfdən ədəbi dil ixtisaslaşır, ikinci tərəfdən, həmin ixtisaslaşma hər bir cəmiyyət üzvü üçün əlçatan olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, funksional üslubları yaradan amillər sırasında ictimai amillər də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Həmin amillər dilin ümumi vəzifəsi ilə üslubların vəzifəsini, yəni “funksional üslublar” anlayışının yaranmasını şərtləndirir. Dilin ümumi vəzifəsi insanın bütün fəaliyyətində ona xidmət etməkdirsə, funksional üslubun vəzifəsi isə cəmiyyətin müəyyən sahəsində fəaliyyətidir. Funksional üslubiyyət - insan fəaliyyətinin və ünsiyyətinin bu və ya digər sahəsinə uyğun olan nitqin müxtəlif növlərini, dilin xüsusiyyətlərini və qanunauyğun vəzifəsini, həmçinin funksional üslubların yaranmış nitq struktrunu, burada dil vasitələrinin seçilməsi və birləşməsi normalarını öyrənən dilçilik sahəsidir. Tərifdən görünür ki, funksional üslubu şərtləndirən, onu hansı bölgülər əsasında təsnif edilməsinə fərqli mövqelərdən yanaşmayaşərait yaradan müxtəlif cəhətlər var. Bütün bu zənginliklər dilçilikdə funksional üslubların çox müxtəlif şəkildə təsnif edilməsinə səbəb olmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatında funksional üslublar haqqında müxtəlif fikirlərə, təsnifatlara rast gəlmək olur. Çünki funksional üslublar bir-birinə yaxınlaşdığı kimi, bir-birindən uzaqlaşa da bilər. Çox vaxt üslublar arasında sədd çəkmək olmur. Bu cəhətdən J.S. Sorokinin “Вопросы языкознания” jurnalında çap olunmuş məqaləsi maraqlıdır. Çünki o, dildə funksional üslubların varlığına şübhə ilə baxır. Onun fikrincə, funksional üslublar yoxdur. Onun arqumenti bun-

dan ibarət idi ki, ümumişlək sözlər üslub yaratmır. Müəllifə görə su, daş, getmək, gəzmək, ağ, iti, o və s. kimi sözlər funksional üslub baxımından bitərəfdir, yəni bütün üslublarda işlənə bilər. J.S. Sorokin hətta terminləri də bitərəf hesab edir. “Вопросы языкознания” jurnalının sonrakı nömrələrində çap olunmuş bir çox məqalələrdə isə dildə funksional üslubların varlığı müdafiə edilmişdir. [12, s. 69].

V.V. Vиноградов üslubların vəzifəsini insan fəaliyyəti, dilin insanlar arasındakı vəzifəsi ilə bağlayır. Ədəbi dilin vəzifələrinə əsaslanan V.Vinoqradovun bölgüsü bir qədər əhatəlidir: “Dilin ən vacib ictimai vəzifələrinin bu şəkildə bölgüsü – ünsiyyət vasitəsi olma, məlumat vermə və təsir göstərmə dilin ümumi quruluş planında bu üslubları fərqləndirə bilər: adi məişət (ünsiyyət vasitəsi olma vəzifəsi), adi işgüzarlıq, rəsmi-sənədli və elmi (məlumatvermə vəzifəsi), publisistik və bədii (təsir göstərmə vəzifəsi)”. O, dilin ünsiyyət, məlumatvermə, təsiretmə vəzifələrindən çıxış edərək üslubları belə təsnif edir: Məişət üslubu (ünsiyyət), rəsmi-işgüzar üslub, elmi (məlumatvermə), publisistik, bədii üslub (təsiretmə). [7, s. 5].

Üslubiyyat sahəsində V.V. Vиноградовdan sonra A.A. Ушаков funksional üslublardakı fikir ayrılıqlarını beş qrupa bölür və onların növlərini də verir. A.A. Uşakov da bu üslublar arasında ciddi sərhəd qoya bilmir. Müəllifin bölgüsü aşağıdakı kimidir: Birinci qrupa elmi-texniki, publisistik, bədii, rəsmi-ritorik; ikinci qrupa bədii danışiq, poetic, qəzet-siyasi, rəsmi, işgüzar-elmi, sənət-texniki, sadə-familiy; üçüncü qrupa bədii-belletristik (poeziya, nəsr), ictimai-publisistik qəzet, jurnal, ədəbi-tənqid, (rəsmi-sənəd) fərmanlar, rəsmi göstərişlər, əmrlər, hüquqi sənədlər; dördüncü qrupa kütləvi, məişət, işgüzar, bədii elmi, texniki, hüquqi, işgüzar, bədii elmi, texniki, hüquqi, işgüzar yazışmalar; beşinci qrupa bədii ədəbiyyat, işgüzar dil, dəftərxana dili, qanunların dili, elmi dil daxil edir. [3, s. 36].

M.D. Kuznets və Y.M. Skrebnev üslubiyyat problemlərinə həsr olunmuş “Stylistics of the English language” kitabında üslub və onun növlərini aşağıdakı kimi fərqləndirirlər.

Ədəbi və ya kitab üslubu: publisistik üslub, elmi üslub, rəsmi sənədlər üslubu.

Sərbəst: ədəbi danışiq üslubu, adi danışiq üslubu.

Bu bölgüdən göründüyü kimi, həm poeziya, həm də bədii nəsr daxil edilməyib.

[15, s. 136].

Beləliklə, funksional üslublarla əlaqədar mövcud tətqiqatlardan aydın olur ki, dilçiliyimizdə üslubların sayı, adları, janrları, mikroüslubları ilə əlaqədar fikirlər müxtəlifdir, tam həllini tapmamışdır. Funksional üslublarla bağlı dilçilərin mövqeyini verməkdə əsas məqsədimiz elmi üslubun bölgülərdəki yerinə diqqəti cəlb etməkdir. Belə ki, elmi üslub funksional üslublar sırasında işləmə dairəsinə görə müəyyən mövqeyə malikdir. Təsnifatlardan da göründüyü kimi, bölgü müxtəlifliyinə baxmayaraq elmi üslub hər zaman bütün müəlliflər tərəfindən qəbul edilmişdir. Beləliklə, funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əhatə edir, buna görə də bir neçə növə böünür. Funksional üslublar bütövlükdə ədəbi dili təşkil edir. Üslubiyyat fonetik, leksik, frazeoloji və qrammatik vahidlərin kontekstdə qazandığı üslubi funksiyaları öyrənir, müəyyən mətndəki fikir və hisslərin ifadə edilməsi zamanı dil vasitələrinin ekspressiv xüsusiyyətlərini, mətnin oxucuya təsirində onların rolunu nəzərdən keçirir. İngilis ədəbi dilinin funksional üslublarına aşağıdakı üslublar daxildir; bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi — işgüzar üslub. Bu üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin tarixi inkişafı prosesində müəyyən olmuş həmin xüsusiyyətlər bir üslubu başqa üslubdan fərqləndirir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Adilov V.İ. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2002, 136 s
2. Ağayeva İ.S. Bədii və elmi üslub. Bakı: Maarif, 1988, 85 s.
3. Babayev A.F. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. Bakı: İşıq, 2001, 258 s.
4. Həsənova S.T. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı: Mütərcim, 2005, 276 s.
5. Mustafayeva Q.A. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Elm, 2010, 237 s.

Rus dilində

6. Арнольд И.В. Стилистика современный Английский язык: Учебник для вузов. Москва: Флинта, 2010, 384 с
7. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: Астрель, 1963, 243 с.
8. Гальперин И.Р. Стилистике английского языка. М.: Высшая Школа, 1981, 385 с.
9. Знаменская Т.А. Стилистика английского языка. Основы курса. Издание 4-ое. М.: КомКнига, 2006, 171 с.
10. Мороховский А.Н, Воробьева О.П, Михошерст Н.И, Тимошенко З.В. Стилистика Английского Языка. Киев: Выща школа 1991, 353 с.
11. Расторгуева Т. А. История английского языка. М.: Астрель, 2003, 431 с.
12. Сорокин Ю.С. К вопросу об основных понятиях стилистики. В Я, 1954, N-2, сс.68-82

İngilis dilində

13. Galperin İ.R. Stylistics. Moscow: Higherschool Publ. House, 1977, 328 p
 14. Johnson B. Timber, or discoveries. Oxford: Clarendon Press, 1925, 52 p.
 15. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace and World, 1921, 345 p.
 16. Znamenskaya T.A. Stylistics of the English language. Moscow: LKI, 2007, 224 p.
- Internet resurs
17. <http://allthingslinguistic.com/post/94471993924/the-scope-of-internet-linguistics>. David Crystal. The scope of Internet Linguistics.

S Fatullayeva

“Functional methods in the english language
and their research history”

SUMMARY

The article deals with the issue of functional style and its classification in the English language. Also in the article was given analyzes the history of studies of the functional styles of the English language. It investigates the main factors promoting different functional styles in English. Besides it, the notions and various definitions of functional are studied. In additions, these factors state the notion of “functional styles”. The history of the appearance of these styles is analyzed. Also it explores the main factors that influence the creation of functional English styles. Various functional styles are defined by foreign and native linguists. They also suggest the genres and substyles of functional styles and thier classification regarding the spheres of hu-

man activity where they are used. It was affected various approaches to the study of functional styles.

Thus, from existing studies of functional styles, it seems that in linguistics there are different opinions regarding the number of styles, their names and genres. These problems are not yet fully resolved. The main aim of a pack of linguistic positions regarding functional styles is to draw attention to the role of scientific styles. That is, the scientific style has a certain position among functional styles in terms of their use. Despite the differences in classifications, the scientific method has always been accepted by all authors. Functional styles, in general, make up a literary language. Each of these styles has its own characteristics. These features that were formed during the historical development of the language differ from each other.

Ключевые слова: Style, research, functional, scientific, classification.

С Фатуллаева

«Функциональные методы в английском языке
и история их исследований»
езюме

Статья посвящается исследованию функциональных стилей и их классификации в английском языке. В статье ведется анализ истории исследований функциональных стилей английского языка. Она также исследует основные факторы, влияющие на создание функциональных стилей английского языка. Кроме того, изучаются понятие и различные определения функциональных стилей. Анализируется история возникновения этих стилей. Так же эти факторы обуславливают понятие «функциональный стиль». Различные функциональные стили определяются иностранными и отечественными лингвистами. Приводятся определения функциональных стилей различных ученых. Они также предлагают жанры и подстили функциональных стилей и их классификацию, учитывая сферу человеческой деятельности, в которой они используются. Затронуты различные подходы к исследованию функциональных стилей.

Таким образом, из существующих исследований функциональных стилей становится ясно, что в лингвистике существуют разные мнения относительно количества стилей, их наименований и жанров. Эти проблемы еще не полностью решены. Основная цель паказа позиций лингвистов относительно функциональных стилей - привлечь внимание к роли научных стилей. То есть, научный стиль имеет определенную позицию среди функциональных стилей с точки зрения их использования. Несмотря на отличия классификаций, научный метод всегда принимался всеми авторами. Функциональные стили, в целом, составляют литературный язык. Каждый из этих стилей имеет свои особенности. Эти особенности, которые были сформированы в ходе исторического развития языка, отличаются друг от друга.

Key words: Стиль, исследование, функциональный, научный, классификация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İradə Səmədova tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

ŞƏLALƏ CƏLALQIZI

BDU

Zahid Xəlil küç

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

s.calalqizi@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ MƏXSUS FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ MƏNİMSƏDİLMƏSİ METODİKASI

(Frazeoloji birləşmələrlə mürəkkəb sözlərin və sərbəst birləşmələrin oxşar və fərqli cəhətlərinin mənimsədilməsi)

I hissə

Frazeologizmləri özünəməxsus şəkildə mikromətn də adlandırmaq olar. Bədii əsərlərdə frazeoloji birləşmələr nitqin forma və məna gözəlliyini özündə əks etdirən stilistik daşlaşmış versiyalardır. Bu baxımdan onları hərfi tərcümə etmək olmur başqa dillərə və anlaşılmır. Belə birləşmələr nitqə, dilə rəngarəng emosional çalarlar verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sərhədyanı, yəni qonşu məkanlarda, torpaqlarda yerləşən xalqların musiqisi, adət-ənənələri, folkloru, mifologiyası uzaq səmtlərdə yaşayan millətlərindən daha yaxındır. Sözlə frazeoloji birləşmələr arasındakı oxşarlıq, hər ikisinin məna və qrammatik funksiya daşmasıdır. Feili idiomatik ifadələrin əksəriyyəti mürəkkəb sözlərə yaxındır. Mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyəti təkamül prosesi nəticəsində bu qrupa daxil olan ifadələrdən yaranmışdır. Məsələn, dili gödək olmaq – diligödək, göz oxşamaq – gözoşayan, göz yummaq – gözüyumulu, cəlb edən – cəlbedici və s.

Frazeoloji vahid sərbəst söz birləşməsinin modelləri üzrə törəyir. Sərbəst söz birləşməsinin frazeoloji vahidə çevrilməsi, sadəcə sözlərin məcazi məna alması söz birləşməsindən xüsusi dil vahidinin alınmasıdır. Sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözləri ayrı-ayrılıqda analiz etmək imkansız bir şeydir. Məsələn, qara sudan qaymaq tutan – qoçaq adam; abırını ətəyinə bükmək – danlamaq; ağılı başına yığmaq – ağıllanmaq, fikirləşmək; başından yekə danışmaq – lovğa-lovğa danışmaq və s.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, mürəkkəb sözlər, əcnəbi tələbələr, quruluş, cümlə, qrammatik kateqoriya

«Göz vurmaq», «gözüm səndən su içmir», «başa salmaq», «ələ salmaq», «başı aşağı», «ümidini kəsmək», «abırını ətəyinə bükmək», «ağlı başından çıxmaq» və s. yüzlərlə, minlərlə frazeoloji birləşmələr dilimizi zənginləşdirən, ona emosionallıq, məna çaları, rəngarənglik, zənginlik, maraq verən dil faktlarıdır. Tərcüməsi «ifadə təlimi» olan bu birləşmələr çoxmənalı termin kimi hər zaman dünya dilçilərinin nəzər və marağını özünə cəlb etmişdir.

Frazeologizmlər leksikanın xüsusi bir hissəsi hesab olunur və özündə xalqın müdrikliyini, mədəniyyətini, ənənələrini ehtiva edir. Hər bir frazeoloji birləşmə bədii-ekspressiv xarakterə malikdir və özündə bir çox informasiya daşıyır.

Frazeologizmləri özünəməxsus şəkildə mikromətn də adlandırmaq olar. Bu mikromətnlər özündə keçmişin müxtəlif informasiyalarını saxlayır. Bu birləşmələr reallıqları adlandırmaq-la yanaşı, danışanın daxili vəziyyət və emosiyalarının həmin nitqə münasibətini qabartmış olur.

Bədii əsərlərdə frazeoloji birləşmələr nitqin forma və məna gözəlliyini özündə əks etdirən stilistik, daşlaşmış versiyalardır. Hər bir mətn tərcüməsində də çalışmaq lazımdır ki, mənanı eyni ilə saxlayasan, orijinal olmasa da, ona maksimum dərəcədə yaxın olsun. Bu baxımdan onları hərfi tərcümə etmək olmur və anlaşılmır. Belə birləşmələr nitqə, mətnə, dilə rəngarəng emosional çalar verir. Çox vaxt idiomların qrammatik mənalı müasir dilin tələblərinə uyğun gəlmir, lakin qrammatik arxaizmlər hesab olunurlar. Məsələn, Araz aşığından, Kür topuğundan (arsız adam), canını tapşırmaq (ölmək), ayağının altından yer qaçmaq (çox təəccüblənmək, eşitdiklərinə inanmamaq və s.).

Frazeoloji birləşmələr haqqında öz münasibətlərini və fikirlərini bildirən Ferdinand de Sössür, N.M.Şanski, A.A. Reformatski, Şarl Balli, V.V. Vınogradov, X.Kasarev və başqa dünya şöhrətli ziyalıların adlarını çəkmək olar.

Azərbaycan dilçiliyində F.Ağazadə, S.Cəfərov, K.Əliyev, Ə.Orucov, Y.Seyidov və başqa dilçilər frazeoloji birləşmələr haqqında tədqiqatlar aparmışlar.

Frazeologiya çox geniş məfhumdur. Buraya yalnız parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit söz birləşmələri – atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri və s. daxildir.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə həsr olunmuş əsərlərdə frazeoloji material «frazeoloji birləşmələr», «frazeoloji ifadələr», «frazeoloji vahidlər», «sabit söz birləşmələri» adlanmışlar.(1,78)

Frazeoloji vahidlərin tədqiqi söz və söz birləşməsinin tədqiqi ilə bağlıdır. Ona görə də sabit söz birləşmələrini seçərkən təkcə sabitliyi, dəyişməzliyi deyil, onlar üçün xarakterik olan məhdud qrammatik formalaşma da nəzərə alınır.

Nəzərə alsaq ki, respublikamızın ali tədris ocaqlarının hazırlıq şöbəsinə gələn tələbələrin 90 faizini qardaş Türkiyə vətəndaşları təşkil edir, o zaman türk qrammatikasında frazeoloji birləşmələrlə tanışlıq daha vacib amillərdən hesab olunmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sərhədyanı, yəni qonşu məkanlarda, torpaqlarda yerləşən xalqların musiqisi, adət-ənənələri, folkloru, mifologiyası, uzaq səmtlərdə yaşayan millətlərindən daha yaxındır. O cümlədən, bu fikri və nəzəriyyəni sabit söz birləşmələrinə də aid etmək olar.

Əksər frazeoloji birləşmələrin yaranmasında və formalaşmasında isim komponenti kimi nəzərdə tutulan baş sözlərin iştirakı ilə yaranan sabit söz birləşmələri daha qədim tarixə malikdir. Belə idiomların tarixi daha keçmişlərə, hətta Orxan-Yenisey abidələrinə gedib çıxır. Məsələn, «qan tökmək» ifadəsi bu abidələrdə işlənmişdir.

Müasir dilimizdə işlənən ad vermək, könül bağlamaq, dan atmaq, başa çıxmaq, söz qaytarmaq, üzünə söz gəlmək, ağır ayaq, öyüd vermək, öc almaq, gözü yolda qalmaq və başqa frazeoloji birləşmələr Mahmud Kəşğarının məşhur «Divani-lügət-it-türk» əsərində eyni mənada, lakin fərqli fonetik hadisələrlə müşayiət olunan bir şəkildə verilmişdir. Bu da onu göstərir ki, həmin türk xalqları, tayfaları içində çox işlək olmuşdur.

Belə sabit söz birləşmələrinə «Kitabi-Dədə Qorqud» əsərində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, barmağını ısırdı (yəni dişlədi), göz bükünü vermək (göz dağı vermək), yola girmək (yola düşmək), gözü dönmək (üzü dönmək), üzü gülməmək, əl altından iş görmək və s.

Nəsiminin əsərlərində ayrı düşmək, aradan çıxmaq, qədəm başmaq, göz yummaq, eşq oduna düşmək, əldən qoymamaq, qara gün, üzü qara, ürəyi ərimək, ürəyi qan olmaq və s. ifadələrə rast gəlmək mümkündür.(2,68)

Dahi Azərbaycan şairi Füzulinin şeirlərində ağı qaradan seçmək, ayaqdan salmaq, ayaq basmaq, ad eyləmək, başını daşa vurmaq, qərar tutmaq, səbri əldən getmək, qan tutmaq, tab gətirmək və başqa, müasir dilimizdə işlənən idiomlar vardır.

M.P.Vaqifin poeziyasında xoşuna gəlmək, gözü doymaq, boynundan atmaq, bağı qana dönmək, ürəyi qan olmaq, söz düşmək, özündən getmək, quyuq bulamaq, ad batırmaq, ağı-hu-

şu getmək, qulaq asmaq, ürəyini boşaltmaq, özündən getmək frazeoloji vahidləri bugünkü leksikonumuzda da aktualdır.

Məşhur dilçilərimizin tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, təkcə baş sözü ilə 300-dən artıq yaranan frazeoloji vahidlər vardır. Bu faktın özü belə göstərir ki, dilimiz nə qədər zəngin və rəngarəngdir. Məsələn, əvvəl baş sözünü əsil, həqiqi mənada izah etdikdən sonra onun iştirakı ilə yaranan sabit birləşmələri bir-bir izah edir, onların bir sözlə izahını, sinonimini göstəririk: baş götürmək (getmək), baş açmaq (anlamaq), başa vermək (qurtarmaq), başı papaqlı (böyük/ağsaqqal/kişi), başa salmaq (anlatmaq), başı qızışmaq (məşğul), baş sındırmaq (fikirləşmək), başı işləməmək (axmaq), başdan çıxarmaq (aldatmaq), başının altında (yaxında), başının hayına qalmaq (çaşmaq), gərginlik, başına ağıl qoymaq (məsləhət), başına it oyunu açmaq (incitmək), başına hava gəlmək (dəlilik), başını qaşımağa vaxtı olmamaq (məşğul), başını girələmək (dolanmaq, yaşamaq), başını itirmək (çaşmaq), başında tükləri biz-biz durmaq (təəccüblənmək/qorxmaq), başından yekə danışmaq (lovğalıq), baş-beyin aparmaq (çox danışmaq), başlı-başına buraxmaq (nəzarətsiz), başını yerə qoymaq (ölmək) və s (3,104).

«Baş» sözü ilə yaranan və türk dilində «deyimlər» adlanan frazeoloji birləşmələrdən bir neçəsini nümunə üçün veririk. Baş ağrısı olmaq (sıxıntı vermək), baş alamamak (vaxt, fürsət tapmamaq), baş döndürmək (xoşbəxt olmaq), baş edebilmək (kimisə yola gətirmək), baş etmək (baş çıxara bilmək), baş göz etmək (evləndirmək), baş kaldırmaq (isyan etmək), baş koymaq (özünü qurban vermək), baş koşmaq (bir işi bacarmaq üçün çalışmaq), baş üstündə tutmaq (çox iltifat göstərmək), baş üstündə yeri var (hörmətlə qarşılamaq), baş yakmaq (pis vəziyyətə düşmək), baş yemek (birinin ölümünə səbəb olmaq və ya birini çıxılmaz vəziyyətdə qoymaq), baş başa gəlmək (bərabərləşmək, eyni gəlmək), başa çıxmək (bir şeyə gücü yetmək), başı bağlanmaq (evləndirmək), başı göğə ermək (gözlənməyən bir xoşbəxtliyə düşmək), başı kalabalıq (yanında çox adam var), başı kazan gibi olmaq (başında çox uğultu, səs olmaq), başı yastığa düşmək (yorğunluqdan tez yatmaq), başına çıxarmək (çox üz vermək), başına devlet kuşu konmaq (varlanmaq), başına taç etmək (çox böyük qiymət vermək, əzizləmək).

Bu vahidlər leksik tərkibinə, quruluşuna görə sabitdirlər. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələri morfoloji təhlildə nitq hissələri üzrə təsnif etmək mümkündür. Sözlə frazeoloji birləşmələr arasındakı oxşarlıq, hər ikisinin mənə və qrammatik funksiya daşmasıdır. Hər iki xüsusiyyət söz birləşmələrinin məzmununu təşkil edir. Belə ki, sintaktik təhlildə onun cümlə üzvü kimi vəzifəsi müəyyənəşdirilmiş olur. Həmçinin leksik mənası olan bu sabit söz birləşmələri sözlə sinonim olur. Qrammatik kateqoriya kimi isə cümlədə sözlə əlaqəsi yaranır. Frazeoloji birləşmə sözə çox yaxın olduğuna baxmayaraq eyni deyillər. Eyni mənə həm söz, həm də ifadə ilə təqdim edilə bilər.

İndi isə mürəkkəb sözlərin frazeoloji vahidlərlə oxşar və fərqli tərəflərinə baxaq. Məsələn, soyuqqanlı, istiqanlı, dəliqanlı, ətli-canlı, qəlbiqara, dəli-dolu, gözükölgəli, dilucu, dəvədanı, üzüağ və s. Lakin buna baxmayaraq bu sözlər frazeoloji birləşmələr qrupuna daxil ola bilmir. Çünki bunlar qrammatik quruluşlarına görə fərqlidirlər. Feili idiomatik ifadələrin əksəriyyəti mürəkkəb sözlərə yaxındır. Həmçinin onu da vurğulamaq lazımdır ki, mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyəti təkamül prosesi nəticəsində bu qrupa daxil olan ifadələrdən yaranmışdır. Məsələn, dili gödək olmaq-diligədək, meydan oxumaq- meydanoxuyucu, can almaq- canalıcı, qan içmək – qanıçıcı, göz oxşamaq – gözoşxayan, göz yummaq –gözüyümü, cəlb edən – cəlbedici, üzü gülmək – üzügülər, can almaq – canalan və s. Vinqradov demişdir: «İdiom – yalnız sözlərin donub qalması və təcridi məhsulu deyil, habelə yeni sözlərin törəmə üsul və mənbəyidir». Dilimizdə elə frazeoloji birləşmələr vardır ki, onların tərkibində mürəkkəb sözlər vardır. Məsələn, *dilotu yemək, dilbir olmaq, əlbir olmaq, əlidolu gəlmək, başbəlalı olmaq, göz-qaş eləmək, gözüdölusu görmək, almaçıq olmaq* və s. Ancaq demək olmaz ki, mürəkkəb sözlər frazeologiyaya daxildir. Həmin bu tərkib və ifadələr yeni mənası ilə birlikdə leksik vahidlərə çevril-

mişlər. Dilçilikdə belə bir fikir hakimdir ki, ifadələrlə mürəkkəb sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün zahiri formalaşma əsas meyar ola bilər. Daha doğrusu, mürəkkəb söz üçün qrammatik cəhətdən tam formalaşma, frazeoloji birləşmələr üçün ayrıca qəlib və formalaşma əsas götürülür.

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlmə prosesində sözlərin birləşməsi bir neçə yolla yaranır:

1. İki sadə sözün birləşməsindən yarananlar: *qaragöz, acgöz, qaraqabaq, ağsaqqal, ağ-birçək* və s.

2. Birinci tərəfi şəkilçi qəbul edib yarananlar: *ürəyiaçıq, alnıaçıq, gözütox, özünümiudafıa* və s.

3. Birinci tərəfi şəkilçisiz, ikinci tərəfi şəkilçi qəbul edənlər: *mədəaltı, qəlyanaltı, suiti, dəvədabanı, kəklikotu* və s.

4. Sadə sözlə feili sifətin birləşməsindən yarananlar: *uzaqgörən, ağrıkəsici, yuxuyozan, tozsoran, ağlabatmaz, qaradınmaz, qarabasma* və s.

5. Sayla düzəltmə sözdən yarananlar: *çoxillik, çoxpilləli, azsaylı, çoxplanlı* və s.

6. Yönlük hal şəkilçili sözlə feili sifətdən yarananlar: *qarayayovuşmaz, günəbaxan, yola-gələn, falabaxan* və s.

7. İki sadə və ya düzəltmə yaxınmənalı sözlərin birləşməsi ilə yarananlar: *şan-şöhrətli, dəlik-deşik, qəm-qüssə, şad-xürrəm, daş-qaş* və s.

8. Bir-birinə zidd olan sözlərin birləşməsindən yarananlar: *gediş-gəliş, dal-qabaq, ağ-qara, gecə-gündüz, səhər-axşam, isti-soyuq, alt-üst* və s.

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri arasında bir sıra ümumi cəhət vardır.

1. Hər ikisində komponentlər eyni nitq hissəsinə aiddir və eyni qrammatik formadadır.

2. Hər ikisinin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır.

3. Hər ikisi eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir.

Ümumiyyətlə, həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb söz sıra cəhətdən eyni əlamətlərlə müəyyənləşdirilir. Onlar müstəqil sözlərin birləşməsindən əmələ gəlməkləri ilə yanaşı, daxillərindəki komponentlər də bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır və eyni nitq hissəsinə aid olub eyni qrammatik formanı daşıyırlar. Hətta onlar üçün belə söyləyirlər: həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb söz müstəqil sözlərin qrammatik və məna cəhətindən əlaqələnməsindən əmələ gəlir. Bu əlamətlər bu kateqoriyaların hər ikisi üçün mühümdür. Bu əlamətlərdən biri olmasa, sözü gedən formalar düzəlməz. Bir neçə nümunəni müqayisə edək: *palıd yarpağı - bağayarpağı, tədrisə baxan - günəbaxan, maşın yuyan - əlüzüyan, su qabı - ayaqqabı, qara köynək - Qaradağ, Qarabağ, xoş söz - xoşbəxt, göy səma- göygöz, taxta qaşığı - ördəkburun, su ilanı - boyunbağı, sinif rəhbəri - balıqqulağı* və s.

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin bəzi fərqli cəhətləri də vardır: (4,202)

1. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər- birləşmələrin komponentləri leksik-semantik xüsusiyyətlərini, yəni müstəqilliyini saxlamış olur. Birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlar olur. Buna görə də söz birləşməsində əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı əlaqələr bildirilir. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni kəsir, ya da bu əlaqə çox zəifləyir. Mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilmir.

2. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə aydın hiss olunur. Bu tərəflər arasındakı qrammatik forma, yəni hansı şəkilçi vasitəsi ilə düzəlsə, o saat gözə çarpır. Mürəkkəb sözlərdə isə bu proses bünövrəsini möhkəm qoymuş bir xüsusiyyət daşıyır. Başqa sözlə desək, daşlaşmış xarakterə malik olur. Yəni söz birləşməsində sözlərin müstəqil mənaya və vergiyə

malik olması o dəqiqə sezildiği halda, mürəkkəb sözlərdə bu qətiyyəni hiss olunmur. Məsələn, *üzü çirkli və üzüağ* sözlərini götürək. Hər iki halda birinci tərəf, komponent mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçisini qəbul etmişdir. Lakin *üzü çirkli* deyəndə mənsubiyyət şəkilçisi daha aydın ifadə edilirsə, *üzüağ* sözündə bu bir səs kimi çıxır, yəni şəkilçi kimi hiss olunmur.

3. Söz birləşməsinin tərəflərinə ayrılıqda sual vermək olar. Mürəkkəb sözdəki sözlər isə birlikdə eyni suala cavab verirlər. Məsələn, sakit(necə) // dəniz(nə?) – ağbirçək (necə?), isti (necə), // hava(nə?) – qaraqaş (necə?), işə (haraya?) // getmək (nə etmək?) – tozsoran (nə?), yemək (nə?) // bişirmək (nə etmək?) – yeməkbişirən (hansı?) və s. (5,109)

4. Söz birləşməsinin tərəflərinin hər birinin öz müstəqil vurğusu olur. Yəni onlar ayrılıqda işləndikdə hansı vurğu ilə tələffüz olunurdusa, birləşmə daxilində də öz müstəqilliklərini saxlaya bilirlər. Mürəkkəb sözləri əmələ gətirən komponentlər isə eyni vurğu altında deyilir. Yəni iki, ya üç sözün birlikdə bir vurğusu olur. Başqa sözlə desək, müstəqil məqamda hərəsinin öz vurğusu var idisə, birləşəndə o birilərinki zəifləmiş olur, bir sözün vurğusu dominantlıq təşkil edir. Məsələn, gümüş qaşığı – Gümüşgöl, qara fikirləşmək – qarabasmə, ağla gətirmək – ağlabatan, ağ bədən – ağbəniz, əlini üzünü yumaq üçün yer – əlüzyuyan və s.(6,306)

İndi isə xarici tələbələrə frazeoloji birləşmələri tədris edərkən müqayisə etdiyimiz dillərdəki özəllikləri əyani şəkildə göstərək:

kick the bucket – протянуть ноги (умереть) – başını yerə qoymaq //rəhmətə getmək // dünyasını dəyişmək – Abbas yolcu

topullone's leg – морочить кому - либо голову – baş - beynini aparmaq – çenesi düşük

send smb. To Coventry - бойкотировать кого – либо, прекратить общение с кем-либо – əlaqəni kəsmək – bağları koparmak

at bay – загнанный, в безвыходном положении – çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq, çaş-baş olmaq – çamura batmaq

be at smb.'s beck and call – быть на побегушках (быть всегда готовым к услугам) – əmrə müntəzir olmaq // xidmətində olmaq – emrinə amadə

to rain cats and dogs – лить как из ведра (о дожде) – tut ucundan, çıx göyə (yağış haqqında) – yağmur boşalmak//bardaktan boşalıncasına yağmaq

to be born with a silver spoon in one's mouth – родиться в сорочке – bəxtli doğulmaq //bəxti üzdə olmaq – ballı olmaq //Kadir gecəsi doğmuş

to burn bridges – сжигать мосты – münasibəti kəsmək – ilgiyi kesmək// ipi koparmak

to spill the beans – выдать секрет – sır vermək – ağzında bakla islanmaz

to throw dust into smb.'s eyes – заговаривать зубы – ağzının içində olmaq, qulağa gırən – hər işə burnunu sokmaq //her şeye maydanoz olmaq

to throw mud at smb. – поливать грязью – başdan-ayağa çirkab içindədir – boğazına kadar çamur içerisinde olmaq

to paint the devil blacher than he is – сгущать краски – suyu bulandırmaq – kara kedi

to put a spoke in smb.'s wheel – вставлять палки в колеса – işə əngəl qatmaq – set olmaq//ket vurmaq

black frost – мороз без снега – sapsız üzüm – çöpsüz üzüm

to talk through – нести вздор, пороть чепуху – bədbəxt olmaq – mutsuz olmaq

the last straw – последняя капля – son nəfəsinədək – canı çıkana kadar

Adam's apple – Адамова яблоко – cənnət alması – cənnət meyvəsi

rack one's brains – ломать голову (усиленно думать) – baş sındırmaq – hindi kibi düşmək // kafayı yemek

better untaught than ill taught – лучше быть неученым, чем неправильно ученым – alim olmaq – asandır, insan olmaq – çətin // Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq paraqçılıqdan (N.Gəncəvi)// başladığin işi yarımçıq qoyma – bu günün işini yarına koyma.

many men, many mind – сколько голов, столько и умов – bir baş ağıllıdır, yeddi baş ondan da ağıllıdır // məsləhətli don gen olar – bir müsibət bin nasihattan iyidir.

easier said than done – легче сказать, чем сделать – dildə demək asandır – dilde deməsi kolay

nothing is impossible to a willing heart – кто хочет, тот добьется – könlü balıq istəyən quyuğunu suya vurur – emeksiz yemek olmaz

as cold as ice – холодный как лёд – buz kimi soyuqqanlı – duvar kibi adam

kill the goose that lays the golden eggs – убить курицу, несущую золотые яйца – oturduğu ağacın budağını sındırır – oturdugu dalı kesiyor

put by for a rainy day – отложить про чёрный день – qara günə saxlamaq – sakla zamanı, gelir zamanı

a wolf in sheep's clothing – волк в овечьей шкуре – quzu dərisində qurd // saman altından su yeridir // mələk libasında şeytan – yere bakan, yürek yakan

hawks will not pick hawks' eyes out – ворон ворону глаз не выклюет – it itin ayağını basmaz – it iti ısırmas

one swallow does not make a summer – одно ласточка весны не делает – bir güllə bahar olmaz – bir çiçəkle bahar olmaz

don't count your chickens before they are hatched – цыплят по осени считают – cücəni payızda sayarlar – dereyi görmeden paçayı sıvama

don't halloo till you are out of the wood – не говори «гоп», пока не перепрыгнешь – arxı hoppanmamış “hop” demə – doğmamış çocuğa don biçmek

tu turn back the clock – повернуть вспять колесо истории – çərxi fələyi döndərmək – feleğin tekerine çomak sokmak

a bird in the hand is worth in the bush – лучше синица в руках, чем журавль в небе – soğan olsun, nağdı olsun – büyük lokma ye, büyük söz söyleme// doğru söz yemin istemez.

move heaven and earth to get smth. – свернуть горы на пути к чему – либо – dağı dağ üstünə qoymaq// məqsədinə çatmaq// istədiyini əldə etmək – amacına ulaşmak.

Ədəbiyyat:

1. Axundov Ağamusa. «Ümumi dilçilik». Bakı: Maarif, 1979
2. Seyidov Yusif. «Azərbaycan dilində söz birləşmələri». Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 1992
3. Məmmədov N., Axundov A. «Dilçiliyə giriş». Bakı: Maarif, 1980
4. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı: Elm, 1978
5. Bayramov H. «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları». Bakı: Maarif, 1978
6. Cəfərov S. «Müasir Azərbaycan dili». Bakı: Maarif, 1982

Sh. Jalal qizi

Methodology of accrual of phraseological compounds belonging to the Azerbaijani language to foreign students (Acquisition of similar and different features of complex words and free combinations with phraseological compounds)

Summary

Phraseological features can also be called microformations. In fiction, phraseological compositions are stylistic versions that reflect the speech form and the beauty of the content. From this point they cannot translate letters into others languages and understand them. Such

combinations provide speech, colorful, and emotional melodies. It is worth nothing that the peoples of the border, ie adjacent to the land, are closer to the folk, folklore, and mythology than the nations living in the distant regions. Words like verbs are similar to each other, both have meaning and grammatical functions. Most idiomatic expressions tend to be complex words. The vast majority of complex words are derived from expressions in this group as a result of the process of evolution.

The phraseological unit is based on models of free expression. Conversion of free expression into a phraseological unit, the simple words of the word does not make. A word. It is not possible to analyze words in the context of fixed word combinations.

We have system while teaching phraseological units. The first motivation for this is to start with the principle of motivating students. In the meantime, the teacher faces the audience and asks questions to determine the students' initial knowledge. Foreign students revive the phraseological associations of their people. After a little thought, the compounds that are in their minds and memories are exemplified. The teachers uses state – of- the- art teaching methods to refine their level of knowledge. It uses the methods of Brain Attach, Cluster, and Auction. The teacher then moves on to the second level of motivation. Students will be given the knowledge and information they have about events in their lives and in the community. It is sharing information. For example, it is necessary to replace phrases in a few words with are word. Then he gives the homework: write 20 phrases and show the same meaning in front of them. In addition, the write 10 complex words, 10 phrases, and 10 free words.

Key words: phraseological compounds, compound words, foreign students, structure, sentence, grammatical category

Ш.Джалал кизи

Методика освоивания фразеологизмов, принадлежащих
азербайджанскому языку, иностранным студентам (Усвоение сходных и
отличительных признаков сложных слов и свободных сочетаний
с фразеологическими соединениями)

Резюме

Фразеологические особенности также можно назвать микротекстами. В художественной литературе фразеологические сочетания представляют собой стилистические версии, отражающие речевую форму и красоту содержания. Поэтому их невозможно переводить дословно на другие языки, их не могут понять. Такие комбинации дают речевые, красочные и эмоциональные мелодии. Стоит отметить, что соседние народы, то есть прилегающие к земле ближе к народу, фольклору и мифологии, чем народы, живущие в отдаленных регионах.

Сходство слов и фразеологических сочетаний совпадает значениям и их грамматическим функциям. Большинство идиоматических выражений имеют тенденцию быть сложными словами. Подавляющее большинство сложных слов происходит от выражений в этой группе в результате процесса эволюции.

Фразеологическая единица образуется на основе моделях свободных выражений в этой группе.

Фразеологическая единица образуется на основе моделях свободных выражений. Преобразование свободного словосочетания в фразеологическую единицу, переносные значения слов являются особой языковой единицей, которая образовалась от словосочетаний. Невозможно проанализировать слова в контексте фиксированных словосочетаний.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, сложные слова, иностранные студенты, структура, предложение, грамматическая категория

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İradə Şəmsizadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LALƏ ƏLİYEVƏ
SEVİNC NAMƏTOVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
lala@mil.ru

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Xülasə

Qeyd etmək lazımdır ki, leksikanın tədrisi müasir dilçiliyin ən mürəkkəb və bu vaxtdək kifayət qədər araşdırılmamış problemlərindəndir.

Xarici dildə şifahi nitqin leksik aspektinin öyrədilməsi zamanı tələbələrin rast gəldikləri çətinliklərin böyük əksəriyyəti tədris edilən xarici dil və tələbələrin ana dili sistemləri arasında olan fərqlərlə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən xarici dilin tədrisi prosesində iki dilin leksik sistemlərində olan fərqliliklərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dillər arasında olan fərqlər müqayisəli yolla müəyyənləşdirilə bilər. Müqayisəli tədqiqat metodunun əhəmiyyəti və dil vahidlərinin müqayisəli təhlilinin zəruriliyi görkəmli dilçi və metodist-alimlər tərəfindən sübuta yetirilmişdir. Onları maraqlandıran əsas məsələ aparılan müqayisəli təhlil əsasında müvafiq dil və nitq vahidlərinin tam mənimsənilməsi üçün səmərəli təlim üsullarının yaradılmasıdır.

Xarici dillərin tədrisində leksikanın tədrisinə ayrılan vaxt səmərəli şəkildə bölünməlidir. Belə ki, dərsin əvvəlində tələbələrə fəallaşdırmaq, onları müxtəlif, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərinə cəlb etmək məqsədilə onlara nitq fəaliyyətlərini aktivləşdirən sualların verilməsi tövsiyə edilir. Növbəti mərhələlərdə yerinə yetirilən tapşırıqlar üç mərhələli iş sistemində həyata keçirilməlidir. Burada aşağıdakı fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir: açar sözlərin təqdim edilməsi, mətnə olan qrammatik strukturların tələbələrə təqdim edilməsi və təklif edilən çalışma və tapşırıqların mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsi.

Tələbələrə tapşırıq verərkən, onun yerinə yetirilməsində verilən vaxt müddətini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. İxtisas fakültələrində təhsil alan və dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr onlara bu və ya digər tapşırığın yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxt müddətindən səmərəli şəkildə istifadə etməyə və onu düzgün şəkildə bölməyə tədricən öyrənməlidirlər. Bu leksikanın tədrisi prosesinin səmərəliliyini təmin edir.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Xarici dillərin tədrisi metodikası dilçiliklə sıx bağlıdır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin tədrisində istifadə olunan dil materiallarını metodika məhz dilçilikdən alır. Metodika lingvistik araşdırmaların nəticələrindən tədris üçün dil materiallarının seçilməsində və təşkil olunmasında uğurla istifadə edir.

Məlumdur ki, struktur dilçilik dil tədrisinə böyük təsir etmişdir. Struktur dilçiliyin ən mühüm doktrinasına görə, dilin ilkin mühiti şifahidir. Yəni, nitq (danışiq) dildir. Bir sıra görkəmli dilçilər tərəfindən irəli sürülən fikirlər və yaradılan nəzəriyyələr dil tədrisinin metodikasında geniş tətbiq olunur. Bunlardan V.Humboldt, H.Şteyntal, İ.Seçenov, L.Blumfeld, M.Morris, N.Xomski, A.A.Leontyev və başqalarının fikirləri xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Qeyd edildiyi kimi, hər hansı xarici dili öyrənən tələbələrə həmin dildə leksik vərdişlərin öyrədilməsi məsələsi xarici dillərin tədrisi metodikasının ən mürəkkəb, aktual və hələ də öz həllini tapmamış problemlərindən biri hesab edilir. Əslində söz birləşmələrinin öyrənilməsində

əsas məqsəd xarici dili öyrənən tələbələrdə həmin dildə sözlərin kombinə edilməsi mexanizmini formalaşdırmaqdır[2,67].

Məlum olduğu kimi, bu gün xarici dillərin, ilk növbədə, qlobal miqyasda əsas ünsiyyət dili kimi qəbul edilmiş ingilis dilinin öyrənilib-öyrədilməsinin əsas məqsədi həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməkdən ibarətdir.

Leksik vahidlərin təcrid edilmiş şəkildə, kontekstdən kənar mənimsənilməsi tələbələrdə onların nitq prosesində əlaqəli şəkildə istifadə edilməsi bacarığının formalaşdırılmasını təmin edə bilməz. Xarici dil elementlərinin nitq prosesində dildə mövcud olan normalara uyğun şəkildə kombinə etmək bacarığı tələbələrə mərhələli şəkildə aşılmalıdır. Bu zaman iki dildə nitq ekvivalentlərinin üst-üstə düşməməsi faktı mütləq nəzərə alınmalıdır. Çox vaxt məhz bu uyğunsuzluqlar söz birləşmələri səviyyəsində buraxılan səhvlərə səbəb olur. Deyilənlərin ingilis dilində leksik vərdişlərin tədrisinə yönəldilmiş metodik tipologiyanın işlənilib hazırlanması zamanı nəzərə alınması mütləqdir. Bu, sözügedən dil hadisəsinin tədrisi prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Qeyd edək ki, bu məsələdə psixologiyanın rolu az deyildir. Əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşdırılması nəzəriyyəsinin nəzəri əsaslarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) leksik bacarıqlara fəaliyyət kimi yanaşma;
- 2) insan fəaliyyətinin sosial təbiəti;
- 3) psixoloji və ali psixoloji fəaliyyətin vəhdəti.

Dil universitetlərinin aşağı kurs tələbələrinə leksik bacarıq və vərdişlərin aşılınması xarici dillərin tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biridir. Xarici dildə nitqin səlisliyi bilavasitə həmin dildə leksik vərdişlərin formalaşdırılması səviyyəsindən asılıdır. Bu da öz növbəsində, xarici dildə olan sözlərin bir tərəfdən anlayışlarla, digər tərəfdən isə həmin dildə başqa sözlərlə olan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur [3, 5].

Tələbələrin ana dilində və tədris edilən xarici dildə leksik vahidlərin istifadə edilməsi normalarının üst-üstə düşməməsi söz birləşmələri səviyyəsində interferensiyaya gətirib çıxarır. Bu da nitq prosesində sözlərin birləşmə normalarının tələbələrə məqsədyönlü şəkildə aşılınmasını tələb edir. Bu proses iki dildə nitq ekvivalentlərinin uyğun gəlməməsi amilini, onların arasında olan fərqləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Əksər hallarda söz birləşmələri səviyyəsində interferensiyaya səbəb olan məhz bu uyğunsuzluqlardır. Öyrənilən dildə leksik vahidləri nitqdə istifadə etmək bacarığının formalaşması üçün zəruri olan şərtlərdən biri söz və söz birləşmələrinin metodik tipologiyasının yaradılmasıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin tələbələrə öyrədilməsi üçün nəzərdə tutulmuş tipologiya leksik vahidlərin tələbələrin ana dilində istifadə edilməsi normalarının nəzərə alınması ilə qurulmalıdır. Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində çalışmalar sistemini seçərkən onların əsas bacarıqlar olan dinləyib-anlama, yazı, oxu və danışmaq bacarıqlarını yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək potensialının olması nəzərə alınmalıdır. Təlim situasiyaları onlarda real və qeyri-real komponentlərin nisbətindən asılı olaraq səciyyələndirilir. Bu göstəricini əsas tutaraq məhz real varlığın modelləri olan şərti-real situasiyalar təbii situasiyalara ən yaxın hesab edilə və diskursiv kompetensiyanın aşağı kurs tələbələrinə aşılamaq məqsədilə uğurla istifadə edilə bilər. Problemlə situasiyalarda baş verən proseslər dilöyrənənlərin ingilis dilində nitqinin fəallaşdırılması, mənimsənilmiş linqvistik materialların aktuallaşdırılması və şifahi nitqin əsasını təşkil edən potensial fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün və beləliklə dilöyrənənlərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını tələb edir.

Dilöyrənənlərdə bu və ya digər tipik olan situasiyanı ona uyğun olan leksik vahidlər və söz birləşmələri ilə əlaqələndirmək bacarığının şifahi nitqin tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirilməsi zəruridir. Metodist-alimlərin fikrincə bu və ya digər xarici dildə mövcud olan linqvistik vasitə-

ləri, yəni dilin sistemini bilmək heç də həmin dildə dil vahidlərinin situasiyalar və müxtəlif kontekstlərə dildə mövcud olan normalarına uyğun olaraq danışmasını təmin edə bilməz [4,45].

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisini elə təşkil etmək lazımdır ki, bu zaman linqvistik vahidləri və nitq modellərini konkret situasiyalarla əlaqələndirmək bacarığının inkişaf etdirilməsi təmin edilsin və eyni zamanda onlarda müxtəlif kommunikativ situasiyalara nitq vasitəsilə reaksiya formaları inkişaf etdirilsin.

İngilis dilinin və ana dilinin kommunikativ baxımdan müqayisəli təhlili və konkret kommunikativ situasiyalara uyğun olan nitq və struktur modellərinin müqayisəsi tövsiyə edilməlidir. Bu istiqamətdə müqayisəli tədqiqatın həyata keçirilməsi iki dildə mövcud olan analogi kommunikativ situasiyaların, və eyni zamanda müqayisə edilən dillərin yalnız birinə xas olan situasiyaların mövcudluğunu aşkar etməyə kömək edəcək.

Bundan əlavə olaraq, situativ modellərin müəyyən edilməsi dilöyrənənlərin diqqətini xarici dil vahidlərinin istifadə edilməsi normalarına cəlb etmək və onlarda mənimsənilmiş linqvistik materialların real gerçəkliklə yaradıcı şəkildə əlaqələndirmək bacarığını və şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli şərait yaradır.

Beləliklə, dilöyrənənlərdə ingilis dilində şifahi nitq bacarıqları formalaşdıraraq mütləq müvafiq linqvistik materialların və nitq modellərinin dilin normalarına uyğun kommunikasiya prosesində işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İngilis dili dərslərində təlim situasiyalından geniş şəkildə istifadə etməkə orta və ali məktəblərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və bu istiqamətdə daha yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

Dilöyrənənlərə təqdim edilən situasiyalar real ünsiyyət situasiyalarına yaxın olmalı və konkret kommunikativ situasiyalarıda şagirdlərin bilavasitə "iştirak etmə effekti"ni təmin etməlidir [2, 28].

İngilis dilində dilöyrənənlərə təqdim olunan situasiyalar onları maksimum dərəcədə fəallaşdıraraq öyrənilən xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına həvəsləndirilməlidir. Şagirdlərin ingilis dilində danışmağa maraqlı olması ən önəmli şərtlərdən biridir [1,119].

Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən dil materiallarının səmərəli şəkildə aktivləşdirməsinə səbəb ola bilən zəruri şərtlərdən biri mənimsənilməli olan linqvistik materialların və nitq modellərinin dilöyrənənlərin kommunikativ baxımdan tələbatlarına uyğun olmasıdır [4,120].

Dilöyrənənin hər hansı tələbatına cavab verən və onun fəaliyyətini istiqamətləndirən şərtlərdən ən önəmlisi onlarda dilin öyrənilməsinə olan həvəsidir. Dillərin tədrisində motivasiya mənimsənilməli olan linqvistik materialların öyrənilməsinin zəruriyyəti və dilöyrənənlərin yerinə yetirən müxtəlif fəaliyyət növlərinin məqsədəuyğunluğunun dərk etməsini təmin etməlidir. Bu tədrisin səmərəliliyini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Hər hansı dil materiallarının mənimsənilməsi zamanı tədricən mürəkkəbləşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi və mərhələli şəkildə yaradıcı nitq ünsiyyətinə keçməyi mümkün edən amillərdən ən vacibi şagirdlərin dilin öyrənilməsi və ondan kommunikativ məqsədlərlə istifadə edilməsinə olan marağıdır.

Xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativmodelləşdirmə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür [6,89].

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, yarana bilən kommunikativ situasiyaların sayı qeyri-müəyyən və qeyri-məhdud olduğundan onların hamısını nəzərə almaq qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən də orta və ali məktəblərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin ən əsas vasitələrindən biri olmasına baxmayaraq, situativ yanaşma tam şəkildə şifahi nitqin formalaşmasını təmin edə bilmir və bu səbəbdən müasir dövrdə xarici dillərin müvəffəqiyyətlə tədris edilməsini təmin edə

bilən yeganə bir üsul kimi qəbul edilə bilməz. Dilöyrənənlərdə leksik bacarıqların formalaşdırılması onların auditoriya şəraitində törətdiyi səhvlərin xarakterini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Dərsi planlaşdırarkən, müəllimlər şagirdlərə şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirməli və bu istiqamətdə fəaliyyəti düzgün, ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə etməklə, təşkil etməli və həyata keçirməlidir. İstifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinə nəzər yetirərkən, burada şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş, qloballaşma dövrünün tələblərinə tam şəkildə cavab verən mətnlərin, tapşırıq və çalışmaların olmaması nəzərə çarpır. Bu da şifahi nitqin formalaşmasına yönəlmiş metodik modelin və xüsusi tapşırıq və çalışmalar sisteminin işlənilib-hazırlanmasının gündəlikdə olan ən vacib məsələlərdən olduğunu bir daha sübut edir. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin məqsədyönlü, planlı şəkildə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. İngilis dilini tədris edən müəllimlər danışiq dilinin xüsusiyyətlərini hər bir dərslərin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutmalıdırlar. Danışıq dilinin xüsusiyyətlərini, tədris edilən dildə şifahi nitqi nəzərə almadan dilöyrənənlərdə öyrənilən dil haqqında tam şəkildə təsəvvür yaratmaq və onların ixtisas dilində kommunikasiya prosesinə uğurlu şəkildə qoşulmasının təmin etmək qeyri-mümkündür. Danışıq dilinin xüsusiyyətləri keçirilən praktik dil dərslərinə integrativ şəkildə daxil edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Richards J., Plan J. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. - Harlow: Longman, 1997, 211p.
2. Rubin D.C., Hinton S., Wenzel A. The Precise Time Course of Retention // Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition. Washington: APA, 1999, № 5, pp. 1161 – 1176
3. Ryan R.M. A motivational analysis of self-determination and self-regulation in education / R.M.Ryan, J.P.Connel, E.L.Deci // Ames C.Research on motivation in education / C/Ames, R.Ames. V.1, N.Y.: Academic Press, 1985, pp.13-49
4. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
5. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.
6. Gass S. M. An interactionist perspective on second language acquisition. Kaplan, R.B. (ed.) In The Oxford handbook of applied linguistics, 2002, pp.170-181.

L. Aliyeva.,

S. Namatova

The rules of using linguistic materials in developing lexical skills in language faculties

Summary

The article deals with the socio- cultural factors that influence for riching English languages . The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Com-

municative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

Л. Алиева,
С. Наматова

Правила использования лингвистических материалов на формировании
лексических навыков языкового вуза
Резюме

В данной статье рассматриваются правила использования лингвистических материалов на формировании лексических навыков языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнений. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÜLFAN MİRZƏZADƏ

ADU

e-mail: ulka.mirzazadeh@gmail.com

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ ALINMALAR HESABINA YARANAN GENDERLƏŞMİŞ METAFORALAR

Xülasə

Metaforanın yaranması üçün insanın təbiət haqqındakı canlı müşahidələri, predmetlər arasındakı formal və funksional oxşarlıq mühüm rol oynayır. Koqnitiv metaforaların meydana gəlməsi insanın qeyd olunan assosiasiyaları tuta bilmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Metaforalar hələ insanların linqvistik duyuma qədərki təsəvvüründə - şüurunda dərin kök salmışdır. İnsanların konseptual sistemi metaforikdir, hətta biz özümüz də hiss etmədən gündə çoxlu sayda metaforalardan istifadə edirik, yəni metaforikləşmə dünyanı dərk etmə xüsusiyyətlərindən biridir, bunun da əsasında dünyanın müəyyən xüsusiyyət və hissələrə bölünməsi, kateqoriallaşması dayanır.

Metafora - bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır. Metaforanı tapanda biz minimal və kompleks kontekst fərqləndiririk. Minimal kontekst bir sözdən ibarət olur. Əksər hallarda ifadənin metafora olmasını müəyyənləşdirmək üçün minimal kontekst yetərli olur. Kompleks kontekstə söz birləşməsi, cümlə və ya bir neçə cümlə daxil olur. Bilavasitə kontekst metafora, ondan əvvəl və ya sonra, bilavasitə yaxınlığında olan cümlələrdən ibarət olur. Metaforanı başa düşmək üçün hərdən yalnız bilavasitə kontekstin özü çatışmır. Onda biz ya “uzaq” kontekstə müraciət edirik, yəni bilavasitə kontekstdən əvvəl söhbətin nədən getdiyini yada salırıq, ya da öz fon biliklərimizə müraciət edirik. Praqmatika danışmanı fəaliyyət kimi öyrənir. Deyim əgər danışan tərəfindən metaforalı kimi düşünülmüşsə, yəni danışanı öz dediyinin metaforalı kimi dərk edilməsini istəyirsə metaforalıdır. Danışan istəmir ki, dinləyən onun deyimində sadəcə səhv olduğunu düşünsün. Öz tərəfindən dinləyən də başa düşür ki, danışan həmin sözü həmin kontekstdə və ya həmin vəziyyətdə müəyyən məqsədlə deyib, səhv etməyib və səhv deyim qurmayıb. Hər bir metaforalı düşünülmüş deyim sözlərin işlədilməsi baxımından səhvdir, amma hər səhv deyim metaforalı deyil.

Açar sözlər: semantika, alınmalar, danışiq, söz

Metaforalı düşünülmüş deyimin metaforalı olması üçün o yalnız danışan tərəfindən metaforalı düşünülməməlidir, həm də dinləyən onun metaforalı düşünüldüyünü başa düşməlidir.

Beləliklə, metaforanın başa düşülməsi üçün praqmatik aspektin böyük əhəmiyyəti var. Vurğulamaq lazımdır ki, metaforanı sözün işlədilmə qaydaları və mənası kimi bilmirlər, onu məhz başa düşürlər. Bu pozuntu nə qədər baziz olarsa, metafora bir o qədər obrazlı və parlaq olar. Semantik uyğarsızlıq metaforanın başa düşülməsini stimullaşdırır, o, metaforanın signalı kimi fəaliyyət göstərir. Metafora köçürümü ilkin anlamanın, tamlığın ilkin tutulmasının, dərkinin əsasında durur.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilinin də lüğət tərkibi rəngarəngliyi ilə seçilir. Hər iki dildə müxtəlif dillərdən alınmalar dilin ümumişlək sözləri səviyyəsində də çoxdur. Terminlərdə qeyd olunan cəhət daha yüksək səviyyədədir. Bunun nəticəsidir ki, ingilis dilində birbaşa alınmalara daha çox rast gəlinir. Rus dilçiləri alınma və alınma söz problemini linqvistik, eyni zamanda sosial hadisə kimi qiymətləndirir və sözləmə prosesi olmadan hansısa

dilin inkişafını mümkünsüz hesab edirlər. B.A. Serebrennikovun fikrincə “Yad söz daha ekspressiv görünür və bu cəhətdən tanış və adi milli sözdən üstündür [3, s.14]. Dilə daxil olan sözlər mütləq dil qanunlarına tabe olmalı, dilə uyğunlaşmalıdırlar. Bəzən elə olur ki, dilə gələn alınma söz öz səs tərkibini elə dəyişir ki, onu alınma kimi qiymətləndirmək çox çətin olur. A.S. Çikobava doğru izah edərək yazır: “Çoxdan dilə keçmiş sözləri “yad” və “öz” sözləri kimi ayırmaq asan deyil. Bu həmin sözün dil sahəsində uzun bir yol keçdiyinin göstəricisidir və tarix üçün çox qiymətlidir” [1, s.14]. Alınmaları tədqiq edən alimlərdən İ. M. Kreyn sözə alma hadisəsini “bir dilin təsiri altında başqa bir dilin zənginləşməsi adlandırır” [2, s.11].

“İndi Bakı onlar üçün işıq və bilik mənbəyi olmuşdur. Hamı buraya ideal kimi baxır. Elə deyilmi

- Elədir, - qoca köksünü ötürdü.

Burada “ışıq və bilik mənbəyi” söz birləşməsi uğurlu metafora yaratmışdır. Fars dilindən keçmiş “bilik” sözündən yaranmışdır. Balıq adlarının metaforik baxımdan tədqiqi maraqlıdır. Belə ki, bu söz həm ingilis, həm Azərbaycan dilində metaforik mənə dəyişmələri yaratmağa qadirdir. Bu söz skandinav dillərində “fisher” kimi işlənir. Söz ingilis dilinə keçərək özünə məxsus metaforik mənalar yaratmışdır. Məsələn: To fish for something, but no fish till you get them, Venture a small fish to catch a great one - bir buğda əkməsən min buğda tapmazsan və s. “Beetle” sözünün kökü ingilis dilinə latın dilindən keçmişdir. “Bitela mordiculus” termininə gedib çıxır. Nağıl qəhrəmanlarının təsvirində işlədilən bu termin daha çox maskulin xarakterə malikdir. Məsələn: Law catch flies, but let hornets go free - qanun hörümçək toruna bənzəyir: milçəyi tutur, eşşək arısını buraxır. Burada “hornet” cins metaforası yaratmışdır.

Göründüyü kimi, aydın şəkildə metafora vardır. Maskulinliklə assosiasiya olunaraq, filə bənzədilir. “Fil” sözü ərəb-fars mənşəli sözlər siyahısına aid edilir. Dilimizdə işlənən “komet” sözü alınma söz olaraq, “uzunsaçlı” mənasında işlədilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, “kometes” yunan sözü olub, yuxarıda qeyd etdiyimiz mənada işlədilir.

Görünən odur ki, bu söz daha çox qadın gender metaforası ilə markerlənmişdir. Qazla birlikdə yuxarı qalxan toz uzun saç forması əmələ gətirir. Bu baxımdan da məxəz dildə həmin söz bu cür adlandırılmışdır. Digər bir misal Venera planeti ilə bağlıdır. Belə ki, qədim yunanlar “Tanrıların mərhəməti” mənasını verən Venera planetini onu uzun qıvrımsaçlı, başında gızılgül-dən düzəldilmiş çələng, zərxərə paltarı olan gözəl, qamətli qadın kimi təsvir etmişlər. Bu söz də feminin metafora ilə markerlənmişdir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində çoxlu keçmə sözlərdən ibarət metafora nümunələrinin müqayisəsi göstərir ki, eşşək, tülkü, soxulcan, tutuquşu, bulbul, ilan, meymun, xoruz kimi sözlər çoxlu metaforik ifadələr yaratmışlar və bir-birləri ilə tamamilə ekvivalentdirlər. Həm femininlik, həm də maskulinlik baxımından işlək xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Məsələn: she is a pea - cock in everything, but beauty. Bu nümunədə erkək tovuz quşuna işarə edilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, elə sözlər vardır ki, cock = davakar adam mənasını bildirir. Amma “hen” ev qadını, qayğıkeş ana mənasını verir. Məsələn: Mother Hen. Bu sözdə cins kateqoriyası yoxa çıxır. Feminlik bildirir.

Müasir Azərbaycan dilində “bül-bül” sözü alınma termin olaraq, “bül-bül” kimi cəh-cəh vurmaq kimi metaforik ifadə yaradır. Daha çox femininliklə bağlı hesab olunur.

Başqa dillərdən gələn albatros, kenquru, şimpanze və s. alınma sözlər müasir ingilis dilində özünəməxsus metaforik mənə yaratmışdır. Məsələn: “Albatros around ones neck” ifadəsinin Azərbaycan dilində tərcümə edərkən kiminsə boynundan albatros quşu kimi asılmaq mənasını verir. Lakin Azərbaycan dilində qarşılığı “iti öldürənə sürüdərlər”, kiminsə boynundan dəyirman daşı kimi asılmaq ifadələridir. Bu ifadə S.T. Kolericin “Qədim dənizçilər haqqında qırov” şərindən götürülmüşdür. A.A. Reformatskiy alınma metaforalar haqqında xeyli

dəyərli fikirlər söyləmişdir. Məsələn, Latın dilindən keçən “manufaktura,” İngilis dilindən rus dilinə keçən “верблюды”, alman dilindən keçən “die Flinte” və s. sözlərin metaforik mənə dəyişmələri yaratması haqda xeyli fikirlər yazmışdır[3, s.58]. Götürək “Die Flinte” sözünü. Mənşəcə alman dilinə məxsus bu söz rus dilində “стрелять”- atəş açmaq mənasını verir. Adətən doyluş, silah və s. bildirən sözlər maskulinliklə bağlı olur.

Qeyd etməliyik ki, alınmalar hesabına yaranan genderləşmiş metaforalara nəzər salarkən digər dillərdən qədim german dilinə keçmiş və uyğunlaşmış, sabitləşmiş ən qədim alınmalara rast gəlmək mümkündür: ape -meymun, buffalo -camış, cock-xoruz, Məsələn : that cock want fight, a crocodile -timsah və s. Müəyyən tarixi dövrlərdə əcnəbi dillərdən daxil olmuş ekzotik sözlər də bu qəbildəndir: camel -dəvə, elephant -fil, peacock - tovuz quşu, shark- köpək balığı, skunk -skuns və digərləri.

Məsələn: as proud as a peacock = Tovuz quşu kimi dəyanətli;

You cannot catch old birds with chaff= qoca quşları tələ ilə tutmaq olmaz.

“Bird” sözündən danışarkən qeyd etməliyik ki, bu söz Hind- Avropa dilləri ilə əlaqəli olub, qədim alman dilində “bor”, alman dilində “empor” mənasını verir. Qədim Hind dilində “bhur” -tez-tez getmək, osetin dilində “burun”, burd “-süzmək, yunan dilində “ornis”, latın dilində “orire” -qalxmaq mənasında işlədilir.

Təxminən eyni taleyi Azərbaycan dilində bəzi sözlər də yaşamışdır. Belə ki, qeyri-oğuz dilindən qədim oğuz dilinə keçmiş bir sıra sözlər buna misaldır: meymun, fil, zürafə, şanapipik, tovuz quşu, balina, timsah və s. “Like cow like calf, “cümləsi dilimizə anasına bax qızını al, qırağına bax bezini = Anası gəzən budağı balası budaq-budaq gəzər. Burada genderləşmiş metafora kimi tərcümə nümunəsi görürük. Alınma söz qadın metaforası yaratmışdır.

“a lupus =canavar” sözü də alınma söz olub kişi gender metaforalarını yaradan sözlər sırasına daxildir. Ən çox kişi gender metaforası ilə markerlənmişdir.

“Quivering from the defeat of his hopes, with the green morocco case still flat against his heart. Soames revolved thoughts bitter as death”. (Yaşıl morokko tərzinin ürəyinə sancdığı, puç olmuş arzularından titrəyən Soms düşüncələrini acı ölüm atəşinə tutdu)[5,s.123].

Jon Galsuorsinin “Forsyte Saga” trilogiyasından bu mətni tərcümə edərkən maraqlı metafora nümunəsi görürük. Azərbaycan dilində tərcüməsi alınma söz hesabına zəngin metafora yaratmışdır. Məsələn : *acı ölüm atəşinə tutdu*. Burada ərəb-fars dillərindən alınma sözlər işlənmişdir. Daha çox güclü metaforik mənada işləndiyi üçün daha çox kişi metaforasıdır.

Digər bir metafora nümunəsinə baxaq : Qadınlardan gələn işıq sanki bizə tərəf sürünürdü. Burada alınma söz olan “ışıq”sürünmək” sözü ilə birləşərək metafora yaratmışdır.

Alınma sözlərin yaratdığı genderləşmiş metaforalardan danışarkən Cənabi Haqqın buyurduğu “Fil” surəsindən bəhs etmək istərdik.

Belə ki, Hasan Arıkanın Peyğəmbər Əfəndimizin həyatına həsr olunmuş Müxtəsər İslam Tarixi, “Siyəri- Nəbi” əsərində həmin surədəki hadisələrdən danışılır. Daha sonra belə bir cümləyə rast gəlirik:

“Ərəblərin “Fil ili” adını verdikləri bu hadisədən 55 - 56 gün sonra Rəsulullah Səlləllahu Aleyhi və səlləm dünyanı şərəfləndirdi”.

Burada ərəb dilindən alınan “fil” sözü “il” sözü ilə birləşərək, metaforik uyğunlaşma yaratmışdır. Bu da isim+ isim birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Digər alınmalara nəzər salaq:

Fransız mənşəli sözlərlə əlaqədar deyilənləri latın mənşəli sözlərə də aid etmək olar. Məsələn, latın mənşəli “masculine” ingilis mənşəli “manly” sözünə nisbətən mücərrəd, çalarsızdır. “Manly” isə özündə “tərif” emosional çalarını əks etdirir. Fransız “male” sözü də bu xüsusiyyətə malik deyil.

“İbrahim gördü dağlar, sürülər, Göy at nəyəsə minib yırğalana- yırğalana getməkdədi , bir az aralanmışdı ki, baxdı qonşu kənddən iki qadın gəlir, birini tanıdı tanıyan kimi də bir zamanlar ona yazdığı sevgi məktublarını xatırladı. “Ölsən torpağınsan , qalsan mənim“. Utandı, nəydisə yola baxdı, gördü yol da baş alıb getməkdədi , birdən elə bil velosipedi altından aldılar , üzüstə daş yola yığıldı . Əlləri, üzü -gözü soyulub qabıqdan çıxdı . Qalxdı, yapışdı velosipedin buynuzunnan, qaldırıb yerə çırpdı. “ [6,s.62-63].

Keçək metaforik təhlilə. Burada “sürülərin, dağların, Göy atın nəyəsə minib yırğalana-yırğalana getməsi, Göy At, yolun da baş alıb getməsi, velosipedin buynuzundan yapışması bəddii mətn parçasında metaforik silsilə yaratmışdır. Bundan əlavə, “Göy at”göy, səma kimi ucalıqlara bənzədilmişdir. Güc metaforası kimi maskulinliklə assosiasiya olunur. Sifət+isim birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Digər bir maraqlı misal isə “velosipedin buynuzu“ ifadəsidir ki, burada da buynuzun erkək heyvanlara xas olduğu anlamına gəlsək, maskulinliklə assosiasiya olunur.

A.Kunin, M. D. Kuznets, Y.M. Skrebnyov, A.N.Moroxovskiy, O.P.Vorobyova,

N. İ. Lixşerst, Z.V.Timoşenko və başqaları antonomasiyanın da, sifət və fel kimi işlənməsini “Metaphor” kimi qiymətləndirmişlər.

Məsələn: xüsusi cazibəyə malik kişi cinsinin nümayəndəsi Adonis adlanır (Adonis yunan əsətinə görə, Venera tərəfindən sevilən mif qəhrəmanı olmuşdur). A. Kunin də daha bir neçə nümunə əlavə edir: *Apollo*, *Benedict* (a newly married man, especially a confirmed bachelor before marriage; from Shakespeare’s character in “Much Ado About Nothing”) – subaylığa vida etmiş kişi. *Cain* (fratricide, murderer) – qatil, *Caliban* (a man of degraded bestial nature from the character of Shakespeare’s “Tempest”) – kobud təbiətə malik şəxs, *Cerberus* (in mythology “the three headed dog guarding the portals of the internal regions” - an alert or surly guard) – ayıq-sayıq mühafizəçi. Bu nümunələr təkcə ingilis dilinə xas deyildir.

Yuxarıda göstərdiyimiz antonomasiya nümunələri beynəlmiləl xarakterlidir.

Siyasi səhnəyə qadın siyasətçilərin daxil olması ilə amerika siyasi həyatında gender metaforalarının da təbii şəkildə sayı artmağa başlamışdır. Məsələn: 2008-ci ildə fiqurativ və metaforik diskurs kimi “lipstick” sözü prezidentlərin seçki ərəfəsində işlənməyə başladı. Sarah Palin kimi qadın siyasətçilər özlərini gender metaforasına “fokuslanmaqdan “kənarda tutaraq, qeyri-adi kişi metaforaları işlədirdilər ki, buna da misal “the good old boys club” ifadəsidir. Məsələn:

“But the age issue I think was more significant in my career than the gender issue. Your resumé not being as fat as your opponent’s in a race, perhaps [but] being able to capitalize on that... being able to use that in campaigns – I don’t have 30 years of political experience under my belt ... that’s a good thing, that’s a healthy thing. That means my perspective is fresher, more in touch with the people I will be serving. I would use that as an advantage. I’ve certainly never been part of a good old boys’ club. That I would use in a campaign. And that’s been good. (From an interview with Sarah Palin, *Time*, August 2008)”.

Bundan başqa, Elvin Lim (2009) Hillary Clinton tərəfindən qeyri -ənənəvi şəkildə işlədilmiş gender metaforasını Madonnanın diskursdan istifadəsi ilə müqayisə etmişdir. H.Klintonun nitqlərini təhlil edərkən onu da qeyd etməliyik ki, o nə qədər az gender metaforası işlətməyə çalışsa da bu onun təşviqat və təbliğat kompaniyasının (agenda) ən vacib tərəflərindən olmuşdur. (Bax: 'Sen. Clinton busts out at Museum of Sex'. MSNBC. August, 2007).

Qeyd etməliyik ki, gender metaforaları rus siyasi diskursunda da 2005 - ci ildə E.Gritsenko tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir.

Beləliklə, genderləşmiş metaforalar yeni- yeni tədqiqatlar üçün maraqlı faktların araşdırılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Rezanova, Z., Nekrasova, E., & Shilyaev, K. (2014). Gender-marked Metaphors: Influence of Grammatical Gender and Animateness on Referential Choice of Metaphorical Name of the Person in the Russian language. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 154, pp. 280 – 287
2. Volf, E.M. (1988). Metaphor and Evaluation. *Metaphor in Language and Text*, pp.52-65.
3. Russian Language Dictionary (1999). RAS, The Institute for Linguistic Studies. A.P. Evgen'eva (Ed.). 4th ed. vol 4. Moscow: Russian language.
4. Dictionary of Contemporary Russian Literary Language (1950). Academy of Sciences of the USSR, Institute of the Russian Language. pp.67-67

İstifadə olunmuş mənbələr

5. John Qalsworthy. Forsyte Saga. Book Two. "In chancery". Progress: 303 p.
6. İsi Məlikzadə. Gümüş göl əfsanəsi, Bakı: Yazıçı, 1987. 296 s.
7. Məhəmməd Əli. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 182 s.

U.Mirzazadeh

The gendered metaphors created by the borrowings in modern linguistics

Summary

The article is devoted to the gendered metaphors in modern Linguistics. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching literature should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching literature should be goal-oriented and systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. It is very important to know the literature.

Key words: semantics, borrowings, speaking, word

У.Мирзаде

Гендерные метафоры созданные с помощью заимствования на современном
лингвистике
Резюме

Статья посвящена к гендерному метафору на современном лингвистике. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль литературу. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнения. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением литературу должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер. Это будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: семантика, заимствования, разговор, слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAMİRƏ ƏHMƏDOVA
ADİU(UNEC),
Bakı, İstiqlaliyyət küç.6
samira-ahmadova@mail.ru

DETEKTİV ƏSƏRLƏRDƏ MÜRACİƏT FORMALARI

Xülasə

Detektiv əsərlərin dili bütün səviyyələrdə orijinal xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunlardan biri xitablardır. Kimə və nəyə məmuraciət məqsədi ilə deyilmiş söz və ya söz birləşməsinə xitab deyilir. Xitablar burada nominativ-informativ vəzifə daşımaqla yanaşı, üslubi funksiyaya da malik olur. Bu zaman həm xitab olan söz və ifadələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri, həm də intonasiya özəllikləri rol oynayır. Xitabın üslubi xüsusiyyətləri müraciət edən və müraciət olunanın səviyyəsi və qarşısındakına münasibəti ilə müəyyən olunur. Üslubi yükə malik olan xitablar müxtəlif struktur-semantik səciyyəyə malik olur. Onlar müsbət və mənfi çalarlı olur. Onların məcazi çalarları da var. Bəzən müsbət məzmunlu söz və ya ifadə ironik çalarda istifadə edilir. Detektiv əsərlərin dilində, əsas etibarilə azərbaycanlıların adları olsa da, bir çox hallarda etnik qrupların, habelə əcnəbi ölkə vətəndaşlarının adlarından da istifadə edilir. Detektiv əsərlərdə müxtəlif dillərə aid xitablara da geniş yer verilir. Bu da cinayətin əhatə dairəsi ilə müəyyən olunur. Xitabların təkrar şəklində və ya əlavəli işlənməsi də emosional-ekspressiv mahiyyətə malikdir. Detektiv əsərlərin dilində ikiqat müraciət formasına çox rast gəlinir. Bu zaman, xüsusilə çağırış etiketlərindən istifadə olunur. Bunlar elmi ədəbiyyatda vokativlər adlanır. Məqalədə detektiv əsərlərdə müraciət formaları araşdırılır.

Açar sözlər: detektiv, xitab, ekspressiv, üslubi, cinayət, informativ, etiket

Detektiv əsərlər bədii ədəbiyyat olduğundan onun dili obrazlı-emosional olub, informativliklə yanaşı, bədii-ekspressiv xüsusiyyətlərə malikdir. Bu əsərlərin dilində maraq çəkən vahidlərdən biri xitabdır. Xitab qarşısındakının diqqətini cəlb etmək məqsədilə işlədilən müraciət xarakterli ifadədir. İlk funksiyası, sadəcə, müraciət olan xitablar bədii əsərdə daha çox bu məqsədlə işlədildiyi kimi, eyni zamanda yazıçı məqsədindən asılı olaraq, müxtəlif üslubi vəzifələr yerinə yetirir. Bu baxımdan dilçilər xitabın iki əsas funksiyasını qeyd edirlər: 1.sırf müraciət funksiyası daşıyan, hər cür obrazlılıqdan uzaq olan xitablar; 2.Güclü obrazlılığa malik xarakterizəedici-qiymətverici xitablar (10, 450).

Danışq dilinin əsas komponenti olan xitabsız ünsiyyəti, demək olar ki, təsəvvür etmək mümkün deyil; belə ki, danışan və dinləyən arasında ünsiyyətin ilkin mərhələsi məhz xitabla qurulur. “Xitabın əsas funksiyası dinləyicini dinləməyə hazırlamaq, dinləyənə diqqətini danışanın nitqinə cəlb etməkdən ibarətdir” (11, 4). Bu baxımdan xitab, şəksiz ki, hər şeydən əvvəl, danışq dili faktıdır. Danışq dilində xitab həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlar əhatəsində bu funksiyanı yerinə yetirir. Xitabın həmin funksiyanı həyata keçirməsi üçün müəyyən proseslər tələb olunur. “Xüsusi vasitələr rolunu oynayan xitabların kommunikativ əlaqənin yaradılması üçün aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu tələb olunur: 1.Müsahibin şüur və hislərinə, emosiyalarına təsir göstərməklə onun diqqətini cəlb etmək; 2.Verilən məlumatın dinləyən tərəfindən tam dərk

olunması üçün etibarlı zəmin yaratmaqla informasiyanın çatdırılmasını təmin etmək" (5, 9). Ona görə də xitab müxtəlif məqamlarda rəngarəng funksiyaları da yerinə yetirir.

Xitab qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmadığından cümlənin istənilən yerində işlədilə bilər və elə bunun özü də xitabın üslubi imkanlarının genişlənməsinə kömək edir. Qeyd edək ki, xitabların sintaktik funksiyası və xüsusiyyətləri haqqında, demək olar ki, qrammatika kitablarının hamısında bu və ya digər dərəcədə məlumat verilir. Bu zaman xitabın münasibət çaları kənar tutulur, onun cümlədə qrammatik-funksional xüsusiyyətləri araşdırılır. Azərbaycan dilçiliyində xitabın sistemli tədqiqinə keçən əsrin 60-cı illərinin sonunda rast gəlik (8). Bu əsərdə müəllif xitabın oxşar kateqoriyalarla müqayisəsini verir, leksik-semantik xüsusiyyətləri, qrammatik ifadəsi, tərkibi və intonasiyası, durğu işarələri haqqında danışılır. Ünsiyyət faktı kimi xitabın əsas funksiyaları bunlar olsa da, müxtəlif münasibətləri ifadə etmək üçün də xitabdan istifadə olunur. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik olan xitabın daha dərinədən araşdırılmasına, müxtəlif aspektlərdən tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. T.A.Voronova göstərir ki, "Xitablar haqqında xeyli əsər yazılsa da, mövzu hələ də açıqdır, bir çox məsələlər hələ də mübahisəlidir" (7).

Detektiv əsərlərin dilində xitabların hər iki fakt qədərincə işlədilmişdir. Bu əsərlər həyat hadisələri üzərində qurulduğundan, təbii olaraq, orada real müraciət formalarından, əsasən, informativ məqsədlə istifadə edilmişdir. Bu zaman xitablar emosionallıqdan, obrazlılıqdan, ekspressivlikdən uzaq olur. Bu xitablar müxtəlif leksik vahidlərlə ifadə oluna bilər: şəxsin adı ilə, qohumluq münasibəti ifadə edən söz və birləşmələrlə, vəzivəsi ilə və s. ilə bağlı müraciət formaları vardır. Onu da deyək ki, bu cür müraciət forması, xüsusilə normal ünsiyyət zamanı, daha doğrusu, detektiv fakt olmadığı məqamda özünü göstərir. Məsələn: *Fuad, sənə deyəcəyəm yenə nə isə var* (20,65); *Vaqif, sən nə üçün "bələ çıxır" deyirsən?* (18,111); *Mən həyatımda heç kəsə xəyanət etməmişəm, Güllafət* (14,129); *Salam, Seyfulla* (12,42); *Nərgiz, bu nə sözdü, danışsın?* (25,122); *Ələmdar, Bəkir onu toydan sonra Türkiyəyə gəzməyə aparacaq* (15,41) və s.

Bu xitabların özünün də cümlənin müxtəlif yerlərində işlədilməsinin münasibəti, həmin zamandakı situativ vəziyyəti başa düşməkdə rolu vardır. Belə ki, xitabın cümlənin əvvəlində işlənməsi daha çox diqqəti cəlb etmək üçündürsə, cümlənin ortasında və ya sonunda işlədilərək adi müraciətdən, diqqəti cəlb etməkdən çox söyləyənin fakta potensial münasibətini ifadə edir. Çünki adi müraciət funksiyasına malik olsaydı, yalnız müvafiq fikri ifadə edən cümlənin əvvəlində gəlməli idi. Yuxarıdakı üçüncü nümunəyə fikir versək, "*Güllafət*" antroponimi qarşıdakı şəxsə müraciətlə işlədilərək, xitab funksiyasını yerinə yetirir, lakin burada xitabın həm də təkid, inandırma funksiyası daşdığı görünür.

Bəzən xitab müraciət məzmununa malik olsa da, sırf çağırış funksiyası daşımır, çox adi tonda deyilərək, cümlənin ünvanlandığı şəxsi bildirir. Bu tip cümlələrdə xüsusi informativ məzmun olmur, yəni onlarda qiymətvericilik, fakt haqqında, sadəcə, məlumat vermək əsas olur. Məsələn: *Əhsən sənə, yetim* (19,49).

Lakin qeyd edək ki, bu tipli ifadələri həmişə xitab adlandırmaq da düzgün olmazdı. Daha doğrusu, bu tip ifadələr müraciət formalarına oxşasa da, mətnin məzmunundan xitab olmadığı aydın olur. Məsələn: *Rəis üstünə qışqırdı: --Kəs səsin, qoduq* (16,35). Bu cümlədəki "*qoduq*" sözü, göründüyü kimi, vergüllə əsas hissədən ayrılır və deyilişdə də fasilə edilir. İlk baxışda xitaba bənzəsə də, heç də müraciət funksiyası daşımır. Burada müraciət olunan şəxsə mənfi münasibəti ifadə etmək emosional davranışla bağlıdır. Bu baxımdan həmin cümlədəki "*qoduq*" ifadəsi, fikrimizcə, qiymətləndirici-vokativ cümlə kimi qiymətləndirilməlidir.

Aşağıdakı nümunədə də bu vəziyyətlə qarşılaşırıq: *--Tifil, gedək bir az bizdə dincəl. Budur ey bizim qapımız. Dur, bala...--deyə arvad ondan əl çəkmədi* (22,9) Göründüyü kimi, "*tifil*" sözü burada heç də insana müraciət, daha dəqiqi, xitab məzmununda diqqəti cəlb etmək

üçün işlənməmişdir, sadəcə, qadının qarşısındakı insana yazığı gəldiyini ifadə edən və cümlə səciyyəli ifadədir.

Xitablar qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmadığından xüsusi intonasiya ilə onlardan ayrılır. Məlumdur ki, intonasiya yüksək üslubi funksiyaya malikdir. Xitablara aid intonasiya cümləyə xüsusi deyim tərzilə müəyyən çalar aşılayır. “Xitabları cümlə ilə bağlayan əsas əlamət onun cümləyə verdiyi intonasiyadır. İntonasiya isə üslubiyyatda əsas məsələlərdəndir. Xitablar və xitablar vasitəsilə yaranan intonasiya cümləyə yeni məzmun verir” (1, 308). Bu intonasiya vasitəsilə müxtəlif emosional münasibətlər ifadə olunur.

Detektiv əsərlərin dilində işlənmiş xitablar zəngin və rəngarəng üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Təbii ki, xitabların üslubi xüsusiyyətləri, daha doğrusu, onların emosional-qiymətverici mahiyyəti mətn daxilində üzə çıxır və məhz neytral xitablarla müqayisə yolu ilə müəyyənləşir. Üslubi funksiya daşıyan xitablar rəngarəng ifadə vasitələrinə malik olduğu kimi, zəngin leksik-semantik çalarlarla müşahidə olunur. “Xitab funksiyasında müxtəlif xarakterli isimlər fəallaşır, yəni xüsusi adlar və soyadlar, ayama və ləqəblər bildirən isimlərlə bərabər, müraciət vəzifəsində şəxsin ictimai mövqeyi, cinsi, milliyyəti, yaşı, sənəti, peşəsi, məzhəbi ilə bağlı anlayışları bildirən isimlər də iştirak edir” (10,140).

Detektiv əsərlərdəki xitabların işlədilmə məqsəd və vəzifələrini zəngin və rəngarəngdir. Hər şeydən əvvəl, şəxs adları xitab kimi işlənir, lakin bu zaman müraciətin özündə emosional münasibət ifadə olunur. Münasibətin ifadə olunması isə ya bilavasitə mətnin məzmunu, ya da orada xitabla əlaqələndən digər sözlə müəyyənləşir. Bu xitabların çağırış ədatı ilə işlənməsi də müəyyən emosional çaları meydana çıxarır. Məsələn: *Bilirsən, Əli, hardan mən sənə haqqında düşünürəm* (18, 91); *Nərgiz, bu nə sözdü, danışsın?* (25,122); *Asaf, sən nə əcəb buralarda?* (14,65); *Tural mənzil sahibinə müraciət etdi: --Feyruz, mənzili bir neçə gün bağlı saxlayacağım* (15, 86); *Reyhan, pulu verməyəni kimi buradasan!* (13,37)

Şəxs adlarının etiketlərlə işlənməsi faktı da geniş istifadə edilən formadır. Bu forma tarixən ən qədim müraciətlərdən olub, bu gün də hamı tərəfindən və ən geniş dairədə, bütün sosial təbəqələrə tətbiq edilərək işlədilir. Məlumdur ki, qadınlara müraciət zamanı “*xanım*” etiketi çox zaman adla birlikdə işlənir ki, bu da adi nəzakət, müraciət forması kimi qiymətləndirilir. Detektiv əsərlərdə müsbət obrazların dilində bu etiket ədəbi dil faktı kimi təzahür edirsə, mənfi obrazların dilində daha çox ironik səviyyədə daşıyır. Məsələn: --*Afaq xanım, həmin məktub indi kimdədir?*—*Sato qadını fikrindən ayırdı* (20,39); *Bəli, mənəm, Elnarə xanım* (17,244); *Xavər xanım, bəlkə də elə, həqiqətən, göydən gələnlərdən imiş* (12,219)

Bəzən müraciət məqamında “*xanım*” sözü təklidə, yaxud “*xanım qız*” birləşməsi şəklində işlənir. Bu hal çox zaman qadın tanış olmadıqda özünü göstərir. Məsələn: *Xanım qız, siz daha nəyi xoşlayırsınız?* (18,41)

Azərbaycan dilində yaşlı insanların adlarına “*əmi, dayı, bibi, xala*” kimi qohumluq bildirən sözlərin işlədilməsi adi haldır. Dilçilikdə bu formalar xüsusiləşməyən əlavələr adlanır. Müraciət zamanında da bu cür müraciət formalarından tez-tez istifadə edilir. Bu forma həm informativ, həm də emosional çalarlı ola bilər. Məsələn: --*Əminə xala, mən gedim. --Get, qızım, zəhmət çəkməyin* (13,55); *Bəkir dayı, sənə qurban olum, polislərə de ki, tez tapsınlar atamı* (15,60).

Situasiyadan asılı olaraq, şəxs adları müxtəlif etiketlərlə işlədilə bilər. Etiket həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində tətbiq edilə bilən standart formalardır və zaman-zaman ictimai-siyasi formasiyalarla, dəyişən dünyagörüşü, həyat tərzilə və s. ilə əlaqədar olaraq dəyişə bilər. Bu baxımdan müraciət formalarının özündə də belə halla qarşılaşırıq. Sovet dövründə “*yoldaş*” və “*vətəndaş*” etiketləri bütün sahələrdə işlədildiyi halda, artıq bu gün bunlar, demək olar ki, istifadə edilmir. Yeni etiket formaları haqqında da çoxlu mübahisəli məqamlar vardır. Onu da deyək ki, bu hal yalnız bizdə deyil, digər postsovet məkanında, o cümlədən Rusiyanın özündə də mü-

şahidə olunur. N.Y.Buravcova göstərir ki, “Yeni cəmiyyət quruldu, köhnə müraciət formaları ləğv olundu, yenilər isə hələ də yaranmayıb. Ruslar bir-birinə necə müraciət edəcəklərini bilmirlər” (4).

Qeyd edək ki, indi Azərbaycanda “*vətəndaş*” sözü qeyd edilən sahələrdə qalsa da, “*yoldaş*” sözü, demək olar ki, dilimizdən tamamilə çıxmışdır. Rus tədqiqatçıları göstərir ki, bu dildə də həmin sözlər çıxarılmış, ikinci söz orduda və Kommunist partiyasının üzvlərinin nitqində qalmışdır (6).

Maraqlıdır ki, detektiv əsərlərin birində məhz bu məsələyə toxunulmuşdur: “—*Ay yoldaş...—Yoldaşla qurtarmadıq?* (12,57). Göründüyü kimi, “*yoldaş*” sözünün vaxtını keçirmiş söz olması hətta bədii əsərdə də ifadə olunmuşdur. “*Yoldaş*” və ya “*vətəndaş*” etikətləri ya ayrılıqda, müstəqil şəkildə, ya da başqa müraciət bildirən sözlə birlikdə xitab kimi işlədilir. Məsələn: *Yoldaş mayor, itlər iz tapıblar, şoseyə tərəf gedir* (25,130); *Arxayın olun, yoldaş kapitan, hər işi dediyiniz kimi edəram* (18,110); *Vaz keç, vətəndaş leytenant, paltoları alverçi İbrahim Şamistan oğlu çırpışdırıb* (19,107).

Azərbaycan detektiv əsərlərinin dilində bu sözlərin rusca variantının işlədilməsi faktı ilə də qarşılaşırıq. Bu fakt iki məqamda işlədilir: birincisi, rusdilli şəxs tərəfindən, ikincisi, cinayətkar qrup üzvləri tərəfindən jarqon kimi. Məsələn: *Qorxma, Yaşa, lələşin işi elə quracaq ki, heç kəsin xəbəri olmayacaq. —Mən qorxmuram, tovarış* (19,79); *Əlacsız halda onun qapısını silkələyəndə bir rus qadınının gileyli səsinə eşitdi: —Tovariş!...Qrajdanin!*(12, 86)

Qeyd edək ki, bu hal eyni şəkildə Azərbaycanda da özünü göstərir; uzun illərdir ki, hansı etikətdən istifadə etmək lazımdır. Bir müddət əvvəl “*bəy*” sözündən ümumi müraciət forması kimi istifadə etməyi irəli sürmüşlər və indi də müəyyən dairələrdə bu sözdən istifadə edilir. Lakin bu söz müasir ədəbi dilimiz nöqteyi-nəzərindən etiket kimi qəbul edilməmişdir. Buna baxmayaraq, detektiv əsərlərdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə aid olan obrazların dilindən fərqli etikətlərin işlədildiyini görürük. Bu sırada müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin iştirak etdiyi əsərlərdə ya onların dilindən, ya da onlara müraciət edildikdə bu formalar, xüsusilə diqqəti səlb edir. Məsələn: —*Hə, Ərşad bəy,—həmkarının səsi onu fikirdən ayırdı,—nə yaman fikrə getdiniz? Niyə sizin iş adamları iştixbaratdan bu qədər qorxurlar? —Cihan bəy, əzizim,—Kazımbəyli dilləndi,—bizi yetmiş il öz əsarətində saxlamış Sovet imperiyası barədə nəsa bilirsiniz?* (13,112).

Bəzən eyni adama müraciətdə müxtəlif formalardan istifadə edilir. E.Elatlının “*Ən yaxın planet*” romanında iki yaxın yoldaş—Ələmdar və Bəkir arasında gedən söhbətdə birinci tərəfindən ikinciyyə iki cür müraciəti vardır: 1)*Hə, Bəkir bəy,—Ələmdar dilləndi,—İndi səninlə ikimiz birbaşa ora gedəcəyik!*(15,306); *Ələmdar isə dönüb istehza ilə Bəkirə baxdı: —Hə, Bəkir qardaş, gəl biz də gedək* (15,307). Göründüyü kimi, hər iki halda ironik münasibət vardır.

Şəxs adının birlikdə işləndiyi və bir növ, etiket kimi qəbul edildiyi sözlərdən biri “*müəllim*” sözüdür. Bugün cəmiyyətimizin, demək olar, bütün sahələrində bu sözdən ümumişlək etiket kimi istifadə edilir. Bu baxımdan detektiv əsərlərin dilində də həmin sözün bu funksiyada işlədilməsi təbiidir. Məsələn: *Natiq etiraz etmək istədi: —Yox, Qambay müəllim, bilirsinizmi..* (17,102); *Qambay müəllim, Ədalət bizdə azəri cəmiyyətinin sədridir* (17,153); *Ay Mikayıl müəllim, hər dəfə də tez gedirsiniz* (21,443)

Bu nümunələrdəki Qambay Qasımlı detektivdir, bəzi insanlar, sadəcə, hörmət əlaməti olaraq ona “*Qambay müəllim*” deyərək müraciət edirlər. İkinci cümlədəki “*Mikayıl müəllim*” əslində bələdiyyə sədridir. Biza belə gəlir ki, “*müəllim*” sözünün etiket kimi hər kəsə aid edilərək işlədilməsi düzgün deyil.

Bir çox hallarda rəsmi olaraq çağırış və ya müraciət məqamında şəxsin adı yox, soyadından istifadə edilir. Bu forma, xüsusilə rəsmi dövlət qulluqçularının, o cümlədən eyni səviyyəli asayiş qoruyucularının, yaxud yuxarı səviyyəli vəzifə adamlarının özündən aşağı vəzifəli kolleqasına müraciəti zamanı işlədilir. Məsələn: *Cavadov,—general onun sözünü kəsdi,—o şərafəti mən*

səndən az gözləmirəm (15,97); *Ələmdar onu qabaqladı:--Kərimli, doğrudan, bura gələndə rəis sənə heç nə demədi?* (13,77); *Maşının üstündəki selektordan Baratovun səsi gəldi: Məlikov, harda qaldın, gəl görək!* (13,95)

Onu da deyək ki, bir çox hallarda əsərdə obrazın özü də məhz soyadı ilə adlandırılır: *Gültən sükanın arxasına keçəndə Ələmdar da onun yanında oturub Əsədova göstəriş verdi: --Əsədov, kafeyə daxil olun!* (15,321); *Ona baş qoşma, Binyatov, işə xitam ver, qurtarsın, getsin.* (14,245)

Bu cür müraciətin özündə də emosional-ekspressiv məzmun güclü olur. Məsələn: *--Kapitan Əsədov!—özünü güclə ələ alan Ömər xan ona bağırırdı, buranın rəhbəri hazırda mənəm.* (13,282)

Şəxs adlarının müxtəlif məzmunlu sözlərlə, xüsusən vəzifə adları ilə birlikdə işlədilməsi faktına daha çox rast gəlirik. Bu da təbiidir. Çünki detektiv əsərlərdə cinayət prosesinin müxtəlif mərhələləri verilir; bu zaman istintaq işçilərinin bir-birinə və ya cinayətkara müraciətində rəsmi olaraq belə müraciətlər işin özünün tələbindən irəli gəlir. Vəzifə adı ilə yanaşı, uyğun etikətdən də istifadə olunur. Məsələn: *Kartı əlinə alan Rous onu professora tərəf uzatdı:--Professor, sənin sevimli yaddaş kartın budur?; Kapitan Raul içəri girdi: --Olar, rəis?* (15,31); *Cənab general, mən raportumu tam bitirmədim* (15,91); *Cənab polkovnik, xahiş edirəm, fikrinizi bir az aydınlaşdırın* (17,105); *Hörmətli hakim...Mən heç kimi qınamıram* (12,107) və s.

Bəzən vəzifə adı varvarizm şəklində ifadə olunur. Bunun səbəbi uzun müddət Rusiyanın əsərlərində məhz bu tip sözlərdən istifadə etməkdir. Detektiv əsərlərin çoxu məhz sovet dövrü hadisələri ilə əlaqəli olduğundan bu tip sözlərin işlədilməsi təbii haldır. Həmin varvarizm vəzifə adları yalnız savadsız insanların dilində deyil, digər insanların da dilində özünə yer alır. Məsələn: *Cənab naçalnik, bir dəqiqəliyə olarmı?-deyə Bağirovun maşınında oturan şoferi onu səslədi* (25,77); *Nəhayət, araya çökmüş sakitliyə dözə bilməyib ucadan soruşdu: -Nəcənnik, çox gözləyəcəm?* (19,98)

Detektiv əsərlərin dilində qohumluq münasibəti bildirən sözlərdən çağırış etiketi kimi işlənilməsi faktı da geniş yayılmışdır. “*Əmi, dayı, ana, xala, qardaş, qardaşoğlu, bacıoğlu, bacı, dayıoğlu*” və s. sözlər bu cəhətdən daha işləkdir. Çağırış etiketi əsərin istənilən obrazının dilində işlədilir, çünki etiket ümumişlək söz kimi bütün sosial təbəqələrin dili üçün xarakterikdir. Məsələn: *Ay ana, sən heç bilirsən, nə danışırısan?* (24,80); *Buyur, qardaşoğlu, çatdıq,--taksini Gültaygilin binasının tinində saxlayan sürücü dilləndi. --Çox sağ ol, dayı!* (13,85); *Bir arğaz oğlana yaxınlaşıb soruşdu: --Ay oğul, burada hansı idarə yerləşir?* (12,55); *O, qadını yola salanda dedi: --Xala, ürəyini lap buz kimi saxla, mən də İslam kimi, zəhmətkeş ailədən çıxmışam* (12,174); *Qadın gülümsədi: --Qardaş, biz kəndçi babayq, nə ütü?* (12,209) və s.

Birinci cümlədə etiketlik həm də onda özünü göstərir ki, sürücünün “*qardaşoğlu*” müraciətinə real cavab “*əmi*” olmalı idi, lakin “*dayı*” işlədilmişdir.

Etiketlərin bir qismi ədəbi dil səciyyəsi daşımır, sadə xalq arasında saya və ya loru danışmaq faktı kimi istifadə edilir ki, bu da həmin sözlərdən istifadə edən insanların savad, mədəniyyət, dünyagörüşü səciyyəsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, sadə xalqın dilində vokativlər olan “*ala, alə, az, ağız, əşi, ə*” və s. sözlər işlədilir. Əslində saya danışmaq xüsusiyyəti olan bu sözlər adi halda heç bir emosional yük daşımır, lakin bəzən bu sözlərin məqsədli şəkildə işlədilməsi də özünü göstərir. Bu hala detektiv əsərlərin də dilində rast gəlmək olur. Məsələn: *Ə, bəri gəl, QAI-lər mənə görəndə uzaq qaçırlar* (12,8); *Xanpəri o saat cıncıdı: --Ağəz, dillən də!* (12,158); *Az, adaxlın yaman bu tərəfə boylanır* (24,65).

Qeyd edək ki, əcnəbi çağırış etikətinin işləndiyi faktlar da detektiv əsərlərdə diqqəti cəlb edir. Məsələn: *Müsyö Fəridzadə, siz nəzərdə tutduğunuz məqsədə çatsanız, kəşfinizin hərbidə tətbiqi orduya böyük üstünlüklər verə bilər* (15,26). Burada əsil xitab “*Fəridzadə*” soyadı olsa da, ona qoşulan “*müsyö*” sözü çağırış etiketi olaraq soyadla işlədilərək müraciət məzmununu

daha da gücləndirir. Bu etiket məhz fransız millətindən olan şəxs tərəfindən işlədilmişdir ki, bu da təbii təsir bağışlayır.

Detektiv əsərlərdə zəngin surətlər qalereyası vardır. “Cinayətkarın milləti olmaz” deyirlər. Bu mənada detektiv əsərlərdəki hadisələr yalnız Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmır, yaxın və uzaq ölkələri də əhatə edir. Digər tərəfdən, Azərbaycan çoxmillətli ölkə olduğundan burada müxtəlif xalqlara məxsus antroponimlərin olması təbiidir. Bu insanlar bu və ya digər şəkildə detektiv əsərlərin qəhrəmanları ola bilər və elə buna görə də həmin əsərlərdə müxtəlif millətlərə aid ad sistemindən istifadə etmək hadisələrin təbiiliyini göstərmək, əsərin real faktlar üzərində qurulduğunu göstərmək baxımından diqqəti cəlb edir. Detektiv əsərlərin dilində, əsas etibarilə azərbaycanlıların adları olsa da, bir çox hallarda etnik qrupların, habelə əcnəbi ölkə və təndəşlərinin adlarından da istifadə edilir. Onu da qeyd etmək ki, əcnəbi müraciət bildirən vahidlər yerin və məqamına görə müxtəlif formalarda: bütöv və yarımçıq, kiçiltmə və ya əzizləmə formasında da ola bilər. Bunlar yerli koloriti yaratmaq üçün çox əhəmiyyətlidir. Məsələn: --*Aa, salam, Yelena, gəlib çıxdınız?* (13,142); *Fyodor Simonoviş, deməli, belə çıxır ki, zoğal kompotu yemək otağına gələndə sonra oraya Seymur, Sergey Novikov və bir də siz daxil olmuşsunuz.* (17,66); *Mariya Zaxarovna, xahiş edirəm, siz də mənim bir neçə sualıma cavab 5verin!* (17,76); *Alisa Alekseyevna, bildiyimə görə, siz tarix müəllimisiniz* (17,142); *Qulaq as, Boris, sənə deyəcəyim bu telefon nömrəsinə məxsus oluğunu təcili öyrən* (17,134); *Salam, Kostya, bir dəqiqə mənim əziz qonağımla danışın!* (17,145); *Sergey onun saçlarını sığallayıb: --Necəsən, Nataşka?—deyir* (17,108) və s.

Lakin bəzi adlar da var ki, onlar əcnəbi adlara bənzəsə də, əslində milli adlardan olub, əcnəvi tələffüz formasına salınmışdır. Məlumdur ki, əzizləmə məqamında bəzən adlar ya kiçildilir, daha doğrusu, vir hissəsi ixtisar olunur, yaxud ona əzizləmə məzmunu taradan morfemlər əlavə edilir. Bu sahədə milli formatlardan da əcnəbi formatlardan da istifadə olunur. Məsələn: *Tomik, ağıllı ol, uzağa getmə!* (17,13); *Eliçka Natiqin alnına nə olub?* (17,223); *Ancaq, Yura, məni bir şey çox maraqlandırır* (18,43); Nura, səni çağırdım ki, yorğun olarsan, get evə, bir az dincəl (21,57). Birinci cümlədəki “*Tomik*” deyilən uşağın adı “*Tamerlan*”, ikinci cümlədəki “*Eliçka*”nın isə əsl adı “*Elnarə*”dir. Üçüncü cümlədəki “*Yura*” sözünün həqiqi forması “*Yadulla*”dır, “*Yura*” forması məhz rusdilli şəxs tərəfindən istifadə olunmuşdur. Sonuncu cümlədəki “*Nura*” deyim formasının əsl forması “*Nuriyyə*”dir. Milli formada bu adlar daha çox –ı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşır.

Əcnəbi xitab forması ilə bağlı maraqlı hallardan biri azərbaycanlılara başqa millətin nümayəndələrinin müraciətləri zamanı meydana çıxır. Uzun müddət SSRİ məkanında rus dilinin təsiri altında olduğumuz zamanda müraciət formalarında da bu təsir özünü göstərmişdir. Azərbaycanlılarda xitab zamanı ad və soyadın, yaxud ad və ata adının birlikdə işlədilməsi xarakterik deyil. Məsələn, Qambay Qasımlı və ya Qambay Fərhadovlu şəklində adlandırma varsa da, belə müraciət, demək olar ki, yoxdur. Lakin həmin forma rus dili biçimində müəyyən dairələrdə işlədilmiş və indinin özündə də bəzi insanlar tərəfindən istifadə edilir. Detektiv əsərlərin dilində, xüsusən rus insanının dilindən tətbiq olunur. Məsələn: *Qambay Fərhadoviç, sizin mənə verdiyiniz nömrə Muradova Elnarə Məmməd qızına məxsusdur* (17,135); *Müsyö Fəridzadə, siz nəzərdə tutduğunuz məqsədə çatсанız, kəşfinizin hərbidə tətbiqi orduya böyük üstünlüklər verə bilər* (15,26).

Bu etiket müraciət formaları çox zaman başqa formalarla birlikdə işlədilir. Məsələn: Həlimə çətinlik çəkmədən Rəsulovun sualına cavab verdi: -Bəli, qadan alım(CƏ,”BM”,119)*Yox, əzizim, onların bir çoxunun “yalançı rəsmi” sahibi heç Məlikxanlı tanıyırmış* (14,239); *Qasımlı gülümsədi: – Əzizim, yadınızda saxlayın ki, həmişə hər şey ola bilər* (17,104); *Sizi də işinizdən elədim. – Yox, canım,--Natiq etiraz etdi.—Bundan vacib işimiz olmayacaqdı ki* (17,123)

Bu cür ifadələri T.Əfəndiyeva frazeoloji vahidlər adlandıraraq göstərir ki, onların məhz xitab funksiyasını yerinə yetirməsi “xitabların dilin lüğət tərkibində mühüm bir yer tutduğuna dəlalət edir” (2,140). Təbii ki, xitab sintaktik vahid olduğundan dilin lüğət tərkibində yerə malik deyil, lakin demək lazımdır ki, bəzi sözlər, o cümlədən yuxarıda verilmiş ifadələr məhz müraciət məqamında işlədildiyindən onlar tam şəkildə lüğəvi vahid kimi çıxış edir və onların tərkibində mənsubiyyət şəkilsiz, bir növ, daşlaşmışdır.

Detektiv əsərlərin dilində ikiqat müraciət formasına çox rast gəlirik. Bu zaman, xüsusilə çağırış etiketlərindən istifadə olunur ki, bunlar elmi ədəbiyyatda vokativlər adlanır. Hətta maraqlıdır ki, dilçilikdə uzun müddət vokativlər “çağırış halı” adı altında öyrənilmişdir. (9,27) Azərbaycan dilçiliyində vokativlərin araşdırıcısı N.Hacıyeva bu məsələ barədə yazır: “...vokativlərin ilkin funksiyası müraciət, xitab bildirməkdir. Təsadüfi deyil ki, vokativ sözlər cümlədə, əsasən, xitab yerində çıxış edir. İkinci tərəfdən intonasiya-melodik və məna-məzmun cəhətdən də vokativ söz və xitab bir-birinə çox yaxındır. Lakin bu yaxınlıq bu iki dil faktını eyniləşdirmək üçün əsas vermir”.(5: 20) Bu etiketlər ədəbi dil faktı ilə yanaşı, saya danışq formasında da ola bilər. Məsələn: *Ə-ə, Ərəstun, xəstəxanaya getdinmi?* (19, 91).

İnsanların bir-birinə olan münasibətləri, təbii ki, müraciət formalarında da özünü göstərir. Bu baxımdan müraciət bildirən söz və ya birləşmələrin bir qismi kobud məzmunlu olur. Detektiv əsərlərdə cəmiyyətin hər cür təbəqəsinə rast gəlmək olduğundan bu cür müraciətlərlə də qarşılaşmaq təbiidir. Bunların içində hətta ən kəskin şəkildə ifadə olunan söyüşlər vardır. Söyüşlər cümlə şəklində olmasına baxmayaraq, müraciət kimi nominativ səciyyə malik olur. Məsələn: *Yaralı killer üzünü qırışdırdı: --Yalan deyirsən, ifritə!* (13,234); *Birdən vəhşi bir səslə çıxırmağa başladı: --Alçaqlar! Şərəfsizlər! O qıza neyləmişiniz?* (15,314); *Belə qeyrət çəkənsən, gücünü vuruşmada göstərəydin, it oğlu!*(15,37); *Səsinə kəs, binamus! --Ələmdar onun qarnına var qüvvəsi ilə bir yumruq vurdu* (13,262); *Bulqar sözlər də xitab kimi işlənir: --Bura bax, düdük, səni bura məzələnməyə gətirməmişik* (13:148); *Köpəyoğlunun qoduğu, səni damlatmaq, o dörd divar arasına saldırmaq mənə borc olsun* (12,240).

Emosional təsir gücünü artırmaq üçün hətta təkrardan istifadə olunur: *heyvan oğlu heyvan, it oğlu it* və s. Əslində, aydındır ki, heyvanın balası heyvan, itin balası it və s. olar, lakin ikinci dəfə bu sözün təkrar edilməsi ifadənin təsir gücünü daha da artırır, xitab edənin nifrətinin gücünü bir daha göstərir. Məsələn: *Belə qeyrət çəkənsən, gücünü vuruşmada göstərəydin, it oğlu!*(15,37); *İt oğlu it, dedim sən apar* (15,97); *Qaba oğlu qaba, insafın olsun da, başımı yardım ki*(12,60).

Qeyd etmək lazımdır ki, müraciət formalarından istifadə müraciət edilənlə müraciət olunanın qarşılıqlı münasibətindən çox asılıdır. Ona görə də qarşılıqlı münasibətdən doğan müraciət formaları bir-birinə çox yaxın olur; müsbət müraciətə müsbət, mənfiyə mənfi məzmununda cavab reaksiyası özünü göstərir. Misala baxaq: Qarşılıqlı münasibət: *İncinin bu cür hərəkətləri isə Amaliyaya acıq gedər, hirsini Tünzalənin üstünə tökərdi: --Ay ifritə, hamısı sənin işlərinin nəticəsidir. ..Belə anlarda Tünzalə də Özünü saxlaya bilməz, ona sərt cavab verərdi: Ay oğraş, nə vermişən bizə, ala bilmirsən?* (12,163). Nümunədən göründüyü kimi, vulqar müraciətə eyni məzmununda cavab verilmişdir.

Nəhayət, xitabların işlədilməsi ilə bağlı əsas məsələlərdən biri onların iki müxtəlif məzmunlarla təkrar olunmasıdır, daha doğrusu, eyni müraciət obyektinə iki müxtəlif məzmunlu söz və ya ifadələrlə müraciət olunmasıdır. Məlumdur ki, cümlə üzvləri bu şəkildə işləndikdə onlar həmcins üzvlər adlanır, lakin xitabların bu şəkildə işlədilməsində fərqli məqamlar vardır. Bu məqam ondan ibarətdir ki, bu cür müraciət daha çox emosional-modal münasibəti ifadə edir. Digər tərəfdən isə, müraciət məzmununu qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Çox zaman bu xitabların hansının əvvəl və ya sonra işlədilməsi mətn üçün ciddi əhəmiyyət daşıyır, sadəcə, obrazın danışığının situativ faktı kimi özünü göstərir. Məsələn: *Anar, bala,*

bilirsən mağazanın qarşısında nə görmüşəm?(24,310); *Axı ay bala, ay Teymur, açıq, qorxuram, özünə düşmən qazanasan,--deyə Cavahir rahatlıq bilmirdi* (22,82); *Teymur, oğlum, yolda tramvaydan ehtiyatlı ol* (22,119); *Ay əmi, a kişi, hara?* (12,87); *Ay qız, ay gəlin, sən allah, bir də oyna!* (22,197)

Şəxs adlarının bu şəkildə işlədilməsi zamanı ikinci xitab dəqiqləşdirici, əlavə xarakteri də daşıya bilər. Belə məqamda onların yerini dəyişmək olmaz. Məsələn: *Ay qız, Ofeliya, saat yeddiyə az qalıb*(15,69); *Ay qız, Ulduz, sən qardaşın qızını alaydım oğluma*(15,147); Adə professor, başına at təpib? (19,52); *Əy, Əbdülxalıq, özünü lotluğa qoyma* (19,99)

Detektiv əsərlərin dilindəki xitabların struktur-semantik xüsusiyyətləri zəngin olub hərtərəfli təhlilə ehtiyacı vardır, bunu bir məqalə səviyyəsində, təbii ki, həll etmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat:

Elmi ədəbiyyat:

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Bakı: "Elm", Bakı, 1970
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: "Nurlan", 184 s.
3. Hacıyeva N. Azərbaycan dilində vokativlər. Bakı: MVM, 2007, 144 s.
4. https://superinf.ru/view_helpstud.php&id=4460).
5. Orucova Ş.Ə. Türk dillərində xitab. Bakı: "Nurlan", 2007, 200 s.
6. WWW/textologiya.ru/russkiy/kultura-rech/rechevoy-etiket/obrascheniye-v-russkom-rec-hevom-etikete/868/?n=868&q= 463)
7. Воронова Т.А. О некоторых особенностях обращения в современном языке.- <https://suberleninka.ru/artikle/n/o-nekotoryh-osobennostyah> obrascheniya-v-sovremennom-russkom yazyke. Воронеж, 2014).
8. Гасанов М.П. Обращение в современном азербайджанском языке. АКД, Баку: 1969
9. Есперсен О. Философия грамматики. Москва: 1958, 211;
10. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. Москва: 1960
11. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Изд. 7, 1956

Bədii ədəbiyyat:

12. Azayev Ə. "İstintaq sirri". Bakı: "Çıraq", 290 s.
13. Elatlı E. "Bakıdan gələn xəfiyyə". Bakı: "Nurlar", 2009, 248 s.
14. Elatlı E. "Ən yaxın planet". Bakı: "Elgün", 2012, 328 s.
15. Elatlı E. "Ölüm ağacının kölgəsində", Bakı: "Elgün", 2017, 300 s.
16. Elatlı E. "Xəyanət". Bakı: "Elgün", 2011, 336 s.
17. Elatlı E. "Qan ləkəsi", Bakı: MBM, 2008, 640 s.
18. Əmirov C. "Brilyant məsələsi". Bakı: Azərnəşr, 2008, 360 s.
19. Əmirov C. "Qara volqa". Bakı: "Qanun", 2017, 400 s.
20. Müşfiq Xan. "Sonuncu hədiyyə", Bakı: "Xan", 2017, 152 s.
21. Müşfiq Xan. "Tənha canavar". Bakı: "Xan", 2013, 502 s.
22. Seyidbəyli H. "Cəbhədən cəbhəyə". Bakı: "Xan", 2017, 372 s.
23. Vahid Məmmədli "Tunc mələyin yolu". Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2012, 240 s.

24. Varis "Bir ovuc torpaq". Bakı: "Vektor", 2009, 319 s.
25. Zeynalov O. "Çağırılmamış qonaq". Bakı: "Letterpress", 2012, 336 s.

С Ахмедова

Формы обращений в детективных
произведениях

Резюме

Язык детективных произведений имеет специфические особенности во всех аспектах, одним из которых является форма обращений. Обращение — это слово или сочетание слов, называющее лицо или предмет, к которому обращена речь.

Наряду с номинативно-информационной задачей формы обращений в детективах несут также стилистическую функцию. При этом роль играют как лексико-семантические характеристики обращений, так и их интонационные особенности. Стилистические особенности обращений определяются положением, статусом обращающегося и адресата, а также отношением первого к адресату. Обращения, несущим стилистическую нагрузку, свойственны различные структурно-семантические особенности. Они могут носить положительный и негативный оттенок, употребляться в образном значении.

Порой слово или выражение, имеющее положительный смысл, может быть использовано в ироническом духе.

В детективных произведениях в основном используются имена азербайджанцев, но также часто встречаются названия этнических групп и имена иностранных граждан. В детективах широко употребляются формы обращений, присущие разным языкам, что бывает, вызвано кругом, окружением преступления.

Повторное употребление обращений или использование их с добавлениями носит эмоционально-экспрессивную функцию. В языке детективных предложений часто можно встретить форму двойного обращения. При этом особенно часто используются формы призыва. На научном языке они называются вокативами.

В статье рассматриваются формы обращений в детективных произведениях.

Ключевые слова: детектив, обращение, экспрессивный, стилистический, преступление, информативный, этикет

S. Ahmadova

Forms of appeal in detective works

Summary

The language of detective works has an original features at all levels. The words or phrases that are addressed to someone or something are called the appeals (the address). One of them is appeal. The appeals do not only carry nominally informational tasks, but also have a stylistic function. This time there play a role the lexical-semantic features of appeal words and phrases, and the intonation features. The stylistic features of the appeals are determined by mental outlook of the one who appeals and the one to whom he appeals, and his attitude towards the person in front of him. The appeals with literary style have different structural and semantic attributes.

They have positive, negative and figurative coloring. Sometimes a positive word or phrase is used ironically. In detective works there are widely used an appeals in different languages, that are determined by the content of the crime.

A repetitive or additional use of the appeals also has an emotional and expressive feature. Although, in the language of detective works there are mainly the names of Azerbaijanis, there are also used the names of ethnic groups and foreign nationals. In the language of detective works there are often used the double appeal forms. In this case, there are especially used the direct addresses, that are called vocatives in scientific literature. In the article there are analyzed the forms of appeal in detective works.

Keywords: detective, appeal, expressive, stylistic, crime, informative, etiquette

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Müzəffəroğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AİDƏ SEVXANOVA
BDU
Zahid Xəlil küç
aida_khana@mail.ru

İNGİLIS DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏRT ŞƏKLİNİN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Hazırkı məqalə İngilis dilində feilin şərt şəklinin kommunikativ yönümlü tədrisinin səmərəli yollarına həsr olunmuşdur.

Xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin tədrisi prosesində reallaşması tələbələrə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyələnir. Buna görə də öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə olunmalıdır.

Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində qrammatikanın öyrənilməsinin vacibliyi artıq bir növ arxa plana keçmişdir. Müasir metodikada xarici dilin öyrənilməsində əsas diqqət kommunikasiyaya verilir.

Mürəkkəbliyi ilə digər kateqoriyalardan əsaslı şəkildə fərqlənən feilin şəkil kateqoriyasının kommunikativ yönümlü tədrisi özünüməxsus çətinliyi ilə seçilir.

Xarici dilin tədrisində dilin qrammatik quruluşuna malik olmadan bu dildə danışmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən, qrammatik qaydaları əzbərləməklə də danışmaq vərdişinə yiyələnmək mümkün deyil.

Belə olan şəraitdə xarici dillərdə danışmaq üçün qrammatik materiallardan istifadə yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Müasir tədris proqramları kommunikasiyaya xidmət etdiyindən, qrammatik materialın istifadəsi yeni yanaşma tələb edir.

Grammatik material kommunikasiya vasitəsi kimi çox vaxt leksik vahid kimi qəbul edilib nitq qurmaya xidmət edir. Digər tərəfdən qrammatik materiallardan kommunikasiya vasitəsi kimi lazım gəldikdə ana dili ilə müqayisəli şəkildə aparılır. Bu isə həmin qrammatik formanın daha yaxşı tətbiq edilməsinə və yadda qalmasına səbəb olur.

Grammatik materiala kommunikasiya vasitəsi kimi yanaşmada dərsin keyfiyyətli aparılması, tədris prosesində müxtəlif üsullardan, eləcə də texniki vasitələrdən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: kommunikativlik, təlim prosesi, şərt şəkli, qrammatik səriştə, eksplisit və implisit məna, ənənəvi metod.

Xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin tədrisi prosesində reallaşması tələbələrə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyələnir. Buna görə də öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə olunmalıdır.

Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində qrammatikanın öyrənilməsinin vacibliyi artıq bir növ arxa plana keçmişdir. Müasir metodikada xarici dilin öyrənilməsində əsas diqqət kommunikasiyaya verilir. Kommunikasiya (latın sözü olub “communicato” – rabitə, əlaqə) mənasını verir (11).

Kommunikativ təlim prosesində qrammatik biliklərin qavranılmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmaları belə ümumiləşdirmək olar:- xarici dildə danışmaq üçün dilin qrammatik quruluşuna yiyələnmək və xarici dildə danışmaq üçün qrammatik səriştəliliyin vacib olmaması (2, s.27).

Xarici dilin tədrisində dilin qrammatik quruluşuna malik olmadan bu dildə danışmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən, qrammatik qaydaları əzbərləməklə də danışq vərdişinə yiyələnmək mümkün deyil.

Belə olan şəraitdə xarici dillərdə danışmaq üçün qrammatik materiallardan istifadə yollarını müəyyənəşdirmək lazımdır.

Müasir tədris proqramları kommunikasiyaya xidmət etdiyindən, qrammatik materialın istifadəsi yeni yanaşma tələb edir.

Qrammatik material kommunikasiya vasitəsi kimi çox vaxt leksik vahid kimi qəbul edilib nitq qurmaga xidmət edir. Digər tərəfdən qrammatik materiallardan kommunikasiya vasitəsi kimi lazım gəldikdə ana dili ilə müqayisəli şəkildə aparılır. Bu isə həmin qrammatik formanın daha yaxşı tətbiq edilməsinə və yadda qalmasına səbəb olur (3, s. 44).

Qrammatik materiala kommunikasiya vasitəsi kimi yanaşmada dərslərin keyfiyyətli aparılması, tədris prosesində müxtəlif üsullardan, eləcə də texniki vasitələrdən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çətinliyi və mürəkkəbliyi ilə digər kateqoriyalardan əsaslı şəkildə fərqlənən feilin şəkil kateqoriyası Azərbaycan Dillər Universitetinin 2-ci kursunda tədris olunur. Bu mövzunun kommunikativ yönümlü tədrisi özünüməxsus çətinliyi ilə seçilir. Məhz buna görə də məqalədə adı çəkilən mövzunun kommunikativ yönümlü tədrisinə yer vermişik.

Dilçilik ədəbiyyatında "Conditional Mood" adı altında öyrənilən şərt budaq cümlələrinin sayı üç beş arası dəyişir. Lakin qrammatistlərin əksəriyyəti bu cümlələrin dörd növünün olması fikrini dəstəkləyir. Biz də tədqiqat işimizdə şərt budaq cümlələrinin dörd növünü tədqiq etməyə çalışacağıq.

Bu növlər aşağıdakılardır:

1) sıfır kandişinal, 2) kandişinal 1, 3) kandişinal 2, 4) kandişinal 3.

Bu şərt budaq cümlələri də real və qeyri-real olmaqla iki yerə bölünür. Sıfır kandişinal və kandişinal 1 - real, kandişinal 2 və kandişinal 3 isə qeyri-real budaq cümlələr hesab olunur (4, s.98).

Şərt budaq cümlələrinin ətraflı şərhini ingilis dilində mövcud olan və geniş işləklik dairəsinə malik olan feilin kandişinal şəklinin (conditional mood) tərkibində təhlil etməyi məqsəddəuyğun hesab etmişik.

Qeyd etmək lazımdır ki, şərt budaq cümlələrinin mənası cümlədən cümləyə dəyişir. Belə ki, bu tip cümlələr semantik cəhətdən fakt (real), gələcəkdə baş verəcək və xəyal olunan hərəkətləri bildirir. Məhz ona görə bir sıra ədəbiyyatda şərt cümlələri üç yerə bölünür- factual, future və ya predictive, imaginative (7, s. 46).

Fakt (real) – (factual condition) bildirən şərt budaq cümlələri adətən keçmişdə və ya hazırkı dövrdə müxtəlif zaman kəsiyində vərdiş olunmuş hərəkəti, elmi faktları bildirir.

Gələcəkdə baş verəcək və ya xəyal olunan şərt budaq cümlələri güclü və ya zəif şərt və ya nəticə semantikasını özündə ehtiva edir və əsasən məsləhət, əmr bildirir.

Xəyali şərt budaq cümləsi hipotetik (arzu olunmayan, lakin indi və gələcəkdə baş verməsi mümkün olan hərəkət) və kontrfaktik (keçmişdə və hal-hazırda realizasiyası qeyri-mümkün hərəkətlər) hərəkətləri bildirir.

Fakt bildirən şərt budaq cümlələri gündəlik danışqda və yazıda istifadə olunur. Bir sıra qrammatistlərin fikrincə, bu tip cümlələr ümumi və adət halını almış zaman bildirdiklərindən, onlar implisit və eksplisit olurlar. Bu cümlə tipləri faktoloji, ümumi və vərdiş halını almış hərəkətləri bildirdiyindən, həm budaq, həm də baş cümlə İndiki Sadə zamanda işlənir və çox zaman rəsmi sənədlərdə işlənir.

Məsələn, If you heat water to 100 degrees Celsius, it boils.

Qeyri-formal danışqda adət halını almış, təkrarlanan hərəkətlər icra olunursa, onda hər iki cümlədə (baş və budaq) İndiki Sadə zaman işlənir.

Məsələn, If mother cleans the rooms, I always help her.

Əgər cümlə keçmişdə baş verən adət halını almış hərəkəti bildirirsə, onda hər iki cümlə Sadə Keçmiş zamanda olacaq.

If I boiled eggs, my mom prepared the tea.

Qeyd etdiyimiz kimi, şərt budaq cümlələri implisit və eksplisitlik də bildirirlər. İmplicit şərt budaq cümlələri fakt bildirən cümlələrdən xüsusi modal feillərin işlənməsi ilə fərqlənir.

Məsələn, If you will pass your examination, I will buy you a present.

Bu nümunədə budaq cümlədəki “will” modallıq bildirir və dilimizə “istəmək, arzusunda olmaq” kimi tərcümə olunur.

İmplicit şərt budaq cümlələri ilə eksplisit cümlələr arasında oxşarlıq vardır. Eksplisit cümlələr də adət halını almış, ümumi hərəkətləri bildirir. Lakin bu tip cümlələrin həm baş, həm də budaq cümləsində zaman, tərz və modallıq paralellik təşkil etmir. Baş cümlədə çox vaxt “must” və “should” modal feilləri işlənir. İmplicit şərt budaq cümlələrində olduğu kimi, eksplisit budaq cümlələrində də hərəkət keçmişə və ya indiyə aid ola bilər.

Məsələn, If someone works for you, you must pay them. (İndiki Sadə zaman)

If someone worked for you, you needed to pay them. (Keçmiş sadə zaman)

Şərt budaq cümlələrinin içərisində gələcəkdə baş verəcək və proqnozlaşdırıcı cümlə tiplərinə də rast gəlirik. Bu tip cümlələr gələcəkdə icra olunacaq hərəkətləri bildirir və baş cümlədə verilən hökmün budaq cümlədə nəticə etibarilə həyata keçəcəyi özünü göstərir. Adətən belə cümlələrdə baş cümlə gələcək zamanda, budaq cümlə isə İndiki sadə zamanda işlənir. Lakin budaq cümlə modal feillərlə də ifadə oluna bilər.

Məsələn, If she returns the books, I may take them.

Gələcəkdə baş verəcək hərəkətləri bildirmək üçün budaq cümlədə “should” və “happen” və ya hər ikisindən istifadə olunur.

Məsələn, If it should rain, I shall stay at home.

If it happens to rain, I shall stay at home.

If it should happen to rain, I shall stay at home.

Bu nümunələr qrammatik cəhətdən fərqli olsalar da, eyni semantik məna ifadə edir və dilimizə “işdir” kimi tərcümə olunur /İşdir yağış yağsa, evdə qalacam//. Bu tip cümlə konstruksiyaları kommunikasiyada daha tez-tez işlənir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xəyali şərt budaq cümləsi hipotetik və kontrfaktik hərəkətləri bildirir. Bu tip cümlələrə kandişinal 2 və kandişinal 3 tipli konstruksiyalar daxildir.

Şərt budaq cümlələrinin içərisində sıfır (zero conditional) kandişinal xüsusi yer tutur. Bu tip cümlə bir-birinin ardınca baş verən həqiqətə uyğun və ya həqiqi hərəkətləri bildirir.

Sıfır kandişinal cümlələr üçün aşağıdakı model özünü doğruldur:

if+indiki sadə zaman // indiki sadə zaman

və ya

if + keçmiş sadə zaman // keçmiş sadə zaman

Məsələn, If you expose a candle to excessive heat, it melts.

və ya

If you exposed a candle to excessive hat, it melted.

“Sıfır kandişinal” real hərəkətləri bildirir və cümlədə “if” “when” və ya “whenever” ilə əvəzlənə bilər. Bu tip cümlələrə “0 tip” (type 0) və ya “sıfır kandişinal” (zero conditional) deyilir (8, s.129).

Məsələn, If the temperature falls down, water turns into ice.

Whenever the temperature falls down, water turns into ice.

Feilin kandişinal şəklində şərt cümlələri sadə və mürəkkəb cümlələrdə işlənir. Həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələr indiki və keçmiş zamanlarda (Present Conditional, Past Conditional) işlənir. Adətən indiki zamanda hərəkət indiyə və gələcək zamana, keçmiş zamanda isə keçmişə aid olur və bu zamanlara müvafiq zaman zərfləri (today, next week, yesterday, last year və s.) işlənir.

Məsələn, ...I should help him.

Nobody would have helped him.

İngilis dilində feilin şərt şəkli aşağıdakı hallarda işlənir:

1. “if” bağlayıcısı ilə başlanan qeyri-real şərt budaq cümlələrində
2. qarışıq tipli şərt budaq cümlələrində
3. “even if”, “even though” ilə ifadə olunmuş zərflik-güzəşt budaq cümlələrində
4. nəzərdə tutulan, təxmin edilən şərt budaq cümlələrində
5. “but for”- la başlanan sadə cümlələrdə
6. “or”, “or else”, “otherwise” bağlayıcıları ilə başlanan mürəkkəb cümlələrdə
7. infinitiv və cerundla başlanan sadə cümlələrdə (1, s. 46).

Feilin şərt şəkli modal feillərlə nəticə budaq cümlələrində də işlənə bilər. Əgər hərəkətin baş verəcəyi mütləqdirsə, onda budaq cümlədə “would”, hərəkətin realizasiyasının baş verməsi mümkünsüzdürsə, onda “might” və ya “could” modal feillərinin işlənməsi qənaətbəxşdir. Məsələn, They have never been to the Crimea. If they took a trip, they might (could) go to another place.

İndi isə feilin şərt şəklində işlənən yuxarıda sadaladığımız qaydaların tədris prosesində kommunikasiya prosesində reallaşmasına nəzər yetirək.

“If” bağlayıcısı ilə başlanan qeyri-real şərt budaq cümlələri həm indiki, həm də keçmiş zamanda işlənir. İndiki zamanda işləndikdə, now, today, this morning (week, year), sometimes, always, usually və s. zaman zərfləri işlənir.

Məsələn, If I moved abroad next month, I should buy many research books.

(Present Simple-də işlənən qeyri-real şərt cümləsidir)

If she had had never had any experience, she would not have known how to solve this problem.

He would not have behaved like that if he had not made up his mind in advance.

(Past Simple-də işlənən qeyri-real şərt cümləsidir)

Qarışıq tipli şərt budaq cümlələrinin birinci tipi üçün

if smb. had done smth. – smb.should/would do smth.,

Qarışıq tipli şərt budaq cümlələrinin ikinci tipi üçün isə

If smb.to be+..., smbd.would, should not /would have done smth.

modeli xarakterikdir. Qarışıq tipli şərt budaq cümlələrinin bu cür modellər əsasında tədris prosesində kommunikasiyada istifadəsi tələbələrin bu konstruksiyalardan düzgün istifadəsi üçün zəmin yaradır.

Məsələn, If you were not so absent-minded, you wouldn't have lost the key.

If the station were not a long way from here, he would not taken a taxi.

“Even if”, “even though” ilə ifadə olunmuş zərflilik-güzəşt budaq cümlələrinin semantika-sında şərt nəzərə çarpır. Bu bağlayıcılar dilimizə “hətta belə”, “əgər ki” kimi tərcümə olunur. Bu tip cümlələrin modelini aşağıdakı kimi vermək olar.

Even if	smb. said smth.	smb. should/ would do smth.
Even though	smb. had said smth.	smb.should/would have done smth.

Məsələn, Even if it were not so late, I do not think I should go to sleep.

Even if the girls had had beautiful dresses, I believe they would not have been able to choose the one among them.

Nəzərdə tutulan, təxmin edilən şərt budaq cümlələrində icra edilən hərəkət fakta zidd münasibətdə olur. Belə cümlələrdə keçmiş və gələcək zaman və onlara uyğun zaman zərfləri iş-lənir. Belə cümlələr ingilis dilində “Implied Conditionals” adlanır. Bu cümlələrdə şərt ifadə edən budaq cümlə (şərt budaq cümləsi) düşsə də, cümlənin mənasına heç bir xələl gəlmir. Təx-min edilən şərt budaq cümlələri danışiq dili üçün xarakterikdir. Bəzən bu cümlələrdə baş cümlə-də təxmin edilən məna nəticə bildirir.

Məsələn, I should have stayed longer, but he did not ask me to.= If I were you, I would not disturb her right now.

Sorry. I can't help you. It would take too much time. = If I had found myself in that si-tuation, I would have decided otherwise.

“But for”- la başlanan sadə cümlələrdə də şərt semantikasi özünü göstərir. Belə ki, bu bağlayıcı ilə əsasən, şərt mənası ifadə edən sadə cümlələr işlənir. Zaman zərflərinin işlənməsin-dən asılı olaraq,

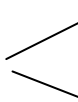
but for + smb.should, would, might, could do smth

but for+ smb. should, would, might, could have done smth.

modelinə uyğun reallaşır.

Məsələn, But for you, I should be safe now. But for you, I should have been safe then.

“Or”, “or else”, “otherwise” bağlayıcıları ilə başlanan mürəkkəb cümlələrin mənasında da şərt semantikasi özünü göstərir və belə cümlələr aşağıdakı model üzrə düzəlir:

Otherwise (or) smb.should/would do smth.
smb.should/would have done smth.

Məsələn, You must find her attractive, or else you would not be talking about her so much. Luckily, no one parked here, or else I would have driven upstairs.

“Otherwise” cümlələrdə daha çox kimsə ilə razılaşıraaq, onu xəbərdar etmək üçün işlənir. “Or else” kimsə ilə razılaşmadan onu xəbərdar etmək üçün işlənir. Başqa sözlə, “otherwise” ciddi xəbərdarlıq, “or else” isə nəzakətli xəbərdarlıq bildirir. Canlı danışiq dilində “or else” tez-tez “otherwise” əvəzinə işlənir (9, s.79).

Məsələn, Sometimes it is important for children to get a good early education, otherwise they might have problems in school later on. I shall take my children to the picture gallery, or I should stay and help you. We must be early or else we should not get a seat at the theatre.

Infinitiv və gerundla başlanan sadə cümlələrdə də şərt semantikasını özünü göstərir (10, s. 183).

Şərt budaq cümləsi semantikasını özündə göstərən digər tip cümlələr aşağıdakılardır:

Indefinite infinitive+would do/should do

Perfect Infinitive+would have done/should have done

Və ya

Indefinite Gerund+ would do/should do

Perfect Gerund+would have done/should have done

Məsələn, To think that they are unaware of the fact would be a mistake.

To have told the whole truth would have disappointed him greatly.

Göründüyü kimi, cümlələrin mübtədası məsdərlə ifadə olunsa da, onların semantikasında şərt mənası özünü göstərir.

Məsələn, Thinking that they are unaware of the fact would be a mistake.

Having told the whole truth would have disappointed him greatly.

Cümlələrdə gerund ön pozisiyada işlənərək, şərt mənasını bildirir.

Şərt budaq cümlələrində maraqlı məsələlərdən biri də “if”-in cümlədəki yeri məsələsidir. Belə ki, müşahidələr göstərir ki, istər gündəlik danışmada, istərsə də bədii ədəbiyyatda “if”-la başlayan cümlələr daha çoxluq təşkil edir. Lakin “if” bağlayıcısının ön və ya son pozisiyada gəlməsi, düşünürük ki, verilən məlumatın aktuallığından daha çox asılıdır. Müşahidələr göstərir ki, “if” cümlənin əvvəlində gəldikdə, verilən informasiya daha önəmli olur. Yazılı dildə “if” klouzlar daha çox cümlənin əvvəlində işlənir.

Beləliklə, düşünürük ki, ingilis dilinin qrammatikasının tərkib hissəsi olan feilin şərt şəklinin kommunikativ yönümlü tədrisinin həyata keçirilməsi üçün bir sıra məsələlər öz həllini tapmalıdır: - tələbələr kommunikativ səriştəyə, lazımi resurslardan istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır; - feilin zaman formalarını, növ kateqoriyasını, qaydasız feilləri bilməli, sadə və mürəkkəb cümlə haqqında məlumatla malik olmalıdır.

Sadalanan məsələlərlə bərabər tədris prosesində kommunikasiyanın inkişafında müəllimin pedaqoji ustalığı, metodikası, tədris etdiyi mövzuya münasibəti də əsas götürülməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Xanbutayeva L.M. The Analysis of the Subjunctive Mood. Baku: “Science and Education”, 2015.
2. Şirəliyeva G. X. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ yönümlü tədrisi. ped.f.d.diss. Bakı 2014.
3. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку 2001.
4. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. The grammar book (2nd ed). US: Heinle & Heinle. 1999
5. Ganshina M., Vasilevskaya N. English Grammar. Foreign Languages Publishing House. Moscow 1951.

6. Ilyish B. The Structure of Modern English, İzdatelstvo, Leningrad 1971, 104.
7. Kobrina N.A., Korneyeva M.I., Ossovskaya K.A., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. St.Petersburgh. 2006.
8. Krylova I.P., Gordon E.M. A Grammar of Present-Day English. Moscow 2007.
9. Swan M. Practical English Usage. Oxford University Press. 1995.
10. Turksever O.I. (Musayev), Hajiyeu E.I., Huseynov A.R. A Practical Grammar of Contemporary English. Baki-Qismət 2009.
11. Wikipedia. Org

А,Севханова

Эффективные способы преподавания
условного наклонения глагола с коммуникативной направленностью

Резюме

Настоящая статья посвящена эффективным способам изучения форм глагола в английском языке с коммуникативной направленностью.

Обучение иностранным языкам в коммуникативных целях и реализация задач, которые вытекают из этих целей, характеризуются развитием способности учащихся общаться на иностранном языке. Поэтому, выученный язык должен быть средством общения и должен использоваться в коммуникативных целях.

В наше время важность изучения грамматики иностранных языков перешла к некоторому фону.

В современной методологии основное внимание при изучении иностранных языков уделяется общению. Коммуникативная направленность категории изображения глагола, которая имеет существенные различия с другими категориями сложности, отличается своей уникальной сложностью.

Невозможно говорить на иностранном языке без грамматической структуры языка. С другой стороны, также невозможно освоить грамматику грамматики.

В этих условиях необходимо определить способы использования грамматических материалов для разговоров на иностранных языках.

Поскольку современные образовательные программы обеспечивают общение, использование грамматического материала требует нового подхода.

Грамматический материал часто используется как средство общения и как лексическая единица, служащая речью. С другой стороны, грамматический материал используется как средство общения по сравнению с родным языком. Это позволяет лучше использовать грамматическую форму и легче запомнить.

Важное значение в данном процессе имеет подход к грамматическому материалу как средству общения, использованию различных методов и технических средств, что позволяет повысить качество обучения.

Ключевые слова: коммуникативность, учебный процесс, условное наклонение, грамматическая компетентность, эксплицитное и имплицитное выражение, традиционный метод.

A Sevkhanova

Communicative of the verb conditional form in English
effective ways of teaching

Summary

Keywords: communicative, learning process, conditional mood, grammatical competence, explicit and implicit meanings, traditional method.

The present article is dedicated to the effective ways of communicative orientation of the conditional mood in English.

Teaching foreign languages for communicative purposes and the realization of the tasks that come from these goals are characterized by the development of students' ability to communicate in a foreign language. Therefore, the learned material must be a means of communication and should be used for communicative purposes.

In modern times, the importance of learning grammar in teaching foreign languages has shifted to some kind of background. In modern methodology, the main emphasis in the study of foreign languages is the communication.

The communicative orientation of the verb's category, which differs substantially from the other categories of complexity, is distinguished by its unique difficulty.

It is impossible to speak a foreign language without the grammatical structure of the language. On the other hand, it is also impossible to master the grammar without knowing the grammar of the mother tongue.

Under these circumstances, it is necessary to identify ways of using grammatical materials for speaking in foreign languages.

Since modern education programs provide communication, the use of grammatical material requires a new approach. Grammatical material is often used as a means of communication and is often used as a lexical unit to serve as speech. On the other hand, grammatical material is used as a means of communication when compared with the native language. This makes the grammatical form better used and remembered.

Qualitative teaching in the approach to grammatical material as a means of communication, the use of different methods and technical means is important in the learning process.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əmralı Şirəliyev tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

SEVİNC CƏFƏROVA

ATU

Mərdanov qardaşları

d_naqiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Söz birləşmələri sintaksis, leksikologiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Bu birləşmələrin forma və xüsusiyyətləri onları əmələ gətirən sözlərin xarakterindən asılı olur. Mirzə Kazımbəyin “Грамматика турецко-татарского языка” kitabı ilk qrammatika kitabı hesab edilir və bu kitabda “söz birləşmələri” termini “sintaksis” termininə ekvivalent qəbul edilmişdir. Yusif Seyidov tərəfindən aparılmış və olduqca maraqlı məqamlar aşkar edilmişdir. Alim söz birləşməsinin söz və cümlə arasında tutduğu mövqeyə münasibət bildirir, ümumi və xüsusi cəhətlərinə diqqət yönəldir.

Tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri iki növə ayrılır. Nitq prosesində dilin lüğət tərkibindən məqsədəuyğun sözlər seçilib götürülür, həmin modellər əsasında birləşmələr avtomatik olaraq yaradılır və cümləyə daxil edilir.

Bu cür birləşmələrin əlvanlığı artıq nitq fəaliyyəti, danışanın məqsədi, bilik dairəsi, şəxsi-psixoloji keyfiyyətləri, təfəkkür inkişafı, həyat materialını qavrama, dərk etmə, adlandırma qabiliyyəti və s. ilə bağlıdır. Beləliklə, dil birləşmələr üçün modellər verir, nitq fəaliyyəti onu məqsədəuyğun şəkildə lazımi lüğət materialı ilə hərəkətə gətirir.

Açar sözlər: söz birləşmələri, frazeologiya, semantika, leksik məna

Müasir dilçiliyin mübahisəli məsələlərindən biri də söz birləşmələri və onların işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ona görə də dilçilikdə söz birləşmələrinin mahiyyəti, yaranma yolları, növləri, başqa dil vahidlərinə, xüsusən sözə və cümləyə münasibəti və inkişaf xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Məhz bu cəhətinə görə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin araşdırılması müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrinin struktur və semantik xüsusiyyətlərinin, onların daxili quruluşunun, tərkib modellərinin tədqiqi, problemin nəzəri və praktiki baxımından həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Söz birləşmələri sintaksis, leksikologiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Bu birləşmələrin forma və xüsusiyyətləri onları əmələ gətirən sözlərin xarakterindən asılı olur. Söz birləşmələri söz yaradıcılığında fəal iştirak edərək bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza rolunu oynayır.

Söz birləşmələrinin tədqiqi əsasən rus dilçiliyində vüsət almışdır. Amma Avropa dilçilik tarixində və azərbaycanlı dilçilərin bu sahədə maraqlı tədqiqatları olmuş, bu sintaktik vahid müxtəlif aspektlərdən tədqiqatlara cəlb edilmişdir.

İlk olaraq qeyd edək ki, Mirzə Kazımbəyin “Грамматика турецко-татарского языка” kitabı ilk qrammatika kitabı hesab edilir və bu kitabda “söz birləşmələri” termini “sintaksis” termininə ekvivalent qəbul edilmişdir. M.Şirəliyev və M.Hüseynzadənin “Azərbaycan dilinin sərfi” dərsliyində (1946) ilk dəfə olaraq söz birləşmələri və cümlədən bəhs edilmişdir. Bu dərslikdə “söz birləşmələri” “ifadələr” adı altında verilmiş və müəlliflər “söz birləşmələri” və ya “ifadələr” dedikdə iki sözün birləşməsinə nəzərdə tutmuşdur. M.Hüseynzadə daha sonralar “Təyini

söz birləşmələri”adlı kitab yazaraq bu sintaktik vahidi ən kiçik detallarına qədər tədqiq etmişdir. Müasir Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri, eləcə də təyini söz birləşmələri məsələsinə Z.Tağızadə və “Dilçiliyin əsasları” əsərinin müəllifi N. Məmmədovun tədqiqatlarında da toxunulmuşdur. Bu sahədə saysız tədqiqatlar müəllifi olan Q.Kazımov yazır: “Söz birləşməsi terminindən ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə istifadə etmişlər. Bu termindən əvvəl uzun müddət “izafət”, “izafət tərkibi” terminləri işlədilmişdir. İzafət ərəb və fars dillərinə məxsus xüsusi hal olduğundan sovet dövründə əvvəlcə yiyəlik birləşmələri termini ilə əvəz edilmiş, nəhayət, 40-cı illərin ortalarında birləşmələrin bir qisminin birinci tərəfinin az-çox təyinetmə xüsusiyyəti nəzərə alınaraq ismi birləşmələrin izafət adı ilə tanınan növləri “təyini söz birləşmələri” adlandırılmışdır. 40-cı illərdən sonra “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” kitabına qədər “ismi birləşmələr” adı altında başlıca olaraq, “təyini söz birləşmələri” adı ilə qeyd edilən birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Bu kitabda ilk dəfə olaraq, ismi birləşmələrin əhatə dairəsinin geniş olduğu konkret faktlarla göstərilmiş, ismi birləşmələr “təyini söz birləşmələri” və “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” kimi iki qrupa ayrılmışdır. Kitabda ikinci qrup birləşmələr haqqında məlumat dilimizin strukturunu öyrənmək baxımından yeni və əhəmiyyətli-dir”. (1, 51)

Azərbaycan dillərində müasir mərhələdə söz birləşmələrinin sistemli elmi tədqiqi Yusif Seyidov tərəfindən aparılmış və olduqca maraqlı məqamlar aşkar edilmişdir. Alim söz birləşməsinin söz və cümlə arasında tutduğu mövqeyə münasibət bildirir, ümumi və xüsusi cəhətlərinə diqqət yönəldir. “Söz birləşməsi dilçiliyin əsas kateqoriyası kimi dilçilik tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və sözlərlə cümlə arasında aralıq hadisə adlandırıla bilər. Lakin yalnız bir cəhəti- söz birləşməsi ilə heç bir uyğunluğu olmayan bir sözdən ibarət cümlələr nəzərə alındıqda bu təsəvvürün düzgün olmadığı, sxemin isə hələ çox primitiv və yarımçıq olduğu aydın görünür və buradan belə nəticə çıxır ki, cümlənin əmələ gəlməsində sözlərin birləşməsindən, əlaqəsindən istifadə etməmək də olar, yəni söz söz birləşməsi əmələ gətirmədən cümləyə çevrilə bilər”. (2, 49)

Bütün bunlar onu göstərir ki, söz birləşməsinə heç də həmişə söz və cümlə arasındakı kateqoriya hesab etmək düzgün deyil. Söz birləşmələri müxtəlif prinsiplərlə təsnif edilir, ismi və feli birləşmələr bu bölgədə mühüm yer tutur. Bu birləşmələr də öz aralarında şaxələnir, təyini və qeyri-təyini birləşmələrə bölünür. Diqqət çəkən məqamlardan biridir ki, Azərbaycan dilçiliyində təyini söz birləşmələri birinci, ikinci və üçüncü növ söz birləşmələrinə də bölünməkdədir. Üçüncü növ söz birləşmələri işləkliyi ilə seçilən, konkretlik ifadə edən birləşmələrdir. Onların hər iki tərəfi isim, substantivləşmiş sifət, say və ya əvəzliliklərlə ifadə olunmaq xüsusiyyəti daşıyır, birinci və ikinci tərəf arasındakı mənsubiyyət əlaqəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tərəflər arasında uzlaşma və idarə əlaqəsi olan bu birləşmələr cümlənin mürəkkəb üzvü kimi çıxış etmək imkanına malikdir.

Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq Qərbi Avropa və Amerika dilçiliyində söz birləşmələri nisbətən sonralar tədqiqat obyektinə çevrilib. XX əsrin 30-cu illərində amerikalı dilçi Leonard Blumfeld (1887-1949) söz birləşməsi probleminə struktur dilçilik nəzəriyyəsi baxımından yanaşır. L.Blumfeldə görə, söz birləşməsi çox geniş anlayışdır və onun əhatə dairəsini məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Onun fikrincə, sintaktik cəhətdən yaradılan hər bir söz qrupu, xətti strukturu baxımından, söz birləşməsi hesab edilməlidir. L.Blumfeld hər bir dildə söz birləşmələrini iki əsas qrupa bölür: 1) endosentrik və 2) ekzosentrik. L.Blumfeld endosentrik birləşmələrə - bu və ya digər komponenti böyük bir strukturda, və ya bütün bir qrupda işlənmək xüsusiyyətinə malik olan birləşmələri aid edir. Onun fikrincə, məsələn “poor John” – endosentrik söz birləşməsidir, çünki onu dəyişib genişləndirməklə “poor John ran away -John ran away” birləşmələrini yaratmaq olar” (3, 102-103).

Rus dilçiliyində söz birləşmələri haqqında fikir söyləyən dilçilərdən biri də F.F.Fortunatovdur. O, “hissəciyin deyil, bütöv bir sözün başqa bir sözlə birləşməsindən əmələ gəlib, istər psixoloji hökm, istərsə də onun hissələrini ifadə edən” vahidləri söz birləşmələri adlandırmışdır. N. A.Baskakovun fikirləri diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə “söz birləşməsi” dedikdə idiomlar, mürəkkəb sözlər və cümlələr də bura daxil edilir, söz birləşmələrini müstəqil mənalı sözlərin qeyri-predikativ formada sərbəst birləşməsi kimi qəbul edir.

Söz birləşmələrinin təsnifi məsələsinə gəldikdə bu baxımdan müxtəlifliyin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri iki növə ayrılır:

1. Sərbəst söz birləşmələri;
2. Sabit söz birləşmələri (və ya qeyri-sərbəst söz birləşmələri)

Sərbəst birləşmələr sintaksisdə öyrənilir, sintaksisin əsas tədqiq obyektlərindən biri sayılır.

Sərbəst söz birləşmələrin komponentləri müstəqil mənalı (tammənalı) sözlərdən ibarət olur və həmin sözlər birləşmə daxilində də ilkin leksik mənasını və ya məna müstəqilliyini mühafizə edib saxlaya bilir.

She felt him observing her mass of hair (4, 25)

A mind free of any consideration of the problems or forces of the world and actuated not by greed, but an insatiable love of variable pleasure. (4, 32)

The gleam of a thousand lights is often as effective as the persuasive light in a wooing and fascinating eye. (4, 35)

Sərbəst birləşmənin elementləri həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur. Tərəflərin nominativ mənası və tərəflər arasında sintaktik əlaqələr aydın müşahidə edilir. Əgər sərbəst birləşmələr dildə hazır şəkildə olsa idi, onlar dilin lüğət tərkibində olardı və onları ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, lüğətlərə daxil etmək lazım gələrdi. Dilimizdə sərbəst birləşmələrin özləri deyil, quruluş modelləri mövcuddur. Nitq prosesində dilin lüğət tərkibindən məqsəduyğun sözlər seçilib götürülür, həmin modellər əsasında birləşmələr avtomatik olaraq yaranır və cümləyə daxil edilir.

Ən işlək söz birləşməsi modellərindən biri aşağıdakıdır:

s ö z + yiy. hal şə.k.-ın + s ö z + III ş. məns. şə.k.-ı

1) at - ın + nal - ı

the horseshoe of the horse

Azərbaycan dilində işlənən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin struktur və komponentləri əsasında qurulan modellərin ingilis dilində qarşılaşdırılması zamanı məlum olur ki, asılı və əsas tərəf arsında qurulan əlaqə “of” ön qoşması və genitiv kateqoriya - 's ilə düzəlir.

Bu cür birləşmələrin əlvanlılığı artıq nitq fəaliyyəti ilə, danışanın məqsədi, bilik dairəsi, şəxsi-psixoloji keyfiyyətləri, təfəkkür inkişafı, həyat materialını qavrama, dərk etmə, adlandırma qabiliyyəti və s. ilə bağlıdır. Beləliklə, dil birləşmələr üçün modellər verir, nitq fəaliyyəti onu məqsəduyğun şəkildə lazımi lüğət materialı ilə hərəkətə gətirir.

Onu da qeyd edək ki, bir sıra sərbəst birləşmə modelləri mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün baza rolunu oynayır. Yəni mürəkkəb sözlər söz birləşmələrinin quruluş modelləri əsasında yaranır. Məsələn, mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün geniş imkanlara malik olan ismi birləşmə modellərindən bir neçə nümunə:

ifət + isim ----- uca boy - ucaboy (adam) (tall height or man)

say + isim ----- beş guşə - beşguşə (ulduz) (five-points - five pointed)

isim +III ş. məns. ş.-li isim ----- su qabı - ayaqqabı (jar, shoes)

isim + düzəltmə sifət ----- dağ gövdəli - dağgövdəli adam (very tall, tall man)

sifət + düzəltmə sifət ----- qara saçlı - qarasaçlı (adam) (black haired, black haired man) və s.

Sabit (və ya qeyri-sərbəst) birləşmələr də sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur. Bir sıra sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü olur. Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri mənə müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, ümumi semantikasi ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur. Belə birləşmələrin bir qisminə tərəflərdən biri həm qrammatik, həm də leksik mənə, digəri yalnız qrammatik mənə daşıyır.

Məsələn: Hər tərəf zil qaranlığa bürünmüşdü - Everywhere was dark.

Bir qədər havada gəzdikdən sonra yatmaq istəyirdik – After walked in the open air, we were longing to sleep.

Yuxarıdakı cümlələrdəki hər tərəf, yatmaq istəyirdik birləşmələri yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış ismi və feili birləşmələrdir. Həmin birləşmələrin asılı tərəfi olmadan əsas tərəf heç bir konkret mənə ifadə etmir. Sərbəst sintaktik birləşmələrin tərəfləri müstəqil cümlə üzvü keyfiyyətinə malik olduğu halda, qeyd etdiyimiz birləşmələrin tərəflərini ayırmaq olmaz və bu cür birləşmələrin tərəfləri cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi (1-ci misalda hər tərəf - mübtəda, 2-ci misalda yatmaq istəyirdik - xəbər) çıxış edir.

Əslində, bizim indiki təhlil üsulumuzun (yəni tərəflərin birlikdə bir üzv hesab olunmasının) heç bir elmi əsası yoxdur. Eləcə də biz feili birləşmələrin - tərkiblərin hansı üzvlərdən ibarət olduğunu qanuni sintaktik təhlil prosesində üzə çıxara bilərik. Lakin, dediyimiz kimi, ənənəvi olaraq feili və ismi birləşmələri cümlənin mürəkkəb üzvü kimi təhlil edirik. Ona görə də sərbəst sintaktik birləşmələrlə sabit birləşmələr bu məqamda, yəni cümlə üzvü vəzifəsində eyniləşir. Halbuki sabit birləşmələr cümlənin mürəkkəb üzvü hesab olunmaqla komponentləri ayrı-ayrılıqda üzv şəklində təhlil edilməli olan sərbəst birləşmələrdən müəyyən xüsusiyyətinə görə fərqlənməlidir. Onu da qeyd edək ki, sərbəst söz birləşmələri semantik və struktur baxımından böyük müstəqilliyə malik olurlar. Bu cür birləşmələr nətiqlər tərəfindən nitq prosesində məqsəddən asılı olaraq qurulur. Sərbəst sözbirləşmələri həm də leksik baxımdan motivasiya olunmuş (lexically motivated) şəkildə mövcud olur, yəni birləşmənin leksik mənası onun komponentlərinin mənasından əxz edilir və ya başa düşülür.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q.Ş. İsmi birləşmələr və onların tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr // Dilçilik məsələləri (məqalələr toplusu). B., Elm, 2000, s. 51
2. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri // Seçilmiş əsərləri. I cild, B., 2006
3. Ильиш Б.А. Структура современного английского языка, Л., 1981,
4. Theodore Dreiser. Sister Carrie, : Unexpurgated Edition. New York Public Library Collector's Edition. 1997

Севиндж Джафарова

Словосочетания на азербайджанском и английском языках и их применение
Резюме

Словосочетания связаны с синтаксисом, лексикологией, лексикой

и фразеологией. Форма и особенности этих соединений зависят от характера слов, из которых они состоят. Книга Мирзы Казимбея «Грамматика турецко-татарского языка» считается первой книгой по грамматике, а термин «словосочетание» эквивалентен

термину «синтаксис». Профессор Юсиф Сеидов провел некоторые исследования и выявил интересные моменты. Ученый выражает свое отношение к позиции словосочетаний между словами и предложениями и акцентирует внимание на общих и специфических аспектах словосочетаний. По лексико-семантическим признакам сторон словосочетания делятся на два типа.

В речевом процессе из языкового словаря выбираются соответствующие слова, и на основе этих моделей автоматически создаются сочетания и они включаются в предложения.

Комплементарность таких соединений связана с речевой деятельностью, целью речи, спектром знаний, личностных и психологических качеств, развитием мышления, умением понимать, воспринимать, способностью называть материал жизни.

Таким образом, язык создает модели для словосочетаний, и речевая деятельность соответствующим образом приводит его в действие с необходимым словарным материалом.

Ключевые слова: словосочетания, фразеология, семантика, лексическое значение

Sevinj Jafarova

Word combinations in Azerbaijani and English and their processing

Word combinations are related to syntax, lexicology and phraseology. The form and features of these compounds depend on the nature of the words that make up them. Mirza Kazimbe's book "Grammar Turetsko tatarskaya Yazuka" is considered to be the first grammar book, and the term "word combinations" is equivalent to the term "syntax".

The research on word combinations was conducted by Yusif Seyidov and revealed some interesting points. The scientist refers to the position of the word combination between words and sentences, and focuses on the general and specific aspects of the word combination. According to the lexical-semantic features of the words, the word combinations is divided into two different types. In the speech process, appropriate words are selected from the dictionary content of the language, based on these models, combinations are automatically created and included in the sentence.

The usefulness of such compounds is related to speech activities, the purpose of the speech, the range of knowledge, personal and psychological qualities, the development of thinking, the ability to comprehend, understand and name the material of life. We can say that the language provides models for compounds, and the speech activity moves it in the right way with the necessary dictionary material.

Keywords: word combinations, phraseology, semantics, lexical meaning

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dürdanə Nağıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LALƏ HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun küç.51.Bakı
laləhüseynova@mail.ru

İNGİLİS, RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FONOLOJİ SİSTEMİN ATTİKULYATİV TƏZAHÜRLƏRİ VƏ STİLİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Danışiq normasına münasibətinə görə fakültativ variantların ümumi və fərqli növləri vardır. Birincilərə o variantlar aiddir ki, onlar dildə səhvlərə və ya normadan yayınmalara səbəb olmur, ona görə də onların hamsını hər bir dil daşıyıcısı işlədə bilər. Məsələn, ingilis dilində samitin vurduğu sait qarşısında uzanması dil səhvi kimi qarşılanmır və danışan adam eyni bir sözü həm qısa, həm də bəzən uzun tələffüz edir.

Fakültativ variantların funksiyasına gəlincə, onlar bu baxımdan üslubi relevant və üslubi irrelevant olmaqla iki yere bölünürlər. Üslubi relevant variantlar müxtəlif dil üslubları arasındakı fərqlərin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: həyəcanlı emosional və etinasız-familiyar üslublar arasındakı fərqlər kimi.

Trubetskoyun göstərdiyi ikinci qaydaya görə əgər iki səs eyni fonetik mövqedə gələrək sözlərin mənasını dəyişmədən, yaxud onların tanınmasına xələl gətirmədən bir-birini əvəz edə bilmirlərsə, onda bu iki səs iki müxtəlif fonemin fonetik realizasiyalarıdır. Burada “söz” tanınmazlığının “dərəcəsi” çox müxtəlif ola bilər.

Müəyyən bir dildə bir tərəfdən bütöv bir qrup yalnız müəyyən bir mövqedə gələn bəzi səslər mövcuddur, digər tərəfdən, məhz həmin mövqedə gələ bilməyən adı çəkilən yalnız bir səs vardır. Məsələn, ingilis dilində a səsini misal göstərə bilərik.

Açar sözlər: nəfəsli, xirdək, küylü, vurğu, heca

Müəyyən bir dildə bir tərəfdən yalnız müəyyən bir mövqedə təzahür edə bilən bir sıra səslər mövcuddur, digər tərəfdən elə səslər vardır ki, onlar məhz həmin mövqedə gələ bilmirlər. Bu halda birinci sıranın hər bir səsi ilə ikinci sıranın ona akustik və artikulyar cəhətdən daha yaxın olan səsi arasında kombinator variant münasibəti olur. Misallar: rus dilində “o” və “a” səsləri yalnız iki yumşaq samit arasında gəlir, halbuki “o” və “a”- ya nisbətən “o” ilə yaxın qohum olduğundan, digər tərəfdən, çox açıq qeyri-dodaq “a” saiti “o”-dan “a”-ya daha yaxın olduğundan fonem variantları kimi qiymətləndirilir. (1-p.46)

Bütün tələblərə cavab verən iki səs bir dildə səs birləşməsinin üzvləri kimi bir-birinin dalınca gələ bilirsə, həmin vəziyyətdə onlardan biri digərinin müşayiəti olmadan işlənirsə, onda bu iki səsi eyni bir fonemin variantları hesab etmək olar. Məsələn ingilis dilində “r” yalnız saitdən, “ə” isə yalnız samitdən əvvəl gəlir: r partlayışlı tələffüz olunduğundan, ə isə ağzın həddindən artıq qeyri-müəyyən dərəcədə açılması ilə və həddindən artıq qeyri-müəyyən çalarlarla deyildiyindən, onlara eyni bir fonemin kombinator variantları kimi yanaşmaq olar. Lakin bu mümkün deyildir, çünki profession [prə`feʃn] kimi sözlərdə r və ə bir-birinin dalınca gəlir, halbuki perfection [pe`fekʃn] kimi başqa sözlərdə bunlardan yalnız biri, yəni ə çıxış edir.

Beləliklə, fonetik variantlar ya fakültativ, ya da daimi olur; sonuncu təbii ki, yalnız kombinator variantlar olur. Bəzən elə də olur ki, fakültativ kombinator variantlar da olsun. Bu vəziyyəti

yətə rus alman dillərində də rast gəlinir. Bəzən alman dialektlərində t və d fonoloji baxımdan üst-üstə düşə bilirlər. Bu zaman onlar yalnız bir fonem əmələ gətirirlər.

Burdan belə nəticə hasil olur ki, fonetik variantlar, özü də stilistik variantlar, dilin ekspressiv funksiyasının yerinə yetirilməsində müəyyən rol oynaya bilirlər. Kombinator variantlar isə istisnasız olaraq eksplikativ planda çıxış edirlər.

Bu variantlar fonoloji cəhətdən yardımcı vasitə kimi çıxış edirlər. Onlar sözlərin və ya morfemlərin sərhəddini göstərir və ya yaxınlıqdakı hər hansı morfemin gəlməsinə işarə edirlər.

Hər bir dilin fonoloji sistemi bir növ ələyə bənzəyir ki, bütün deyilənlər bu ələkdən ələni keçir. Qalan isə yalnız fonemin özümlüyünü təsdiq edən səs əlamətləri olur. Əcnəbi dillərin səhvlərini fonoloji cəhətdən düzgün şərh edə bilmirik, çünki onları öz ana dilimizin “fonoloji ələyindən” keçiririk. Bu dediklərimizi nümunələrlə sübut edə bilərik. Götürsək rus dilinin bəzi fonoloji əlamətlərini. Bildiyimiz kimi bu dildə samitlər iki qrupa bölünürlər: yumşaq və sərt samitlər. Onların əksəriyyətinin bu iki qrupdan birinə aid olması fonoloji cəhətdən vacibdir. Rus bu və ya digər sözündə hansı samitin yumşaq və ya sərtin işlənəcəyini yaxşı eşidə bilir. Yumşaq və sərt samitlərin qarşılaşması bir də onunla müəyyənləşir ki, özündən əvvəl və ya sonra gələn samitin hansı qrupa aid olmasından asılı olaraq rus dili samitlərinin xüsusi kombinator variantları yaranır. Rus dilində olan bu xüsusiyyəti bəzi xarici dillərlə də şamil etmək olar.

İndi isə tək fonem haqqında bəzi mülahizələrdən bəhs etmək olar. Belə ki, tək fonemi fonem birləşməsindən fərqləndirmək o qədər də asan deyildir. Müəyyən danışıqda səs axını arakəşilməz hərəkətdir və sırf fonetik baxımdan demək olmaz ki, səs axınının müəyyən bir kəsiyi “monofonematik” (yəni tək fonemdir), yaxud “polifonematik” kimi (yəni fonemlər ardıcılığıdır) nəzərdən keçirməlidir. Lakin burada monoloji qaydaları da nəzərə almaq lazımdır. Bunlara əməl etmək labüddür. Ümumiyyətlə, demək olar ki, monofonematik kimi yalnız o cür səs birləşmələri dəyərləndirilə bilər ki, müəyyən bir dildə onların tərkib hissələri iki hecaya bölünə bilər və onlar vahid artikulyar hərəkətlə yaranır və özü də onların uzunluğu ayrı-ayrı səslərə sərf olunan normal zamandan artıq olmur. Belə sırf fonetik mülahizəyə əsaslanan səs birləşməsi yalnız “potensiyada monofonematikdir”. Bu səs birləşməsinə müəyyən bir dilin ayrıca bir fonemi kimi baxılırsa, yaxud bu dilin fonem sisteminin ümumi quruluşu belə keyfiyyəti tələb edərsə, onda o, faktiki olaraq monofonem kimi götürülməlidir. Tərkib hissələri həmin dilin hər hansı başqa fonemlərin təzahürləri kimi başa düşülməzsə, bu səs birləşməsinin monofonematik dəyərləndirilməsi xüsusilə əlverişli olur. Məhz bu baxımdan da səs birləşmələrinin monofonematik dəyərləndirilməsinin fonetik və fonoloji izahı bir neçə qayda ilə ifadə oluna bilər. Bu qaydalar dan bir neçəsinin nəzərdən keçirmək lazımdır.

Birinci qayda. Yalnız elə səs birləşməsi ayrılıqda götürülmüş bir fonemin reallaşması kimi qiymətləndirilə bilər ki, həmin dildə onun tərkib hissəsi iki hecaya bölünməsin. Buna misal olaraq ingilis dilində th, sh, tch, ch səs birləşmələrini misal göstərmək olar. Bu səs birləşmələri bir fonemi ifadə edərək fəaliyyət göstərilir. Bu nümunələrə aid olaraq rus, polyak və çex dillərini də göstərmək olar. Bu səs birləşmələri sözlərin sonunda işlədilir. Lakin fin dilində belə birləşmələr yalnız sözlərin ortasında işlədilir. Bu zaman əvvəlki heca “t” ilə bitir, ikinci heca isə “s” ilə başlayır. (it-se/öz, sözü), seit-se-man (yddi və s.) Bu birləşmə “t+s” fonemlərinin ardıcılığı kimi müəyyənləşdirilir. Buna görə də bu dillərdə belə birləşmələr və hətta bütün birləşmə bir hecalı olduqda belə fonem ardıcılığının təzahürü kimi başa düşülür.

İkinci qayda. Bir səs birləşməsi o zaman bir fonemin təzahürü kimi qəbul edilir ki, o səs birləşməsi vahid artikulyasiya məxrəcində və ya bir artikulyasiya obrazının tədricən pozulması yolu ilə yaranır. (səh-124)

Bildiyimiz kimi, diftonqlar tez-tez vahid bir fonem kimi qəbul edilir. Bu hal ingilis dilində daha aydın şəkildə özünün büruzə verir, ingilis dilində [ei] və [ou] kimi diftonqları misal göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilislər alman dilinin uzun e və o saitlərini [ei] və

[ou] kimi tələffüz edərək, alman dilinin monofonqlarını özlərinin diftonqlu fonemləri ilə eyniləşdirirlər. Məşhur dilçi alim G.Vaxek öz əsərində qeyd etmişdir ki, istər ingilis, istərsə də başqa dillərdə monofonematik dəyərləndirmə, necə deyirlər, sürüşkən (hərəkət edən) diftonqların payına düşür, yəni o diftonqlarda olur ki, danışığ üzlərinin yerini dəyişməklə meydana gəlir, özü də məsələ bu dəyişmənin nə əvvəlindən, nə də sonundan, hərəkətin ümumi istiqamətindən asılıdır. Bu başqa cür ola bilməz.

Göztərmək lazımdır ki, əgər diftonq monofonematik dərk oluna bilərsə, bu yalnız hərəkəti diftong olmalıdır. Başqa sözlə, belə halda söhbət vahid artikulyasiya məxrəcindən gedir.

Samit birləşmələrinin monofonematik dərk olunmasının tipik hallarını araşdırdıqda asanlıqla nəzərə çarpan odur ki, burada söhbət artikulyasiya obrazının tədricən sönməsindən gedir. “Afrikatlarda”, “kipləşmə” tədricən nova keçir, sonra isə tamam aradan qalxır: nəfəsli samitlərdə ağızda yaranan kipləşmə partlayır, xırtdək isə ağızın kipləşdiyi vəziyyətdə qalır ki, buradan da akustik nəticə kimi nəfəsli səsə bənzər bir səs eşidilir.

Səsin polifonematik dəyərləndirilməsi səs birləşməsinin monofonematik dərk olunmasının tam əksidir. Burada söhbət həmişə əvvəldə və ya sonra gələn samitlə saitin birləşməsinin ya bir samit, ya da bir sait kimi realizə olunmasından gedir. Birinci hal o zaman olur ki, “gizli qalan” (realizə olunmayan) sait başqa mövqələrdə səs birləşmələrində lap az miqdarda səslənməyə malik olur və bununla da samitə akustik və artikulyator baxımdan daha yaxın olur. İkinci hal isə o zaman mümkün olur ki, zəif deyilən samit başqa mövqələrdə həddən artıq açıq olur, yəni daha çox səslənmə gücünə malik olur və küylü olur və bununla saitə daha çox yaxınlaşır. Əslində söhbət birinci halda qısa, vurğusuz qeyri-müəyyən saitdən, ikinci halda isə sonor səsdən gedir. Bunlar ayrı-ayrı səslərin polifonematik dərk olunması üçün fonetik səslərdir. Bu hadisənin fonoloji tərəfini isə bir daha qeyd etmək lazımdır.

Ayrıca götürülmüş hər hansı bir səs yalnız elə mövqələrdə təzahür edir ki, bu mövqələrdə həmin səs birləşməsi gələ bilmir. İngilis dilində heca əmələ gətirən bəzi səslər vurğusuz hecalarda samitlərin qarşısında, yaxud söz sonunda işlənir, bunun əksinə olaraq, səs birləşmələri yalnız vurğusuz hecalarda saitlərin qarşısında işlənir.

Hər dəfə xarici dilin ana dilində olmayan bir səsinə eşidəndə onu dilimizin səs birləşməsi və öz dilimizin fonem birləşməsinin realizasiyası kimi qəbul etməyə çalışırıq. Əksər hallarda dərk olunan səs faktik olaraq buna əsas verir, çünki hər bir səs “səs atomcuqlarının” ardıcılığıdır. Nəfəslilər əslində kipləşmədən, parlayışdan və nəfəsdən, afrikatlar isə kipləşmədən və süzülən küydən ibarətdir və ona görə də təəccüblü deyildir ki, əcnəbi öz dilində olmayan və ya monofonematik əhəmiyyət kəsb etməyəndə belə səsləri fonem birləşməsinin təzahürü kimi qəbul edir. Həmçinin təbiidir ki, ingilislərin tamamilə monofonematik işlətdiyi uzun saitləri ruslar, çexlər diftonq, daha doğrusu, iki saitin birləşməsi kimi götürürlər, çünki bu saitlər həqiqətən “dəyişkən diftonqlardır”. Əksər hallarda isə yad səslərin polifonematik qəbul edilməsi yalnız təsəvvürə əsaslanır: həqiqətdə eyni vaxtda baş verən müxtəlif artikulyasiya keyfiyyətləri bir-birinin ardınca gələn səslər kimi dərk olunur. (3-page 58)

Fonemlər dedikdə biz o səs keyfiyyətini nəzərdə tuturuq ki, onlar nitqdə məna vahidlərinin fərqləndirilməsinə xidmət göstərən ən kiçik vahidlərdir və nitq zəncirindən təcrid edilə bilirlər. Bir daha qeyd olunmalıdır ki, hər bir sözdə o qədər fonem olmalı və onlar elə ardıcılıqla düzülməlidir ki, həmin söz dilin digər sözlərindən fərqlənsin. Hər bir sözün öz fonem düzümü vardır və bu düzümün hər bir həlqəsi həmçinin başqa sözlərin fərqləndirici nişanəsi kimi çıxış edir. Çünki, hər bir dildə fərqləndirici əlamət kimi çıxış edən fonemlərin sayı sözlərin sayından azdır. Hər bir sözün obrazı onu əmələ gətirən üzlərin (fonemlərin) məcmusundan da artıqdır, daha doğrusu, onda elə bütövlük sözün fonetik cildində bir yerdə mərkəzləşmir. Məhz buna görə də deyə bilərik ki, hər sözün fonetik cildi qalıqsız bölünür, yəni fonemlərdən ibarətdir. Eyni səs kəsiyi fonoloji (distinktiv) və qeyri-distinktiv qarşılaşmanın üzvü ola bilər.

İngilis dilində fonemlərin distinktiv məna fərqləndirici funksiyalarından bəhs edərkən fonemlərin və variantların fərqləndirilməsi problemləri geniş şəkildə izah edilməli və bu zaman təzahür edən xüsusiyyətlər göstərilməlidir. Fonemlərin distinktiv qarşılaşmalarının təminatı problemlərinə toxunduqda distinktiv səs əlamətlərinin təhlilinə geniş yer verilməlidir. Buraxılış işində biz bu məsələləri araşdırmağa çalışmışıq; nümunələr əsasında, əsasən də german dillərinin fonemlərinin distinktiv məna fərqləndirici funksiyalarını izah etmişik. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, danışqda qırılmaz səs axının hər hansı bir fonem ardıcılığının realizasiyası və ya rəmzidir. Hər bir səs axının müəyyən yerlərində müvafiq fonem düzümünün ayrı-ayrı fonemlərini səciyyələndirən, fonoloji relevant səs əlamətlərini tanımaq mümkündür. Hər bir belə nöqtəyə müəyyən bir fonem realizasiyası kimi yanaşmaq mümkündür. Həmin nöqtədə fonoloji relevant səs əlamətlərindən başqa bir sıra digər, fonoloji baxımdan irrelevant səs əlamətləri də özünü büruzə verir. Fonemin realizə olunduğu səs axınının müəyyən nöqtəsində həm bütün fonoloji relevant, həm də irrelevant səs əlamətlərinin məcmusunu dil səsi müvafiq olaraq nitq, danışq adlandırırıq. (4-p.95)

Belə bir nəticəyə gəlmək lazımdır ki, fonetik cəhətdən iki oxşar səs (fon) bir-birini istisna edən mövqələrdə işlənirsə, onlar bir fonemin müxtəlif variantları (allofonları) kimi götürülür. Yalnız eyni bir mövqedə işlənən səslər müxtəlif fonemlər ola bilərlər. Dil sistemində bu çox vacib bir amildir. Ümumiyyətlə, fonemin varlığı onun potensiyada məna ilə bağlılığı ilə müəyyənləşir. Dil sistemində bircə yerdə məna ilə bağlılıq, morfoloji funksiya yerinə yetirməsi fonemə avtonomluq qazandırır və bu avtonomluq sayəsində məna ilə bağlılığı olmadıqda belə, fonem öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır ki, buna da morfoloji prinsip deyilir.

Ədəbiyyat:

1. Hüsənoğlu F. Introduction to English practical phonetics. Baku, 2003.page 46.
2. Trubetskoy N.S. Analogiyanın əsasları. Bakı, 2001.səh:124.
3. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, 1965.page:58.
4. Trubetskoy N. "Inletting zoo phonologischen Beschreibungen ".page:95.

Л.Кусейнова

Проблемы дифференциации фонем и вариантов на английском языке

Резюме

В данной статье производится дифференциация фонем и вариантов, затрагиваются определенные структурные особенности звуков участвующих в образовании речи. Членораздельные звуки речи, звуки, на которые опирается в речи различения слов и их форм, называются фонемами.

Фонем эта – коллективно отработанный в речи членораздельный звук -различитель значений, строевой элемент языка, и следовательно, - общественно-значимый звук. Понятие фонемы не равно физическому понятию звука; являясь звуком, фонема, в то же время, не может рассматриваться только с акустической точки зрения и в одном ряду с любыми другими звуковыми явлениями.

Фонема, являясь результатом определенной работы органов речи, в то же время не может рассматриваться исключительно с артикуляторной точки зрения. Проста как сумма произносительных работ, вне их смысла - различающей роли в языке, а также в одном ряду с любым другим звуком. Который быть произведен нашими органами речи.

В нашем сознании выделяются прежде всего те артикуляторные- акустические черты фонем, на которые в речи опирается различение значений.

В статье речь идет также о слогах в современном азербайджанском и английском языке. Проблема слогов всегда интересовало фонетистов и лингвистов. Английский и азербайджанский язык сравнены в статье главным образом, и используется материалы этих языков. Много образцов также проводились.

Ключевые слова: произносимый с придыханием, гортань, шумный, ударение.

L.Kusseyanova

The problem of differentiation of phonemes and variants the english language

Summary

This article is about the differentiation of phonemes and variants in the English language. Here is given the definite structural peculiarities of sounds involved in producing speech.

The basis of the phonetic structure of a language is its system of sounds. A phoneme is a speech sound which is capable to distinguish the meaning of one word from another word of the same language. Besides, a phoneme may distinguish one grammatical form of a word from another grammatical form of the same word.

The sounds by which a phoneme is realized in speech are called its variants or allophones. Though they are different from articulator and acoustic point of view they cannot change the meaning or grammatical forms of words. Phonemes usually occur in the same phonetic position but allophones in different positions.

In article it is a question of syllables in modern English and Azerbaijan languages. In the linguistic literature there are various opinions on this theme. A problem of syllables always interested phoneticians and linguists. English and Azerbaijan languages are compared in the article mostly and it is used materialist of these languages. It is much exemplary also were spent.

In Modern English echo utterances are those which repeat as a whole or in part what has been said by another speaker. They may take the form of any utterance or partial utterance in the language, but in their discourse function they are either questions or exclamations. Echo questions are either recapitulatory or explicatory

Key words: aspirated, larynx, noise, stress, syllable

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elmira Ağahüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏRAFƏT ƏLİYEVƏ.
AYBƏNİZ HƏSƏNOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid 25.Bakı
Şərafət.aybəniz.@mail.ru.

FRANSIZ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ÜST QATINI TƏŞKİL EDƏN LEKSİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bildiyimiz kimi, dilin lüğət tərkibinə həm aktiv həm də passiv nitqdə istifadə etdiyimiz bütün danışq formalarının toplusu kimi baxmaq və araşdırma aparmaq olar. Xüsusi sosial qruplara məxsus olan söz və ifadələr də dilin lüğət tərkibinə daxildir. Fransız dilinin fundamental lüğətində minlərlə leksik vahidlər mövcuddur, amma bütövlükdə onların sayının nə qədər olduğunu təyin etmək mümkün deyil. Leksikologiyada iki növ aktiv və passiv leksika mövcuddur. Passiv leksika dedikdə buraya hamıya məlum olan, amma çox geniş formada işlənməyən leksik vahidlər daxildir.

Bu baxımdan onları həm əsas həm də xüsusi lüğətlərin köməyi ilə təhlil etmək olar. Bəzən dildə xüsusi termin kimi işlənən sözlər adi danışq dilində də işlənir və ya əksinə, adi danışq dilində işlənən sözlər isə xüsusi terminlər kimi işlənir. Məsələn: imbecilite, idiotie=kəmağıllılıq, axmaqlıq; Une souris=sıçan (texniki termin kimi) Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin təsvirində etimoloji və morfoloji baxımdan həmişə fərqli meyillər mövcuddur. Leksikoqrafiyanın tarixinə nəzər saldıqda bu leksik meyilləri görmək mümkündür.

Açar sözlər: aktiv leksika, etimologiya, leksik vahidlər, morfemlər, səciyyəvi xüsusiyyətlər

Lüğətlərdən danışarkən Fransız dilinin fundamental lüğətindən danışmamaq olmaz. 1954-cü ildə Georges GouLüğətlərdən danışarkən Fransız dilinin fundamental lüğətindən danışmamaq olmaz. 1954-cü ildə Georges Gougenheim fransız şifahi – danışq dilini tədqiq etdikcə oradakı formalar haqqında statistik məlumatlar vermişdir və dildə daha çox işlənən dil vahidlərinin statistikasını müəyyən etmişdir. Ən çox işlənən sözlər bütün fransızdilli ölkələrdə işlənən sözlərdir. Onun araşdırmasına görə ən çox işlənən dil vahidləri – morfemlər, yəni sözün mənadaşıyan hissəsi, determinativlər, təyinedici sözlər, ara sözləri və zərflərdir. Fransız dilinin əsasını təşkil edən və ən çox işlənən dil vahidlərinə biyə fransız dilindəki non – yox sözü daxil edilmir. Bu o qədər də mübahisə yaradan məsələ olmasa da Gougenheimin fikirlərinə etirz etmək olar, çünki dildə ən çox işlənən dil vahidləri bu dildə danışanın psixi – mədəni reallığını əksətdirməyə xidmət edir.(1-p.147).Komponentlərə görə təhlilə nəzər salsaq görürük ki, semantika dilin lüğət tərkibi və onun inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Semantikada dil vahidi, sema

(məna fərqləndirici ən kiçik dil vahidi) özünə xas semantik xüsusiyyətlərə malik olan sözlərdir. Bu semantik xüsusiyyətləri üç hissəyə bölmək olar.

1. Səciyyəvi, fərqləndirici (obligatoire – mütləq) xüsusiyyət
2. Qeyri səciyyəvi, mütləq (non distinctif, obligatoire) xüsusiyyət

3. Qeyri səciyyəvi, qeyri mütləq (non distinctif, non obligatoire) xüsusiyyət

Məsələn. Masque – maska sözü üzərində bu təhlilə bir az da aydınlıq gətirək. Maska bayram ərafəsində üzü gizlətmək üçün istifadə olunan əşyadır, cansızdır. Müəyyən bir əşyaya onun bu və ya başqa bir səciyyəvi əlamətinə görə ad verilir. Əşyanın qeyri-səciyyəvi xüsusiyyəti isə onun həyatda nəyi əks etdirdiyini bildirir. Sema həmişə leksik sahəyə aid olur. Belə ki, o semantik cəhətdən digər leksik vahidlərə də aid edilir. Məsələn. Ata sözü ana, oğul, əmioğlu kimi qohumluq əlaqəsi ifadə edən eyni leksik sahəyə aid edilir. Ümumiyyətlə Bernard Pottier 1968 tərəfindən təklif olunan modelə görə semanın sema analizi (komponentlərə görə analiz) eyni leksik sahəyə aid edilir. Məsələn. Chaises, fauteuil, tabouret, canapé bu leksik vahidlərin hamısı eyni leksik məna daşıyır, hamısı oturmaq üçün istifadə olunur, insanlar üçün nəzərdə tutulub söykəncəkli, qoltuqlu-qoltuqsuz olmasına baxmayaraq hamısı eyni leksik məfhumdur.

Hiperonim – insecte (həşərat). Hiponim – mouche (milçək), abaille (arı), fourmi (qarışqa). Deməli, hiperonim öz hiponimlərinin mənasını özündə birləşdirən, ümumiləşdirici funksiya daşıyan bir termdir. Kohiponimlər isə hiperonimə (ümumi məfhum) aid olur. Belə ki, milçək, arı, qarışqa bunların hamısı eyni məfhumu ifadə edir, hamısı həşəratdır. Hiperonimləri həm də arxisemlər və ya arxilekslər adlandırırlar. Pantonomie (pantomiya) hiperonim səviyyəsində hər hansı bir məfhumu bildirmək üçün işlədilən bir anlayışdır. Buraya məsələn truc, machine, chose, bidule Azərbaycan dilində olduğu kimi bir çox məfhumları (şəxs və əşyaları ifadə etmək üçün işlədilən şey) leksik vahidlər daxildir ki, bunlar da müəyyən şəxs əşya daha mücərrəd anlayışları ifadə üçün işlədilən pantonimlərdir. Məs: Passe-moi le truc la- Oradakı şeyi mənə ötür.

Beləki, hər hansı bir dildə tam üst-üstə düşən sinonimləri çox nadir hallarda tapmaq olar. Əgər belə hala rast gəlinərsə onda bu sisioliqvisitika ilə əlaqədar olan üslubların müxtəlifliyidir.

Məsələn. Chaussures və godasse – (başmaq) adi danışiq dilində işlənən sözdür, leksemdir. Kan universitetinin sinonimlər lüğətində belə vahidlərə çox rast gəlmək olar.

Antonymie – Antonomiya. Antonimlər əks mənalı, təsdiq və inkar formada, eyni leksik mənaya malik olan kohiponimlərdir. Anyonymes stricts bipolaires-əksmənalı dəqiq antonimlər. Məsələn, mort-vivant, canlı-cansız; Antonymes seriels-ardıcıl antonimlər. Məsələn : scalaire-graduels (skalyar-ardıcıl) Chaud (e) tiede froide (e) - isti, ilıq, soyuq. Relevant dun processus – bir prosesdən asılı olan antonimlər. Non cycliques – qeyri-dövrü, qeyri-dairəvi, insan hal – vəziyyət və fəaliyyəti ilə bağlı olan antonimlər. bişmiş, daha yaxşı bişmiş, soyudulmuş. Bien (2p.-76) portat/malade/geri – özünü yaxşı hiss edən, gümrah, xəstə, sağlam. Əslində antonimlərin sinonimlik bir xarakteri var, çünki onlar eyni leksik vahidlərdən ibarət olan hiperonimlər var (hətta onların hər iki tərəfi əks olan belə onların antonimlərə xas olan leksik formaları olarsa) Hote/hote – 1. sahibkar, sahib 2. Qonaq; Invite – 1. dəvət edilmiş, dəvətli (2-p.46 Qonaq. Polysemie – polisemiya (çoxmənalılıq) Çoxmənalı sözlərin bir mənası əsas yer tutaraq müstəqil, qalanları isə köçürmə və ya məcazi mənalarda işlədilir. Məsələn: fillette – 1. Qızciğaz 2. dan. butulka (Anjuda 1,3 litrlik butulka).

Belə ki, bir çox türkoloji səpkidi, eləcə də altayşünaslıqla bağlı araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi sözügedən dil ailəsinə daxil olan dillərin aksial söz strukturunu formalaşdıran ahəng qanunu, eləcə də sinharmonik oppozisiyalara istinad edən etimoloji dubletləri formalaşdırmağa qadirdir. Bu zaman isə daha öncə qeyd edilən auslaut və anlaut konsonantının variativliyi deyil, sait tərkibinin və bir çox hallarda intervokalın variativliyi həlledici rol oynayır.

Leksik paralelizm hadisəsi özlüyündə eyni bir dil sistemi çərçivəsində və ya fərqli dil sistemləri müstəvisində nəzərdən keçirilə bilən və fonomorfoloji və semantik parametrlərə əsaslanan korrelyasiya faktlarını ehtiva edir. Bir çox leksik paralelizm faktlarının kökündə dubletlik situasiyasının durması faktı burada əlaqəli təhlili labüd edir.

Sistem linqvistikasının aparıcı simalarından hesab edilən G.P.Melnikov, haqlı olaraq yazır: «Dil özünü tənzimləyən dinamik sistemdir və bununla da olduqca mürəkkəb bir hadisəni təcəssüm etdirir». Məhz, dilin özünün daxili nizam yarada bilmə potensialı onu artıq omonimik ballastdan sığortalamaq məqsədilə variant paralelizmni təklif edir. yəni əslində Azərbaycan dilçiliyində bir çox hallarda fonetik sözyaradıcılığı kimi dəyərləndirilən, ingilis dili ilə bağlı araşdırmalarda isə dialekt variantlılığı törəmələri hesab edilən dil hadisələri dilin daxili resurslarından, habelə kənar faktorlardan yararlanmaqla nominasiya prosesinə daha da aydınlıq, hada da konkretlik gətirilməsinə xidmət edir.

İngilis dilinin leksikologiyasını sistemli şəkildə araşdırmış V.V.Yeliseyeva bu dildəki omonimiya faktlarının mənbələri sırasında etimoloji dubletlərin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir və bunu konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirir: *bazis tovest part of anything* və eyni zamanda *basis deep sounding*. Bu kimi dil faktları eyni zamanda dublet səciyyəli leksik paralellizmləri təşkil edirlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu kimi dil faktlarına etimoloji dubletlər problemi çərçivəsində cəniş şəkildə müraciət edilir, onların yaranma səbəbləri və şəraiti müxtəlif rəkuslarından araşdırılır.

Deməli, çoxmənalı sözlərin əmələ gəlməsi təsadüfi bir şey hesab edilə bilməz. Sözüün çoxmənalılığı ya onun birinci həqiqi mənasında ya da ondan əmələ gəlmiş ikinci, üçüncü və s. mənalardan törəyir. Çoxmənalılığın əmələ gəlməsi üçün eyni səs tərkibindən ibarət olan sözüün müxtəlif mənalarda işlədilə bilməsi əsas şərtidir. Bu da müəyyən bir əşya və hadisənin, prosesin, keyfiyyətin və s. rədin ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir. Sözlərin bir mənadən başqa bir mənayə keçməsinin müxtəlif yolları vardır

.Vəzifə oxşarlığına, əşyaların, zaman, məkan, material (metenomiya) cəhətdən oxşarlığına, prosesin nəticəsinə, əşyaların rənginə, formasına, hərəkətin xarakterinə görə adların keçməsi halları mövcuddur. Danışq dilində hər hansı bir leksik vahidin tamailə təkmənalı olması hallarına çox nadir hallarda rast gəlmək olar, yalnız ixtisaslaşdırılmış lüğətin tərkibinə daxil olan hadron (güclü, həssas təsirə malik olan kimyəvi hissəcik) leksik vahidləri çıxmaq şərtilə Katz və Fodor canard (ördək) sözündən ənənəvi metodlara əsaslanaraq əmələ gəlmiş yeni mənalərin semantik analizini təqdim edir. Buna bir az da aydınlıq gətirmək üçün bir neçə misalə müraciət edək. Məsələn. Quest- ceque cest que tous ces canards! Bütün bu ördəklər nədir belə! (göl kənarında ördəklərin səsinə qulaq asaraq) Çox vaxt çoxmənalı leksemlər (vahidlər) təkmənalı sözlərə çevrilir. Məsələn. Oh, jai vu un canard. (animal ou fausse note dun instrumenta cuivre ou a vent).

Oh, mən bir xaric, yanlış not eşidim. Jetudie les canards de Lorenz(3p- 189) (lbilogiste.(animal)Mən bioloq Lorenzin ördəklərini tədqiq edirəm, öyrənirəm. Jeyudie les canards de Lois Armstrong le saxophoniste. (burada yanlış notdan söhbət gedir)Jai aperçu un canard (animal et pas le journal a cause de l'instanteite du proces apercevoir) Mən bir ördək gördüm.(burada isə ördəkdən söhbət gedir, qəzetdən yox)Mətn (kontekst) daxilində leksik vahidlər arasındalı əlaqə izoyopluq adlanır. Məsələn, ördək və bioloq arasında heyvanla bağlı izotop var, ördək və saksofonçu arasında isə musiqi ilə bağlılıq var.Deməli, bu da danışqda leksik vahidin çoxmənalılığı səbəb olan izotopluqdur.

Nəticə.Fransız dilinin tədrisində müşahidə olan leksik xüsusiyyətlər adlı məqalədə fransız dilində sözüün leksik, semantik mənalələri aydınlaşdırılır. Dilin lüğət tərkibi, aktiv və passiv nitqdə istifadə edilən və ya xüsusi qruplara məxsus olan söz və ifadələr araşdırılır. Məqalədə fransız(4-p.96) leksikoqrafiyasının əsas tarixi dövrləri, leksik meylləri aydınlaşdırılmaqla təqdim edilir. Müəllif həmçinin məqalədə fransız danışq dilinin təqdimatına həsr edilmiş Georges Geougenh fransız dilinin fundamental lüğətindən nümunə üçün şərhələr təqdim etmişdir.

Dil vahidləri bu dildə danışanın psixi- mədəni reallığını əks etdirməyə xidmət etdiyin-dən danışiq dilində sözlərin çoxmənalılığı, sinonimlik cərgələrin övcudluğu, antonimlər arasın-dakı sinonimlik öz əksini tapmışdır. Məqalə leksikanın tədrisində lüğətin öyrənilməsi və istifa-dəsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Besse, Henri et Gallsion “Polemique en didactique”. Du renouveau en question, Paris : CLE International, 1980.(1-page.147)
2. G. Gougenheim “Dictionnaire fondamental de la langue française”,Paris,1958.(2-p.76)
3. N.9 Lopatnikova et N. Movhhovitch “ Lexicologie du français moderne”(3-p.189)
4. Г.К.Кулиев:»Семантика глаголь в тюркских языков». Вакы,»Элм»,1998.(4-стр.96)

Ш.Алиева,
А.Гасанова

Лексические особенности, наблюдаемые при преподавании французского языка

Резюме

В статье представлены основные исторические периоды французской лексикографии и лексические тенденции. В этой статье мы рассмотрим особенности, связанные с обучением французскому языку. Для того чтобы представить разговорную лексику французского языка, привели в качестве примеров комментарии из фундаментального словаря Жоржа Гугенгеймо. Ввиду того что языковые единицы отражают психо-культурное состояние говорящего, многозначность слов, синонимические ряды и синонимичность среди антонимов нашли свое отражение. Рассматриваются вопросы активной и пассивной лексики.

Анализируется также лексика, присущая отдельным социальным группам. Статья важна для изучения и использования лексики в преподаватт лексикона. Мы проводим экскурсию к основным историческим лексикографическим источникам, чтобы определить тенденцию развития и динамики словарного запаса французского языка. Приводим примеры из словарных статей, взятых из различных фундаментальных лексикографических источников.В сообщении реч идет о принципах и способах определения степени идиоматизации фразеологических единиц различного строения. Определение степени идиоматизированности ФЕ дает возможность их адекватного усвоения,их эквивалентного перевода и их в аргументированной квалификации. Анализу подвергаются ФЕ в французского языка.

Ключевые слова: активная лексика, этимология, лексические единицы, морфем, характерная особенность

Sh.Alieva,
A.Gasanova

Lexical peculiarities, observed in teaching of French

Summary

In this article, we deal with the peculiarities met in the process of teaching French. The article presents the main historical periods of French lexicography and lexical tendencies. In order to present the conversational vocabulary of the French language? The comments from the fundamental dictionary of Georges Guggenheimo were cited as examples. In view of the fact that linguistic units reflect the speakers psycho-cultural state, the polysemy of words, synonymous series and synonymy among the antonyms are reflected. The article is of great importance in the field of teaching vocabulary. We are talking about the lexical features that we encounter in the process of teaching the French language.

The problems of the active and passive lexis are dealt with. The lexis, which is used by the researched social groups is also analyzed. We use excursion to the main historical lexicographical data to define the tendency of the development and dynamics of the words stock of French. We give examples from the vocabulary taken from different fundamental lexicographical resources. The article is important for studying and using vocabulary in lexicon teaching. Phraseological units of the German language are the focus of the study. The report discusses models and ways of defining the degree of idiomatization of phrasal logical units belonging to various structures. Determination of the degree of idiomatization of phrasal logical units allows their better, more adequate understanding, equivalent translation and argumentative classification.

Key words: active vocabulary, etymology, lexical units, morphemes, characteristic feature

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Rauf İsmayilov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstiqlaliyyət küç.6.Bakı.
sevinc.@mail.ru.

QƏDİM DÖVR İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ DAXİL OLAN LATİN VƏ KELT ALINMALARININ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

İngilis dili Hind Avropa dilləri ailəsinin ən böyük qruplarından biri olan German dilləri qrupuna aiddir. Bu dil V əsrin ortalarından etibarən tədricən Britaniyanı ələ keçirən german tayfalarının (anqlo-saksonların) dili kimi qeyd olunur. Britaniyadan bu dil əvvəlcə İrlandiya ərazisinə, daha sonralar isə müstəmləkə dövründə Britaniya imperiyasının bütün müstəmləkələrinə yayılmışdır. Bir qayda olaraq, ingilis dilinin tarixi inkişafını üç dövrə bölürlər:

- 1.Qədim ingilis dili dövrü (V-XI əsr)
- 2.Orta ingilis dili dövrü (XII –XV əsr)
- 3.Yeni ingilis dili dövrü (XII –XVIII əsr)

Qədim dövr ingilis dilinin lüğət tərkibində bir-birindən mənşəyinə, xarakterinə və həcminə görə əsaslı şəkildə fərqlənən iki təbəqə mövcuddur: german mənşəli sözlər və alınma sözlər. Bu dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər dövrlərə nisbətən xeyli azdır və alınmaların miqdarı cəmi 10.000 söz təşkil edir.

Açar sözlər: Tevtonlar, Keltlər, Romanlar, alınma sözlər, yer adları, xristianlıq.

Qədim dövrün alınmaları əsas iki mənbədən: latın və kelt dillərindən mənimsənilmişdir. İngilis dilinə yol tapan ilk Latın sözləri qitədə olan Roman və German tayfalarının arasındakı erkən əlaqə nəticəsində qəbul olunmuşlar. Erkən tarixdə müxtəlif Tevton dialektlərində yüzlərlə Latın sözləri tapılmışdır, onlardan bəziləri yalnız bir dialektə, bəziləri isə bir neçə dialektə mövcud olmuşdur.(1-ср.67) Qədim dövr alınmalarının əsas hissəsini latın dilindən alınmış sözlər təşkil edir. Qədim ingilis dilindəki alınma latın sözlərini üç xronoloji dövrə bölürlər:

- 1) germanlar tərəfindən qitədə alınan latın mənşəli sözlər;
- 2) kelt dilləri vasitəsilə alınan latın mənşəli sözlər;
- 3) xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olan alınma latın mənşəli sözlər.

Germanlar tərəfindən qitədə alınan latın mənşəli sözlər. Bu sözlər ticarətlə bağlı olan ümumi anlayışları, ölçü anlayışları.

a) Ticarətlə bağlı olan ümumi anlayışlar. Tevtonlar yantar, xəzlər və quullarla alver edirdilər. Aşağıdakı sözlər və ifadələr də, görünür, buradan yaranıb – O.E -cēapian, cēap, cēapman və - manžian, manžunȝ, manžere (ticarət etmək, alver etmək; iş, mübadilə; xırdavatçı, tacir) latın dilində - tacir mənasında işlədilən –caupo və -mango sözlərindəndir. Roma tacirləri, səyyar satıcıları həm də -mango adlanırdı. O.E mangere – Mod. Eng. monger – buradan törənib: fishmonger – balıqsatan; ironmonger – dəmir məmulatları satan; lat. vīnum – O.E wīn – Mod. Eng. wine;

b) Ticarət mallarının və kənd təsərrüfatı məhsullarının adları ilə bağlı alınmalar: Tevtonlarla Romalıların ticarətində ən əsas yeri tutan sahələrdən biri də şərabçılıq idi. İngilis dilində aşağıdakı sözlər buradan yaranmışdır: wine (lat. vīnum – O.E wīn) (şərab), must (təzə şərab),

eced (sirkə), flasce (butulka). Bu dövrə həmçinin bu sözlər də aid edilə bilər: cülle (Latın: culleus-dəridən torba); cyrfette (Latın: cūrcurbita-borani) və sester (banka, səhəng). – O.E meolc – Mod. Eng. milk; lat. būtyrum – O.E butere – Mod. Eng. butter (yağ); – lat. cāuseus – O.E cýse < cīese – Mod. Eng. cheese (pendir).

c) Tərəvəz məhsullarına gəldikdə isə aşağıdakıları qeyd etmək olar: – lat. caulis – O.E cāwl – Mod. Eng. cole (kələm); – lat. beta – O.E bete – Mod. Eng. beet (çuğundur); – lat. planta – O.E plante – Mod. Eng. plant (bitki). Müəyyən ərzaq üçün Tevtonlar aşağıdakı Roman sözlərini də qəbul etmişdilər: cuse (Latın: caseus, pendir), spelt (buğda), pipor (istiot), senep (xardal, Latın: sināpi), popig (lalə), cisten (şabalıd ağacı, Latın: castanea), cires (beam-gilas ağacı, Latın: cerasus), butere (yağ, Latın: butyrum), yinne (leac) (Latın: unio, soğan), plume (gavalı), pise (Latın: pisum, noxud) və minte (Latın: mentha, nanə). [4, 135]. d) Ölçü vahidləri və saxlama qabları: Lat. pondō – O.E pund – Mod. Eng. pound (funt); Lat.uncia – O.E ynce – Mod. Eng. Inch (12-lik); Lat. moneta – O.E mynet – Mod. Eng. mint (zərbxana, sikkəxana), to mint - metalı kəsmək, sikkəyə naxış vurmaq, sonradan eyni kök ikinci dəfə orta əsrlər dövründə fransız dilindən - moneys, money – pul formasında alınıb. IV əsrdə yaşayan Roma imperiyasında yaşayan almanların sayı bir neçə milyona çatırdı. Onlar, qullardan başlayaraq, Roman ordularının rəhbəri olan mühüm vəzifələrə qədər cəmiyyətin hər sinfinə aid idilər. Almanlar şimal sərhədləri boyunca da bu imperiyalarda yayıldıqları qədər çox idilər.(2-ср.128)

Bu, Rayn (the Rhine) və Dunay (the Danube) çayları və alman ərazisinin sərhədləri boyunca olan bir yer idi. III və IV əsrlərdə Qaulda ən çox inkişaf etməkdə olan və sərhədə yaxın şəhər Treves (Treves) idi. Burada artıq çox gözəl əzəmətli Xristian kilsələri, 8 hərbi yol, mərkəzi və ümumiyyətlə, Roma mədəniyyətinin bütün gözəlliklərini özündə cəmləşdirən bir sıra yerlər Tevtonların nəzarəti altında idilər. Həm Romalı, həm də Alman tacirləri buraya gəlib gedirdilər və alman gəncləri qayıdarkən özləri ilə Roman həyatının və Roma şəhərinin qaynarlığını gətirirdilər. Bu iki xalq arasındakı bele gediş-gəliş, şübhəsiz, bir dildən digərinə sözlərin keçməsinə zəmin yaradır. Roma hərbi əməliyyatları az-az hallarda Anql və Yutlar tərəfindən işğal olunmuş ərazidən uzağa getmirdi. Lakin Sezar Qaulu (Gaul) zəbt etdikdən sonra, Roma tacirləri Alman ərazisinin hər yerinə, hətta Skandinaviyaya da tezliklə yol tapdılar, belə ki, bu uzaq bölgələrdə yaşayan Tevtonlar heç bir vəchlə Roma təsirindən qurtara bilmirdilər. Bundan əlavə, müxtəlif Tevton tayfaları arasındakı qarşılıqlı ünsiyyətin artması Latın sözlərinin bir tayfadan digərinə keçməsinə imkan yaradırdı. Hər halda, Latın dilindən təxminən 50 sözün ingilislərin əcdadlarına keçməsi güman edilə bilər. Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı almanların imperiyadakı əsas işi müharibə idi və bu da aşağıdakı sözlərdə öz əksini tapmışdır: camp (döyüş); segn (bayraq); pil (dəmir çubuq); weall (divar); pytt (quyu); stræet (yol, küçə); mile (ölçü vahidi) və miltestre (kurtizanka). Ev və ev əşyaları, həmçinin də, geyimə aid olan bir çox söz vardır: cytel (çaydan, Lat. catinus), mese (stol), scamol (Latın: scamellum, skamya, stul), teped (xalça, pərdə; Latın: tapetum), pule (Latın: pulvīnus, yastıq), pilece (Latın: pellicia, dəri), Lat. catillus (balaca boşqab,) Lat cytel, cetel (kettle – qəhvədan), sigel (boyunbağı, Latın: sigillum). Romalılar tikinti-inşaata aid aşağıdakı sözləri müəyyənləşdirmişdilər: Lat. calcis – OE cealc – Mod. Eng. chalk (təbaşir); Lat tēgula – OE tīgla – Mod. Eng. tile (kafel); copor (mis), pic (qatran) və s. Sifətlərə isə: sicor (Latın: securus, təhlükəsiz) və calu (latın: calves, keçəl), segne (balıq toru), pipe (musiqi aləti), cirice (kilsə), biscop (yepiskop), casere (imperator), Sæternesdæy (Şənbə günü) aid edilə bilər. Təlimlə bağlı olan sözlər: Təhsil ilə əlaqədar olan müəyyən bir qisim söz kilsə təsirinin digər tərəflərini əks etdirir. Bu qəbildən olan alınma sözlər sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: - Lat. schola (Gr. skhole) – O.E. scōl – Mod. Eng. school (məktəb) - Lat. scholāris – O.E. scōlere – Mod. Eng. Scholar (alim) - Lat. maȝister – O.E. māȝister – Mod. Eng. master (müəllim) (3-72).

Roma müdafiə sisteminin digər bir xüsusiyyəti işğal olunmuş ərazilərdə müdafiə vasitələri ilə təchiz olunmuş hərbi düşərgələrin yaradılması idi. Belə ki, romalıların saldıqları hərbi məskənlər sonradan şəhərlər oldular. Latıncadan mənası -castra olan bu düşərgələr artıq anqlo-saksların işğalınadək geniş yayılmışdı. Caster ismi bir çox yaşayış məntəqələrinin adlarının tərkib hissəsinə çevrilmişdir:

Chester (Çester), Colchester (Kolçestr), Dorchester (Dorçestr), Manchester (Mançestr), Winchester (Uinçestr), Lancaster (Lankastr), Doncaster (Donkastr), Gloucester (Qloster), Worcester (Vuster) və s.

Bir neçə başqa sözün də müəyyən səbəblərdən bu dövrə mənsub olduğu düşünülür:

Port (liman, dəmir qapı, şəhər) sözü Latin dilindən olan portus və porta sözlərindən, munt (dağ) - Lat. mōns, montem, torr (qüllə, qaya) ola bilsin Kelt, ola bilsin Latin turris sözündən; wic (kənd) - Lat. vicus sözündəndir.

Bu sözlərin də hamısı coğrafi-adların bir hissəsi kimi işlənir. Çox güman ki, Tevtonların qitədə əldə etdikləri Latin sözlərinin bəziləri street (Lat. strata via), wall vine və s. həmin sözlərin Kelt dilində olması nəticəsində daha da möhkəmlənmişdir. [4-347-348]. Onların bəziləri Roma düşərgələrinin olduğu yerlərin adı olsa da, demək olmaz ki, adı bu sözlə bağlı olan şəhərlərin hamısı Romalıların məskunlaşdığı yeri göstərir. İngilislər bu sözü yaşayış üçün münasib olan hər bir yer üçün işlədirdilər. Heç bir şübhə yoxdur ki, Anglo-Saksonlar İngiltərəyə gəlməmişdən əvvəl kilsələri qurmuş və yepiskoplarla əlaqədə olmuşlar. Lakin Qədim İngilis dilində kilsə və onun xidmətləri ilə əlaqədar olan, doğma mənşədən olmayan sözlərin əksəriyyəti o vaxtlar alınmışlar. Xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olan alınma latın sözləri içərisində din və kilsə, təlim ilə bağlı olan sözlər üstünlük təşkil edir. Belə sözlərə aşağıdakılar aiddir:

Anthem (himn), ark (yeşik), Arian (Arian), abbot (abbat), alms (sədəqə), angel (mələk), candle (şam), canon (kanon), cleric (din xadimi), cowl (keşiş cübbəsi), deacon (dyakon), disciple (şagird), altar (mehrab), epistle (namə), hymn (kilsə himni), litany (litaniya), manna (manna), martyr (şəhid), mass (kütlə), minster (rahiblər kilsəsi), noon (günorta), pope (keşiş), priest (keşiş), nun (rahibə), offer (təklif), organ (orqan), pall (örtük), shrine (məqbərə), thrive (ürəyini açıb söyləmək), shrift (tövbə etmə), stole (oğurlamaq), synod (ruhanilər cəməsi), relic (iz), rule (qayda), temple (məbəd), tunic (mundir) və s.

Bunlardan bəziləri yenidən təqdim olunmuşdur. Ancaq kilsə də xalqın məişət həyatına təsir göstərmişdir. Bunu geyim və ev əşyası adlarının: cap (kepka), sock (corab), silk (ipək), purple (al-qırmızı rəng), chest (sandıq), mat (həsir), sack (torba); qida məhsulu adlarının: beet (çuğundur), caul (kələm), lentil (O.E.lent) (mərçimək), millet (OE: mil) (darı), pear (armud), reardish (turp), doe (dişi heyvan), oyster (OE. ostre) (istridya) lobster (omarfennel (razyana), hyssop (issop), lily (zanbaq), mallow (əməköməci), marshmallow (gülxətmi), myrrh (ətirli qətran), rue (sədəfotu), savory (kəklikotu) və ümumi olan plant (bitki) sözünün qəbul edilməsində görmək olar; mussel (midi); ağac, bitki və ot adlarının: box (həmişəyaşıl şümşad), pine (şam ağacı), aloes (aloe bitki)

Yuxarıda qeyd olunan misallarda sitat gətirilmiş sözlər əsasən isimlərdir, lakin Qədim İngilis dilində bir sıra feillər və sifətlər də alınma sözlərdir: Məs: āspendan (sərf etmək, L-expendere); bemūtian (mübadilə etmək, L-mūtāre); dihtan (bəstələmək, L-dictare); pinian (əzab vermək, L-poena); pinsian (çəkmək, L-pēnsāre); pyngan (deşmək, L-pungere), sealtian (rəqs etmək, L-salfre); temprian (təmizləmək, L-temperāre); trifolian (itiləmək, L-tribulāre) və s. [5-, 176]. Britaniyanın Xristianlaşması nəticəsində, 450-yə yaxın Latin sözü Qədim İngilis dövründə olan ingilis yazılarında meydana çıxmışdır. Buraya düzəltmə sözlər və ya xüsusi adlar daxildir. 450 sözdən təxminən 100-ü dərindən tədqiq edilib öyrənilmiş və xüsusiyyətlərinə görə, onların ingilislüğətinin bir hissəsi olmadıqları fərz edilir; belə güman edilir ki, qalan 350 söz isə lüğətə daxildir, çünki onlar dildə yenidən təqdim olunmuşlar, həmçinin də, onların çoxu tam olaraq dilə

daxil olmuşlar. Sözlərin dildə mənimsənilməsi həmçinin konkretismi abstrakt ismə çevirməklə, ona -dōm, -had, -ung suffiksləri artırılmaqla göstərilir (martyrdōm, martyrhād) Mürəkkəb sözü yaratmaq üçün xarici sözün işlənməsi də eyni şeydir.

“Church” sözü 40-dan çox mürəkkəb və düzəltmə sözə daxildir. (churchyard, church-book, church-door, etc.) Bəzi mürəkkəb sözlər isə, məsələn, ciricegeard (NE churchyard – qəbiristanlıq); mynsterhām (lit. ‘monastery home -‘monastr’); mynster-man (monk – rahib) sözləri Latın-İngilis hibridləridir. İngilis dilinə Latın təsiri mədəniyyətin inkişafında da mühüm rol oynayıb.

Ədəbiyyat:

1. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, 1989. Стр:67.
2. Бруннер К. Истроия английского языка (в двух томах), Москва, 1955-1956 стр:128
3. Baugh A, Cable Th. A History of the English Language, London, 1978.стр:72.
- 4.A History of English. Москва 1983, 347 стр.
5. Расторгуева Т.А., Жданова И.Ф. “Курс лекций по истории английского языка” Выпуск III и IV. Москва, 1972, 176 р.

S.Kusseyanova

latin influence on the english language

Summary

This article deals with Latin Influence on the English language. The impact of Latin on the OE vocabulary enables us to see the spheres of Roman influence on the life in Britain. Early OE borrowings from Latin indicate the new things and concepts which the Teutons had learnt from the Romans; these words belong to war, trade, agriculture, building and home life. The greatest influence of Latin upon Old English was through Christianity was brought to Britain in 597. There was a systematic effort from the part of Rome to convert Britain into a Christian country. It was St. Augustine along with forty monks came to England.

Christian missionaries coming to Britain in the 6th century and 7th century brought with them Latin religious terms which entered the English language: abbot, altar, apostle, candle, clerk, mass, minister, monk, nun, pope, priest, school, shrive. The populations close to the northern border were the most numerous; there were Christian churches set in military roads and trade with the Romans. The Germanic tribes adopted words from the more advanced Roman civilization and they were later adopted by Old English. Represented article has been devoted to the official-business style of the modern English. Official-business style is in connection with post of the style the writing documents of state and social office. Preliminary studies show that more and more official style based on the writing text. Official-business style forming warning and informational texts.

Key words: Teutons, Celts, Romans, borrowed words, place-names, Christianity

С.Кусейнова

Влияние латинского языка на английский язык
Резюме

В статье говорится о влиянии латинского языка на английский язык. Влияние латинского языка на древнеанглийскую лексику позволяет нам увидеть сферы римского влияния на жизнь в Британии. Ранние древнеанглийские заимствования с латыни указывают на новые вещи и концепции, которые тевтонцы изучали у римлян; эти слова относятся к войне, торговле, сельскому хозяйству, строительству и домашней жизни. Наибольшее влияние латыни на английский язык было вызвано христианством, которое было принесено в Велико британию в 597 году.

Со стороны Рима систематически пытались превратить Британию в христианскую страну.

Это было Святой Августин вместе с сорока монахами пришли в Англию. Христианские миссионеры, пришедшие в Великобританию в VI веке и в VII веке, принесли с собой латинские религиозные термины, которые вошли в английский язык: настоятель, алтарь, апостол, свеча, клерк, масса, служитель, монах, монахиня, папа, священник, школа, крест. Население, близкое к северной границе, было самым многочисленным; были христианские церкви, установленные на военных дорогах и торговля с римлянами.

Германские племена приняли слова из более развитой римской цивилизации, и позднее они были приняты старым английским языком. Данная статья посвящена официально-деловому стилю современного английского языка. Функции официально-делового стиля связаны с текстами письменных документов государственных и общественных ведомств. Последние исследования показывают, что официальный деловой стиль в основном опирается на письменный текст. Официально-деловой стиль формирует предупреждения и информацию в тексте.

Ключевые слова: Тевтоны, Кельты, Римлянина, заимствованные слова, географическое названии, Христианство

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Axundzadə Natella tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

LEYLA İBRAHIMOVA,
SEVİL XƏLİLOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

H.Cavid pr. 25, Bakı

Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

leyla-sevil@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MÜASİR METOD VƏ ÜSULLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Dünyada gedən proseslər təhsil sahəsində xeyli dərəcədə innovativ dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Beləki, qloballaşma prosesində alman dili siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni dil olaraq öz mövqeyini günü-gündən gücləndirməkdədir. Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatları alman dilinin tədrisinin kefiyyətini yaxşılaşdırmağa, öz ölkəsinin gələcəyini quraçaq layiqli mütəxəssislər yetişdirmək iqtidarında olan müəllimlərin hazırlanmasında zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Alman dilinin orta, və ali məktəblərdə tədrisi ilə bağlı mövcud problemləri həll etmək üçün bu gün tədris proqramlarında müvafiq dəyişikliklər aparılır. Bununla yanaşı əsas dövlət proqramı olan kurikulumuna əsaslanan dərslərlərin və dil materiallarının orta məktəb şagirdləri üçün hazırlanması alman dili fənninə olan marağın məqsədyönlü şəkildə yaradılmasına səbəb olub. Belə ki, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və modernləşməsi ölkəmizin digər ölkələrə integrasiyasına və dünya təhsil məkanında nüfuzunun artmasına zəmin yaradır. Alman dilinin qrammatikası daima dilin kommunikativ tədrisində ən vacib aspektlərdən biridir. Alman dilinin qrammatik qaydalarına aid olan modal fəllər və onların ifadə vasitələrinin dərs prosesində tədrisi, bu ifadə vasitələrinin ünsiyyət prosesində istifadəsi bu gün aktual mövzulardandır.

Açar sözlər: modal feillər, modal sözlər, ifadə vasitələri, İngilis dili, metod.

Alman dilində modal fəllərin struktur-funksional təhlili, modallığın ifadə dərəcəsinə görə onların müəyyənləşdirilməsi, modal fəllərin işlənməsində forma və məzmun oxşarlıqları sistemli şəkildə tədris olunmadıqca, bu problemin tam həllinə nail olmaq mümkün deyildir. Bu səbəbdən modal fəllərin dildə ifadə vasitələrinin müqayisəli və ətraflı tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. (1-s.147)

Alman dilini qrammatik aspektdən tədqiq etsək görürük ki, modallığın ifadə vasitələrinə fəllər, modal sözlər, modal ədatlar və modallıq ifadə edən söz birləşmələri daxildir. Alman dilinin tədrisində modal fəllərin alman və azərbaycan dillərində müqayisəli tədqiq olunmasının vacibliyi, alman dilində modallığın ifadə vasitələrinin əksəriyyətinin, o cümlədən, bəzi modal fəllərin azərbaycan dilində qarşılığı mövcud olduğu nəzərə alınmamışdır. Lakin əsas məqsəd alman dilində modal fəllərin və onların azərbaycan dilində ifadə vasitələrini müqayisəli təhlil etməklə, onu dərs prosesində dilin mənimsənilməsində tədrisi məsələləridir. Alman dilində modal fəllərin mahiyyəti, onların ifadə etdiyi mənaları müəyyənləşdirmək, alman dilində modal fəllərin azərbaycan dilində qarşılığını araşdırmaq qarşıya qoyulan məqsədlərdəndir:

1. Alman dilində modal fəllərin ifadə vasitələrinin leksik mənalarının müəyyənləşdirilməsi;
2. Alman dilində modal fəllərin cümlədə yerlərinin müəyyənləşdirilməsi;
3. Modallığın ifadə vasitələrinin təhlili;

4.Alman dilində hər bir modal felin cümlədə ifadə etdiyi mənanın azərbaycan dilində qarşılıqlı müəyyənəşdirilməsi;

5.Müqayisə olunan dillərdə modal fellərin oxşar və fərqli cəhətlərinin təhlili.

Alman və azərbaycan dillərində modal fellərin ifadə vasitələri praktik danışiq prosesində bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşmasına zəmin yaradır. Aparılan tədqiqatlarda hər bir modal felin leksik və qrammatik mənalının azərbaycan dilində qarşılığı, alman modal fellərinin azərbaycan dilində müqayisəli tədrisi və hər iki dildə onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri kifayət qədər izah edilir. Məlumdur ki, qrammatik kateqoriya kimi modallıq danışının nitq prosesində ifadə olunmuş fikrə münasibətini bildirən nitq hissəsidir. Münasibət fikrin tam olaraq hamısına və ya onun ayn ayrı hissələrinə aid ola bilər. Modal fellərin müxtəlif sistemli dillərdə ifadə vasitələri də zəngindir. Belə ki, modallıq intonasiya ilə, söz sırası ilə, ədat, modal sözlər, ara sözlər və ara cümlələrlə ifadə oluna bilər. Lakin, modallıq münasibətlərini doğuran əsas vasitə modal sözlər hesab olunur. Cümlədə modal sözlər daha çox intonasiya ilə ifadə olunur. Onlar ifadə olunarkən səsin yüksəkliyi, tonu, ritmi, fasilələrlə dəyişir və bu yolla danışının deyilən fikrə münasibəti öz əksini tapır.(2-s.320)

Modallıq morfoloji, sintaktik, leksik və fonetik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Modal sözlər üslubi baxımdan da zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Danışıqda, dialoqlarda və ya ünsiyyətin digər formalarında modal sözlər bir çox üslubi funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir. Ümumiyyətlə, dilçilikdə modallığın izahı müxtəlifdir. Beləki, modallıq danışının ifadə etdiyi nitqin reallığa münasibəti və şəxsi mülahizəsi kimi müəyyən edilə bilər. Klaus Zimmermann öz tədqiqatlarında alman dilində modal fellərin təsnifatını verir və müxtəlif ifadə vasitələri ilə cümlələrdə onların funksiyasını izah edir. Aşağıda verilmiş modal fellərin mənalına, qısa olaraq fikirlərə belə aydınlıq verə bilərik:

1.Müssen modal felinin mənalı azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə edilir-Vaciblik (Notwendigkeit)

2.Sollen modal feli əsasən məcburiyyət və vaciblik bildirir, xüsusən bu məcburiyyət başqasının tapşırığından, əmrindən, həm də şəxsin öz subyektiv vəzifəsindən, arzu və niyyətindən asılı ola bilər (Auftrag, Pflicht, Bestimmung, Befehl). Bu halda sollen modal feli azərbaycan dilinə tərcümə edilmir.

3.Können modal feli azərbaycan dilinə -mümkünlük (mümkünsüzlük), imkan (Möglichkeit), qabiliyyət, bacarıq, istedad (Lahigkeit) kimi tərcümə edilir. İcazə mənasında können (əsasən danışiq dilində) tez-tez dürfen modal feli əvəz edir. Məsələn: Sie können jetzt gehen (Sie dürfen jetzt gehen)- Siz indi gedə bilərsiniz.

4.Dürfen modal feli cümlədə işlənərək qadağa, icazə, ehtimal və ixtiyar bildirir. (Erlaubniss, Berechtigung, Verbot). Məsələn: Darf ich eine Frage stellen?- Sual verə bilərəm?

5.Mögen modal feli müasir alman dilində aşağıdakı mənalarda : arzu etmək, istəmək; müstəqil işləndikdə sevmək, xoşu gəlmək kimi işlənir . Mögen moda! feü Präteritum Konjunktivdə möchten- nəzakətli xahiş, istək, arzu, dilək mənalını bildirir.(3-s.292)

6.Wollen modal feli əsasən arzu istək mənasını bildirir (Wille).

Aşağıda təqdim edilən bir neçə tapşırıq nümunələri - modal fellərin cümlədə işlənmə yerinə görə, onların leksik mənalına görə alman dilinin tədrisi prosesində öz əksini taparsa qarşıya qoyduğumuz məqsədə nail ola bilərik.

Buraxılmış yerlərə modal felləri leksik mənaya görə düzgün qoymaq:

1. darf darf nicht, muss öder kann ?

Man.....in die Bibliothek gehen und dort lesen.

Man.....den Lehrer immer fragen.

Man.....im Deutschunterricht keinen Krimi lesen.

Man.....die Schulsachen zum Unterricht mitbringen.

Man.....zum Unterricht zu spät kommen.

2. muss öder darf?

.....Daniel (8 Jahre alt) um 21 Uhr ins Bett gehen?

.....er am Wochenende bis 24 Uhr auf bleiben?

Der Vater liest;.....Fatima dann Musik laut spielen?

Wie lange.....du noch zur Schule gehen?

3. Modal felləri şəxsə və mənaya görə düzgün yerinə qoymaq:

(Infinitiv: müssen, können, dürfen)

Herr Direktor,-----wir heute nach der Pause nach Hause gehen?

-----ihr zehn Wörter ohne Fehler abschreiben?

-----du mir bitte helfen? Ich verstehe die Aufgabe nicht.

Was ist los? – Wir-----nicht ins Haus. Die Tür ist zu!

Wir-----für Deutsch 50 neue Wörter lernen.

-----ihr heute mit ins Kino gehen? - Nein, das geht nicht.

Ich habe Hunger. Ich-----unbedingt einen Hamburger essen.

Təqdim olunan tapşırıq nümunələri alman dilini öyrənən şagird və tələbələrin yazılı və şifahi nitqinin inkişafına, formalaşmasına xidmət edir, onlara cümlədə modal felləri leksik mənasına görə işlətməsinə kömək edir. Modal fellərin həm məzmun, həm də ifadə vasitələri baxımından tədrisi yollarının öyrənilməsi bu gün zəruri hesab edilir. Alman dilinin öyrənilməsində modal fellərin ifadə vasitələri rəngarəngdir və ilkin mərhələdə bu, dilin öyrənilməsi üçün əsas baza rolunu oynayır.(4-s.64)

Ünsiyyətdə iştirak edən tərəflər danışq prosesində kommunikativ məqsədə nail olmaq üçün qrammatik qaydalara nəzarət etməklə, bu prosesi həyata keçirməlidir.(5-s.131)

Tərəflər arasındakı ünsiyyət dil formaları ilə ifadə olunmaqla bu prosesdə danışq aktlarının yaranmasına şəraət yaradır və bu danışqlara öz münasibətini bildirir. Belə danışq aktları modal fellərin ifadə vasitələri ilə daha təsirli və real olaraq baş tutur. Tədqiqatlarda alman və azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyasının müqayisələri göstərir ki, alman dili modal fellərinin Azərbaycan dilində qarşılığı istəmək, bacarmaq, bilmək modal felləri və felin müvafiq şəkilləri vasitəsi ilə tərcümə olunur. Tədqiqatlardan həmdə məlumdur ki, alman və azərbaycan dillərində modal fellərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri dilçilikdə tədqiq olunaraq öz əksini tapmışdır. Oxşar xüsusiyyətlər kimi bunları göstərmək olar:

1)Hər iki dildə modal fel vardır;

2)Hər iki dildə modallıq analitik fel formaları ilə ifadə olunur.

Alman dilində “ modal fel+ İnfinitiv “, azərbaycan dilində isə feli bağlama + modal fel modellərindən istifadə olunur. Fərqli cəhət olaraq onu qeyd etmək olar ki, alman dilində modal fellə ifadə olunan modallıq azərbaycan dilində modal fellə yanaşı, felin vacib forması ilə də ifadə olunur (müssen, sollen və wollen fellərinin tərcüməsində olduğu kimi). Alman modal felləri cümlədə ikinci yerdə gələrək əsas felin sonda - İnfinitiv -də gəlməsini tələb edir. Azərbaycan dilində isə xəbər bir qayda olaraq cümlənin axırında durur.(6-s.400)

Alman modal fellərinin bütün mənaları və mənə çalarları azərbaycan dilinə adekvat tərcümə oluna bilir. Modallıq mövzusu bir çox dilçilər tərəfindən uzun müddət araşdırılmışdır. Modallıq kateqoriyası və onun dildə ifadə vasitələri alman dilçiliyində də tədqiqat mövzusu olmuşdur. Bu tədqiqatçılar J.Buşa, G.Haynrix, İ.Zox, J.P. Calbert, H.Vater və digər alimlər öz əsərlərində modallıq mövzunu geniş şərh etmişlər. Lakin buna baxmayaraq həmin problem dilçilik-

də hələ də tam həllini tapmamışdır, ona görə bu sahə yeni - yeni tədqiqatçıları özünə cəlb edir və alman dilində modal fəllərin tədrisi problemi dilin mənimsənilməsində aktual mövzu olaraq dilçiləri daima düşündürür.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Z.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər, Bakı, Maarif, 1965, 147 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III hissə, Bakı, Maarif, 1983, 320 s.
3. Veysəlov (Yadigar) F.Y. German dilçiliyinə giriş, Bakı, Mütərcim, 2001, 292 s.
4. Buscha J., Heinrich G., Zoch I. Modalverben. VEB- Verlag, Enzyklopädie, Leipzig, 1971, s.64.
5. Calbert J.P., Vater H. Aspekte der Modalität. Studien zur deutschen Grammatik. Bd I., Tübingen, 1975, s.131
6. Schendels E. Deutsche Grammatik (Das Modalwort) . Moskau, 1982, səh.400

Leyla İbragimova
Sevil Xəlilova

The means of expression of modal verbs in the German language

Summary

The study of teaching ways of modal verb's content and means of expression is considered to be crucial nowadays. Modal verbs' means of expression are various in the study of the German language. Therefore, there is a great need to compare and research comprehensively the means of expression of modal verbs in this language. When we analyze the German language grammatically, we notice that the modal verb's mean of expression include verbs, modal verbs, modal particles, and phrases of modality. In this process, different means of expression enable speaking acts for communicative purposes and show attitudes towards them. Such speaking acts are performed effectively and naturally with the means of expression of modal verbs. The words in the modern German language which were taken from the English language and their problems. In this article is spoken about the English words, which are used in modern German language, new meanings of these words and about difficulties which we met during this process.

This article deals with the change of the meaning of the ethnographic lexemes in the German language. On the basis of factual materials of the German language the author studies the shortening and being archaic. The meaning of some ethnographicisms which are used to address people. In order to explain the purpose of the investigation the examples taken from fiction. They are given in the article. And in this article used a lot of examples from the literature. On the basis of these examples, the author tries to prove shortening and archaic tokens *Fraulein* və *Allemands*. *der polterabend* was used as an example of the customs of the German people. Proves that the Germans also one of the oldest nations in Europe. They still retain their customs. Examples helped prove the author shortening and archaic Ethnographic token.

Key words: modal verbs, modal words, means of expression, English, method.

Лейла Ибрагимова

Севил Халилова

Модальные глаголы и средства их выражения
в немецком языке

Резюме

Сегодня все более важным становится изучение способов преподавания модальных глаголов с точки зрения средств их выражения. Средства выражения модальных глаголов в немецком языке разнообразны и играют основную роль на начальном этапе обучения. По этой причине становится необходимым тщательное изучение средств выражения модальности в языке. Исследования грамматических аспектов немецкого языка позволяет увидеть, что сюда входят: глаголы, модальные слова, модальные частицы и модальные фразы. В данном процессе различные средства выражения модальности способствуют возникновению речевых актов для достижения коммуникативной цели, а также выражают отношения к речи. Средства выражения модальности помогают сделать речевые акты более эффективными и реальными.

В этой статье говорится об изменении значениях этнографических лексемов в немецком языке. На основании фактических материалов немецкого языка автор исследует форма обращения . Здесь исследуется изменения формы обращения этнографических лексемов , укорочение и архаичность. И в этой статье использовался много примеры из литературы. На основе этих примеров попытался автор доказать укорочение и архаичность лексемов как Fraulein və Allemands. Der Polterabend использовался как пример обычая немецкого народа. Der Polterabend доказывает что немцы тоже один из древнейших народов в Европе . Они до сих пор сохраняют свои обычаи. Примеры помогли доказать автору укорочение и архаичность этнографических лексемов.

Слова, прошедшие в современный немецкий язык с английского языка и проблема соответствия их языку.

В данной статье рассматриваются пути перехода слов с английского языка в современный немецкий язык, перевод новых понятий, а также сложности, возникшие при этом процессе.

Ключевые слова: *модальные глаголы, модальные слова, средства выражения, Английский язык, метод.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ ƏLƏSGƏROVA
QÖNÇƏ KƏRİMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstiqlaliyyət küç.51.Bakı.
səidə.qönçə.@com.ru.

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ
KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN LEKSİK
VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA**

Xülasə

Məlum olduğu kimi, ali məktəblərin dil fakültələrində dil müəllimləri filoloqlar, tərcüməçilər və beynəlxalq münasibətlər sahəsində mütəxəssislər hazırlanır. Dil fakültələrinin məzunları ixtisas dilini mükəmməl şəkildə bilməli və bu dildə mədəniyyətlərarası kompetensiyaya yiyələnməlidir. İxtisas fakültələrinin məzunları həm dil daşıyıcıları, həm də ingilis dilinin daşıyıcısı olmayan, lakin bu dildən linqva franca kimi istifadə edən şəxslərlə ünsiyyət qurmaq bacarığına malik olmalıdırlar.

Bu gün tədris edilən xarici dildən, xüsusilə də müasir dünyada qlobal ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilindən kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması ölkəmizin həm orta, həm də ali məktəbləri qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biridir.

Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi dünyanın aparıcı dilləri və ilk növbədə qlobal miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə tədris edilməsi və hər hansı xarici dili öyrənən tələbənin tamamilə yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini tələb edir. Təhsil müəssisələri qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri tələbələrin dünyanın aparıcı dilləri o cümlədən, ingilis dilində kommunikativ kompetensiya yiyələnməsidir.

Açar sözlər : diskurs , şifahi nitq , kontekst, müasir metodologiya, dil sistemi.

Hazırda xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməli olduğu danılmazdır. Hər hansı xarici dili öyrənən tələbə tədris edilən xarici dil vasitəsilə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə, müxtəlif sahələrdə bilik səviyyəsini artırmalı ixtisasları ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən faydalanmaq və ondan konstruktiv şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Har hansı dili bilmək və həmin dildən adekvat şəkildə istifadə etmək bir çox amillərdən asılıdır. Belə ki dillərin tədrisi sahəsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən danışarkən ilk növbədə yaşadığımız tarixi dövr, milli- mədəni kontekst və eləcə də yaşadığımız mədəniyyətin üzvləri olan insanların fərdi tələbatları, maraq və ehtiyaclarıdır.

Hər hansı dilə yiyələnmək həmin dilin linqvistik baxımdan savadlı qabiliyyəti və daşıyıcısı olan və dərk etmə qabiliyyəti və səlistlik, leksik, qrammatik və üslubi baxımdan düzgün olan cümlələri və danışq mətnlərini qurmaq qabiliyyəti fikir və idealarını yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur . Başqa sözlə desək, dil fakültələrinin məzunları kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdırlar . Kommunikativ kompetensiyanın ayrılmaz komponentləri olan qrammatik və yaxud linqvistik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiomədəni kompetensiya və strateji kompetensiya biri - biri ilə sıx əlaqəlidir və bir növ vəhdət təşkil edir. Sübhəsiz, ali məktəblərin dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə adı çəkilən kompetensiyalar təcrid edil-

miş şəkildə deyil, interaktiv şəkildə aşılmalıdır. Linqvistik sosiomədəni və strateji kompetensiyalara yiyələnməyən tələbə diskursiv cəhətdən səriştəli ola bilməz. Lakin kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplərə riayət etmədən xarici dildə kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək qeyri-mümkündür. Bu prinsiplərin ən önəmlisi dil təlimi prosesində mənimsənilməli olan hər bir dil vahidi və nitq modelinin kommunikativ cəhətdən mənalı olmasını tələb edir

Qoyulan məqsədlərə nail olmaq və istifadə ediləcək ən səmərəli metod və üsulları müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə bu və ya digər təlim kontekstində xarici dili öyrənən tələbələrin məqsədlərini, ehtiyac və tələbatlarının və eləcə də onların fərdi xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır. Təlim prosesinin o cümlədən aşağı kurs tələbələrinə ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın aşılınması prosesinin çox vaxt uğursuzluğunu şərtləndirən amillərdən biri də dillərarası və dildaxili interferensiyadır

İngilis dilində diskursiv kompetensiyanı tələbələrə aşılarkən müəllim bu sahədə dillərarası interferensiyanı nəzərə almalıdır. Tələbələr ingilis dilində danışarkən ana dili olan Azərbaycan dilinin təsiri özünü göstərir. Bəzən ingilis dilini ixtisas kimi öyrənən Azərbaycanlı tələbələr Azərbaycan dilinə xas olan nitq modellərini heç bir dəyişiklik etmədən ingilis dilinə keçirirlər. Məhz buna görə ingilis dilini ixtisas kimi tədris edərkən Azərbaycanlı tələbələrin diqqətini ana dili və tədris edilən xarici dil arasında danışiq dili səviyyəsində mövcud olan fərqlərə və məhz ingilis dilinə xas olan nitq modellərinin xüsusiyyətlərinə cəlb etmək olduqca vacibdir.

İngilis dilini ixtisas fakültələrində tədris edən müəllimlər kommunikativ təlim, xüsusilə də diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi sahəsində kifayət qədər nəzəri biliklərə malik olmalı, diskursiv kompetensiyanın tələbələr praktik şəkildə aşılmasına dair bacarıqlara, kommunikativ təlim sahəsində innovativ xarakterli səmərəli fikir və ideyalarla tanış olmaq və onları auditoriyanın xüsusiyyətlərini, tədrisi baş verdiyi milli mədəni konteksti nəzərə almaqla praktika yaradıcı şəkildə tətbiq etmək imkanlarına malik olmalıdır. (1- səh.136)

Aşağı kurslarda ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın tələbələrdə formalaşdırılması onların auditoriya şəraitində törətdiyi səhvlərin xarakterini nəzərə almaqla həyata keçirməlidir. Dərsi planlaşdırarkən müəllimlər tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılmasına xüsusi diqqət yetirməli və bu istiqamətdə fəaliyyəti düzgün, ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə etməklə təşkil etməli və həyata keçirməlidir. İngilis dilini ixtisas fakültələrində tədris edən müəllimlər danışiq dilinin xüsusiyyətlərini hər bir dərslərin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutmalıdırlar. Danışıq dilinin xüsusiyyətlərini, tədris edilən dildə diskursiv kompetensiyanı nəzərə almadan tələbələrdə öyrənilən dil haqqında tam şəkildə təsəvvür yaratmaq və onların ixtisas dilində kommunikasiya prosesinə uğurlu şəkildə qoşulmasını təmin etmək qeyri mümkündür.

Danışıq dilinin xüsusiyyətləri aşağı kurslarda keçirilən praktik dil dərslərinə integrativ şəkildə daxil edilməlidir.

[2,s.137] Ixtisas dili dərslərini planlaşdırarkən müəllim müntəzəm olaraq ingilis danışiq dilinin xüsusiyyətlərini tələbələrə anlatmalıdır. Eyni zamanda, ingilis dilini azərbaycanlı tələbələrə ixtisas kimi tədris edən müəllim diskursiv kompetensiyanın formalaşması prosesində onların hansı problem və çətinliklərlə üzləşə biləcəyini ehtimal etməli və diskursiv kompetensiyanın aşılınması prosesini həmin amilləri nəzərə almaqla təşkil etməlidirlər. [3,s.100] İşin məhz bu istiqamətdə qurulması tələbələrə lazımı nəzəri bilikləri mənimsəmək və mükəmməl şəkildə mənimsənilmiş nəzəri biliklərdən praktik məqsədlərlə istifadə etmək üçün səmərəli şərait yaradır.

Dil fakültələrində təhsil alan və ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsini təmin edə bilən şərtlərdən ən önəmlisi ixtisas dilinin tədrisi prosesinin onların tələbat və ehtiyaclarına, yaş səviyyəsinə, və eləcə də onların maraq dairəsinə uyğun olan tərzdə qurulmasıdır.

Xarici dil mütəxəssisi hazırlayarkən, əsas fəaliyyət növləri olan eşidib-anlama, danışma, yazı və oxunun öyrədilməsi üsullarına ciddi diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Lakin hər hansı xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisində əsas məqsəd dil fakültələri tələbələrinə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılmasıdır. Ixtisası dil olan ali məktəb məzunu qrammatik (inqvistik) diskursiv, sosiomədəni və strateji (3-səh. kompetensiyalara yiyələnməlidir. Başqa sözlə desək, dil mütəxəssisi, ilk növbədə xarici dil müəllimi kommunikativ cəhətdən səristəli olmalıdır. Kommunikativ cəhətdən səristəli olmayan müəllim heç vaxt tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın, o cümlədən diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılmasını təmin edə bilməz. Məhz bu səbəbdən ixtisası dil olan pedaqoji fakültələrdə təhsil alan və gələcəkdə xarici dil müəllimi olmaq arzusunda olan tələbələr və ixtisas dilində kommunikativ kompetensiya və onun ayrılmaz və vacib komponenti olan diskursiv kompetensiyanın aşılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. [4, s. 190]

Ixtisası dil olan ali məktəblərdə xarici dili tədris edən müəllimlərin, xüsusilə də qloballaşan dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dili müəllimlərinin tədris edilən dildə verbal qeyri-verbal davranışı tələbələr üçün nüsxə olmalıdır. [5, s.138]

Məlum olduğu kimi, bu gün xarici dil tədrisində irəli sürülən ən önəmli vəzifələrdən biri təlim prosesində interaktivliyin təmin edilməsidir. Interaktivlik isə yalnız tələbə-müəllim, tələbə - tələbə arasında münasibətlər deyil, həm də dil aspektləri və nitq vərdişlərinin əlaqəli şəkildə mənimsənilməsi deməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası fərqlərin həm sistem, həm də normativ səviyyələrdə olduğu tələbələrə izah etməklə yanaşı, ixtisas dilinin təlimi prosesi həmin fərqləri nəzərə almaqla təşkil edilməlidir .

Zənnimizcə, ixtisas dili olan xarici dildə və tələbələrin ana dilində mövcud olan nitq modelləri və danışq dili xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilməli və tədris edilən dildə diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması zamanı Azərbaycanlı tələbələr üçün potensial problem olan danışq dili normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat

- 1 . Alptekin C.1993 “Target language culture in ELT Materials “ .ELT Journal , 47 , 2 , 136-43
- 2 . Breen , M.P., 1985 “ The Social Context For Language Learning - a Neglected Situation ?” In :Studies in Second Language Acquisitions “ vol . 7 , pp.135-58
- 3 . Breen , MP . And Candlin , C.N The Essentials of a Communicative Curriculum in Language Teaching . Applied Linguistics , 1980 , v .1 p.89-112

S.Aleskerova,
G.Kerimova

On the development of discourse competence in language foreign.

Summary

The article deals with the students speaking activity in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative functional approach to teaching languages.

The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. Special attention should be paid to preparing materials and activities for speaking.

The Present article is devoted to some thoughts on organization of foreign language texts. While analyzing great attention was given to the facts, taken from the practice. The main goal of the article is to detect and find out the lacks in the precess of teaching reading activities. The author wants to detect the role of reading at the English lessons.

The article examines the a few, the basic principle teaching students foreign language especially English institutions of higher education it is noted training terminology vocabulary national audience strongly differes from the other principles of training.

The article examines also the main tasks of the oak for success ful learning. Foreing language institution of higher education:- translation tasks, semantics of the tasks, comparable, si-noymes tasks, encrypted tasks.All tasks training realizable students audiences.

Key words : discourse , oral speech ,context,modern methodoloji,language system

С.Алескерова,
Г.Керимова

К вопросу о формировании дискурсивного
компетенции у студентов языкого ВУЗа

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу устной речи студентов на преподавании иностранного языка. Процесс английс- кому языку в целом и процесс обучения доликен базироваться на ком- муникативно функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению е еktivности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации.

Умение адекватно воспринимать информацию в процессе "speaking" является одним из самых важных и необ- ходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом язы- ке. Особое внимание должно быть уделено отбору материалов.

Данная статья посвящена об организации над текстах иностранного течение анализа большое внимание обращено на фактом, практики. Один из вайших целей раскрыть роль чтении на уросак, пытается раскрыть рол чтении на уроках английского языка.

В статье рассматривается некоторые основные принципы обучения студентам иностранного языка, особенно английского языка в высших учебных заведениях,

отмечается обучения терминологическую лексику в национальных аудиториях резко отличается от других принципов обучения.

В статье также рассматриваются некоторые основные задачи для успешного обучения иностранного языка в ВУЗ-ях: - задачи для переводов;- задачи по семантикам;- сравнительные задачи;- синонимические задачи;- шифровые задачи и др. Все задачи обучения реализуется студентам в аудиториях ВУЗ-ах.

Ключевые слова : дискурс , устный речь, контекст, современная методология, - языковой систем

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Tamilla Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ VƏLİYEVƏ

ADDA

Zərifə Əliyeva 18.Bakı

Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi

kəmalə.@.mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN NİTQ HİSSƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ MODAL SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Modal sözlər qrupu ingilis dilindən və eləcə də ümumi dilçilikdə yeni məsələ olub, son dövrlərdə qeyd olunmağa başlamışdır. Əlbəttə, müşahidələr göstərir ki, hələ qədim zamanlardan bəri çox mütəxəssislər dildə mövcud nitq hissələrinin əlmətlərinə uyğun gəlməyən, nitq hissələri təlimdən kənara çıxan söz qrupunun olduğuna işarə etmişlər. Lakin bu qrup sözlərin mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri haqqındakı yazılar son

dövrün məhsuludur. Müasir ingilis dilində modallığı nitqin məzmunun gerçəkliyə münasibətini və danışanın reallıq, mümkünlük, zərurilik, ehtimallıq və s. Cəhətdən faktlara və ya hadisələrə münasibətini əks etdirən qrammatik mənalara məcmuu təşkil edir. Məsələn:

1) NO doubt the feat was easy to Mr. Utters; For he was undermonstrative at the best and even his friendships seemed to be founded in a similar catholicity of good nature

2) YES Surele eou know that !

3) He was permitted to escape an!this seeming and indeed actual peril was of great aid in supporting his assumed character among the English.

Açar sözlər: modal sözlər, müasir, feil, aktual, cümlə.

Ünvanı dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir də formalaşmışdır ki, hər bir cümlədə modallıq öz əksini mütləq tapır. Başqa sözlə, hər bir cümlədə məzmunun bu və ya digər cəhətdən gerçəkliyə münasibəti əks olunur. Modallığın ifadə vasitələri isə hər bir konkret dildə, eləcə də müasir ingilis dilində müxtəlif şəkildə təzahür edir. Cümlə xarici aləmin hadisələri haqqında müəyyən məlumat verməklə bərabər, danışan bu məlumata münasibətini də bildirir. Müasir ingilis dilində predikativlik, xəbərlilik, cümlə və modallıq haqqında bəzən bir-birinə zidd fikirlər irəli sürülür. Əksər dilçilər belə bir fikri müdafiə edirlər ki, modallıq hər bir cümlənin mühüm əlaməti olub predikativlə üzvü surətdə bağlıdır. Bu fikri müdafiə edən dilçilər predikativliyi cümlənin mahiyyətini təyin edən, müəyyəmləşdirən qrammatik kateqoriyaların topluluqu hesab edir. Zaman və şəxs kateqoriyalarının da tərkib hissəsi hesab edirlər. Onların fikrincə, bu kateqoriyalar birlikdə ali və xüsusi bir kateqoriya predikativlik kateqoriyasını yaradır.

V.Q. Admoni və İ.B. Xlebnikova isə predikativlik modallığın üzvü əlaqələr olmadığını irəli sürürlər. Xəbərlilik kateqoriyası doğrudan da cümlə üzvü olmaq etibarını ilə xəbərlə bağlıdır, ancaq xəbəri olan cümlələrə xasdır. Predikativlik isə heç bir cümlə üzvü, eləcə də xəbərlə bağlı olmayan bitmiş bir fikri real varlığa aid etmək qabiliyyətdir. Xəbərlilik və predikativlik kateqoriyaları arasındakı münasibət təqribən mübtəda ilə məntiqi subyekt, xəbər obyektı arasındakı münasibət kimidir. Bunlar ancaq belə halda uyğun gələ bilər, ilkin gələ bilər, lakin eyni hadisə olmazlar. Predikativlik xəbərlilik kateqoriyasından fərqli olaraq, məntiqi-qrammatik kateqoriya dır. (1-p.75)

Müasir indilis dilində modallıq müxtəlif vasitələrlə, intonasiya, felin şəkilləri, söz sırası, modal sözlər və s. ilə ifadə oluna bilər.

Müasir dilcilikdə, eləcə də indilis dilində modalıq kateqoriyası və onun müxtəlif ifadə vasitələrlə çoxlu tədqiqat işləri həsr olunmuşdur.

Müasir indilis dilində vokal sözlər, əsasən müstəvil mənəli sözlərdən əmələ gəlmişdir. Bu qəbildən olan sözlərin bir hissəsi öz ilkin mənbəyindən tamamilə əlaqəsinin kəsmis, ancaq modal sözlər kimi sabitləşmişdir.

Məsələn: 1) From the English girls, too, no doubt, Irenne said, smiling (D. Carter Faitherls Sons)

2) maybe you to go back to London ? (D. Carter Faitherls Sons)

3) At the sound of the tread of the noble horse ridden the traveler the mistress of the farmhouse he was passing at the time might be seen cautiously opening the door of building to examine the stranger and perhaps with an averted face communication the result of her observation to her husband who in the rear of the building was prepared to seek if necessary his ordinary place of concealment in the ird aha woods (J. F. Copper The Spy)

Belə modal sözləri miqdar etibarı ilə qədər də çox deyildir. Modal sözlərin bir qrupu isə dildə ikili xarakterdə olur. Bəzi sözlə desək, təcrid olduğu leksik, ird aha c sözlərlə bir növ qrammatik omonimlik vardır.

Məsələn: 1) None certainly said Frances laughing with great pleasantry and taking the hand of her sister affectionately within both of her own she added with a smile directed towards Harper (J. F. Copper The Spy)

2) Really my boy no house is complete without grass you know! (2-p.14)

3) Hence no doubt the bond that united him Mr Richard Enfield his distant kinsman the well known man about town (R. L. Stevensin The Pavlion on the Links)

4) Indeed! Said Mr Utterson with a slight change of voice "and what was that?" (R. L. Stevensin The Pavlion on the Links)

Modal sözlər əsas nitq hissələrindən mənanın zəifləməsi nəticəsində təsrid olunur. Mənanın zəifləməsi ilə əlaqədar həmin sözlərin sintatik vəzifəsi də dəyişmiş olur.

Məsələn: 1) He's an extraordinary-looking man and yet I really can name nothing out of the way (R. L. Stevensin The Pavlion on the Links)

2) Surely surely you will not betray your friend-your brother-to an ignominious death (J. F. Copper, The Spy)

Beləliklə də müstəqil leksik mənəli sözlərdən yeni bir kateqoriya modal sözlər təsrid olunur. Bu qəbildən olan sözlər heç bir ird aha e mənaya malik olmur. Onlar cümlənin müstəqil üzvü ola bilmədiyi kimi eyni zamanda söz birləşməsinə də əsasını saxlayaraq təşkil edə bilmir. Bu bir ird aha sübut edir ki modal sözlər bu yeni söz qrupuna daxil olarkən məna ilə birlikdə əvvəlki sintatik vəzifələrini də itirir. Modal sözlərin bir qrupu isə cümlə üzvlərinin bir növ ixtirası nəticəsində meydana çıxır. Bu əsasən söz cümlələrə aid olub, dialoqlarda tez-tez müşahidə olunur.

Məsələn: 1) "that, said Sarah yes that would make a proper gown for your wife Cesar" "Of course miss Sally" cried the delighted black "it make Dinah heart leap for joy-so ferre gente-el"

Of course, added the peddler quaintly (J. F. Copper, The Spy)

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində lügəti mənasını itirərək müxtəlif münasibətlərin ifadəsi kimi çıxış edən hər hansı bir söz modal söz ola bilməz. Çünki bu tip sözlər həm də hökmən ehtimalıq, zərurilik, mümkünlüklə əlaqədar xüsusiyyətləri əks etdirmək qabiliyyətinə (modalıq) də malik olmalıdır. Əks halda bunları modal sözlər adlandırmaq olmaz.

Real gerçəkliyə heç bir modal münasibət (ehtimalıq, zərurilik, və gerçəklik münasibəti) əks etdirməyə, subyektiv emosiyaları bildirən sözlərin modal söz kimi yayılması faktı heç də modallığın tək-cə subyektiv cəhətini qəbul etmək deyildir. İnsanın subyektiv emosiyalarını, ruhi vəziyyəti

yətini, ifadə „meyl və s. hissələrini modallıq kateqoriyası anlayışı ilə bərabərləşdirmək nəticədə qrammatikada psixoloji cərəyanı müdafiə etməyə aparıb çıxarır. (3-p.138)

Modalıq kateqoriyası heş də insanı hissələrin subyektiv emosional çalarlıqlarının inikasını deyil, nitqin məzmununun reallıq, mümkünlük, ehtimalıq, zərurilik və s. cəhətdən gerçəkliyə münasibətini bildirməyə xidmət edir. Aşağıdakı cümlələrdə müqayisəli şəkildə bu cəhətdən nəzərdən keçirək.

Məsələn; 1) Certainly Mark's in the Local

Dan said (D. Carter, Fatherless Sons)

2) "May be they want him up at the head table", Dave said (D. Carter, Fatherless Sons)

3) Happily for Henre Wharton the searching eyes of his captors were examining through a pocket glass the column of infantry that still held its position on the bank of the stream while the remnants of the Hessian lagers were seeking its friendly protection (J. F. Copper The Spy)

4) If he were not married as he was might not something come of it? Yuxarıda verilən birinci cümlədə "certainly", modal sözü danışanın real varlığa əminlik münasibətini; ikinci cümlədə "may be" güman münasibətini üçüncü cümlədə "happily" modal sözləri real varlığa münasibərin bildirdikləri halda dördüncü cümlədəki "happily" sözü gerçəkliyə heş bir münasibət bildirmir. Sonuncu söz zəif nitq hissəsidir.

Müasir ingilis dilindəki modal sözlərin cümlədə oynadığı sintatik vəzifəsinə dilçilər müxtəlif cəhətdən yanaşmışlar. Əvəllər ara sözlər kimi səciyyələndirilən bu söz qrupunu əksər tədqiqatşılar cümlədən kənarda hesab etmiş, onların kənar edilməsi ilə heş bir məzmun dəyişikliyi yaranmadığını iddia etmişlər. Modal sözlərin cümlədə oynadığı sintatik rola belə bir münasibət bizcə tamamilə səhvdir. Məlum olduğu kimi, modal sözlər cümlədə ifadə etmək üçün leksik bir vahiddir. Onları heş bir vaxt cümlənin ümumi məzmununa əsaslı təsir etmədən kənarlaşdırmaq qeyri mümkündür. Modal sözləri cümlədən kənar etdikdə ən azı real gerçəkliyə modalıq münasibəti aradan qalxır, cümlənin məzmunu dəyişmiş olur. Fikrimiz aşağıdakı cümlələr də sübut edir.

Məsələn; 1) May be one of these days up there in Ottawa when the CCF workers and farmers have elected a lot more members to keep me company on Parliament Hill may be sometimes I "II be able to make a big statement too. (D. Carter Fatherless Sons)

2) Of course it doesn't make sense. (D. Carter Fatherless Sons)

3) A third and a more wary portion remained in the place of their nativity with a prudent regard to their ample possessions and perhaps influence by their attachments to their scenes of their youth.

4) A twelve month had however passed without his seeing them and the impatient Henry had adopted the disguise we have mentioned and unfortunately arrived on the very day that an unknown and rather suspicious guest was an inmate of the house which seldom continued any other than its regular inhabitants.

Yuxarıdakı cümlələrin birincisinin tərkibində "maybe" və üçüncüsünün tərkibində "perhaps" modal sözlərini çıxartmış olsa cümlənin məzmunundan "gümanlıq" və "şübhəlik" aradan çıxmış olacaqdır. İkinci cümlənin tərkibi "of course" modal sözündən təcrid edilmiş olsa cümlə sadəcə olaraq müəyyən bir höküm icra etməklə məhdudlaşır heç bir "əminlik" məzmunu meydana çıxmaz. Nəhayət sonuncu dördüncü cümlədəki "unfortunately" modal sözü işlədilməzsə burada "gerçəklik" münasibəti aradan qalxmış olacaqdır.

Müasir ingilis dilində modal sözlər heş bir cümlə üzvü ilə sıx surətdə bağlana bilmir. Onlar, cümlədə əsasən ara söz, bəzən də söz-cümlə vəzifəsində çıxış edir. Hər iki halda onları bu və ya digər cümlə üzvü ilə bağlamaq mümkün deyil. Belə ki, modal sözün yaratdığı məna tək cə bir üzvü ilə məhdudlaşıb qalmır. Modal söz cümlədəki yerindən asılı olmayaraq bütün fikri, cümlədə ifadə olunan hökmə münasibətin meyarı olduğundan onun əks etdirdiyi modalıq nəticə etibar

ilə bütün cümləyə yayılmış olacaqdır. Əlbəttə modal sözün bu və ya digər sözün yanında işlənilib, onun mənasına daha çox təsir etməsi fikrini inkar etməkdən də çox uzağıq. Belə ki, modal söz həmin cümlə üzvünün tərkibinə daxil olmur, bəlkə də A.A. Şaxmatovun termini ilə demiş olsaq “müşayiətedici” üzv kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Blokh Y.A. “Course in theoretical English Grammar” (1-page.75) 1983 an.
2. Closr R.A. “Reference Grammar for students of English” (2-p,14) 1979 an.
3. Yespersen O. “Essentials of English Grammar Lendw” (3-p.138”) 1987 an.

K.Veliyeva

The modal words and their characteristics summary

This article is about the modal words and their characteristics. As well as opinions of researchers about the modal words have been discussed in this article. This article reflects the usage forms of modal verbs in the sentence as well. Usage means of modal verbs in every specific language as well as as their different manifestations in the modern English has been indicated combinations expressions reflecting the modality have been simply specified as modal words or complex modal words in Azerbaijan language which is different from modern English.

This article deals with the syntagmatic analysis of verbs expressing “wish” in Modern English. The author refers to the thoughts of the linguists, thoroughly researches syntagmatic relations of verbs expressing “wish”, and gives their distributive models using the selected sentences from the English literature.

The article is dedicated to the verbs wish in Azerbaijani. It is shown in the article that the process of verbs wish characteristic for Azerbaijani more than in English. The article is devoted to the investigation of this situation and serves to th

The article speaks about the indefinite modality

in English and their equivalents in Azerbaijan, their role and place in simple and complex sentences, also analyzes the modality such as: some, any, much, many

The article speaks about the use of the modality in English and its equivalent in Azerbaijani, also analyses some forms of modality in simple and complex sentences in various situation.

The article deals with the grammatical category of time in English and its comparative characteristic of category of time in Azerbaijani.

KEY WORDS : words modals, modern, verb, sentence

К.Велиева

Модальных слов и их характеристики

Резюме

Это статья о модальных словах и их характеристиках, А также мнение исследователей по поводу модальных словах оспаривается в этой статье, Эта статья также затрагивает использование форм модальных глаголов в предложении. Использование модальных глаголов в каждом конкретный языке а также их различные проявления были указаны и в современном английском языке

Данная статья посвящена синтагматическому анализу глагола выражающих «желание» в современном английском языке. Автор приводит примеры различных лингвистов, которые детально изучили синтагматические отношения глаголов выражающих «желание» и приводит примеры избранных предложений из английской литературы.

Статья посвящена выражения формы желания в английском языке и их адекватизации в азербайджанском языке. В статье также анализируется что процесс адекватизации формы желания характерен для азербайджанского языка в большей мере, чем для английского языка.

Роль методики обучения модальных глаголов в современном английском языке. В этой статье говорится, о методике обучения модальных глаголов в английском языке. Очень важна роль методики обучения модальных глагольных форм в современном английском языке для студентов.

В статье рассматриваются неопределенные модальных слов в английском языке и их эквиваленты в азербайджанском языке, роль и место в простых и сложных предложениях, а также анализируются такие неопределенные модальных слов как: some, any, much, many.

В статье рассматриваются сущность грамматические категория модальных слов в английском языке и его сравнительная характеристика категория времени в Азербайджанском языке.

Ключевые слова: модальные слова, современный, глаголы, актуал, предложения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

FƏRİDƏ AYDƏMİROVA
Bakı Slavyan Universitetinin
farida@mail.ru
Bakı ş., S.Rüstəm 33

MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ HAQQINDA

Məqalə məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Cümlə bitmiş bir fikir ifadə edir. Cümlənin yaranmasında əsas şərtlərdən biri də intonasiyanın olmasıdır. Şifahi nitqdə intonasiyanın rolu böyükdür. Eyni cümlə məhz intonasiyadan asılı olaraq həm nəqli, həm sual, həm də nida cümləsi kimi tələffüz edilə bilər. Sual cümlələri intonasiya ilə bərabər, sual əvəzlilikləri və sual ədatları vasitəsilə də düzəlir. Əmr cümlələri isə əmrdən əlavə xahiş, arzu, nəsihət çalarlarına da malikdir. Bəzi nida cümlələri xitabların iştirakı ilə yaranır. Qrammatikanın bir hissəsi olan sintaksis bölməsinin maraqlı mövzularından biri də məqsəd və intonasiyaya cümlənin növləridir. Cümlənin öyrədilməsində bu mövzunun yaxşı mənimsənilməsi əsas şərtidir.

Məlumdur ki, cümlə bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir və cümlə üçün 3 əsas əlamətin olması vacibdir: a) qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbəyə malik olmaq (predikativlik) b) cümlə intonasiyasının olması c) modallığın olması.

Fikrimizcə, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri mövzusunun tədrisinə də müəllim bu izahdan sonra başlamalıdır. Şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır ki, nitqimizi təşkil edən hər bir cümlə müəyyən məqsəd üçün işlədilir. İntonasiya şifahi nitqdə cümlələri bir-birindən fərqləndirən başlıca vasitədir. Müəllim Azərbaycan dilində cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə dörd növünün olduğunu söyləyir: nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi və nida cümləsi. Hər bir kəs məqsədindən asılı olaraq cümlənin bu növlərindən istifadə edir. Nəqli cümlənin izahı zamanı müəllim bu cümlələrdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət haqqında məlumat verildiyini göstərir və qeyd edir ki, nəqli cümlədəki fikir həm təsdiq, həm də inkar formada ola bilər. Nəqli cümlələr dilimizdə dilimizdə ən çox yayılmış cümlə növüdür.

Açar sözlər: sual cümləsi, əmr cümləsi, intonasiya, sual əvəzlilikləri, sual ədatları.

Qrammatikanın bir hissəsi olan sintaksis bölməsinin maraqlı mövzularından biri də «Məqsəd və intonasiyaya cümlənin növləri»dir. Cümlənin öyrədilməsində bu mövzunun yaxşı mənimsənilməsi əsas şərtidir.

Məlumdur ki, cümlə bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir və cümlə üçün 3 əsas əlamətin olması vacibdir: a) qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbəyə malik olmaq (predikativlik) b) cümlə intonasiyasının olması c) modallığın olması.

Cümlənin yaranmasında və ümumən ünsiyyət prosesində intonasiyanın rolu əvəzsizdir. İntonasiyanın rolu o qədər böyükdür ki, hətta cümlədə xəbər iştirak etməsə belə, intonasiyanın köməyi ilə fikir oxucuya, dinləyənə aydın olur:

1) Hücüm! Ancaq irəli!

2) Gözəl bir yaz səhəri, quşların cəh-cəhi, yarpaqların pıçıltısı

Birinci cümlədə xəbər olmasa da, bir şəxsin yoldaşlarını hücuma, irəliyə, qələbəyə səsləməsi məlum olur.

İkinci cümlədə də eynilə yenə xəbər olmadan təbiət təsviri, gözəl bir mənzərə haqqında məlumat verilir.

Fikrimizcə, «Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri» mövzusunun tədrisinə də müəllim bu izahdan sonra başlamalıdır.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır ki, nitqimizi təşkil edən hər bir cümlə müəyyən məqsəd üçün işlədilir. İntonasiya şifahi nitqdə cümlələri bir-birindən fərqləndirən başlıca vasitədir.

Müəllim Azərbaycan dilində cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə dörd növünün olduğunu söyləyir: nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi və nida cümləsi.

Hər bir kəs məqsədindən asılı olaraq cümlənin bu növlərindən istifadə edir.

Nəqli cümlənin izahı zamanı müəllim bu cümlələrdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət haqqında məlumat verildiyini göstərir və qeyd edir ki, nəqli cümlədəki fikir həm təsdiq, həm də inkar formada ola bilər.

Nəqli cümlələr dilimizdə dilimizdə ən çox yayılmış cümlə növüdür. Bu cümlələrdə söz sırası gözlənilir (bəzi şeir parçaları istisna olmaqla).

Verilən məlumatdan sonra şagirdlərin iştirakı ilə bir neçə nümunə gətirilir.

1. Hər yerdə baharın ilıq nəfəsi duyulurdu.

2. Biz Novruz bayramını çox sevirik.

3. Ucalır bağçadan bülbülün səsi (N.X.)

Yuxarıdakı misallarda nəqli cümlələrin xəbəri feillə ifadə olunmuşdur. Müəllim qeyd etməlidir ki, nəqli cümlələrdə feili xəbərlər ən çox feilin xəbər forması ilə ifadə olunur.

Dilimizdə ismi xəbərlə nəqli cümlələr də vardır:

M.Ə.Sabir böyük Azərbaycan şairidir.

Mən növbədə beşinciyəm.

Azərbaycanımızın hər bir guşəsi gözəldir.

Şagirdlər nəqli cümləyə aid misallar söylədikdən sonra onların nəzərinə çatdırılır ki, yazıda nəqli cümlələrin sonunda nöqtə işarəsi qoyulur. Nəqli cümlə mənimsədildikdən sonra müəllim sual cümləsinin izahına keçə bilər:

Sual cümlələri dilimizdə sual məqsədilə işlədilir. Gündəlik həyatımızda sual cümlələrindən çox istifadə edirik. Bəlkə də kimsə kimə isə sualla müraciət edir, ancaq bu sual cümlələrinin hansı yolla yarandığının fərqi varmır.

Müəllim şagirdlərə müxtəlif sual cümlələri deməyi tapşırıqla bilən və sonra elə deyilən misallar üzərində sual cümlələrinin hansı üsullarla yarandığının izahını verir.

1) Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri.

Burada müəllim şagirdlərə yenidən öyrəndikləri biri neçə nəqli cümlə deməyi söyləyir. Şagirdlər asanlıqla buna əməl edirlər:

O dərslərini yaxşı oxuyur.

Havalar isti keçir.

Müəllim bu cümlələri indi də sual şəklində deməyi tapşırır. Eyni cümlələr sual olaraq verilərkən təkrar olunur.

Burada müəllim nitqdə intonasiyanın əsas rol oynadığını bir daha vurğulayır. İntonasiya-dan asılı olaraq fikir həm nəqli, həm də sual cümləsi kimi tələffüz oluna bilər.

Sual cümləsinin bir növü də sual əvəzlilikləri vasitəsilə düzəlir. Bunun izahını ierməzdən əvvəl şagirdlərə sual əvəzliliklərini saymaqları tapşırıqla bilər.

Söylənilən misallar cümlə daxilində işlənir və sual cümlələri yaranır:

Kim dərsə hazırdır?

N.Gəncəvi neçənci əsrdə yaşamışdır?

Türkiyənin paytaxtı hansı şəhərdir?

Nəhayət, bəzi sual cümlələrinin yaranmasında sual ədatları iştirak edir. Şagirdlərin iştirakı ilə onlara nitq hissələrinin tədrisindən tanış olan sual ədatları söylənilir: bəs, məgər, mı⁴.

1. Ayrılarmı könül candan?!
- Azərbaycan! Azərbaycan!
2. Bəs dərslərini oxumursan?
3. Məgər kitabxanaya gedirik?

Müəllim izah edir ki, şifahi nitqdə sual cümlələri sual intonasiyası ilə deyilir, yazıda isə bu cümlələrin sonunda sual işarəsi qoyulur.

Əmr cümləsi öyrədilərkən müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərin feil haqqında bildiklərini onlara xatırlatmaqdır. Belə ki, əmr cümlələrinin xəbəri feilin əmr forması ilə ifadə olunur. Feilin əmr formasının xüsusiyyətləri əmr cümlələrində də özünü göstərir:

1. Oxuyun. 2. Dərsini danış. №. Məktəbə gec gəlmə.

Müəllim izah edir ki, əmr müxtəlif şəxslərə yönəldilə bilər. Ancaq əmr ən çox qarşısında duran II şəxsə edilir. Bu səbəbdən də əmr cümləsinin xəbərləri əsasən II şəxsə aid olur. Buna parlaq misal olaraq M.Ə.Sabirin şeirlərindən müəyyən parçaları şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq olar:

- Görmə ! – Baş üstə, yumaram gözlərini.
- Dinmə! – Mütiəm, kəsəmə sözlərini.
- Bir söz eşitmə! – Qulağını bağlaram.
- Gülmə ! – Pəkey, şamü-səhər ağlaram.
- Qanma ! – Bacarmaram! Məni məzur tut.

Böyləcə təklifi – məhalı unut!

Şagirdlər bu tipdə misalların sayını artırmaqla bilirlər. Nümunələri deyildikcə onlara aydın olur ki, əmr cümləsi əsasən niqli və nida intonasiyaları ilə tələffüz edilir. Bu intonasiyadan da asılı olaraq əmr cümlələrinin sonunda nöqtə və ya nida işarəsi qoyulmalıdır.

Bir məsələni də vurğulamaq vacibdir. Əmr cümlələrində heç də həmişə əmr edilmir. Bu ad altında xahiş, nəsihət də ola bilər. Məsələn:

Oxu tar! Və yaxud oğlum, dərslərini yaxşı oxu, dostlarından geridə qalma.

Şagirdlərə aydınlaşdırılır ki, birinci misalda bir xahiş, rica, ikincidə isə nəsihət çalarlığı özünü göstərir.

Nəhayət, nida cümlələri tədris olunarkən onların hiss, həyəcan bildirmələri qeyd olunmalıdır. Nəzərə çatdırılmalıdır ki, nida cümlələri bundan əvvəl keçilən nəqli, sual və əmr cümlələrinin əsasında formalaşır. Bu cümlələr ancaq uyğun birşəraitdə, vəziyyətdə yeni xüsusiyyətlər əldə edib nida cümləsinə keçə bilər.

1. Bir insan oğlunun taleyinə bax! (S.Vurğun)
2. Vah!.. Bu imiş dərsi-üsuli-cədil?! (M.Ə.Sabir)
3. Kainat olduqca şeir olacaq! (M.Müşfiq)

Misallardan hiss olunur ki, nida cümlələri danışanın hiss və həyəcanını, daxili duyğularını əks etdirir.

Müəllim qeyd edə bilər ki, bəzi nida cümlələri elə nidaların iştirakı ilə yaranır:

1. Qorxdum, ay aman yarıldı bağrım! (M.Ə.Sabir)
2. Vay-vay, deyəsən bəşər deyil bu! (M.Ə.Sabir)

Nida cümlələrini tədris edərkən yaxşı olardı ki, müəllim belə cümlələrdə xitabların da rolunu qeyd etsin. Çünki nida cümlələrinin əksəriyyətində xitab da iştirak edir:

Öz canımdır, öz anamdır, Vətənim,

Azərbaycan, mən səninem, sən mənim! (B.Vahabzadə)

Nida cümlələri yaxşı mənimsədildikdən sonra şagirdlər bu cümlələrə aid gözəl misallar söyləyə bilərlər:

Yaşasın Azərbaycan xalqı!

Qəhrəman ordumuza eşq olsun!

Müəllim şagirdləri mövzuya aid çalışmalar üzərində də iş axşı nəticə əldə olunar.

Çalışma 1.

Aşağıdakı cümlələri intonasıyadan asılı olaraq həm nəqli, həm də sual cümləsi kimi işlədin.

1. Sabah hava yaxşı olacaq.
2. İdmançılarımız yarışa həvəslə hazırlaşırlar.
3. Qatar stansiyada dayandı.
4. Bilirsən ki, sabah iclasda bizim məsələmiz müzakirə olunacaq.
5. Sizin pəncərənizdə işıq yanır.

Çalışma 2.

Sual əvəzliliklərindən istifadə etməklə sual cümlələri yazın:

Nə?, niyə?, harada?, nə zaman?, kiminlə ? nə üçün? hansı?

Çalışma 3.

Əmr cümlələrinə aid 5 nümunə yazın.

Cümlə bitmiş bir fikir ifadə edir. Cümlənin yaranmasında əsas şərtlərdən biri də intonasıyanın olmasıdır. Şifahi nitqdə intonasıyanın rolu böyükdür. Eyni cümlə məhz intonasıyadan asılı olaraq həm nəqli, həm sual, həm də nida cümləsi kimi tələffüz edilə bilər. Sual cümlələri intonasıya ilə bərabər, sual əvəzlilikləri və sual ədatları vasitəsilə də düzəlir. Əmr cümlələri isə əmrdən əlavə xahiş, arzu, nəsihət çarəalarına da malikdir. Bəzi nida cümlələri xitabların iştirakı ilə yaranır.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.
3. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə. Bakı, Maarif, 1976.

Ф.Айдамирова

Об обучении типы предложений цели и интонации

Резюме

Статья посвящена изучению видов предложений, выделенных по цели высказывания и интонации. Предложение выражает мысль. Одним из основных условий формирования предложения является интонация. Интонация играет важную роль в устной речи. В зависимости от интонации одно и то же предложение может быть интерпретировано как предложение, вопросительное предложение или восклицательное предложение. Вопросительные предложения, наряду с интонацией, также создаются с помощью вопросительных местоимений и вопросительных частиц. Восклицательные предложения также имеет вид запроса, пожелания и совета. Некоторые восклицательные предложения создаются при помощи обращения.

Предложения по цели высказывания и интонации являются серьезной частью синтаксиса. Для обучения видов предложения изучение данной темы очень важно. Известно, что предложение является единицей речи, выражающей законченную мысль. Предложение включает три важных элемента: а) предикативность, т.е. имеет сказуемое, грамматически оформленное; б) наличие интонации; в) наличие модальности.

По нашему мнению, к изучению предложений по цели высказывания и интонации педагог должен начать с объяснения и разъяснения. Надо довести до учащихся, что

любое предложение используется с определенной целью. Интонация есть основное средство различающее друг от друга предложения в устной речи. Автор указывает на четыре вида предложений по цели высказывания и интонации: повествовательное предложение, вопросительное предложение, повелительное предложение и восклицательное предложение. В зависимости от цели каждый пользуется этими видами предложения. При разъяснении повествовательного предложения учащимся дается информация о явлении, предмете, признаке и отмечается, что мысль в повествовательном предложении может быть в утвердительной и отрицательной формах. Повествовательное предложение самое распространенное предложение в азербайджанском языке. В статье дается множество примеров из азербайджанского языка, показываются их отличительные особенности.

Ключевые слова: вопросительное предложение, восклицательное предложение интонация, вопросительные местоимения, вопросительные частицы.

F.Aydamirova

About learning types of sentences of purpose and intonation
Summary

The article is devoted to the study of sentence types for purpose and intonation. The sentence expresses a thought. One of the main conditions for the formation of a sentence is intonation. Intonation plays an important role in oral speech. Depending on intonation, the same sentence can be interpreted as a sentence, an interrogative sentence, or an exclamation sentence. Interrogative sentences, along with intonation, are also created using interrogative pronouns and interrogative particles. Exclamation proposals also have the form of a request, wishes and advice. Some exclamation sentences are created using conversion.

One of the interesting topics of the syntax section, which is part of the grammar, is the types of sentences for purpose and intonation. Good knowledge of the subject is essential in the teaching of the sentence. It is well-known that the sentence is a speech unit that expresses an idea, and it is important that there are 3 main features for the sentence: a) grammatically formed message (predicate) b) sentence intonation c) modality. In our opinion, the teacher should begin following the explanation of the types of sentences in terms of purpose and intonation. Students should be reminded that every sentence that forms our speech is used for a specific purpose. Intonation is the main means of distinguishing sentences in verbal speech.

The teacher says there are four types of sentences in Azerbaijani language for purpose and intonation: the sentence, the sentence, the sentence, and the sentence. Everyone uses these types of sentences, depending on their purpose. In explaining the transcript, the teacher points out that the sentences contain information about a particular event, item, sign, and note that the ideas in the transcript may be either valid or denied. Transmission sentences are the most common type of sentence in our language. The article gives many examples from the Azerbaijani language, showing their distinctive features.

Key words: interrogative sentence, exclamatory sentence intonation, interrogative pronouns, interrogative particles.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İkrəm Qasımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

PƏRİXANIM ƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti
Bakı ş., S.Rüstəm 33
parikhanim@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ MƏNŞƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan dilinin leksik-semantik və qrammatik strukturunda mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəkilçilərin bəzi xüsusiyyətləri araşdırılır. Xüsusən leksik şəkilçilərin təkamül tarixinə ümumi nəzər salınaraq onların mənşə xüsusiyyətləri və digər xarakterik keyfiyyətləri diqqətə çatdırılır. Milli və alınma şəkilçilərə aid bir sıra məsələlərə toxunulur, milli şəkilçilərin bir çoxuna nümunələrlə aydınlıq gətirilir. Alınma şəkilçilər isə mənşə baxımından fars, ərəb və rus mənşəli kimi sistemləşdirilir, müvafiq olaraq onlara aid şəkilçilər təqdim edilir. Dilimizdə şəkilçilərin istər leksik və qrammatik xüsusiyyətləri, istər məsuldar və qeyri-məsuldarlığı, istərsə də işlənmə yeri baxımından mövcud olan mühüm məsələlərdən biri onların mənşəyi məsələsidir. Danılmaz faktdır ki, hər hansı bir dildə olan bütün şəkilçilərin ayrı-ayrılıqda mənşəyini müəyyənləşdirmək və onun inkişaf xəttini, təkamül prosesini müəyyənləşdirmək çox çətin, bəlkə də, mümkünsüz bir işdir. Mümkün olsa belə böyük zəhmətin nəticəsində ola bilər, lakin bəzi məqamlar bu istiqamətdəki fikirlər ehtimallarla yekunlaşar. Bu ondan irəli gəlir ki, şəkilçilərin tarixi dilimizin tarixi qədər qədimdir və onun ən qədim dövrləri ilə bağlıdır. Ona görə də dilimiz kimi, onda istifadə olunan şəkilçilərimiz də uzun bir tarixi inkişaf və təkamül yolu keçərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər öz mənşələri etibarilə çox mürəkkəb bir sistemə malikdir. İndiyə qədər şəkilçilər və onların mənşə xüsusiyyətləri ilə bağlı dilçilikdə müəyyən fikirlər söylənilmiş, elmi məqalələr və monoqrafiyalar yazılmışdır. Lakin dilimizdəki şəkilçilərin zənginliyi, gümüşmiqyaslı olması onların hər zaman aktuallığını doğurur. Müasir dilçiliyimizdə də bu məsələ çox aktualdır.

Açar sözlər: sözdüzəldici şəkilçilər, alınma şəkilçi, milli şəkilçi, tarixi inkişaf

Hər bir dilin tarixi inkişafında şəkilçilərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Şəkilçiləri ilə zəngin olan Azərbaycan dili də özünün tarixi təkamülündə bir sıra həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərə malik olmuş və indi də malikdir. Əgər qrammatik şəkilçilər qrammatik kateqoriyaları formalaşdıran qrammatik formalar kimi dilimizin sırf milli keyfiyyətlərini ehtiva edirsə, dilimizin mükəmməl qrammatik bir sistemə, özünəməxsus daxili qanunauyğunluqların mövcud olduğunu göstərsə, leksik şəkilçilər dilimizin əhatəliliyini, zənginliyini, söz yaradıcılığı imkanlarının genişliyini, tarixi dil əlaqələrini özündə cəmləşdirir. Azərbaycan dili iltisafı dillər qrupuna aid olduğuna görə, bu dillərdə müstəqil köklərə şəkilçilər artırmaqla lüğət tərkibini zənginləşdirməyin mümkünlüyü bu dildə yeni söz yaratma zamanı leksik şəkilçilərin çox böyük rolu olduğunu bütün dilçilər qeyd edir. Dilimizdə şəkilçilərin istər leksik və qrammatik xüsusiyyətləri, istər məsuldar və qeyri-məsuldarlığı, istərsə də işlənmə yeri baxımından mövcud olan mühüm məsələlərdən biri onların mənşəyi məsələsidir. Danılmaz faktdır ki, hər hansı bir dildə olan bütün şəkilçilərin ayrı-ayrılıqda mənşəyini müəyyənləşdirmək və onun inkişaf xəttini, təkamül prosesini müəyyənləşdirmək çox çətin, bəlkə də, mümkünsüz bir işdir. Mümkün olsa belə böyük zəhmətin nəticəsində ola bilər, lakin bəzi məqamlar bu istiqamətdəki fikirlər ehtimallarla yekunlaşar. Bu ondan irəli gəlir ki, şəkilçilərin tarixi dilimizin tarixi qədər qədimdir və onun ən

qədim dövrləri ilə bağlıdır. Ona görə də dilimiz kimi, onda istifadə olunan şəkilçilərimiz də uzun bir tarixi inkişaf və təkamül yolu keçərək bu günümüze gəlib çatmışdır.

Qeyd edək ki, dildəki şəkilçilər haqqında qəti fikir söyləmək və düzgün mülahizə yürütmək üçün əlimizdə ən qədim dövrlərə aid konkret dil materiallarının mövcud olması lazımdır. Lakin təsəvvüflər olsun ki, türk dillərinə məxsus olan ilk yazılı abidə hesab olunan Orxan kitabələridir. Ondan əvvəlki dövrlərə aid olan yazı nümunələri isə hələlik əlimizdə yoxdur. Mövcud abidənin isə yalnız on dörd əsirlik bir tarixə malik olduğu bizə məlumdur. Odur ki, burada tək-tək şəkilçilərin mənşəyi məsələsindən deyil, müasir ədəbi dilimizdə işlədilən şəkilçilərin, ümumiyyətlə, mənşəyindən və mənşə etibarilə müəyyən qruplaşmalarından söhbət gedə bilər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər öz mənşələri etibarilə çox mürəkkəb bir sistemə malikdir. İndiyə qədər şəkilçilər və onların mənşə xüsusiyyətləri ilə bağlı dilçilikdə müəyyən fikirlər söylənilmiş, elmi məqalələr və monoqrafiyalar yazılmışdır. Lakin dilimizdəki şəkilçilərin zənginliyi, günişmiqyaslı olması onların hər zaman aktuallığını doğurur. Müasir dilçiliyimizdə də bu məsələ çox aktualdır. Azərbaycan dilində tarixən də, bu gün də istifadə edilən leksik şəkilçilərin mənşəyinin araşdırılması, onların mənşə etibarilə qruplaşdırılması bir sıra mühüm məsələlərin düzgün həllini asanlaşdırmış olur, həmçinin hər hansı bir şəkilçinin ayrılıqda mənşəyindən bəhs etmək üçün mühüm zəmin hazırlayır, bir sıra omonim şəkilçilərin fərqləndirilməsinə, dilin tarixi inkişaf prosesinin bəzi qanunauyğunluqlarını, digər dillərlə münasibətdə qarşılıqlı əlaqələrini aydınlaşdırmağa kömək edir, dilimizin bəzi orfoqrafiya qaydalarının düzgün müəyyənəşdirilməsinə xidmət edir.

Məlumdur ki, söz yaradıcılığı prosesində, xüsusilə də morfoloji üsulla söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilərin bir qrupu dilimizə əcnəbi dillərdən daxil olmuşdur. Bu tip leksik şəkilçilərin özləri də dilçilikdə mənşəcə müəyyən növlərə bölünür. Məsələn, H.Həsənov müasir Azərbaycan dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçiləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi sistemləşdirir: “1) Azərbaycan şəkilçiləri, 2) ərəb və fars şəkilçiləri, 3) rus və Avropa mənşəli şəkilçilər” (3, s. 429). Lakin şəkilçilər özü-özlüyündə mücərrəd bir məzmun daşıyan ünsürlərdən ibarət olduğu üçün söz vahidləri kimi bir dildən başqa dilə sərbəst bir şəkildə keçə bilmir. Bu, adətən bir dildən başqa bir dilə sözlərin keçməsi zamanı mümkün olur. Deməli, dilimizə daxil olan şəkilçilər təkə deyil, müvafiq sözlərlə birlikdə, onların tərkibində dilə gətirilir. Yəni belə şəkilçilər dilimizdə daxil olduqları sözlərlə mövcuddur, onlar bəzi istisnalar olmaqla milli sözlərimizə artırıla bilmir. Bu isə ümumiyyətlə, şəkilçilərin sözlərdən ayrılıqda işlənməməsi, təklikdə müstəqil leksik vahid ola bilməməsi ilə sıx bağlı olan bir məsələdir. Hər hansı bir dildən dilimizə eyni cinsli düzəltmə sözlər daxil olduqda və bu sözlərin kökləri də dilimizdə xüsusi leksik vahidlər kimi işləndikdə, düzəltmə sözləri əmələ gətirən ünsürlər şəkilçi kimi təsbit edilir. Məsələn, dilimizə fars dilindən keçmiş, *kimyagər*, *zərgər*, *cadugər*, *hiyləgər* və s. sözlərin kökü olan *kimya*, *zər*, *cadu* və *hiylə* sözləri bir leksik vahid kimi işləndiyi üçün –gər bir şəkilçi olaraq qəbul edilmişdir. Həmçinin ərəb dilindən keçmiş *mədəniyyət*, *zəruriyyət*, *ədəbiyyət*, *ziddiyyət*, *insaniyyət*, *kəşfiyyət*, *əməliyyət*, *əminiyyət* və bu kimi sözlərin *ədəb*, *zidd*, *insan*, *kəşf*, *əməl*, *əmin* hissələri bir leksik vahid olaraq işləndiyindən –iyyət, –iyyət morfemləri şəkilçi kimi qəbul edilmişdir. Eyni fikiri rus dilindən dilimizə keçmiş *marksizm*, *lenizm*, *idealizm*, *materealizm*, *feodalizm*, *epikürizm* və s. sözlər haqqında da söyləmək mümkündür. Bu sözlərdə bir şəkilçi funksiyasını daşıyan –izm dilimizdə də eyni funksiyanı davam etdirir. M.Hüseynzadə bu barədə haqlı olaraq yazır ki: “Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq, başqa dillərdən alınmış və ya keçmiş bir sıra sözlərdən son şəkilçilər də müasir dilimizdə işlənməkdədir. Bu şəkilçiləri də dilimizin öz şəkilçiləri ilə əvəz etmək qeyri-mümkündür; çünki başqa dillərdən alınmış və ya keçmiş bu sözlər müvafiq şəkilçilərlə birlikdə alındığı və işləndiyi üçün dilimizdə həmin söz və şəkilçilərin müqabilini yaratmağa ehtiyac qalmamışdır. Məsələn: elmi, tarixi, kütləvi, nümunəvi, materialist, marksist, marksizm kimi sözlərdəki son şəkilçiləri əvəzedici başqa bir şəkilçimiz olmadıqından onlar bugünkü dilimizin öz şəkilçiləri kimi dərk edilir” (4, s. 10-11). Bəzi hallarda əcnəbi dilə məxsus olan mürəkkəb söz həmin dildən Azərbaycan dilinə keçəndən sonra belə sözlərin

birinci hissəsi dilimizdə müstəqil leksik vahid kimi işləndiyi halda, ikinci hissəsi müstəqil söz funksiyasını itirir və bir sıra sözlərin tərkibində şəkilçi kimi iştirak edərək dilimizdə şəkilçi qismində çıxış edir, istifadə edilir. Məsələn: Fars dilindən dilimizə keçmiş olan –zadə ayrılıqda bir söz kimi işlənmədiyindən, bir soyad düzəldən şəkilçi kimi formalaşmışdır (*Əlizadə, İmamzadə, Qənzadə və s.*). fars dilindən qəbul edilmiş –xanə (ev) sözü ayrılıqda bir söz kimi işlənmədiyindən hətta dilimizin ahəng qanununa uyğun olaraq, -xana formasında (*mehmanxana, yataqxana, çayxana, toyxana və s.*) bir şəkilçi kimi sabitləşmişdi. Bu proses söz yaradıcılığı prosesinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Belə ki, “Öz tarixi etibarilə morfoloji yola yeni sözlərin yaranması sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir mərhələsini təşkil etmişdir. Dilimizin qədim dövrlərində uzun zaman sadə sözlərdən mürəkkəb sözlər düzəlməsi prosesi mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Sonralar mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün şəkilçiyə çevrilməsi yolu ilə morfoloji proses meydana gəlmişdir” (2, s. 137). Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinə üç dildən: ərəb, fars, rus, xüsusən də fars dilindən daxil olan mürəkkəb sözlərin bir hissəsi müəyyən zamandan sonra dilimizdə öz əsl leksik mənasından uzaqlaşaraq şəkilçiləşmişdir. Buna görə də dilimizə daxil olandan sonra şəkilçiləşən şəkilçilərin bir sıra ümumi cəhətləri xüsusi diqqət çəkir. Əvvələ, hər üç dildən dilimizə ancaq adlardan ad düzəldən şəkilçilər keçmişdir ki, bunun səbəbi başqa dillərdən dilimizə fellərin keçə bilməməsilə izah olunur. İkincisi başqa dillərdən gələn şəkilçilərin semantik dairəsi dilimizin şəkilçilərinə nisbətən məhdud olur. Məsələn: Dilimizin –lıq, -liq, -luq, -lük, -çı, -çi, -çu, -çü, -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malik adlar əmələ gətirdiyi halda, ərəb dilindən keçən –iyyat; fars dilindən keçən –keş, -zadə -xana –şünas, rus dilindən keçən –izm, -ist, -ov, -yev şəkilçiləri ancaq bir mənə xüsusiyyətinə malik adların düzəlməsinə xidmət edir. Üçüncüsü bu şəkilçilərin məsuldarlığı ümumiyyətlə dilimizə məxsus şəkilçilərə nisbətən daha məhdud olur və əsasən gəldiyi dilin sözlərilə işlənir. Bununla belə həmin şəkilçilər dilimizdə öz inkişafı üçün daha münasib izlərini tapdıqda dilimizin sözlərinə də əlavə edilmək haqqını qazanır və məsuldar şəkilçilər sırasına keçir. Məsələn, fars dilindən keçən –zadə, rus dilindən keçən –ov, -yev şəkilçiləri bu tipli şəkilçilərdəndir. Bundan əlavə *qayğıkeş, türkizm* sözləri fars və rus dillərindən gəlmiş şəkilçilərlə düzəlmişsə də, onların kökü olan *qayğı və türk* sözləri xalis Azərbaycan sözlərindən ibarətdir. Söz yaradıcılığı prosesinə aid şəkilçilərin bir qismi dildə əvvəlcədən mövcud olan ayrı-ayrı şəkilçilərin birləşərək artıb bir mənə funksiyası daşıyan şəkilçi yerinə keçməsilə əmələ gəlmişdir. Belə şəkilçilər öz tərkibi etibarilə mürəkkəb olsa da, semantika nöqtəyi nəzərindən ancaq bir yeni məfhumun əmələ gəlməsinə xidmət etdiyi üçün tərkib hissələrinə ayrılı bilmir. Məsələn: şappıltı, gurultu, *sağıcı, tappıltı, şaqqılda (maq), şırıldamaq* kimi sözlərdəki –ıçı, -ıltı və -ılda şəkilçiləri etimologiyası etibarilə mürəkkəb oduğu halda tərkib hissələrinə ayırmaq qeyri mümkündür. Dilimizdə feildə ad düzəldən –ıçı, -ici, -ucu, -ücü (*sağıcı, seçici, qurucu, sürücü*) şəkilçisi iki şəkilçinin – fellərdən ad düzəldən –ı, -i, -u, -ü və adlardan ad düzəldən –çı, -çi, -çu, -çü şəkilçilərinin birləşməsindən törəmişdir. Bunlardan birincisi dilimizdə öz məsuldarlığını itirərək bəzi sözlərdə qaldığı halda (məsələn: *yazı, ölçü, çəki və s.*) bir çox sözlərdə yeni söz əmələ gətirmək xüsusiyyətini (məsələn: *sağ-ı, seç-i, göz-ü, üz-ü və s.*) itirmişdi. Ona görə də bu şəkilçi özündən sonra gələn –çı, -çi, -çu, çü şəkilçisi ilə birləşərək –ıçı, -ici, -ucu, -ücü şəkilçisini əmələ gətirir. Bir tərəfdən yeni yaranan şəkilçinin semantik xüsusiyyəti təsiri altında, digər tərəfdən iki sait arasında qaldığı üçün *ç* səsi *c* səsinə keçmişdir. Halbuki –ı, -i, -u, -ü şəkilçisi öz semantik funksiyasını saxlamış olan sözlərdə belə bir dəyişiklik baş vermir (məsələn: *yazıçı*). Müasir ədəbi dilimizdə fel köklərindən ad əmələ gətirən –anaq, -ənək şəkilçisi yenə də öz etimologiyası etibarilə mürəkkəb bir şəkilçidir. Həmin şəkilçini –an, -aq, -ən, ək kimi tərkib hissələrinə ayırdıqda, fonetik tərkibindən ilk baxışda belə güman etmək olar ki, -an, -ən feli sifət şəkilçisindən ibarətdir. Deməli, -anaq, -ənək feli sifətlərə isim düzəldən –aq, -ək şəkilçisinin əlavəsilə düzəlmişdir. Əslində isə bu şəkilçilərlə düzələn adlarla feli sifətlər arasında bu gün elə bir möhkəm məntiqi əlaqə qalmamışdır. Məsələn: boğan-boğanaq, biçən-biçənək, dəyən-dəyənək kimi sözləri müqayisə edərkən bunun şahidi oluruq. Ona görə də -

anaq, -ənək şəkilçisinin tərkibində olan -an, -ən ünsürünün etimologiyasını başqa şəkilçidə ax-tarmaq lazım gəlir. Dilimizin özünəməxsusluğu -anaq, -ənək şəkilçilərinin tərkibində iştirak edən -an, -ən ünsürünün felin növ kateqoriyasının şəkilçisindən əmələ gəlmiş hökmünü çıxar-maq üçün əsas verir. Belə ki, felin növləri felin qrammatik kateqoriyaları üçün əsas təşkil etdiyi kimi, bu və ya digər adların törəməsində də əsas ola bilər. Məsələn, *bildiriş*, *görünüş*, *deyiliş*, isimlərinin əsasını *bildir(mək)*-icbari növ, *görün(mək)*- qayıdış növ, *deyil(mək)*-məchul növ təşkil etmişdir. Bunun kimi -anaq, -ənək şəkilçisi də -ın, -in, -un, -ün şəkilçisi ilə düzələn felin qayıdış və ya məchul növü üzərinə -aq, -ək şəkilçisi artırıldıqda, onun təsirlə növ şəkilçilərinin -an, -ən ünsürlərinə çevrilməsi yolu ilə düzəlmişdir. Başqırd dilində qayıdış və məchul növlərinin bi-zim dilimizdəki -ın, -in, -un, -ün şəkilçisi variantlarına müqabil -ın, -on, -en, -ön şəkilçisi vari-antlarının olması bunu daha yaxşı sübut edir. Müasir ədəbi dilimizin söz yaradıcılığı prosesində işlənən şəkilçilərin bir qismi də eyni şəkilçinin ikiyə ayrılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu ha-disə əsasən Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşdığı bir dövrdə söz tərkibində iştirak edən stabilləşmə ilə əlaqədar olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı güman etmək olar ki, -lıq, -lik, -luk, -lük şəkilçisi -lak, -lək şəkilçisinin fonetik variantı olmuşdur. Məlumdur ki, türk sistemli dillərdə köklərindən feil əmlə gətirmək üçün bir qayda olaraq -lə, -lə şəkilçiləri işlənir. Sonra bu şəkilçilərə -q, -k, -əl və edildikdə fellər yenidən ismə çevrilir. Məsələn: *iş-lə*, *işlə-k*, *qış-la*, *qış-la-q* məntiqə də isimdən felin düzəldilməsi prosesi isimdən isim düzəltmə prosesindən daha qədim olmalıdır. Odur ki, *işlə*, *qışla* formalı sözlərin, yeni isimdən fellərin yaranması *işlək*, *qış-laq* sözlərinin yaranması hadisəsindən əvvəl olmuş və onun əsasını təşkil etmişdir. Buna oxşar digər şəkilçi qrupu dilimizdə -aq, -ək, -öq, -ıq -ik, -uq, -ük şəkilçilərinə ibarətdir. Burada da eynilə açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi hadisəsi baş vermiş və nəticədə həm -aq, -ək, -q, -k, həm də -ıq -ik, -uq, -ük, -q, -k kimi müxtəlif şəkilçilər törəyir. Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin bir qismi də dildə mövcud olan şəkilçilərin samitinin düşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu hadisə əsas etibarilə bu və ya digər şəkilçili (düzəltmə) sözlərin ya atributivləşmə və ya substantivləşmə prosesi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Dilimizdə qrammatik-leksik şəkilçili sözlərin substantivləşməsi nəticəsində şəkilçinin leksik qrammatik şəkilçi yerinə keçməsi və ən nəhayət, bu hadisənin qüvvətlənməsi ilə yeni şəkilçinin törəməsinə misal olaraq -maq, -mək və -ma, -mə şəkilçilərini göstərmək olar. Məlumdur ki, məsdər türk sistemli dillər-də öz xüsusiyyətinə görə flektiv dillərə (*məsələn, rus dilinə*) nisbətən ismə yaxınlaşmaqda olan bir kateqoriyadır. Məsdər ismin bir sıra əlamətlərini qəbul edərək, nəinki substantivləşir, hətta isim mövqeyində çıxış edir və hərəkət bildirən isimlər sırasına daxil olur. Məsdərin bu xüsusi-yəti bəzən bu və ya digər fellərdə onun şəkilçisinin sabitləşərək tamamilə isimləşməsinə səbəb olur (məsələn, *barmaq*, *çaxmaq* və s.). Lakin bu xüsusi hallarla bərabər, ümumiyyətlə, məsdərin ismə doğru inkişafı və qüvvəti şəkildə substantivləşməsi bu kateqoriyadan şəkilçisinin q samiti düşməklə yeni bir kateqoriyanın - feildən törəmə isim kateqoriyasının əmələ gəlməsinə səbəb olur (*məsələn, süzmək- süzmə, qovurmaq- qovurma* və s.). Beləliklə, -maq, -mək məsdər şəkilçisində -ma, -mə feildən isim düzələn şəkilçi törəyir. Bu şəkilçi ilə əmələ gələn sözləri uzun za-man məsdər kateqoriyasına daxil etmişlər və xəfif və ya təxfifi məsdər adlandırmışlar. Bu o de-məkdir ki, -ma, -mə ilə düzələn sözləri yenə də fel hesab etmişlər. Halbuki bu şəkilçilərlə düzə-lən sözlər felə xas olan təsirli-təsirsizlik, növ və təsdiq-inkarlıq kateqoriyalarını - bir sözlə fellik xüsusiyyətini itirərək feildən törəmiş isimlər kateqoriyasına daxil olur və onların xüsusiyyətləri-ni özündə əks etdirir. Məktəb qrammatikalarında vurğunun yerini dəyişməklə inkar fellər ismə çevrilir (*məsələn sü'z-mə -süzmə'*) kimi qeyd verməklə inkar şəkilçisi -ma, -mə feildən isim əmələ gətirən -ma, -mə şəkilçisi ilə qarşılaşdırılır. Halbuki bu iki şəkilçi arasında fonetik oxşar-lıqdan başqa heç bir ümumi cəhət yoxdur. Feildən isim əmələ gətirən -ma, -mə şəkilçisi məsdər şəkilçisindən törəndiyi halda, felin inkar kateqoriyasını əmələ gətirən şəkilçinin mənbəyi tama-milə başqa olub, o özünə məxsus bir inkişaf yolunu keçirmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində alınma leksik şəkilçilərin rolu danılmazdır. Bu şəkilçilər dilimizə daxil olan sözlərə qoşularaq yeni söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edirlər. Dilimizdə mövcud olan alınma leksik şəkilçilər dilimizin və şəkilçilərimizin tarixi inkişafına uyğun olaraq onları mənşə etibarı ilə şərti olaraq: fars mənşəli, ərəb mənşəli, rus və rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli, yəni Avropa dillərinə aid olan şəkilçilər kimi qruplaşdırırıq. Məsələn: fars mənşəli: *-şünas, -baz, -gər, -xor, -keş, -kar, -dar, -xana, -zadə, -stan, -dan, -pərəst, -xah, -zar, -gir, -an, -ran* və s. şəkilçilər aiddir. Ərəb mənşəli: *-iyyat, -iyyət, -at, -i, -vi, -əcər, mə-* və s. kimi şəkilçilər, rus mənşəli: *-er, -yor, -arius, -ant, -ist, -ov, -yev, -nik, -atik, -poli, -re* və şəkilçilər daxildir.

Nəhayət, deyilənlərə yekun vuraraq aşağıdakı qənaət və fikirlərimizi təqdim edirik: 1. Azərbaycan dili şəkilçiləri çox olan dillər qrupuna daxildir. Bu dildə morfoloji üsulla söz yaradıcılığı geniş əhatəyə malikdir. 2. Dilimizin şəkilçiləri onun tarixi qədər qədimdir və onlar da dilimiz üçün sözlər qədər dəyərlidir. 3. Azərbaycan dilində mövcud olan şəkilçilər dilin tarixi inkişafı zamanı müəyyən problemlərlə üzləşsə də, bir sıra təsirlərə məruz qalsa da, öz milliliyini, tarixliyini və qədimliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. 4. Xalqların bir-biri ilə tarixən qurduğu siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni əlaqələr, qonşuluq münasibətlərinə uyğun olaraq söz alıb və vermə prosesi zamanı dilə daxil olan sözlərlə birlikdə alınma şəkilçilər daxil olsa da, dilimizdə milli şəkilçilər üstünlük təşkil edir. Bu mənada, hər bir dilin şəkilçiləri mənşə baxımdan milli və alınma adı ilə iki qismə ayrılır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960, 203 s.
2. Cəfərov S. Müasir. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfolojiya. Bakı, 2007, 280 s.

П.Алиева

Историческое развитие и особенности деривативный суффиксов в азербайджанском языке

Резюме

В статье исследуются некоторые особенности суффиксов, имеющие важное значение в лексико-семантической и грамматической структуре азербайджанского языка. В частности, учитывая историю эволюции лексических суффиксов, обращаем внимание на особенности их происхождения и другие характерные качества. Затрагиваются ряд вопросов, связанных с национальными и получение суффиксы, национальный суффиксы, из них проясняются примерами. А получение суффиксы систематизируются с точки зрения происхождения как персидского, арабского и русского происхождения, соответственно к ним предъявляются суффиксы. Один из важных вопросов суффиксов, существующих в нашем языке как их лексические и грамматические особенности, продуктивность или непродуктивность и с точки зрения их использования. Неопровержим тот факт, что определение этимологии всех суффиксов в любом языке и их линию развития, процесс развития очень сложный, иногда невозможный процесс. Это исходит из того, что история суффиксов очень древняя и связана с древним периодом. Поэтому они, как и наш язык, пройдя длинный путь развития дошли до нас. Суффиксы, участвующие в словообразовании современного азербайджанского литературного языка,

обладают очень сложной системой. До сих пор в языкознании относительно суффиксов и их этимологических особенностей высказаны были определенные идеи, написаны научные статьи и монографии. Однако многообразие и богатство суффиксов в языке оправдывает их актуальность на сегодняшний день. И в современном нашем языкознании данная тема актуальна. Исторически в азербайджанском языке и по сей день изучение этимологии лексических суффиксов, группировка их по этимологическим данным упрощает некоторые вопросы. А также, создает почву для определения этимологии того или иного суффикса, различения целого ряда суффиксов, закономерностей некоторых процессов развития языка, помогает упрочнению связей с другими языками, служит правильному определению некоторых орфографических правил в языке.

Ключевые слова: деривативный суффиксы, получение суффиксы, национальный суффиксы, история развития.

Parixanim Aliyeva

Historical development and origin features of derivative suffixes in azerbaijan language Summary

The article explores some features of suffixes that are important in the lexical-semantic and grammatical structure of the Azerbaijani language. In particular, given the history of the evolution of lexical suffixes, we draw attention to the features of their origin and other characteristic qualities. A number of issues related to national and obtaining suffixes, national suffixes are raised, of which are clarified by examples. And obtaining suffixes is systematized from the point of view of origin as Persian, Arabic and Russian origin, respectively, suffixes are presented to them. One of the most important issues in our language, both in terms of lexical and grammatical features, both responsible and irresponsible, is the issue of their origin. It is a puzzling fact that it is very difficult, perhaps impossible, to determine the origin of all the artists in any language and to determine the course of their development and evolution. This may be the result of a great deal of effort, but some points are likely to come to an end. It follows that the historians of the artists are as old as the history of our language and are associated with the earliest times. Therefore, our language, as well as the painters used in it, have come to our day through a long historical development and evolution. Artists, who are involved in word-formation in modern Azerbaijani literary language, have a very complex system of their origins. So far, certain linguistic ideas and scientific articles and monographs have been written in linguistics regarding the artists and their origin. However, the richness and size of the artists in our language make them always relevant. This issue is also relevant in our modern linguistics. The study of the origins of lexical figurines, both historically and still used in Azerbaijani, facilitates the proper solution of a number of important issues, and also provides an important foundation for the discussion of the origins of any figure, the differentiation of a number of survivors, helps to clarify some regularities of the development process, their interrelations with other languages, and help to correctly identify some orthographic rules of our language.

Key words: derivative suffixes, borrowed suffixes, national suffixes, historical development

. Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İkrəm Qasımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NOVRUZ BƏKİROV
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26
e-mail: bekirov.novruz@mail.ru

MOLLA CÜMƏNİN "SİMOVAR" RƏDİFLİ QEYRİ-MƏTBU MÜXƏMMƏSİ

Xülasə

Molla Cümənin yeni aşkar etdiyimiz altı bənddən ibarət heca vəznində yazılmış "Simovar" rədifli müxəmməsi XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində xalqımızın məişətinə daxil olmağa başlamış samovarin vəsfindən ibarətdir. Şairin bu əsəri həmin dövrdə Mir Möhsün Nəvvab, Seyid Mirəhməd Niyazi, Qarabağlı Mirzə Əhməd Sabir və başqalarının eyni məzmunlu əsərləri ilə səsləşməkdədir.

Molla Cümənin dildən-dilə şifahi şəkildə ötürüldüyünə görə bəzi təhriflərə, vəzn pozuntularına məruz qalmış həmin müxəmməsi dilinin sadəliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Samovardan və onun ətrafında təşkil edilən məclislərdən danışdığı bu şeirində müəllif xalqın süfrə mədəniyyətini inkişaf etdirən, samovar ətrafında birləşdirən, insanlar arasında yaxınlıq, mehribanlıq yaradan çay məclislərini təbliğ edir.

Açar sözlər: Molla Cümə, samovar, müxəmməs, şeir, Rusiya, Azərbaycan.

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli sənətkar Molla Cümənin ədəbi irsinin bir hissəsi hələ də nəşr edilməyib, əlyazmalarında və ya ayrı-ayrı insanların yaddaşında qalmaqdadır. Şairin həmyerlisi, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru İlham Əliyevdən əldə etdiyimiz "Simovar" rədifli şeiri yaddaşlarda yaşamış, dildən-dilə ötürülərək günümüzə çatmışdı. Əsər altı bənddən ibarət müxəmməs şəklində yazılıb. Qeyd edək ki, klassik poeziyadakı müxəmməslərdən fərqli olaraq bu şeir əruz şəklində deyil, heca şəklində yazılıbdır. Müxəmməs mövzusunun şairin yaşadığı dövrdə xalqımızın məişətində özünə məxsus yer tutmağa başlayan samovarin, onunla bağlı düzənlənən məclislərin, çay dəstgahının tərifinə həsr edilmişdir. Molla Cümənin şeiri bu mövzuda yazılmış yeganə şeir deyildir. Poeziyamızın bir sıra nümayəndələri həmin mövzuya əsərlər həsr etmişlər. Molla Cümənin "Simovar" rədifli müxəmməsi dilinin sadəliyi, axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir.

Şairin yeni əldə edilmiş qeyri-mətbu "Simovar" rədifli altı bəndlik müxəmməsi XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində həmin mövzuda şeirlər yazmış Seyid Mirəhməd Niyazi, Mir Möhsün Nəvvab, Cəlil Məmmədquluzadə, Qarabağlı Mirzə Əhməd Sabir və başqalarının əsərləri ilə səsləşməkdədir. Həmin dövrdə Azərbaycan xalqının məişətində yeni meydana çıxan samovarin tərifinə həsr edilmiş şeirlərində, samovarin ətrafında təşkil edilən məclislər, çay dəstgahları təsvir edilirdi. Molla Cümə də haqqında danışdığımız şeirində xalqın süfrə mədəniyyətini inkişaf etdirən, onu samovarin ətrafında birləşdirən, cəmiyyət üzvləri arasında yaxınlıq, mehribanlıq yaradan çay dəstgahını təbliğ edir.

Məlum olduğu kimi, *samovar - çay dəmləmək və dəmləli çayın rənginin açılması üçün lazım olan isti suyun qaynadılmasında istifadə edilən və içərsində kömür yanan ocağı olan xüsusi formalı qabdır*. XVIII əsrin sonlarında Çar Rusiyası ərazisində ilk samovarlar peyda olmağa başladı. Samovar haqqında ilk məlumatlar 1745-ci ilə təsadüf edir. Təxminən 1766-cı ildə ilk samovar hazırlayan zavod Moskvada meydana gəldi. Lakin bu istiqamətdə inqilabı Tula şəhəri etdi. 1778-ci ildə Lisitsin qardaşları samovar istehsal etməyə başladılar.

Bir çox xalqların mədəniyyətində çay süfrəsi məclisi yer almaqdadır. Bu çay süfrələrinin əsas bəzəyi isə samovarlardır. Azərbaycanlılar üçün Samovar çayının yeri bambaşqadır. Hər hansı bir elektrik qurğusunda dəmlənən çay samovarda dəmlənən çayın yerini verə bilməz. İlk vaxtlar samovarlar çəkisinə görə, qiymətləndirilirdi və çox baha başa gəlirdi. Odur ki, samovar yalnız imkanlı adamların əldə edə biləcəyi bir əşya idi. Samovarlar qırmızı və yaşıl misdən və ya gümüşü nikeldən hazırlanırdı. Daha sonralar isə bir az ucuz başa gələn sarı misdən də samovarlar hazırlanmağa başlandı.

Samovarın Rusiyada məişətə kütləvi surətdə daxil olmağa başladığı vaxt Azərbaycan bu ölkənin təsiri altında olduğundan həmin hadisələrdən kənarda qala bilməzdi. Azərbaycanda da samovarlar peyda olmağa başladı. İlk vaxtlar bu bahalı məişət əşyasına ancaq varlı adamlar sahib ola bilərdilər. İlk zamanlar ancaq varlılar tərəfindən əldə edilən samovar ətrafında böyük maraqla çay dəstgahları qurulardı. Həmin çay dəsgahlarında qənd, mürəbbələr, kofe və müxtəlif şirniyyatlar olardı. İlk vaxtlar hər kəsə nəsib olmayan bu yeni məişət əşyasına və onun ətrafındakı çay dəsgahlarına, şairlər, ədiblər müxtəlif şeirlər qoşmağa başladılar [1].

Belə ədiblərimizdən biri də Mir Möhsün Nəvvab olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli şair, rəssam, musiqişünas Mir Möhsün Hacı Mir Əhməd oğlu Nəvvab Ağamirzadənin (1833-1919) Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafında özünəməxsus rolu olmuşdur [2. s.192].

Şair həmin dövrdə məişətimizə daxil olan samovara da münasibətini bildirmişdir. Onun “Samovarın tərif” adlı 9 bəndlik müxəmməsi əsərləri araşdıranda mövzu baxımından seçilir. Nəvvab bu şeirində yeni məişət əşyasını dövrün bir sıra şairləri kimi, boy-buxunlu, qədd-qamətli bir gözələ bənzədir, onu məclislərin bəzəyi, insanların sevinc mənbəyi adlandırır. Şeirdən görünür ki, həmin dövrdə imkanlı ailələrdə məclislər, mərasimlər samovarsız keçirilməmiş. Müəllif bəndlərdən birində zövqlə çay dəmləməyin qaydasını da təsvir edir. Şair stəkanı məhrəbə ilə təmizləyib nəlbəkiyə, sonra hər ikisini padnosa qoyub süfrədə əyləşənlərə təqdim etmə qaydasından danışır. Şeir bütövlükdə xalqımızın nisbətən geniş kütləsinin məişətində yeni meydana çıxmış çay dəsgahının, şay içmə mədəniyyətinin təsvirinə həsr olunubdur. Bu müxəmməsdə diqqəti daha çox cəlb edən qaynamaqda olan samovarın çıxardığı səsin, “nəğməyi-dastan”ın muğamın ayrı-ayrı guşələrinə bənzədilməsidir [3. s.282-289, 382].

Görkəmli ədəbiyyatşünas, folklorumuzun və klassik irsimizin toplayıcısı Salman Mümtazın ilk dəfə 1927-1928-ci illərdə nəşr edilmiş “El şairləri” kitabına çaya, çay dəstgahına həsr edilmiş bir sıra şeirlər, o cümlədən Qarabağlı Mirzə Əhməd Sabirin səkkiz bəndlik “Simovar” rədifli müxəmməsi daxil edilmişdir. [4.s.338-339].

Həmin kitabın ikinci cildinə yazdığı ön sözdə Hənəfi Zeynallı bu mövzuda yazılan şeirlərə münasibətini bildirmişdir. C.Məmmədquluzadə 1889-cu ildə yazdığı “Çay dəsgahı” əsərindən XIX əsrin sonlarında samovarla çay məclislərinin xalqımızın həyatında özünə möhkəm yer tutduğunu görürük [5. 664 s.]

Aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Molla Cümənin bu yaxınlarda əldə etdiyimiz, indiyədək heç bir əsərlər toplusuna düşməyən “Simovar” rədifli şeiri bir sıra cəhətlərilə, dilinin sadəliyinə, axıcılığına görə diqqəti cəlb edir.

Molla Cümənin indiyədək bizə naməlum qalmış qeyri-mətbu irsini axtararkən bu şeiri şairin pərəstişkarı, həmyerlisi, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, İlham Vərgüllah oğlu Əliyevdən əldə etmişik.

Şairin bir sıra digər əsərləri kimi bu şeiri də əlyazma şəklində qeydə alınmamış, əhali arasında şifahi olaraq dildən-dilə ötürülərək günümüzə gəlib çatmışdır. Qeyd edək ki, vaxtilə qələmə alınmadığından, dildən-dilə ötürüldüyündən bu şeirdə bəzi təhriflərin, vəzn pozuntusu olduğunu görürük. Şeir samovarin tərifindən ibarət üç misralıq girşlə başlanır.

*Şövqünə, şöhrətinə aşıqi-zarəm, simovar,
Keyfinə, ləzzətinə aşıqi-yarəm, simovar,
Belə haqqında sənin mən intizarəm, simovar.*

Molla Cümə samovara qoşduğu müxəmməsinin birinci bəndində samovarin o dövrdə xüsusilə imkanlı adamlara, ağalara məxsus olduğunu göstərir. Samovarı qaynadan adamın isə ağalar qarşısında xüsusilə hörmətli bir adam olduğunu göstərir. Dövrün bir sıra şairləri kimi Molla Cümə də samovarı boylu-buxunlu, qədd-qamətli gözələ bənzədir. O, samovarı məclislərin bəzəyi adlandırır, göstərir ki, hörmət naminə qonağa ancaq samovarda çay dəmlənirdi. Müəllif bir bənddə samovarin məclisdə ağanın gözü önündə qoyulduğunu, qonqalar qarşısında ağa üçün fəxr mənbəyi olduğunu nəzərə çatdırır:

*Od salan kimdir görək bir səni çəksin qabağa,
Boyuna, şəklinə doyunca baxsın bu ağa,
Nə qədər xonça gərək, sənmi gərəksən qonağa,
Səni qoymaz alalar, evdəki qoymaz irağa,
Bir saat olmayasan, olar pərişan simovar.*

Növbəti bənddə Molla Cümə samovarı məclisin yaraşığı, insanların sevincinin səbəbi kimi vəsf edir. Əgər məclisdə samovar yoxsa onu mütləq tapıb gətirmək lazım olacağını bildirir, bununla da el arasında samovara olan hörməti göstərir. Müəllif şeirdə samovarı incə bir əşya kimi qorumağın vacibliyinə işarə edir, onu həтта şüşəyə bənzədir. O, burada çay dəmləməyin də qaydasını təsvir edir və bu işin çox zərif və işbilən adama həvalə edilməsinin zəruriliyindən danışır:

*Səni eldən gətirib məclisi pərvaz edərəm,
Saxlaram ayna kimi, yaxşıca əldə güdəərəm,
Rəngin işıqlıdır, bilməyəne öyrədəərəm,
Ortada qaynamasan, könlü yaralı gedərəm,
Çox nəcib, çox da zərif çayçı tutaram, simovar.*

Molla Cümə samovarı düşmən çəpəri belə adlandırmaqdan çəkinmir. Müəllif bu fikrini belə əsaslandırır ki, əgər samovar varsa, ona tamaşa etmək eşqinə düşən dost-tanış da olacaq, dəvət edən kimi on-on beş nəfər gələcək. Düşmənlər isə baxıb sahibin nə qədər arxalı olduğunu görəcəklər. O zaman, XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində samovarin çox qiymətli əşya olduğundan çalışdılar ki, onu kimsəyə verməsinlər:

*Səni meydanda görən deyər ki, düşmən çəpəri,
Yaxşı dost-aşnam ola, çağıraram on beş nəfəri,
Yaxşıca şirri otaq qızdıram axşam-səhəri,
Kimsə səndən inciməz olmasa evdə şəkərin,
Baqqala mən gedərəm, şirni alaram, simovar.*

Bəndlərdən birində şair göstərir ki, samovar əhalinin elə sevimli əşyasına çevrilmişdir ki, qiyməti nə qədər baha olsa da imkanlı şəxslər bu əşyanı almaqdan çəkinmirlər. Bu bənddən göründüyü kimi, samovarı ancaq varlılar ala bilərdi. Şair imkansız adamların da arvad sözüə baxıb əvvəlcə samovarı nisyə almaları, sonra da pulunu ödəyə bilmədiyindən şikayətləndikləri nə işarə edir:

*Səni milyonu olan alsın aparsın özünə,
Pul-para, qızıl-gümüş çox da görünməz gözüə.
Çoxları pulsuz alır, baxırlar arvad sözüə,
Başlayır dişləməyə, salır cəhənnəm közüə,
Yandırır yaxıb tökər, eli müdərən, simovar.*

Şair bir bənddə münasib hava şəraitində, daha çox yaz-yay fəsillərində samovarı bağa çıxarıb qaynatmağın, insanların çay süfrəsi ətrafına yığılaraq şirin söhbət etmələrinin xüsusi gözəlliyini təsvir edir:

*Şahnişinlər bəzənib səni çəkirlər otağa,
Növbəhar olan kimi aləm aparırdı bağa,
Potunuz əldə gəzər, paylanar o sola-sağa,
Cümləyə təklif olar, kimsəyə olmaz qadağa,
Tutar idim gümüşə, olsaydı param, simovar.*

Son bənddə şair xalqımızın məişətində özünə yer tutmuş samovarda çay dəmləməyin qaydasını göstərir:

*Sənə kim qulluq edir, özün kimi nazlı çinan,
Boyu uzun, əlləri ağ, zülfü Yusifi-Kənan,
Bacarıq, mərifəti, zehni də yerində olan,
Bir para ayaqçılar dolandırar yaxşı-yaman.
Daşdırıb gah dağıdar, onda yanaram, simovar.*

Ədəbiyyat:

1. <http://deyerler.org/uploads/posts/2016-01954522637-jpg>.
2. Mustafayeva Nailə. XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı. Bakı: "Elm və təhsil", 2017, 192 s.
3. Nəvvab Mir Möhsün. Divan/ redaktoru Vasif Quliyev. Bakı, "Şuşa" nəşriyyatı, 1999. 382 s.
4. Zeynallı H. Bir neçə söz/ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı (El şairləri). Nəşrə hazırlayanlar: Cənnət Nağıyeva, Tahirə Nurəliyeva. Bakı: "Nurlan", 2005. 282-289 s.
5. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild-Tərtib edəni və izahların müəllifi: İsa Həbibbəyli. Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004, 664 s.

Н.Бекиров

Неизданный мухаммас моллы джумы
с редифом «симовар»
Резюме

Часть литературного наследия выдающегося поэта Моллы Джумы, жившего во второй половине XIX - начале XX веков все еще не издана и находится в виде рукописи или же хранится в памяти людей. Его мухаммас с редифом «Симовар», полученный от его земляка, доктора физико-математических наук, писателя Ильхама Алиева, передавался из уст в уста и дошел до наших дней. Произведение состоит из шести пятистиший. Отметим, что в отличие от мухаммасов в классической поэзии, это стихотворение написано в силлабическом размере, а не в стихотворном размере аруз. Поэт посвятил свои стихи хвале церемонии чаепития и самовару, который начал занимать особое место в быту нашего народа, в период, когда жил поэт. Стихотворение Моллы Джумы не является единственным стихотворением в азербайджанской поэзии, посвященным этой теме. Ряд представителей нашей литературы посвятили множество произведений этой теме. Мухаммас с редифом «Симовар» Моллы Джумы привлекает читателей простотой языка и своей плавностью.

Ключевые слова: Молла Джума, самовар, мухаммас, стихотворение, Россия, Азербайджан.

N.Bakirov

Unpublished muhammas with the redif
“simovar” of molla juma
Summary

Part of the literary heritage of the outstanding poet Molla Juma, who lived in the second half of the 19th and early 20th centuries is still unpublished and is in the form of a manuscript and is preserved in people's memory. His mukhammas with redif “Simovar”, received from his countryman, doctor of physical and mathematical sciences, writer Ilham Aliyev, passed from mouth to mouth and survived to this day.

The work consists of six pentastiches. It should be emphasized that in contrast to the mukhammas in classical poetry, this poem is written in syllabic size, and not in the poetic size of aruz. The poet inscribed his poems to the praising of tea drinking ceremony and samovar, which began to take particular place in the life of our people, at a time when the poet lived. The Molla Juma's is not the only poem in Azerbaijan poetry inscribed to this topic. A number of representatives of our literature have inscribed many works to this topic. Molla Juma's mukhammas with radif “Simovar” attracts its reader with its tenuity of writing and its smoothness.

Keywords: Molla Juma, samovar, mukhammas, poem, Russia, Azerbaijan.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Pəşə Kərimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SVETLANA MƏMMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 115
svetlanamamadova@mail.ru

ПЕРЕВОДЫ НА РУССКИЙ ЯЗЫК СТАТИЙ ОБ АШЫГЕ АЛЕСКЕРЕ

Резюме

В конце XIX - начале XX веков ашугская литература в Азербайджане началась с чуда Ашугского Аласгара, новой жизни этого слова. Фраза «любовь к истине» была восстановлена папой Аласгариным.

Отец Аласгари, Аламеда, родился в 1821 году в деревне Аккилсе Гейчанского района. Он был 14-летним богатым рабом, который не мог заплатить за жертву деда. Аласгар был смотрителем в Курбанском дворе в течение 4 лет. Хотя Аласгар влюблен в дочь Кербелы, Стахабану, этой любви не бывает.

На протяжении многих лет Аласгар переживал боль неразделенной любви, много лет не может забыть свою первую любовь и борется с испытаниями и невзгодами. Великий художник того времени Ашуг Али меняет свою будущую судьбу. Аласгар, известный своим красноречивым талантом, острой заботой, индивидуальностью и благородством, дает Ашигу Али пять лет на то, чтобы раскрыть секреты музыкального мира, открыть двери мистерий и достичь мастер-этажа.

Ключевые слова: народы мира, история культуры, открытая поэзия, значимость, поэтическое наследие.

Филологической наукой нашей республики проведена большая и) ценная работа по изучению и обобщению художественных переводов. Азербайджанское переводческое искусство, имеющее таких выдающихся представителей, как А.Бакиханов, Ф.Кочарли, А.Сиххат, Р.Эфендиев, А.Шаик, Дж.Джабарлы, С.Вургун, Р.Рза и других, в настоящее время располагает целой школой мастеров художественного перевода, критических работ по художественным переводам. В этом отношении заслуживают внимания работы Г.Бабаева, Ф.Велихановой, Б.Набиева, Г.Оруджева, В.Портнова, С.Турабова и других.

Одним из переводчиков ашыгской поэзии является Владимир Кафаров, который более 40-лет занимался переводом стихотворений ашыгов, издав за этот период на русском языке более десяти сборников ашыгских стихов, а также написав о них десятки статей. Ему и посвящена исследовательская работа “Владимир Кафаров - переводчик ашыгской поэзии”. Сразу скажем, что В.Кафаров выдающийся мастер поэтического перевода, который вложил огромный труд по воссозданию средствами русского языка всей совокупности содержания и формы переводимого, его национального и индивидуального своеобразия (2,3 səh)

Уделяя пристальное внимание творческому наследию того или иного ашыга, Кафаров изучает и его поэтическое окружение, прослеживая династическую или наставническую связь между ашыгами. Так, переведя сначала стихи Ашыга Алескера, затем он переводит его наставника Ашыга Алы, а после этого обращается к творческому

наследию Аг Ашыга - наставника Алы. Обладая всеми потенциальными возможностями для создания адекватных переводов В.Кафаров в полной мере пользуется ими, проявляя при этом огромное трудолюбие. Многие переводы его имеют несколько вариантов, которые наглядно показывают, как удается ему создавать “научно-художественные” переводы, в которых воссоздается содержание, форма, национальное и индивидуальное своеобразие ашыгской поэзии.

Художественный перевод, являясь одной из основных форм связей между литературами, доносит до одного народа сконцентрированные в переводимом произведении духовные богатства иного народа. И от того, насколько верно, точно осуществлен перевод, зависит художественное восприятие переведенного произведения в воспринимавшей культурной среде, где оно имеет возможность выделиться своей не традиционностью, индивидуальными и национальными стилевыми особенностями. И именно воссоздание средствами воспринимающего языка всей совокупности содержания, формы, национального и индивидуального своеобразия переводимого позволяют говорить о состоятельности перевода. И лишь перевод, воссоздающий диалектическое единство названных компонентов переводимого, расширяет границы воспринимающей литературы.

За все времена существования переводческого дела человечеством накоплен определенный опыт, исходя из которого вырабатываются критерии точности, верности, адекватности художественного перевода, определяются основные требования, предъявляемые к личности переводчика.

Переводная литература, являясь неотъемлемой частью любой национальной литературы, участвует в литературном процессе и выполняет не только познавательную функцию, но и, привнося в воспринимающую нетрадиционное, расширяет ее горизонты, обогащает ее. Интенсификация в последние десятилетия переводческого дела активизирует науку о переводе (переведоведение), которая с первых своих шагов обобщает накопленный переводчиками-практиками опыт, собирает, систематизирует и определяет основные моменты в высказываниях о переводе как самих переводчиков, так и критиков, литературоведов, исследователей. Как результат изучения и обобщения опыта переводчиков появляются отдельные книги о переводе и его месте в общелитературном процессе (Ф.Велихановой, Л.Самедовой, Г.Гачечиладзе, К.Х.Джидеевой, И.Кашкина, Г'. Султановой, Р.Файзуллаевой, А.В.Федорова, К.И.Чуковского, А.М.Арго и др.) печатаются коллективные сборники по проблемам перевода, выходят специальные, концентрирующие в себе опыт в данной области издания типа “Мастерство перевода”, активно переводятся и издаются изыскания по теории и практике перевода европейских специалистов (И.Левоего, А. Л иловой, А.Поповича, С.Флорина и др.). Исследователи переводов стремятся к научному смыслению переводов произведений отдельных авторов, творческого опыта крупнейших переводчиков, появляются работы, посвященные анализу переводов как с русского на азербайджанский, так и с азербайджанского на русский.

Особую ценность для азербайджанской литературы представляет опыт мастеров переводческого дела, которые выводят на широкую международную арену лучшие образцы азербайджанской литературы. Исторически сложилось так, что азербайджанская литература больше всего переводилась на русский язык. И не случайно за короткий исторический срок появились переводчики, которые все свои творческие силы отдавали и отдают благородному делу перевода и пропаганды азербайджанской литературы.

История переводов азербайджанской поэзии на русский по сути начинается с 30-х годов XX века, так как немногочисленные переводы, осуществленные в конце XIX-

начале XX века, ввиду их невысокого качества заметного следа в истории литературы не оставили. В числе первых переводчиков азербайджанской поэзии были такие поэты-переводчики, как В.Луговской, П.Антокольский, А.Адалис, С.Васильев, К.Симонов и др. Именно они - переводчики 30-40-х гг. положили начало систематическому переводу азербайджанской поэзии на русский, их опыт послужил хорошей школой для последующих поколений переводчиков азербайджанской литературы.

В 50-60 гг. в азербайджанской литературе появляются поэты - переводчики, которые будучи азербайджанцами по национальности, переводят с азербайджанского на русский, и им, владеющим языком оригинала, впитавшим традиции, обычаи азербайджанского народа с детских лет, имеющим возможность познать все нюансы переводимого, удастся полнее воссоздать на русском особенности переводимого произведения. Это - Владимир Кафаров, Сийавуш Мамедзаде, Имран Сеидов, Мансур Векилов и др. Первым наиболее последовательным переводчиком, осуществляющим переводы непосредственно с азербайджанского языка на русский, и пропагандистом нашей поэзии является Владимир Кафаров.

Владимир Абдуль Азим оглы Кафаров уже более сорока лет занимается переводческим делом. За эти годы им переведены лучшие образцы азербайджанской поэзии. Собранные воедино его переводы могут образовать многотомную антологию азербайджанской поэзии, в которой будут представлены лучшие творения наиболее крупных представителей классической (Мехсети Гянджеви, Физули, Вагиф и др.) и современной (С.Вургун, С.Рустам, М.Мушфиг, Р.Рза и др.) азербайджанской поэзии, устная народная поэзия во всем жанровом многообразии (баяты, пословицы и поговорки, песни, ашыгская поэзия и др.).

Характерной особенностью Кафарова - переводчика является его максимализм, как в отборе произведений для перевода, так и к качеству переводов, как своих, так и собратьев по перу. Он пишет: "Переводчик должен быть поэт и ученый, знающий два языка - таково мнение поэта и ученого Н.А.Добролюбова. И мой выбор ясен: и поэзия, и наука; и азербайджанский язык и русский". И он не просто разделяет это мнение, но и сам полностью соответствует этим требованиям. Кафаров - переводчик неотделим от Кафарова - исследователя.

Признавая необходимость серьезной подготовки к осуществлению перевода, В.Кафаров вплоть до мельчайших деталей изучает переводимое, стремится дойти до сути каждого слова, раскрыть тот мир, который скрывается за каждым поэтическим образом, а изучив, делает все, чтобы наиболее полно сохранить их в своих переводах, донести до русскоязычного читателя всю полноту содержания и формы произведений, по мере возможностей без серьезных потерь.

Без обстоятельного, всестороннего изучения оригинала создать полноценный, адекватный перевод невозможно. Но, создавая перевод,

В.Кафаров стремится донести до русскоязычного читателя и то, что обычно остается вне поля зрения обычных читателей. В научных и научно-популярных статьях, предисловиях и послесловиях к своим переводным книгам он даст сведения о переводимых авторах, свое видение их поэтической индивидуальности, их места в национальной поэзии, довольно часто говорит о проблемах перевода, объясняя, чем обусловлены те или иные "вольности" в переводе. И эта характерно почти для всех публикаций его переводов. Эти его публикации, собранные воедино, могли бы послужить прекрасным пособием для переводчиков азербайджанской поэзии, как по переводческому делу, так и в целом по азербайджанской и, в частности, по ашыгской поэзии, которой он уделяет пристальное внимание с 1960 года. Именно тогда была

напечатана первая подборка ашыгских стихотворений в переводах В.Кафарова, которые сопровождалась его же послесловием, где он стремится познакомить русскоязычного читателя как с особенностями ашыгского искусства, так и поэтической личностью каждого из представленных в этой подборке ашыгов.

Но постижение ашыгской поэзии, ее форм, ритмико-интонационных особенностей, образной системы В.Кафаровым началось еще раньше. В 50-е гг. он переводит стихи С.Рустама, О.Сарывелли, М.Мушфига и др., созданные силлабическим стихом, в том числе стихи С.Вургуну “Слово друга” и “Ашыгу Шемширу”, которые и по форме, и по содержанию довольно близки к ашыгской поэзии.

С начала 60-х годов В.Кафаровым переведены стихотворения более пятидесяти известных ашыгов, в 1972 г. был издан сборник стихотворений Ашыга Алескера (“Ашыг - это значит влюбленный”), который явился вообще первым отдельным изданием азербайджанских ашыгов на русском языке, в 1984 г. в серии “Азербайджанская ашыгская поэзия” выходят подряд десять книжек ашыгов в его переводах, параллельно с ними издается составленная и переведенная им первая антология азербайджанской ашыгской поэзии на русском языке “Я ашыг, люблю тебя”.

Сборник стихов Ашыга Алескера снабжен предисловием и послесловием переводчика, книга “Я ашыг, люблю тебя” открывается предисловием переводчика, кроме того в книгу включены небольшие, иногда в два- три предложения, биографические сведения о том или ином ашыге. В этих предисловиях и послесловиях автор не пытается удивить читателя обширностью своих познаний, слог его жив, ясен, чист и выверенно - прост. Однако при знакомстве с непоэтической частью этих книг создается впечатление, что автором многое недосказано. Многое из того, что знает, автор растворил в переведенных им поэтических текстах, помещенных в этих книгах, вводя необходимые объяснения, “комментарии” непосредственно в художественную канву стихотворений.

Кафаровские переводы выполняют не только чисто поэтическую, эстетическую функцию. Они обычно являются лучшими образцами азербайджанской поэзии, отражающей национальный характер создавшего его народа.

Кафаровские переводы из ашыгской поэзии, его наблюдения, порой неожиданные, над особенностями этой поэзии и творчеством отдельных ашыгов дают богатый материал для изучения и обобщения. Из-за специфичности содержания и формы, образной системы, поэтических средств и др. ашыгская поэзия крайне трудно поддается переводу. Из всех переводчиков ашыгской поэзии лишь В.Кафаров, невзирая на труднопереводимость ее, продолжал переводить ее. Именно поэтому его опыт по переводу стихотворений азербайджанских ашыгов нуждается в специальном изучении и обобщении.

Литература

1. Кафаров В. Осенние фиалки. Молодежь Азербайджана, 1974, с.105-116
1. Səfərli İ. Aşıq Ələsgər (poema). s.10-25
2. Aşıq Ələsgər möcüzəsi. Mədəniyyət qəzeti, s 1-2

S.Mammadova

Aşıq Alesker haqqında məqalələrin rus dilinə tərcümələri

Xülasə

Azərbaycan xalqının milli mənəvi sərvəti içərisində özünəməxsus yeri olan folklorun dünya xalqlarının dillərinə tərcüməsi və nəşri problemi mədəni tarixi böyük əhəmiyyətə malik olan bir məsələdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında Aşıq Ələsgər möcüzəsi ilə sazın, sözün yeni ömrü başladı. “Haqq aşığı” ifadəsi Dədə Ələsgərin simasında yəni-
dən dirilib gerçəkləşdi.

1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olan Ələsgəri atası Alməmməd kişi böyük külfətini dolandıra bilmədiyindən 14 yaşında Kərbəlayı Qurban adlı bir varlıya nökr verir. Ələsgər 4 il Kərbəlayı Qurbanın həyatında nökrçilik edir. Ələsgər Kərbəlayı Qurbanın qızı Səhnəbanuya aşiq olsa da, bu sevda baş tutmur.

İllər keçir, Ələsgər nakam məhəbbətin ağrı-acısını yaşayır, uzun illər ilk məhəbbətini unuda bilmir, çətinliklərdən, sınaqlardan keçə-keçə sazla-sözün qovuşduğu dəryaya can atır. Dövrünün qüdrətli sənətkarı Aşıq Alı onun gələcək taleyini büsbütün dəyişir. Fitri istedadı, kəskin hafizəsi, şəxsiyyəti, nəcibliyi ilə hər kəsdən seçilən Ələsgər beş il Aşıq Alıya şəyirdlik edir, saz dünyasının sirlərinə bələd olur, sirlər qapısını açıb, ustadlıq mərtəbəsinə yetişir.

Vladimir Qafarov aşıq poeziyasının rus dilinə tərcüməsi sistemli və peşəkar elmi təhlilə cəlb edilmişdir. V.Qafarovun açıq poeziyasının tarixinə, incəliklərinə özünəməxsus poetik ruh yaşadıb. Bu sıradan onun Aşıq Ələsgər sənətinin əlindən yuxarı poetik irsini böyük ilhamla rus dilinə çevirib.

Rus yazıçılarından K.Sumanov, Libovski və başqa rus tərcüməçiləri açıq şerlərini müvəf-
fəqiyyətlə rus dilinə çeviriblər.

Açar sözlər: dünya xalqları, mədəni tarix, açıq poeziyası, əhəmiyyət, poetik irs.

S.Mammadova

Translations into Russian of articles about Ashyge Alesker

Summary

The problem of the translation and publication of folklore into the languages of the peoples of the world, which has a special place in the national spiritual wealth of the Azerbaijani people assumes great historical importance.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında Aşıq Ələsgər möcüzəsi ilə sazın, sözün yeni ömrü başladı. “Haqq aşığı” ifadəsi Dədə Ələsgərin simasında yəni-
dən dirilib gerçəkləşdi.

1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olan Ələsgəri atası Alməmməd kişi böyük külfətini dolandıra bilmədiyindən 14 yaşında Kərbəlayı Qurban adlı bir varlıya nökr verir. Ələsgər 4 il Kərbəlayı Qurbanın həyatında nökrçilik edir. Ələsgər Kərbəlayı Qurbanın qızı Səhnəbanuya aşiq olsa da, bu sevda baş tutmur.

İllər keçir, Ələsgər nakam məhəbbətin ağrı-acısını yaşayır, uzun illər ilk məhəbbətini unuda bilmir, çətinliklərdən, sınaqlardan keçə-keçə sazla-sözün qovuşduğu dəryaya can atır. Dövrünün qüdrətli sənətkarı Aşıq Alı onun gələcək taleyini büsbütün dəyişir. Fitri istedadı, kəskin hafizəsi, şəxsiyyəti, nəcibliyi ilə hər kəsdən seçilən Ələsgər beş il Aşıq Alıya şəyirdlik edir, saz dünyasının sirlərinə bələd olur, sirlər qapısını açıb, ustadlıq mərtəbəsinə yetişir.

Vladimir Gafarov's translation of ashug poetry into Russian has been involved in systematic and professional scientific analysis. V.Gafarov gave special poetic spirit to the history and tenderness. In the meantime, he has translated into Russian more than fifty poetic legacy of Ashug Alasgar's art.

Russian writers K.Sumanov, Libovski and other Russian translators have successfully translated their poems into Russian.

Keywords: world peoples, cultural history, open poetry, importance, poetic heritage.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TİNATİN MƏMMƏDOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 115
e. posta: mammadova.tinatin@mail.ru.

AŞIQ ƏLƏSGƏRƏ HƏSR OLUNMUŞ POEMALARIN BƏDİİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan aşıq sənətinin azman nümayəndələrindən biri olan Aşıq Ələsgərin həyatını, şəxsiyyətini və sənət dünyasındakı uğurlarını epik təsvirin mərkəzinə çəkən poemalar təhlil olunur. Belə bir münasibətin ilk nümunələri kimi qüdrətli el sənətkarına həsr olunan şeirlərin ideya-bədii siqləti, süjet xəttindəki epik elementlərin səciyyəsinə qısa xülasə edilir.

Aşıq Ələsgərin uşaqlıq və yeniyetməlik çağları, ilk sevgi taleyindəki uğursuzluq, bir sənətkar kimi sonralar xalq arasında qazandığı hörmət və nüfuz ona həsr olunan dastan-rəvayətlərdə özünün bədii həllini tapmış, sənətkarın həyat və fəaliyyəti, müasirləri haqqında ətraflı məlumat verən bu nümunələr uzun illər xalqın yaddaşında dərin iz buraxmışdır. Şair İslam Səfərlinin və xalq şairi Zəlimxan Yaqubun müxtəlif vaxtlarda səpkidə qələmə aldıkları poemaların mövzu və ideya sənətkarlıq məsələləri geniş təhlil edilməklə, el aşığının yetişdiyi mühit, yaşadığı psixoloji anlar barədə əyani təsəvvür yaradan məqamlar əsas diqqət hədəfi seçilir.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında Aşıq Ələsgər sənətinə və şəxsiyyətinə böyük hörmət, ehtiramın ifadəsi olan şeirlərlə yanaşı epik səpkidə qələmə alınan nümunənin olması heç də təsadüfi deyil.

Açar sözlər: Aşıq sənəti, saz-söz dünyası, böyük el nəğməkarı, ustad-şeyird münasibəti, haqq vergisi, ustadnamə, Ələsgər sözünün hikmət

Aşıq yaradıcılığına həsr olunan tədqiqatlarda bu təkamül yolunu üzə çıxaran müddəalarda bu cəhət belə izah olunur: “Aşığın sənətkar statusu qazanmasından sonra bir müddət aşıq sənəti ilə ozan sənəti yanaşı yaşamışdır. Rəqabətli şəkildə gedən bu yanaşı yaşama aşığın ozan sənət meydanından çıxarılmasıyla nəticələnmişdir. Qam-şaman kompleksinin dolayı təcrübəsi ilə islam zəminli təriqət sisteminin (əsasən ələvi, bəktəşi və səfəvi qollarının) üzvi sintezini təmsil edən aşıq sənəti orta çağın türk-islam mədəniyyətinə daha çox uyğun gəldiyindən onun ozan sənətini üstələməsi təbii tarixi proses olmuşdur. Aşıq sənəti xalq arasında əsas nüfuza sahib olub hegemonluğu ələ aldıqdan sonra ozanların bir qismi aşıqlanmış, bir qismi isə aşıqlığı qəbul etməyərək sənət aləmini tərk etmişdir” (1, 286). Bu sənətdə aparıcı fiqur şübhəsiz ki, aşıqdır. Məhz onun istedad və məharəti sayəsində əsrləri adlayan bu sənətin ecazkar qüdrəti özünü bütün çalarları ilə üzə çıxarır. Xalqın zaman-zaman gözü qarşısında sənət və yaradıcılıq imtahanı verən aşıq yalnız ağır yığnaqlı el məclislərini yola verməklə öz işini məhdudlaşdırmamış, əksinə, özü də belə tələbkar və güzəştəz meydan-mərkəzdə ciddi sınaqlardan keçərək böyük təcrübə və peşəkarlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Xalqı düşündürüb daşındıran ciddi mətləblərin cəsarət və hünərlə aşığın dilindən səsləndirilməsi də bu məndə təbii görünür. Aşıq döyüş günü sazı ilə, haqq və ədalətin qalib gələcəyinə dərin inamı ilə xalqın apardığı mübarizə meydanında öz sözünü deyən və kütləni öz arxasınca apara bilən bir obraz kimi də yaddaşlarda qalmışdır. Bu sənətin uzun əsrlər mövcud olduğu, tarixən təşəkkül tapdığı dövrlərdən bu günümüzdə gəlib çatan zəngin yaradıcılıq ənənəsi var. Digər yaradıcılıq sahələrində olduğu kimi, aşıq sənəti də ənənə və

bəhrələnmə olmadan inkişaf edə bilməz, xalqın istək və arzularının ifadəçisinə və tərcümanına çevrilmə iqtidarına sahib çıxmazdı. Bu, Dədə Qorquddan üzü bəri yaşayan və yaşadılan bir sənət estafetidir ki, belə bir cəhəti bütün dövrlərin yaradıcılıq təcrübəsində yaxından izləmək və müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycan aşığı sənətinin azman nümayəndələrindən olan Aşiq Ələsgər saz-söz dünyamızın şöhrəti ellər dolaşan müdrik simalarından biridir. Rəvan təbə, yüksək ifadəlilik qabiliyyətinə malik olan Aşiq Ələsgər həm də xalq arasında özünün səmimi ünsiyyəti və rəftarı ilə seçilən böyük ovsunlayan el sənətkarı kimi şöhrət qazanmışdı. Bəlli olduğu kimi, Aşiq Ələsgər özündən sonra zəngin irs qoyub getmiş, onun illərin sınağından çıxan sənətkarlıq təcrübəsi bu gün də təsir göstərmək gücünə malikdir. Belə bir təsir göstərmək və məktəb səviyyəsinə yüksəliş heç də bütün sənətkarlara nəsim olmur.

Aşiq Ələsgərin həyatı, yetişdiyi mühit, gün-güzəran qayğıları, sevgi yaşantıları, ilk məhəbbətinin uğursuzluğu, ən nəhayət, öz dövrünün böyük sənətkarı kimi tanınan qızılzəngli Aşiq Alıdan aşığılığın sirlərini öyrəndiyi illər əslində onun heç də rahat və əzab-əziyyətsiz keçən günləri kimi yadda qalmır. Bu ağır illərin dərd və möhnəti həm də Aşiq Ələsgərin boynuna biçilir, o gənc yaşlarından başlayaraq, Kərbəlayı Qurbanın evində nökr kimi gecə-gündüz çalışması sadəcə olaraq bir məlumat və faktlar kimi əhəmiyyət daşıyır. Biz bu əhvalat və hadisələri bir hekayət və sərgüzəşt kimi qavrayır, gələcəyin böyük sənətkarının həyata dərin inamı, gələcək haqqında nikbin düşüncələri olaraq qiymətləndiririk. Aşiq Ələsgərin qoşmaları, təniz və gəraylıları əslində onun taleyi və tərcümeyi-halı haqqında ən səhih məlumatları özündə hifz edərək qoruyub saxlayır. Bununla bərabər, Aşiq Ələsgər həm də öz dövrünün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hərbi durumuna fəal vətəndaş mövqeyindən münasibət bildirən bir sənətkar kimi tanınır.

Şübhəsiz ki, qüdrətli el sənətkarının böyük hörmət və ehtiramla anılması, gələcək nəsillərin yaddaşında dərin iz buraxması məhz bu amillərlə izah oluna bilər. Aşiq Ələsgər sənətinin ecəzkar qüdrəti müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyi kimi, daha sonralar yaşayıb-yaradan nəsillərin təmsilçiləri tərəfindən də etiraf olunmuş, onun sənətkar fərdiyyəti, şəxsiyyəti, bir el sənətkarı kimi xalqla təmas və ünsiyyəti barədə kifayət qədər yazılar və rəvayətlər qələmə alınmış və bu proses indi də davam edir və tam əminliklə demək olar ki, gələcəkdə də davam etdiriləcəyi heç şübhə doğurmur. Bu baxımdan ilk təcrübə kimi Aşiq Ələsgərin öz müasirləri olan sənətkarlarla deyişmələri və daha sonralar dastan-rəvayətlər kimi qələmə alınan nümunələr ən etibarlı mənbə və qaynaqlar sırasında mühüm yerlərdən birini tutur.

Aşiq Ələsgərin bir sənətkar kimi şöhrət qazanması, öz dövrünün azman ustadı kimi etiraf olunması yalnız müxtəlif nəsilləri təmsil edən aşığıların dilindən səsləndirilməmiş, belə bir həqiqət hətta nəsil-nəsil şairlərin yaradıcılığında özünün dərin poetik ifadəsini tapmışdır. Həmin nümunələri nəzərdən keçirərkən, tam əminliklə yəqin edə bilərik ki, Aşiq Ələsgərin sənət aləmində tutmuş olduğu mövqe, yaratdığı zəngin irs həm də müxtəlif dövrlərdə və yaradıcılıq mərhələlərində fəaliyyət göstərmiş qələm sahibləri üçün faydalandıqları bir əvəzsiz xəzinə olmuşdur. Burada maraqlı doğuran bir cəhət də ondan ibarətdir ki, Aşiq Ələsgərə həsr olunan bir çox şeirlərdə onu ancaq aşiq kimi qələmə verənlərə qəti etiraz da obyektiv olaraq səsləndirilməkdədir. Belə bir etirazın hətta bir sənətkar kimi Ələsgərə də ünvanlanması əslində onun yaradıcılıq dühasına bəslənən son dərəcə səmimi və eyni vaxtda prinsipial bir yanaşmanı sərgiləyir. Vaxtilə şair Rəfiq Zəka Xəndan Aşiq Ələsgərin aşığıqla bərabər, həm də son dərəcə istedadlı bir şair olduğunu təsdiqləyən bir fikri “Şair Ələsgər” adlı qoşmasında dilə gətirirdi və belə bir həqiqət o vaxt bir-mənalı qarşılanmasa da, ancaq həmin şeirdə müəllif böyük ustadın yaradıcılıq fitrətinə xas olan başlıca xarakterik məziyyəti düzgün müəyyənləşdirməyə nail olurdu:

Göyçə mahalında dünyaya gəldi,
Sözlü sazımıza həyan Ələsgər.

Hüsnün, məhəbbətin zövqünü bildi
Şeiri, musiqini duyan Ələsgər (2, 19).

Nümunə gətirilən bu bənddən də aydın olduğu kimi, burada görkəmli sənətkarın həyat və yaradıcılığının ən səciyyəvi cəhətləri nəzərdən keçirilir, bir saz-söz ustası olaraq nail olduğu məziyyətlərə poetik ekskurslar edilir.

Qoşmanın son bəndlərində Aşıq Ələsgər dühasını dahilər cərgəsinə daşıyan səciyyəvi cəhətlər belə bir baxış bucağından dəyərləndirilir:

Gəzdi oymaq-oymaq bu doğma yurdu,
Səməndər könlünü odlara vurdu,
Bizim dahilərlə yanaşı durdu
Özünü həvəskar sayan Ələsgər.

Yaşayır sənəti bu gün bu eldə,
Sevilir Şirvanda, Muğanda, Mildə.
Gül kimi bir şair olduğu yerdə
Öz adını aşıq qoyan Ələsgər. (2, 20)

Aşıq Ələsr haqqında, onun bir sənətkar kimi aşıq yaradıcılığında tutmuş olduğu müstəsna mövqe barədə çoxsaylı şeirlər qələmə alınmış, bu nümunələrin qısaca olaraq təsnifatını şərti olaraq belə aparmaq olar:

1. Aşıqlar tərəfindən qələmə alınan nümunələr;
2. Şairlərin ithaf xarakterli şeirləri;
3. El şairləri və həvəskar qələm sahiblərinin Aşıq Ələsgərə həsr etdiyi örnəklər.

Xalq şairləri Səməd Vurğunun, Süleyman Rüstəmin, Məmməd Rahimin Hüseyn Arifin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Sabir Rüstəmxanlının, Zəlimxan Yaqubun, şairlərdən Əhməd Cəmilin, Əli Qurban Dastançının, Məmməd Aslanın, Ənvər Rzanın, Soltan Abbasın, Həmid Abbasovun, Əli Vəkilin, Kəmalənin, Bəhmən Vətənoğlunun, Eldar İsmayılın, İslam Sadığın, Əflatun Baxşəliyevin, Suliddin Qasımlının, İslam Türkayın, Adil Cəmilin, Yusif Nəğməkarın, Xəliq Rəhimlinin... Aşıq Ələsgərə həsr etdiyi şeirlərdə məşhur el aşığının şəxsiyyəti, yaradıcılığı, el-obaya səs salan şöhrəti barədə geniş söhbət açılır. Əlbəttə, bu çoxsaylı nümunələrdə də epik təfərrüatlara və cizgilərə rast gəlinməkdədir. Ancaq epik lövhələrin və süjet xəttinin dinamik inkişafı baxımından Aşıq Ələsgərə həsr olunan poemalar böyük saz-söz ustasının yaşadığı dövrün xarakterini, həyat və sənət yolunun özünəməxsus səciyyəsinə canlandırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İlk nümunə kimi şair İslam Səfərlinin 1959-1962-ci illərarası qələmə alınan "Aşıq Ələsgər" poeması sənətkarın ömür və sənət yolunun, həyat və fəaliyyətinin yadda qalan məqamlarının təsviri baxımından diqqəti çəkir. On üç bölmədən ibarət olan poemada aşığın keçdiyi ibrətamiz yol epik təsvirə gətirilməklə onun ən yadda qalan səhifələri yaşanan dövrün gerçeklikləri ilə əlaqədə nəzərdən keçirilir. Poemanın birinci bölməsində Ələsgərin doğulduğu, boya-başa çatdığı ailə və coğrafi məkan haqqında verilən bilgiler sadəcə olaraq bir informasiya səciyyəsi daşımır, gələcəyin böyük sənətkarı olacaq aşığın məhrumiyyətlərlə dolu yaşantılarını görüntüyə gətirilir. İlk bəndlərdə bu cəhət özünü daha təsirli və yadda qalan boyalarla özünü bürüzə verməkdədir:

mahalında – o Ağkilsədə
Qaraca bir oğlan dünyaya gəldi.

Bu “çirkin” uşağa hamı gülsə də,
Anası çevrilib dedi: - gözəldi” (3, 348).

Ələsgərin bir o qədər də xoş keçməyən uşaqlıq və gənclik çağları poemada əsas təsvir predmetinə çevrilir. Ancaq bütün məhrumiyyətlərə və gün-güzəran çətinliklərinə baxmayaraq, hər gün bir buğda boyda böyüyən gələcək sənətkarın gülün, çiçəyin rayihəsini, əsrarəngiz təbii varlıqların: dağın, daşın, meşə və ormanların hüsnünə vurğun kəsilməsi onun xəyallar dünyasına səmimi hiss və duyğular aşılması poemada özünəməxsus şəkildə ifadəsini tapır:

Böyüdü...Dilinin oldu əzbəri
Neçə çiçək adı, neçə quş adı.
Hər gün çay daşıyla doldu cibləri,
Qarğalı çinara bir-bir tulladı.

Uçdu dolaşalar, ala qarğalar,
Sanki ürəyi də pərvaz eylədi.
- Deyəsən oğlumda haqq vergisi var,
O gün birdən-birə şeir söylədi.

Babamın söz qoşan olub keçmiş,
Şeirlər deyərdi hərdən dədəm də.
Deyincə sözünü Alməmməd kişi
Oğlunun şən səsi axdı bu dəmdə

Poemada dövrün özbaşınalıqları, varı başından aşan bəy və mülkədarların harınlaşaraq sadə insanların, nökr-naiblərin haqqını tapdalaması və belə bir qeyri-insani hərəkət və davranışlara rəğmən xalq içərisindən çıxan Dəli Alıların, Paşaların mübarizəyə qalxması səhnələri də özünə yer alır və belə hadisələrin öz dövrünün gənc bir yeniyetməsi kimi Ələsgərin yaddaşında dərin iz buraxması və sonralar pristavların, varlı təbəqələrin əyləncə məclislərində belə bir həqiqətləri cəsarətlə dilə gətirməsi onu bir xalq təəssübkeşi kimi təqdim etməyə əsas verir.

Ağır və çıxılmaz gün-güzəranda yaxa qurtarmaq yollarını axtaran Alməmməd kişinin on dörd yaşlı Ələsgəri Kərbəlayı Qurbanın evinə nökr kimi dolanışığı üzündən göndərməsi səhnəsi poemanın yadda qalan təsirli hissələrindəndir. Şair insana bir o qədər də baş ucalığı, könül xoşluğu gətirməyən belə bir vəziyyətə alternativ olaraq sevgi və məhəbbət çalarlarından və səhnələrindən istifadə etməklə nökr Ələsgərin aşıq Ələsgərə çevrilməsində əsaslı rol oynayan belə olayları lirik təfərrüatlarla, obrazlı ifadələrlə, mənalı təşbeh və məcazlarla poetik bir səviyyəyə qaldırılmasına nail olur:

Bəzən qar kürüyür kənd yolunatağ,
Üşüyür bədəni, donur çarığı.
Qara sifətini bozardır külək,
Soyuqdan titrəyir göy arxalığı.

İnsan öz bəxtini gərək sınaya,
Ələsgər ağadan donluq da aldı.

Onun təkə qızı Səhnəbanuya
Günlərin birində meylini saldı (3, 351).

Ələsgərin nökr kimi qapısında işlədiyi Kərbəlayi Qurbanla münasibətləri həm onun tərcümeyi-halı ilə bağlı məlumatlarda, həm də sonradan yaradılan dastan-rəvayətlərdə tamamilə fərqli şəkildə qeyd olunur. İslam Səfəri bu münasibətləri daha çox ağa-nökr münasibətləri səviyyəsində təqdim etməyə çalışır, hətta bu münasibətlərin Səhnəbanu ilə bağlı məqamlarında daha sərt, qaba rəftar və davranışlara Kərbəlayi Qurban tərəfindən yol verilməsi poemada açıq-aşkar görünməkdədir. Burada şairin real hadisəyə bir qədər sərbəst yanaşma nümayiş etdirməsi diqqətdən yayınmır. Ancaq dastan-rəvayətlərdə belə bir izdivacın baş tutmasını Kərbəlayi Qurbanın qismən razılıqla qarşılama faktı məsələyə bir qədər həssas yanaşmanı tələb edir. Doğrudur, sənətkar hər hansı bir hadisəyə müstəqil şəkildə yanaşmada və onun bədii təqdimində müəyyən sərbəstliyə malikdir. Bir məsələni də xatırlatmaq lazımdır ki, bəzən belə sərbəst yanaşmalar və real hadisə və faktların tamamilə fərqli şəkildə oxucuya çatdırılması onda çəşqinlik da yaradır, ədəbi qəhrəmanın ömür və tale yolunun aydın təsəvvürə gətirilməsində bir təhriflərə və dolaşıqlığa gətirib çıxarır. Eyni vəziyyəti Səhnəbanunun qarşı tərəfin yaraqlıları tərəfindən öldürülməsi səhnəsinə də aid etmək olar.

Qulluqçu Tükəzlə Tatoşla bağlı epizodlarda belə bir sərbəstliyi, poemaya əlavə edilən süjet xəttinin qoşulmasını görmək mümkündür. Şairin pullu Məhərrəm, onun oğlu Mustafa ilə bağlı təsvirlərində qismən də olsa, tarixi faktlara və xatirələrdə özünə dərin kök salan hadisələrə riayət edilməsi bu mənada özünü doğruldur.

Poemada Aşıq Ələsgərin özünə oylaq seçdiyi ərazilərin, coğrafi məkanların xəritəsinin cızılması əsərə milli ruh və kolorit aşılayır. Belə bir məziyyəti hal və vəziyyətə uyğun olaraq Aşıq Ələsgər irsindən seçmələrin daxil edilməsi ilə də əlaqələndirmək olar. Müəllifin ən müxtəlif situasiyaların təsvirində müvafiq şeir şəkillərinə müraciət etməsini, belə keçidlər vasitəsilə hadisə və süjet xəttindəki dinamikliyi və hadisələr arasındakı əlaqə və bağlılığı qoruyub saxladığını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında Aşıq Ələsgər sənətinə və şəxsiyyətinə böyük hörmət, ehtiramın ifadəsi olan şeirlərlə yanaşı epik səpkidə qələmə alınan nümunənin olması heç də təsadüfi deyil. Hələ keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində böyük el sənətkarının anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə qələmə aldığı “Şair-aşıq” adlı dodaqdəyməzində şair Ələsgər dühasının nəhəngliyini, qüdrət və əzəmətini özünəməxsus şəkildə ifadə etməyə təşəbbüs göstərirdi:

Şair-aşıq, aylar qaldı arxada,
Yenə səni yar istədi, yar andı.
Canı candan ayırsa da ayrılıq
Dedin çətin yaddan çıxar yar andı.

Dilin yandı hər deyəndə “yar” aşıq,
Sənətinə ellər aşıq, yar aşıq,
Sənən saza, sazın xalqa yaraşıq,
Adın-sanın elə həyan yarandı.

Bu şeirdə ifadə olunan fikir və ideya bir qədər əvvəldə şair Rəfiq Zəka Xəndanın bəhs etdiyimiz qoşması ilə yaxından səsləşir. Zəlimxan Yaqub sonralar da Aşıq Ələsgərə çoxsaylı şeirlər və qoşmalar ithaf etmiş, bu poetik nümunələrdə böyük el sənətkarının obrazı özünün xarakterik cizgiləri ilə canlandırılmışdır. Şübhəsiz ki, bu poetik örnəklərdə də bir çox hallarda epik təhkiyədən və süjet elementlərindən ustalıqla istifadə edildiyini görmək mümkündür.

“Göyçədən gələn səslər” poemasında xalq şairi Zəlimxan Yaqub böyük el aşığının obrazını sənətin və təbiətin ilahi qüdrətdən yaratdığı bir hadisə kimi mənalandırır, ətraf aləmin gözəlliyindən vəcdə gələn gələcək aşığın belə bir təmas və ünsiyyətdən daim yaralandığını dilə gətirir.

Poemanın “Təbiətin nəğməsi” adlı başlanğıc hissəsində şair Göyçə mahalı ilə bağlı bir bayatını səsləndirir və bu bayatının müəllifi ustalıqla belə bir başlanğıcı əsərin ümumi ruhu və mahiyyəti ilə yaxından əlaqələndirməyə nail olur:

Şeh düşdü göy çəmənə,
Göz vurdu göy çəmənə,
Ələsgəri çağırdım,
Səs verdi Göyçə mənə! (4, 85)

Bu xarakterik misralar aşığıla və xalq arasında birliyi, həmrəyliyi əyani şəkildə təsdiqləyir, hər iki anlayışı bir məxrəc altına gətirən məziyyətləri kifayət qədər ifadə edir. Belə bir ideya birliyini əks etdirən məziyyətlər poemada sona kimi davamlı səciyyə daşıyır və əsərin bədii-estetik siqlətinə əlamətdar səciyyə aşılayır.

Oxuyan bülbüllər, ötən qumrular,
İlkin ozanıdır bu təbiətin.
Havacat üstündə çağlayır sular,
Kökü torpaqdadır şeirin, hikmətin. (4, 87)

Poemanın ayrı-ayrı bölmələrində Aşıq Ələsgərin həyat və fəaliyyətinin, sevgi və sənət taleyinin yadda qalan məqamları epik təsvirin predmetinə çevrilməsi ilə əlamətdarlıq qazanır. Məsələn, “Ehtiyac” adlı bölmədə on dörd yaşlı Ələsgərin atası Alməmməd tərəfindən Kərbəlayi Qurbana nökr kimi verilməsi, burada ilk günlər keçirdiyi təbəddülatlar poetik bir əda ilə dilə gətirilir. “Ziyarət” adlı bölmədə Ələsgəri bir tərəfdən nökr kimi özgə qapılarına salan ehtiyacla bərabər, onun sevgi dolu ürəyini bir qul kimi əsir edən, cuşa gətirən duyğusal düşüncələri və yurda məhəbbət hissləri özünəməxsus şəkildə canlandırılır:

Ağanın nökrəi olsa nə vardı,
Gözəlin quluydu burda Ələsgər!
Baxışlar ağlını alıb apardı,
Bağlandı düşdüyü yurda Ələsgər!

Aşıq Ələsgərlə Səhnəbanı arasında yaranan mehr və məhəbbət poemanın ən yadda qalan hissələrindəndir. Heç bir iddia güdməyən, ancaq saf məhəbbət və sevgi hisslərindən alovlanan bu münasibətdən qızırğalanan Pullu Məhərrəmin öz qardaşını bu izdivacı pozmağa təhrik etməsi, oğlu Mustafa üçün Səhnəbanını almaq iddiası Ələsgərin ilk məhəbbətinin daşa dəyməsinə əsas səbəb olan maneələrdən, həyatında dərin iz buraxan, ürəyində dərin şırım açan ağrı-acılardan birinə çevrilən uğursuz sevgi dastanına çevrilir.

Şair Aşıq Ələsgərin ömür və tale yolunu bütün təfərrüatları ilə görüntüyə gətirmək üçün ən müxtəlif bədii üsul və vasitələrdən istifadə etməyə nail olur. Bu baxımdan ayrı-ayrı şeir şəkilləri ilə yanaşı, dialoq və qarşılaşma səhnələrindən ustalıqla yararlanma xüsusi qeyd oluna bilər. Aşıq Ələsgərin bir sənətkar kimi boyartımı və püxtələşmə məqamları barədə müfəssəl təsəvvür yaratmaq üçün ustadı qızıləngli Aşıq Alıya şeyirdlik etdiyi vaxtlara retro-ekskurslar bu mənada özünün yüksək sənətkarlığı ilə seçilir.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun “Göyçədən gələn səslər” poeması Aşıq Ələsgərin həyatını və sənətkar fərdiyyətini bir epopeya kimi qələmə alınan orijinal bədii nümunə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Poemanın uğurlu bədii həllinə zəmin yaradan amillərdən biri də onun poemadastan strukturunda qələmə alınması və bu sahədə qazanılan müəyyən yaradıcılıq təcrübəsi ilə sıx bağlı izah oluna bilər. Müəllifin “Aşıq Hüseyn Saraclı dastanı” kimi bir uğurlu nümunənin burada müsbət rolunu da danmaq olmaz.

Ədəbiyyat:

3. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti, Bakı, "Uğur", 2011.,236
4. Rəfiq Zəka. Könlümün yadigarı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974. 351
5. Səfərli İ. Aşıq Ələsgər (poema).35
6. Yaqub Z. Göyçədən gələn səslər (poema),Ustad aşığılar, Tərtib edəni: Musa Nəbioğlu. Bakı: Elm və təhsil, 2012.

T.Mammadova

Artistic-aesthetic characteristic of poems dedicated to Ashug Alasgar

Summary

In the article, the life, personality and success in the world of art of Ashug Alasgar that was one of the representatives of the ashug art of Azerbaijan, analyzed the poems that attracts the personality and success in the art world to the center of the epic imagery. As the first examples of such an attitude the poems dedicated to the mighty handmade artist idea-art compression, and the characteristic of the epic elements summarized on the plot line.

Ashug Alasgar's childhood and adolescence failure in the first love fate, as a craftsman, he gained respect among the people later, these examples, giving details about the life and activity of the artist and his contemporaries for many years have left a deep impression on the people's memory. It is no coincidence that in the creation of the national poet Zalmikhan Yaqub, there is an epic sophisticated example along with the poems that express the great respect and respect for Ashug Alasgar's art and personality.

At different times, poet Islam Safarli and folk poet Zalmikhan Yagub's poems on the subject have been widely analyzed by topics and ideas, the atmosphere of people's ashug, focuses on the psychological moments in which he lived, and gives attention on the subject.

Key words: Ashug art, world of saz-word, great handwriting, master and student attitude, right tax, masterpiece, wisdom of the word Alasgar.

Т. Мамедова

Художественно-эстетическая характеристика стихов, посвященных Ашугскому Аласгару
Резюме

В статье анализируются поэмы, которые вытягивают в центр эпического изображения жизнь, личность и успехи в профессиональном мире Ашуга Алескера, - одного из представителей ашугского искусства Азербайджана. Как первые примеры такого взаимоотношения, стихи, посвящённые великому мастеру подытожены идейно - художественными композициями и характерными чертами эпических элементов сюжетной линии. Неслучайно в творчестве народного поэта Залимхана Якуба есть эпический изощренный пример, наряду со стихами, которые выражают большое уважение и уважение к искусству и личности Ашугского Аласгара.

В примерах легенд и повествований, посвящённых Ашугу Алескеру нашли своё художественное решение детство и юность, неудачи первой любовной истории, заслуженное уважение и репутация среди народа. Эти примеры творчества, дающие подробную информацию о жизни и деятельности профессионала, его современниках, оставили глубокий след в памяти людей на долгие годы.

Наряду с обширным анализом Ислама Сафарли и народного поэта Залимхана Ягуба тематических и идейных вопросов в творчестве поэта, в центре основного внимания оказываются также моменты, создающие очное представление о среде, в которой созрел ашуг и психологических мгновениях.

Ключевые слова: Ашугское искусство, мир саза и слова, великий поэт-композитор, отношения мастер-ученик, налог права, мудрость слова Алескера

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏBA NAMAZOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
Heydər Əliyev prospekti
seba8080@mail.ru

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN PUBLİSİSTİKASI

Xülasə

Üzeyir Hacıbəyli publisistika sahəsində fədakarcasına çalışmış, milli demokratik düşüncənin inkişafına çoxsahəli yaradıcılığı ilə bilavasitə təsir göstərmişdir. Onun publisistik əsərlərində xalqın azad yaşamaq uğrunda mübarizəsini əks etdirən motivlər daha çox nəzərə çarpır. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə də Üzeyir Hacıbəylinin publisistik yaradıcılığı bu ali məramın həyata keçməsinə istiqamətlənmişdi.

Üzeyir Hacıbəyli “Ordan-burdan” başlığı altında daha çox “Filankəs” gizli imzasından istifadə edərək zamanın çeşidli hadisələrinə, cəmiyyətdə baş alıb gedən çoxsaylı çatışmazlıqlara, gərgin proseslərə münasibət bildirən yazılarla mətbuatda çıxışlar etmişdir. Onun “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Anaş qurbağa”, “Cin”, “Xoca Lələ”, “Çoban”, “Lal uşaq”, “Gəndən baxan” və s. imzalarla xeyli məqalə, felyeton və satirik miniatürləri silsilə şəkildə dərc olunmuşdur. Üzeyir Hacıbəylinin publisist qələminin püxtələşməsinə “Molla Nəsrəddin” jurnalı, onun genişmiqyaslı fəaliyyət istiqaməti əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Yüksək ədəbi istedad sahibi olan sənətkar bu yöndə də qələmə möhkəm sarılıraqla ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan publisistikasının inkişafı, janr baxımından zənginləşməsi sahəsində əməyini əsirgəməmişdir.

Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyli, publisistika, qəzet, mövzu, məqalə

Üzeyir Hacıbəyli böyük bəstəkar, pedaqoq, ictimai xadim kimi çoxsahəli fəaliyyəti ilə yanaşı, bənzərsiz yaradıcı istedadla malik yazıçı-jurnalist olaraq da ədəbi-bədii fikirdə önəmli yer tutur. Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası mövzu və janr baxımından zənginliyi ilə seçilir. Onun publisistik əsərlərində xalqın yaşantılarına dair ən müxtəlif mövzular yer alırdı. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə də Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasında rəngarənglik nəzərə çarpır, ictimai-siyasi həyatdan irəli gələn məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılırdı. İstedadlı qələm sahibin milli azadlıq ideyalarını tərənnüm edən, vətənpərvərlik ruhunda olan publisistik yazıları bu baxımdan təqdirəlayiqdir.

1918-1920-ci illərdə çıxan “Azərbaycan” qəzetinin nəşrində müstəsna xidmətlər göstərmiş Üzeyir Hacıbəyli qəzetə rəhbərlik etməklə onun ideya istiqamətini müəyyənləşdirmiş, Azərbaycanın suverenliyinin daha da möhkəmlənməsi yolunda qələmi ilə mübarizə aparmışdır.

Görkəmli publisistin ötən əsrin əvvəllərində qələmə aldığı çoxsaylı yazılar ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrindəki problemləri əks etdirməklə yanaşı, tematikasının genişliyi, fikir aydınlığı ilə nəzəri cəlb edir. XX əsrin başlanğıcından bu günədək mövcud olan Qarabağ məsələsi də Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasının əsas mövzularından idi.

XX əsr milli mətbuat tariximizdə onun özünəməxsus mövqeyi olduğu qələmə aldığı çoxsaylı, bənzərsiz publisistik nümunələrdən aydın görünür. “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “Yeni iqbal” kimi qəzetlərlə sıx surətdə əməkdaşlıq etmiş görkəmli publisist yüzlərlə məqalə, felyeton, satirik miniatür yazmış, “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində çoxsaylı yazılarla çıxış etmişdir. Ümumiyyətlə, onun zəngin ədəbi irsinin mühüm qismini publisistika təşkil edir. Bu dəyərli qələm sahibinin hekayə, felyeton, məqalə, pamfletlərində cəmiyyəti narahat edən, dü-

şündürən ən müxtəlif məsələlərə toxunulmuş, onlar müəllif tərəfindən yazılarında ardıcıl şəkildə işıqlandırılmış, hərtərəfli şərh olunmuşdur.

Hələ ilk publisistik yazılarından başlayaraq operativliyi və məhsuldarlığı ilə seçilən Üzeyir Hacıbəyli təbiətən narahat adam olmuşdu. O, xalqın üzləşdiyi ən müxtəlif məsələlərə qələmə aldığı əsərlərində eyni qayğıkeşliklə yanaşmışdı. Təsadüfən deyilməmişdi ki, “fövqəladə ağıl, dərin bilik və hünər sahibi olan gənc jurnalistin hər sözü tonlarla külçə içərisindən seçilmiş zərərələrə bənzəyirdi. O öz felyeton və məqalələri üçün ustalıqla söz axtarır və onların ən münasibini tapırdı” [7, 7]. Üzeyir Hacıbəyli gündəlik ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi qəzet olan “İrşad”ın ən fəal əməkdaşlarından idi. Burada işlədiyi müddətdə o, 100-ə yaxın publisistik məqalə, “Ordan-burdan” ümumi başlığı altında 200-dən çox felyeton və satirik miniatur yazmış, “İrşad”ın felyetonçusu kimi şöhrətlənmişdi. O, 1905-ci ildən etibarən “İrşad” qəzetinin redaksiyasında çalışmağa başlamış, mətbu orqanla səmərəli əməkdaşlıq etmişdir. Görkəmli publisist Əhməd bəy Ağayevlə ilk tanışlıq və dostluq münasibətlərinin təməli də elə “İrşad”da qoyulmuş, sonradan “Tərəqqi” qəzetinin nəşri prosesində də davam etmişdir.

Bəllidir ki, Üzeyir Hacıbəylinin ədəbi irsinin əhəmiyyətli hissəsini publisistika təşkil edir. O, hələ gənclik illərindən bu yaradıcılıq sahəsinə meyr salmış, illər boyu yorulmadan məqalə, felyeton, resenziya, miniatur, açıq məktub və s. ən müxtəlif janrlarda qələmini sınamış, hər birində də ardıcıl uğur əldə etmişdir.

Qeyd edək ki, Üzeyir Hacıbəylinin publisistika sahəsindəki fəaliyyəti ən yüksək zirvəyə “Azərbaycan” qəzetində çatmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olan bu qəzetin Üzeyir bəy həm yazarı, həm də redaktoru kimi uzunmüddətli fəaliyyət göstərmişdir.

Bir cəhəti də vurğulayaq ki, Üzeyir Hacıbəylinin ilk məlumat və məqaləsi “Kaspi” qəzetində rus dilində, daha sonra isə “Həyat” qəzetində Azərbaycan dilində dərc olunmuşdur. “İrşad” isə onun publisistik istedadının parlamasına rəvac verən mətbu orqan idi.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistik yaradıcılığında xüsusi yer tutan yazılardan biri “İrşad” qəzetinin 12 iyun 1907-ci il tarixli sayında dərc etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” pamfletidir. Müəllif bu pamfleti qələmə aldığı zaman “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə eyni hədəfi seçmiş, ictimai həyatda özünü büruzə verən nöqsanlı cəhətlərə qarşı qətiyyətlə mövqe bildirmişdi.

Üzeyir Hacıbəylinin mahir publisist qələminin məhsulu kimi dərc edilmiş “Molla Nəsrəddin” başlıqlı məqalədə müəllif ölkədə baş verən sosial-siyasi proseslərin mahiyyətini açmağa çalışır, eyni zamanda belə bir vəziyyətdə “Molla Nəsrəddin” jurnalına qarşı yönələn təzyiqlərin məhz hansı qüvvələrin təhriki ilə olduğunu üzə çıxarırdı. Üzeyirşünas alim Mir Abbas Aslanov həmin məqaləni haqlı olaraq pamflet adlandıraraq yazmışdır:

“İrtica azadlıqsevərləri “lal olmağa məcbur edən” (C.Məmmədquluzadə) günlərdə... Ü.Hacıbəyov vətəndaşlıq hünəri göstərərək məşhur “Molla Nəsrəddin” pamfletini yazdı. Əsərin birinci cümləsindən Ü.Hacıbəyov “Molla Nəsrəddin”in irtica qurbanı olduğunu aşkar bildirirdi” [1, 116]. Pamfletdə oxuyuruq:

“Dövlət Dumasını bağladılar...

“Molla Nəsrəddin” jurnalını da bağladılar...

Dövlət Dumasını bağlayan hökumət oldu...

“Molla Nəsrəddin”i də bağlayan hökumət oldu...

Ancaq təfəvüt burasındadır ki, Dövlət Dumasını bağladılar padşah əmri ilə, amma, “Molla Nəsrəddin” jurnalını – danos ilə...” [6]

“Molla Nəsrəddin”in haqq sözünün qarşısını hökumət idarələrinə xəlvəti xəbərlər çatdırmaq yolu ilə kəsməyə çalışanların çirkin əməlləri bu yazıda müəllif tərəfindən ifşa olunmuşdur.

XX əsr Azərbaycan bədii, publisistik düşüncəsində özgün yeri olan, görkəmli qələm sahibi Üzeyir Hacıbəyli Şərqin ilk satirik mətbu orqanı sayılan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə fəal şəkildə, müntəzəm əməkdaşlıq etmişdir. Üzeyir Hacıbəyli dövrün bir sıra narahatlıq doğuran

hadisələrini özündə qabarıq şəkildə təzahür etdirən müxtəlif janrlı publisistik yazılarında kəsərli mövqeyini qorumuş, jurnalın ədəbi mübarizəsinə qələmi, sözü ilə daim dayaq olmuş, parlaq zəkası sayəsində yaradıcılıq üföqlərini fəth edərək xalqına sədaqətlə xidmət göstərmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 13 yanvar 1907-ci il tarixli 2-ci sayında yer almış “Məktub” başlıqlı yazısında xalqın o zamankı çətin durumuna ürəkağrısı ilə yanaşan fədakar qələm sahibinin ətrafda baş verən acınacaqlı hadisələrə satirik münasibəti aşkar nəzərə çarpır: “A Molla daş, aşığın sözü qurtaranda neynim, neynim deyər, sən də sözün qurtulub, yavaş-yavaş başlayırsan İrəvanda toy edənlərə dolaşırsan. Kişi, adam qocaldıqca ağı azalmıyır. Sən lap ağı azalıb, özünə bir başağrısı duası yazdır və sonra başla xalqın hesabını çək. Hə, yadıma düşdü, səni toya çağırmaıblar, ondan ötrü götürüb yazırsan ki, toydan ötrü Tiflisdən altı min manatlıq işgi zakaz vermişdilər. Çox yaxşı, pəs toyda da işgi olmayacaq bə harda olacaq? Vay, nə yaman günlərə qaldıq! Nə pis ruzgara rast gəldik! Allah, aman! Sənə nə borcdu Zəngəzur aqları soyuqda qaldı? Yoxsa sənə bir neçə şahı rüşvət veriblər, hey yazırsan ki, Qarabağ aqlarına kömək lazımdı. Aqların dərdi sənə qalıb? A kişi, qoca adamsan, özgülər ilə nə rücuun var? Bir də sən də düz adam deyilsən, əgər düz adamsan, niyə yazmırsan ki, bildir qurban bayramında İrəvanda yığılan dəriləri kim yedi? Əgər sən düz adamsan, niyə yazmırsan bildir İrəvanda millət adına yığılan pullar hara sərf olundu? Vəssəlam” [8]. Qeyd etdiyimiz kimi, Üzeyir Hacıbəylinin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlığının əhatə dairəsi olduqca geniş idi. Bunu jurnalın səhifələrində mütəmadi olaraq dərc olunan yazılardan, görkəmli publisistin “Molla Nəsrəddin”ə münasibətini, onun ideya xəttinə sadıqlığını əks etdirən o dövrün ayrı-ayrı mətbu orqanlarında yer almış yazılarından da aydın şəkildə görmək mümkündür. Əbəs deyil ki, vaxtilə Mir Abbas Aslanov da bu cəhəti nəzərə alaraq yazmışdı: “Üzeyir Hacıbəyov... “Molla Nəsrəddin”in dilini yaxşı bilirdi. Deməli, Ü.Hacıbəyovun Molla Nəsrəddin” jurnalına belə yüksək qiymət verməsi təsadüfi hadisə, keçici hal olmayıb, konkret tarixi şəraitdə formalaşmış dünyagörüşünün düzgün nəticəsi, məslək dostunun rəyi idi” [2, 75]. Göründüyü kimi, Üzeyir Hacıbəyli ilə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi arasında misilsiz ideya-yaradıcılıq dostluğu, fikir birliyi, üslub yaxınlığı olmuşdur. Böyük yazıçı-publisist “Molla Nəsrəddin”in haqq sözünə qələmə aldığı çeşidli yazıları ilə hər zaman dəstək vermiş, bu yolda yüksək mübarizlik nümayiş etdirmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin nəinki publisistik əsərlərində ümumən bütün çoxcəhətli ədəbi irsində xalqın azadlığına qovuşması ideyası başlıca yer tuturdu. Elə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudiyyəti dövründə də onun bütövlükdə yaradıcılığı istiqlaliyyətin qorunması yoluna yönəlmiş, publisistikasında zamanın həllivacib məsələləri diqqətdə saxlanılmışdı. Ötən əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş “Tərəqqi” qəzetindən sonra bir sıra mətbu orqanlarla əməkdaşlıq etsə də, Üzeyir Hacıbəylinin ən məhsuldar çalışdığı qəzet “Azərbaycan” olmuşdur. Onun həmin dövrdə işıq üzü görmüş publisistik yazılarında cəmiyyəti ağışuna almış çoxsaylı ictimai problemləri əks etdirən məsələlərin şərhinə geniş yer verilmişdi. Bu yazılar həm də mövzu genişliyi, fikir aydınlığı, müasirliyi ilə diqqət çəkirdi.

Ana dilinin varlığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparan Üzeyir Hacıbəyli “binaənleyh dilimizi öyrənməliyik” söyləyərək onu da vurğulayırdı ki, “bir millətin ki dili batdı, onda o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığını isbatı-vücut etməsinə səbəb onun dilidir”.

XX yüzilin ən məhsuldar, prinsipial publisisti olan Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş məqalələri zamanın ən vacib problemlərinə müəllifin kəsərli bir tərzdə münasibətinin təzahürüdür. “İstiqlal və istiqlal ümidi”, “Könüllü ordunun xidməti”, “Milliləşmək”, “Mühüm məsələlər”, “Bir yaş”, “Daxili işlərimiz”, “İçimizdəki Denikinlər”, “Ermənistan və Azərbaycan münasibəti” və s. bu qəbildəndir. 10 iyun 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş “İçimizdəki Denikinlər” məqaləsindən sətirlərə diqqət edək: “Bir Denikin var ki, bizi xaricdən təhdid ediyor, bir denikinlər də var ki, içimizə dolub ən xatirəli yerlərimizdə gizlə-nib də bizi daxildən qorxudurlar.

Heç şübhə edilməsin ki, bu daxili denikinlərimizin qorxusu xarici Denikin qorxusunda daha böyük və daha xəterlidir. Çünki xarici Denikin göz önündədir, aşkardır; daxili denikinlər isə içimizdə gizlənmişdirlər, özlərini göstərmirlər. Gizli düşmənin aşkara düşməndən daha təhlükəli olduğu hər kescə müəlləmdir” [4]. “Azərbaycan” qəzetinin 1 dekabr 1918-ci il tarixli sayında yer alan “Mühüm məsələlər” məqaləsində isə görkəmli publisist Cümhuriyyəti möhkəmləndirmək, onun nüfuzunu daha qaldırmaq, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla yanaşı, həmvətənlərinə düşmənlərinin kim olduğunu anladır, onlarla mübarizə aparmağın yollarını açıqlayırdı: “Ümidləri puça çıxan düşmənlərimizin bu gün Bakıda, Tiflisdə və s. yerlərdə çalışdıqları, vuruşduqları, öldükləri odur ki, çıxır-bağır salmaqla, söyüş ilə, hiylə və təzvir ilə xəbisliklər bürüzə verib ümumi sülh konfransı olan qədər ingilislərin və sair müttəfiqlərin rəyini Azərbaycan hökuməti haqqında öz istədikləri tərəfə döndərüb sülh konfransında Azərbaycan türklərinin hər bir hüquqdan məhrum edilmələrinə səbəb olsunlar.

Əlbəttə, bu hiylələrin müqabilində biz – Azərbaycan türkləri və bizim Azərbaycan hökumətimiz laqeyd qalsa, mat-mat baxıb dursaq və bütün ümidimizi sülh konfransına yığılanların insafına və ya lütf və mərhəmətinə bağlasaq, düşmənlərimizin hiylə təzvirilərində müvəffəq olacaqlarına şübhə edilməməlidir” [3]. Üzeyir Hacıbəyli “Hürriyyəti mətbuat” adlı məqaləsində vaxtilə yazırdı: “Hürriyyəti-kəlamın, azadi-mətbuatın ümümxalq üçün nəfi bundan ibarətdir ki, bunların sayəsində ümum əhalinin və ya məlum bir camaatın mübtəla olduğu dərdi şərh edib müalicəsi üçün tədbirlər axtarmaq mümkündür... Bəs bunun üçündür ki, mətbuat dəxi bu vasitəlik vəzifəsini layiqincə yerinə yetirmək üçün mütləq hür və azad olmalıdır” [5, 331].

Üzeyir Hacıbəyli dövrü mətbuatın imkanlarından məharətlə yararlanmış, xalqımızın mədəni inkişafında sözü gedən istiqamətdə də mühüm işlər görmüşdür. Onun parlaq publisistik irsi bunun aşkar sübutudur!

ƏDƏBİYYAT:

1. Aslanov M. Üzeyir Hacıbəyov – jurnalist. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1985, 208 səh.
2. Aslanov M. Üzeyir Hacıbəyov (Gənclik illəri). Bakı, 1977
3. “Azərbaycan” qəz., 1 dekabr 1918
4. “Azərbaycan” qəz., 10 iyun 1919
5. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. 2 cildə, I cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 440 səh.
6. “İrşad” qəz., 12 iyun 1907, № 109
7. Hacıbəyov Ü. Ordan-burdan. Bakı, “Yazıçı”, 1981, 206 səh.
8. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 13 yanvar 1907, № 2

Saba Namazova

Uzeyir Hajibeyli's publicism Summary

Uzeyir Hajibeyli worked selflessly in the field of publicism, his multifaceted creativity had a direct impact on the development of national democratic thought. The motives reflecting the people's struggle for freedom are especially noticeable in his works. Uzeyir Hajibeyli's publicistic activity during the period of the Azerbaijan Democratic Republic was also aimed at the realization of this great mission.

Uzeyir Hajibeyli expressed his position on the events of that time, numerous weaknesses in the society, intense processes under the heading “Ordan-Burdan” (“Talks about this and that”) and the hidden pseudonym “Filankes” (“Someone”). Many of his articles, satirical pieces

and miniatures were published in the “Molla Nasreddin” journal under the pseudonym “Anash Gurbaga”, “Jin”, “Khoja Lele”, “Choban”, “Lal Ushag”, “Genden Bakhan”, etc. The “Molla Nasreddin” journal with its large-scale activity has had a significant impact on the development of Uzeyir Hajibeyli's publicistic style. The master of high literary talent put a lot of effort for the development of Azerbaijani publicism of the beginning of the last century as well as its genre enrichment.

Key words: Uzeyir Hajibeyli, publicism, newspaper, topic, article

Сяба Намазова

Публицистика Узеира Гаджибейли

Резюме

Узеир Гаджибейли бескорыстно трудился в области публицистики, своим многогранным творчеством оказал непосредственное влияние на развитие национально-демократической мысли. В его публицистических работах особенно заметны мотивы, отражающие борьбу народа за свободу. Публицистическая деятельность Узеира Гаджибейли в период Азербайджанской Демократической Республики также была направлена на реализацию этой великой миссии. Выступая в прессе под заголовком «Ордан-бурдан» («О том, о сем») и скрытым псевдонимом «Филанкес» («Некто»), Узеир Гаджибейли с замечанием выражал свою позицию по событиям того времени, многочисленным недостаткам в обществе, напряженным процессам. Многие его статьи, фельетоны и сатирические миниатюры были опубликованы в журнале «Молла Насреддин» под псевдонимами «Анаш гурбага», «Джин», «Ходжа Леле», «Чобан», «Лал ушаг», «Генден бахан» и др. Журнал «Молла Насреддин» со своим широкомасштабным направлением деятельности оказал значительное влияние на становление публицистического стиля Узеира Гаджибейли. Мастер высокого литературного таланта не пожалел сил для развития азербайджанской публицистики начала прошлого века, ее жанрового обогащения.

Ключевые слова: Узеир Гаджибейли, публицистика, газета, тема, статья

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Asif Rüstəmli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

Н.А.СУЛТАНЛЫ
Захид Халил
БГУ
Доктор философских наук
Sultanli@mail.ru

ОСНОВОПОЛОЖНИКИ "ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ" В СОВРЕМЕННОЙ ИРАКСКОЙ НОВЕЛЛИСТИКЕ

Резюме

Появление "психологического направления" в иракской литературе восходит к 50–60 годам XX века. Эти годы были самыми тяжелыми для иракского народа, и называют этот период "черным режимом" Нури Саида. В эти годы иракская литература и культура находились в упадке. После революции 1958 года жизнь начала оживать. В иракской культуре и литературе произошел огромный скачок. В Ираке появляется "Союз иракских писателей" возглавляемый поэтом Мухаммедом ал-Джавахири. Появляются новые темы и новые герои в иракской литературе.

В это время иракская литература начинает развиваться в двух направлениях: новым реализмом и психологическое направление. Представителями "психологического направления" были Абд ал-Малик Нури, Фуад ат-Текерли, Яхья Абд ал-Маджид, Джабра Ибрагим Джабра и другие. Эти авторы находились под влиянием творческих установок таких современных французских писателей как Альбер Камю и Сартр. Героями их произведений являются люди, которые в отчаянии, раздавлены бременами жизни и не могут найти выход.

Кроме того, эти писатели глубоко погружаются в психологию своих героев. Их герои часто совершают самоубийство, не находя выхода.

Ключевые слова Психологическое направление, экзистенциализм, Абд ал Малик Нури, Фуад ат-Текерли, ар-Рубеййи

Развитию современной литературы и в частности прозы Ирака присущи те же закономерности, что и литературам других народов мира. Известно, что в европейских странах современная проза формируется лишь, начиная с эпохи Возрождения. В Ираке также ростки современной прозы были заложены Нахдой, со II половины XIX века, когда происходит ознакомление иракцев с культурой европейских народов и вовлечение страны в культурный общемировой процесс, когда иракские литераторы пришли к осознанию архаичности многих канонов классической поэзии. Такой ощутимый сдвиг в литературной жизни, как появление новых жанров, стал возможным благодаря росту общественного сознания, захолустной тогда провинции Османской империи.

30 – 40-е годы XX века были ознаменованы рождением современной иракской прозы в творчестве Махмуда Ахмеда ас-Сеййида, Абд ал Меджида Лутфи, Зу-н-Нун Аййуба и других.

Ас-Сеййид справедливо считается в Ираке основоположником современной художественной прозы. Все его многочисленные рассказы и повести имеют острую социальную направленность. В писательском труде он видел одно из средств

воздействия на общественное развитие и отвергал литературу, служащую лишь для развлечения.(5,64)

Ас-Сейид вышел из плеяды иракских журналистов 20-х годов XX века, и только он стал крупным писателем.

Несмотря на его усилия по распространению и пропаганде художественной прозы в Ираке, этот тип литературного творчества был еще настолько чужд и не понятен иракцам, что даже в начале 30-х годов автор предисловия к сборнику переводов произведений турецких писателей Абд ал-Ваххаб ал-Амин с горечью отмечал, что "в то время как в западной литературе прозаические произведения не поддаются исчислению, в Ираке их можно сосчитать по пальцам, в Ираке находятся издатели, неодобрительно относящиеся к прозе". (2,61)

Вплоть до 30-х годов XX века иракские читатели отдавали предпочтение египетским и сирийским писателям.

После смерти Махмуда Амина ас-Сейида на арену современной иракской прозы выходит Зу-н-Нун Аййуб (1908-1996г), книги которого оказались конкурентоспособными с зарубежными изданиями на иракском книжном рынке. Сборники его рассказов издавались огромными тиражами. Иракское государство усматривало в произведениях Аййуба опасность для существующего политического строя.

Радикализм Аййуба отражал настроение патриотических сил иракского общества, которые вели борьбу против полуколониально – монархического режима. Зу-н-Нун Аййуб был единственным иракским прозаиком, участвующим во всех периодах современной иракской прозы.

Второй период современной иракской прозы соответствует 40-60годам XX века. Поколение писателей второго периода жили и творили в период борьбы иракского народа против внешней и внутренней реакции в Ираке, широко развернувшаяся после II мировой войны. Это политическое положение определило особенности творчества писателей 40-60 годов XX века.

Демократическое движение Ирака после II мировой войны подавлялось марионеточным режимом Нури Саида. "С первых дней своего правления Нури Саид приступил к осуществлению широкой программы подавления патриотических и оппозиционных сил, к созданию условий для бесконтрольного управления страной". (5,200)

В Ираке царил произвол и кровавый террор. В 1954 году на прессу были наложены большие ограничения "декретом печати". Многие писатели и публицисты были призваны в армию. Среди них Абдал Малик Нури, поэт Абд ал-Ваххаб ал-Баяти, публицист Салах Халис и другие. Многие известные писатели Ирака эмигрировали в Европу, в СССР (Гаиб Фарман долгие годы жил в Москве).

В таких тяжелых условиях жили, творили и окрепли иракские писатели II поколения. После свершения июльской революции в Ираке литература, проза и поэзия стала развиваться стремительно.

Новые темы, новые герои входят в художественную литературу Ирака. Основными представителями второго поколения – это новеллисты Эдмон Сабри, Гаиб Туама Фарман, Шакир Хусбак, Джабра Ибрагим Джабра, Абд ал-Малик Нури, Фуад ат-Текерли, Низар Салим и другие.

Большую роль в развитии послевоенной иракской литературы сыграл "Союз иракских писателей" возглавляемый поэтом Мухаммедом Махди ал-Джавахири.

Союз собрал вокруг себя самых прогрессивных иракских писателей – реалистов, писавших в различных направлениях. Члены союза активно вели просветительскую работу среди населения.

"Каждую пятницу устраивались вечера, на которых читались лекции, проходили дискуссии и встречи, отмечались юбилеи иракских западноевропейских и русских классиков: Горького, Пушкина, Достоевского, Тургенева, Гоголя и других. Материалы этих вечеров печатались в регулярно выходивших сборниках "Вечера союза" (اماس الات-حاد). (2,20)

Творческим кредо представителей "союза" была вера в то, что человек, стремящийся к счастью и свободе, непременно достигнет своей цели, и не существует такой силы, которая может помешать его стремлению. Лозунгом их был "писать о народе и для народа".

Возникновение такой организации, с четко выраженной политической направленностью было большим шагом вперед в деле развития современной иракской культуры. К сожалению, "Союз иракских писателей" просуществовал немногим более трех лет. Он распался в 1963 году после кровавого баасистского переворота, а члены его подверглись репрессиям.

Остановимся более подробно на том, как развивался жанр новеллы в Ираке 40-60 годы.

Впервые послереволюционные месяцы в Ираке в изобилии появились, сборники новел, изданные в виде тонких брошюр. Едва ли не главной темой иракских рассказов в это время стало разоблачение произвола и жестокости полиции. Со страниц этих книг прошлое представало в самых мрачных тонах: коррупция в государственном аппарате, чьи функции, состояли лишь в паразитировании и глумлении над народом, находившегося во власти нищеты, невежества и болезней. После волны подражания иракские новеллисты начали создавать литературу не опирающуюся на достижения европейского рассказа. Эта была трудная задача, однако им удалось ее выполнить. Иракские новеллисты стали применять различные приемы в той мере, в какой возрастал уровень читательской аудитории. В символических образах иракские новеллисты зашифровывали свои раздумья о судьбах многих слоёв и групп иракского общества. Арабское литературное наследие не содержало в себе жанр рассказа в современном понимании (летопись арабов, макамы "Тысяча и одна ночь"). Однако иракские новеллисты стали использовать их в написании своих произведений, превращая их в новеллистический материал, сплетая легенды с реальными явлениями. Под их пером фольклор обретал новую художественную форму. (2,50)

Писатели второго поколения более тесно связали свое творчество с социальной сферой жизни народа. Им была свойственна большая широта в выборе тем и более глубокое проникновение в образы современников, более внимательное отношение к стилю художественного произведения. Этому способствовало широкое ознакомление с западноевропейской, русской классической и современной литературой.

Однако творческие установки писателей второго поколения не были едиными. Как отмечал Зу-н-нун Аййуб: "Творчество молодых писателей второго поколения можно четко разграничить на группы. Следуя принятой в современной арабистике терминологии, назовем первое из них "психологическим течением", а второе "новым реализмом". (2,46)

Во главе "психологического течения", стоял талантливый новеллист Абд ал-Малик Нури в творчестве, которого явно чувствуется влияние творческих установок таких современных французских писателей как Жан Поль Сартр и Альбер Камю. (5, 60)

К этому течению относятся также Фуад ат-Текерли, Яхья Абд ал-Маджид, Джабра Ибрагим Джабра и другие.

Глава "психологического направления" Абд ал-Малик Нури родился в 1921 году в Египте в городе Суэц. Высшее образование получил в американском университете в Бейруте, где изучил английский язык. В 1944 году ан-Нури уезжает в Багдад и поступает на юридический факультет Багдадского университета. После окончания поступает на дипломатическую службу, работает послом Ирака в Джакарте, в Токио и Праге. За этот период он начинает свою писательскую деятельность, пишет ряд коротких рассказов, которые издает в литературных журналах Ирака. За рассказ "Фаттума" (فطومة), где Нури описывает жизнь простой иракской девушки. В 1948 году Нури получает премию "Ливанский писатель". Первый сборник рассказов (رسل الانسانية) под названием "Посланцы гуманизма" выходит в 1946 году. В 1954 году выходит сборник рассказов "Гимн земли" (نشيد الارض). Нури так же автор пьесы "Дерево и бархат" (خشب ومخمل) (1972 год).

Абд ал Малик Нури находился под влиянием знаменитого ирландского писателя Джеймса Джонса, автора знаменитого психологического романа "Улисс".

Однако он не стал абсолютным последователем Джойса, чей метод ведет, в конце концов, к полному отрыву от реальной действительности.

Абд ал-Малик Нури умело сочетает психологизм с актуальной темой. Например, тема новеллы "Там, где течет кровь" – революционное выступление против "черного режима" Нури Саида, но автор решает её в особой, характерной для его творчества манере. Абд ал-Малик Нури, как бы сталкивает высокие идеалы и нравственную чистоту своих героев с низменными сторонами жизни. Юноша и девушка, раненная во время студенческой демонстрации, спасаясь от полиции, находят убежище в публичном доме. (5,65)

Автор не старается дать подробного изображения демонстрации и последовавшего за ней кровавого побоища, он не агитирует читателя революционными лозунгами. Все события возникают в преломлении сознания героев. Автора больше интересует их психологическое состояние после демонстрации, осложненное обстановкой, в которую они попали, а также взаимоотношения Фарида и Неджлы.

Самым удачным сборниками рассказов Абд ал-Малика Нури арабская критика считает "Гимн земли" и "Посланцы гуманизма". "Гимн земли" – пишет Ад Тахир – стал передовой книгой поколения пятидесятников. (5,61)

Рассказ, давший название сборнику новел, знакомит читателя с внутренним миром, с переживаниями уволенного с работы корректора одной из багдадских газет – Фаика. Как отмечает А. К. Хасан Амин: "Нури многое взял из рассказа Ф.М. Достоевского "Сон смешного человека" (4,48), герой которого одинокий молодой человек, которого все считают чудачком, решает застрелиться из-за своих идей. Однако заснув, он видит во сне мир, который внешне точь в точь похож на Землю, но в которой нет злости, зависти, воровства и несправедливости. Постепенно тот мир превращается в падший мир и причиной всему оказывается сам герой рассказа. Просыпается герой с мыслью, что лучше в несовершенном мире сеять любовь и добро, чем наоборот.

В рассказе Нури герой так же видит прекрасный сон и призыв к всемирной любви, поддержку людей в их горе. Однако рассказ Достоевского более целенаправлен, из него можно извлечь ясную мысль и большой опыт. (8,108-109)

Не каждому иракскому читателю был доступен и понятен глубокий психологический характер героев новеллы "Гимн земли".

Абд ал-Малик Нури автор так же таких психологических рассказов как: "Южный ветер" (ريح الجنوب), "Тошнота" (غثيان), "Младший сын" (الولد الصغير), "Две подруги" (صديقتان), "Конец осени" (ذيل الخريف) и другие, которые написаны в духе "психологического реализма" (الواقعية السيكولوجية).

Другим ярким представителем психологического направления в современной иракской новеллистике является последователь Абд ал-Малика Нури Фуад ат-Текерли. Писатель родился в Багдаде в 1927 году, окончил в 1949 году Юридический факультет Багдадского университета, работал журналистом – следователем, затем занимал несколько должностей в иракской судебной системе, был назначен в 1964 году судьей.

Ф. Текерли много путешествовал. Он был послан во Францию, где был назначен экспертом по правовым вопросам Ирака. Выйдя на пенсию в течении долгих лет жил в Тунисе, после войны в Персидском заливе работал в Иракском посольстве в Тунисе, писал свои произведения там.

Ат-Текерли принадлежал к семье с привилегированным религиозным и социальным статусом, которая пользовалась большим уважением во времена монархии в Ираке. (5,319)

Монархические дни в Ираке завершались, пришло новое поколение политиков, которые выросли во времена Османского режима, далее настали дни британской оккупации. Положительной стороной вышеуказанного было то, что все это привело к относительному социальному прорыву, который привел к появлению новаторства во всех областях иракского общества, ознакомлению с западноевропейской культурой. (9)

Свои первые рассказы ат-Текерли опубликовал в 1951 году в ливанском журнале "Ливанский литератор". И с того времени не переставая публиковался в различных арабских и иракских литературных журналах. В 1960 году выходит сборник рассказов ат-Текерли "Другое лицо" (الوجه الآخر). Далее в 1980 году сборник "Долгое возвращение" (الرجع البعيد), в 1991 году в Тунисе сборник коротких рассказов "Дата огня" (موعد النار), в 1995 году "Песочное кольцо" (خاتم الرمل). В 1998 году сборник "Восхищения и боли" (المس-المس), в 2000 году "Плевков в лицо в жизни" (بصقة في وجه الحياة), в 2007 году "Вопросы и ответы" (الاسؤال والاجواب). И в том же году "Беседа деревьев" (حديث الاشجار). (5,319)

Умер ат-Текерли в 2007 году в Иордании от рака поджелудочной железы.

Чтобы понять творчество Фуада ат-Текерли, достаточно просмотреть рассказ из сборника "Другое лицо" - "Зеленоглазая" (العيون الخضراء). Рассказ целиком построен на грустных воспоминаниях и внутренних монологах героини – падшей женщины с прекрасными зелеными глазами, которая потеряла веру в добро, счастье, любовь и жизнь. Глубоким пессимизмом и безысходностью проникнут рассказ. Героиня потеряла всякую веру в любовь, счастье и жизнь. Она беспомощна перед ударами, которые нанесла ей жизнь. "Ее лицо, отраженное в зеркале стекла, выглядело изможденным и выражало разочарование и в жизни и в смерти". (4,82)

Героям Фуада ат-Текерли трудно найти путь избавления от невзгод жизни. В рассказах ат-Текерли можно найти описания натуралистических сцен, что не были понятны иракскому читателю 50-60 годов. Безысходностью и глубоким пессимизмом проникнуто творчество писателей "психологического направления".

Традиции психологического направления были продолжены в 60-80 годы в иракской прозе. Важную роль в продолжении этих традиций сыграли молодые иракские прозаики "шестидесятники" – писатели, которые появились после июльской революции. Это Абд ал-Маджид ар Рубеййи, Али Сухейл, Лутфи ал-Хайат и другие. Большинство из них

были представителями "психологического направления". Печатались они в журнале "Прогрессивная литература" (الطالعة الادبية).

Писатели 60-80 годов стали достойными продолжателями своих старших коллег. Творчество Абд ал-Меджида ар-Рубейи высоко ценят не только в Ираке, но и во всем арабском мире, а также в Европе. (1,295)

В своих произведениях ар-Рубейи совмещает беспощадную сатиру и нежный лиризм, высокую поэзию и грубый физиологизм. Ему, как и всем писателям его поколения, всегда было присуще сознание сопричастности происходящим событиям, ответственности за судьбу иракского народа, желание заставить читателя задуматься над своей жизнью.

Литература:

1. Султанлы Н.А. "Абдуррахман ар-Рубейи представитель психологического направления в современной иракской новеллистике", Filoloqiya məsələləri №8, 2013г.
2. Султанлы Н.А. "Гаиб Фарман – теоретик нового реализма в Иракской прозе", Filoloqiya məsələləri №7, 2015г.
3. Федченко А.Ф. "Ирак в борьбе за независимость", Москва, 1960г.

4. عبد القادر حسن أمين "القصاص في الأدب العراقي الحديث"، بغداد، ١٩٥٥

5. الدكتور عمر الطالب "الفن القصصي في الأدب العراقي الحديث"، بيروت، ١٩٨١

6. الدكتور عمر الطالب "الاتجاه الواقعي في الرواية العراقية"، بيروت، ١٩٧١

7. فؤاد التكرلي "الوجه الآخر"، بغداد، ١٩٦٠

8. <http://www.alnaked-aliragi.com>>tag

9. <http://www.almashrignews.com>>inp>view

10. <http://www.goodreads.com>>show

11. <http://www.abjjad.com>>autor

12. <http://www.ar.wikipedia.org>>wiki>...عدد

13. <http://www.alquds.co.uk>>

N. Sultanlı

Müasir İraq ədəbiyyatının "psixoloji cərəyanının" baniləri

Xülasə

İraq ədəbiyyatında "psixoloji cərəyanının" yaranması XX əsrin 50 – 60 illərinə təsadüf edir. Bu illər İraq xalqının ən ağır illəri idi, Nuri Səidin "qara rejim" adlandırılır.

Bu illərdə İraq ədəbiyyatı və mədəniyyəti iflas vəziyyətində idi. 1958 il inqilabından sonra, həyat canlanmağa başlayır. İraq mədəniyyətində və ədəbiyyatında böyük sıçrayış baş verir. İraqda Məhəmməd əl Cavahirinin başçılığı ilə "İraq yazıçıların ittifaqı" yaranır. İraq ədəbiyyatında yeni mövzular, yeni qəhrəmanlar meydana gəlir. Bu zamanlar İraq ədəbiyyatı iki cərəyanda inkişaf etməyə başlayır: yeni realizm və psixoloji cərəyan. "Psixoloji cərəyanının" nümayəndələri Əbdul Malik Nuri, Fuad Ət-Təkərli, Yəhya Əbdul Məcid, Cəbra İbrahim Cəbra və başqaları idi.

Bu yazıçılar əsasən fransız ekzistensialistləri Alber Kamu və Sartr kimi yazıçıların təsiri altında idilər. Onların əsərlərinin qəhrəmanları həyatdan küsən, həyatın ağırlıqları altında əzələn, çıxış yolu tapa bilməyən adamlardır. Bundan başqa bu yazıçılar qəhrəmanlarının psixologiyasına dərinlən qərq olurlar. Onların qəhrəmanları çox vaxt çıxış yolu tapmayıb intihar edirlər.

Key words: Psychological direction, existentialism, Abdul Malik Nuri, Fuad at-Tekerli, ar-Roubeyi

N. Sultanli

The founders of the "psychological direction" of modern Iraqi literature

Summary

The emergence of the "psychological direction" in Iraqi literature dates back to the 50's and 60's of the 20th century. These years were the hardest years of the Iraqi people, and Nuri Said was called the "black regime". Iraqi literature and culture were in decline during these years. After the revolution of 1958, life began to revive.

There is a big leap in Iraqi culture and literature. "An Iraqi Writers' Union" is being established under the leadership of Mohammed al-Cavahiri in Iraq. New themes and new heroes are emerging in Iraqi literature. At this time, Iraqi literature begins to develop in two directions: a new realism and a psychological direction. Representatives of the "psychological direction" were Abdul Malik Nuri, Fuad at-Tekerli, Yahya Abdul Majid, Jabra Ibrahim Jabra and others. These writers were influenced mainly by French existentialists such as Alber Kamu and Sartre. The heroes of their works are those who are hopeless in life, crushed under the burdens of life, and unable to find a way out.

Bundan başqa bu yazıçılar qəhrəmanlarının psixologiyasına dərinlən qərq olurlar. Onların qəhrəmanları çox vaxt çıxış yolu tapmayıb intihar edirlər.

Açar sözlər: Psixoloji cərəyan, ekzistensializm, Əbdul Malik Nuri, Fuad ət-Təkərli, ər-Rubeyyi

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Aida Qasimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

KƏMALƏ MUSAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
BDU, AMEA M. Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu
Zahid Xəlil küç

**AYBƏK ƏL-DƏVADARININ “DASTAN ULUXAN ATA BITİKÇİ” ADLANAN
KITABI TAPMASI BARƏDƏ**

Əbu Bəkr bin Abdullah bin Aybək əl-Dəvadari əsərlərində türk dastanları, Oğuz xan və sonralar “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına daxil olmuş Təpəgöz barədə məlumat vermişdir. O, VI əsrdə Sasani hökmdarı Anuşirəvanın vəziri Bozuruq Mehriyə məxsus, türk dilindən fars dilinə tərcümə olunmuş bir kitabın xülasəsini vermişdir. VIII əsrdə “Dastan Uluxan Ata Bitikçi” adlanan bu kitab Harun əl-Rəşidin hakimiyyəti dövründə ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Aybək əl-Dəvadari babası ilə Bilbeysdə yaşadığı zaman bu kitabı Əminuddin əl-Beysaridən alıb oxumuşdur. Həmin kitab Bozorg Mehr bin əl-Bahtikanın nəvəsi Əbu Müslim Xorasanın kitabxanasından götürülmüşdü.

Açar sözlər: ərəb, ibn Aybək əl-Dəvadari, Misir, tarix, türklər, Oğuz

XIV əsr Misir Məmlük tarixçisi Əbu Bəkr bin Abdullah bin Aybək əl-Dəvadari əsərlərində 6-cı əsrdə Sasani hökmdarı Anuşirəvanın vəziri Bozuruq Mehriyə məxsus, türk dilindən fars dilinə tərcümə olunmuş bir kitab barədə söhbət açmışdır. VIII əsrdə “Dastan Uluxan Ata Bitikçi” adlanan bu kitab Harun əl-Rəşidin hakimiyyəti dövründə ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Əbu Bəkr bu əlyazmadan istifadə edərək, türk dastanları, Oğuz xan və sonralar “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına daxil olmuş Təpəgöz barədə məlumat vermişdir.

Əsərlərindən anlaşıldığına görə Aybək əd-Dəvadari türk tarixinə yaxından bələd idi, coğrafi cəhətdən çox uzaqda yaşamasına baxmayaraq türklərin önəmli kitabları, türk tarixinin əsas dövrləri haqqında məlumatlar verməsi bunu göstərir (6; 45).

“Uluxan Ata Bitikçi” əsərinin məzmunu “Dürəri-tican va guraru təvarixi-z-zəmən” əsərində yer alıb. Ərəbcə yazılmış “Dürəri-tican va guraru təvarixi-z-zəmən” tarixçi Aybək əd-Dəvadarinin birinci əsəridir və Məmlük sultanı əl-Məlik ən-Nasir Nasruddin Muhammad bin Qalavuna ithaf edilmişdir (9).

Dürəri-tican va guraru təvarixi-z-zəmən əsəri ümumi tarixdən bəhs edir. Əsərdə Həzrəti Adəmdən başlayaraq 1310-cu ilədək hadisələr xronoloji sıra ilə şərh edilmişdir (4; 77). Dürəri-tican va guraru təvarixi-z-zəmən əsərinin bir nüsxəsi Süleymaniyyə kitabxanasında (Damat İbrahim Paşa, № 913), digər əlyazması isə İskəndəriyyə kitabxanasında (tarix, № 67-də) yerləşir. İkinci nüsxə misirli Əhməd Zəki Paşa tərəfindən 1912-ci ildən öncə tapılmış və 11 sentyabr 1912-ci ildə Afinada keçirilən XVI Şərqişüaslar Konqresində “Sur les origines des Tatares et sur les premieres causes de leurs incursion” başlıqlı məruzəsində qeyd olunmuşdur (1).

Aybək əd-Dəvadari “Kənz-ud-durar va cəmiu-l-ğurar” əsərinin müxtəlif cildlərində də “Uluxan Ata Bitikçi” dastanından təkrar olaraq bəhs etmişdir. Xüsusilə “Şuhd ən-nəhl min qismət fələk Zuhal, əd-Dürər əl-mətlub fi əxbər muluk Dauləti Bəni Eyyub” adlı 7-ci cildin (16) 218-237-ci səhifələr arasında mövzunu əlavələri ilə yenidən qələmə almışdır. Həmçinin “Zəhr əl-muruc min qismət fələk əl-Buruc, əd-Durra əz-zəkiyyə fi əxbər əd-daulət-turkiyyə” adlı 8-ci cildində (17) 114-224-cü səhifələri arasında mövzunun xülasəsini vermişdir. Həmçinin əsərin 4-cü və 6-cı cildlərində də Oğuzlardan bəhs etmişdir.

“Uluxan Ata Bitikçi” türk irqinə mənsub bir insanın, ilk türk kişinin, daha sonra, ilk türk qadınının yaradılışı, ilk türk kağanının seçilməsi, ilk türk şəhərlərinin meydana gəlməsi, ilk ziyafətlərin qurulması, ilk vuruşların baş verməsini əhatə edən bir kitabdır. “Qədim zamanlarda həddindən çox yağan yağış Qara dağ deyilən yerdə yerləşən mağaraya bolluca palçıq gətirir, palçıq mağarada insana bənzəyən qəliblərə dolur. Su ilə torpaq bir müddət bu qəlibdə qalır. Gü-nəş xərçəng bürcündə ən yüksək nöqtədə olur. Mağaraya əsən küləyin təsirlə dörd ünsür birlə-şir və doqquz ay sonra torpaq insan formasına çevrilir və Ulu ay ata olur”. “Uluxan Ata Bitik-çi”yə görə türk irqinin ilk insanı odur. 40 il sonra yenidən sel olur, yenə palçıq mağaraya dolur, bu dəfə günəş qız bürcündə olur. Sonra Ay-va, Ulu Ay Ana eyni şəkildə yaradılır. Ulu Ay Ata ilə Ulu Ay Ana evlənir, övladları olur, onlar da evlənilər və beləcə türkçülük dünya üzərində bərqərar olur. “Uluxan Ata Bitikçi” də bu zəngirvari hadisəni əhatə edir.

Mövzunun maraq kəsb edən tərəfi odur ki, islamaqədərki mövzulardan bəhs edən bu əsə-rin İslam dini ilə uyğunluq kəsb etməsidir. Qurani Kərimdə Həzrəti Adəmin palçıqdan, torpaq-dan yaradıldığını, Həzrəti Həvvanın da eyni maddədən yaradıldığını nəzərə aldıqda “Uluxan Ata Bitikçi”ndəki məlumatlar həqiqətən düşündürücüdür (6; 54).

Aybək əd-Dəvadariyə görə, “Uluxan Ata Bitikçi”ni ilk qələmə alan bəlli deyil. Bozurg-mihr bin əl-Bahtikan bu kitabı haradansa tapmış, türk dilindən fars dilinə çevirmişdir. Bozurg-mihr bin əl-Bahtikan əl-Farisinin doğum tarixi naməlumdur. O ağıl, zəkası ilə məşhur olan alim və dövlət xadimi olmuşdur. Bütün dünya onu, Sasani Hökmüdarı Birinci Nüsrəvan Nuşirəvan Adilin (531-579) anlayışlı, filosof, adil və alim vəziri kimi tanıyır. (3; 23, 30, 40, 95, 239). Rə-vayətə görə o, Əba Müslim Mərvinin babasıdır. İslam Həzrəti Peyğəmbərə onun vəzirliyi döv-ründə göndərilmişdir. Bir çox hikmətli sözləri zərbi məsələ çevrilmişdir. Dövründə Hindistan-dan bir sıra elm əsərlərini gətirib pəhləvi dilinə tərcümə etdirmişdir. Çox uzun ömür sürmüş Bozurgmihr, Üçüncü Hüzmüz bin Nuşirəvan zamanında, bir rəvayətə görə miladi 580-ci ildə vəfat etmişdir. Uzun zaman xalq arasında onun haqqında rəvayət və əfsanələr söylənmişdir.

Belə olduğu halda “Uluxan Ata Bitikçi” 580-cı ildən əvvəl yazıya alınmış və həmin ta-rixdən öncə türk dilindən fars dilinə tərcümə olunmuşdur. Amma bu kitabı görən olmamışdır. Bu kitab bir neçə dəfə tərcümə olunduqdan sonra bizə çatmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tarixçi Aybək əd-Dəvadari “Uluxan Ata Bitikçi” barədə Dürəri-tican və guraru təvərix-i-zzəmənin əsərinin 206-210-cu səhifələri arasında xülasə şəklində vermişdir (9.) Aybək əd-Dəvadari türklərin və tatarların tarixini 1230-cu ildə baş vermiş Cəla-ləddin Harzəməşah-Tatar müharibəsi ilə başlamışdır. Ardınca, Harzəməşahlar dövlətinin 1230-cu ildə ağır şəkildə süqutundan və xalqın necə bir qətləyənə düşər olduğundan söhbət açmışdır. (9; 201).

Aybək əd Dəvadari daha sonra, “Uluxan Ata Bitikçi” kitabını harada, necə və kimlərlə gördüyündən, hansı şərtlərlə oxuduğundan danışır. Aybək əd-Dəvadarinin babası 1310-cu ildə Misirin Şərqiyyə vilayətinin mərkəzi olan Bilbeysin valisi imiş. Aybək əd-Dəvadarinin Bilbeys-də yaşadığı günlərdə Əminuddin Katib əl-Beysəri adlı bir nəfər maaşını almaq üçün oraya ge-dib gəlirmiş. Əsərdə bu şəxsin adı bir neçə növdə göstərilir: Əmir Bədrəddin Beysəri, Əminud-din əl-Həməvi və s. Beysəri söhbəti sevən, çox bilikli və ədəbiyyatı gözəl bilən bir nəfər idi. O, bir söhbət əsnasında, onda olan bənzərsiz bir kitabdan bəhs etmişdir. Aybək əd-Dəvadari həmin kitabı görmək və oxumaq istədiyini bildirmişdir. Əminuddin ona əlyazma şəklində bir kitab gə-tirir və bu kitabın yeganə bir nüsxə olduğunu, yəni dünyada eynisinin olmadığını bildirir. Haar-manna görə, “bu tayfa əfsanəsi başqa mənbələrdə rast gəlinmir” (7; 16).

Aybək əd-Dəvadariyə görə, “Uluxan Ata Bitikçi” hicri 211-ci (miladi 826-cı il) ildə Ha-run ər-Rəşidin dəvadarı Cəbrayıl bin Buhtişə tərəfindən fars dilindən ərəb dilinə tərcümə edil-mişdir. Əminuddin Katib əl-Beysərinin Aybək əd-Dəvadariyə gətirdiyi kitab farscadan ərəbcəyə tərcümə olunmuş nüsxədir. O, həmin kitabın türklərin ən qədim kitabı olduğunu demiş və onu

şərh vermədən tərcümə etdiyini söyləmişdir: “Bu kitab moğollar, qıpçaqlar və qədim türklərdə çox dəyərli və müqəddəs bir kitabdır” (9; 202-203).

Aybək əd-Dəvadari həmin kitabı özünün gördüyünü deyir və əsərin özəlliklərini belə şərh edir: “Görən kimi çox dəyərli bir kitab olduğunu anladım. Çox böyük bir kitab idi. İçindəki xətt məşhur xəttat Bəvvab Əli bin Hilalın tələbələrindən birinə aid imiş. Bənzəri görülməyən bir bəzək tətbiq olunmuşdu. Səhifələri Bağdat ipəyindən düzəlmişdi, dərinin astarı sarı atlasdan idi. Çox gözəl işlənmişdi. Üz qabıqları xalis qızıldan idi. Kitabın bir də qızıldan düzəlmiş qutusu, onun üstündə isə, bir qıfılı var idi. Qıfıl göz formasında idi, hətta qıfılından kitabın necə dəyərli bir kitab olduğu anlaşıldı” (9, səh 205).

Aybək əd-Dəvadari dostları - “Tayf əl-Xəyə” kitabının müəllifi Şəmsəddin bin Dənyəl əl-Hakim (1249-1311), “əl-Bələliq əl-hasənə” kitabının müəllifi Cəmaləddin ibn Zeytun əl-Bələliqi və Mənsur əl-Ədib əl-Abbasi ilə kitabı sətirbəsətir oxuyurlar.

“Uluxan Ata Bitikçi” - “Böyük şahlar atasının kitabı”nda yalnız türk xüsusi adları tərcümə olunmayıb, əd-Dəvadari onların ərəb tərcüməsini əlavə edib. (7; 11).

Lakin Aybək əd-Dəvadari kitabın tam mətnini yazmadığını bildirir: “Kitabda yazılan bəzi məlumatlar anlaşılmaz və çox qarışıq idi. İçində əqlə və məntiqə sığmayan çox məlumat var idi. Lakin buna baxmayaraq, mən anlama bildiklərimi və məntiqimə sığanları dərhal yazdım. Yəni mən həqiqi olan və ya həqiqətə uyğun olan məlumatları yazdım. Kitabın içindən tatarların (türklərin) necə dünyaya gəlmələri barədə məlumatları dərhal yazdım. Mənim yazdığım məlumatlar inanıla bilən məlumatlardır və heç kəs onları inkar edə bilməz. İndi isə onları sizə danışacağam. Allahdan yardım istəyirəm, o ən yardımçı və güclü olandır” (9; 205).

Aybək əd-Dəvadariyə görə, “Oğuznamə” oğuzlara aid olduğu kimi, “Uluxan Ata Bitikçi” də moğol və qıpçaqlara aiddir. O belə yazmışdır: “Bu kitab moğollar, qıpçaqlar və qədim türklərin çox dəyərli və müqəddəs kitabıdır. Onlar bu kitaba çox dəyər verirlər. Bu kitab əslində moğol, türkmən və qədim türklərin qohum olduğunu göstərir. Türklərdə çox önəmli bir kitab daha vardır. Bu kitaba türklər çox dəyər verirlər və o, əldən-ələ dolaşır. Adı “Oğuznamə”dir. Həmin kitabın içində Oğuzun gündəlik həyatı, ilk kağan olması, ad-sanını Oğuz kimi tanıtməsindən söhbət açılmışdır” (9; 202a). Həmçinin Təpəgöz barədə qeyd edir: “Onlar (türklər) onun haqqında (Təpəgöz) çoxlu məlumatlara və məşhur hekayələrə sahibdirlər, onların arsında bu günə qədər dövr edir, bu xalqın bilikli və ziyalı adamları bu məlumatları yaddaşında saxlamaqla və qopuzda ifa etməklə qorumuşlar” (9, 203).

Oğuz əfsanələrinin mənbəyi kimi, burada da bir çoban, bir dəniz varlığından yaranmış Təpəgöz adlı divdən və Basat bin Urus adlı qəhrəmandan gedir. İbn Urus bir qıza üstün gələndən sonra, o Təpəgözü öldürə bilir (9, 203). Bu məlumat yalnız “Dürəri-tican və guraru təvaxxi-zzəmə” əsərində qeyd edilir, digər əsərdə rast gəlinmir. Haarmanna görə, “söhbət bu əfsanənin ən ilkin yazılı qeydindən gedir. Ona bir də yalnız çox güman ki, 15-ci əsrdən yazılmış qədim osman xalq eposu Dədə Qorqudun VIII fəsilində rast gəlinir. Amma Dədə Qorqud kitabında qızın Basat tərəfindən üstələnməsi qeyd olunmayıb” (7; 15-32).

Əminuddin Katib əl-Beyserinin Misirin Bilbeys şəhərində Aybək əd-Dəvadariyə gətirdiyi və 826-cı ildə farscadan ərəbcəyə çevrilmiş bu kitab Əba Müslim Xorasaninin kitabxanasından götürülmüşdür (9; 205). Əba Müslim Xorasanini Abbasilər dövründə dövlət adamı olmuşdur. Tarixi qaynaqlarda və haqqında yazılmış kitabda onun adına müxtəlif formalarda rast gəlinir. Əba Müslim 718-719-cu ildə İsfəhan, Xorasan və ya Mərvdə doğulmuşdur və onun türk əsilli olduğu deyilir. (60) O, Əməvilərin tənəzzülündə və Abbasilər xilafətinin qurulmasında önəmli rol oynamışdır. O, 755-ci ildə öldürülmüşdür (5; 16). “Ulu Han Ata Bitiyi”ndəki məlumatlara görə, kitab Əba Müslim əl-Xorasaniyə babası Bozorqmihir bin əl-Bahtikandan qalmışdır (9; 205).

“Uluxan Ata Bitikçi”nin 580-ci ildən əvvəl türk dilində yazıya alındığı məlumdur, lakin bu ildən öncə nə vaxt yazıldığı sirr olaraq qalır. Buna baxmayaraq, içindəki məlumatlardan, sözlərdən və xüsusi isimlərdən belə başa düşmək olar ki, o, ilk kamil mətn sayılan “Orxon Yenisey” yazılarından daha əvvəllərə aiddir. İçindəki hadisə və məlumatlar min illər öncəsinə gedib çıxır (6; 58).

Misir tarixçisi Aybək əd-Dəvadarinin verdiyi məlumatlar ilə Orta Asiyada, Türkünstanda araşdırmalar aparan alimlərin verdiyi məlumatlar bir-birinə çox bənzəyir və sanki eyni qələmədən çıxıbr, bu dərəcədə bənzərliyin təsadüfi olması mümkün deyildir. Beləliklə, Aybək əd-Dəvadarinin “Uluxan Ata Bitikçi” barədə təqdim etdiyi məlumatları doğru hesab etmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ahmed Zaki Pasha, “Sur les origines des Tatars et sur les premieres causes de leurs incursion”, “Archives Asiatiques”, Vol. I, No 7 et 8”
2. Gunhild Graf “Die Epitome der Universalchronik İbn ad-Daüadaris im Verhaltnis zur Langfassung”. Berlin, Klaus Schwarz, 1990, 305 p.
3. İbn Bibi, əl-Əvəmirul-Alai fil umuril Alai (Səlcuqnamə) Ankara 1996, s. 23, 30, 40,95,239).
4. Hüseynin Namık Orkun, Oğuzlara dair, Ankara 1935, səh. 77
5. Nadir Karakuş “Ebu Müslim el-Horasani, Kişiliği ve Faaliyyətləri (Doktorluq dissertasiyası), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, səh 16)
6. Prof.Dr. Necati Demir “Türklerin en eski destanı “Uluxan Ata Bitikçi”, Ötüken neşriyatı, İstanbul, Türkiye 2018, 150 səh.
7. Ulrich Haarmann “Altun Han und Cingiz Han bei den ägyptischen Mamluken”, Der Islam, 51, 1974.
8. Ulrich Haarmann “Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 20, No. 2 (May, 1988), pp. 175-196, Published by: Cambridge University Press, <https://www.jstor.org/stable/162959>, Page Count: 22
9. أبو بكر بن عبد الله بن أبيك الدوإداري درر التيجان و غرر تواريخ الزمان، مجموعة دامت ابراهيم باشا 913 بمك-تبة سلمي ماني، اسطنبول
10. أبو بكر بن عبد الله بن أبيك الدوإداري : كنز الدرر وجامع الغرر، مكتبة الأحمد الثالث ببل اس توبقابي رقم 7/2932، اسطنبول ، ج. 7
11. أبو بكر بن عبد الله بن أبيك الدوإداري : كنز الدرر وجامع الغرر،، مكتبة الأحمد الثالث ببل اس توبقابي رقم 8/2932، اسطنبول ، ج. 8
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B3%D1%83%D0%B7-%D0%9D%D0%B0%D0%BC%D0%B5>

K.Musayeva

“How Aybak al-Dawadari finding a book "Legend of Ulu Ay-Han Atam Bitigi”

In his works Abu Bakr Abdullah bin Aybak Ibn ad-Dawadari gave information about the Turkic epics, Oguz khan, and “Tepegöz” that later became part of the epic "Kitabi Dada Gorgud". He provided a summary of a book translated from Turkish into Persian in the 6th century and belonged to Sasanian ruler Anushiravan's vizier Bozorg Mehr. It was translated into Arabic during the reign of Harun al-Rashid in the 8th century and was named “Legend of Ulu Ay-Han Atam Bitigi”. When Aybak al-Dawadari and his grandfather lived in Bilbeys he found this book, he took it from Aminuddin al-Beysari and read it. This book was taken from the library of Abu Muslim Khorasan, the grandson of Bozorg Mehr bin al-Bahtika.

Key words: Arab, Ibn Aybak ad-Dawadari, Egypt, history, Turks, Oguz

K.Мусаева

«Как Айбака ибн ад-Давадари нашёл книгу «Улухан Ата Битикчи»»

Абу Бакр Абдулла бин Айбак ибн ад-Давадари дал информацию в своих произведениях о тюркских эпосах, Огуз-хане и «Тепегёз», который стал частью эпоса «Китаби-дада-горгуд». Он представил краткое изложение книги, который принадлежал везиру Сасанидского правителя Ануширавана Бузург Мехри и был переведён с турецкого на персидский язык в 6-ом веке. Он был переведен на арабский язык во время правления Харуна аль-Рашида в 8-ом веке и назывался «Улухан Ата Битикчи». Айбак аль-Давадари нашёл его когда с дедушкой жили в Бильбейсе, взял и читал эту книгу у Аминуддина аль-Бейсари. Эта книга взята из библиотеки Абу Муслима Муслима Хорасана, внука Бузург Мехр бин аль-Бахтика.

Ключевые слова: араб, ибн Айбак ад-Давадари, Египет, история, турки, Огуз

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Pəşə Kərimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İSMAYIL AĞAYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti
qara_ahmedov_66@mail.ru

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR ZAMANIN SİNAĞINDA

Xülasə

Məqalədə “Qarlı aşırım” romanındakı xarakterlərin baxış və münasibətləri araşdırılır. Romanda tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyət və mübarizələrindən, mühitin dramatizminin həmin insanların fikir və baxışlarında yaratdıqları dəyişikliklərdən bəhs edilir. Məqalədə siyasi hadisələrdə əks tərəflərdə iştirak edənlərin bir-birinə inam dünyasından, konfliktin doğurduğu faciələrdən, milli-əxlaqi dəyərlərin zədələnməsindən danışılır. Məqalədə milli-əxlaqi dəyərlərin bütövlüyünü qoruyanlardan, ən çətin və mürəkkəb zamanlarda, faciəvi məqamlarda yüksək əxlaq göstərərək düşmən olduqlarını unudub bir-birilərinə kömək edənlərin mənəvi dünyasından söhbət açılır. Qarşılıqlı anlaşıma və güzəşt, minilliklərlə milli və əxlaqi dəyərlərə sadıqlıq, əxlaqi bütövlüyün qorunması milli mövcudluğun əsasıdır.

Yazıçı tariximizin mürəkkəb və faciəvi dövrünə müraciət etməklə belə mürəkkəb anlarda insan əxlaqında, insan mənəviyyatında baş verən ciddi dəyişiklərin əsasını, onu doğuran amilləri aşkarlamağa çalışır, insan qəlbinin mürəkkəbliyindən, mənəvi-əxlaqi dünyadakı ali dəyərlərdən bəhs edir. İnsan qəlbinin dərinliklərində olan, yalnız ölüm təhlükəsi qarşısında reallaşan bu mənəvi böyüklük, onu hərəkətə gətirən qüvvələr həm müəllifi, həm də əsrlərdir ki, insanı düşündürən ciddi və mürəkkəb məsələlərdir. Müəllif tarixi dövrü, dramatik və kəskin zamanı həmin mühitdə yaşayan insanların həyatlarının həqiqi poetik ifadəsi kimi verməyi sənətkarlıqla bacarmış, dövrün daxili ziddiyyətlərini, ciddi ictimai problemləri, barışmaz qarşıdurmaları müxtəlif insan xarakterlərində əks etdirmişdir.

Məqalədə göstərilir ki, romandakı bədii və ictimai-fəlsəfi fikrin ağırlıq mərkəzini, zamanın doğurduğu tragizmi mövcud siyasi sistemin milli-mənəvi, etnik dəyərlərlə kəskin təzad təşkil etməsində, imperiya siyasətinin milli-əxlaqi dəyərlərin məhvində çalışmasında, mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir insanın inandığı, müqəddəs bildiyi əxlaqi dəyərləri məhvə sürükləyən siyasi mühitdə və ideologiyada axtarmaq lazımdır.

Açar sözlər: ictimai-siyasi mühit, xarakterlər, milli-əxlaqi dəyərlər, əxlaqi bütövlük, inam və etibar dünyası, millilik, əxlaq, milli mübarizə, mənəvi ucalıq, analitik təhlil, fikir və baxışlarda dəyişiklik

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində özünəməxsus yeniləşmələr baş verdi. Bu yeniləşmələr bədii əsərlərin gerçəkliklə sıx bağlılıqlarında, müraciət edilən mövzuların məzmun və mahiyyətinin dərinliklərində, sənətkarların təsvir etdikləri hadisələrin daxilinə nüfuz etmələrində, təsviri xarakterdə deyil, analitik təhlillər dairəsində fəaliyyətlərində özünü göstərirdi. Bir çox sənətkarlar siyasi-ideoloji prinsiplərlə deyil, zamanın doğurduğu ehtiyacı, tarixi inkişafın qarşıya qoyduğu milli və ictimai problemləri təhlil etmək məqsədi ilə xalqımızın dünənini və mövcud həyatını bədii müstəviyə gətirir, gerçəkliyi müxtəlif aspektlərdən analiz etməyə səy göstərirdilər.

Tarixi romanlar müəllifi Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım”ı da belə yüksək prinsiplər mövqeyindən yazılmış, müəllif müraciət etdiyi mövzunu sadəcə təsvirlə kifayətlənməmiş, mürəkkəb zamanın bədii təhlili üçün bir çox mürəkkəb xarakterlərə müraciət etmiş, tragik hadisə-

lərin əhatəsində olan insanların baxış və münasibətlərini, fikir və düşüncələrini, keçirdikləri kəskin psixoloji vəziyyətləri və bu halların insan xarakterində yaratdığı ciddi dəyişiklikləri bədii-psixoloji, milli-etnik dəyərlər baxımından tədqiqə çalışmışdır. Bədii əsər yazmaq, ədəbiyyat yaratmaq həqiqət axtarışıdır, müxtəlif siyasi məzmun və formalarla pərdələnərək tarixin qaranlıqlarında qalan gerçəklikləri üzə çıxarmaqdır. Bədii əsər tarixdən yazılsa da, sənətkar öz dövrünün elmi, fəlsəfi və sosial-psixoloji biliklərinin sayəsində tarixdə olan hadisələri daha dərinlən analiz etməyə cəhd göstərir, tarixin səhifələrində qalan bir çox hadisələrin mahiyyətini, onu doğuran amilləri aydınlaşdırır. Yüksək amallar, bəşəri dəyərlər işığında yazılan tarixi əsərlərdəki həqiqət tarixi həqiqətdən daha dərin olur, sənətkarlıqla yaradılmış əsərdəki bədii-fəlsəfi və psixoloji mühit tarixin mürəkkəbliklərinə, onun daxili mahiyyətinə işıq tutur, onun daha düzgün dərkini və qavranılmasını təmin edir.

Bu tarixi romanda olduqca mürəkkəb mahiyyətə, fikir və düşüncəyə malik olan, baxışları, münasibətləri, mənəvi-əxlaqi meyarlar dünyası asanlıqla qavranılmayan obrazlara təsadüf edilir. Zaman sanki özünün mürəkkəbliyini, məntiqə sığmayan prinsiplərini bu obrazların fəaliyyət və davranışlarında sınaqdan keçirir, öz mənhus məzmununu qara kölgə kimi mühitin üzərinə endirir. Bu mənhus zamanın mahiyyəti isə yalnız faciə, fəlakət, qarşıdurmadır, milyonlarla insanın həyatının soyuqqanlıqla məhvi, həbsi və ya sürgündür. Romanda üç möhtəşəm obraz-Abbasqulu bəy, Kərbəlayi İsmayıl və Usuboğlu mövcuddur. Hər üç şəxsiyyət fikir və düşüncələrində, xarakter və baxışlarında, həm biri digərinə, həm də ətraflarını bürüyən hadisələrə münasibətlərdə özünəməxsusdirlər. Hər üç obrazın mövcud zamanı, insan münasibətlərini təhlil edəcək prinsipləri, insanların inam və etibar dünyalarını, insan ləyaqətinə hörməti və bu ləyaqətin qorunub saxlanılmasını, şərəf və namus, kişilik kimi dəyərlərin yüksək tutulması kimi məsələlərdə qətiyyətli hərəkətləri, fikir və baxışların bütövlüyü, bir növ şərəf və namus qoruyucusu kimi çıxış etmələri təsadüfi bir hadisə deyil, minillik tarixə malik, heç bir siyasi-ideoloji baxışların çərçivəsinə sığmayan, minilliklərin sınağından çıxan milli şüur və dərk, milli-əxlaqi dəyərlərlə, milli-psixoloji amillərlə bağlıdır. Məhz bu milli düşüncə, milli-əxlaqi dəyərlər, milli-psixoloji dərk, gerçəkliyə yanaşanda insaniliyin, əxlaqi və mənəvi ucalığın önə çəkilməsi, müqəddəs və toxunulmaz sayılması bu üç obrazın istər fərdi, istərsə də geniş miqyaslı ictimai və siyasi fəaliyyətlərində istinad, məhkəmə daşı mövqeyində dayanır. Fikrimizcə, romanın əğırlıq mərkəzini, zamanın doğurduğu tragizmi də məhz burada-mövcud siyasi sistemin milli-mənəvi, etnik dəyərlərlə kəskin təzad təşkil etməsində, imperiya siyasətinin qavramadığı milli-əxlaqi dəyərlərin məhvinə, aşınmasına çalışmasında, minilliklər boyu uca tutulmuş, mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir insanın inandığı, etiqad etdiyi, müqəddəs bildiyi bu ali dəyərləri ayaqlar altına atan, məhvə sürükləyən siyasi mühitdə və ideologiyada axtarmaq lazımdır. Siyasi mühit o dərəcədə kəskin və amansızdır ki, prinsiplərinə yad olan hər şeyi həyat səhnəsindən silməyə hazırdır. Ən amansızlıq isə odur ki, yeni baxışlara inananlar, fikir və dünyagörüşlərini yeni ideoloji istiqamətdə quranlarla, mövcud siyasi mühiti qəbul etməyənlərin fikir və düşüncələri toqquşur, hər iki tərəf özünü haqlı sayaraq güzəştə getmir. Belə bir mürəkkəb və barışmaz qarşıdurmada isə müqəddəs sayılan, minilliklər ərzində yaradılan, bir növ milli kimliyimiz olan milli-əxlaqi dəyərlər sınaqdan keçirilir, müəyyən vəziyyətlərdə bu ali və insani dəyərlər sərt yaralanır, deqradasiyaya uğrayır. Müqəddəs sərvət kimi qorunan bu dəyərlərin yenidən bərpası, bütövləşməsi üçün isə uzun zaman və ağır mübarizələr tələb edilir. Dediklərimizə Abbasqulu bəylə Kərbəlayi İsmayıl arasındakı münasibət bariz sübutdur, dünənin ayrılmaz dostları, bir digərinin qarşısında özünü mənəvi borclu bilən, həyatının ən ağır anlarında inanıb kömək istəyən, bir-biri ilə qarşılıqlı hörmət və ehtiram dairəsində yaşayanlar bu gün artıq əks cəbhələrdə dayanır, biri digərinin öldürülməsi üçün “fitva” verir.

“Qarlı aşırım”da olduqca ciddi, fikir və baxışlarında, fəaliyyətində bütövlük nümayiş etdirən obrazlardan biri Abbasqulu bəydir. Abbasqulu bəy XX əsrin ilk onilliklərində baş vermiş

mürəkkəb və tragik hadisələrin şahidi olmuş, bundan əlavə, bu dövrdə xalqımızın yaşadığı faciələrin qarşısının alınmasında xüsusi səy göstərmiş, bir eli, obanı məhv olmaqdan xilas etmişdir. XX əsrin ilk onilliyində baş verən milli və siyasi qarşıdurmalar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə, suverenliyinə, daha geniş mənada türk dünyasına qarşı mübarizə aparan imperialist qüvvələrin müstəmləkə, işğal, köləlik kimi siyasətləri ilə bağlı idi. Belə bir mürəkkəb dövrdə Abbasqulu bəy xalqı mübarizəyə qaldırır, türk düşməni olan erməni-daşnak cəlladlarına qarşı silahlı qüvvələri yaradır. Bir elin, obanın doğma torpaqlarından qovulmasının, bu xalqın düşmən qüvvələr əlində fiziki cəhətdən məhv edilməsinin qarşısını alır. Erməni –daşnak cəlladları ilə döyüşdə daim ön cəbhədə dayanır, hərbi lider kimi qüvvələri mərkəzləşdirir, mübarizənin məqsədini, bu kəskin qarşıdurmanın mahiyyətini ətrafında toplanmış insanlara anladır. Ən ağır məqamlarda belə özünün təmkinini itirmir, hadisələri və siyasi mənzərəni təhlil edib dəyərləndirir, fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirir. Abbasqulu bəyin həyatında və siyasi mübarizə meydanında başlıca yerdə dayanan milli tale, xalqın oyanışı və özünü dərk etməsi, milli-mənəvi dəyərlər və milli-əxlaqi prinsiplərin müqəddəsliyi, bütövlüyüdür. Abbasqulu bəyi böyük şəxsiyyət, bir lider kimi xarakterizə edən, ictimaiyyətə tanıdan onun baş verən hadisələrə, amansız siyasi oyunlara təmkinlə yanaşması, qüvvələr nisbətini nəzərə alaraq təhlillər aparması, yaşadığı elin şərəf və namusunu uca tutması, fəaliyyətinin məhvə və faciələrə, milli bütövlüyün parçalanmasına deyil, milli bütövlüyün qorunmasına doğru istiqamətləndirilməsidir. Abbasqulu bəy tarixin, zamanın kəskin gedişinin qarşıya çıxardığı mürəkkəb ictimai-siyasi sualların onun çiyinlərinə hansı məsuliyyəti qoyduğunu anlamış, xalq və tarix qarşısında cavabdehliyini dərk etmişdir. Məhz bu böyük məsuliyyətin dərk edilməsi Abbasqulu bəyin fikir və düşüncə dünyasını istiqamətləndirmiş, fəaliyyət meydanını müəyyənləşdirmişdir. Bu cəhətlərə görə “Abbasqulu bəy surətini xarakterinin dolğunluğuna, bədii mənalılığına görə bütünlükdə nəsrimizin mühüm nailiyyəti kimi qiymətləndirmək mümkündür” (1.114)

Mürəkkəb zaman və siyasi hadisələrin inkişafı belə bir tarixi şəxsiyyətin ictimai-siyasi mühitə gəlişini zəruriləşdirmişdir. Burada tarixi şəxsiyyət kimi Abbasqulu bəyin təfəkkür və psixologiyası, mürəkkəb zamanın dərk və təhlili, hadisələrə baxışında fərdi yanaşmalar, əsas götürdüyü meyarlar, yüksək əxlaqi dəyərlər obrazın kamilliyinə, dərinliyinə tam sübutdur.

Abbasqulu bəyi Çimən kəndinə aparan, Kərbəlayi İsmayılın doğranmış gənc övladını Yəduullanı intiqama susamışların əlindən almağa vadar edən amillər bir müddət sonra onu Kərbəlayi İsmayılın doğmalarının, ətrafındakı silahlı insanların faciəvi ölümündən, məhvdən xilas üçün Kərbəlayi İsmayılın görüşdürür. Belə ağır və faciəvi vəziyyətdə Abbasqulu bəy Kərbəlayi İsmayılın ailəsini bürümüş ağır kədəri, övlad faciəsindən doğan dərdi bir az yüngülləşdirə bilir, Yəduullanın doğranmış bədənini ata ocağına gətirməyə nail olur. Hər iki vəziyyətdə Abbasqulu bəyin götürdüyü prinsip yüksək milli-əxlaqi dəyərlərə, milli-mənəvi bütövlüyün qorunmasına, milli baxış və dünyagörüşünün dərinliyinə əsaslanır. Maraqlı budur ki, hadisələr mürəkkəbləşdikcə, taleyüklü məsələlər qarşıya çıxdıqca Abbasqulu bəyin xarakterində, fikir və baxışlarında da bütövləşmə, daha da kamilləşmə gedir, artıq həyata, baş verən siyasi hadisələrə münasibətinə, öz xalqının, yaşadığı elin mövcudluğu ilə bağlı düşüncələrində ciddi dərinləşmələr, ictimai-siyasi həyata, ətrafındakı hadisələrə baxışlarında xalqın mənafeyindən, mənəvi-əxlaqi dəyərlərindən yanaşmalar əsas məqsədə çevrilir. XX əsrin əvvəllərindəki imperialist qüvvələrin köməyi ilə daşnak silahlıların törətdiyi faciələr, qırğınlar, böyük bir elin fəlakətə, kütləvi məhvə məhkum edildiyi vaxt Abbasqulu bəy zaman onların xeyrinə olmasa da, xalq qəhrəmanı kimi mübarizəyə qalxır, bir elin nəinki torpağını, onun şərəf və ləyaqətini, namusunu qorumağı özünə müqəddəs borc bilir. İmperialist qüvvələr isə müxtəlif siyasi oyunlarla torpaqların minillik sahiblərinin əlindən alınması üçün çalışır, hər cür qeyri-insani siyasi oyunlar qurur, imperiyaların ömrünü müxtəlif siyasi hiylələrlə uzatmağa çalışır, yeni müstəmləkə və əsarət dünyasının sərhədlərini qururdular. Yeni sovet imperiyası mahiyyət baxımından çar imperiyasının varisi ola-

raq, köhnə imperiyanın sərhədlərini bərpa edib saxlayır, xalqlar yeni prinsip və qaydalarla imperiya daxilində yaşamağa məcbur edilirdilər, milli qırğın və qarşıdurmaların yeni formaları yaranırdı. Köhnə imperiyanın siyasi idarəetmə ilə bağlı əsas dayaqalarını saxlamaqla, mədəni və iqtisadi sahədə dəyişikliklər yaradıldı. Bu dəyişikliklər içərisində olan “kolxoz” təsərrüfat sisteminin qurulması ağır faciələrin yaşanmasına səbəb oldu. Yeni sistemə qarşı mübarizə meyilləri gücləndi, qüvvələr nisbəti, mübarizə imkanları nəzərə alınmadan etiraz dalğaları geniş yayıldı. Belə siyasi oyunlarla bir el, bir oba qarşı-qarşıya gəldi, biri digərinə aman vermədən silahlı mübarizəyə, döyüşə qalxdılar. Döyüşən tərəflər isə dünən bir yerdə olan, dərdlərini bir ağlayanlar, sevinclərini bir yerdə bölənlər idi. Siyasi-ideoloji baxışlarla daxili parçalanmalar getdikcə dərinləşir, bir eldə, bir obada, daha faciəlisi o idi ki, bir millətdə müqəddəs mənəvi-əxlaqi dəyərlər aradan qaldırılır, mübarizə daha da kəskin xarakter alır. Bu mürəkkəb və faciəvi, qan və dəhşət dolu reallıq insanların daxilindəki bir çox duyğuları, dəyərləri sanki sınağa çəkir, onların mənəvi bütövlüyünü, dərinliyini, bu sərt zaman qarşısında dözümlülüyünü aşkarlamağa çalışır. Məhz belə bir mənəvi -əxlaqi bütövlüyün qorunması, zədələnməməsi üçün Abbasqulu bəy bütün siyasi məsələləri bir tərəfə atıb Kərbəlayi İsmayılın yanına gedir.

Fikrimizcə, Kolanlıda Abbasqulu bəylə Kərbəlayi İsmayıl arasındakı görüş mühiti, xalqımızın yaşadığı mürəkkəb və ağır şəraiti təhlil etmək baxımından çox dəyərlidir. Hər ikisi sadə bir insan kimi deyil, həyatda qazandıqları müdriklik, təmkinlilik və düşüncə dərinliyi ilə mövcud reallığı təhlil edir, belə bir vəziyyətin yaranma səbəbləri ilə bağlı fikirlərini bölüşür, hər ikisi öz mövqelərini, baxışlarını ortaya qoyurlar. Fikir mübadiləsində həm Abbasqulu bəyin, həm də Kərbəlayi İsmayılın mövcud reallığa qarşı münasibətlərində fikir və baxışlarındakı ortaqlıq və fərqlilik tamamilə aşkarlanır. Maraqlı odur ki, hər ikisini elin–obanın sonrakı taleyi maraqlandırır, belə bir mürəkkəb və amansız gedişdə atılan addımların nə ilə nəticələncəyi, hansı faciəvi hadisələrin yaranacağı düşündürür. Həm Abbasqulu bəy, həm də Kərbəlayi İsmayıl üçün namus, qeyrət fərdi və şəxsi anlam dairəsindən çıxaraq, daha geniş və dərin məzmun kəsb edir, hər ikisi üçün namus və ləyaqət anlamı bir elin, obanın, xalqın minillik dəyərlərinin, əxlaqi ucalığının və mənəvi bütövlüyünün dərk kimi qəbul edilir. Bu görüşdə Kərbəlayi İsmayılın “Bəs hörmətə sözün nədir? Kişiliyə sözün nədir?” sualları mövcud yaşananların Kərbəlayi dünyası ilə səsleşmədiyini və yad olduğunu göstərir, bir çox məsələlərdən xəbər verir.

Kərbəlayi İsmayıl obrazı bədii fikir tariximizdə tək deyil, Cahandar ağa (“Dəli Kür”), Əmiraslan ağa (“Laçın yuvası”), Böyük bəy (“Mahnı dağlarda qaldı”) kimi obrazlarla oxucular tanışdır. Kərbəlayi İsmayılın da mübarizə amalı onların mübarizə dünyası ilə bağlı olub, həmin mübarizənin məntiqi davamı kimi dərk edilir. Bu mübarizə, etiraz bir şəxsin mal-mülk, vətənpəşlik uğrunda apardığı qarşıdurma, üsyan deyil, kütləvi eyniliyə qarşı etirazdır, dünyagörüşlərin, həyata baxışların, gerçəkliyə fərqli münasibətlərdən doğan fikirlərin, düşüncə və təfəkkürün mübarizəsi idi. Səhlələri kimi Kərbəlayi İsmayıl da qüvvələrin qeyri-bərabərliyini, zamanın onların xeyrinə dövr etmədiyini dərk edir, bu qeyri-bərabər döyüşdə məğlubiyyəti də düşünür. Amma zaman nə qədər sərt, qüvvələr nə qədər qeyri-bərabər olsa da, Kərbəlayi İsmayıl əqidə bütövlüyündən dönmür, mübarizə amalından əl çəkmir, mövcud vəziyyətin düşmənin xeyrinə asanlıqla həll olmasını qətiyyənlə qəbul etmir. Kərbəlayi İsmayıl üçün onun dünyagörüşünə, dərk və anlam dairəsinə, həyatdakı yaşam prinsiplərinə müvafiq olanlar inanılası, etibar olunası şəxsiyyət, düşmən olsalar belə, ən çətin, mürəkkəb məqamlarda kömək üçün müraciət ediləsi insanlardır. Kərbəlayi İsmayıl təslim olmağı, prinsiplərinin aşağılanması deyil, ölümü, qurbəti, doğma yurdundan ayrılmağı tərcih edir, çünki öz yurdunda qüruru sındırılmış, kütləvi eyniliyə daxil edilmiş kimi görünmək istəmir. Onun xarakterindəki ən mürəkkəb məqamlar bir daha göstərir ki, bu obraz milli-psixoloji kontekstdə dərinlən öyrənilməli, fikir və münasibətləri aydınlaşdırılmalıdır. Düşmən olduğu Çimən kəndinin sakinlərinin oğlu Yədullanı öldürə biləcəklərini düşünsə də, fikrindən dönmür, nəinki özünün, həm də özündən sonrakı nəslinin “namus

ləkəsi” altında yaşamasını qəbul etmir. Namus təmizliyini, mənlik və ləyaqət bütövlüyünü oğul faciəsindən, övlad acısından üstün tutur. Olduqca bənzərsiz və təkrarsız baxışa malik Kərbəlayi oğul faciəsinə dözüür, bu ağrını qəlbinə endirir, daim bu acı ilə yaşayır. Oğul faciəsi, oğul itkisi nə qədər ağır olsa da, namus təmizliyi kimi əxlaqi prinsip bir az bu ağrını yumşaltaraq Kərbəlayini bu acı ilə bərabər, daxili bir təskinliklə yaşamağa vadar edir. Namus təmizliyi, əxlaq, qeyrət, kişilik kimi dəyərlər Kərbəlayinin düşüncəsində insanı xarakterizə edən, onu tanıdan, bir növ kimliyini, hansı mənəviyyat sahibi olduğunu ortaya qoyan məsələlərdir. Kərbəlayinin İmanın xahişi zamanı “...Sən elin namusunu qoruyubsan-öz namusun bilibsen. Düşmən də olsa, külfətimi sənə ümid oluram. Ədavətin varsa, özümü öldür, qiymə-qiymə doğra, hər şaqqamı bir darvazadan as. Namus məsələsi ağırdı. Bir də ki, bu dünya çərxi-fələkdi, hər ləyib gətirir.

-Kişi kişinin namusuna toxunmaz, İman!” (2.40) deməsi bir daha göstərir ki, Kərbəlayi üçün namus, mənəvi ucalıq, əxlaqi bütövlük müqəddəs varlıq anlamındadır. Məhz özündə belə bir əxlaqi bütövlük gördüyü üçün həyatının ən ağır məqamında, qeyri-bərabər döyüşdə məğlub olandan sonra düşməni Usuboğlunun qapısını döyür, gənc oğlu Yədullanı qətlə yetirənlərə, amansızcasına doğrayanlara pənah aparır, onlardan kömək istəyir, qardaşının qadınını onlara etibar edir. Fikrimizcə, romanda ən möhtəşəm səhnələrdən biri də budur, yəni iki qan düşmənin, amma mərd düşmənlərin, biri digərini arxadan, namərdcəsinə vurmağı ağıllarına belə gətirməyənlərin- Kərbəlayi İsmayıl Usuboğlunun görüşməsidir. Bu görüş səhnəsində hər ikisinin mənəvi-əxlaqi ucalığı bir daha ortaya çıxır, düşmənçilik, qətl, oğul faciəsi sanki unudulur, belə bir ağır vəziyyətdə biri digərinə köməyə, yardıma çalışır. Hadisələr təhlil edilir, zamanın amansızlığı, qüvvələrin qeyri-bərabərliyi və bundan doğan məğlubiyyətdən danışılır. Kərbəlayi İsmayıl Vəlinin hamilə qadınını Usuboğlunun evində qoyub öz elatı ilə qürbətə, yad ellərə yola düşməyə hazırlaşır. Bildirir ki, tezliklə bu qadını aparmaq üçün gələcək. Usuboğlu sanki dünənki düşmənçilik yoxmuş kimi danışır, etibar və inam dünyasına tam sədaqətlə dayanır və son məqamda Kərbəlayini arxayın edib sevimli oğlu Eyibi onunla göndərir. Kərbəlayi İsmayıl buna etiraz edəndə Usuboğlu “Yox, oğlumu girov aparırsan, qurtardıq” deyib onun daxilən tam rahatlanmasını istəyir.

Hadisələrin olduqca mürəkkəb inkişafı, zamanın amansızlığı sanki bu iki şəxsin inam, etibar dünyasını yenidən sınağa çəkir, Eyib hökumət qüvvələri tərəfindən öldürülür, bu Kərbəlayi üçün daha sarsıdıcı olur, çünki “əmanəti” qoruya bilmədiyinin hansı bir mənəvi zərbə olduğunu bilir və bu oğlu Yədullanın qətlindən, hakimiyyəti əldən gedəndən, yurdu dağılandan sonra onun aldığı ən böyük zərbə anlamındadır. Kərbəlayi İsmayıl Eyibin ölümünü daha ağır və sarsıdıcı yaşayır, çünki onun kişilik baxışlarına görə, etibar, inam dünyasına zərər yetirmək qəbul edilməz və ölümdən də acıdır. Belə bir əxlaq dünyası və həyata baxışla yaşayan Kərbəlayi sanki könüllü qurban gedirmiş kimi Usuboğlunun evinə gəlir. Belə bir faciənin-oğul itkisinin müqabilində Usuboğlu Kərbəlayinin mərdliyinə, əxlaqi bütövlüyünə inandığından başqa cür düşünmür və çiyinlərinə enən ağır dərdi təmkinlə, səbirlə qəbul edir. Kərbəlayi İsmayılın nəslindən olan yeni doğulmuş körpəyə Eyibin adını verir. Göründüyü kimi, əxlaqi bütövlük, mənəvi ucalıq ən yüksək məqamındadır, bu ali dəyərlər insanın daxilindəki bütün müqəddəs və təmiz duyğuları hərəkətə gətirmək baxımından yenilməz gücə malikdir. Bir daha aydın olur ki, düşmən olduqları zaman yaşadıkları hər ikisinin namus, etibar, inam kimi dünyalarını zədələməyib, sarsıtmayıb, əksinə, hər ikisi “düşmən etibarı”nı qazanmağı ən yüksək kişilik, mərdlik, namusluluq kimi qəbul etmişlər.

Sanki müəllif belə mürəkkəb anlarda insan əxlaqında, insan mənəviyyatında baş verən ciddi dəyişiklərin əsasını, onu doğuran amilləri aşkarlamağa çalışır, insan qəlbinin mürəkkəbliklərindən, daxili dərinliklərdə mübhəm yaşayan ali dəyərlərdən bəhs edir. İnsan qəlbinin dərinliklərində olan, yalnız həyatı ölüm təhlükəsi qarşısında reallaşan bu mənəvi böyüklük, onu hərəkətə gətirən qüvvələr nəinki müəllifi, həm də minilliklərdir ki, insanı düşündürən ciddi və mü-

rəkkəb məsələlərdir. Müəllifin digər uğuru isə budur: “Romanda, bu tökülən qanların səbəbi heç də Kərbəlayı İsmayılın qaldırdığı qiyamda axtarılmır. İnqilab-Kərbəlayı İsmayıl qarşıdurmasında inqilaba "haqq işi uğrunda mübarizə" statusu verilmir. Kərbəlayı İsmayılı qiyama aparan yollar heç də tənqidin izah etdiyi kimi, mal-dövlət hərisliyindən, yaxud onun mülkədar-istismarçı təbiətindən irəli gəlir.”(4.3)

Romanda təsvir edilən obrazlardan biri, Kərbəlayinin yeni hökumət qüvvələri ilə mübarizədə arxalandığı Qəmlodur. Qəmlə baxışları, mənəvi dünyası, həyat və yaşam prinsipləri ilə digər obrazlardan kəskin fərqlənir. Bu fərqlilik Qəmlonun qeyri-insani, vəhşi ehtirasın əsiri, amalsız, məqsədsiz olması ilə bağlıdır. Qəmlonun dünyasında namus, ləyaqət kimi dəyərlərə yer yoxdur. Qəmlonun bu kimi xüsusiyyətlərə, insana olan sərhədsiz nifrətə, qəddarlığa necə yiyələnməsi, hansı yollarla özündə cəmləşdirməsi romanda tam təsvir olunmur. Romanda bu insanın mübarizə amalının nə olduğu görünür, onun üçün yalnız qan, öldürmək, doğramaq kimi insanın qəlbinə donduran hisslər öndədir. Bəlkə də Kərbəlayi İsmayılın mübarizə dünyasına kölgə salan Qəmlə silahdaş olması, onu özünün “vuran qolu” saymasıdır. Çünki Qəmlə silahlı dəstəni nə milli maraqlar dairəsindən, nə də vətənin qorunması, müdafiəsi baxımından idarə edir və buna onun düşüncəsinin, ən əsası isə əxlaqının gücü çatır. Silahdaşlarını qorxu altında saxlamaq, onları ölüm hədəsi ilə silahlandırmaq, ən bağlışılılmazı isə silahlandığı adamın namusunu ləkələməsi və buna dözə bilməyən Zülfüqarın özünü öldürməsi Qəmlə dünyasının nəyə söykəndiyini göstərir. İmanın qadınını ələ keçirmək üçün Dəhnəzdə Səmədin evinə dəstə ilə hücum edərkən Qəmlə Abbasqulu bəylə rastlaşanda nə qədər miskin, rəzil görünür, silahsız Abbasqulu bəyin qarşısında titrəyir, onun sərt, mərmə kimi sözləri qarşısında dayana bilmir, qaçmağa məcbur olur. Amma Qəmlə bunu Səmədə, onun ailəsinə bağışlamır, bəlkə də insanlıq tarixində az-az rast gəlinən bir qəddarlıqla, amansızlıqla, insan əxlaqına, insan düşüncəsinə sığmayan bir vəziyyətlə ailəni məhv edir. Səmədin gözləri qarşısında qadınının namusunu tapdalayır, qadını azgın, hər cür insaniliyi itirmiş dəstəsinin əlinə verir, Səmədi də, onun qadınını da dəhşətli şəkildə qətlə yetirir.

“Qarlı aşırım” romanı Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitində kəskin dövr olan XX əsrin 30-cu illəri ilə, tarixə kollektivləşmə adı ilə düşmüş, olduqca mürəkkəb siyasi hadisələrlə bağlı yazılmışdır. Qərbi Azərbaycanda baş verən hadisələr, bu hadisələri dəstəkləyən və ya bu hadisələri qəbul etməyənlərin fikir və düşüncələri, onların fikirlərində mövcud vəziyyətlə bağlı razılıq, yaxud imtinaları ayrı-ayrı şəxslərin həyat və fəaliyyətlərində yüksək inandırıcılıqla təsvir edilmişdir. Doğrudan da, “F.Kərimzadənin “Qarlı aşırım”ı –ölüm, qorxaqlıq və onların hər ikisindən ucada duran İnsan və onun ləyaqəti barədə ibrətli hekayədir” (3.130) Tarixi şəxsiyyətlər və onların yeni siyasi mühitə baxışları, yaşam və fəaliyyət üçün istinad etdikləri amal və prinsiplər mübarizə meydanında bütün ciddiyyəti ilə reallaşır, siyasi mübarizəyə qoşulan qüvvələr geri addım atmır, biri digərinə güzəştə getmir. Barışmazlıq, kəskin fikir ayrılıqları daxili parçalanmanı dərinləşdirir, dünən dost-qardaş olan insanlar, qan qohumları qatı düşməyə çevrilir, bir-birinin qatili olmağı qəbul edirlər, milli-etnik dəyərlər, əxlaqi bütövlük və insan ləyaqəti ayaqlar altına atılır, təhqir olunur. Bütün bunlarla bərabər, ən mürəkkəb və dramatik anlarda, yaşam və yaxud ölümün sərhədində insan daxilində hərəkətə gələn mənəvi-əxlaqi ucalıq, inam və etibar dünyasının bütövlüyü də milli -əxlaqi dərkən, milli düşüncə və psixologiyanın dərinliyindən xəbər verir.

“Qarlı aşırım”ın digər uğurlu cəhəti odur ki, müəllif tarixi dövrü, dramatik və kəskin zamanı həmin mühitdə yaşayan insanların həyatlarının həqiqi poetik ifadəsi kimi verməyi sənətkarlıqla bacarmış, dövrün daxili ziddiyyətlərini, ciddi ictimai problemlərini, barışmaz qarşıdurmaları müxtəlif insan xarakterlərində əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Hüseynov A. Nəsr və zaman. Bakı .1980
- 2.Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri III cild. Bakı. 2004
- 3.Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir.Bakı. 1988
- 4.Salamoğlu T. "Qarlı aşırım" ədəbi hadisə kimi və yaxud estetik düşüncənin dinamikliyi, tənqidi düşüncənin statikliyi. 525-ci qəzet. 03.03.2016

I Aghayev

National-moral values in the trial of time

Summary

The characters in the novel titled "Snow crush" are analyzed, the views and attitudes of individual characters to their existing experiences are clarified in the article. The novel is based on the activities and struggles of historical personalities, the dramatic content of the environment, and the significant changes that these individuals have made in their thoughts opinions. The article is also talked about forgiving each other who involved in political events from government and opposition side, about the tragedies caused as a result of conflict and the wounds inflicted on national and moral values. It is spoken about the morality of those who adhere to their national-moral values, who are trying to help in difficult times by displaying high morals and forgetting hostility despite of tragic period. Mutual understanding and compromise, commitment to national and moral values, and the preservation of the moral integrity of the millenials are given as the basis of national existence.

The writer tries to identify the underlying causes of major changes in human morality and ethics, the factors that cause them, and the complexities of the human heart and the high moral values of the world. This moral greatness which is in the deep of the human soul, and only in the face of the threat of death is a serious and complex issue. This issue is decades interested in author and, the people as well. The author has been able to present the historical, dramatic and acute period of life with a genuine poetic expression of the lives of people living in that environment, reflecting the internal contradictions, serious social problems and intolerable conflicts of the various human characters.

The center of artistic and sociol-philosophical thought in the novel is the tragedy of time is the belief that the current political system is in sharp contrast with the national-moral, ethnic values, trying to destroy national-moral values by imperialist policy. So, the author came to conclusion that we must blame the political environment and ideology that drives moral values to ruin.

Key words: sociol-political environment, characters, national-moral value, moral integrity, world of belief and trust, nationality, morality, national struggle, morality highness, analitical analysis, different opinions and views

Национально-нравственные ценности в испытательного периода времени
Резюме

Взгляды и отношение отдельных персонажей романа под названием «Снежный перевал» анализируются в статье. Роман основан на деятельности и борьбе исторических личностей, драматическом содержании окружающей среды и значительных изменениях, которые они внесли в свои мысли и мнения. В статье говорится о прощении друг друга тех, кто участвует в политических событиях со стороны правительства и оппозиции, о трагедиях, вызванных конфликтом, и о ранах, нанесенных национальным и моральным ценностям. В статье также говорится о морали тех, кто придерживается своих национально-нравственных ценностей, кто пытается помочь в трудную минуту, проявляя высокую мораль и забывая враждебность, несмотря на трагический период. Взаимопонимание и компромисс, приверженность национальным и моральным ценностям и сохранение моральной целостности тысячелетий являются основой национального существования.

Автор пытается определить основные причины серьезных изменений человеческой морали и этики, факторы, которые их вызывают, а также сложности человеческой души и высокие нравственные ценности мира. Это моральное величие, которое глубоко в душе человека, и только перед лицом смертельной угрозы является серьезной и сложной проблемой. Этот вопрос десятилетиями интересовал и автора, и людей. Автору удалось представить исторический, драматический и острый период жизни подлинно поэтическим выражением жизни людей, живущих в этой среде, отражая внутренние противоречия, серьезные социальные проблемы и недопустимые конфликты различных человеческих характеров.

В статье указывается, что художественный и социально-философский центр мысли в романе - это трагедия того времени, когда нынешняя политическая система резко контрастирует с национально-нравственными, этническими ценностями, пытаясь уничтожить национально-нравственные ценности посредством империалистической политики. Империалистическая политика стремится уничтожить национально-нравственные ценности. Таким образом, автор пришел к выводу, что мы должны обвинять политическую среду и идеологию, которая разрушает моральные ценности.

Ключевые слова: социально-политическая среда, персонажи, национально-нравственная ценность, моральная целостность, мир веры и доверия, национальность, мораль, национальная борьба, нравственность, аналитический анализ, разные мнения и взгляды

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Aida Qasımova tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur.

ŞÜKUFƏ VƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti

AMERIKA ƏDƏBİ MİFİNİN İNKISAFINDA İKİ İSTIQAMƏT; OBRAZLARIN SIMVOLİK ELEMENTLƏRİN QARSIDURMASI

Xülasə

Bədii əsərdə məzmun və forma ayrılıqda götürülüb təhlil edilən, sonra isə hər iki analizin xülasəsi şəklində birləşdirilməli olan anlayışlar deyildir. Nəzəri fikirdə məzmunla forma məhz dixotomiya şəklində götürülür. Yunan mənşəli söz olan

”dixotomiya” bir şeyin iki hissəyə bölünməsinə, ikiləşməsi, ancaq bütün hallarda üzvi əlaqənin saxlanılmasını bildirir. Riyaziyyat, fəlsəfə və dilçilikdə dixotomik bölünmə bir termin, yaxud bir anlayışın bir-birini dəf edən hissələrinin formalaşması üsuludur və elementlərin klassifikasiya edilməsi ilə nəticələnir. Məsələn, “insan” anlayışının tutumu mahiyyət-cə iki hissəyə ayrıla bilər: kişilər və qeyri-kişilər. Bu anlayışlar və onların tərkib hissələri bir-birlərini dəf edir və onların kəsişdiyi sərhəd mövcud deyildir. Dixotomiya şübhəsiz ki, adi bölünmədən fərqlənir. Məsələn, “insan” anlayışını kişi və qadın deyərək iki elementə bölmək mümkündür. Ancaq kişi və qadın anlayışları arasında məntiqi ziddiyyət olmadığından onlar dixotomiya təşkil etmir. Estetik anlamda dixotomiya riyaziyyatda olduğundan fərqlənir. Dəqiq elmlərdə dixotomiya klassifikasiya aparmaq üsuludur, bədii ədəbiyyatda isə bu, nəzəri problem kimi, məzmunla formanın onlar arasındakı “anadangəlmə əkslik” sayəsində bir-birlərinə keçməsinə bildirir. Bu proses nəticəsində arasıkəsilməz olaraq forma məzmunla, məzun isə forma ilə zənginləşir, məzmun qurtaran kimi forma ölür, məsələn, qəzəl janrında dixotomiya hadisəsi artıq donmuş vəziyyətdə olduğundan bu gün bu janr demək olar ki, inkişaf etmir. İdealist estetikada obraz ümumi ideyanın meydana gəlməsi forması, yaxud sənətkarın keçirdiyi hiss və duyğuların, həyəcan və təbəddülatların kompleks kimi başa düşülür.

Uilyam Folknerin müasiri olan Ernest Heminqvey bir sənətkar kimi insanı öyrənirdi, yaxud öyrənib əxz etdiklərini müvafiq insan obrazında təcəssüm etdirirdi. Onun bütün cəhdləri bir ümumi vəzifənin icrasına – insanın ən qaranlıq nöqtələrinə işıq salıb onun dünyaya və gerçəkliklə kəsişən, dünya və gerçəkliyi rədd edən məqamlarını əbədləşdirmək istəyirdi. Bu məqam, firkimizcə, U.Folkner və E.Heminqvey yaradıcılığını anlamağın əsas tərkib hissələrindəndir və bizə belə gəlir ki, onun məsələn, müharibə mövzusunə sürəkli şəkildə müraciət etməsi, bir insan kimi özünü müharibənin çatdığı alovların içinə atması sadəcə adi maraqdan irəli gəlmirdi. Heminqvey hər şeydən öncə qələminin missiyasını icra etmək üçün yazının göstərdiyi yolu tuturdu. O, insan ehtiraslarının, hiss və həyəcanlarının ən qızğın məqamlarını təsvir etmək, insanı məhz ən dəhşətli vəziyyətlərdə təsvir etmək, onun qələbinin sirlərini adekvat mühit və aləmdə üzə çıxarmaq istəyirdi. Bu sadalanan cəhətlər E. Heminqveyin aid olduğu yazıçı tipinin əlamətləri olmaqdan başqa, həm də onun dünyaya, dünyada baş alıb gedən proseslərə münasibətinin ifadəsi sayılmalıdır, çünki onun bütün obrazları insan deyilən məxluqun necə təsəvvür edilməsi xüsusiyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu bədii obrazları xülasə etməli olsaq, belə bir ilkin nəticəyə gələ bilərik: Heminqveyin, o cümlədən Folknerin insan anlayışı, yaxud insan obrazı bütün gücü, enerjisi bir nöqtəyə cəmlənmiş varlıq formasıdır və tədqiqatçıların artıq təsdiq etdikləri kimi, ona qalib gəlmək mümkün deyildir. Təsvirdən də göründüyü kimi, bu şəkildə göstərilən obraz həm də

artıq bir mif modelidir. Və yazıçı özü də bilmədən obraz yaradıcılığından çıxış etməklə mif yaratmaqla məşğul olur. Məlumdur ki, mif xüsusən bədii ədəbiyyat kontekstində universal xarakter daşıyır və bu modelin mətndə olması artıq onun əsərin bütün bədii sistemə sirayət etməsi anlamına gəlir.

Açar sözlər: nəsr, mif, ədəbi model, üslub, roman

Ədəbi əsər bir neçə plan və istiqamətdə öyrənilə bilər. Bu bədii mətn yalnız yarandığı dövrün kontekstində araşdırıldıqda, mətnə qədərki zaman onun içində yatmış tarix kimi yaşayır. Bu əsər bütün epoxanın mədəni çərçivəsində öyrəniləndə, onun müstəvisində sanki bütün zamanlar birləşir, çünki bu mədəni epoxanın özü bu qanuna uyğunluqla yaşayır. Bu kontekstdə hər bir bədii əsər indiki zamanıyla yaşadığı kimi, onun şüurunda keçmiş və gələcəklə bağlı təyinat yönümlü elə komponentlər mövcud olur ki, bunlarsız həmin bədii mətnin həyatını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bədii əsər missiyası etibarlı ilə gələcəyə ünvanlanıbsa, onun gələcəkdəki yolunda mütləq keçmiş zamanın izləri olur, yəni bədii mətnin keçmişindən mütləq ayrı düşməsi mümkün deyildir. Hər şey, hər bir bədii mətləb, belə demək olarsa, keçmişdən yazıla-yazıla gəlir, indiki zamanda, yəni doğulduğu anda onun yolu ayrılır, gələcəyə dediyi sözlərin kökü keçmişin dərin və əsaslı köklərinə bağlanır. Məhz belə olduqda, sözü gedən bədii əsər böyük zamanın sakini statusunu qazanmış olur. Qeyd etmək lazımdır ki, Uilyam Folknerin yaratdığı irili-xırdalı bütün əsərlər məhz böyük zamanın sakinləridir və onlar bu haqqı özlərinin mənalarının eyni dərəcədə, həm keçmiş və həm də gələcəklə, bütövlükdə götürdükdə isə, bəşəriyyətin taleyi ilə bağlı olmasındadır. Bu keyfiyyətin daşıyıcısı olan əsərlər bütün zamanlarda bu və ya digər dərəcədə böyük mübahisələrə səbəb olur və bu mübahisələrin az-çox dərəcədə ədalətli həlli gələcək zamana proyeksiyalanır. Qeyd edək ki, Uilyam Folkner bu çox mühüm qənaəti hekayə və romanlarında, habelə ədəbi-publisistik-tənqidi qeydlərində açıq şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Uilyam Folkner yaradıcılığı boyu müəyyənləşib konkret qəlibə sığışan əsas missiyasını hələ yaradıcılığının ilk dövrlərindən müəyyənləşdirə bilmişdi; o, ustadı Şervud Andersonla görüşdüyü zaman bu barədə düşüncələrini bölüşmüşdür. Bu dahi yazıçının hər bir əsərində gələcəklə keçmişin zamanlar arxasından güclə eşidilməkdə olan uğultusu və səs-küyü qovuşaraq vahid bir mənənin – insanın taleyi haqqında həqiqətin formalaşmasına gətirib çıxarır. Uilyam Folknerin hər bir təbiət hadisəsinə, insana, onun müxtəlif şərait daxilində etdiyi hərəkətlərə, sevdiyi görkəmli yazıçılara, onların uğur və faciələrinə münasibəti qərribə olsa da, məhz keçmişlə gələcəyin bir-birilə qovuşmağa can atan uğultusuna işarə edirdi. Həyat hadisələrini bu şəkildə ədəbi gerçəkliyə proyeksiya edən U. Folknerin ifadə etdiyi bədii fəlsəfənin cövhərində əslində çox sadə bir məqam dururdu: insanın sosial mahiyyətinin bədii inikası. Bu mahiyyəti açmaq üçün isə ədəbi keçmişə ekskurs edilməsi tələb edilir. İnsanın sosial fəaliyyətinin bədii inikası, əslində kompleks şəkildə öyrənilməli olan problemdir və bu məsələnin ədəbiyyat kontekstində dərinlən öyrənilməsi, fikirimizcə bədii obrazın spesifikasi ilə bağlıdır, çünki ədəbi mətnlərdə, xüsusən də bədii nəsr mətnlərində insanın sosial fəaliyyəti bədii obraz vasitəsi ilə açıqlanır. Bədii nəsr mətnlərində insan konsepsiyası bədii obraz müstəvisində spesifik şəkildə açıqlanmaqdan başqa, həm də yazıçının dünyaya baxışının müxtəlif konseptual tərəflərini ortaya qoyur. Bədii obraz, məlum olduğu kimi, gerçəkliyin əks etdirilməsi üsuluna xas olan, onun estetik ideal mövqeyindən, bilavasitə konkret hissi qavrayış formasında ümumiləşdirilməsidir. Bu termin iki planda işlədilir – hər hansı sənət əsərində bu və ya digər personajı göstərmək üçün (məsələn, 19-cu əsr rus ədəbiyyatında “artıq insanlar”ın obrazı, L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanında Nataşa Rostova

obrazı-Ş.V.), o cümlədən bədii aləmi tam olaraq bütöv obrazlar sistemi, onun ayrı-ayrı hissələri və tərəfləri (məsələn, memarlıq ansamblının məzmun elementləri-Ş.V.) kimi.

XX əsrdə mifə, mif modellərindən istifadə edib obraz yaratmağa maraq nəinki sön-məmiş, əksinə daha da geniş vüsət almışdı. Bunun bir sıra səbəbləri mövcuddur və onlar müasir ədəbiyyat, onun mənşəyi və funksiyaları ilə bağlıdır. Məşhur strukturalist, fransız ədəbiyyatşünası Rolan Bart hesab edirdi ki, müasir zamanədə miflərin əhəmiyyəti və miq-darı nəinki azalmamış, əksinə artmışdır. O, ideoloji xarakterli arxaik və müasir miflər ara-sında müqayisələr aparmışdır. Gündəlik həyat külli miqdarda mif yaradır və onların hamı-sı söz, ifadə, bildirmək üsulu və ya forma, yaxud kommunikativ sistem kimi ənənəvi qay-dada şərh edilən dil reallığına aid edilir. Rolan Bart “Mif bu gün” əsərində qeyd edir ki, mifdə verilən informasiyanın predmeti deyil, onun çatdırılma üsulu əhəmiyyətlidir. Onun fərqləndirici xüsusiyyəti təbiətüstü tarixi keyfiyyətidir, belə ki, şeylərin məxsusi təbiəti mi-fin içində əriyib gedir. Mifologiya, R.Barta görə, semiologiyanın tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Onun araşdırma predmeti meydana gələn ideyalardır. R.Bart mifdə bildirən, yaxud konsept hissəsini və bildirilən və ya dil işarələrindən təşkil edilən formanı seçib-ayırır. Mə-na məhz bu iki elementin sintezi nəticəsi kimi meydana gəlir. Məna formaya çevrilir: dil həmişə formalar sistemidir, məna isə formanın növ müxtəlifliyidir. Mifdə həqiqi-yalan qar-şıdurması qərribə tənəsübdə meydana gəlir. Mif hardasa təhrif edilmiş reallıqdır. Mifi oxu-yan şəxs onu faktlar sistemi kimi qəbul etsə də, əslində mif metadil sferasına aiddir, burada konsept hissəsi uyğunlaşma prosesindən keçir. Mənanın formaya keçməsi hadisəsi baş ve-rir, mif təbii dili, necə deyərlər “oğurlayır”. Mifologizasiyanın predmeti istənilən hadisə ola bilər. Bart mifi poeziyaya qarşı qoyur, belə hesab edir ki, poeziyanın ideali sözdəki mənaya qədər olan məsafəni qət etmək deyil, əksinə əşyanın mənasını faş etməkdir. Poeziyada niy-yət adlanan nəsnə transsendental sferada qərar tutur, şair formanı vecinə almayan realist kimi çıxış edir, yəni sözlərin mənası əşyalarla sıx şəkildə bağlıdır. Poeziya realizmdir – söz-lərdən əşyalara doğru gedir, mif isə formalizmdir. R.Bartın fikrincə şair sözlərlə yox, əşya-ların mahiyyəti ilə məşğul olur. Bu cəhətlərin hamısını bir kontekstdə izah və şərh etmək, həm də dolayısı ilə onların ümumi və ayırıcı özəlliklərini təsnif etmək üçün Uilyam Folkne-rin müxtəsər tərcümeyi-halına müraciət etmək lazımdır. Fikrimizcə, Folknerin yaradıcılı-ğında, məhz onun kəşf etdiyi bədii obrazda bütün ümumi keyfiyyətlər genetik yaddaşın-dan, ailəsindən irəli gəlirdi. Bir nəsildə, bir ailədə on illər boyu doğulan insanların qanında axan ehtiras, onların hiss və duyğuları bəzən hansısa fərddə ifadəsini tapır. Uilyam Folk-ner böyük, qlobal mövzulara müraciət edib “kiçik insan” problemini aşkarladı, kiçik insa-nın daxilində yatan nəhəng enerjini kəşf etdi, fikrimizcə, bu müəyyən mənada onun həyat tarixçəsi ilə bağlıdır.

Bu məqamda bir cəhəti vurğulamaq əhəmiyyətli olardı. Ernest Heminqueyin də o dövrdə dillər əzbəri olan yığcam və dəqiq cümləsi ədəbiyyatşünaslar arasında mübahisə ob-yektinə çevrilmişdi – mətnaltı lay varmı, yoxsa bütünlüklə belə bir sahə mövcud deyildir? O, kütləvi şüurun elə dərin laylarına, mədəniyyətin elə humanist incəliklərinə enirdi ki, bu-rada dünyanın əksər xalqlarının adət və mərasimləri mükəmməl şəkildə ifadə edilirdi. U.Folknerin yaradıcılığındakı insan konsepsiyası məsələsini, fikrimizcə, XX əsrin əvvəl-lərində bütün Amerika ədəbiyyatı kontekstində araşdırmaq daha faydalı olardı. Tədqiqat-çıların fikrincə, bu kimi qlobal və idraki məsələlər bədii təfəkkürdə fərdi olanla ümumi xü-susiyyətlərin vəhdətində, bu son dərəcə mühüm fəlsəfi və bədii məsələlərin qovuşuğunda araşdırılmalıdır və belə olduqda hər hansı konkret dövr, yaxud yazıcının poetika sistemin-də önəmli yer tutan, onu bu və ya digər mövzunu dərinədən işləməyə məcbur edən amilləri ön plana çıxarmağa məcbur edir.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən bədii yaradıcılıqda dünyanı əks etdir-mənin alternativ yolları axtarılır, bədii əksətdirmənin tipologiyası kəskin şəkildə dəyişirdi. Bu proses müəyyən mənada dövrün özünün spesifikasiyası, o zaman baş verən hadisələrin di-namikası və digər mühüm məsələlərlə bağlı idi. O zaman Amerika cəmiyyətində “böyük dep-ressiya” yaşanırdı, bu isə hər şeydən öncə cəmiyyətdə illər boyu gedən iqtisadi, ideoloji, siyasi və digər proseslərin yekunu olmaqla, ədəbiyyat və ümumən bədii təfəkkürdə qeyri-ənənəvi üs-lub meyllərinin yaranması, öz iradəsini digər hadisələrə diktə etməsi ilə nəzərə çarpırdı. Bu əsərlərdə günün tələbləri, insani münasibətlərdə baş verən böhran və bəşəri dəyərlər arasında ziddiyyət, onların bir insan ömrü boyunca doğurduğu təbəddülatlar qərribə və son dərəcə orij-i-nal ədəbi vasitələr müstəvisində açılır, süjet, kompozisiya və bədii təhkiyənin yeni, indiyə qədər sınılanmamış üsulları meydana gəlir. Bu mənada Con Steynbek, Cozef Konrad, Uilyam Folk-ner və Ernest Heminqueyin yaradıcılığında gedən prosesləri izləmək maraqlı olardı. Con Steynbekin “Qəzəb salxımı” və Ernest Heminqueyin “Əcəl zəngi” romanları bu baxımdan sə-ciyyəvidir (33, 156).

Romanda sosial bəla qəsəbədə məskunlaşan bütün Coudların oradan çıxarılması haq-qında sərəncam verən Bankın timsalında göstərilir. Con Steynbekin romanını əminliklə roman-xəbərdarlıq adlandırmaq mümkündür, Steynbek roman vasitəsi ilə insanlara müraciət edir: “Nəhəng mülkiyyətçilər gözləri ilə gördükləri özlərinə yaxın insanları döyürlər”.

Con Steynbekin romanı insan haqqında özünəməxsus himndir. “İnsanın son və aydın funksiyası – Con Steynbekin lirik qəhrəmanı deyir ki, – təkcə öz xeyrin üçün deyil, başqalarını xoşbəxt etməkdir, bu elə insan deməkdir”. Con Steynbekin əsas qəhrəmanları elə bu tipli in-sanların arasından seçilir. – Ma, Tom, Keysi. Romanın sonunda özünün balaca dünyasına qa-panıb qalan Roza Sarena nəhayət qismətinə qovuşur. Məlumdur ki, roman simvolik səhnə ilə başa çatır. Ailədən çıxıb bir daha geri qayıtmayan uşağı Roza Sarena əmizdirir. Həyat davam edir. “İnsan hər bir məhrumiyyətdən sağ çıxır, dözüür, dayanır”, Con Steynbekin romanlarının məgzini Uilyam Folknerin bu fikirləri ilə ümumiləşdirmək mümkündür. Ümumilikdə götür-dükdə o dövrün roman qəhrəmanının əsas qayəsi, onların hərəkətlərinin əsas fəlsəfi mayası daha güclü şəkildə Folknerin estetikasında ifadəsini tapıb.

Ədəbiyyat :

1. Azərbaycan sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1987.
2. Ernest Müllər Heminquey. “Seçilmiş əsərlər”. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2011
3. Folkner Uilyam. Seçilmiş əsərləri, 1 cildə, Azərbaycan tərcümə mərkəzi, Bakı, 2005.

SH.Valiyeva

Two directions in the development of American literary myths; confrontation of symbo-lic elements of images

Resume

Content and form are not definitions in which the content and form must be taken se-parately and analyzed and then combined in the form of a summary of both analyzes. In the-ory, the form and content are taken in the form of dichotomy. The Greek word " dichotomy " means to divide something into two parts, but to maintain an organic relationship in all cases. In mathematics, philosophy, and linguistics, the dichotomous division is a term or a method

of forming overlapping parts of a concept and results in the classification of elements. For example, the capacity of the concept of "human" can be divided into two parts: men and non-men. These concepts and their constituents overlap each other, and there is no boundary between them. Dichotomy, of course, is different from normal division. For example, the concept of "human" can be divided into two elements, male and female. However, since there is no logical conflict between male and female concepts, they do not constitute a dichotomy. In aesthetic sense, dichotomy differs from that in mathematics. In the exact sciences, dichotomy is a method of classification, and in literary literature it is, as a theoretical problem, that the content and form are intertwined by the "congenital reflection" between them. As a result of this process, the form is enriched with content, and the graduate is enriched with the form. In an idealistic aesthetic, the image is understood as a form of a general idea or a complex of emotions and emotions, anxiety and aversion that an artist experiences. Ernest Hemingway, a contemporary of William Faulkner, studied a person as a painter, or portrayed what he had learned in his own image. All of his attempts to shed light on one common mission - to the darkest points of man - to perpetuate his world and the fact that it intersects with the world and denies reality. This point is, in our opinion, one of the key parts of understanding the creativity of William Faulkner and E. Hemingway, and it seems to us that his persistent appeal to war, for example, as a human being, was not simply of interest in the flames of war. Hemingway, above all, took the path of writing to fulfill the mission of his pen, to describe the most intense moments of human passions, feelings and excitement, to portray the person in the most horrendous situations, and to uncover the secrets of his soul in an appropriate environment and world. These features should be considered as expressions of the type of writer that Hemingway belongs to, but also his expression of his attitude to the world, to the processes that take place in the world, because all of his images are closely related to the nature of human creation.

To summarize these fictional images, we can come to the following conclusion: Hemingway's and Faulkner's human understanding, or human image, are all forms of energy, concentrated in one point, and cannot be overcome by researchers as they have already confirmed. As you can see from the image, the image shown in this way is also a mythical model. And the writer himself is unknowingly creating myths by acting out of image creativity.

Key words: prose, myth, literary model, style, novel

Ш.Валиева

Два направления в развитии американских литературных мифов; противостояние символических элементов изображений

Резюме

Содержание и форма не являются определениями, в которых содержание и форма берутся и анализируются отдельно, а затем объединяются в форме резюме обоих анализов. Теоретически форма и содержание принимаются в форме дихотомии. Который является словом греческого происхождения

«Дихотомия» означает разделение чего-либо на две части, но во всех случаях необходимо поддерживать органическую связь. Например, способность понятия «человек» можно разделить на две части: мужчины и не люди. Эти понятия и их составляющие накладываются друг на друга, и между ними нет границы. Дихотомия, конечно, отличается от нормального деления. Например, понятие «человек» можно разделить на два элемента,

мужской и женский. Однако, поскольку нет логического конфликта между мужскими и женскими понятиями, они не составляют дихотомию. В эстетическом смысле дихотомия отличается от математики. В точных науках дихотомия является методом классификации, а в литературной литературе это теоретическая проблема, предполагающая, что содержание и форма переплетаются друг с другом посредством «врожденного отражения» между ними. В результате этого процесса форма обогащается содержанием, а выпускник обогащается формой. В идеалистической эстетике образ понимается как форма общей идеи или комплекса эмоций и эмоций, тревоги и отвращения, которые испытывает художник. Эрнест Хемингуэй, современник Уильяма Фолкнера, изучал человека как художника или изобразил то, что он узнал, по своему собственному образу. Все его попытки пролить свет на одну общую миссию - в самые темные точки человека - увековечить его мир и тот факт, что он пересекается с миром и отрицает реальность. Этот момент, по нашему мнению, является одним из основных компонентов понимания творчества Уильяма Фолкнера и Эрнест Хемингуэй, и нам кажется, что его настойчивый призыв к войне, например, как человека, был не просто интерес к пламени войны. Прежде всего, Хемингуэй следовал тому, как его письмо было предназначено для выполнения его миссии по переписке. Он хотел изобразить самые напряженные моменты человеческих страстей, эмоций и волнения, изобразить человека в самых ужасных ситуациях и раскрыть тайны его души в адекватной среде и мире. Эти особенности следует рассматривать как выражение типа писателя, к которому принадлежит Хемингуэй, а также выражение его отношения к миру, к процессам, происходящим в мире, потому что все его образы тесно связаны с природой человеческого творения. Если нам нужно обобщить эти художественные образы, мы можем сделать вывод, что: Хемингуэй, как и человеческое понимание Уильяма Фолкнера, или человеческий образ, - это форма бытия, в которой сосредоточены вся сила и энергия и, как исследователи уже подтвердили, это невозможно преодолеть. Как видно из изображения, изображение, показанное таким образом, также является мифической моделью. И сам писатель неосознанно создает мифы, действуя из образа творчества. Хорошо известно, что миф универсален в контексте художественной литературы, и тот факт, что эта модель есть в тексте, уже означает, что он может заразить всю художественную систему произведения.

Ключевое слово: проза, миф, литературная модель, стиль, роман

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Abdullabəyli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TAHİR ƏMİRASLANOV
Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
amiraslanovtahir@mail.ru

İŞIQLI ZÜLMƏT

Xülasə

Qaranlıq əslində işığın var olduğu dünyada işığın görünən tərəflərinin olmadığı məkandır kütlə, məkan, zaman mövcuddur. Gecə isə sadəcə işığın kölgəsidir. Lakin gecə qaranlığa, qaranlıq isə zülmətə işarə edəndir. Məsələ ondadır ki, gündüzlər işıqlı vaxtlarda insanlar bir növ kor olurlar, burunlarından uzağı görmürlər. Brillat Savarenə görə gözlər ümumiyyətlə görmək üçün yox, qidana hiss etmək üçün görəvidirlər.

Yalnız gecələr biz əsl səmanı, ulduzları, kainatı görə bilirik. Kainatın nə olduğunu gecələr anlayırıq. Gecələr səslər daha yaxşı eşidilir. Gecələr qışqıranlar az olur. İnsanlar yavaş, ahəstə səslərə, pıçıltıya üstünlük verirlər. Gecələr insanlar həqiqətə daha yaxın olur. Gündüz işığın və səslərin görməyə mane olduqlarını insanlar gecələr görürlər.

Beləliklə zülmət sabitdir, hərəkətsizdir. Ona görə də ölümsüzdür, daimidir, ondan yaranan işıq isə daima hərəkətdədir, dayanmaz, dayanıqsızdır. Dayanan kimi yoxa çıxır, məhv olur. Ona görə də işıqla yaranan, ışıqdan yaranan hər şey işıq korpuskulları, yer kürəsi, günəş, insan, mikroblar və s. daima hərəkətdədirlər, dayanıqsızdırlar.

Açar sözlər: gecə, işıq, aydınlıq, zülmət, qaranlıq, din, inanc.

Qədr gecəsidir bu gecə tələs
Merac gecəsidir bu Məhəmmədin
Nizami Gəncəvi

Bir mahnı səsi gəlir qulağıma

“Gecələr, ay gecələr

Ay batır, ay gecələr”

Sonra daha birisi:

“Zülmət gecələr, zülmət gecələr”

Nə var axı bu gecələrdə?!

Niyə şeirlər, mahnılar heç gündüzə yazılmır, elə gecələrə həsr olunur. Sözlər söhbətlər, bayramlarla bağlı əhvalatlar; “Bayram gecəsiydi”, “Bayram axşamında” ifadələriylə başlayır.

Niyə nağılları gecələr danışır?! Niyə 1001 gecə nağılları, 1001 gün yox?! Niyə 1001 gecə Şaha nağıl məhz gecələr danışılır, gündüz yox?!

Niyə təfəkkürümüz, düşüncəmiz qeyri ixtiyari olaraq gecəyə bu qədər önəm verir.

Niyə “gecə kimi qara zülflərin”, “qaşların qaradır, gözlərin qaradır” və s. söyləyirik?! Qaranlığa bənzər qara gözlər, qara qaşlar, qara zülflər bizi niyə bu qədər çəkir? Niyə bizə bu qədər sirli, dəyərli gəlir qaranlıq?

Bu sirrin, gecənin, qaranlığın üstün tutulmasının bir izahı olmalıdır axı...

Məni çoxdan düşündürən, artıq böyük Allahın iznilə bu fəqir bəndəsinə yəni mənə açılan qədər cavabını tapdığım bu sirri bölüşmək istədiyim zaman yenə səmavi kitablara müraciət etdim, zənnimcə gecənin bu qədər dəyərli olmasının əsas səbəbini dini kitablarımız açır. (5,66)

Və düz yol seçdiyimi Şeyx Məhəmməd Şəbüstəri də (XIV əsr) təsdiqlədi:

“Allah yol açmasa, dünyada heç kəs

Məntiqlə heç nəyi o açə bilməz.”

Tövratin ilk sətirləri: “Dünya zülmət içindəydi və bu zülmətin üstündə müqəddəs ruh Elovim bərqərar idi. O dedi: “Qoy işıq olsun! Dünya işıqlandı.” (Biz kütləsiz, zamansız, məkan-sız olan absolyutu, tamı, bütövü şərti olaraq zülmət kimi tərcümə etdik.)

Deməli zülmətdən işıq doğa bilər, zülmətin içindədir işıq. Işıqdan zülmət yarana bilməz. Zülmət ilkindir, yaradıcıdır, işıq və işıqdan yarananlar isə ikincidir, yaranandır.

Bunu Şeyx Şəbüstəridən də duyuruq.

“Qaraüzlü mümkündən iki aləm,
Allah bilir ayrılmağı bircə dəm.”

Bunu Nizami də yazır:

“Qaranlıq gecədən ağ səhər doğar”

Qaranlıq əslində işığın var olduğu dünyada işığın görünən tərəflərinin olmadığı məkandır. Əgər zülmətdə (absolyut) hələ kütlə, məkan və zaman yoxdursa, qaranlıqda ən azı kütlə, məkan, zaman mövcuddur. (4,123)

Gecə isə sadəcə işığın kölgəsidir. Lakin gecə qaranlığa, qaranlıq isə zülmətə işarə edəndir. Gecə qaranlığın bəzi xüsusiyyətlərini, qaranlıq isə zülmətin bəzi xüsusiyyətlərini daşıyır və zülmətə yol gecədən qaranlığa, qaranlıqdan isə zülmətədir.

Yəni prinsipə merac etmək üçün gecə-qaranlıq-zülmət yolu seçilir (Biz burada merac dedikdə insanın müvəqqəti absolyuta qovuşmasını, yaradılanın yarıdanla müxtəlif yollarla ünsiyyətə çıxmasını nəzərdə tuturuq). Gecə özü də qaranlığın, qaranlıq isə zülmətin bəzi güclərini, atributlarını daşıyır.

Şərqi müdrikləri, tantristlər, ezoterik bilgi sahibləri, avropalı qnostiklər və s. merac yolunu əbəş yerə gecələr qaranlıqda axtarmırdılar.

İnsanların yaratdıqları mexanizmi, merac aparatını, yəni Babil qülləsini dağıdan Allah texniki yolla insanların meracının qarşısını almaq üçün bu mexanizmi məhv edib, insanlığı başqa-başqa dillərdə danışan 72 əsas millətə böldü.

Hörmətli Firudin Gilarbəylinin bizə göndərdiyi məlumata görə isə “Əslində Allah Babili dağıtmayıb. Babil qülləsi tikildəndən sonra, daş hasarla və bloklarla bağlanıb və yerin altında gizlədilib. Bir də axirətdə açılacaq. Allah rəmzi olaraq insanların dillərini dəyişib ki, ikinci belə bir qüllə tikməsinlər.”

Amma uca Allahımız sevdiklərini, seçdiklərini, Peyğəmbərləri meracla özü müjdələdi. Özü onları meraca apardı. Amma insanlara da müxtəlif merac yollarını qoydu. Bunu XV əsr alimi Məhəmməd Lahici belə ifadə edir. “Bilmək lazımdır ki, peyğəmbərlik başa çataraq, vəhy və Cəbrayılın yolu bağlanmışsa da, Allahın ilham və vergisi yerində qalır.” Bu merac yollarına qısaca baxaq (bunlar başqa və hər biri böyük mövzu olduğu üçün çox toxunmayacağıq) :

1. Cismani ölməklə birdəfəlik Allaha qovuşmaq, yəni özünü öldürməklə meraca qadağa qoyuldu. Şəhidlik yolu isə saxlandı.

2. Şəxsi, birdəfəlik merac. Bu əsasən dolmenlər vasitəsilə baş verir.(7,52)

Dolmenlər, bizim su daşları kimi başı aşağı daşlarıdır. Bəzi hallarda ümumiyyətlə daşdan hazırlanmış qəbir formalı qurğulara da dolmen deyilir. Azərbaycan ərazisində də dolmenlər mövcuddur. Mənası “mənlə dol” deməkdir. Dolmenə gedən insan dolmeni öz mənlisi ilə doldurur. Bu yolu gedən müdriklər içi boş dolmenə girirdilər. Dolmenin hər tərəfi bağlı olur, insan 40 gün bu daş qutunun içərisində tam qaranlıqda qalır. Bəzən dolmenin ətrafında 40 gün 40 gecə dua oxunurdu. 40 gündən sonra dolmenin qapağı açılarda içərisindəki insanın yoxa çıxdığı görünürdü. Yalnız hər 10 dolmendən birində cəsəd tapılır. İndiyə qədər insanlar dolmenin ətrafında, yanında müalicə olunur, nicat tapırlar.

Dolmenlərdəki merac bir dəfəlik, geriye dönüş olmadan baş verir. Dolmenə gedənlər Sufilər kimi Allaha daha tez qovuşmağı arzu edənlər olsalar da, onlar fiziki bədənlərinin də energetik dəyişikliklərə uğramaqla kainata səpələnmələri ilə fərqlənirlər.

3. Gnostisizm. Gnostiklər nəyisə o cümlədən Allahı görmədən, ona toxunmadan, təmasda olmadan inanmayanlardır. Odda əlləri yanmadan onun yandırıcı, balı dadmadan onun şirin olduğuna inanmazlar. Yolları sufilərin yolları kimi xəlvətdən, qaranlıqdan keçsə də, daha çox eksperimental, rəşional düşüncənin təsiri altında olurlar. Bu yol da təbii ya süni yer altı qazmalarından, mağaralardan, tunellərdən keçir və 40 gün çəkir.

4. Sufilərin xəlvətə çəkilmələri.

Xəlvətə çəkilmə zamanı da sufilər 40 günlük qaranlıq mağaralara, ağac koğuşlarına və s. insanlardan, səs-küydən uzaq məkanlara qapanırdılar. Xəlvətdən sonra sufilərin zehni, ruhi gücləri, ətrafa təsirləri çox artardı.

Buna Peyğəmbər yolu da demək olar. İsa, İbrahim, Musa peyğəmbərlər və Məhəmməd Peyğəmbər (bizlərdən onlara salam olsun) də 40 gün dağlara, mağaralara çəkilib, Allahla “danışirdilər”. (3,89) Və bu mağaralardan işıqla, bilgilərlə dolu geriye, insanlara dönürdülər. Mağarada sufilər yenilənir, sanki yenidən doğulurdular.

Sufilər də Peyğəmbərlər kimi xəlvətə çəkilirdilər.

5. 40 günlük qəbirlərə girməklə. Bu indi də folklorumuzda qalıb. Əvvəllər alqış kimi işlədilen, indi isə qarğışa dönmüş ifadələr “səni diri-diri qəbrə qoyum”, “diri-diri qəbirə girəsən” ifadələri buna əsasən formalaşib.

Bu yol da daha çox sufilərin yolunu xatırlatsa da qəbir insan tərəfindən hazırlanmış məkandır və bu səbəbdən dolmenlərə oxşasa da ondan fərqli olaraq 40 gündən sonra insan qəbirdən çıxıb geri qayıdırdı. Buna dilimizdə “xortlamaq” deyilirdi. Belə insanlara “xortdan” deyilirdi- dirilən, yenidən var olan mənasındadır.(6,62)

Müasir dövrdəki təcrübələr də insan zəkasının, bacarığının bu təcrübələrdən sonra sonra gücləndiyini, çox məhsuldar və qeyri adi səviyyəyə yüksəldiyini göstərir.

Bu təcrübənin qaydalarını folklorumuzda da görürük.

“Atası kor olandan sonra Koroğluya tapşır ki, dayçaları qaranlıq tövləyə salsın. Tövləyə heç bir yerdən işıq düşməsin. 40 gün, 40 gecə dayçalar qaranlıqda qalsın.

Koroğlu dözmür, 39-cu gün tövlədə bir deşik açır, baxanda görür ki, Qıratın (adı qaranlıq əks etdirir) qanadları var. Amma işıq dəydiyindən bərkiməmiş bu qanadlar əriyir. Koroğlu tutduğu əməldən çox peşman olur.”

Burada bir neçə məqam var. Atların qaranlıqda yetişəcəyini bilən, görən, tapşıran kor kişidir. Yəni işığı və ondan yarananları deyil, həqiqəti görəndir. Şah İsmayıl Xətai də “Gözü açıq mənə baxanlar məni görməzlər” məntiqiylə bunu deyir. Dastana görə Qır at dəryadan, sudan çıxmış dayçadan yetişir. Firudin Gilarbəyli isə ilkin bakir materiyanı su adlandırır. Bu mənada Qır at və Dür at ilkin materiyanı yaradılmış atlardır.

Qır artın merac atı olması üçün 40 günlük zülmət lazım idi. O işıq kimi zülmətdən doğma- lıydı ki, işıq sürətini keçə bilsin. Elə onun ən güclü at olması da adından məlumdur. Qır yəni qara, zülmət atı. Dür at isə gündüz, işıq atıdır. Boz at, alapaça sübhün, Qıratla Dür atın arasındakı vaxtın, bir də axşamın, alatoranın, Dür atla Qır atın arasındakı vaxtın atlarıdır. Amma içlərində ən güclüsü Qır at zülmət atıdır. “At-muraddır” –yəni arzusudur kimi qəbul etsək, Qır at zülmətin arzusudur. İçində işıq olan işıqlı zülmətin arzusudur.

Peyğəmbərin merac atının da qara rəngli olmasını Nizami Leyli və Məcnunda belə ifadə edir:

“Gecə qara bayraq tutduğu zaman
Oldu qara atın mənzilə rəvan”-

Digər məqam yenə də 40 gün məsələsidir. Üçüncü məqam Qıratın qanadlarının çıxmasıdır. Burada qanadlı at əslində merac atıdır. (11,64) Bu mənada yenə də Firudin Gilarbəyliyə görə “Sufi-batinilərdə Qır at – Qor Allahının atını bildirir. At rəmzi sufizmdə, firon/pir Amounun göydə, qurban ruhlarından yaratdığı göy atıdır ki, göyləri bədəni ilə əhatə edir.” Burada Qır at Merac zamanı işıqlı peyğəmbərimiz Məhəmməd Peyğəmbər (bizdən ona salam olsun) mindiyi atın bənzəridir.

Əlbətdə ki, bu oxşarlıq tamamilə rəmzi mənadadır və əziz dostumuz Elman Həsənovun “Burakın məhz at olmasını ısrarla təkid etmək, onun heyvan cinsindən olan Qır atın səviyyəsinə endirməklə kiyafətlənmək, hətta onunla eyniləşdirmək cəhdi heç bir əsası olmayan absurd fikirdir” fikri ilə tamamilə razıyıq. Biz sadəcə Qır atın rəmzi olaraq zaman və məkanı aşma bilməsinə ifadə etməyə çalışırıq.

6. Digər bir merac yolu isə Tantrada öz əksini tapır. Bu sevgi yoludur. Buna görə də sevgi bütün dinlərdə müqəddəsləşdirilir. Cinsəl birlik ayinlərlə, mərasimlərlə müşayiət olunur, nigahla, kəbinlə baş tutur. Kəbə və kəbin sözlərinin yaxınlığı da ehtimal ki təsadüfi deyil. Məhəbbət tantrasının əsasında da birlikdə merac istəyi durur. Bu haqda biz “Məhəbbət mətbəxi” kitabımızda məlumat veririk.

Adətlərimizə qayıtsaq görürük ki, böyük sevgilərin sonundakı toylar 40 gün 40 gecə olur. Və xeyir-dualı cinsi əlaqələr daha çox gecələr baş verir. Normal sağlam insanlarda uşağın ana bətninə düşməsi də gecələr baş verir.

8. Fiziki bədəni qorumaqla merac yollarından biri də somati (qəflət yuxusu) yoludur. Qəflət yuxusu (Somati) zamanı artıq 40 gün 40 gecə deyil, yüz, min illərlə adi yuxudakı kimi insan bədəni olduğu kimi qalır, ruhla əlaqə kəsilir. İstənilən anda ruh öz bədənində qayıda bilir. Məcəzi mənada bədəni paltar kimi təsəvvür etsək, ruh bu bir dəst paltar daim qoruyaraq saxlayır və istəyəndə yenidən geyinə bilir. Bunu Qurani-Kərimdə göstərilən və Naxçıvandakı Əshabi-kəfdə 300 il “yatan” insanların timsalında, yaxud Diri Baba pirlərinin nümunəsində görürük. Tibb elmləri doktoru Ernst Muldaşovun yazdıqlarına görə Somati zamanı insan öz bədən temperaturunu +4 dərəcə selsiyə çatdırır ki, bu zaman hüceyrələrdəki su özünü başqa cür aparır. Bunu anabiozla müqayisə etmək mümkündür. Bəzi canlılar uzun müddətli anabioz vəziyyətinə düşə bilirlər.

9. Çox qısa zamanlı Somatilər sokral bədənə idarəsi ilə bağlıdır ki, bu barədə Blavatskinin və digərlərinin əsərlərində tanış olmaq olar.

Bizim məqaləmiz üçün əsas məsələ bu hadisələrin 40 gün kəsiyində və qaranlıqda baş verməsidir. Peyğəmbərlərə baxsaq, görürük ki, onlara əsasən mağaralarda, quyularda və s. qaranlıqlarda, gecələrdə vəhy mələyi gəlir. Məsələn Yusif peyğəmbərə (bizdən ona salam olsun) ilk dəfə vəhy mələyi O quyuda olanda gəlir. Məlikməmməd nağılında da Məlikməhəmməd dirilik almalarının arxasınca quyuya düşür və s. (12,57)

40 rəqəmi ümumiyyətlə öz sokrallığını daimi olaraq göstərməkdədir.

Musa peyğəmbər (bizdən ona salam olsun) İsrail oğullarını 40 il səhralarda gəzdirdəndən sonra onları vəd olunmuş torpaqlara gətirir.

İsa (bizdən ona salam olsun) da 40 gün mağarada dua edib.

Musa peyğəmbər (bizdən ona salam olsun) 40 gün Tur dağına mağaraya çəkilir. Digər peyğəmbərlərimiz də hamısı 40 günlük mağaralara çəkilirdilər.

Nağıllarımızda 40 gün 40 gecə toy-düyün olmasından, yəni birləşmədən, vüsala (həm də ilahi vüsala) çatmadan bəhs edilir. Qəribdər ki, dilimizdə toy-düyün keçirilən yerə “mağar” deyilir ki, əslində elə bu da süni mağara deməkdir. Bu da sevgi tantrası ilə merac etməyə bir işarədir.

Yenə nağıllarımızdakı 40-ci gizli otaq ki, bütün əhvalat, nağılın mahiyyəti məhz 40-cı otaqdan başlayır. Ölüyə 40 vermək, uşağın 40-nın çıxarılması bu gün də əməl etdiyimiz adət-

lərimizdəndir. Tibb elmlər doktoru Ernst Muldaşovun tədqiqatlarına görə 40 gün ərzində ölümlə ruh arasında əlaqə “gümüş ip” var və ruhu geri qaytarmaqla onu diriltmək mümkün ola bilər.

Firudin Gilarbəylidən aldığımız izahat da bu məsələyə işıq verə bilər: “Sufilərdə 40 rəmzi Allah və onun 32 köməkçilərini bildirir. Allah “dünya”nı yaradanda, 32 köməkçisi olub və bunlar sonradan Babil qülləsinin qapısında, ölənlərin ruhlarını mühakimə edirlər. Allah özü isə 33-cü sayılır ki, buna görə də 33 rəmzi masonluqda və s. müqəddəs rəqəm sayılır. Bu 33 ruhun hakimiyyət etdiyi dünya isə - “7 günə yaradılmış” Adəmin bədənindədir. $33+7=40$ isə bütövlükdə Allahın yaratdıqlarını bildirir.”

Sufilərin işarə etdikləri bir məqam da mövcuddur. Bildiyimiz kimi Əhəd Allahın adlarından biridir və mənası “Zatı-mücərrəd, hisslərdən ibarət olmayan” mənasındadır. Peyğəmbərimizin adı isə Əhməddir. Yəni bir “m” hərfi ilə “Əhəd” adı “Əhmədə” ya 2 ədəd “m” hərfi əlavə etməklə “Məhəmmədə” çevrilir. “M” hərfi 40 rəqəmini bildirdiyindən, hesab edilir ki, bir 40-la (bir “m”-lə) Əhmədə, 3”m”-lə (3 ədəd 40-la) Məhəmmədə və onun vasitəsiylə Allahı Əhədə qovuşmaq mümkündür.

Bunu XV əsrin böyük alimlərindən olan Şəmsəddin Məhəməd Lahici də yazır.

“Əhməddən Əhədə bir “mim” fərq olar.

Bu dünya bir “mim”də necə qərq olar.

“Mim” hərfi rəqəmlə qırxdır.”

Lahici bu qırx mərtəbəni Şəbustərinin “Gülşən-i Raz” əsərinə yazdığı şərhdə çox gözəl açıqlayır. Bu açıqlamanı Nizami Gəncəvinin Peyğəmbərimizin meracı barədə yazdıqlarına açar kimi istifadə etmək mümkündür. (Bizim mövzumuzdan kənara çıxdığı üçün burada ona baxmaq imkanımızdan kənardır).(6,147)

Bir çoxları tərkî dünya olub səhralara, dərin meşələrə üz tutur və burada gecələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə qaranlıq vaxta düşən ayınlar, dualar, ibadətlər daha yaxşı, güclü hesab edilir, Allahla əlaqənin daha da gücləndiyi hiss edilir.

Ümumiyyətlə yaradıcı, ötürücü insanlar şüurun dəyişkən vəziyyətinə düşmək üçün istifadə etdikləri psixodelik maddələrlə (narkotiklə qarışdırılmamalı) və yaxud müəyyən fiziki pozalarla, asanlarla, rəqslərlə, ritmlərlə, musiqiylə (şamanlar) bərabər və yaxud ayrılıqda daha çox qaranlıqdan, gecədən istifadə edirlər. Alimlər, şairlər və s.şüurun dəyişkən vəziyyətinə heç bir vasitədən istifadə etmədən də düşə bilirlər. Amma gecələr ayıq olarkən və ya yuxuda, fərq etməz, sufilər gözəl Peyğəmbərimizlə (bizdən ona salam olsun) yuxuda görüşdüklerini səliqəli hədislərdən bilib, səliqəli hədis kimi, yəni doğru olmuş hadisə kimi yazıb danışılar. Həm də onların yuxuda gördükləri dəqiqliklə həyatda öz əksini tapırdı.

Dilimizdə olan “Şər qarışanda” ifadəsi də indi bir çox hallarda düzgün başa düşülmür. Artıq gecə, və qaranlıq yəni həqiqət yaxınlaşır, gündüz, işıq, yəni şər özünü itirir. Bu vaxta biz “Axşam düşür”-də deyirik. Axşam gündüzlə gecənin arasında, gecəni müjdələyən vaxtdır. Şər başını itirəndə onu hesablamaq olmur, təsadüfən ona toxuna bilərsən. Ona görə də “Axşamın xeyrindən səhərin şəri yaxşıdır” Axşam xeyir və şər bir birinə qarışıb-vuruşurlar. Bu döyüşdə arada qalmamaq lazımdır. Bu vaxta xalqımız “Qaş qaralır” da deyir. Qaşlar qara olduğuna baxmayaraq bu belə deyilir. Çünki əslində burada qaş işıq mənasındadır. Biz içində işıq olan daşlara da qaş-daş, yəni işıq saçan daş deyirik. Ona görə də “qaş qaralır”-deyəndə, işıq yoxa çıxır, qaranlıq düşür kimi anlayırıq. Amma qaranlığa, oradan isə zülmətə yol açan gecə gəlir, necə gəlir?!

Gəlin görək zülmətdən, zamansızlıqdan və məkansızlıqdan xəbər verən, yol açan bu gecə niyə belə sirlidir?!

Məsələ ondadır ki, gündüzlər işıqlı vaxtlarda insanlar bir növ kor olurlar, burunlarından uzağı görmürlər.

Brillat Savarenə görə gözlər ümumiyyətlə görmək üçün yox, qidanı hiss etmək üçün görüldürlər.

Yalnız gecələr biz əsl səmanı, ulduzları, kainatı görə bilirik. Kainatın nə olduğunu gecələr anlayırıq. Gecələr səslər daha yaxşı eşidilir. Gecələr qışqıranlar az olur. İnsanlar yavaş, ahəstə səslərə, pıçıltıya üstünlük verirlər. Gecələr insanlar həqiqətə daha yaxın olur. Gündüz işığın və səslərin görməyə mane olduqlarını insanlar gecələr görürlər.

Bunların təsdiqini Müqəddəs kitabımız Quranda da görürük.

Əl-Leyl surəsinin birinci ayəsinə baxsaq “And olsun (aləmi zülmətə) bürünməkdə olan gecəyə” – uca Allahın gecəyə and verdiyini, yəni gecənin müqəddəsliyini, dəyərini təsdiqlədiyini görürük.

17-ci Əl İsrə surəsinə baxsaq, 1-ci ayədə “Bəzi ayələrimizi göstərmək üçün bəndəsini (Peyğəmbər Əleyhüssəlamı) bir gecə Məscidül-həramdan (Məkkədəki) çevrəsini mübarək etdiyimiz Məscidül-Əqsaya (Beytül-Müqəddəsə) aparan Allah Pakdır”.

(Biz bu ayəni Z.M. Bünyadovun və Y.M. Məmmədəliyevin tərcümə etdiyi Qurandan götürdük. Məscidül-Əgsanın harada yerləşməsi barədə fikirlərə Elman Həsənovun “Бог Един” kitabının 559-cu səhifəsində bax.)

Bu ayədə də meracın gecə baş verdiyini görürük.

73-cü Əl-Müəzzəmmil surəsində cənabı Allah buyurur (1-ci və 6-cı ayələr):

–“Ey örtünüb bürünən (əbasına bürünüb yatan Peyğəmbər), gecə az bir hissəsi istisna olmaqla qalxıb namaz qıl! (Gecənin) yarısına qədər, yaxud bir qədər ondan az. Və ya bir qədər ondan çox. Həm də (gecə ibadət etdiyin zaman) aramla Quran oxu. Həqiqətən biz sənə (məsuliyyəti) ağır bir söz (Quran) vəhy edəcəyik. Şübhəsiz ki, gecə qalxmaq daha əlverişli və söz demək daha münasibdir.”

Bu surədən və ayələrdən məlum olur ki, gecənin yarısı (yarısından bir qədər az və ya bir qədər çox) qədər namazda olmaq daha münasibdir.

Bunu, yəni Quranın gecə gəldiyini XIV əsrdə Şeyx Mahmud Şəbüstəri də özünün “Gülşən-i-Raz” əsərində qeyd edir:

“Bəndəlik peymanı bağladın gecə”(1,58)

Həmin (73-cü) surənin 20-ci ayəsində isə bu fikri daha aydın görürük.

“(Ya Peyğəmbər!) Həqiqətən, Rəbbin bilir ki, sən (yatağından) qalxıb bəzən gecənin təqribən üçdə ikisini, bəzən yarısını, bəzən də üçdə birini namaz qılırsan. Səninlə birlikdə olan bir zümrə (yaxın səhabən) də belədir. Gecəni də, gündüzü də ölçüb-biçən ancaq Allahdır. O sizin bunu (gecə vaxtlarını və saatlarını) ölçüb saya bilməyəcəyinizi (yaxud bütün gecəni oyaq qalıb ibadət edə bilməyəcəyinizi) bildiyi üçün sizi əfv etdi (sizə rüsxət verdi). Qurandan sizə müyəssər olanı oxuyun. (Allah) bilir ki, içərinizdə xəstələr də olacaq, bəziləri Allahın lütfündən ruzi diləyib axtarmaq üçün (ticarət məqsəsilə) yer üzünü gəzib dolaşacaq, digərləri isə Allah yolunda vuruşacaqlar (cihada gedəcəklər). Elə isə ondan (Qurandan) sizə müyəssər olanı oxuyun, namaz qılın, zəkat verin və Allah yolunda gözəl (kənül xəşluğu ilə) bir borc verin. Özünüz üçün öncə (dünyada) nə yaxşı iş görsəniz, Allah dərgahında onun daha xeyirli və daha böyük mükafatı olduğunu görəcəksiniz. Allahdan bağışlanmağınızı diləyin. Həqiqətən, Allah bağışlayandır, rəhm edəndir!”

Bu surələr Quranın gecə gəldiyini, əslində ibadətlərin gecə, qaranlıqda qılınmalı olduğunu göstərir.

Bəzi qeyri səhih rəvayətlərə görə Peyğəmbərimizin meracı zamanı ilk olaraq cənabı Allah müsəlmanlara gündə 50 ibadət buyurmuş, lakin sonradan ibadətlərin sayı 5-ə endirilmişdir. Lakin gündə 50 ibadət qılmaq həm mümkünsüzdür, həm də günün bir hissəsi işıqlı vaxta düşür. Səhih olmadığına baxmayaraq bəzi sufilər tərəfindən qəbul olunduğuna görə həmin sufilər də bu paradoksu aşmaq üçün 40 gün qaranlığa, mağaraya gedilir.

18-ci Əl-Kəhl (mağara) surəsi də buna yol göstərir. 1-ci ayədə bu barədə deyilir: “Həmd olsun Allaha ki, kitabı (Quranın mənasında və sözlərində) heç bir əyriliyə yol vermədən öz bəndəsinə nazil etdi.”

Yəni surənin adından və ayədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsl bilgilər məhz gecə və mağarada gəlir. Orada daimi qaranlıqda Allahla daha aydın şəkildə ünsiyyətdə olmaq olar.

Qaranlıq işıqdan fərqli olaraq ədalətlidir. Işıqda 10 nəfər 1 nəfəri döyə bilər, qaranlıqda isə yox. Onlar qaranlıqda bir-birilərini döyəcəklər. Işıqda yalan çoxdur. Işığın kölgə tərəfi var. Qaranlığın, boşluğun, yoxluğun kölgəsi yoxdur.

Peyğəmbərimiz zülmətdəki işıq idi, içində işıq olan zülmət gecə idi, qaranlıq idi. İçində işıq gəzdirən, hər zaman işıq yarada bilən zülmət. Ona görə də Peyğəmbərimizin kölgəsi yox idi. Buna görə biz “zülmət gecələr, zülmət gecələr” deyə oxuyuruq.

Gecənin bu fəzilətlərini anlayanlar gecəyə vurulurlar. (3,54)

Əslində Nizaminin, Fizulinin “Leyla və Məcnun”u da bundan danışır.

Leyli bu əsərdə gecəni ifadə edirsə, Məcnun qatı zülmətin, qatılığının ifadəsidir. Məcnun sözünün əsasında “Məcn”, “Məcnun” sözü durur ki, onun da mənası “qatı” deməkdir. Bizim məcnun dediyimiz çox qatı konsistensiyalı məmulatlar, məsələn Suhan halvası kimi qatıdırlar. Qatılaşmış sudə yəni qatığa farsların dediyi “matsun”, gürcülərin “matsoni” sözləri də elə məcnun sözləridir.

Məcnun həm də dərman, əlac deməkdir. Məcnun həm də Leylinin dərmanı, əlacıdır. Leylinin yalnız o uda, qatılaşıra, özünə qaytara bilər.

Leyli – gecə qatılaşarsa, məcnunlaşarsa qaranlığa, qaranlıq məcnunlaşarsa, zülmətə dönər. Gecə yox olar. Gecə olmazsa gündüz-ışıq yəni zülmətin qaydaya salınmış, hərəkətdə olan hissəsi yoxa çıxar. Kainat əvvəlki ilkin vəziyyətinə qayıdır. Işıqla və işıqdan yaranan dünyamız yoxa çıxar. Dünyanın axırı, yəni qiyamət olar.

Zaman, məkan və kütlənin, enerjinin, işığın yoxa çıxdığı nəsnə “Boşluq nəzəriyyəsinə” əsaslanır. Bütün bunlar “yoxdan, zülmətdən, boşluqdan” yaranır. Boşluq qətiyyən vakuum deyil. Çünki vakuumda zaman, məkan, cəhətlər, enerji və s. işıqla bərabər yaranan atributlar var. Vakuum olması üçün işığın olması zəruridir. Amma boşluqda, zülmətdə heç nə yoxdur. Dünya bu boşluqdan, zülmətdən yaranır.

Yenə də əziz dostumuz Firudin Gilarbəyliyə görə Sufizmdə boşluq deyəndə konkret ilkin materiya nəzərdə tutulur.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri (XIV əsr) bu nəzəriyyəni belə ifadə edir:

“Yoxluq öz zatında saf olduğundan

Gizli xəznə zühurə gəldi ondan

Varlıq zühurunu yoxluğunda buldu

Yaxın-uzaq, az-çox buradan oldu.”

Bunu “Leyli və Məcnun” əsərində Nizami də yazır.

“Bütün insanlara sual ver bu dəm

Nə yolla boşluqdan yarandı Adəm?”

Buna görə də Məcnunla Leylinin qovuşmasına yol vermək olmaz. Axı onların sevgisi, yaxınlığı, gecənin həm də zülmətdən müjdə verdiyi, zülmətlə qohumluğu məlumdur.

Həyatı, işıqlı dünyanı qorumaq, salamat saxlamaq üçün Leylini Məcnundan ayırmaq lazımdır. Buna görə də Leylini İbn Salama ərə verirlər. Bu ad da burada rəmzidir. Salam işıqlı dünyanın salimliyi, salamatlığıdır.

Zənnimcə Leyli və Məcnunun əsl məgzi elə budur. Hörmətli Elman Həsənov da “Məcnun” sözünün “qatı” kimi izahını qəbul etmir. Bu sözü yalnız “dəli, divanə” kimi göstərir. Əslində Məcnuna-dəli, yəni qəbul edilmiş normadan kənar deyilməsi və bunu təsdiqləyir. Axı za-

mansız və məkansız anlamındakı zülmət işıq dünyasının bütün normalarından kənar, yəni dəlidir.(2,45)

Firudin bəy Gilarbəyliyə görə isə “Sufilərdə Məcnun obrazı axırda gələn və Allahı sevərək, onun sirlərini dərk etməyə çalışan, Onun dünyasını (Leylisini) “axtaran” Mehdiinin obrazıdır.”

Zülmət sabitdir, həmişə var, daimidir, ölümsüzdür, yaradıcıdır. Ölməzliyi özündə saxlayır. Buna görə də Fateh İskəndər dirilik suyu, abi həyat arxasınca zülmətə gedir. Firudin bəy Gilarbəyliyə görə ilkin materiyanın su kimi göstərilməsi elə İskəndərin də ilkin materiya arxasınca zülmətə getməyini göstərir. O yalnız Fateh deyildi, filosof idi, dahi Aristotelin yetirməsi idi. Anlayırdı ki, işıqlı dünyada adi həyat ola bilməz. Qaranlığın bu fəziləti barədə Məhəmməd Şəbüstəri də yazır:

“Bil ki, bu qaranlıq bir nuri-zatdır

İçdəki qaranlıq abi həyatdır”

Nizami Gəncəvi İskəndərnamədə bunu söyləyir. Nizami özü də həyat mənbəyini tapmaq üçün xəlvətə çəkilir. Bu barədə Şeyx Nizami “Sirlər Xəzinəsində” geniş məlumat verir. Əvvəlcə Nizami şairləri peyğəmbərə bərabər tutur.

Şair ilə peyğəmbər bir Nigarın məhrəmi

Peyğəmbərlə şair haqq, qalanlar haqq görkəmi.

Ona görə peyğəmbərin yolu ilə əsl sufi kimi gecəyə zülmətə üz tutub merac arzusuyla xəlvətə çəkilir və “Gecənin vəsfi və könülə dalma” hissəsində yazır.

“Qaranlıqdan qorxaraq nənə dayə əl atdı, Torpaqdan fərəh dolu neçə məcun yaratdı”.

“Xəstələnmiş qəmərdən (aydan, T.Ə) boşaltdı bir ləyən qan, Qara mürəkkəb kimi qaraldı bütün cahan.

Üzə çıxdı gecənin içindəki rəngləri, Qəza söydü, faş etdi üzükara kafəri.

Hər ləhzəsində cəlvə, hər nəfəsində bir naz, Neçə hoqqadan çıxdı gecə – köhnə hoqqabaz”.

Nizami burada gecənin hər şeyi dəyişdiyini, işıqda görünməyən rənglərin, mənalарının, həqiqətin üzə çıxdığını söyləyir.

Gündüz işığına baxan gözlərin həqiqəti görə bilmədiyini, əslində işığın həqiqətləri gizlətdiyini belə ifadə edir.

“Hər cür eybəcərliyin aynasıdır gözlərin, Od üstünə su tök ki, heç nə görə bilməsin”.

Bu da Xətainin “Mənə açıq gözlə baxanlar mənə görməzlər” fikriylə üst-üstə düşür.

Bu bizim bir xalq deyim-inancımızda da öz yerini tapır. “Nəyisə gizlətmək istəyirsənsə onu göz önünə qoy.”

Bu fikri Şəbüstəridə də görürük:

“Qaranlıq göz nurun bəzən üstələr

Nəzər etmə, bura yetişməz nəzər.”

Firudin bəy Gilarbəyliyə görə də: “Burada qaranlıq, gecə deyəndə ilkin materiyanın əvvəlki vəziyyəti, yəni Amonun ondan “Dünya” yaratmasından əvvəlki vəziyyəti nəzərdə tutulur ki, bizə bu vəziyyət Xaos kimi məlumdur.(13,152) Məhz Amon Xaosda-qaranlıqda işıq yaradıb, onu “Dünya”ya çevirir. Məhz bundan sondan sonra onun içində cənnət, ruhlar və s. yaradılır.”

Sonra Nizami gecədən zülmətə keçir ki, bu zaman Peyğəmbərin meracında yazdığı kimi, özü getdiyi xəlvətdə də cəhətlərin, məkan və zamanın yoxa çıxdığını ifadə edir.

“Ayağım başım oldu, başım ayaqımı oldu? Boyum topa bənzədi, çövkən sayaqımı oldu?

Əldən getdi iradəm, gözümdə gün qaraldı, Yüzlük təkliyə döndü, təklik yüz şəkil aldı”.

“Nə cür keçim qapıdan? Cığır hanı, yol hanı? Bəlkə geri qayıdım, tərək edim bu məkanı?”

Nizami gecənin, zülmətin qapısının döyüb içəri keçir.

Cəld içəri çəkildilər: “Buyur, Tanrı bəndəsi!” Qaldırdılar, yox oldu vücudumun pərdəsi.

Sarayın ürəyindən bir səs qopdu: – Nizami! İçəri keç, bura gəl! – Bu səs necə səmimi.

Zülmətin məğzinə varan, içinə keçən Nizami yenə də peyğəmbərin meracında olduğu kimi özünün də aydınlığa çıxdığını yazır.

O saray hərəminin dərhal məhrəmi oldum, “Gəl lap içəri”. – Getdim. Nurlu bir hücrə buldum.

Elə parlaq hücrə ki, çılcıraqban, müqəddəs, Yaman gözlər onu heç görməsin, görə bilməz!
Ora fələk mülkündən daha böyük məmləkət, Torpağına can verən küləkləri nə xoşbəxt!
Peyğəmbərin meracında da Nizami eyni hadisəni verir.

“Gecə gündüzə döndü. Günorta günü par-par” (əslində zülmətdə işıq var, T.Ə)

Deni Didro da “Qelvetsinin “İnsan haqqında” kitabının təkzib olunması” əsərində qnos-tizmdən gələn belə bir ifadə işlədir. “...amma mağaranın dərinliyində işıqlı olacaq.”

Haqqa, həqiqətə varmaq, dirilik suyunu tapmaq üçün Nizami özü kimi İskəndəri də xəlvətdən, mağaradan, qaranlıqdan keçirir və bütün əsərləndə müxtəlif formalarda bunu yazır, xəlvətdə açıqlanan həqiqətləri çatdırmağa çalışır. Yoxsa Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində sadəcə nağıl danışmaqla məşğul olmur. Nizami ümumiyyətlə nağıl danışan olsaydı, əsərlərini şəirlə yazmazdı.(5,45)

Beləliklə zülmət sabitdir, hərəkətsizdir. Ona görə də ölümsüzdür, daimidir, ondan yaranan işıq isə daima hərəkətdədir, dayanmaz, dayanıqsızdır. Dayanan kimi yoxa çıxır, məhv olur. Ona görə də işıqla yaranan, işıqdan yaranan hər şey işıq korpuskulları, yer kürəsi, günəş, insan, mikroblar və s. daima hərəkətdədirlər, dayanıqsızdırlar. Işığın zülmətin içində olduğunu milli folklor təfəkkürümüz Məlikməhəmməd nağılında ifadə edib. Yeraltı dünyadan, qaranlıqdan, zülmətdən qurtulmaq üçün Məlikməhəmməd iki qoça minməli olur. Biri qara qoç, digəri ağ qoç. Biri gecənin, biri gündüzün simvolu. Gündüz (ağ qoç) və onun kölgəsi olan Gecə (qara qoç) hər ikisi zülmətin içindədirlər və onlar zülmətdən ayrılanda işıqlı dünya olacaq. Və hər ikisi sabit zülmətin içərisində hərəkətə başlayırlar ki, həyat almalarıyla birlikdə MəlikMəhəmmədi (bu adın da çox simvolik olduğunu düşünməyə əsaslarımız var) işıqlı dünyaya çıxarsınlar.

İşıqlı dünyaya çıxmaq üçün Məlikməhəmməd əvvəlcə qaranlıq dünyanı ehtiva edən qara qoçun üstünə minməli olur. Işığa çıxmaq üçün Məlikməhəmməd 40 dəfə qaranlıqdan, gecədən keçməlidir. Amma əsl həqiqəti anlamaq üçün Məlikməhəmməd quyuya düşməliydi.

Yenə də Firudin Gilarbəyliyə görə: “Sufizmdə Quyu rəmzi – yeraltı dünya mənasında olan Cəbrut aləminə düşməyi bildirir ki, bu da axirətdə gələcək Mehдинin – yer altında gizlədilmiş Babil qülləsinə enməsi deməkdir. Babil qülləsinin qapısı, məhz quyunun dibindədir. Burada Məlikməhəmməd, yəni Allah mülkünün maliki Məhəmməd Mehdi obrazındadır ki, o quyuya düşüb, Babil qülləsinə - Cəbrut aləminə (ölüm şahlığı Qades, Sokar mağarası və s.) daxil olur və s.

Sufizmdə Qara rəmzi, yəni “QR” səsi əsasən Qor (Qərəə/Quran) mənasında Qor Allahını bildirir ki, bu da elə Ra günəş Allahdır və Ra-Amon/Rəhman deməkdir. Qara qoça minmək də sufizmdə - bu qoçun ruhunu “minmək” və bu ruh vasitəsi ilə istədiyini həyata keçirmək kimi başa düşülməlidir.” (8,225)

Kainatdakı qara dəliklərin əslində kainatdan daha böyük zülmətin nümunəsi olduğu düşünülə bilər. Hesab edilir ki, bu qara dəliklərdə cazibə qüvvəsi o qədər yüksəkdir ki, işıq belə özünə çəkir, ətrafdakı cisimlər və işıq ona qər q olur. Bu qara dəliklərin cazibə gücünün belə yüksək olması çox kiçik həcmdə, bəlkə də həcmsizlikdə çox böyük kütlənin mövcudluğundan xəbər verir. Kütlə isə bildiyimiz kimi işığın atributudur. Deməli bu qara dəliklərin içərisində işıq saxlanılır.

Bir sıra astrofiziki fərziyyələrə görə işıqlı kainat bu qara dəliklərin içərisindən keçir və biz bir neçə dəfə belə qara dəliklərdən keçmişik və beləliklə yenidən “doğulmuşuq.”

Yəni qara dəliklər bizi, yəni kainatı “udub” təzələyir yenidən “doğurlar”. Bu zaman biz yeni bilgilərlə yeni ideyalarla yenidən dünyaya gəlirik. Cəmiyyətdə az zaman kəsiyində yeni el-

mi texnoloji sıçrayışlar, kəşflər baş verir. Yeni mərhələ başlayır. Bu qara dəliklərdə zaman yoxa çıxdığı üçün biz orada olduğumuzu duymuruq.

Hələ 2009-cu ildə bu qara ulduzlar haqqında şeirəbənzər bir şey yazmışdım. Şeir kimi qəbul etməyinizi deyil, mənasını qəbul etməyinizi istərdim.

Dünyada işığı qaytaran, ağ gözəl inci çoxdur
Amma gözəllikdə nadir qara inciyə çatma yoxdur

Kosmosda da ağ, parlaq ulduzlar ağ incilərə bənzər
Amma çox nadir, görünməz qara ulduzlar da kainatı bəzər

O qədər cazibədardır ki, hətta işığın özünü də cəzb edər
Ona görə az görünər, nadirlik nöqtəsində gəzər.

İşığı buraxmaz kənara, içində saxlar
İşıqda görsənməz nə qədər baxalar

Qaranlıqda saxlanan işıq timsalıdır
Xəlvəti, nadir gözəllik misalıdır

Qədri-qiyməti çadrada saxlanan gözəl kimidir
Kainatın ən sirli pünhan aləmidir.

Qara Ulduz, perla neqra, qara inci
İçində gizlədib nuru, sevinci

Verərkən dünyaya mənə, yaraşıq
Tahiri də cəzb edib, eyləyib aşiq.

Ola bilsin ki, bu hadisə bizim şüuraltı təfəkkürümüzdə də həkk edilib. Dolmenlərdən, qəbirlərdən, mağaralardan və s. keçmək sadəcə qara dəlikdən keçmənin imitasiyasıdır. Bəlkə də sankskritdə “mağara”ya – “Şivulva”-yəni “Şivanın analığı” deyilməsi də mağaradan yenidən “Doğula” bildiyimizə işarə edir.

Mifoloji təfəkkürdə yerin ana kimi, doğar kimi göstərilməsi, yerin də qadın kimi vulvaya malik olması təfəkkürü də bu qəbildəndir.

Qaranlıqda sükut var, əsl səs, İlahi səs bu sükutda gizlənilib. Səs də işıqla, materiya ilə birgə yarandı. Ağır su buludlarının içində təkcə su yox, həm də elektrik, ildırım gizlənilib. Bu ağır sakit, səssiz, səmirsiz buludların içində gizlənilən səsə ildırımlar çaxanda, bu səssiz buludlar toqquşanda qulaq asın. “Səssizlikdən qulaq tutulur” deyəndə şüuraltı olaraq səssizlikdəki səsin qulaq tuta bilən gücünü ifadə etmiş oluruq.(9,111)

Onda adi məişətimizdə də qaranlığa, zülmətə işarə edən qara rəngli nəsnelər daha yüksək dəyərli təsəvvürü yaratmalıdır. Və bu doğrudan da dilimizdə, milli psixologiyamızda, folklorumuzda öz əksini tapıb. Bu nümunələrin bəzilərini gözdən keçirək:

- Qaranquş – qaranlıq quşu, həyat gətirən quş. Yazın, baharın gəlməsini müjdələyir. Bunun üçün müqəddəs hesab edilir. İnanclarımıza görə onu öldürmək, ətinə yemək olmaz. Evlərin içərisində küləfirəngilərdə özünə yuva qurur. Qaranquşun yuva qurduğu ev uğurlu sayılır. Şəninə nə qədər şeirlər yazılıb, mahnılar qoşulub.
- Qarğa – Qara ağa. Zülmət carçısıdır, müdriklik simvoludur. Onu da öldürmək, ətinə yemək olmaz. Lələkləri, dırnaqları və s. magik rituallarda, sehrbazlıqda və s. istifadə edilir.
- Qara quş – yüksəklikdə yaşayan, yüksəklikdə uçan

- Qartal – qara quş .Tale-güclü, yüksək taleli quş
- Qara paltar – daha hörmətli, ağırlıq verən qiymətli paltar. Şüuraltı olaraq qara rəngi daha vacib, rəsmi sayırıq.
- Qara papaq – yas yerlərinə, ciddi, ağır məclislərə geyinilir. Gümüş papaq isə gündəlik, gündüz daimi geyinilən papaqdır. Qırmızıya çalan, qəhvəyi rəngli papaq isə toylara geyinilirdi. Qara papaq adətən qaragül-quzu dərisindən tikilir.
- Qaraçı – qaranı, qaranlığı açan, qeybdən zülmətdən xəbər verən. Hamıya sirli gələn millətə verdiyimiz ad.
- Qarışqa – qaranlıqda yaşayan həşərat
- Qarabulaq – bir neçə bulaqlarımıza verdiyimiz ad. Qaranlıqdan gələn sirli, müqəddəs cənnət bulaq mənasında.
- Qara bağ – dəyərli, sirli məkan, cənnət bağı. (Bağ ruscada Boq- qaranlıqdakı Allah mənasında , həm də bağ, qara kəmər mənasında, bərk yüksək bağ)
- Qara dağ – böyük, sirli dağ mənasında.
- Qara torpaq – həyat verə bilən, məhsuldar, yaradıcı torpaq.
- Qara gözlər, qara qaşlar, qara zülflər, qara xallar ən çox mahnılarda, şeirlərdə hallanan bədən üzvləridir. Sirli, məchul, can alan, həyat verən və s. mənalarda işlədilir.
- Qara gün – sonuncu gün, məşşər günü, işğın yoxa çıxacağı, zülmətə qayıdacağı gün.
- Qara zurna – daha güclü, ecazkar səsli zurna.
- Mətbəx mədəniyyətimizdə də zülmətin, qaranlığın əksi görünməkdədir.
- Qara plov – qara rəngə boyanmış plov və fisincan plovun da qədim adı. Adətən yas mərasimlərində verilərdi.
- Plovun qarası- Plova dad verən daha dəyərli hissə, plovun xuruşu.

Qara qırmızı – tərkibində

alkoqolu daha çox olan, daha tünd, daha sərt olan, daha güclü qırmızı.

Beləliklə qaranlığın təcəssümü olan qara rəngin milli təfəkkürümüzdə sirli dəyərli, yüksək, o biri dünyayla bağlı olduğunu görürük. Bu da təsadüfən deyil və yaşadığımız məkanla bağlıdır.

Tövratdakı koordinatlardan çıxış edən xarici alimlər, yerdəki cənnətin məhz Təbriz və Urmiya gölü arasında yaradıldığını, Adəmin torpağının buradan götürüldüyünü deyirlər. Bununla bağlı hörmətli tədqiqatçımız Elman Həsənovun fikrinə görə “Adəm və Həvva yaşadıkları cənnətin ümumiyyətlə bizim yaşadığımız yerlə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu haqda nə Tövratda, nədəki İncildə hər-hansı bir məlumat verilməmişdir.

Adəmlə Həvvanın yaşadıkları yerin bizim planetlə əlaqəsi olmaması Qurani-Kərimin 7-ci surəsinin 24-25-ci ayələrindən açıq-aydın görünür. Belə ki, həmin ayələrdə deyilir ki, İblisə uyaraq onlar orada günah işlətdiklərindən sonra həmin məkandan yer üzünə qovulurlar”.

Hesab edirik ki, biz Firudin bəy Gilarbəylinin fikrini nəzərə alsaq, onda Allah göydə yaratdığı Cənnətin proeksiyasını yerdə yaradığına görə, biz də Cənnətin proeksiyasının Təbriz və Urmiya ərazisində olduğunu götürə bilərik. (11,58) Və yaxud bəzi bilgilərə görə Adəmin torpağının Əzrail tərəfindən Cənnətə aparıldığını nəzərə alıb, həmin torpağın bu ərazidən aparıldığını söyləyə bilərik.

Sokral elmlərin, qədim dinlərin, tək Allahın dini olan atəşpərəstliyin, sufizmin Vətənidir Azərbaycan. Zərdüşt, şeyx Zahid, şeyx Səfiəddin, Şəms Təbrizi, Nəsimi, Nizami, Şəbustəri, Gülşəni Bərdeyi, Seyid Yəhya Bakuvı və bu kimi yüzlərlə batinilərin, filosofların, müqəddəslərin Vətənidir torpaqlarımız. Bu bilgilər, bu qeyri-adiliklər şüuraltı təfəkkürümüzə, canımıza-qanımıza elə hopub ki, dilimizdə də belə əks edilib.

Məhəmməd Lahıcı sufiliyin üç mərtəbəsi haqqında yazır: “Allahı seyr, Allahla seyr, Allahda seyr”.

Hazırda mən bu sətirləri yazarkən (25 iyul 2017-ci il) mənim Belorusiyada yaşayan şagirdim, Qırğızıstanın Oş şəhəri yaxınlığındakı mağaralardan birində 40 gün 40 gecəni keçirməyə başlayıb.

Yaxşı əgər bu yazılarımız doğrudursa və biz yerdəki canlıların əşrəfiyiksə onda kainat bütövlükdə bizdə əks olunmalıdır. Bütün bunların əlbət ki, fiziki, fizioloji əsasları mövcud olmalıdır. Əgər bu bilgiler bizə açıqlanırsa, bu bədənimizdəki hansısa kanallarla baş verməkdədir. İnsan xəlvətdə necə görür?

Şəxsi təcrübəmdən Sizə bir şey açıqlayım. Siz olduğunuz yerdə açıq gözlə baxın. Ətrafınızda işıq var, Siz bu işığı görürsünüz. İndi gözlərinizi yumun. Göz qapaqlarınızın kənarlarını barmaqlarınızla qıraqlardan yüngülcə kənara, qıraqlara çəkin. İndi Siz daha güclü işıq gördüyünüzün fərqindəsiniz. Gözünüz yumulu olanda gözünüzdə daha çox işıq gəlir. “Allah gözünə işıq versin.”

Amma axı bu biz bildiyimiz fiziki və fizioloji qanunların əksinədir. Gözün üstü örtüldükdən sonra daha çox işıq görə bilirik. Deməli uzun müddət məşq etməklə yumulu gözlərlə daha yaxşı görmək olar. Deməli gözlər əslində bizi aldatmaq, kainatın əslində hamısının deyil, yalnız bir hissəsini görmək üçün verilib. Biz açıq gözlərimizin imkan verdiyi diapozonda görə bilirik. Amma teleskop və mikroskopun icadı bu diapozondan kənarda daha böyük dünyaların olduğunu göstərdi. Amma kainat bununla da məhdudlaşmayıb.

Gecə də bu diapozonu genişləndirib daha çox şeyləri görməyə imkan verir. Işıq görmə qabiliyyətimizi məhdudlaşdırır. Biz işıqlı otaqdan qaranlığa baxanda bir şey görmürük. Amma qaranlıqda olan adam bizi görə bilir.

Şeyx Nizami Leyli və Məcnun poemasında Peyğəmbərin meracında bunu çox gözəl ifadə edir. (4,36)

Sənin eşitməyin, bir də görməyin

Ağıldan, idrakdan uzaqdır yəqin

Bəsirət gözlərini açmaq istəyənlər də bu eşitməni və görməni istəməyənlərdir.

F. Gilarbəyliyə görə “Sufilərdə üçüncü göz məhz ruhla bağlıdır. Məhz ruh ilkin materiyyaya daxil olub, bütün informasiyaları ala bilir. Peyğəmbərlərdə isə bu informasiyanı Allah onlara diktə edir, ötürür.”

Kahinlərin, şamanların və digərlərinin “üçüncü göz”, sufilərin “bəsirət gözü” adlandırdığı əslində qaranlıqdan baxan gözdür. Bu göz əslində hormonları idarə edən, onların ifrazatının miqdarını tənzimləyən hormonal orqanlarla, onların ifraz etdikləri hormonların miqdarı ilə bağlıdır. Yəni bu göz bir orqan deyil, bir neçə orqandan, vəzdən ibarətdir. Bunlar əsasən başda yerləşən hipoviz və epifiz vəziləridir. Əlbətdə ki, biz qalxanvari vəzinin, böyrəküstü, mədəaltı vəzin, timusun və digər orqanların birgə fəaliyyətinin ümumi nəticəsi olan “görmə” hadisəsini bu iki vəzlə məhdudlaşdırmırıq. Amma şərti də olsa görmə ilə bağlı daha çox bu vəzlərdən danışırıq.

Hipofiz- başımızda yerləşən ən vacib, qədim yaddaşla, ən arxaik məlumatlarla, tarixi genetik yaddaşla bağlı hesab edilən vəzdir. Amma başımızın ön hissəsindəki epifiz və yaxud şam qozasına bənzər vəz ən “görən” vəz hesab edilir. Bütün qədim bilgiler onu göstərir ki, epifiz vəzi fikirlərin tempatik mübadiləsinə və vizual yəni görülən obrazların alınmasına xidmət edir. Bu vəz kiçik bir noxud ölçüsündədir, alında qaşların arasından biraz yuxarıda arxa tərəfdə yerləşir.

Ehtimal ki, epifizin aldığı, ötürdüyü və “gördüyü” bu məlumatlar hipofizin “bildikləri” saxladıqları məlumatlarla tutuşdurulub təhlil edilir və üst şüura ötürülür.

Mağarada, qaranlıqda və sükutda başqa səslərin, işıqda görülənlərin yaratdıqları obrazlar tamamilə əks olunduğundan, yoxa çıxdığından, mağaraya daxil ola bilmədiyindən diqqəti əsl

məlumatlara yönəltmək mümkün olur. Yəni diqqətimiz kənar təsirlərdən, müdaxilələrdən mühafizə edilir.

Ona görə də ibadətlərin gecə qılınması, Allahla rabitənin gecə qurulması istənilir, ona görə dualar gecə daha müstəcib olur. (5,68) Ona görə biz qədr gündüzünü deyil, daha qaranlıq, daha sakit olan Qədr gecəsini gözləyirik.

Yəqin ki, verdiyimiz bu bilgi astronomlara, astrofiziklərə Qədr gecəsinin hansı gecəyə düşdüyünü hesablamağa imkan verəcək. İndi insanların buna daha çox ehtiyacı var. Yerləşmə yerindən asılı olaraq yalnız Ramazan ayında deyil, ümumiyyətlə il boyu daha qaranlıq və sakit gecələrin vaxtlarının hesablanması insanların gecə ibadətlərini daha səmərəli edərdi.

Qədim mədəniyyətlərin, incəsənətlərin şam ağacı qozasına vurğunluqları, onun rəsmlərdə və mənəvi təcrübələrdə istifadəsi sidr ağacının müqəddəs tutulması və s. qozaların episizə bənzərliyi ilə bağlıdır. Platon, Yəmvlix, Pifaqor, Dekart epifiz barədə ehtiramla danışır. Onlar epifizi ruhun qabı, ruhun yerləşdiyi yer hesab edirdilər.

Dilimizdə epifizin yerləşdiyi yerə “qaşqa” deyilir. Qaş sözü dilimizdə “ışıq” deməkdir. “Qaş qaralır” yəni axşam düşür, qaş-ışığı qaralmağa başlayır deməkdir. Işıqı qaytaran daşlara biz daş-qaş, yəni işığı qaytaran, işıqlı daş deyirik. Qaş sözü də, qaşqa sözü də bununla bağlıdır. Əslində görən yeri- epifizi və gözləri işarələyir. “Qaşqasından vurmaq”, “qaşqana bir yumruq vuraram ki”- yəni epifizə zərbə vurmaq, rəqibi intuisiyasından, intuiktiv görmədən məhrum etmək deməkdir. Bəzi şərq döyüş növlərində gözləri bağlayıb məşq etmək, gözü bağlı döyüşmək də intuiktiv hissiyatı gücləndirmək, epofiz görməni təmin etmək məqsədi daşıyır.

Hesab edilir ki, epifiz məlumatı birbaşa kainatın informasiya sahəsindən, mələklərdən ya Allahdan alır. Buna görə də Rene Dekart epifizi “ruhun yəhəri” adlandırırdı.

Yoqa təlimçiləri hesab edirlər ki, epifiz “Afjna” çakrası, yəni altıncı çakra ilə bağlıdır və “yuxuda, yatmış vəziyyətdə” olan çakradır.

Əsl görücülərdə bu çakra yəni epifiz ayıq olur. Görücülük üçün bu çakranın oyadılması kifayətdir. Hesab edirik ki, epifiz bizim gözümüzdən fərqli olaraq işıqda yatır. Epifizin oyanması üçün onun “gözünə qaranlıq düşməlidir”. (7,145) Yəni epifiz qaranlıqda oyanır, qaranlıqda görür. 40 günlük qaranlıq və sükut epifizi oyadır, fəallaşdırır, hipofizlə əlaqəsini daha yaxşı işlədir.

Dekart və digərləri epifizin bir bütöv orqan olduğunu düşünürdülər. Yalnız çox yaxın dövrdə mikroskop altında epifizin 2 hissədən ibarət olduğu üzə çıxdı.

Epifiz vəzi də beyin kimi iki göz, iki burun dəliyi, iki qulaq, iki əl, iki ayaq kimi iki hissədən, iki yarımkürədən ibarətdir. Bu hissiyyat orqanları (əllər, ayaqlar da hissiyyat, təmas, lami-sə orqanlarıdır) kimi epifiz də iki hissədir. Bu da epifizin yalnız daxili sekresiya orqanı deyil, həm də digər hissiyyat orqanları kimi görücü olduğunu göstərir. Bu yazının üzərində işləyərkən Bakıda “Qobustan Milli Tarixi Qoruğunun yaradılmasının 50 və YUNESKO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilməsinin 10 illiyinin qeyd edilməsi “Qobustan-Mədəniyyətlərin qovşağında qayaüstü incəsənət” adlı beynəlxalq konfransda (13-13.06.2017) “Azərbaycan mətbəxində Qobustanın yeri” mövzusunda çıxış etdim. Bu tədbirdə Rusiyalı alim Ekaterina Devlet Amur çayı ətrafındakı qayaüstü rəsmləri nümayiş etdirərkən, indi nanayların yaşadığı ərazidən tapılan 5000 illik maskaların fotolarını nümayiş etdirirdi. Bəzi maskalarda qaşların arasında hipofizə bənzər şəkil var idi. Düşündüm ki, qayanın, daşın bu hissəsi qopub. Xanım digər slaydı göstərəndə çox böyük həyəcan keçirdim. Maskanın altında açıq aydın epifizin rəsmi verilmişdi. Ən maraqlısı isə 5 min il əvvəl çəkilən rəsmdə epifiz indi mikroskopla gördüyümüz kimi iki hissədən ibarət idi. Epifizdən danışdığımızı unutmadan bizi idarə edən hormonların mövzumuzla aid olan bir neçəsindən və onların verdiyi effektdən danışaq.

Bəzi insanlar və bəzən hər birimiz çox yüksək, həddən artıq, dəlilik dərəcəsinə qədər sevinc hissləri yaşayır. Bu orqanizmdə dofamin hormonunun artması ilə bağlıdır. Amma elə hal-

lar olur ki, biz özümüzü çox yaxşı, rahat, güclü, özümüdə inamlı, hər şeyə qadir hiss edirik. Bu isə orqanizmdə serotonin hormonunun yüksək olması ilə bağlıdır. Bu iki hormon bədəndə bir-birini tamamlayır, bir birinin əksinə işləməklə dofaminin miqdarı artanda serotonin miqdarı düşür və əksinə. İnsan dəlicəsinə uzun müddət sevinəndə bu onu pis vəziyyətə sala bilər. İnsan özündən gedə, ağlaya bilər. İnsan hisslərinin bu pik anında serotonin miqdarı artmağa, dofamin miqdarı azalmağa başlayır. Tez-tez ağlayan, dəlilik dərəcəsinə qədər sevinə bilən insanlar, çox emosional olsalar da əksər hallarda özlərinə inamlı olurlar. Özlərində serotoninini artırmaqla belə insanlar özlərinə inamı və sosial statuslarını da artırirlar.

Heyvanlar üzərində aparılan təcrübələr göstərdi ki, serotoninin miqdarı nə qədər yuxarıdırsa, bu heyvanın sosial statusu da bir o qədər yüksəkdir. Belə heyvanlar sürünün başında dura, onu idarə edə bilirlər.(5,45)

Serotonin əslində baş beyinin neyromediatorudur. Əsəb hüceyrələri arasında beyin impulslarını ötürür və yalnız qana keçəndən sonra hormona çevrilir.

Əgər beyində serotonin çatışmırsa, insanın kefi pozulur. Yüksək narahatçılıq hiss edir, fikri dağınıq olur, gücdən düşür, analitik qabiliyyəti aşağı olur, qarşı cinsə maraq göstərmir, ağır depressiya keçirir, sevdini başından çıxara, sakitləşə bilmir, başına qorxulu fikirlər və s. gəlir. Serotonin azlığı qıcıqları, hissiyyəti artırır, ən adi toxunmalar ağrı yaradır. Belə halda bədəndə serotoninin miqdarının artırılması insanı qaydaya salır, insan depressiyadan qurtarır. Beləliklə insanın xoşbəxt, özünə inamlı, işgüzar, qarşı cinsə marağı olması üçün serotoninin miqdarını yüksək saxlamaq kifayətdir.

Serotonin əsasən (95%) bağırsaqlarda əmələ gəlir. Serotoninin əmələ gəlməsində triptofan, niasin, insulin, B qrup vitaminləri və başqa maddələr iştirak etdiyi üçün qida məhsullarından (pendir, yağsız ət, yumurta, mərcimək, kəsmik, qarabaşaq, lobya, bəzi göbələklər) istifadə etmək olar.

Amma bizim mövzumuz üçün ən maraqlısı odur ki, serotonin işıqda əmələ gəlir. Məcəzi olaraq insan bədənində xlorofilə bənzər bir maddənin olduğunu təsəvvür edə bilərik. Bitkilərdəki fotosintez prosesinə bənzər bir proses insan orqanizmində də baş verir. İnsana işıq nə qədər çox düşərsə, bir o qədər çox serotonin yaranır. Yəni bu proses işığın təsiri ilə yəni elə bitkilərdəki kimi yaranır.

Buna görə də insanın günəş altında, işıqlı havada işləməyə ehtiyacı var. Bu səbəbdən iş otağında da mümkün qədər çox təbii işıq olmalı, yaxud da güclü süni işıq yaradılmalıdır.

Burada qəribə bir məsələ də var ki, xalq deyimlərində öz əksini tapıb. Alqış- “Başın uca olsun” və ya qarğış- “Allah başını aşağı etsin”. Məsələ ondadır ki, başı dik, yuxarı tutanda serotonin ifrazı artır. Başı aşağı əyili gəzəndə isə serotoninin miqdarı azalır. Ehtimal ki, “Qız uşağı başı aşağı olar” tələbi də gənc qızlarda serotoninin və bununla bağlı qarşı cinsə istəyin azaldılması məqsədilə formalaşib.

Ümumiyyətlə xalq deyimlərinə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Məsələn “yənə nə kişilənib, sinənə döyürsən”, “sinənə döymə mən də varam”, “sinə döymək” (məhərrəmlikdə) ayini və s. əslində sinədə yerləşən Timus vəzinin (çəngələ bənzər vəzinin) stimulyasiyası, masajı ilə bağlıdır. Meymunlar da özlərini öymək, göstərmək, düşməni qorxutmaq üçün sinələrinə vururlar. Bu vəz uşaqlarda və gənclərdə olur. Vəzin döyülməsi, masajı erkən cinsi oyanmanın qarşısını alır, yəni bu cəhətdən epifizin yaratdığı effekti və yaxud serotoninin azlığı effektini yarada bilər.

Serotoninin sintezində iştirak edən əsas maddələrdən biri triptofan eyni zamanda epifiz vəzinin ifraz etdiyi melatoninin də ifrazına tirozinlə birlikdə təsir edir.

Melatonin nədir? – Melatonin epifiz tərəfindən ifraz edilən hormondur. Bu hormon insanın həyatını uzadır. Ona uzunömürlülük hormonu da demək olar. Onun miqdarının çox azalması həyatı sona gətirir. (12,121) Melatonin orqanizmi radiasiyalardan mühafizə edir, xərcəng xəs-

təliyin qarşısını alır, artıq qıcıqlanmanı aradan qaldırır, yuxunu normallaşdırır, stressdən çıxardır, həyat tonusunu artırır və sair və ilaxır.

Qadınların kişilərdən daha uzun ömürlü olmasının səbəbi də melatoninin miqdarının qadınlarda kişilərə nisbətən daha çox olmasından irəli gəlir.

Həm də qadınlarda intuisiyanın daha güclü olması da melatoninin miqdarının yüksəkliyi ilə bağlıdır.

(Bəzən melatoninin melaninlə qarışdırırlar. Melanin melatoninindən fərqli maddələr-pigmentlərdir.)

Bizim üçün bunun ən maraqlı tərəfi isə melatoninin əsasən qaranlıqda ifraz olunmasıdır. Işıq yanan kimi melatoninin ifrazı dayanır. Axşam saat 22-dən səhər saat 06-ya kimi melatoninin ifrazatı güclənir, gecə saat 2-də pik həddə çatır. Yaş artdıqca melatoninin sintezi azalmağa başlayır.

Ezoterik təcrübələr məhz melatoninin miqdarının artırılmasına yönəlir. Müxtəlif ezoterik təcrübə sahiblərinə (şamanlar, yoqlar, abbotlar və s.) qidanın psixofizioloji təsirini və onların qida sistemlərini öyrənərkən paralel olaraq bu təcrübələrlə də tanış olduq.

Melatoninin bədənə vacib təsirini saymaqla qurtaran deyil. Sadəcə melatoninin gənclik maddəsi, dirilik suyu (abi həyat), dirilik, həyat meyvəsi olduğunu qeyd edək.

Melatoninin miqdarını artırmaq üçün tərkibində daha çox triptofan və tipozin olan ərzaqları, A, C, E vitaminləri, karotin tərkibli qidaları qəbul etmək, tam qaranlıqda yatmaq, gecələr televizor, kompyuter, toy-busət, gecə gəzintilərindən və s. ayrılıb, tam qaranlıqda qalmaq lazımdır.

Bunları bildikdən sonra biz 40 gün 40 gecə qaranlığa çəkilməyin fizioloji, biokimyəvi mexanizmini anlamağa çalışırıq.

Görünür melatoninin mağarada zillə qaranlıqda, səssizlikdə 40 gün ərzində daha da çoxalır, orqanizmin gücünü artırmaqla, düşüncənin, ruhu və fiziki qabiliyyətini artırmaqla, insanın kainatla, Allahla əlaqəsini açır. Onu Allahla birləşməyə, Allahda və Allahla seyr səviyyəsinə gətirir, merac etdirir, ona geniş bilgilərə qovuşmağa kömək edir. Digər tərəfdən 40 gün qaranlıqda qalma işığın olmaması bədəndəki serotonin ehtiyatını tükətdiyindən insan 40 gündən sonra işığa çıxmalıdır. Çünki serotonin də yaşam üçün vacibliyindən, onun tam tükənməsi orqanizm üçün qəbul edilməzdir.. Həm də “bəsirət gözünün”, “üçüncü gözün” açılması üçün 40 gün kifayət edir. (22,165)

Şükr olsun bu bilgiləri mənə, özünün ən kiçik, ən fəqir bəndəsinə nəsim edən, gecənin, qaranlığın, zülmətin sirlərindən məni vəqif edən və bunları Sizlərə lazımı qədər (Ariflərə bir işarə də kifayətdir, başqalarına isə bir kitablıq söz də boşuna gedəcək) açıqlamağa izn verən uca Allaha. Və tək, bölünməyən, doğulmayan və doğmayan, şəriki olmayan həm əvvəl, həm axır, həm batin, həm zahir olan işığı, kütləni, zamanı, məkanı, enerjini yaradan, bizlərə kainatı idarə edən qanunlar, bu qanunları anlamaq və istifadə üçün bilgilər verən böyük Rəhman və Rəhim Allahdan bizi Onu sevənlərdən və Onun sevdiklərindən etməsini, günahlarımızdan keçməsinə, Özünün istədiyi xeyirli yolla aparmasını, pis əməllərdən uzaq tutmasını, Cənnətlə müjdələməsini istəyirəm. Bu yazını da Yaradanın adı ilə və sözü ilə bitirmək istəyirəm. “Yetər ki, sən istə!”.

Qeyd: Yazı üzərində işləyərkən verdikləri dəyərli məsləhətlərə görə hörmətli dostlarım Elman Həsənova, Firudin Gilarbəyliyə və Nəriman Mülsümova təşəkkür edirəm.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim və Tərcüməsi” - Z.M. Bünyadov və Y.M. Məmmədəliyevin tərcüməsilə “Türkiyə Dəyanət Vakfı” Ankara-2016

2. Библия- Москва 1991 г.
3. İncil – Bibliya Tərcümə İnstitutu- Stokholm-1982; 1991; 1995 г.
4. Агада- «Феникс»-Ростов на Дону -2000 г.
5. Кентувим- Носад Арав кук- Ырушалаим- 5738 (1978)
6. Святое Евангелие – Санктпетербургъ. Сунодальнфя типография -1914г.
7. Елена Петровна Блаватская-«Фрагменты Оккультной Истины» Москва «Эксмо» 2003 г.
8. Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” (II nəşr) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı; Bakı-1959.
9. Nizami Gəncəvi “Sirlər Xəzinəsi” “Lider Nəşriyyat ” BAKI-2004
10. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” "Lider Nəşriyyat " BAKI-2004
11. Nizami Gəncəvi- “İskəndərnamə” Şərəfnamə; “Lider Nəşriyyat " BAKI-2004
12. Nizami Gəncəvi “Yeddi Gözəl " Lider Nəşriyyat" Bakı-2004
13. Şah İsmayıl Xətayi “Əsərləri” “ŞƏRQ-QƏRB” Bakı-2005
14. “Koroğlu” Dastanı- “Lider Nəşriyyat”- Bakı 2005;
15. “Məlikməmmədin nağılı” Xalqın söz xəzinəsi; 1985.
16. Şəmsi Tebrizi- “Makalat” – “Ataç” İstanbul 2014
17. Слава Шри Гуру и Гауранге! - «Легкое путешествие к другим планетам» изд.- «Бхактиведата Бук Траст»; Москва-1990 г.
18. Елман гасанов «Бог Един» второе издания; Баку. Изд. “Elm və Təhsil” 1999-2016 г.
19. Firudin Gilar Bəg “Batini Quran” Bakı “Qanun”, 2008, 794 səh.
20. Elvüsal Məmmədov- “Fehrist-Quran ayələrinin mövzular üzrə təsnifatı” I,II, III cild Bakı-2013;
21. Рене Декарт- “Рассуждение о методе” Лейден 1637 г.
22. Гендун Чопел- «Тибетское искусство любви» - СПб Уддияна 2009 г.
23. Şeyx Mahmud Şəbüstəri “Gülşəni- Raz” Bakı, “Elm və təhsil”, 2013
24. Şəmsəddin Məhəmməd Lahici - Şərhi -“Gülşəni-raz” I. “Adiloğlu nəşriyyatı” Bakı 2008;
25. “Nüzhətül-məcalis”- “TEAS Press” Nəşriyyat evi- Türkiyə; 2016;
26. İ. M. Cəfərzadə “Məqalələr toplusu” Bakı- 2012;
27. Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvi – Səfa Əl Əsrar (Sufiliyin sirləri) “Elm” Bakı- 2013
28. Şeyx Səfi Təzkiyəsi “Səfvətüs – Səfanın XVI əsr türk tərcüməsi” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Fizuli adına əlyazmalar institutu “Nurlan” Bakı 2010;
29. Эрнст Мулдашев - “От кого мы произошли? Сенсационные результаты научной гималайской экспедиции” М.Олма – пресс 2007г. 448стр.
30. Məhərrəm Qasımlı “Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası” Bakı- “Elm” 2002
31. Фирудин Гилар Бек “Книга Гора или расшифровка Торы” Баку-“Qanun” 1999г.
32. Azadə Musabəyli- “İbrahim Gülşəni Bərdəi”- Mehmet Rıhtım 2014;
33. Asu Mansur “Şaman Gözü (Kham Karak) - Destek yayınları”İstanbul 2016
34. Эпифиз; Гормоны серотонин, мелатонин и меланин – Википедия;
35. Brillat- Savarin “Lezzetin Fizyolojisi” İstanbul. Oğlak yayınları 2016; 352 syf.
36. Д. Дидро –“Сочинения” Том 2 - Издательство: М.: Мысль 1992г. 606 стр.
37. Firudin Gilar Bəg “Azər oğlu Qorqud Allahımız qayıdır” Bakı “Qanun” 1998

Т.Амирасланов

Светлая тьма
Резюме

Фактически, тьма существует в мире, где нет света, пространства, времени, где нет видимых аспектов света. Ночь - это просто тень света. Но ночь темна, а тьма - только тьма. Дело в том, что в дневное время люди слепы и не видят далеко от носа. Таким образом, тьма стабильна и неактивна. Следовательно, бессмертный всегда непрерывен, и свет, который исходит от него, всегда в движении, бесконечен и неустойчив. Это исчезнет, это будет уничтожено.

Фактически, тьма существует в мире, где нет света, пространства, времени, где нет видимых аспектов света. Ночь - это просто тень света. Но ночь темна, а тьма - только тьма. Дело в том, что в дневное время люди слепы и не видят далеко от носа. Таким образом, тьма стабильна и неактивна. Следовательно, бессмертный всегда непрерывен, и свет, который исходит от него, всегда в движении, бесконечен и неустойчив.

Поэтому все, что исходит от света, исходит от света, земли, солнца, человека, микробов и так далее. Они всегда в движении, они нестабильны.

Ключевые слова: ночь, свет, ясность, тьма, темнота, религия, вера.

T.Amiraslanov

Light Darkness
Summary

Darkness, in fact, exists in the world where there is no light, space, time, where there are no visible aspects of light. The night is just the shadow of light. But night is dark, and darkness is just darkness. The point is that during the daytime people are blind and they do not see far from their nose.

Thus, darkness is stable and inactive. Therefore, immortal is always continuous, and the light that comes from it is always in motion, endless and unstable. It will disappear, it will be destroyed.

Therefore, everything that comes out of the light comes from the light, the earth, the sun, the human, the microbes, and so on. They are always on the move, they are unstable.

Key words: night, light, clarity, darkness, darkness, religion, faith.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Tarix elmləri doktoru İlhamə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜNAY ALIYEVA

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli 68

gunay-aliyeva@gmail.com

XARİCİ DİLÖYRƏNMƏDƏ KEYS METODUNDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜYÜ

Xülasə

Tələbələrdə, xüsusən də ikinci xarici dil öyrədən ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrdə mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetensiyanın yaranması zəhmət tələb edən məsələdir. Bu fərqli milli dəyərlər sisteminin mənimsənilməsi, ana dili mədəniyyətində formalaşmış professional mühitin qavranılması və dəyərləndirilməsi ilə bağlı obyektiv mürəkkəbliklə izah edilə bilər.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiyada çətinliklərə aparan qarşılıqlı anlaşmanın mürəkkəbliyi məhz buradan qaynaqlanır. Beləliklə, tam və dolğun mədəniyyətlərarası dialoq aparmaq üçün tələbələr milli dəyərlər sistemində qaçılmaz üst-üstə düşmələrə hazır olmalı, fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə professional mövzularda birbaşa və ya dolayısı ilə ünsiyyət aparmasının optimal strategiyasını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır.

Açar sözlər: keys metodu, dilöyrənmə, tələbə, üstünlük, əsl, situasiya

Xarici dil öyrənən zaman müxtəlif metodlardan istifadə edilir və keys metodu bu metodlar arasında hazırda ən çox tətbiq olunanıdır.

Xarici dil öyrədən zaman keys metodu işləmək o deməkdir ki, tələbələrə hər hansı bir mövzu təqdim edilir və həmin mövzunu araşdırmaq tələb edilir. Tələbələr müəllimin təqdim etdiyi metodun, yəni keysin tələblərinə uyğun olaraq həmin problemi araşdırır və onun həlli variantlarını təqdim edir. Tədqiq olunan problemin fərqli həlli yollarının olması isə tələbələrin müxtəlif ünsiyyət vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə səbəb olur. F. Keyser keys metodunu belə təhlil edir:

“Gündəlik, yaxud professional həyatdan konkret bir situasiyanı təqdim etmək xüsusi faktlar, fikirlər, mülahizələr, şərhlər tələb edir və nəticə hər hansı bir qərarın verilməsilə yekunlanır. Xarici dili öyrədən zaman keys metodunun işlədilməsi tələbələrin öyrəndikləri dildə ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etməsilə nəticələnir (4, s.19).

Keys metodunu işədən zaman mediyaadan əldə edilən avsentik materiallar tədqiq edir. Keys tədqiqatları zamanı ziddiyyətli problemlərin öyrənilməsinə üstünlük verilir.

Dilöyrənmədə keys metodu xarici dilin tədrisinə və öyrənməsinə vahid yanaşmanı dəstəkləyir. Dil keys tədqiqatında dil vərdişləri ayarı-ayrılıqda öyrədilmir. Burada digər texnikalara da ehtiyac duyulur. Onların bir qismi aşağıdakı kimidir (1, s. 152):

1) dil keys tədqiqatı təhsil alanların dilöyrənmə bacarıqlarını müzakirə yolu ilə, yaxud öz fikirlərini və ya öz variantlarını tədqiq etməklə öyrədir;

2) dil öyrənənlər xarici dildə məsələn, ingilis dilində olan mətnləri oxuyur və onları xarici dildə oxumaqla xarici dil vərdişlərində daha inamlı olurlar, xüsusilə də xüsusi məqsədlər üçün öyrənilər mətnlərdə bunu müşahidə etmək olur;

3) dil öyrənənlərdən tələb olunur ki, keys tədqiqatının nəticələrini şifahi formada təqdim etməklə yanaşı, yazılı formada da təqdim etsinlər. Bu zaman araşdırılan mövzu ilə bağlı məruzə hazırlamaq, məcmuə hazırlamaq və s. faydalı hesab edilir, həmçinin sual-cavab kartları və s.;

Dil keys metodunda dinləmə qabiliyyəti vacib amildir. Nəticələrin müzakirəsi zamanı təhsil alanlardan xahiş olunur ki, bir-birilərini diqqətlə dinləsinlər və fikir bildirsinlər. Onlar təqdim edilən prezintasiyaya diqqətlə qulaq asmalı və sonrakı müzakirələrdə iştirak etmək üçün dinlədiklərini təhlil etməyi bacarmalıdırlar. Keys metodunda audio və ya video materialların işlədilməsi olduqca mühümdür. Bu zaman dinləmə materialları daha real və uğurlu olur, eyni zamanda imkan yaradır ki, daha mürəkkəb araşdırmalar həyata keçirilə bilər (2, s.100).

L.A.Mauffette-Leenders və digərləri yazırlar ki, keys metodu həmçinin komanda oyunlarına nəzarəti də təmin etməyə imkan yaradır (5, s.35). Komanda oyunlarında iştirak edən dil öyrənənlər problemlərin bərabər həll edilməsi vərdişlərinə yiyələnirlər. Onlar həmçinin bərabər prezentesiya hazırlamaq, müzakirə etmək, danışmaq, söhbət, güzəştə getmə səriştəsi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət qurma bacarığı kimi vərdişlərə yiyələnmə bilirlər. Hər şeydən öncə, keys metodu son dərəcə motivasiya yaradan metoddur. Dil öyrənənlər öyrəndikləri xarici dildə çox kitablar (mətnlər, hekayələr və s.) oxuyurlar, onlar hədəf dili işlətməyi həqiqətən çox ehtiyac hiss edirlər və xarici dildə olan tədqimatlara hazırlaşmağa çox vaxt sərf edirlər. Bu səbəbdən də öyrənmə prosesi intensiv olur, bu da uğurlu nəticəyə aparıb çıxarır.

Dilöyrənmədə işlədilən keys metodu özlüyündə bir dil kursu deyil (3, s.4). O, öyrədilən dil kurslarına integrasiya edilə bilər. Keys metodu real (orijinal) situasiyalarda dilöyrənənlərə öyrəndikləri dildən istifadə etməyə kömək edə bilən bir vasitədir. Bu metod tələbələrə tək həlli olmayan xüsusi mövzu barədə öz fikirlərini ifadə etməyə sövq edir. Keys metodunu tətbiq etməyin addımlarını aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- 1) keys metodunu öyrənənlərə təqdim etmək:
 - a) problemin icmalını hazırlamaq;
 - b) rolları müəyyən etmək;
 - c) qavramanı yoxlamaq;
- 2) dil öyrənənləri kiçik qruplara bölmək:
 - a) keys metodunu onlar üçün açmaq (aydınlaşdırmaq);
 - b) mövzunu başa düşmək;
- 3) problemi tələbələrlə müzakirə etmək:
 - a) problemləri anlamaq;
 - b) çətinlikləri həll etmək;
- 4) tədqiqat:
 - a) dil keys metodunun vacibliyini başa düşmək;
 - b) tədqiqata əsaslanmaq;
 - c) müəllimin yardımı;
- 5) əldə olan materialları təkmilləşdirmək:
 - a) məlumatı aydınlaşdırmaq;
 - b) problemin ağırlığını müəyyən etmək;
- 6) tələbələrə problemin həllini yollarını təqdim etməyə hazırlamaq:
 - a) əsas problemlərin qaralmasını hazırlamaq;
 - b) vaxtı müəyyən etmək;
 - c) tələbələrin yazdıqları məlumatın mənasını və yazı üslubunu yoxlamaq;
 - d) problemin həlli yollarını tələbələrə təqdim etmək;
- 7) qrup təqdimatı: qeydləri nəzərdən keçirmək:
 - a) qrup müzakirələr aparır;
 - b) əsas məsələləri qeyd edir;

- c) improvizasiya edir;
- d) bir tələbənin müzakirəsindən digərinə keçid edir və s.;
- 8) qrup təqdimatında vizual vasitələrdən istifadə edilir;
- a) Pover point;
- b) sual-cavab;
- 9) son nəticə:
- a) fikirlər bölüşülür;
- b) kompromis gedilir;
- 10) proses barədə son rəy bildirilir:
- a) hər bir tələbəyə ayrılıqda qulaq asılır;
- b) özünü qiymətləndirmə olunur;
- c) hər bir halda prosesdə müsbət ruhda olmaq şərt kimi qəbul edilir (6, s.131).

Təbii ki, bu qeyd olunanlar nümunə üçündür və proses zamanı fərqli mərhələlər də müşahidə edilə bilər. M.Voters və A.Voters yazırlar ki, keys metodunu auditoriyada tətbiq edən müəllim aşağıdakılara fikir verməlidir (7, s. 126):

- 1) vaxtın idarə olunması (məsələn: müəllim əvvəlcədən bilməlidir ki, keys metodu nu həftəlik proqramda, yaxud semestrə necə tətbiq edəcək; sillabusu necə planlaşdıracaq);
- 2) dərslərin planlanması (məsələn: müəllim müəyyən etməlidir ki, dərslər zamanı keys metodu hansı vaxt tətbiq edilməlidir; fərqli aktivitetləri tələbələrə necə təqdim etməlidir; sinif tapşırığı və ev tapşırığını necə bölməlidir; dərslər zamanı gözlənilməz məsələlərə necə hazır olmaq olar);
- 3) problemin tələbələrə izah edilməsi (məsələn: keçilmiş mövzunu tələbələrin necə qavramasını, başa düşməsinə yoxlamaq; dərslərin təqdimatı zamanı aydın terminlərdən və dildən necə istifadə etmək; suallara necə cavab vermək; mövzu ilə bağlı sualları qurmağa tələbələr kömək etmək);
- 4) tələbələrin cüt (ikili) işləmələrini təşkil etmək (məsələn: sinfin dinamikasını bilmək; iş vərdişlərini bilmək; auditoriyaya rəhbərlik etməyi bacarmağın yollarını bilmək);
- 5) tələbələrin qrup şəklində işləmələrini təşkil etmək (məsələn: qrup işinin üstünlüyünü bilmək; qrupun məhsuldar işləməsinə şərait yaratmaq; müəllim qrup işi zamanı arxa planda qalması bacarmalıdır; yerlərə cavab verməli, səs-küyə dözməlidir);
- 6) tələbələri təqdimata hazırlamaq (məsələn: tələbələri nümunələrlə təmin etmək, onları yazılı və şifahi forma arasındakı fərqlə məlumatlandırmaq; onları psixoloji cəhətdən hazırlamaq);
- 7) təqdimatın planlanması və çəkilməsi (məsələn: bəzi tələbələrin texnofobiyasını aradan qaldırmaqla bağlı iş aparmaq; onları texnologiyanın müxtəlif növlərindən istifadəyə həvəsləndirmək; texniki işlərin hansı ardıcılıqla olacağını planlaşdırmaq; təqdimatın bərabərliyi vaxtını müəyyən etmək; fərqli çəkiliş materiallarından istifadə etmək);

İndi isə xarici dil (ingilis dili) öyrəndən zaman keys metodunun işlədilməsinə aid bir neçə nümunə təqdim edək:

Mövzu 1: "Cabo Verde"

There will be a meeting on the Island of Sal, one of the Cabo Verde islands, just off the West Africa coast, at which the future tourism will be discussed. The inhabitants of these islands are faced with a number of socio-historic, economic, ecological and infrastructure problems and tourism is seen as an important way of rising the standard of living and economic life in general (8). (Sal adasında görüş keçiriləcək. Sal adası Kabo Verda adalarından biridir. O, qərri Afrika sahillərində yerləşir. Burada gələcəkdə turizmin inkişaf edəcəyi gözlənilir. Bu adaların sakinləri bir çox sosio-tarixi, iqtisadi, ekoloji və infrastruktur problemləri ilə qarşılaşır. Ümimi-

likdə, bu ərazilərdə yaşayış tərzini və iqtisadi problemləri aradan qaldırmağın əsas yolu kimi turizm görünür).

Tapşırıq 1: tələbələr beynəlxalq tur agentliyində işləyirlər. Onlara tapşırılır ki, həmin ərazilərin turizm üçün münasib və sərfəli olmasını müəyyən etmək üçün adalardakı vəziyyəti tədqiq etsinlər (öyrənsinlər, araşdırsınlar). Onlar bu mövzu ilə əlaqədar olan fikrlərini iclasda yazılı və həmçinin şifahi formada təqdim edirlər.

Tapşırıq 2: tələbələr adada inkişaf istiqamətlərini öyrənmək üçün həvəskar olaraq çalışırlar. Onlar iclaslara getmək, topladıqları məlumatları təqdim etmək, məryzə etmək üçün plan qururlar və prezentasiya hazırlayırlar.

Mövzu 2: "Animal rights – a moral dilemma"

This case study addresses the animal-rights view that rejects the concept that animals are merely capital goods and property for the benefit of humans. Students are invited to explore the issue and find out whether there are any alternative approaches to the existing exploitation of animals and their suffering. The students are divided into four teams to find out if striving for the rights of animals is striving for a more egalitarian and better world (8). (Bu keys tədqiqatı heyvan hüquqlarına müraciət edir. Bu tədqiqat heyvanların sadəcə mal olmasını və insanları münfətləri (xeyirləri) üçün bir məhsul (yatırım) olmasını rədd edir. Bu layihədə tələbələrə tapşırılır heyvanların mövcud istismarına və əziyyətlərinə alternativ yanaşmalar mövcud olub olmasını araşdırsınlar və bunlarla bağlı faktları toplusınlar. Tələbələr heyvan hüquqları üçün mübarizənin daha eqlitar və daha yaxşı bir dünyanın hüquqları üçün olan mübarizənin daha yaxşı olmasını müəyyən etmək üçün dörd qrupa bölünür:

Qrup 1) heyvanlarla bağlı tədqiqatın haqlı olmasını isbat etməyə çalışır;

Qrup 2) heyvanların necə danışdıqlarını (başqa yerlərə köçürülməsini) araşdırır;

Qrup 3) insanların pəhrizində olan ət probleminin vavibliyini (yaxud xeyirini) öyrənir;

Qrup 4) ət istehsalında heyvan rifahını müəyyən etməyə çalışır.

Tapşırıq 1: tələbələr tapşırılır ki, mövzu ilə bağlı müxtəlif mənbələri araşdırsınlar, qrup və fərdi şəkildə işləyərək əldə etdikləri biliklərə yeni məlumatlar daxil etsinlər və sonra həmin bilikləri bir-birlərilə bölüşsünlər;

Mövzu 3: "Are you worth of it?"

A beauty products business based on natural ingredients is taken over by another business which is at the forefront of research and development into chemical ingredients. More girls and women buy products, but do they know enough about what is in them? (8) (Təbii tərkib hissələrindən təşkil olunan gözəllik məhsulları biznesi digər bu işlə məşğul olan biznes tərəfindən üstələnir. Bu biznesdə kimyəvi mihşullar işlədilir və o, ilkin mərhələsindədir. Çox qızlar və qadınlar məhsul alırlar, lakin onlar hansı məhsulun təkibində nə olduğunu bilirlərmə?)

Tapşırıq 1: tələbələr gözəllik mihşulları istehsal edən kompaniyaların elan və marketing qayda-qanunlarını araşdırırlar. Həmçinin, bu işlə məşğul olan kompaniyaların kosmetika və tualet mihşullarında kimyəvi maddə işlətmələri ilə bağlı araşdırma aparırlar. Onlar çalışırlar ki, qadınların bu sahədə olan bilik (məlumat) çatışmazlığını aradan aqaldırsınlar və bu məhsullarla bağlı hər hansı bir elmi yoxlamanın olmasını müəyyən etsinlər.

Tapşırıq 2: tələbələr The Body Shop (bədən mağazası) və L'Oreal arasında olan əlaqəni araşdırır və problemləri müəyyən edirlər.

Beləliklə, müəyyən edirik ki, xarici dil öyrənmədə keys metonun əhəmiyyəti olduqca çoxdur.

Ədəbiyyat

1. Barnes L.B., Christensen C.R. and Hansen A.J. Teaching and the case method. Harvard Business School Press, 1994, 352 p.

2. Heath J. Teaching and writing case studies: a practical guide. European Case clearing House, 2006, 200 p.
 3. Heath S. 'Using case studies in higher education', in Cain and Heath, 2004, pp. 3-7.
 4. Kaiser F.J. Die Fallstudien. Theorie and Praxis der Fallstudiendidaktik. Bad Heilbunn: Klinkhardt, 1983, 219 S.
 5. Mauffette-Leenders L.A., Erskine J.A. and Leenders M.R. Learning with cases. University of Western Ontario: Richard Ivey School of Business, 1997, 135 p.
 6. Uber G. 'The case study approach to teaching business English'. *English for Specific Purposes*, 7, 1988, pp. 131-136.
 7. Waters M. and Waters A. Study tasks in English. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 226 p.
- İnternet mənbəsi:
8. www.truestories.com

Aliyeva G.

The advantage of the case method in learning a foreign language
Summary

The article deals with the advantage of the case method in learning a foreign language. It states that language case study is used to develop a communicative language teaching. The aims of the language case study are considered be the following: 1) to improve language teaching at secondary and university level by introducing a task-oriented approach; 2) to develop teacher training models including authentic teaching material for use in the classroom, etc. The article analyzes some opinions of the teachers' about the steps of the language case study. It states that case studies use authentic material taken from print media. The author touches upon the importance of using audio and video material in teaching a foreign language. The article highlights that language case studies do not constitute a language course on their own, but may be integrated into a language course. The language case method is used to be as a tool to help learners use the language in a nearly authentic situation. The students are invited to express their opinions on a specific topic to which no single solution exists. The language case study tasks have been introduced by the author in the article. It clarifies the importance of using case method in a foreign language teaching. A lot of pedagogical sources have been used in the article.

Key words: case method, language learning, student, advantage, authentic, situation

Алиева Г.

Преимущество кейс метода в обучении иностранному языку

Резюме

В статье рассматривается преимущество кейс метода в изучении иностранного языка. В нем говорится, что изучение языка используется для развития коммуникативного языкового обучения. Цели изучения языка изучаются следующим образом: 1) улучшить преподавание языка на уровне средней школы и университета путем внедрения целенаправленного подхода; 2) разработать модели подготовки учителей, включая аутентичные учебные материалы для использования в классе и т. Д. В статье анализируются некоторые мнения учителей о этапах изучения языка. В нем говорится, что в тематических исследованиях используются аутентичные материалы, взятые из печатных СМИ Автор подчеркивает важность использования аудио и видео материалов при обучении иностранному языку. В статье подчеркивается, что тематические исследования языка не представляют собой языковой курс сами по себе, но могут быть интегрированы в языковой курс. Метод языкового примера используется, чтобы помочь учащимся использовать язык в почти аутентичной ситуации. Студентам предлагается высказать свое мнение по конкретной теме, для которой не существует единого решения. Задания по изучению языка представлены автором в статье. Это разъясняет важность использования кейс метода в обучении иностранному языку. В статье использовано много педагогических источников.

Ключевые слова: кейс метод, изучение языка, студент, преимущество, аутентичность, ситуация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Dilarə İsmayılova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAMƏ SULTANOVA
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti
silhame@inbox.ru

AZƏRBAYCAN-TÜRKÜSTAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN YENİ MƏRHƏLƏSİ

(Bu dövr ədəbi əlaqələrini şərtləndirən əsas ictimai-mədəni faktorlar)

Xülasə

Məqalədə Türkünstan-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin ən zəngin və mürəkkəb mərhələsindən bəhs edilir. Bu mərhələnin formalaşmasında və inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalının qüvvətli təsiri və qardaş ölkə ədəbi mühitində yaratdığı güclü rezonans həmin dövrün görkəmli şairləri, dramaturqları və ədiblərinin yaradıcılığı müstəvisində nəzərdən keçirilir. Tədqiqatda “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinin ictimai-estetik inkişaf istiqamətlərinin və xarakterinin müəyyənəlməsinə ciddi təsir göstərdiyi mühüm fakt və ədəbi hadisələrin təhlili prosesində əsaslandırılır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının parlaq istedadla malik əksər əməkdaşlarının Türkünstanın tərkibinə daxil olan qardaş ölkələrlə sıx ünsiyyətdə olduğu və bu regionun ziyalıları ilə yaxından həmkarlıq etdikləri ədəbi-tarixi fakt və sənədlərlə isbat edilir. Xüsusən, Türkünstan xalqları ədəbiyyatında nəsrin və dramaturgiyanın yüksəlişində Mirzə Cəlil yaradıcılığının, həmin dövr poeziyasının sürətlə, həm də satirik yöndə ciddi ədəbi uğurlar qazanmasında isə Mirzə Ələkbər Sabir şeirlərinin təsirinin həlledici əhəmiyyətə malik olduğu göstərilir.

Açar sözlər: Türkünstan, Azərbaycan, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və ədəbi məktəbi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, molla-nəsrəddinçilər.

XIX əsrin 80-90-cı illərindən etibarən Türkünstan xalqlarının regional müstəvidə və qonşu ölkələrlə əlaqələrində bir canlanma müşahidə olunur. Həmin əsrin ortalarından etibarən Türkünstan torpaqlarına müdaxilə etməyə və fəal surətdə daxil olmağa başlayan çar Rusiyası, nəhayət, 1860-cı illərdən sonra öz siyasi-hərbi hücumlarını daha da intensivləşdirdi. 1865-ci ildə Türkünstan ölkəsi Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Qədim və orta əsrlər feodal üsuli-idarəsinin hakim mövqelərə malik olduğu bir məmləkətin həyatında tamamilə yeni eranın əsası qoyuldu. Bu yenilənmə və dəyişikliklər ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi həyatın, demək olar ki, bütün sahələrini ehtiva edirdi. Təbii ki, çar Rusiyası yadelli və işğalçı bir dövlət kimi Türkünstan xalqlarına qətiyyənl ictimai-siyasi azadlıqlar və iqtisadi-mədəni tərəqqi töhfə etməyi nəzərdə tutmamışdı. Amma qəsbkar dövlətin öz müstəmləkəsi ərazilərində fəaliyyət göstərməsi və yerli xalqları istismar etməsi üçün müəyyən ictimai-inzibati qurumlar, idarə və müəssisələr, müxtəlif təyinatlı ictimai-mədəni institutlar yaradılması zəruri idi. Məhz bu obyektiv zərurət nəticəsində məhəlli millətlərin də həyat tərzinə və ictimai-iqtisadi durumuna təsir edən qarşısıalınmaz proseslər də gündən-günə geniş vüsət alırdı. Rusiyanın işğalından sonra Türkünstanın müxtəlif şəhər və vilayət mərkəzlərində bir-birinin ardınca peyda olmağa başlayan ictimai-mədəni təsisatlar və qurumlar bu qədim və mühafizəkar ölkənin çətinliklə də olsa islahatlar və köklü dəyişikliklər yoluna çıxmasında progressiv rol oynadı. Onların sırasında, təbii ki, rus dilində fəaliyyət göstərən mədəni-maarif müəssisələrini və məktəbləri, tibb ocaqlarını və xəstəxanaları, mədəniyyət-istira-

hət mərkəzləri və məskənlərini, kollec və gimnaziya tipli xüsusi məktəbləri ayrıca qeyd etmək olar. Türkünstan ölkəsinin qədim mədəniyyət mərkəzləri hesab olunan Aşqabad, Səmərqənd, Daşkənd, Kokand, Əndican və başqa şəhərlərində yeni maarif və mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyəti xüsusi ilə nəzərə çarpan idi. Məsələn, Daşkənddə birincilərdən olaraq rus dilində qəzetin fəaliyyətə başlaması, Rusiyadan qastrola gələn teatr kollektivlərinin və truppalarının, başqa incəsənət nümayəndələrinin və konsert ansambllarının müntəzəm çıxışları bütün məmləkət miqyasında rezonans doğurur və yerli xalqın ciddi marağına səbəb olurdu. Beləliklə, Türkünstan XX yüzilə ictimai-mədəni yeniliklərə və islahatlara istiqamətlənmiş qarşısızalmaz arzularla, yenilməz və güclü həvəslə qədəm qoyurdu.

1905-ci il rus inqilabı təkcə Rusiyanın mərkəzi vilayətlərində deyil, onun ucqarlarında və müstəmləkələrində də milli oyanışın yaranmasına təkan verdi. Böyük bir imperiyanın əhatə etdiyi onlarla müxtəlif mədəni-iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan xalqlar öz haqq-hüquqları və ictimai-siyasi azadlıqları uğrunda mübarizəyə başladılar. 1905-ci il rus inqilabından sonra Türkünstan xalqlarının yalnız Rusiya və rus xalqı ilə deyil, eyni zamanda, ucsuz-bucaqsız imperiyanın müxtəlif guşə və hissələrində yaşayan türk-müsəlman millətləri ilə də mənəvi-mədəni əlaqələri yaranmağa başladı. Xüsusən, Kırım, Kazan, Ufa, Tiflis və Bakı şəhərlərindəki mədəni yeniliklər Türkünstanda ciddi əks-səda verirdi. Həmin şəhərlərdə yeni tipli maarif və təhsil ocaqlarının uğurlu fəaliyyət göstərməsi, bütün Rusiya miqyasında güclü əks-səda doğuran qəzet və mətbuat orqanlarının fəaliyyəti Türkünstanın mənəvi-mədəni həyatına təsir etmək qüdrətinə malik idi. Xüsusən, Kırımda uzun müddət fəaliyyət göstərmiş böyük maarifçi İsmayıl bəy Qaspiralının təsis etdiyi və baş mühərriri olduğu “Tərcüman” qəzetinin nəinki Kırımda, Qafqazda, Rusiyanın bütün müsəlman ölkələrində və o cümlədən, Türkünstanda müqayisəolunmaz təsir dairəsi və nüfuzu vardı. Türk xalqlarının yeni tarixinin yaradıcılarından biri olan İsmayıl bəy Qaspiralının yaratdığı “Üsuli-cədid” məktəblərinin türk-müsəlman millətlərinin ictimai-siyasi və mədəni-maarifi inkişafındakı rolunu ayrıca qeyd etməyə dəyər. “Üsuli-cədid” məktəbləri Türkünstanın əksər şəhərlərində, yerli din xadimlərinin və mühafizəkarların ciddi müqavimətinə baxmayaraq, böyük müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir, bu cür məktəblərə həvəs və maraq göstərənlərin sayı günbəgün artırdı. Kırım, Kazan və başqa şəhərlərin sırasında Türkünstanın ictimai-mədəni həyatına bilavasitə və güclü təsir göstərən maarif və mədəniyyət mərkəzlərinin sırasında Bakı və Tiflisin mövqeyi də əlahiddə idi. Bu şəhərlərin Türkünstan xalqları arasında inkişaf və tərəqqi simvolu kimi şöhrətlənməsində bir neçə amilin rolunu ayrıca qeyd etməliyik. Bakının Türkünstanla mənəvi-mədəni əlaqələrinin inkişafına oradakı müxtəlif teatr və mədəniyyət kollektivlərinin, həm də bir-birinin ardınca çıxmağa başlayan qəzet və jurnalların təsir göstərdiyini qeyd etmək lazımdır. Tiflisin Türkünstan cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələri ilə doğmalaşmasında, yerli xalqların hörmət və ehtiram bəslədiyi mətbuat və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrətlənməsində isə 1906-cı ilin 7 aprelindən etibarən öz fəaliyyətinə başlayan və bütün Şərq xalqlarının sevimli nəşrinə çevrilən “Molla Nəsrəddin” jurnalının həlledici təsiri şəkk-şübhəsizdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Orta Asiya xalqlarının ictimai-mədəni həyatı ilə əlaqələrindən bəhs edərkən, təkcə bu mətbuat orqanının öz səhifələrində qardaş millətlərin taleyi və güzəranına geniş yer verməsini qeyd etməklə kifayətlənmək problemin hərtərəfli elmi həlli üçün yetərli deyil. Məsələ bundadır ki, “Molla Nəsrəddin”in bu istiqamətdəki uzun müddətli və səmərəli fəaliyyətini işıqlandırarkən, jurnalın Orta Asiya ilə bağlı və çoxcəhətli əlaqələrini təhlilə cəlb edərkən Türkünstan ziyalılarının bu yöndəki xidmətlərini də qətiyyənlə unutmaq olmaz. Jurnal səhifələrində Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadı, B.Abbasadə və başqa görkəmli molla-nəsrəddinçi klassiklərin təkrarolunmaz yaradıcılıq rəşadətlərini qeyd etməklə bərabər, Türkünstan şair və maarifçilərinin, özbək satirik və maarifçi ədəbiyyatının məşhur nümayəndələri Abdulla Əvlani, Mahmudxoca Behbudı, Məhəmmədşərif Sufizadə, Siddiqi Əczi, Raci, Həməzə Həkimzadə Niyazi və başqalarının bu sahədəki böyük vətənpərvərlik yanğısı

ilə həyata keçirdikləri işləri də xüsusi qeyd etməliyik. Onlar özlərinin son dərəcə həyatı və maraqlı məktub və mənzumələri, ədəbi-publisist məqalə və yazıları, satirik şeir və həcrləri ilə dünyaya şöhetli jurnalın Türkünstanla yaxından və müntəzəm əlaqə saxlaya bilməsinə həm də bu mətbuat orqanının yerləşdiyi məkandan min kilometrə uzaqlarda yerləşmiş ölkə və şəhərlər həyatından xəbərdar olmasına, öz səhifələrində canlı və təzə-tər xəbərlər əks etdirməsinə misilsiz yardım göstərmişlər.

Ədəbiyyatşünaslıq elminin zəngin tarixi təcrübəsi göstərir ki, hər bir milli ədəbiyyatın, eyni zamanda, hər bir görkəmli şair və yazıçının özünəməxsusluğunu və yaradıcılığının dinamik inkişafını onun başqa ədəbiyyatlarla çoxcəhətli əlaqələrini öyrənmədən dərinlən tədqiq etmək son dərəcə çətindir. Yəni müxtəlif ədəbiyyatların tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını hərtərəfli araşdırmaq və onların zəngin təcrübəsini ümumiləşdirmək üçün həmin ədəbiyyatlar arasındakı qarşılıqlı ədəbi-estetik əlaqə və bağları ciddi surətdə və ətraflı şəkildə təhlil etmək zəruridir. Ötən əsrin müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ən görkəmli mütəxəssislərindən və nümayəndələrindən biri akademik N.İ.Konrad ədəbiyyat tarixini öyrənmək sahəsində ədəbi əlaqələrin böyük rolu olduğunu təkidlə qeyd edir və bu əlaqələri xüsusi olaraq tədqiq etməyin ədəbiyyatşünaslıq elminin əsas vəzifələrindən biri olduğunu ayrıca vurğulayır. Dünyanın bir sıra böyük ədəbiyyatlarını və bir çox cəhanşümül sənətkarlarının yaradıcılığını müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində dərinlən araşdıran və cəhan ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarını yüksək elmi səviyyədə ümumiləşdirməyi bacaran görkəmli filoloq alim aşağıdakıları vurğulayır: “Ədəbi əlaqələr – konkret tarixi kateqoriyadır. Bütünlükdə ədəbi prosesdə onların rolu və miqyası, müxtəlif tarixi dövrlərdə və ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyat tarixlərində onların əhəmiyyəti müxtəlifdir. Məhz buna görə də ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi ədəbiyyat haqqındakı elmin ən mühüm vəzifələrindən biridir” (1, s. 52).

Bu cəhətdən özbək ədəbiyyatının müxtəlif inkişaf mərhələlərində onun qardaş xalqlar ədəbiyyatı və dünya xalqları ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələrini hərtərəfli və dərinlən öyrənmək, həm də bunun əsasında nəzərdən keçirilən ədəbi-mədəni prosesin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. XX yüzilin əvvəllərindəki özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığının formalaşmasında və inkişafında dünya ədəbiyyatının qabaqcıl ənənələrinin, o cümlədən, sabiq rus imperiyasının tərkibinə daxil olan qardaş xalqlar ədəbiyyatının demokratik ideyalarının, maarifçi-realist və tənqidi-satirik inikas təcrübəsinin səmərəli təsir göstərdiyini qeyd etmək məqsədə müvafiqdir. 1905-1920-ci illər özbək ədəbiyyatının mötəbər tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru, professor L.Kayumov həmin dövr ədəbiyyatının klassiklərindən biri Həmzə Həkimzadə Niyazinin yaradıcılıq yolu haqqında yazır ki, onun bədii təkamülündə dünya ədəbiyyatının görkəmli klassiklərinin, progressiv və demokratik rus ədəbiyyatının, musiqi və teatr sənətinin mühüm təsiri olmuşdur. Eyni zamanda, XX yüzilin əvvəllərindəki Türkünstandakı tarixi şərait və xalq azadlıq hərəkatının, özbək klassik ədəbiyyatı ilə bir sırada qonşu xalqların şair və yazıçıların yaradıcılığı, qardaş tacik, Azərbaycan, tatar ədəbiyyatlarının böyük nümayəndələrinin təsiri ciddi əhəmiyyətə malik olmuşdur. (2, s. 208-209).

XX əsrdəki, xüsusən, 1905-1920-ci illər Azərbaycan və özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin araşdırılması və bu prosesdə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin təsirinin həlledici əhəmiyyətə malik olmasını araşdırmaq çağdaş Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünaslığının mühüm vəzifələrindən biri kimi qeyd olunmağa layiqdir. Çünki bu dövr Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin ən mürəkkəb və ən zəngin mərhələlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yəni həmin dövr ədəbiyyatında yeni ictimai-fəlsəfi ideyalar, yeni estetik dünyagörüşləri meydana çıxmağa başlamışdı. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının da, mümtaz özbək ədəbiyyatının da tarixi-ənənəvi təcrübədən yeni və modern ədəbiyyat səviyyəsinə keçidi məhz bu dövrdə daha da intensivləşir. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan ədəbiyyatında meydana çıxan ilk dramaturgiya nümunə-

ləri, həmin əsrin 70-ci illərində milli teatri (1873) və milli mətbuatı (1875) yaratmaq istiqamətindəki ilk təşəbbüslər və addımlar məhz yeni əsrin əvvəllərində öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə yalnız Qafqaz, Azərbaycan, İran və Türkiyə ədəbi-siyasi mühitlərində deyil, həm də qardaş Türkünstanın ədəbi-mədəni həyatında böyük bir çevriliş və dəyişmənin əsasını qoymuşdu. Məsələ bundadır ki, 1905-1920-ci illər Azərbaycan-Türkünstan, o cümlədən, Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin kökündə məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ətrafında birləşmiş, mərkəzləşmiş qüdrətli bir ədəbi məktəb dayanırdı. Bu məsələyə münasibət bildirən görkəmli ədib və alimlərin qeyd etdiyimiz problemə yanaşmasında əsas fikirləri, demək olar ki, üst-üstə düşür; əgər türk xalqlarının XIX əsrin ikinci yarısından XX yüzilin əvvəllərinə qədər olan ədəbi-mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə İsmayıl Qaspiralının maarifçilik fəaliyyəti, “Üsuli-cədid” məktəbləri və məşhur “Tərcüman”ı təkən vermişdisə, 1905-1920-ci illər türk xalqları mədəniyyətlərinin və ədəbiyyatlarının güclü inkişafına, sözün həqiqi mənasındakı integrasiyasına ən qüvvətli təsir göstərən ictimai-estetik və ədəbi-mədəni amillərdən biri, şübhəsiz ki, Mirzə Cəlilin təkrarolunmaz “Molla Nəsrəddin” jurnalının ümumşərq və ümumtürk yönü fəaliyyəti idi.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və XX yüzilin əvvəllərindəki Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərkən bir sıra məsələləri vurğulamaq məqsədə müvafiqdir. Öncə onu qeyd etmək yerinə düşər ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu dövr ədəbi-mədəni münasibətlərimizin yenidən formalaşmasında və intensivləşməsində həlledici təsir gücünə malik olmuşdur. Xüsusən, Türkünstan ədəbi mühitində və ədəbi prosesində yeni fikir və ideyaların, cəmiyyət həyatında və ictimai münasibətlər sistemində tamamilə yeni və demokratik baxışların doğulmasında, yeni ictimai-estetik idealların ehtiva sferasının genişlənməsində məşhur jurnal əməkdaşlarının yaradıcılığının danılmaz təsiri göz qabağındadır. 1905-20-ci illər Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin tədqiq edilməsi tarixindən bəhs edərkən bir sıra görkəmli özbək alimlərinin bu sahədəki xidmətlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Onlardan akademik V.Zahidov, akademik M.Rahmanov, prof. L.Kayumov, prof. S.Kosimov, prof. B.Kosimov, prof. Ş.Turdiyev, Ə.Cabbarov və başqalarının bu sahədəki ədəbi-elmi axtarırları çox səmərəli olmuşdur. Qeyd etdiyimiz problemin öyrənilməsinə ciddi elmi töhfələr vermiş görkəmli ədəbiyyatşünas alim B.Kosimovun XX əsrin əvvəllərindəki özbək demokratik ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş onlarla ədəbi tədqiqat və məqalələrində irəli sürdüyü ciddi elmi-nəzəri mülahizələr diqqətə layiqdir. Təcrübəli tədqiqatçı özbək ədəbiyyatında, xüsusən, poeziyada milli azadlıq uğrunda mübarizə əhvali-ruhiyyəsinin və inqilabi-demokratik görüşlərin inkişafında həmin dövrdəki rus və qardaş xalqlar ədəbiyyatının təsirini vurğulayır. B.Kosimov bu dövrdəki qarşılıqlı ədəbi təsir və əlaqələri araşdırarkən Azərbaycan-özbək ədəbi münasibətlərinin spesifik cəhətləri üzərində də dayanır. Hər iki xalqın inqilabi-demokratik yönümlü ədəbiyyatlarının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına, ümumən, o dövr ədəbi prosesindəki nəzərə çarpan ümumi və müştərək xüsusiyyətlərə diqqəti yönəldir. Alimin bir sıra elmi əsərlərində, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbi təsir dairəsi və istiqamətləri uğurla ümumiləşdirilir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcıları Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, Mirzəli Möcüz, Bayraməli Abbaszadə və başqa Azərbaycan klassiklərinin XX əsrin əvvəllərindəki özbək demokratik və satirik ədəbiyyatı nümayəndələri ilə çoxcəhətli əlaqələri təhlil edilir. (3, s. 170-180).

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə daxil olan görkəmli sənətkarların XX yüzilin əvvəllərindəki Türkünstan ədəbi mühitinə təsirinin öyrənilməsi baxımından tanınmış ədəbiyyatşünas alim, prof. Ş.Turdiyevin “XX əsrin əvvəllərində özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələri” adlı tədqiqatı da yeni fakt və elmi informasiyalarla zənginliyinə görə ciddi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etdiyimiz tədqiqatın mühüm və özünəməxsus cəhəti bundadır ki, müəllif XX yüzilin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Özbəkistan və Azərbaycan yazıçılarının, tanınmış mədəniyyət xadimlərinin və

sənətkarların qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrinə dair təzə və qiymətli sənədləri elmi dövriyyəyə daxil edir. Məsələn, Azərbaycanın böyük rejissoru və aktyoru Sidqi Ruhulla ilə tanınmış özbək rejissoru Mənnan Uyğur arasındakı yaradıcılıq əlaqələri və onların yazışmalarını ilk dəfə olaraq məhz Ş.Turdiyev bu tədqiqatında üzə çıxardır (4, s. 162-173). Eyni zamanda, Azərbaycanda çıxan “Molla Nəsirəddin” və “Dəbistan” kimi jurnalların Türkünstanda geniş yayılmasını və həmin jurnalların səhifələrində Sədrəddin Ayni, Məhəmmədşərif Sufizadə, Abdulla Əvlani, Siddiqi Əczi və başqa özbək şair və ədiblərinin müntəzəm çıxışları haqqında da ətraflı məlumat verir. Tədqiqatçı həm də o dövrdə Orta Asiyada məşhur olan “Türkünstan”, “Sədayi-Fərgənə”, “Ayna” və s. qəzet və jurnallarda Azərbaycan klassiklərinin və həmin dövrdəki tanınmış şairlərin, o cümlədən Molla Pənah Vaqifin, Məhəmməd Hadinin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Abdulla Şaiqin, Əliqulu Qəmküsarın, Əli Nəzminin və başqalarının əsərlərinin çap olunduğunu da diqqətimizə çatdırır. Ş.Turdiyev həm də teatr və dramaturgiya əlaqələrimizlə bağlı olan mühüm və maraqlı faktları da ortaya çıxarır, onlar haqqında daha geniş və ətraflı məlumat verir. Müəllif Mirzə Fə-ləli Axundovun “Hacı Qara”, Nəriman Nərimonovun “Şamdan bəy”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Millətçilər”, Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan”, Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan”, “İblis” və Azərbaycan dramaturgiyasının başqa məşhur nümunələrinin özbək dilinə tərcümə olunmasından, yerli rejissor və aktyorlar tərəfindən həmin əsərlərin Orta Asiyanın müxtəlif mərkəzi şəhərlərində səhnəyə qoyulmasından, hətta bu əsərlərin hər birinin özünəməxsus səhnə təcəssümündən və taleyindən bəhs edir. Ş.Turdiyev qeyd etdiyimiz tədqiqatında “Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinin formalaşması və inkişafındakı xidmətlərini də qeyd edir. Xüsusən, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ən parlaq istedadları Mirzə Cəlil və M.Ə.Sabirin özbək satirik ədibləri və şairləri tərəfindən yüksək dərəcədə dəyərləndirildiyini, onlara ustad və müəllim səviyyəsində böyük ehtiram bəsləndiyini vurğulayır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin keçən əsrin əvvəllərindəki qardaş özbək ədəbiyyatına təsiri məsələləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının və sənətşünaslarının da həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Burada bu sahədə uzun müddət zəhmət çəkmiş və elmimizə böyük töhfələr vermiş alimlərimizdən Qulam Məmmədlinin “Azərbaycan teatri Orta Asiyada” (5), Səid Əliyevin “Özbək dramaturgiyasının şəkillənməsi və tərəqqisində ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələrinin rolu” (6), Qulamhüseyn Əliyevin “Qardaş ədəbiyyatların mövzu və obrazlar ümumiliyi” (7, s. 205-217), “Molla Nəsrəddin və özbək həyatı” (8), “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri (Sovet dövrü)” (9) və başqa mühüm tədqiqatları xüsusi qeyd etmək məqsədə müvafiqdir.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin XX əsrin əvvəllərindəki Türkünstan ədəbi mühitində yaratdığı əks-sədanın bir sıra problemləri 70-ci illərdən başlayaraq Özbəkistanda elmi yaradıcılıqla məşğul olan filologiya elmləri doktoru Yaşar Qasimovun elmi yaradıcılığının da mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur. Ədəbiyyatşünas alimin hələ ötən əsrin 70-ci illərində bu yöndə apardığı elmi axtarışlar və bu mövzuda çap etdirdiyi məqalələr fikrimizə təsdiq edir. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin bu dövrünü “Molla Nəsrəddin” jurnalı, xüsusən, Cəlil Məmməd-quluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir ədəbi irsinin işığında nəzərdən keçirməyə və öyrənməyə üstünlük verən tədqiqatçının bir sıra məqalələri və tədqiqatları, o cümlədən “Özbəkistan mədəniyyəti” qəzeti səhifələrində 70-ci illərdə çap olunmuş “Vətənpərvər şair”, “Həmzə və Sabir”, “Ədəbi əlaqələrimizin mənbələri”, “Dostluq və qardaşlığımızın qızıl səhifələri”, “Həmkarlıq səmərələri” və s. əsərləri sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızın mühüm faktlarından biri sayıla bilər. Alimin Azərbaycan dilində “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində həmin dövrdə işıq üzü görmüş elmi məqalələri, xüsusən, “Qardaşlıq duyğuları” (10) və “Sabir və XX əsr özbək satirası” (11) tədqiqatları da onun ədəbi-mədəni münasibətlərimizin bu dövrü ilə yaxından maraqlandığını və məşğul olduğunu göstərir.

Beləliklə, yuxarıda bildirdiyimiz fikir və mülahizələri aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırmaq məqsədə müvafiqdir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin keçən əsrin əvvəllərindəki Türkünstan

ədəbi mühitinə, bu dövr ədəbi-mədəni münasibətlərimizin formalaşmasına və dinamik inkişafına qüvvətli təsir göstərirdi şəkk-şübhəsizdir. Ədəbi əlaqələrimizin tarixini araşdıran bütün görkəmli ədəbiyyatşünas və tədqiqatçılar qeyd etdiyimiz dövrün son dərəcə mürəkkəbliyini, ədəbi fakt və hadisələrlə zənginliyini vurğulamışlar.

Ədəbiyyat

1. Konrad N.İ. İzbranniye trudi. Literatura i teatr. M., "Nauka", 1978.
2. Kayumov L. Saylanma. İkki cildlik. I cild. Toşkent, Ğofur Ğulom nomidaqi Adabiyot və sanat nəşriyoti, 1981.
3. Kosimov B. İzlay-izlay topganim. Toşkent, Ğofur Ğulom nomidaqi Adabiyot və sanat nəşriyoti, 1983.
4. Turdiyev Ş. Uzbeksko-Azerbaydjanskiye literaturniye svyazi naçala XX veka. – Stranitsı Azerbaydjansko-uzbekskix literaturnıx vzaimosvyazey; Baku, "Elm", 1985.
5. Məmmədli Q. Azərbaycan teatri Orta Asiyada. – "Azərbaycan incəsənəti" toplusu, II cild, Bakı, "Elm", 1950.
6. Aliyev S. Rol vzaimosvyazi literatur v stanovlenii i razvitii uzbekskoy literaturı, ADD, Taşkent, 1972.
7. Aliyev Q. Obşnost tem i obrazov bratskix literatur. - Stranitsı Azerbaydjansko-uzbekskix literaturnıx vzaimosvyazey; Baku, "Elm", 1985, s. 205-217.
8. Əliyev Q. "Molla Nəsrəddin" və özbək həyatı. "Azərbaycan" jurnalı, 1966, № 7.
9. Aliyev Q. Azerbaydjansko-uzbekskiye literaturniye vzaimosvyazi (sovetskiy period), AKD, Baku, 1967.
10. Qasimov Y. Qardaşlıq duyğuları. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1977, 19 iyul.
11. Qasimov Y. Sabir və XX əsr satirası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1979, 1 iyun.

И.Султанова

Новый этап азербайджано-туркестанских литературно-культурных отношений
(Основные социально-культурные факторы, обуславливающие литературные
отношения этого периода)

Резюме

В статье говорится о самом богатом и сложном этапе азербайджанско-туркестанских литературных отношений. В свете творчества выдающихся поэтов, драматургов и писателей того времени рассматриваются сильное влияние журнала «Молла Насреддин» на становление и развитие этого этапа, а также сильный резонанс, который он создал в литературной среде братской страны.

В исследовании на анализе важных фактов и литературных событий обосновывается существенное влияние литературной школы «Молла Насреддин» на определение направлений и характера социально-эстетического развития Туркестанской литературно-культурной среды. Литературно-историческими фактами и документами подтверждаются тесные контакты многих ярких, талантливых сотрудников «Молла Насреддин» с братскими странами, входившими в состав Туркестана. Особенно указывается решающая роль творчества Мирзы Джагиля в подъеме прозы и драматургии

в литературе Туркестанских народов и влияние творчества Мирза Алекпера Сабир на развитие поэзии, особенно сатиры того времени.

Ключевые слова: Туркестан, Азербайджан, журнал и литературная школа «Молла Насреддин», Джалил Мамедкулизаде, Мирза Алекпер Сабир, молланасреддинцы

I.Sultanova

The new stage of Azerbaijan-Turkistan literary-cultural attitudes
(The main social-cultural factors conditioning literary attitudes of this age)

Summary

The richest and most complicated stage of Turkistan-Azerbaijan literary relations is disputed in this article. "Molla Nasreddin" powerful impact in the formation and development of this stage and its strength resonance creation in the brother-country's literary environment is reviewed on the contrary of the prominent poets, playwrights and writers creativity. In this research in the analysis process of important facts and literary events its justified that "Molla Nasreddin" literary school impressed seriously to the definite of Turkistan literary cultural environment social-aesthetic development directions and its character.

Having thick communication with the brother countries included into Turkistan of the most employees "Molla Nasreddin" who had bright talents and their co-operation with the intelligent of this region closely is proved with literary-historical facts and documents. In particular, it's mentioned that M. Jalil's creativity played significant influence in the development of prose and drama in Turkistany peoples literature, in addition M.Alekper Sabir's poems impact had decisive importance on this age poetry to gain seriously literary success, especially in the satirical direction.

Key words: Turkistan, Azerbaijan, "Molla Nasreddin" journal and literary school, Jalil Mamedguluzade, Mirza Alekper Sabir, mollanasreddiners

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Ülvi Binnətova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LEYLA HƏSƏNZADƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
qasanзде.levla@mail.ru

HÖTENİN ƏSƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

XÜLASƏ

Azərbaycan ziyalıları artıq dərk edirdilər ki, Qərbin qabaqcıl nailiyyətlərini öyrənməklə xalqımızın qədim adət və ənənlərini, mədəni və bədii yaradıcılığını daha çox zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək olar. Son illərdə bədii tərcümə problemi bütün dünya filoloji fikrində ən aktual məsələlərdən biridir. Bədii tərcümənin nəzəri və praktiki problemləri zaman getdikcə tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb edir. Dünya klassik ədəbiyyatı, eləcə də alman ədəbiyyatı əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemlərinin ayrı-ayrı aspektlərinin işlənməsi Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasından sonra daha böyük aktuallıq kəsb edir. Bu günün reallıqları dünya ədəbiyyatı klassiklərini yeni nəşrlərinin hazırlanmasını, yeni tərcümələrin Azərbaycan dilinə orijinal dildən çevrilməsini tələb edir. Tərcümə sənətinin inkişafı bütün dünyada hər zaman davam edib və davam etməkdədir.

Bu mənada əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümədə kifayət qədər geniş təqdim olunmuş alman klassikasının nümayəndələrindən dahi filosof –şair Y.V.Hötenin yaradıcılığı böyük maraq kəsb edir. Höte əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin öyrənilməsi ilə bağlı problemlərin aktuallığını tanınmış mütəxəssislər onun yaradıcılığının tədqiqatçıları tərəfindən söylənilmiş fikirlər də təsdiq edir. Hötenin yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslığımızda geniş şəkildə öyrənilmişdir. Filoloji fikrin hötəşünaslıq sahəsində sənətkarların ədəbi irsində öz əksini tapan bir çox problemlər araşdırılmışdır. Hötenin həyatı, bioqrafiyası ilə bağlı məsələlər, ayrı-ayrı əsərlərinin öyrənilməsi, şair haqqında kifayət qədər dolğun elmi təəssurat yaradılmışdır.

Höte əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin tarixi-filoloji təhlili, bu tərcümələrin və tərcüməçilərin haqqında məlumatların toplanması, tərcümələrin obyektiv öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi, bu gün çox vacib problemlərdən biridir. Bütün deyilənlər bir daha sübut edir ki, zəngin bədii tərcümə tarixi olan ölkəmizdə kifayət qədər tərcümələr və tərcümə ilə bağlı nəzəriyyə mütəxəssisləri yetişdirilmişdir. Ancaq buna baxmayaraq tərcümə işində praktika nəzəriyyəni xeyli dərəcədə qabaqlamışdır. Tərcümə əsərlərinin nəşrində xeyli nailiyyətlər əldə edilməklə bərabər, tərcümələrin sayı artmış, amma tərcümə işində, elmi cəhətdən əsaslandırılmış işlər nəzəri əsaslar çox azdır.

Bədii tərcümə mətnlərinin ildən-ilə artığını nəzərə alsaq, mətnlərinin prinsiplərinin ümumiləşdirilməsi tərcüməşünaslıqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Höte yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemlərinin öyrənilməsi sahəsində, onun əsərlərinin daha çox sayda tərcüməsinə əsaslanan ümumiləşdirilmiş tədqiqatlar bu gündə hələ yoxdur. Höte əsərlərinin tərcüməsinin keyfiyyəti onun müxtəlif əsərlərinin spesifik tərcümə xüsusiyyətləri, şairin yaradıcılıq manerasının təsvirinin özəlikləri ilə bağlı məsələ və problemlərin geniş spektri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ öyrənilməmiş qalır. Tərcümələrdə Höte yaradıcılığının üslubi özünəməxsusluğunu, yaradıcılıq manerasının xüsusiyyətlərini çatdırmaq, şairin yaradıcılığının milli-mədəni və tarixi özəlliyini əks etdirmək problemi.

Məqsədə nail olmaq üçün, Hötenin Azərbaycan dilində tərcümələrinin işindəki uğur nöqsanları üzə çıxarmaq, mövcud tərcümələrin təkmiləşdirilməsi və müasir tələblərə, tərcümə ədəbiyyatının mətnşünaslıq prinsiplərinə uyğun yeni nəşrlərin hazırlanması üçün tövsiyələr yazılmalıdır. Alimlərin Hötenin yaradıcılıq manerasının, onun poetikasının xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuş fundamental işləri öyrənmək lazımdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, mədəniyyət, ədəbiyyatı, tərcümə, əsərlər.*

Son illərdə bədii tərcümə problemi bütün dünya filoloji fikrində ən aktual məsələlərdən biridir. Bədii tərcümənin nəzəri və praktiki problemləri zaman getdikcə tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb edir. Dünya klassik ədəbiyyatı, eləcə də alman ədəbiyyatı əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemlərinin ayrı-ayrı aspektlərinin işlənməsi Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasından sonra daha böyük aktualıq kəsb edir. Bu günün reallıqları dünya ədəbiyyatı klassiklərini yeni nəşrlərinin hazırlanmasını, yeni tərcümələrin Azərbaycan dilinə orijinal dildən çevrilməsini tələb edir. Tərcümə sənətinin inkişafı bütün dünyada hər zaman davam edib və davam etməkdədir.

Bu mənada əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümədə kifayət qədər geniş təqdim olunmuş alman klassikasının nümayəndələrindən dahi filosof –şair Y.V.Hötenin yaradıcılığı böyük maraq kəsb edir.

Höte əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin öyrənilməsi ilə bağlı problemlərin aktuallığını tanınmış mütəxəssislər onun yaradıcılığının tədqiqatçıları tərəfindən söylənilmiş fikirlər də təsdiq edir. Hötenin yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslığımızda geniş şəkildə öyrənilmişdir. Filoloji fikrin hötəşünaslıq sahəsində sənətkarların ədəbi irsində öz əksini tapan bir çox problemlər araşdırılmışdır.

Hötenin həyatı, bioqrafiyası ilə bağlı məsələlər, ayrı-ayrı əsərlərinin öyrənilməsi, şair haqqında kifayət qədər dolğun elmi təəssurat yaradılmışdır.

Ancaq yeni tərcümələrin nəşri zamanı nəzəri əsaslandırma və praktiki həll tələb edən çoxlu problem meydana çıxır. Yeni nəşrlərin hazırlanması ilə bağlı məsələlərin həlli yollarından biri mövcud tərcümələrin təhlili ola bilər ki, bu, həmin sahədə olan daha vacib problemləri üzə çıxarmağa imkan verə və yeni nəşrlərin hazırlanmasının nəzəri prinsiplərini müəyənləşdirilməsinə, tərcümələrin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində praktik məsələlərin həllinə kömək edə bilər. Höte alman ədəbiyyatını janr baxımından zənginləşdirmişdir. O, müxtəlif janrlarda yeni əsərlər yaratmaqla alman ədəbiyyatını yüksək bir səviyyəyə qaldırır.

XX əsrin əvvəllərində əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunan alman klassiki Y.V.Höte olmuşdur. Y.V.Höte yaradıcılığından bəzi nümunələri ilk dəfə dilimizə çevirən Ə.Hüseynzadə olmuşdur. Ə.Hüseynzadənin Y.V.Höte yaradıcılığından tərcümə etdiyi ilk nümunə 1893-cü ildə Türkiyədə “Məlumat” məcmuasında, sonra “İctihad” dərgisində Səlyani imzası ilə dərc edilmişdir. Daha sonra Ə.Hüseynzadə 1906-cı ildə “Füyuzat” məcmuasında “Faust”un birinci hissəsindən “Zeupung” (“İthaf”) hissəsini “Faustdan İthaf” adı ilə tərcümə Höte etmişdir. Əsərin “Vorspielaufdem Theater” “Proloq-teatrda” hissəsi Ə.Hüseynzadənin tərcüməsində “Səhnitəməşada müqəddimə” başlığı ilə “Füyuzat” qəzetinin 26 noyabr 1906-cı il tarixli 3-cü nömrəsində, 15 mart 1907 tarixli 12-ci nömrəsində; “Prologim Himmel” “Proloq-asimanda” hissəsi “Səhi-asimanda müqəddimə” başlığı altında 29 aprel 1907-ci il tarixli 16-cı nömrəsində; “Faust”dan bir hissə - Mefistofelin sözləri” noyabr 1907-ci il tarixli 31-ci nömrəsində çap olunmuşdur [1]. Ə.Hüseynzadə yuxarıda adı çəkilən hissələrin tərcüməsini 1932-ci ildə İstanbulda kitab halında nəşr etdirmişdir. Bu tərcümənin yüksək dəyərini alman dili mütəxəssisi, professor N.Ağazadə belə ifadə etmişdir: “Əli bəy Hüseynzadənin əruz vəznində “Faust”dan etdiyi tərcümə əvəzənilməzdir. Əgər bu gün həmin tərcüməni alman dilinə çevirsək, eynilə Hötenin “Faust” unu alırıq.

Şairin ayrı-ayrı şeirlərinin tərcümələrinə gəlincə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “Füyuzat”dakı tərcümələrdən sonra professional tərcümə məktəbimizin banisi, ustad mütərcim, şair A.Səhhət Y.V.Hötenin “Erlkönig” (Meşə sultanı) şeirinin adını da dilimizə uyğunlaşdıraraq “Ərdo-Məlik” adı ilə Qərbi və Şərqi Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrdən ibarət “Məğrib günəşləri” (Bakı, 1912) adlı tərcümə toplusuna daxil etmişdir. Y.V.Höte kimi bir şairi tərcü-

mə olunan dildə başqa xalqa təqdim etmək tərcüməçidən böyük bacarıq, həssaslıq tələb edir. Bu cəhətdən A.Səhhətin tərcüməsi xüsusilə təqdirəlayiqdir. Təsadüfə deyildir ki, B.Vahabzadə qeyd edir: “Şeiri bir dildən o bir dilə yalnız və yalnız şair, həm də zövqən, fikrən müəllifə, yaxın şair tərcümə etməlidir... Ona görə ki, şeirin cövhərindəki yangını, nəğməni yalnız müəlliflə bir səsə köklənən şair-tərcüməçi görə bilər, eşidə bilər”.

Höte əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin öyrənilməsi ilə bağlı problemlərin aktuallığını tanınmış mütəxəssislər-onun yaradıcılığının tədqiqatçıları tərəfindən söylənilmiş fikirlərdə təsdiq edir. 1968-ci ildən etibarən Azərbaycan mətbuatında istedadlı şair-tərcüməçi Ə.Cəmil tərəfindən Y.V.Hötenin “Faust” əsərindən müəyyən hissələr dərc olunmağa başlayır. Ə.Cəmil əsəri bütövlükdə tərcümə etmişdir və əsər 1970-ci ildə “Azərnəşr”də nəşr edilmişdir. Bu haqda akademik Bəkir Nəbiyev məqaləsində qeyd etmişdir ki: “Ə.Cəmilin uzun illər üzərində xüsusi səylə çalışdığı yaradıcılıq işi gözəl bəhrəsini vermişdir. Azərbaycan oxucusu öz “Faustuna” malik olmuşdur”. Bu əsərdəki dərin bəşəri məzmun müxtəlif həyatı və əfsanəvi hadisələr, əhvalatlar Azərbaycan dilinə təbii səslənir və rəvan oxunur. Ə.Cəmilin bu faciə əsərinin qəhrəmanlarının hər biri üçün, onların obraz kimi səciyyələnməsinə müvafiq ahəng tapmağa müvəffəq olmuşdur. Həmçinin məqaləsində Bəkir Nəbiyev “Faust”un dilindən bir nümunə verilmişdir:

Min bir tora salıb saf qəlbimizi,
Yaltaq təriflərlə gətirib bizi.
Bu boş mağaraya çıxaran məlum,
Məçum qüvvələrə min lənət olsun!
Lənət ilk addımda bizi çaşdıran
Lovğa təkəbbürə, bədgumanlığa,
Lənət zahirliyə, göz qamaşdıran.
Gözəllik önündə kor heyranlığa!
Şirin röyalarda bizi aldanan,
Şəfəq də, şöhrətdə yalandır, yalan!

Bu əsərdəki dərin bəşəri məzmun müxtəlif həyatı və əfsanəvi hadisələr, əhvalatlar Azərbaycan dilində təbii səslənir və rəvan oxunur. Akademik Bəkir Nəbiyev bildirmişdir ki, Ə.Cəmil fikri dəqiqliklə yanaşı orijinalın bədii xüsusiyyətlərini mühafizə etmək üçün də yaradıcılıq zəhmətinə qatılmışdır. Mütərcim yeri gəldikcə hecanın demək olar ki, bütün bölgülərindən istifadə etmişdir: “Faust”un ağır-ləngər fikirli bəzi monolaqlarının on dördlüklə, Yelenanın oynaq müraciətlərini beşliklə, xor mətninin yeddiliklə və s. verilməsi bu mürəkkəb qurluşlu əsərin Azərbaycancasına yaxşı mənada bir əlvanlıq aşılamaşdır”.

Bu nəşrdə Y.V.Hötenin həyat və yaradıcılığı, əsərləri və “Faust” əsərinin yaranmasına dair “Höte-Faust” adlı ön söz yazılmış və “Faust”u belə qiymətləndirmişdir: “Nizami kimi Höte də ideal bir cəmiyyəti xəyalının qüdrəti ilə qurmağa çalışmış və ölümsüz Faust əsərinin sonunda belə bir cəmiyyət yaratmışdır”. Tərcümə zamanı Ə.Cəmil əsərin birinci hissəsi üçün Nəzakət xanım Ağayevanın orijinaldan etdiyi sətri tərcümədən, habelə, A.L.Sokolovski, P.V.Veynberqin sətri, mənsur tərcümələrindən və N.Xolodovski, B.Pasternakın poetik tərcümələrindən müqayisəli surətdə istifadə etmişdir. Əsərin yaxşı anlaşılması üçün tərcüməçi kitaba izahlar da yazmış, müxtəlif səhnələrə dair rəssam M.Vlasovun çəkdiyi şəkillər də kitabda yer almışdır. Hötenin tərcümələri arasında Ə.Ağayevin xidmətlərini heç vaxt unutmaq olmaz. Onun ən əsas xidmətlərindən bir də ilk dəfə Hötenin məşhur “Qərb-Şərq divanında” Nizami ilə bağlı olan hissələri əvvəlcə rus dilindən, sonralar isə orijinaldan ana dilimizə tərcüməsi olmuşdur. Böyük alim tərcümələrin öhdəsindən məharətlə gələ bilmişdir. Görkəmli tədqiqatçı bu barədə bir neçə məqalə və

“Nizami və dünya ədəbiyyatı” adlı kitab da yazmışdır. O da məlumdur ki, Höte Şərq klassiklərindən yeddisini: Firdovsini, Ənvərini, Nizamini, Cəlaləddin Rumini, Sədini, Hafizi, Camini xüsusi qiymətləndirərək öz ustadı kimi sayırdı, amma Nizami onun üçün əlçatmaz idi.

Ə. Ağayevin ilk dəfə tədqiqata cəlb olunan Hötenin “Qərb-Şərq divanı” bu gün də ədəbişünaslığın aktual problemlərindən biridir. Son illərdə E. Məmmədovanın “Y.V. Hötenin yaradıcılığında Şərq motivləri” (2010), Fəridə Vəlixanovanın “Вейнарский дений на Востоке: Иогани Вольфганг Гете в «Западно-Восточном Диване» (2009) [5].

Sonralar sözügedən əsər digər tərcüməçilər tərəfindən də çevrilmişdir. Şairin əsərləri müxtəlif toplularda, mətbuat səhifələrində B. Vahabzadənin [8] H. Arzulunun [3], Ə. Şirvanlının [7], M. Alimin [2], T. Bayramın [4] Ə. Qubatovun [6] tərcümələrində çap olunmuşdur.

Höte əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin tarixi-filoloji təhlili, bu tərcümələrin və tərcüməçilərin haqqında məlumatların toplanması, tərcümələrin obyektiv öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi, bu gün çox vacib problemlərdən biridir. Bütün deyilənlər bir daha sübut edir ki, zəngin bədii tərcümə tarixi olan ölkəmizdə kifayət qədər tərcümələr və tərcümə ilə bağlı nəzəriyyə mütəxəssisləri yetişdirilmişdir. Ancaq buna baxmayaraq tərcümə işində praktika nəzəriyyəni xeyli dərəcədə qabaqlamışdır. Tərcümə əsərlərinin nəşrində xeyli nailiyyətlər əldə edilməklə bərabər, tərcümələrin sayı artmış, amma tərcümə işində, elmi cəhətdən əsaslandırılmış işlər nəzəri əsaslar çox azdır.

Bədii tərcümə mətnlərinin ildən-ilə artığını nəzərə alsaq, mətnlərinin prinsiplərinin ümumiləşdirilməsi tərcüməşünaslıqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

O da məlumdur ki, dünya ədəbiyyatının çox hissəsi o cümlədən alman dilindən olan tərcümələr də rus dilindən tərcümə olunub. Ancaq yeni mövcud tərcümələrin yenidən nəşri zamanı nəzəri əsaslandırma və praktiki həll tələb edən çoxlu problem meydana çıxır. Yeni nəşrlərin hazırlanması ilə bağlı məsələlərin həlli yollarından mövcud tərcümələrin təhlili ola bilər ki, həmin sahədə olan daha vacib problemləri üzə çıxarmağa imkan verə və yeni nəşrlərin hazırlanmasının nəzəri prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə, tərcümələrin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində praktik məsələlərin həllinə kömək edə bilər.

Alman ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin dilimizə tərcümə edilməsi təqdirəlayiq bir iş kimi dəyərləndirilmiş və dəyərləndirilməkdədir. Bu da məlumdur ki, bədii tərcümənin özü bir sənətdir o, tərcüməçidən yaradıcılıq məharəti tələb edir. Ən yaxşı bədii tərcümə nümunələrin uzunömürlüliyü onun ikinci müəllifinin-tərcüməçinin ədəbi yaradıcılıq məharəti ilə əlaqədardır.

Bədii tərcümədə orijinal müəllifinin üslubunu saxlamağa maksimum səy göstərdiyini tərcüməçi hökmən nəzərə almalıdır.

Y.V. Höte yaradıcılığının Azərbaycan tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən öyrənilməsi, onun yeni orijinaldan tərcümələri Azərbaycanın bədii tərcümə praktikasında böyük nailiyyət hesab olunmalıdır.

Höte yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemlərinin öyrənilməsi sahəsində, onun əsərlərinin daha çox sayda tərcüməsinə əsaslanan ümumiləşdirilmiş tədqiqatlar bu gündə hələ yoxdur. Höte əsərlərinin tərcüməsinin keyfiyyəti onun müxtəlif əsərlərinin spesifik tərcümə xüsusiyyətləri, şairin yaradıcılıq manerasının təsvirinin özəlikləri ilə bağlı məsələ və problemlərin geniş spektri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ öyrənilməmiş qalır. Tərcümələrdə Höte yaradıcılığının üslubi özünəməxsusluğunu, yaradıcılıq manerasının xüsusiyyətlərini çatdırmaq, şairin yaradıcılığının milli-mədəni və tarixi özəlliyini əks etdirmək problemidir.

Məqsədə nail olmaq üçün, Hötenin Azərbaycan dilində tərcümələrinin işindəki uğur nöqsanları üzə çıxarmaq, mövcud tərcümələrin təkmiləşdirilməsi və müasir tələblərə, tərcümə ədəbiyyatının mətnşünaslıq prinsiplərinə uyğun yeni nəşrlərin hazırlanması üçün tövsiyələr ya-

zımlalıdır. Alimlərin Hötenin yaradıcılıq manerasının, onun poetikasının xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuş fundamental işləri öyrənmək lazımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Höte ilə bağlı fundamental əsərlərin olmasına baxmayaraq, bu sahədə görülməyən işlər də çoxdur. Aparılan tədqiqatın perspektivləri bu sahənin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alperen A.və Aktaşın T. məqaləsində də qeyd olunur. Lakin "Füyuzat" məcmuəsinin nəşr ili səhv olaraq 1904-cü il kimi qeyd edilmişdir. Altan Alperen, Tahsin Aktas, "Faust"-Rezeptionen der Türkei unter dem Aspekt des Türkisch-islamischen Kulturkreises, 91-101 in: Jochen Golz, Adrian Hsia (Hg.) Orient und Okzident, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2008
 2. Alim M. Y.V.Qöte. Dərs kitabı: Şeir /T.e.: Ədəbiyyat və incəsənət. 25.03.1983
 3. Arzulu H. Y.V.Qöte, Oxu kitabı (Nizamiyə); Çəmən çiçəyi; Arfa çalanlar; Bənövşə; İtib dincliyim; Məhəbbət, məhəbbət, yenə məhəbbət; Çay sahilində; Ah, o gözlər, dodaqlar. Alman ədəbiyyatı antologiyası, 5-10 s.
 4. Bayram T. Y.V.Qöte. Eqmontun monoloqu; Şeir. /T.e.: Azərbaycan. 1966, 183-184 s. №5.
 5. Məmmədova E. "Y.V.Hötenin yaradıcılığında Şərq motivləri" Azərbaycan. 2010
 6. Qubatov Ə. Y.V.Qöte. Lirika. Bakı, Şirvan nəşr, 2010, 227 s.
 7. Şirvanlı Ə. Y.V.Qöte, Oxu kitabı («Şərq-Qərb divanından): Nizami Gəncəviyə; Misirli ərəb nəğməsi. Ədəbiyyat və incəsənət. - 1989. 27 oktyabr.
 8. Vahabzadə B. Qiraət kitabı (Nizami haqqında şeir) /T.e.: Ədəbiyyat qəzeti, 12.12.1953.
- Vəlixanova F. "Вейнаровский дений на Востоке: Иогани Вольфганг Гете в «Западно-Восточном Диване» (2009).

Лейла Гасанзаде

Произведение Гете на азербайджанском языке Резюме

Изучая и усваивая культуру и литературу Западной Европы, азербайджанцы стремились приблизиться к более развитой европейской цивилизации. Художественное воплощение традиций Западной Европы в азербайджанской литературе и культуре должно осмысливаться как форма освоения западноевропейских традиций, как исторический и эстетический факт расширения горизонтов азербайджанской культуры.

В последние годы проблема литературного перевода стала одной из самых актуальных проблем филологической мысли во всем мире. Теоретические и практические проблемы литературного перевода все больше привлекают внимание исследователей. Разработка отдельных аспектов проблем мировой классической литературы, а также перевода немецкой литературы на азербайджанский язык становится еще более актуальным после завоевания независимости Азербайджанской Республики. Реальность сегодняшнего дня требует разработку новых изданий классики мировой литературы и новых переводов на азербайджанский язык с языка оригинала. Развитие искусства перевода всегда было и продолжается во всем мире.

В этом смысле большой интерес представляет работа гениального философа – поэта И. В. Гёте из представителей немецкой классики, чьи работы широко представлены в переводе на азербайджанский язык.

Актуальность проблем, связанных с изучением перевода произведений Гёте на азербайджанский язык, также подтверждает мнения, высказанные известными

специалистами, исследователями его творчества. Творчество Гёте широко изучалось в наших литературоведческих исследованиях. Изучен ряд проблем, нашедшие свое отражение в литературном наследии мастеров области гётеведов филологической мысли.

О жизни Гёте, вопросах, связанных с его биографией, изучении отдельных произведений, о поэте было создано довольно полное научное впечатление.

Историко-филологический анализ перевода произведений Гёте на азербайджанский язык, сбор информации об этих переводах и переводчиках, объективное изучение и оценка переводов – сегодня является одной из важнейших проблем современности. Все это еще раз доказывает, что в нашей стране с богатой историей литературного перевода подготовлено достаточное количество специалистов по переводу и теории перевода. Тем не менее, практика перевода значительно продвинула теорию. Помимо того, что были достигнуты значительные успехи в издании переводов, число переводов увеличилось, но в переводческой работе мало научно обоснованных работ, теоретических основ.

Учитывая растущее число текстов литературного перевода, обобщение принципов текстов имеет особое значение в переводе.

В области изучения проблем перевода творчества Гёте на азербайджанский язык, до сих пор нет обобщенных исследований, опирающихся на еще большее число переводов его произведений. Качество перевода произведений Гёте, специфические особенности перевода его различных произведений, широкий спектр вопросов и проблем, связанных с, особенностями описания творческой манеры поэта до сих пор не изучены в азербайджанском литературоведении. В переводах остается проблема передачи своеобразности стиля творчества Гёте, особенности художественной манеры, отражения национально - культурное и историческое своеобразие творчества поэта.

Чтобы достичь этой цели, следует написать рекомендации по выявлению недостатков успешного перевода Гёте на азербайджанский язык, совершенствованию существующих переводов и разработке новых публикаций в соответствии с современными требованиями и принципами текст ведения переводческой литературы. Необходимо изучить фундаментальные труды ученых, посвященные анализу творческой манеры Гёте, особенностей его поэтики.

Ключевые слова: *азербайджан, культура, литература, перевод, произведение*

L. Hasanzade

Goethe's work in Azerbaijani language Summary

Studying and learning the culture and literature of Western Europe, the Azerbaijanians have sought to approach the more advanced European civilization. Artistic embodiment of the traditions of Western Europe in Azerbaijan literature and culture should be comprehended as a form of development of the Western traditions, both historical and aesthetic horizons of the expansion of the Azerbaijani culture.

In recent years, the problem of literary translation has been one of the most pressing issues in philological thought around the world. Theoretical and practical problems of literary translation are increasingly attracting researchers. Development of separate aspects of the problem of translation of world classical literature, as well as German literature into Azerbaijani is even more relevant after the independence of the Republic of Azerbaijan. Today's realities require the development of new editions of classics of world literature and the transformation of new trans-

lations into Azerbaijani. The development of translation art has always been and continues throughout the world.

In this sense, the work of the great philosopher-poet J.W.Goethe from the representatives of the German classics, whose works are widely presented in the translation into Azerbaijani, is of great interest.

The acknowledgment of the urgency of the problems related to the study of the translation of Goethe's works into the Azerbaijani language also confirms the opinions expressed by the researchers of his works. Goethe's creativity has been extensively studied in our literary studies. A number of problems in the field of Goethe study of philological thought in the literary heritage of artists have been studied.

Issues related to the life and biography of Goethe, study of separate works were created a sufficiently detailed scientific impression about the poet.

Historical-philological analysis of the translation of Goethe's works into Azerbaijani, collection of information about these translations and translators, objective study and evaluation of translations is one of the most important problems today. All this proves again that in our country with a rich history of literary translation, sufficient translation and translation theory specialists have been trained. Nevertheless, the practice of translation has significantly advanced the theory. Not only has there been significant successes in the in the publication of translations works, the number of translations has increased, however, there are very few scientifically justified, theoretical bases in translation.

Given the increasing number of Literary translation texts, the generalization of the principles of texts is of particular importance in translation study.

There are no generalized studies based in the field of studying problems of translation of Goethe's creativity into Azerbaijani, on the greater translation of his works. The quality of translation of Goethe's works, the specific translation features of his various works, a wide range of issues and problems related to the peculiarities of the poet's creative career are still unexplored in Azerbaijani literature criticism. The style of Goethe's creations in the translations is a challenge to convey the peculiarities of the creative maneuver, to reflect the national-cultural and historical nature of the poet's creativity.

In order to achieve this goal, recommendations should be made to identify the shortcomings of Goethe's successful translation of Azerbaijani translations, to improve existing translations and to develop new publications in line with modern requirements and the principles of translation literature. It is necessary to study the fundamental work of scholars devoted to the analysis of Goethe's creative maneuver and his poetry.

Key words: Azerbaijan, cultur, literature, translate, works

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Ludmila Səmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ ƏLİYEVƏ

ATU

Mərdanov qardaşları küç

iradaazeri@mail.ru

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİNİN ƏSƏRLƏRİNİN DİALEKT LEKSİKASI

Xülasə

Y.V.Çəmənzməninlinin roman və hekayələri dialekt və şivə sözləri, hətta köhnəlmiş nümunələrlə zəngindir. Bu əsərdə tarixi keçmişimizi əks etdirən lövhələrə, xalqımızın adət – ənənələri ilə, məişətimizlə bağlı bir sıra maraqlı dialektizmlərə təsadüf olunur. Diqqəti cəlb edən məsələ müəllifin dilində işlənən bir çox dialektizmlərin məhdud dairədə deyil, geniş coğrafi arealda işlənməsidir. O, yaradıcılığında dialektlərə həm qəhrəmanlarının dilində, həm də öz təhkiyəsində geniş müraciət etmiş, müxtəlif situasiyalarda - obrazların xarakterinin, dünyagörüşünün açılmasında şivə və dialektlərdən üslubi fiqur kimi istifadə edilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, dialektlərə müraciət edilməsinin onun əsərlərinin dilini ağırlaşdırmamış, anlaşılıqlığına xələl gətirməmişdir. Dialektizmlərin bədii əsərdə işlənməsi onların kütləvi anlaşılıqlıq qazanmasına, bəzən ədəbi dil faktına çevrilməsinə gətirib çıxardığı kimi, surətlərin səciyyələndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 20-30-cu illər bədii ədəbiyyatında işlənən bu söz və ifadələrin öyrənilməsi dialekt leksikasının dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin əsas mənbə olduğunu sübut edir, dialekt leksikası ilə ədəbi dil arasındakı qarşılıqlı əlaqənin inkişafında əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Y.V.Çəmənzməninli, dialekt sözlər, hekayə, ədəbi dil

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində yeni normalaşma prosesləri gedir, müxtəlif mənbələrdən gələn dil faktlarının dilə oturməsi, ümumişləklilik qazanaraq əsas lüğət fonduna keçməsi halları müşahidə olunurdu. Bu mərhələdə baş verən proseslərlə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmış, ədəbi dilin inkişafında müxtəlif mərhələlər fərqləndirilmişdir. N.Xudiyev tədqiqatlarında əsrin əvvəllərində ədəbi dilin formalaşma mərhələlərini, dəyişən meylləri geniş şəkildə təhlil etmişdir: “Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində birinci mərhələ, xüsusən 20-ci illər, ən mürəkkəb bir dövrdür. Çünki bu illərdə ictimai-siyasi həyatda müxtəlif dil-üslub təmayüllərinin geniş fəaliyyəti üçün şərait var idi; ədəbi norma müzakirələrin gedişində müəyyənləşirdi, XX əsrin əvvəllərinə aid mübahisələr davam edirdi (1, 82)”.

Aparılan tədqiqatlardan belə məlum olur ki, əsrin əvvəllərində dilimizdə ərəb-fars və rus-avropa sözləri üstünlük təşkil etsə də, zamanla milli sözlərlə əvəzlənmə prosesi hiss olunmağa başlayır, mənimsənilməyən ərəb-fars ifadələri tədricən dildən çıxır, rus-avropa mənşəli sözlər yerini milli sözlərə verir. Dilçilər tərəfindən birmənalı olaraq qarşılanmasa da dildəki bu təmizlənmə siyasəti daha çox dialektlərin ədəbi dilə gətirilməsi faktı ilə reallaşır. Dil sistemi zəncirinin əsas halqalarından olan dialektlər dilin leksikasının daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin əsas mənbələrindəndir.

Təbii ki, dövrün ədəbi materiallarında bütün bu prosesləri, çoxçalarlılığı, müxtəlifliyi görmək mümkündür. Çünki dialekt sözlər ədəbi dilə daha çox bədii əsərlər vasitəsilə keçir. Belə ki, leksik-semantik cəhətdən ədəbi dildə işlədilmə lüzumuna malik olan dialektizmlər yazıçılar tərəfindən bədii ədəbiyyata gətirilir; bunlardan ümumxalq səciyyəsi qazananlar ədəbi dilin lüğət fonduna keçərək onu zənginləşdirir. Bu səbəbdən də bədii ədəbiyyat dialekt sözləri ilə ədəbi dil sözlərinin qarşılıqlı əlaqəsini izləmək, lüğət tərkibinin terminoloji fondunun daxili imkanlar he-

sabına zənginləşməsi və söz yaradıcılığı prosesini üzə çıxarmaq üçün zəngin material verir. Dialektizmlərin bədii üsluba gətirilməsi ilə əlaqədar V.V.Vinoqradov yazır: “Bu və ya digər sosial dialekti saxlamaq naminə yazıçılar tez-tez müəyyən dialektlərə müraciət edirlər. Yazıçıların bir hissəsi bu xüsusiyyətləri çinovniklərin dilində, başqa bir hissəsi ruhanilərin, tacirlərin dilində əks etdirir və s. (2, 40)”. Bu fikri təkzib edən tədqiqatçılardan olan A.İ.Yefimov dialektizmlərin ədəbi dili zənginləşdirən mənbə olduğunu inkar edir, yalnız dialekt sözlərinin müəyyən üslubi məqamla əlaqədar işlədilə biləcəyi fikrini irəli sürür: “Müasir rus ədəbiyyatında dialektizmlər ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbəyi rolunu oynamır: onlar ədəbi materiallarda üslubi məqamlara və müvafiq personajların nitqin qurmağa xidmət edir (3, 453)”. Eyni münasibət Azərbaycan dilçiliyində də müşahidə olunmaqda idi. T.Əfəndiyevanın fikrincə, müasir dildə dialektizmlərin işləndiyi yeganə üslub bədii üslubdur. Bu mənada T.Əfəndiyevanın fikri Ə.Dəmirçizadənin fikri ilə üst – üstə düşür: “...belə ifadələrin (dialektizmlərin) əsas tətbiq sahəsi bədii üslubdur (4, 92)”.

Məhz bu səbəbdən də ədəbi dilin normalaşma mərhələsində canlı danışq dilinə yaxşı bələd olan yazıçılar müxtəlif üslubi məqsədlərlə xalqın keçmişini, tarixini özündə əks etdirən dialekt və şivələri əsərlərinə gətirir. Bədii üslubun sərhədlərinin açıq olması bir çox mənbədən gələn söz və ifadələrin, müxtəlif üslub elementlərinin işlənməsinə maneçilik törətmir. S.Cəfərov, A.Axundov, R.Məhərrəmov, A.Qurbanov, M.Cahangirov kimi dilçilərimiz və bir çox görkəmli ədəbiyyatşünaslarımız da bədii dildə dialektizmlərin və tarixizmlərin işlədilməsinin üslubi əhəmiyyətini və ədəbi dilin zənginləşdirilməsindəki rolunu qeyd etmişlər.

XX əsr ədəbiyyatında, milli təfəkkürün formalaşmasında mühüm xidmətləri olan Y.V.Çəmənzəminlinin roman və hekayələri dialekt və şivə sözləri, hətta köhnəlmiş nümunələrlə zəngindir. Bu əsərdə tarixi keçmişimizi əks etdirən lövhələrə, xalqımızın adət-ənənələri ilə, məişətimizlə bağlı bir sıra maraqlı dialektizmlərə təsadüf olunur. Diqqəti cəlb edən bir məsələ də müəllifin dilində işlənən bir çox dialektizmlərin geniş coğrafi arealda işlənməsi ilə bağlıdır.

“Qan içində” romanında işlənmiş şivə sözlərinin içərisində sadə şivə sözləri (küz – otlaq, payız otlağı; ban – dam, çardağ; tuğra, tuğ – bayraq; yovuq – yaxın; şətəl – yun corab; yağır – dəridə açılmış yara; yassar // yasır – fərasətsiz, tənbel; unamaq // unamax – başa düşmək; çillə – qışın ilk iki ayı; cırə – pay, vaxtaşırı və s.) işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Araşdırmalar göstərir ki, bu sözlərin bir qismi tarixən düzəltmə və mürəkkəb olsalar da, hazırda sadə sözlər kimi işlənməkdədir.

Qarışıdırmaq – qəfil alıb qaçmaq. *Həyətdəkilər bir-birini əzişdirərək pulu qarışıdırırlar.*

Lığırca – içi yaxşı bişməmiş çörək. *Lığırca çörəyi iştahasız çeynəyərək arabir danışır, qırıq-qırıq fikirlər və mülahizələr yürüdükdülər.* Naxçıvan, Şamaxı şivələrində lığırca, Lənkəran şivəsində lığəndə sözləri “yaxşı bişməmiş, alaçıy” mənasında işlənir: Bu çörəy lığırca (Şamaxı). (6, 333).

Cürlər – yoldaş, dost, yaxınlıq etduyu tay-tuş. *Qızxanım cürlərilə duvaqqapamada şirin söhbətə məşğulkən, Vaqif də Mədinənin vüsalına qovuşurdu; Vaqifin oğlu Qasım ağa Məmməd bəyin cürlərindən idi.*

Höyüş – yaş, nəm. *Gəncəli olduğu üçün danışığında Qarabağda anlaşılmayan bəzi sözlər işlədir və Tutubəyimin rixşəndinə səbəb olurdu. Tutubəyim bilə-bilə – ana, yer höyüşdü – deyə qəhqəhə çəkdi.* Ağdam, Gəncə, Kürdəmir, Qazax, Qəbələ, Şəmkir, Tovuz, Yevlax şivələrində müşahidə olunur Bu odun höyüşdü (Qazax). Gədəbəy şivəsində högüş şəklində işlənir. (6, 211).

Nəleyn – başmaq. *Məğrur bir halda sağ tərəfə yönəlib, nəleynini geydi və iki əli ilə tir-mə sarığını düzəltdi, sonra gümüş başlı əsasını müceirdən alıb, yavaş addımlarla məscidin səki-sindən aşağı enməyə başladı.*

Diqqəti cəlb edən bir məsələ də müəllifin dilində işlənən bir çox dialektin geniş dairədə işlənməsi, canlı danışiq dilindən fərqlənməməsidir. Ədəbi dilin leksik normalarından kənar olsa da bədii ədəbiyyat üçün xarakterik götürülən bir çox söz və ifadələr nominativ funksiya daşıyır. Müəyyən dövrdə dialekt kimi qəbul edilən bir çox leksik vahidlərə bədii əsərlərin dilində kifayət qədər təsadüf edilməsi onların zaman keçdikcə ümumişlək sözlərə çevrilməsi ilə nəticələnir.

İndi isə bir çox dialekt vahidinin işlənmə mövqeyini nəzərdən keçirək:

Gəl mən səni padşah balası kimi bir oğlana ərə verim, get, vaxt ikən ev-eşik sahibi ol (7, 132). Bu cümlədəki *eşik* sözü şərti dialektizm adlandırılır. Bu tip sözlər vaxtilə dar çərçivədə işlənsələr də zaman keçdikcə hamı tərəfindən anlaşıldığı üçün bədii dil materialına, oradan da lüğət fonduna keçmiş və əksəriyyət tərəfindən başa düşülməkdədir.

Eşik sözü təkcə Çəmənəzəminliin dilində deyil, əksər yazıçıların dilində işlənməkdədir. Bu söz Naxçıvan dialektində, Oğuz, Tərtər, Zaqatala, Qərbi Azərbaycan, Böyük Qarakilsə və Çəmbərək şivələrində “həyət” mənasında işlənir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “binanın və s.-nin xarici” mənası ilə yanaşı, “eşik, həyət, çöl, dışarı, kənar, açıq yer” mənasını bildirən bayır sözü də işlədilir. Gördüyümüz kimi, həyət, çöl, bayır mənasını bildirən *eşik* sözü ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir və bayır sözü ilə sinonim kimi geniş dairədə işlənməkdədir. Çəmənəzəminlidən verdiyimiz bu nümunədə isə ev sözü ilə birləşərək mürəkkəb sözə çevrilmişdir.

Y.V.Çəmənəzəminlinin dilində geniş əhatə dairəsində işlənən fellərdən ibarət dialektlərə də kifayət qədər təsadüf edilir.

Gecə külək şiddətlənirdi və qarı qovzuyub havada sovururdu(7, 70).

Bunlar da kərişəndə qızlar ağladı, qonaqlar ağladı, totuq gəlinlər ağladı, çox göz yaşı töküldü, çox ürəklər yandı(7, 74).

– *Zəmanə elə dəyişilib ki, xoruzlar da bijləşib!* – *deyə qəhqəhəsində davam etdi*(7, 102).

Müəllifin əksər hekayələrində təsadüf etdiyimiz *qovzamax* sözü geniş işlənmə dairəsinə malik olub qaldırmaq mənasını verir. Bu feilin İsmayılıda qozamağ, Şuşada qozamax, Naxçıvan dialektində isə qavzamaz şəkillərinə daha çox rast gəlinir (6, 311).

Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Şəki, Salyan, Şəmkir, Tərtər, Tovuz, Ucar kimi bir çox şivələrdə geniş istifadə dairəsinə malik olan *kirimək* sözü də çox təsadüf edilən sözlərdəndir. Y.V.Çəmənəzəminlidə *kirimək*, *kirişmək* formasında işlənən söz dialekt və şivələrdə iki fərqli mənada işlənir: 1.susmaq, sakit olmaq və 2.kəsmək, dayanmaq(6, 255). “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin 1964-cü il nəşrində *kirimək* sözünün Gəncə diləktində və Ağdam şivəsində təkcə susmaq mənasında işləndiyi qeyd olunmuşdur (6, 262). Ədəbi dilimizdə isə “səsini kəsmək, susmaq, dinməmək” və “rahatlamaq, ovunmaq, sakitləşmək” kimi müxtəlif mənalarda işlənməkdədir.

Geniş işlənmə arealına sahib olan sözlər içərisində *latayır*, *ətəkləmək* kimi fərqli mənələrdə, yeni çalarlarda işlənənlərə təsadüf edilir.

Min latayır sözlər ilə borcunu tələb edirdi. (7,69)

Latayır - sözü də geniş areala malik leksik vahidlərdəndir. Ədəbsiz söz mənasında işlənən bu ifadə Babək, Culfa, Şərur, Cəbrayıl, Göyçay, Salyan, Bakı, Kürdəmir, Qarakilsə, Laçın, Mingəçevir, Ucar kimi bir çox bölgələrdə işlənməkdədir. *Latayır* danışma (Ucar); O çox *latayır* danışır (Laçın) (6, 324).

Bazardan keçəndə dükançılar ona tərəzi çaldılar, baqqallar çürük meyvələr ilə salbaladı; uşaqlar yüyürüb, onu ətəkləyirdi (7,54).

Ətəkləmək- müasir dilimizdə işləkliyini itirsə də bədii ədəbiyyatımızda xüsusən də XX əsrin əvvəlindəki bədii nümunələrdə kifayət qədər təsadüf edilən sözlərdəndir.

ətəkləmək- Ətəyindən tutmaq, tutub saxlamaq. [Zərbəli:] Usta, getdim, yolda *ətəklədim*, bir qapaz vurdu, yıxıldım.. Ə.Haqverdiyev. Pası mollanı *ətəkləyib* dayandırdı. S.Rəhimov. Sa-

zandalar şuluqluq düşdüyünü, toyun pozulduğunu yəqin etdilər, Məşədi Cahangiri ətəklədilər. Mir Cəlal.

Y.V.Çəmənəminlinin dilində diqqəti cəlb edən bəzi sözlərdən biri də timçə sözüdür.

Çığırtdı nəzarimi küçənin timçəsinə cəlb eləyir. (7, 67)

İlk baxışda dialekt sözə bənzəsə də sözün mənasını axtararkən qədim türk sözlərindən olduğu, bizim ədəbi dilimizdə işləkliyini itirdiyi məlum oldu.

Timçə - tıxmac. (- tıxmaq). dalan. kiçik saray. bir neçə tükan, otaqdan olunan, qapalı kiçik kərvansaray (8, 3928) .

Bir də görürəm bir ağsaqqal cavan arvadının saçından yapışıb, çomaq ilə şapbarlayır. 68

Şapbarlamaq - sözü dialekt lüğətində bu formada işlənməsə də döymək mənası verən şapadmax sözləri ilə eyniköklü olması inkar edilməzdir.

İki cilo ağlaşıb, ağıçı uzaq məhəllələrdən gəlmiş arvadlara mərhumun səxavət və kəramətindən rəvayət etmədə idi (7, 75) - cüt mənası verən cilo sözü də az işlək olmasına baxmayaraq yazıçı diqqətini cəlb etmişdir.

Y.V.Çəmənəminlinin əsərlərində maraq cəlb edən ifadələrdən biri də *sazandama olmaq* birləşməsidir. Strukturca düzəltmə olan bu söz *sazanda* sözündən morfoloji yolla düzəlməsini ehtimal etmək mümkündür. sazanda –Cəbrayıl dialektində avara, sərgərdan mənasını verir. – Ana, - dedi,- qız sazandama olub, ərə getməlidir (7,104). Mətnə isə bu ifadə daha fərqli anlam versə də sözün heç bir mənbədə qarşılığı olmadığı üçün ən yaxın mənasını bununla əlaqələndirmək daha məqsədəuyğun olar.

Tahı indi özün bilərsən nə edərsən... (7, 27)- fonetik dəyişikliyə məruz qalan sözlərdən olan tahı bir çox yerlərə işlənməkdədir.

....səsinə qohum-qardaş tökülib kərbalayıgilin qoparağını götürdülər və baş-gözlərini də lazımınca əzdilər.

Qopalax sözü ilə eyni anlam daşıyan və qəlpə, qırıntı mənası verən qoparax sözü Qax, Mingəçevir, Oğuz, Zaqatala bölgələrində daha işləkdir. – Daşın qopalaxlarını bir tərəfə topla (Oğuz); – Ordakı qopalaxları yığışdır, yandır (Zaqatala) lakin Çəmənəminlidə qopalağı götürmək bu mənərlərə uyğun gəlmir. Türkcə etimoloji sözlükdə də bu söz – şişmək, köpmək mənərlərindən birinə uyğun gəlir.

kopalaq. -kofalaq. kovalaq. qaba. 1. köpmüş. şişik. qurumlu. çalımlı. 1. aldanc. alıq. anqut. aval. avanaq. aymaz. bilgisiz. boş. bön. budala. danqılaq. duman. düdük. ənayi. gəbəş. görgüsü. hantal. xam. kantal. kələk. kəriz. kəş. qaba, qandırılı, qarışıq (8, 8584).

Yazıçının dialekt leksikasının tədqiqatından bu qənaətə gəlmək olur ki, onun dilində elə sözlər işlənmişdir ki, indiyə qədərki dialektoloji tədqiqatlardan və lüğətlərdən kənarda qalmışdır. Bu səbəbdən onun dialekt leksikasını öyrənmək Azərbaycan dilinin leksik ifadə imkanlarını açmaq baxımından maraq doğurur.

Dialektizmlərin bədii əsərdə işlənməsi onların kütləvi anlaşıqlıq qazanmasına, bəzən ədəbi dil faktına çevrilməsinə gətirib çıxardığı kimi, surətlərin səciyyələndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Y.V.Çəmənəminli yaradıcılığında yalnız obrazların nitqində deyil, müəllif təhkiyəsində də dialektlərə müraciət edilməsi bu onun əsərlərinin dilini ağırlaşdırmamış, anlaşıqlığına xələl gətirməmişdir. Belə ki, müəyyən situativ vəziyyətin poetik ifadəsini verən bu mətnlərdə dialektizmlər ədəbi dil faktları ilə içərisində öz semantikasını oxucuya izah edə bilir.

20-30-cu illər bədii ədəbiyyatında işlənən bu kimi söz və ifadələrin öyrənilməsi dialekt leksikasının dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin əsas mənbə olduğunu sübut edir, dialekt leksikası ilə ədəbi dil arasındakı qarşılıqlı əlaqənin inkişafında əhəmiyyət daşıyır.

- 1.N.M.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 686 səh., səh 633
- 2.В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи, Поэтика, Изд. АН СССР, 1963
- 3.А.И.Ефимов. Стилистика художественной речи, М., 1957, стр. 222-223. Вах: Русские писатели о языке, Л., 1954, стр. 453
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
- 5.Çəmənzəminli Y.V. Qan içində. Bakı, 1968.
- 6.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”,2007
- 7.Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri.Üç cildə.I cild. Bakı,“Avrasiya press”, 2005, 360 s.
8. Arın Türkçə etimoloji sözlük L-Z 2010 http://www.urmu.eu/ARIN_1.pdf
- 9.http://www.urmu.info/ARIN_2.pdf s. 3928

Ирада Алиева

Диалекты в языке художественных произведений
Юсифа Вазира Чаманзаминли
Резюме

Романы и рассказы Ю. В. Чаманзаминли богаты диалектами и архаическими словами. В этих произведениях мы находим ряд интересных диалектных слов, связанных с обычаями и традициями нашего народа, отражающими наше историческое прошлое. Следует отметить, что многие из диалектов в языке автора используется в более широком географическом регионе. В своих произведениях он широко использовал диалекты как в языке своих героев, так и в авторской речи. Диалоги использовались как стилистические фигуры в различных ситуациях: при раскрытии характера и мировоззрения героев. Следует отметить, что использование диалектов не ухудшало язык его произведений и не мешало их пониманию.

Использование диалектов в произведении приводит к массовому пониманию, а также превращению диалектов в факт литературного языка. В статье исследуются диалекты, использованные в языке прозы Ю. В. Чаманзаминли и рассматривается их лексическое значение. Здесь диалектизмы рассматриваются не только как объект диалектологического исследования, но и как явление, представляющее интерес с точки зрения протекающих процессов в языке в период, когда осуществлялся переход литературного языка в научную сферу. Изучение этих слов и словосочетаний, которые используются в литературе 20-30-х годов, доказывает, что словарный запас диалекта является основным источником обогащения языка. Этот процесс играет важную роль в развитии отношений между диалектной лексикой и литературным языком.

Ключевые слова: Ю.В. Чаманзаминли, диалектные слова, история, литературный язык.

İrada Aliyeva

The dialectal lexicology in the language of literary work
Yusif Vazir Chamanzaminli

Summary

Novels and short stories by Yu. V. Chamanzaminli are rich in dialects and archaic words. In this work we find a number of interesting dialects related to the customs and traditions of our people, reflecting our historical past. It should be noted that many of the dialects in the author's language are used in a wider geographical region than in a limited circle. In his works he widely used dialects both in the language of his heroes and in his development. Dialogues were used as figures in various situations - when revealing the nature and worldview of images. It should be noted that the use of dialects did not impair the language of his works and did not undermine their understanding. The use of dialects in a work of art is important for the characterization of copies, as they led to widespread understanding and sometimes to a literary language

The article examines the dialects used in the language of prose by Y.V. Chamanzaminli. Their lexical meaning is considered. Here, dialectisms are considered not only as an object of dialectological research, but also as a phenomenon of interest from the point of view of ongoing processes in the language during the period when the transition of the literary language into the scientific sphere was carried out. The study of these words and phrases, which are used in the literature of the 20-30s, proves that the vocabulary of the dialect is the main source of enrichment of the language. This process plays an important role in developing the relationship between dialect vocabulary and literary language.

Keywords: Y.V. Chamanzaminli, dialect words, story, literary language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dürdanə Nağıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYTƏN MƏMMƏDLİ

BSU

Süleyman Rüstəm

mammadli.aytan@mail.ru

DEVID MITÇEL, INNOVATIV HEKAYƏ YAZARI

Summary

The thesis deals with the stories of David Mitchell. David Mitchell one of the best English authors whose novels are noted for their lyrical prose style and complex structures. David Mitchell is the author of the novels such as *Cloud Atlas*, *Ghostwritten*, *Black Swan Green*. "Number9dream" and "Cloud Atlas" were shortlisted for the Booker Prize. He was named one of the 100 most influential people in the world by Time magazine in 2007. In 2003 David Mitchell was selected as one of the Best Young British Novelists by Granta. *Ghostwritten* was awarded the Mail on Sunday/John Llewellyn Rhys Prize for the best book by a writer under thirty-five. David Mitchell, as a short story writer, has managed to reach the hearts of readers. David Mitchell wrote interesting short stories such as "Acknowledgements," "Character Development," "January Man," "The Massive Rat," "Muggins Here," "The Gardener," and others. The plot summary of David Mitchell's stories is quite interesting. David Mitchell is so adept at making stories that he combines the content and form of the whole work. Author David Mitchell is one of those writers who is able to expose the problem to the story and skillfully address the reader. The topics that David Mitchell covers in his stories is about the realities of our times. The stories he created with his own magic pen are just a mirror of our time. It clearly reveals the realities of our century. For this reason, his works have a great value.

Açar sözlər: Devid Mitçel, bədii ədəbiyyat, hekayə, Nəhəng siçovul, Dinomənt

Devid Mitçel "Ədəbi kabus", "Yuxu №9", "Buludlu atlas", "Qrının qara qu quşu", "Yakob de Zutanın min payızı" və s. romanların banisidir. (1,296) Devid Mitçelin növbəti hekayəsi "Nəhəng siçovul" adlanır. Burada söhbət körpə Fredi, Lorna və onun yoldaşından gedir. Hekayə belə başlayır ki, yoldaşı körpə Frediyə sığınaraq ona tərəf gəlir və deyir ki, onun saat onda Patrik Bimənlə görüşü var. O, çalışır ki, hisslərini bürüzə verməsin, xanımı ilə yola getmək üçün əsəbini cilovlayaraq başını silkələyir. Fredinin maşının pəncərəsindən çölə baxması, uşağın baxışı onun üzündə gülümsəməyə səbəb olur və yaxşı deyər o, başını yelləyir. Lornanın elə iki sözündən biri mənə başlayır. Bəzən də o, ona əsəbləşir ki nə qədər mən demək olar. O, əsəbləşir, çünki yağış yağırdı, onlar hələ də qayıtmamışdılar evə, yağış dayanmadan, sürətli yağırdı, sanki leysan idi. O qədər güclü yağırdı ki, sanki duş qəbul edirdilər. O, heç vaxt belə axmaq hərəkət etməzdi, lakin ola bilər Fredinin xətri üçün əsəbini cilovlaya bilmişdi. Yenə ər və arvad başlayır bağ üstündə mübahisə etməyə. Çünki bu bağda krizis dövründə, supermarketlərdə çox bahaçılıq olanda kartof, soğan əkilmişdi. Qadın şikayətlənir ki, onlar niyə bağda kifayət qədər torpaq sahəsi ola-ola çox şey əkmirlər. Bağda çürük, tünd qırmızı rəngdə otlar var. O, Fredinin burada ağacdən bir ev istədiyini, onun fıstıq ağacından bu evi tikmək istədiyini deyir. Onlar Blək Svən Qrində olanda, hətta Devid Ockericdə atasının meyvə bağında uşaq üçün belə bir ev tikmişdi. O, şikayətlənir ki, onlar bəs niyə belə bir ev tikmirlər. Bəs o, Frediyə bunu necə başa salacaqdı, çünki o yenə qaçıb kəndir tapacaq və ona dırmaşacaqdı. Kişi də əsəbləşir ki, axı o hələ uşaqdı. Lorna da deyir ki, Fredi uşaq deyil. O, daha çox ehtiyatlı olacağını bildirir. Patrik Bimənlə Lorna söhbət edir. Onlar ümumi prosedurlar haqqında, pul, pensiya, standart maaşlar barəsində diskussiyalar aparırlar. Bağda olarkən Lorna yoldaşını eyvandan çağırır. Lorna onu əsl adı ilə çağırır, sonra yenidən adını təkrarlayır. Lorna göz hərəkətləri ilə başa salmaq istəyir, beləki, otağı göstərir, ona ehtiyacı olduğunu bildirir. Ondən Fredi üçün kömək istəyir, Frediyə nəisə olacağını bildirir. Nikə sobanın arxasında siçovul olduğunu deyir. Nik isə bunun siçovul

yox siçan olduğunu deyir. Lorna Fredinin siçandan qorxdığını dilə gətirir və siçanı oradan çıxartmasını istəyir. Nik də əsəbləşərək ona niyə Patrik Bimənə zəng etməməsinin səbəbini soruşur. Onlar yenə də həmişəki kimi mübahisə edirlər, bir-birinə əsəbləşirlər. Lorna da əsəbindən təşəkkürünü bildirir. Onlar evi iki zonaya bölmüşdülər, amma Fredi çox balaca olduğundan bunun fərqi yox idi. Onlar evi almamışdan qabaq, yəni Fredi anadan olmamışdan qabaq bu ev çox kiçik idi, soba kardonla əhatə olunmuşdur. Onlar kardonu çıxarıb baca salırlar və ətrafını şüşə ilə örtürlər. Bir estoniyalı bənaçı onlara qutudan ibarət yer düzəltməyi, ətrafını isə şüşə ilə hörməyi başa salmışdı. Onlar isə razılaşmışdı. Onlar nəzərə almamışdılar ki, sobanın işərisinə nə isə düşə bilər. Fredi diskə baxırdı. Qadın soruşur ki, görəsən orada kimsə var gəlib siçanı oradan götürsün. Bu siçan buraları bit ilə yoluxdura bilər. Onu qorxudan o idi ki, Fredidə ləkələr əmələ gələ bilər. O, dilə gələrək deyir ki, Patrik Bimən əgər ona evi satmağı məsləhət görsəydi bu ona bir neçə minə başa gələrdi. O, üç növ bıçağını götürür, bütün alətlərini yığır. Burada o, Patrik Bimənlə qarşılaşır. Patrik Bimən onu tanıyır. Patrik Bimən ondan səyahətdən həzz alıb almadığını xəbər alır. Nik beləki, özündə olmur. O, həmişə belə bir fikirlə yaşayır ki, Lorna onu bir gün tərk edə bilər, gedər, xəyanət edə bilər. Nik özünü güclə saxlayır ki qışqırmasın. Patrik Bimən çox simpatiyalı zümzümə edirdi. sonra o, evə gəlir. Onlar birtəhər bu siçanı evdən çıxarırlar. Sonda Nik deyir ki, kaş bu saniyələr çox davam edərdi, yəni siçan onları bir-birinə yaxınlaşdırmışdı.[1]

Devid Mitçelin növbəti hekayəsi “Dinomənt” adlanır. Bu hekayədə hava yolu, təyyarə əks olunub. Təyyarədə bir neçə səfərin və onların rastlaşdığı hadisələr, bölüşükləri təəssüratlar təsvir edilir. Bir gecə, təyyarə, təyyarənin qanadları, pəncərəsi və s. təsvir edilir. Bu hekayəni nəql edən, əsas personaj öz yastıqcasını qucaqlayaraq, uzanaraq istirahət edir. onun yoldaşının, arvadının adı Cindir. Onlar yorğundurlar, təyyarə yola düşür. Onlar Malbern təpəliklərinə doğru hərəkət edirlər. Bu hekayəni şərh edən Qraham Niksondur. Hekayədə təyyarənin təhlükəsizliyi təsvir edilir. Hər bir səfərinin başının üstündə üç və ya dörd tutulmamış yerlər var, amma bütün başqa oturmaqlar tutulubdur. Kabinədə hava, oksigen təzyiqi tez-tez dəyişilir. Hər bir səfərin üçün nəzərdə tutulmuş oksigen maskaları var. Onlar avtomatik, bir təhlükə olan zamanı, başın üzərindən açılırlar. Hava nəzarətçiləri, gözətçilər, stüardessalar da buna nəzarət edirlər. Onların elanından sonra, səfərlər də onlara uyğun bütün hərəkətləri edirlər. Burada bir qəhvəyi saçlı, öz yaşını göstərməyən bir xanım əks olunur. bu stüardessadır. Bu stüardessanı görəndə Qraham Nikson Rebeka Payperi xatırlayır. Rebeka Payperin şəkli onun gözüünün önündə canlanır. Burada Cin öz jurnalını götürərək onu oxumağa başlayır. Orada müəyyən qeydlərini aparır. Həmçinin Qraham Nikson da məktubunu yazmağa başlayır. Çünki o, həmişə bütün təəssüratlarını məktublarında bölüşür. O, hara uçduqlarını, təyyarənin necə adlandığını, hansı hava yollarından uçuşunu, bütün gün ərzində olanların hamısını öz məktubunda qeyd edir. Hekayədə xilasedici jaketlər haqqında danışılır. O, öz xanımına jaketlərdən necə istifadə etməyi başa salır. Oturacaqdan tutmuş məlumat kitabçalarına kimi bütün təhlükəsizlik qaydaları, qəza olan zamanı çıxışlar, nitqlər barəsində hekayədə Nikson tərəfindən məlumat verilir. Bu hava yolları kompaniyası, uçuşları həyata keçirən şirkət “Eyə Dinomənt” adlanır. Bu Britaniya, İtaliya, Sinqapur, Binqo, Skrəç Snifs Skay Bas hava yollarıdır. Amma ən yaxşısı Dinomənt hava yollarıdır. Əgər bu hava yolu yaxşı olduğu təqdirdə o söz verir ki, ikinci bal aylarında yenidən bu hava yolundan istifadə edəcəkdə. Təyyarədə həmçinin məşhur aktyor, hansı ki onlar həmişə Rut balaca olanda onun proqramlarına baxırdılar, o da onlarla eyni təyyarədə uçurdu. O onların ən sevimli aktyoru idi. Elə gün olmazdı ki, onlar ona baxıb gülməsinlər. onun böyük iri əlləri vardı. Təyyarədə bir saqqallı fundamentalist terrorçu oturur. Qraham Nikson çalışır ki, bu fundamentalist terrorçunu aşkar edib bütün camaatı xilas etsin. Bu hekayənin əsas mövzusu bundan ibarətdir. O rasist idi və sakitcə oturub dua edirdi. o, bir kitab oxuyurdu. Onun yanında oturan köməkçi də kitab oxuyurdu. Bu kitab Qrahamın aldığı kitablardan biri idi. Onlar Birminqhama uçmalı idilər. Birminqham Vorçesterşayənin bağlı aeroportlarından biri idi. Buradakı terminal çox müasir idi. Hətta uzaqdan da görsənirdi ki, terminal necə müasirdi. Cin onun əlinə vuraraq kürəyini ona söykəyir. O, fikirləşir ki, Laym Reygis onların sonuncu bayramı olacaq. Çünki bu terrorçu təyyarəni partlatmaq istəyirdi. Bütün şəhər, qaz stansiyaları, idman stadionları, dəniz sanki təyyarənin altında idi, gözlərinin qabağın-

da sanki ayaqlarına sərilmişdi. Sonra onlar həmin aktyor haqqında danışılar. Bu aktyor əvvəllər sanki magiya ilə məşğul olmuşdu. Çünki birdən-birə barmağını görünməz edə bilirdi, belə qeyri-adi hərəkətləri var idi. Sanki sehrbaz olubmuş. Fundamentalist öz duasını edib qurtarandan sonra çənəsini o tərəf bu tərəfə əyirdi. Üzü qırılmış bu fundamentalist ibadət etdiyi müqəddəs kitabından ayrılaraq aypədinə qoşulur. Orada sanki pop musiqilərə qulaq asırdı. Onun gözü birdən-birə Qrahama sataşır. Sanki onun fikirlərini oxuyurdu. Sonra stüardessa onlara yaxınlaşır. O stüardessa Niksona Rebeka Payperin otuz yaş əvvəlki simasını ona xatırladırdı. O xatırlayır ki, Rebeka Payper necə ciddi bir qadın idi. Min doqquz yüz yetmişinci illərin qlamuru bu stüardessa da hələ də var idi. Rebeka Payper sanki dəmir qadın idi. Onda böyük bir iradə vardı, bu stüardessadan fərqli olaraq. Stüardessa Cinin oturacağına yaxınlaşır, onun ətiri çox hiss olunur, gözəl bir ətir idi. Sonra o, oğlu Tom haqqında danışır. Cin stüardessaya deyir ki, Tom RAF-a qoşulmaq istəyir. RAF isə kapitanın təyyarəni idarə etdiyi məkandır. Cin oğlunun kabinetə gəlmək istədiyini, kapitanla bir yerdə durmaq istədiyini bildirir. Stüardessa narahat olmamasını, kapitandan icazə alacağını, kapitan icazə verdiyi təqdirdə Tomu ora aparacağına söz verir. Bu zaman fundamentalist terrorçu gözlərini zilləyib onlara qulaq asır. Sanki qulaqları onlarda idi ki, onlar nə danışır. O, stüardessanın söhbətindən tutur ki, Kok Pit yəni həmin kabinet mühafizəkar, ciddi müdafiə olunmur, boşluq var. Sanki bunlardan istifadə etmiş kimi dururdu. Cin ayaqyoluna getmək istəyir. Nikson Cini ayaqyoluna ötürür. Bu zaman fundamentalist diktafonda nə isə mırıldayır, məlumat ötürürmüş kimi. Görür ki, onlardan sonra da həmin terrorçu girir ora və təxminən saatlarla orada qalır. Cin tabutların bu ayaqyolundan da böyük olduğunu deyir, ayaqyolunu bəyənmir. Demək terrorçu girir ayaqyoluna, saatlarla çıxmır, sonra çıxdıqdan sonra Tom və anası kapitanın kabinəsinə doğru irəliləyirlər. terrorçu Cini yanından vurub keçəndə Cin xəstəsiniz, nolub deyə açıqlanır. Fundamentalist geri qayıdacağını deyərək oradan çıxıb gedir. Dəqiqələr keçdikdən sonra Nikson hamam otağına gedir ki, görəsən fundamentalist orada nə edib. Bu sanki elə bir terror aktına oxşayırdı ki, sanki terrorçu A girib içəri əvvəlcə analiz edir, kimyəvi X elementini buraxır, sonra terrorçu gedir Y elementini buraxır, onları qatışdırır və sonda Z elementini partlatmaq əmrini verir və iyirmi min uzunluğunda olan hər şey darmadağın olur. Amma axtardığı an heç nə tapa bilmir. Həqiqətənmi terrorçu bura gəlib-girir və heç bir iz qoymur. Ona çox şübhəli gəlirdi. amma çıxdığı zaman görür ki qapı bağlı yazılıb. Adətən qapının üstünə açıq-bağlı olaraq bir-birinə əks sözlər yazılırdı ki, hər bir insan bilsin ki ya açıqdı ya da bağlı. Burada isə hər iki tərəfində bağlı yazılmışdı. Bu da o demək idi ki, fundamentalist onu orada, hamam otağında qapı bağlı şəkildə, qapalı vəziyyətdə saxlamaq istəyirdi. Nikson bilmir nə etsin, stüardessayamı desin, polisəmi desin, yoxsa Cinəmi, Cinə desəydi Cin özünü itirərdi. Sonra stüardessa sənişinlərdən birinin özünü pis hiss etdiyini bildirir. Kabinədə kimsə, həkim varsa ora yaxınlaşmasını xahiş edir. Beləki, stüardessa əlində bir stəkan suyu özünü pis hiss edən sənişinə yaxınlaşaraq ona su verir. Sonra nikson Rebeka Payperin anasını xatırlayır. Onun anası məşhur opera ifaçısı olur. Nikson stüardessaya yaxınlaşaraq terrorçu olduğunu vurğulayır, lakin stüardessa başa düşmür və həkimin zarafat etdiyini deyir. sonra o, qulağına səs qulaqcığını taxır, sanki hücumdan qorxaraq musiqiyə qulaq asır. O, Neyl Dayməndin “Qayalıqda sevgi” mahnısına qulaq asır. Con Denverdən başqa Daymənd kimi heç kim oxuya bilməzdi. Con Denverin səsi Neyl Dayməndin səsini sanki əvəz edirdi. Sonra hamı təyyarəni tərk edir. Nikson öz-özünə düşünür ki, necə ola bilər ki, o, səhv etsin, heç nə partlamasın, terrorçu olduğunu ayırd edə bilməsin, yalnızlığa yol vermiş olsun. Sonra o, Monteyn inşasını bitirməsindən danışır. Bu inşada təbiətin təsviri əks olunur. Sonda sanki Rebeka Payperin eli onun biləyinə toxunur və Rebeka Payper ondan kapitanı görməyə hazır mıdır deyə soruşur.[2]

“Yer kürəsi Teyloru Çağırır” Devid Mitçelin növbəti hekayəsidir. Bu hekayədə bir xəstəxanadan söhbət gedir. Ana, ata, iki qardaş və bir bacı təsvir edilir. Ata xəstə olur. Onlar atalarını ziyarətə gəlir. Oğlanın orada başına gələnlər, həmin günü şahidi olduqları, eşitdikləri, gəldiyi nəticələr bu hekayədə əks olunur. Söhbət Ryan Teylordan gedir. O, anası və özündən balaca qardaş-bacısı ilə atasının xəstəxanada yatdığı palataya gəlir. Atasını Ceyson yox Coy adlandırırdı. Coy əslində iki hərfdən ibarət addır. Culiya isə onun bacısıdır. Burada atası ilə Ceysonun zarafatı əks olunur. Ryan Ceysondan atasının əməliyyatının necə keçdiyini soruşur. O da yaxşı keçdiyini, atasının ayağa qalx-

mağa çalışdığını bildirir. Anası gileylənərək daxili qanaxmasının, bədənində yaraların olduğunu, iki qabırğasında, biləyində, topuğunda problem olduğunu deyir. Ceyson atasının sağalıb ayağa qalxacağını, bir yerdə geri qayıdacaqlarını və yeni ili bir yerdə keçirəcəklərini deyir. Ryan xəstəxananın mağazasına nə isə almaq üçün düşdüyü zaman liftin yerinə tapa bilmir. Çünki hər yer bir-birinə oxşayırdı. Sonra anidən liftin qapısı açılır. Liftdən iki baxıcı bir-biri ilə söhbət edərək çıxır. Bləkberi zamanı gəlir. Bləkberi telefon markasıdır. Ryan telefonunda üç imeylini və səsli mesajlarını yoxlayır. Mesajlardan biri Lusian Stokdan, digəri singapurlu Ferindən, üçüncüsü Kuala Lumpurdan olan Oskar Çəndən gəlmişdir. O, mesajlarını oxuyur. Yoldaşlarından biri ona təklif edir ki, siqaret çəksin. Qərb aksenti ilə danışaraq üzrxahlıq edir və çəkmədiyini bildirir. Sanki bu həftə qan həftəsi olur, xəstəxanada çoxlu xəstə olur. İnsanlar sanki öz xəstə uşağı, qocaları, xəstə yaxını barədə fikirləşmir. Burada çox kimsəsiz insan var. Teylor səhvən başqa qapıya daxil olur. Yorganın altından bir qadın çıxır. O, atasının olduğunu zənn edir, lakin bu yaşlı bir qadın olur. Onun dərisi sanki banan kimi saralmışdı. Qadın onu, oğlu Çarli olduğunu zənn edir, səhv edir. qadın üzrxahlıq edir, Çarlinin Vankuverdən olan oğlu olduğunu bildirir. Ceyson da oranın həqiqətən də yaxşı yer olduğunu dilə gətirir. Qadın oğlundan şikayətlənir, o çox yaşlı idi, onun otağı boş idi. Orada yaxın qohumlarından heç bir zərf, gül belə yox idi. O xəstəxanada əlaqə yaratmaq üçün bir adamın olub, olmadığını soruşur, Kanada polisində bir neçə həftə qabaq getdiyini deyir, başına gələnlərdən, Lutonda prinses Dayananın öldüyü gün, avtomobil qəzasında ölən qızından, onunla çox yaxın olduğundan, çox pis vaxtlar olduğunu, ikinciəri Donaldın zamanında olduğu, Donaldın xərcəng xəstəliyinə tutulduğunu, Çarlinin də hərəkətlərinin atası kimi olduğunu deyir və qoca gözünü açır, yoxluyur ki, görəsən o ordadı yoxsa yox. Görür ki, həqiqətən də o ordadı. O artıq o qədər qoca idi ki, sözləri hecalıyaraq deyirdi. Çarlını əziyyətlə böyütdüyündən, yüksək vəzifəyə keçdiyindən, Çarlinin onun ürəyini yandırdığını deyərək gileylənir. Maşın qarajında olarkən Çarli Norton təsadüfən öz ayağını əzir. O ora gedib çatanda Çarli Norton qışqırırdı. O onun arxasınca küçə ilə qaçır. Lakin mühərrikin səsi onun qulağına gəlir. Onlar mühərrikə minib çıxıb gedirlər. qoca qadın artıq danışmaqdan yorulmuşdur. Gözləri yumulurdu. Bir gün Lindaya zərf gəlir. Zərfdə Nortonun etdiklərinə görə peşman olduğu, Kanadada olduğu, hər şeyin yaxşı olacağına, yaxşı yaşayacağına ümid etdiyini bildirirdi. Yaşlı qadın zərfi sürmədə saxlamışdı və fakt kimi göstərmək istəyir. Həqiqətən də zərfin üzərində Vankuver yazılmışdı. Oğlan zərfi götürür və qadın üçün oxuyacağını bildirir. Qadın səmaya baxırdı, gözlərindən yaş gəlirdi, sanki oğlunun yazdıqlarını əzbərləmişdi. Qadın ondan imkanı olan vaxtı Vankuver haqqında danışmasını istəyir. O da böyük məmnuniyyətlə bir gün danışacağını söz verir. Amma bilmir haradan başlasın, haradan qurtarsın. Orada mart ayı nəm və soyuq olur, lakin aprel ayında hər yerdə gün çıxır, günəşli olur, şəhər mərkəzi çox gəzintilidir. Ora Kanadadır, lakin orada Çindən də, Yaponiyadan da, Filippindən də, Hindistandan da, Amerikadan da çoxlu insanlar yaşayır, çoxlu göydələnlər var, hər şey Nyu Yorkdakı, Torontodakı kimi deyil, körfəzlər, körpülər, dağlar, günəsin çıxması, yaşıllıq, meşəliklər göz oxşayır. Oğlan qadına bütün bunlar barədə məlumat verir. Burada bir park olduğunu, Stanli parkının adada, körfəzin ətrafında yerləşdiyini qeyd edir. hər tərəf güllərlə, ağaclara qarq olub. Burada Lost Laqun gölü var. Hər səhər evdən bu gölə getmək on dəqiqə vaxt aparır. Burada Danimarka qızları var. Onların adları B hərfi ilə başlayır. Beləki Danimarka haqqında məlumat verir. Sonra qadınla sağollaşaraq oranı tərk edir. Çünki atası yadına düşür. Qoca qadının danışdıqlarından ailəyə olan məhəbbəti hiss edir. Anası və Ceyson atası ilə otaqdan çıxdıqlarını deyir. Onlar tibb bacısı ilə söhbət edirlər və o da onlara əsə-əsə yaxınlaşır, üzrxahlıq edir, gecikdiyini bildirir. Sanki nə isə baş vermişdi. Anasının əlləri əsirdi. Atasının apardıqlarını dedi. Oğlan hara apardığını soruşur. Həkim Ryana başqa xəstəxanaya apardıqlarını deyir. Atasının iyirmi dəqiqə əvvəl ürək tutması olduğunu, əziyyət çəkmədiyini, onunla əlaqə qurmaq istədiklərini, lakin tapa bilmədiklərini, həkim Batakariyanın əlindən gəldiyi hər şeyi etdiyini, lakin xilas edə bilmədiklərini deyib üzrxahlıq edir. telefonu zəng çalır. Lakin o, cavab verərkən sanki o cavab vermirdi, bu onun səsi, əli, onun refleksi deyildi. Qapıdan atasının uzanmış cəsədini görür. Sonda nəhayət Teylora mesaj gəlir: “Salam. Teylor. Sən məni eşidirsən? Yer kürəsi Teyloru səsləyir.”[3]

Ədəbiyyat

1. Black Swan Green, random house trade paperbacks, New York 296 pages
2. <https://www.theguardian.com/books/2009/aug/01/david-mitchell-short-story-rat>
3. <https://www.theguardian.com/books/2007/may/26/originalwriting.fiction>
4. <https://www.ft.com/content/3e898e58-121c-11e0-92d0-00144feabdc0>

А.Мамедли

Дэвид Митчелл, автор новаторских рассказов
Резюме

Тезис посвящена рассказов Дэвида Митчелла. Дэвид Митчелл - автор бестселлеров таких романов, как “Литературный призрак”, “Облачный атлас”, “Лужок черного лебедя”, “Голодный дом”, “Простые смертные”. Дэвид Митчелл английский автор романов, два из которых вошли в шортлист Букеровской премии.

Первый роман Митчелла “Литературный призрак” получила премию Джона Луэллина-Риса (за лучшую британскую книгу написанную автором моложе 35 лет). Две его следующие работы “Сон № 9” и “Облачный атлас” были включены в шортлист Букеровской премии. В 2003 году Митчелл вошёл в список лучших молодых британских писателей, по версии журнала “Granta”. В 2007-м он был включён в список 100 самых влиятельных людей в мире по версии журнала “Тайм”. Его следующий роман “Лужок черного лебедя” был опубликован в 2006 году и вошёл в лонглист Букеровской премии. Дэвид Митчелл, как автор коротких рассказов, сумел поразить сердца читателей. Дэвид Митчелл написал интересные рассказы, такие как «Благодарности», «Развитие персонажа», «Январь», «Массивная крыса», «Маггинс здесь», «Садовник» и другие. Краткое содержание сюжета рассказов Дэвида Митчелла довольно интересно. Дэвид Митчелл настолько искусен в создании историй, что объединяет содержание и форму всей работы. Автор Дэвид Митчелл - один из тех писателей, который способен рассказать о проблеме и умело обратиться к читателю.

Темы, которые Дэвид Митчелл освещает в своих рассказах, касаются реалий нашего времени. Истории, которые он создал своей собственной волшебной ручкой, являются лишь зеркалом нашего времени. Это ясно раскрывает реалии нашего века. По этой причине его работы имеют большое значение.

Ключевые слова: Дэвид Митчелл, литература, рассказ, Гигантская мышь, Динома

A.Mammedli

Devid Mitçel, innovativ hekayə yazarı
Xülasə

Tezis Devid Mitçelin hekayələrinə həsr edilmişdir. Devid Mitçel “Ədəbi kabus”, “Yuxu №9”, “Buludlu atlas”, “Qrının qara qu quşu”, “Yakob de Zutanın min payızı” kimi ən çox satılan romanların müəllifidir. Devid Mitçelin iki romanı Buker mükafatları siyahısına daxil edilmişdir. Mitçelin ilk romanı olan “Ədəbi kabus” Con Levellin Riz mükafatını (35 yaşına qədər bir müəllifin yazdığı ən yaxşı İngilis kitabı üçün) qazandı. Sonrakı əsərlərindən ikisi - "Yuxu № 9" və "Buludlu Atlas" Buker mükafatının qısa siyahısına daxil edildi. 2003-cü ildə Mitçel "Granta" jurnalına görə ən yaxşı gənc İngilis yazıçıları siyahısına daxil oldu. 2007-ci ildə Taym jurnalına görə dünyanın ən nüfuzlu 100 adamının siyahısına daxil edildi. Növbəti romanı "Qrının qara qu quşu" 2006-cı ildə çap olundu və Buker mükafatlarının siyahısına daxil edildi. Devid Mitçel, qısa hekayələrin müəllifi kimi, oxucuların ürəyinə yol tapmağı bacardı.

David Mitçel “Etiraflar”, “Xarakter inkişafı”, “Yanvar adamı”, “Nəhəng siçovul”, “Sadəlövhlər burada”, “Bağban” və s. maraqlı qısa hekayələrini qələmə alıb. David Mitçel hekayələrinin sujet xətti olduqca maraqlıdır. David Mitçel hekayələrinə elə ustalıqla ad seçmişdir ki, bütün əsərin məzmunu və formasını özündə birləşdirmiş olur.

Nüfuzlu yazar David Mitçel o yazıçılardandır ki, hekayədəki problemi ortaya qoymağı və bu problemin həlli yollarını oxucuya ustalıqla aşılamağı bacarır. David Mitçelin öz hekayələrində yer verdiyi mövzular yaşadığımız dövrün reallıqlarını əhatə edir. Onun öz sehrli qələmi ilə yaratdığı hekayələr sanki dövrümüzün güzgüsüdür. Zamanımızda baş verən reallıqları açıqca aşkara çıxararaq göz önündə sərgiləyir. Elə bu səbəblərdən də onun yaratdıqları əsərlərin qiyməti yoxdur.

Keywords: David Mitchell, fiction, story, The massive rat, Denouement

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nailə Sadıqova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

QƏRƏNFİL RZAYEVA

ADPU

Üzeyir Hacıbəyov 68

qerenfilrzayeva5@gmail.com

AKADEMIK İSA HƏBİBBƏYLİNİN “AKADEMIK SƏMƏD VURĞUN VƏKİLOV” KİTABI HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə akademik İsa Həbibbəylinin “Akademik Səməd Vurğun Vəkilov” kitabı haqqında mülahizələr verilir, təhlillər aparılır. Kitab xalq şairimiz Səməd Vurğun dünyasına ayrıca bir baxış təşkil edir, onun təkcə Azərbaycan şairi, Azərbaycan vətəndaşı deyil, həmçinin dərin düşüncəli elm xadimi olması faktını ortaya qoyur.

Azərbaycan xalqı və ədəbi ictimaiyyət Səməd Vurğunu ən çox poetik istedadla malik, dərin təbli şair kimi tanımışdır. Şeirləri dillər əzbəri olan Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətindən ya az danışılmış, ya da heç bəhs olunmamışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatına, ədəbiyyatşünaslıq elminə dərin sədaqət nümayiş etdirərək Səməd Vurğunun həyatı, ictimai və elmi fəaliyyətini işıqlandırmağı özünə borc bilmiş və dərin təfərrüatlı, sanballı bir əsər ortaya çıxarmışdır. Kitabda Səməd Vurğunun dünyaya gəlişindən vəfatına qədər keçən tarixi dövr (1906-1956-cı illər) sanki vərəqlənir, şair və elm adamı olaraq həyatının önəmli tarixləri oxucuların nəzər-diqqətinə çatdırılır.

Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsr mərhələsi keşməkeşlərlə zəngin, fikir ayrışdırıcılığı, mədəni böhran, repressiyalar, ictimai qınaqlar, siyasi-ideoloji mübarizələr və s. kimi müxtəlifliklər zəminində yaranıb formalaşmışdır. Əsrin əvvəllərindən geniş vüsət almış romantik ədəbiyyat gah pərvazlanmış, gah da qolu-qanadı sındırılaraq poeziyanın səmasından yerə endirilmişdir. Demokratik ədəbiyyatın müəyyən mənadə (Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulandan sonra) yerini vüqar-sosioloji ədəbiyyat tutmaqda idi. Belə bir dövrdə xalq ruhunu oxşayan əsərlər yaratmaq, milli dəyərlərə söykənib söz söyləmək, əsl vətəndaş ləyaqəti nümayiş etdirmək çox çətin və təhlükəli idi. Səməd Vurğun həmin dövrdə şair ləyaqəti və yüksək vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirən bir ziyalı kimi akademik İsa Həbibbəylinin diqqətini özünə cəmləyə bilmişdir.

“Akademik Səməd Vurğun Vəkilov” kitabı Azərbaycanın xalq şairi, görkəmli elm xadimi Səməd Vurğun Vəkilovun çoxcəhətli fəaliyyətini, mənalı və şərəfli ömür yolunu öyrənmək baxımından olduqca dəyərli və mötəbər bir mənbədir. Kitab eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yaranma tarixindən bəhs edən sanballı bir xəzinə və akademik İsa Həbibbəylinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və elm tarixinə layiqli töhfəsidir.

Açar sözlər: xalq şairi, Səməd Vurğun, akademik, elm xadimi, fəaliyyət, ədəbiyyatşünaslıq elmi

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin hazırkı mərhələsində yazıb-yaradan, öz sözü, dəstixətilə seçilən, dərin düşüncə və məfkurə sahiblərindən biri də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, akademik İsa Həbibbəylidir.

400-dən çox elmi məqalənin, 12 monoqrafiyanın, 1 orta məktəb dərsliyinin, 28 broşürünün, 21 tərtib kitabının müəllifi olan akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin

inkişafında yorulmaq bilmədən çalışan görkəmli ədəbiyyatşünas alim və prinsipial elm adamıdır.

İsa Həbibbəylinin ədəbiyyatımızın bir çox nəzəri problemlərinin həllinə yönəldilmiş elmi əsərləri ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmış, əsaslı elmi qənaətləri gənc tədqiqatçıların istinad mənbəyinə çevrilmişdir. Onun “Romantik lirikanın imkanları”, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri”, “Xalq şairi Məmməd Araz”, “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar”, “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları”, “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”, “Ədəbi şəxsiyyət və zaman” və s. əsərləri ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına öz töhfələrini vermişdir.

Qeyd edək ki, İsa Həbibbəyli təkcə ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi ədəbiyyatın nəzəri problemlərini araşdırmaqla öz elmi fəaliyyətini məhdudlaşdırmamış, sanballı ədəbiyyat tarixi materialları (“Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri”, “Xalq şairi Məmməd Araz”, “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar”, “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları”) yazmışdır ki, həmin materiallar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 14 mart 2014-cü il tarixdə AMEA-nın yaranmasının 70 illiyinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar imzaladığı sərəncamdan irəli gələn məsələlərə biganə qalmayan akademik İsa Həbibbəyli yubiley münasibətilə dərin araşdırma aparmış və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk təsisçilərindən olan akademik Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyət illərini özündə əks etdirən “Akademik Səməd Vurğun Vəkilov” (2015) adlı, bibliografik xarakterli tədqiqat əsəri yazıb kitab halında çap etdirmişdir.

Kitabda İsa Həbibbəyli ilk dəfə olaraq xalq şairi Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətindən, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü və vitse-prezidenti kimi elmi fəaliyyətindən bəhs etmişdir.

Elmi redaktoru akademik Akif Əlizadə və elmi rəyçisi akademik Teymur Kərimli olan “Akademik Səməd Vurğun Vəkilov” kitabı 2015-ci ildə “Elm” nəşriyyatında 1000 tirajla, nəfis tərtibatda nəşr edilmişdir.

Azərbaycan xalqı, ədəbi ictimaiyyət Səməd Vurğunu ən çox poetik istedadla malik, dərin təbli şair kimi tanımışdır. Şeirləri dillər əzbəri olan Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətindən ya az danışılmış, ya da heç bəhs olunmamışdır.

İsa Həbibbəylinin yazmış olduğu “Akademik Səməd Vurğun Vəkilov” kitabı xalq şairimiz Səməd Vurğun dünyasına ayrıca bir baxış təşkil edir. Kitab Səməd Vurğunun təkcə Azərbaycan şairi, Azərbaycan vətəndaşı deyil, həmçinin dərin düşüncəli elm xadimi olması faktını ortaya qoyur.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatına, ədəbiyyatşünaslıq elminə dərin sdaqət nümayiş etdirərək Səməd Vurğunun həyatı, ictimai və elmi fəaliyyətini işıqlandırmağı özünə borc bilmiş və dərin təfərrüatlı, sanballı bir əsər ortaya çıxarmışdır.

Kitabda Səməd Vurğunun dünyaya gəlişindən vəfatına qədər keçən tarixi dövr (1906-1956-cı illər) sanki vərəqlənir, şair və elm adamı olaraq həyatının önəmli tarixləri oxucuların nəzər-diqqətinə çatdırılır.

Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsr mərhələsi keşməkeşlərlə zəngin, fikir ayrışdırıcı, mə-nəvi böhran, repressiyalar, ictimai qınaqlar, siyasi-ideoloji mübarizələr və s. kimi müxtəlifliklər zəminində yaranıb formalaşmışdır. Əsrin əvvəllərindən geniş vüsət almış romantik ədəbiyyat gah pərvazlanmış, gah da qolu-qanadı sındırılaraq poeziyanın səmasından yerə endirilmişdir. Demokratik ədəbiyyatın müəyyən mənadə (Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulandan sonra) yerini vulqar-sosioloji ədəbiyyat tutmaqda idi. Belə bir dövrdə xalq ruhunu oxşayan əsərlər yaratmaq, milli dəyərlərə söykənib söz söyləmək, əsl vətəndaş ləyaqəti nümayiş etdirmək çox çətin və təhlükəli idi. Səməd Vurğun həmin dövrdə şair ləyaqəti və yüksək vətəndaşlıq

mövqeyi nümayiş etdirən bir ziyalı kimi akademik İsa Həbibbəylinin diqqətini özünə cəmləyə bilmişdir.

Kitaba daxil edilən “Xalq şairi Səməd Vurğun haqqında söz” məqaləsində İsa Həbibbəyli ənənəyə sadıq qalaraq ilk növbədə Səməd Vurğundan bir söz sərrafı olaraq bəhs etmək qərarına gəlmiş, şairin poetik düşüncələrini açmağa çalışmış və özü üçün tədqiqat obyektı olaraq seçdiyi Səməd Vurğunun azərbaycançılıq ideologiyasını geniş planda şərh etməyə müvəffəq olmuşdur. İsa Həbibbəyli yazır: “Uzun əsrlər ərzində ədəbiyyatda hakim mövqe tutan böyük poeziya nəhənglərinin olduğu bir ədəbiyyatda şeir sahəsində yeni mərhələ və ya məktəb yaratmaq çox çətin və məsuliyyətli bir vəzifədir. Fikrimizcə, Azərbaycan poeziyasının çoxəsrlilik tarixində həmin məsuliyyətli və şərəfli vəzifəni Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun və Rəsul Rza həyata keçirə bilmişlər” (1, 26).

Müəllif Nizami Gəncəvinin epik poemalar məktəbi yaratmasını, Məhəmməd Füzulinin lirika məktəbinin banisi olmasını, Molla Pənah Vaqifin xalq şeiri əsasında yaranmış yazılı poeziyanın böyük yaradıcısı kimi mövqeyini, Mirzə Ələkbər Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeirin qüdrətli yaradıcısı olmasını, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Cənubi Azərbaycanda anadilli şeir məktəbinin banisi, Rəsul Rzanın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə sərbəst şeir məktəbinin banisi olaraq öz möhrünü vurmasını və ən nəhayət, xalq şairimiz Səməd Vurğunun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznli milli vətənpərvərlik şeirini ədəbi məktəb səviyyəsinə qaldıran böyük sənətkar olmasını fəxarətlə qeyd edir.

Səməd Vurğunun bir şair kimi formalaşmasında özündən əvvəlki ədəbi məktəblərin və daha sənətkarların rolunu qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli şairin poeziyasının ilham qaynaqlarını müəyyənləşdirir. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığındakı dərin ictimai məzmun, Məhəmməd Füzulinin lirikası, Vaqifin xəlqiliyi, həyat eşqi və nikbinliyi, Sabirin yüksək vətəndaşlıq mövqeyi və Cavidin fəlsəfi müdrikliyi Səməd Vurğun poeziyasının qida mənbəyi kimi dəyərləndirilir. “Böyük istedad, qanadlı ilham, dərin ictimai dünyagörüş, vətənpərvərlik və müasirlik Səməd Vurğun şeirinin ilham mənbələriədir” – deyən İsa Həbibbəyli, eyni zamanda bu böyük sənətkarın poetik ilhamının qanad çaldığı yüksəklikləri də ifadə edir.

Bu məqalədə İsa Həbibbəylinin tədqiqat obyektı kimi diqqətini çəkən problematik məsələ Səməd Vurğunun azərbaycançılıq məfkurəsidir.

Səməd Vurğunun arxivini araşdıran İsa Həbibbəyli şairin “Azərbaycan epopeyası”ndan bəhs edir və bildirir ki, indiyədək Səmədvurğunşünaslıqda “Azərbaycan epopeyası”ndan bəhs edilsə də, şairin özünün vurğuladığı həmin epopeyaya daxil etdiyi 30 poema tədqiqatçılar tərəfindən dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli bu araşdırma ilə tədqiqatçıların diqqətini yenidən Vurğun yaradıcılığına yönəldir və “Azərbaycan epopeyası”nın tam mənzərəsini yaratmaq üçün həmin əsərləri dəqiqləşdirməyi və ardıcıl, sistemli şəkildə təqdim etməyi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında vəzifə olaraq qoyur.

İsa Həbibbəyli “Azərbaycan epopeyası”na daxil olan əsərlərin Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı səhifələri və milli mədəniyyətinin dərinlikləri haqqında ictimai baxışları özündə etivə etdiyini vurğulayır və hesab edir ki, Səməd Vurğunun Azərbaycanın milli-mədəni dəyərlərini, adət-ənənələrini və füsunkar təbiətini özündə əks etdirən sənət əsərləri bir yerdə cəmləşdirilərək “Azərbaycan epopeyası” adı altında yenidən nəşr edilməlidir.

Akademik İsa Həbibbəyli Vətəninin 2 minillik tarixinin əsas mərhələsini əks etdirməyi qarşısına vəzifə olaraq qoyan şairin yaradıcılığına – “Azərbaycan epopeyası”na diqqətlə yanaşmaq və ciddi elmi tədqiqatlar aparmaq işini başlıca vəzifə olaraq ədəbiyyatşünaslıq elmi qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən sayır.

Məqalədə İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun poemalarında özünü qabarıq şəkildə büruzə verən azərbaycançılıq ideologiyasını təhlil obyektinə çevirir. “Bakının dastanı”, “Zamanın bay-

raqdarı”, “Muğan”, “Aygün” və s. poemalar haqqında fikir söyləyən akademikimiz Səməd Vurğunun milli məfkurəsini bəyan edən faktları açıqlayır və belə qənaətə gəlir ki, xalq şairi Səməd Vurğun xalqına, Vətəninə vurğunluğunu yüksək bədii səviyyədə əks etdirən qüdrətli sənətkardır.

Kitabın “Səməd Vurğun və elm” adlı bölməsində oxucuların şair kimi tanıyıb sevdiyi Səməd Vurğunun yaradıcılığına başqa bir aspektdən yanaşılır. Onun elmə, alimə verdiyi dəyərdən, bədii əsərlərində və məqalələrində elmin roluna xüsusi diqqət yetirməsi və elmi düşüncəni yüksək qiymətləndirməsindən bəhs edilir. İsa Həbibbəyli haqlı olaraq qeyd edir ki, Səməd Vurğun sənətində elm də bədii düşüncə qədər milli və bəşəri poeziyanın dayağı funksiyasını yerinə yetirir.

Məlum tarixi mərhələdə hakim siyasi ideologiya elmi dünyagörüşün aparıcı istiqamətini müəyyən etdiyindən elmi-siyasi biliklərə, sovet ideologiyasına yiyələnmədən uğur qazanmaq, zamanın çarpaşqı düyümlərindən yaxa qurtarmaq, ən əsası, sənətdə öz sözünü deyə bilmək çox çətin məsələ idi. İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, Səməd Vurğun bu ideologiyı dərinləndirən mənimsədiyi üçün cəmiyyəti elmi şəkildə qavraya bilmiş, mövcud ideologiyı elmin, ədəbi təfəkkürün süzgəcindən keçirməyi bacarmış, bunun müqabilində müəyyən qədər fərqli şəkildə qəbul edilən, dərk edilən bir ideologiyı – ümumi baxışların nüvəsini təşkil edən azərbaycançı vətənpərvərlik düşüncəsini dərinləndirən mənimsəmiş, həyat və sənət ideali səviyyəsində qəbul etmişdir.

İsa Həbibbəyli kitabın “Səməd Vurğun və elm” bölməsində S. Vurğunun ali təhsil aldığı elm ocaqlarından söhbət açır, onu elm adamı kimi formalaşdıran mühitin mənzərəsini yaradır.

Səməd Vurğunun “Qasım bəy Zakirin həyatı və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləməsi, dövrünün tanınmış alimləri ilə yaxın münasibətinin olması onun elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm bir mərhələ kimi diqqətə çatdırılır. Həmçinin Səməd Vurğunun dövrün görkəmli alimlərindən F. Köçərli, B. Çobanzadə, A. Makovelski, İ. Hikmət və başqalarından dərs alması, onların elmi əsərlərini mütləq etməsi elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm amil hesab edilir.

İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun şeirlərində səslənən elmə, təhsilə, biliyə çağırışı onun dahi sənətkarımız Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına bəslədiyi dərin məhəbbətdən qaynaqlandığı qənaətinə gəlir və bildirir ki, Səməd Vurğun da Nizami Gəncəvi kimi insan aqlının yalnız elmin nəfəsi ilə insanlığı irəli aparmasına inanır, bəşəriyyətin nicatını elmdə görür.

Yuxarıda qeyd etdik ki, haqqında bəhs etdiyimiz kitab ilk dəfə Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətindən və Azərbaycan SSR EA-nın həqiqi üzvü və vitse-prezidenti kimi xidmətlərindən bəhs edir. Kitabın qarşımızda açılan yeni səhifəsi “Səməd Vurğun Azərbaycan Elmlər Akademiyasında” adlanır.

İsa Həbibbəyli tədqiq etdiyi məsələnin hərtərəfli həllinə nail olmaq üçün S. Vurğunun Azərbaycan Elmlər Akademiyasındakı fəaliyyətini üç əsas mərhələyə ayırır. I mərhələdə S. Vurğunun Azərbaycanda ilk akademik qurumların fəaliyyəti dövründəki elmi axtarışları araşdırılır. XX əsrin 30-cu illərindən elmlə məşğul olmağa başlayan Səməd Vurğunun ADPI-nin aspirantı olması, “Qasım bəy Zakirin həyatı və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik işi üzərində işləməsi İsa Həbibbəyli tərəfindən elmi əsaslarla araşdırılmış və məlum olmuşdur ki, Səməd Vurğun Vəkilov qısa bir zaman ərzində aspirantura təhsili almış, namizədlik işini başa çatdırıb bilmişdir. Aparılan araşdırma zamanı Səməd Vurğun Vəkilovun əldə edilən “Ümumi dəftər”ini oxuculara təqdim etməyi özünə borc bilən İsa Həbibbəyli əsər müəllifinin sərrast düşüncəli elm adamı olması faktını təsdiqləyir. Qasım bəy Zakirin yaradıcılığını analiz edən Səməd Vurğun Vəkilovun elmi yanaşmalarında ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində o dövr üçün dəbdə olan sosioloji təhlillə müqayisədə real ədəbiyyat tarixçiliyinə, nəzəri dəyərləndirmələrə olan diqqəti kitab müəllifinin nəzərindən yayınmamış, bu araşdırmanı Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətinin başlan-

ğıc mərhələsində elmi yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətli hesab etmişdir.

İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun 1940-cı ildə “Azərbaycanın elmi tarixini yaradaq” –deyə tarixçilərimizə ünvanladığı çağırışını yüksək qiymətləndirir və hesab edir ki, bu çağırışda şairlik və elmliliklə eyni səviyyədə milli mövqe xüsusi yer tutur.

Müəllif bildirir ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis edilənə qədər Səməd Vurğun respublikada ictimai və humanitar elmlərin inkişafı üçün böyük səylər göstərmiş, təşəbbüslər irəli sürmüş və elmi mühitin vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmişdir.

Şairliklə ədəbi aləmə atılan Səməd Vurğun Vəkilov, sonralar elmi mühitdə yaxından iştirak etmiş, dövrün görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri haqqında dəyərli məqalələr yazmış, məruzə və çıxışları ilə daim ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətinin I mərhələsi hesab etdiyi 1931-1945-ci illərdə məhsuldar çalışdığını, dəfələrlə SSRİ Yazıçılar İttifaqının mötəbər iclaslarında, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında keçirilən müşavirə və konfranslarda ədəbi prosesin müxtəlif problemləri haqqında məruzə və çıxışlar etməsini təqdirəlayiq hal kimi yüksək qiymətləndirir.

“Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk təsisçilərindən biri” adlı məqalədə arxiv sənədləri əsasında fikirlərini sübuta çalışan akademik İsa Həbibbəyli 1945-ci ilin 23 yanvarında SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılmasının təşkili” haqqında qərar layihəsindən, SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının bazasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılması üzrə aparılan hazırlıq işlərindən tarixi faktlarla söhbət açır.

İsa Həbibbəylinin araşdırmalarına əsasən, əvvəlcə Akademiyanın ilk təsisçilərini müəyyən etmək məqsədilə respublikanın ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutlarından, ali məktəb və ictimai təşkilatlardan təklif edilən 41 nəfərdən ibarət ümumi bir siyahı hazırlanmışdır. Bundan sonra namizədlər içərisindən ən layiqli bilinən 24 nəfərin seçilərək rəsmi qaydada yuxarı dövlət qurumuna təqdim olunması tapşırılmışdır. Həmin siyahı rəsmi dairələrdə təhlil edilmiş və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlərinin və təsisçilərinin müəyyən edilməsi üçün konkret elm sahələri üzrə namizədlərin siyahısının tərtib edilməsi tövsiyə olunmuşdur. Bu dəfə 24 nəfərin içərisindən 4 bölmə üzrə 14 nəfərin seçilərək, bəzələrində lazımi məlumat hazırlanaraq aidiyyəti olan dövlət orqanına göndərildiyi qeyd olunur. Haqqında bəhs etdiyimiz həmin siyahı (əvvəl 24 nəfərlik, sonra isə 14 nəfərlik) kitabda tam şəkildə göstərilmişdir.

İsa Həbibbəylinin təqdim etdiyi həmin material əsasında görürük ki, Səməd Vurğun Vəkilov ilk təsisçilərin siyahısı hazırlanan vaxtdan axıra qədər həmin siyahıda mövqe tutmuş, siyahı dəfələrlə müzakirə olunsada, Səməd Vurğunun adı ilk təsisçilərin sırasından çıxarılmamışdır.

“Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk təsisçilərindən biri” məqaləsi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaranma tarixini və elmi bazasını öyrənmək baxımından da olduqca dəyərli bir mənbədir.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının İctimai Elmlər Bölməsində təmsil olunan Səməd Vurğun Vəkilovun EA-nın Ümumi yığıncaqlarında, Rəyasət Heyətinin yığıncaqlarında iştirak və çıxışlar etdiyi, İctimai Elmlər Bölməsinin işində fəal çalışdığı bildirilir. İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun akademik kimi elmi fəaliyyətindən, İctimai Elmlər Bölməsinin Büro üzvü kimi akademiyanın elmi mühitində təmsil olunmasını, respublikada elmin inkişafı naminə səylə çalışmasını qeyd edir. Sonda belə bir qənaətə gəlir ki, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Səməd Vurğunun tərcümeyi-halının tərkib hissəsinə çevrilmişdir” (1, 75).

Müəllif Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyətinin II mərhələsi kimi 1945-1953-cü illəri əsas götürür və onun artıq elm sahəsində akademik rütbə daşıyan ziyalı kimi fəal təmsil olunmasından bəhs edir. Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyətinin mahiyyətini prinsiplilik və vətəndaş mövqeyində görür.

İ. Həbibbəyli qeyd edir ki, Səməd Vurğun akademiyanın həqiqi üzvü seçildəndən sonra həm bədii yaradıcılıq sahəsində, həm də elmi fəaliyyətində əhəmiyyətli dönüş yaratmış, əsl fədakarlıq nümunəsi göstərmişdir. Onun “Zəncinin arzuları”(1948), “Muğan”(1949), “Aygün”(1952) və “Zamanın bayraqdarı”(1953) poemaları yeni tarixi dövrün ədəbi hadisəsi kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Akademik Səməd Vurğun Vəkilovun ömrünün 11 ilini həsr etdiyi akademiya illərini İsa Həbibbəyli ən xırda detallarına qədər öyrənib tədqiq etmiş və həmin tarixi dövrü iki mərhələyə ayırmışdır:

1.Səməd Vurğunun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki, həqiqi üzvü kimi fəaliyyəti (1945-1953-cü illər);

2.Səməd Vurğun Vəkilovun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti kimi xidmətləri (1954-1956-cı illər).

Səməd Vurğunun həyatını, ədəbi-ictimai və elmi fəaliyyətini dərinlən araşdıran əsər müəllifi şairin məhsuldar həyatının hər bir məqamına toxunmuş və qeyd etmişdir ki, Səməd Vurğunun həyatı və elmi fəaliyyəti yalnız Elmlər Akademiyası ilə məhdudlaşmır. O, həmçinin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında da fəaliyyətini davam etdirmiş, çoxcəhətli fəaliyyət və qaynar yaradıcılıq işləri ilə də məşğul olmuşdur.

“M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən tamamilə yenidən tərtib olunan, daha da təkmilləşdirilən biblioqrafik göstərici Səməd Vurğunun ədəbi və ictimai fəaliyyətini tam şəkildə əks etdirir və 1924- 2016-cı illərdə dərc olunan materialları əhatə edir” (2,14)

İ. Həbibbəyli Səməd Vurğunun böyük ədəbiyyat və elm xadimi kimi Azərbaycan adından mötəbər məclislərdə - plenum, müşavirə, konfrans və mitinqlərdə söz demək vəzifəsini şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirməsini qürur və iftixar hissi ilə qeyd edir. Kitabda Səməd Vurğun Vəkilovun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olduğu vaxtlarda cəsarətli çıxışlarından, ədəbiyyatımızın qorunması və inkişaf etdirilməsi yönündə gördüyü işlərdən də danışılır. Bildirilir ki, Səməd Vurğun Nizami Gəncəvi irsinin araşdırılması, əsərlərinin ana dilimizə tərcümə olunaraq nəşr edilməsi, ideallarının təbliğ olunması kimi məsələlərə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkməyi bacarmış və nəşriyyat planlarına salınması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə səy göstərmişdir.

1945-1953-cü illər Səməd Vurğunun həyatı və elmi fəaliyyətinin vacib dövrü hesab olunur. Aparılan araşdırma nəticəsində məlum olur ki, akademik Səməd Vurğun Vəkilov həmin illərdə təkcə ədəbiyyatşünaslıq işləri ilə məşğul olmamış, həmçinin ictimai və humanitar elmlərin əsas sahələri üzrə vətəndaş-alim, şair sözü deməyi bacarmış, azərbaycançılıq ideologiyasını dərinləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir.

İsa Həbibbəyli akademik Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyətinin III mərhələsi kimi 1954-1956-cı illəri qeyd edir. “Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti” adı altında kitaba daxil edilən məqalədə Səməd Vurğun Vəkilovun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 29 mart 1954-cü il tarixində keçirilmiş həqiqi üzvlərin Ümumi yığıncağında akademiyanın vitse-prezidenti seçilməsi məsələsindən danışılır və bildirilir ki, Səməd Vurğun Vəkilov bu vəzifəni icra edərkən ölkəmizin elm tarixinin parlaq səhifələrini təşkil edən bir çox işlər həyata keçirmişdir. Bunlardan Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda 3 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin hazırlanmasına rəhbərlik etməsi, Tarix İnstitutunda 3 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin yaradılmasındakı xidmətləri, Qobustan qayaüstü rəsmlər abidəsinin üzə çıxarılması və qorunub mühafizə edilməsindəki rolu, həmçinin Azərbaycanda milli terminologiyanın yaradılması işinə səy göstərməsi, Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu Nəcəf bəy Vəzirovun anadan olmasının 100 illik yubiley tədbirinin təşkilatçısı olması və akademiya “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin yaradılmasındakı xidmətləri xüsusilə qeyd edilir.

Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyətini araşdıran akademik İsa Həbibbəyli onun təxminən 25 il elm cəbhəsində çalışdığını və fəaliyyət dairəsinin müxtəlif elm sahələrini - ədəbiyyatşünaslıq, folklor, dilçilik, tarix, fəlsəfə, arxeologiya, etnoqrafiya və sənətşünaslığı əhatə etdiyini aşkara çıxarır. Sovet Yazıçıları II Ümumittifaq Qurultayında Səməd Vurğunun “Sovet poeziyası haqqında” məruzəsini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühüm elmi hadisəsi sayır.

Əsərlərində rast gəlinən folklor motivləri, həmçinin nəzəri görüşlərində şifahi xalq yaradıcılığı və ondan istifadə yolları haqqında söylədiyi qiymətli fikirlər İsa Həbibbəyliyə Səməd Vurğundan bir folklorşünas kimi də danışmağa imkan verir.

İstər bədii, istərsə də elmi əsərlərində tarixçi kimi çıxış etməsi, məsələn, “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, “Xanlar” dramlarında Azərbaycan tarixinin müəyyən dövrləri haqqında fikir söyləməsi və dövrün mənzərəsini poetik dillə olsa da, əks etdirməsi onun tariximizə dərin bələdçiliyi kimi sübuta yetirilir.(3,18)

Səməd Vurğunun Azərbaycan tarixinin yenidən yazılması yönündə cəsarətli çıxışları, Babək və Koroğlu kimi xalqımızın qəhrəmanlıq səhifəsinə öz adını yazmış tarixi şəxsiyyətlər haqqında lazımı səviyyədə danışmağın vacibliyini vurğulaması, tarixçi alimlərə tövsiyələr verməsi onun tarix sahəsində xidmətlərindən danışmağa əsas verir.(4)

İsa Həbibbəyli belə hesab edir ki, Səməd Vurğunun şeirlərində rast gəlinən həyat, dünya, bəşəriyyət və ümumiyyətlə, insanın mənəvi dünyası haqqında düşüncələri onun fəlsəfi dünya görüşü ilə izah olunmalıdır. Hörmüz və Əhrimən, qaranlıq və işıq, xeyir və şər, olum və ölüm haqqında poetik-fəlsəfi düşüncələri Səməd Vurğun Vəkilovun fəlsəfə elminin incəliklərinə bələdliyi kimi qəbul edilməlidir.

İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun Azərbaycan dili və əlifbası uğrunda apardığı mübarizədən də geniş şəkildə bəhs edir. Həmçinin arxeologiya və etnoqrafiya sahəsindəki xidmətlərini də yüksək qiymətləndirir.

Yaratdığı əsərlərdə milli mədəniyyətimizə, adət-ənənələrimizə sədaqəti, xalq həyatının geniş bədii lövhəsini yaratması İsa Həbibbəyliyə onun bir etnoqraf kimi də fəaliyyətindən danışmağa imkan yaradır.

Səməd Vurğun Vəkilovun müxtəlif illərdə yazıb çap etdirdiyi (“Koroğlu ” Mirzə Fətəli Axundov adına teatr səhnəsində , “Məhəbbət barədə”, “Solğun çiçəklər” haqqında”, “Otello” tamaşası haqqında” və s.) teatr resenziyalarına diqqət çəkən İsa Həbibbəyli akademik kimi həm də sənətşünas kimi fəaliyyətindən bəhs etmişdir.

İ. Həbibbəyli nəticədə belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “Universal düşüncə, nəzəri dərinlik və müasirlik Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətinin əsas mahiyyətini ifadə edir. Səməd Vurğunun elmi fəaliyyəti yaşadığı dövrün elmi idrak səviyyəsinin fəvqündə dayanmış, Azərbaycan elminin sonrakı inkişaf yoluna işıq salmışdır” (1, 111)

Yekun olaraq onu deyə bilərik ki, İsa Həbibbəylinin yazmış olduğu “Akademik Səməd Vurğun Vəkilov” kitabı Azərbaycanın xalq şairi, görkəmli elm xadimi Səməd Vurğun Vəkilovun çoxcəhətli fəaliyyətini, mənalı və şərəfli ömür yolunu öyrənmək baxımından olduqca dəyərli və mötəbər bir mənbədir. Kitab eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yaranma tarixindən bəhs edən sanballı bir xəzinə və akademik İsa Həbibbəylinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və elm tarixinə layiqli töhfəsidir.

Ədəbiyyat:

1. İsa Həbibbəyli. Akademik Səməd Vurğun Vəkilov. Bakı, “Elm”, 2015
2. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri SƏMƏD VURĞUN (Səməd Yusif oğlu Vəkilov) Bibliografiya Bakı – 2016

3. Adilxan Bayramov. Səməd Vurğun: ömür yolu və yaradıcılığından səhifələr. Bakı-2015
4. Xeberaz.az. Bölmə/karusel/təhsil/M2. Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığı, 2015.

Q.Rzayeva

About the book of academician Isa Habibbeyli "Academician Samed Vurgun Vekilov"

Summary

The article provides an overview and analysis of the book by Academician Isa Habibbayli "Academician Samad Vurgun Vakilov". The book provides a separate look at the world of our national poet Samad Vurghun, revealing the fact that he is not only an Azerbaijani poet, a citizen of Azerbaijan, but also a well-thought scientist.

The Azerbaijani people and the literary community have recognized Samad Vurgun as a poet with deepest poetic talent. The poems of Samad Vurgun, whose poems are the language of the languages, have been little or no mention.

Academician Isa Habibbayli demonstrated deep devotion to Azerbaijani literature, literary criticism, was able to cover the life, social and scientific activities of Samad Vurgun and published a detailed, multifarious work. The book chronicles the birth of Samad Vurgun (1906-1956), as if he were a poet and a scientist and brought to the attention of readers.

The 20th century of Azerbaijani literature is rich with clergy, dissent, moral crisis, repression, social trials, political and ideological struggles and so on. formed and formed on the basis of such differences. The romantic literature, which has become more prevalent since the turn of the century, has been decimated, and its arm and wings have been shattered from the sky of poetry. To some extent (after the establishment of the Soviet power in Azerbaijan), the democratic literature was occupied by vulgar-sociological literature. It was very difficult and dangerous to create works that resembled the spirit of the people, to speak the national values and to show true civil dignity at that time. Samad Vurgun was able to attract the attention of academician Isa Habibbeyli at that time as an intellectual who demonstrated the poet's dignity and high citizenship.

The book "Academician Samur Vurgun Vekilov" is a very valuable and authoritative source in the study of the great activities of the national poet of Azerbaijan, prominent scientist Samad Vurgun Vekilov, meaningful and honorable way of life. The book is also a significant treasury of the history of the National Academy of Sciences of Azerbaijan and a worthy contribution of academician Isa Habibbeyli to Azerbaijani literary criticism and history.

Keywords: national poet, Samad Vurgun, academic, scientist, activity, literary criticism

Г.Рзаева

О книге академика Исы Хабиббейли «Академик Самед Вургун Векилов»

Резюме

В статье дается обзор и анализ книги академика Исы Хабиббейли «Академик Самед Вургун Вакилов». Книга дает отдельный взгляд на мир нашего национального поэта Самеда Вургуна, раскрывая тот факт, что он не только азербайджанский поэт, гражданин Азербайджана, но и хорошо продуманный ученый.

Азербайджанский народ и литературное сообщество признали Самеда Вургуна поэтом с глубочайшим поэтическим талантом. Стихи Самеда Вургуна, чьи стихи являются языком языков, почти не упоминаются.

Академик Иса Габиббейли продемонстрировал глубокую преданность азербайджанской литературе, литературную критику, сумел осветить жизнь, общественную и научную деятельность Самеда Вургуна и опубликовал подробную, разнообразную работу. В книге рассказывается о рождении Самеда Вургуна (1906–1956), как будто он был поэтом и ученым и доведен до сведения читателей.

Азербайджанская литература 20-го века богата духовенством, инакомыслием, моральным кризисом, репрессиями, социальными испытаниями, политической и идеологической борьбой и так далее. формируется и формируется на основе таких различий. Романтическая литература, которая стала более распространенной с начала века, была уничтожена, а ее рука и крылья были разрушены с небес поэзии. В некоторой степени (после установления Советской власти в Азербайджане) демократическая литература была занята вульгарно-социологической литературой. Было очень трудно и опасно создавать произведения, напоминающие дух народа, говорить о национальных ценностях и демонстрировать истинное гражданское достоинство в то время. Самад Вургун смог привлечь внимание академика Исы Хабиббейли в то время как интеллект, продемонстрировавший достоинство поэта и его высокую гражданственность.

Книга «Академик Самад Вургун Векилов» является очень ценным и авторитетным источником в исследовании великой деятельности народного поэта Азербайджана, выдающегося ученого Самеда Вургуна Векилова, осмысленного и благородного образа жизни. Книга также является значительным сокровищем истории Национальной академии наук Азербайджана и достойным вкладом академика Исы Габиббейли в литературную критику и историю Азербайджана.

Ключевые слова: народный поэт, Самед Вургун, академик, ученый, деятельность, литературная критика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vaqif Allahverdiyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ГЮНАЙ НАДИРОВА

Низами Гянджеви Азербайджанской Национальной Академии Наук

nadirovagunay76@gmail.com

ФЕНОМЕН МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Резюме

Очевидно, как в современном мире наблюдаются весьма противоречивые процессы. С одной стороны, тенденция к глобализации и стремление к объединению культур, а с другой - тяга к локализации и обособлению. В настоящее время в рамках международного сообщества процессы межкультурной интеграции становятся более активными, благодаря чему вопрос о феномене культурного взаимодействия, степени и механизмах их влияния друг на друга, роли и месте отдельных культур во всем мире постепенно обновляется. То, с чем столкнулся мир, входя в третье тысячелетие, есть проблема, решением которой исследователи и мыслители занимаются на протяжении длительного времени. Поэтому проблема межкультурного взаимодействия и сосуществования различных культур не только становится актуальной в период глобализации, но и является постоянной темой многих исследователей.

Одним из возможных решений проблемы управления этнокультурным разнообразием является политика мультикультурализма, которая стала актуальна в последние годы в ответ на рост проблем в странах мира, связанных с этнической миграцией и конфликтами. В статье обсуждаются многие определения западных и мировых ученых к понятию такого феномена как «мультикультурализм».

Ключевые слова: мультикультурализм, феномен, глобализация, культурная идентичность, межкультурное взаимодействие

Современным культурным процессам, с которыми связан феномен мультикультурализма, свойственны противоречивые интенции. «Человечество, — по мнению французского философа П. Рикера, — рассматриваемое как единое целое, вступает в эру общепланетарной цивилизации, что свидетельствует о колоссальном прогрессе во всех областях жизни, но в то же время ставит сложнейшую задачу адаптирования культурного наследия к этому новому состоянию и его сохранения. Все мы в той или иной степени, и тем или иным образом ощущаем груз противоречия между неизбежностью этого взлета и прогресса, с одной стороны, и необходимостью спасти унаследованное культурное достояние – с другой» (6, с. 316).

Очевидно, как в современном мире наблюдаются весьма противоречивые процессы. С одной стороны, тенденция к глобализации и стремление к объединению культур, а с другой - тяга к локализации и обособлению. То, с чем столкнулся мир, входя в третье тысячелетие, есть проблема, решением которой исследователи и мыслители занимаются на протяжении длительного времени. Речь идет о глобальном аспекте проблемы многосоставности и разнообразия, связанной с динамикой культурных процессов в мировом масштабе, размыванием границ между различными национальными традициями и переосмыслением самого этого понятия.

В настоящее время в рамках мирового сообщества активизируются интеграционные межкультурные процессы, в связи с этим постепенно актуализируется вопрос о феномене взаимодействия культур, о степени и механизмах их влияния друг на друга, о роли и месте отдельных культур в общемировом масштабе. Безусловно, существует

граница, которая невидимым образом проведена на стыке взаимодействия разных этнических культур, но именно нарушение этой границы порождает агрессивность носителей доминирующей культуры по отношению к представителям «инаковых» культурных традиций. Поэтому проблема межкультурных взаимодействий и сосуществования многообразных культур не только приобретает ключевое значение в период глобализации, но и является неизменной темой многих исследователей.

Объективные процессы, вызванные открытостью границ и сравнительно свободным движением мигрантов, предписывают новые правила взаимодействия социальных субъектов. Существует много способов взаимодействия культур: от подавления и уничтожения, до ассимиляции и равноправного диалога. Мигранты являются носителями определенных культурных ценностей и норм. Проникая в новую социокультурную среду, они живут своей особой жизнью во всех мегаполисах и крупных городах, образуя собственные общности по религиозному, культурному или этническому признаку. Одно из возможных решений задачи управления этнокультурным разнообразием является политика мультикультурализма, как ответ на нарастание в странах мира проблем, связанных с этнической миграцией и конфликтами, ставшая актуальной в последнее время. Процессы миграции охватывают все большее количество государств в современном мире, что вызвало проблему этнокультурного взаимодействия полиэтнического общества. Изучение этой проблемы позволяет выявить наиболее прогрессивные тенденции и современные подходы к гармонизации культурных отношений.

Мультикультурализм включает в себя как теорию, так и практику, выражающуюся в определенной политике государств в этнокультурной сфере, для большинства которых характерно культурное многообразие, оказывающее фундаментальное влияние на жизнь общества, на его организацию и регулирование. «Мультикультурализм», «мультикультурный», «мультикультурные общества», «мультикультуральность» недавно сложившиеся обозначения феномена, имеющего древнее происхождение. Общества, которые сейчас называются мультикультурными, раньше именовались «мультинациональными», «мультиэтническими», «мультирелигиозными», «мультирасовыми». Они рассматривались как проявления «культурного плюрализма», «культурных различий» и «метисизации» (Латинская Америка).

«Мультикультурализм» - в значительной мере лишь переименование процессов, которые начиная с 60-х годов осмыслились в терминах «этнического возрождения». Категория «культура» пришла на смену категории «этничность» потому, что предлагала более широкую, более мягкую и более расплывчатую формулу для описания конфликтогенного современного общества.

Данная идеология более четырех десятилетий реализуется в Канаде, Австралии, США и других странах. Не случайно известный социолог из Гарварда Н. Глейзер констатировал в 1977 г.: «Мы все стали мультикультуралистами». (11)

Сам термин «мультикультурализм» возник в Канаде в 60-е годы XX века, где впервые политику мультикультурализма официально провозгласили в качестве характеристики социальной политики государства в условиях этнокультурного, расового и религиозного разнообразия страны. Официальное политическое признание он получил в 1971 году.

В 90-х годах прошлого века мультикультурализм оказался в фокусе не только идеологических и политических противоречий, но и дискуссий и разработок в социальной и политической теории, а также философии. Он стал важным основанием для выработки новых или более глубоких объяснений человеческой мотивации, социального

и политического порядка и членства в коллективе. Как таковой, мультикультурализм связан с проблемами глобализации, культуры, идентичности, прав, сообществ, классов, наций, республик и гражданства.

Термин «мультикультурализм» имеет много значений и используется для определения достаточно широкого круга явлений. «Мультикультурализм понимают как некую научную концепцию, теоретический конструкт; как специфический дискурс относительно культурных различий и отношение к ним; как реальную ситуацию в обществе с неоднородной по своему составу этнонациональной структурой; как политику интеграции меньшинств в социум и стратегию управления межэтническим, межкультурным взаимодействием» (2, с. 38).

По мнению политолога Ю. Хабермаса, основным признаком мультикультурализма является «...равноправное существование различных форм культурной жизни...» (8, с. 4). Иными словами мультикультурализм означает сохранение культурной идентичности в многонациональном государстве. Сущность идеи мультикультурализма можно определить формулой: единство при разнообразии. Речь идет о гармоничном взаимодействии носителей разных культур в рамках единого политико-территориального сообщества – нации-государства. И хотя к ним можно отнести и лица с нетрадиционным типом ориентации, и инвалидов, и представителей нетрадиционных религий, и т.д., прежде всего, имеются в виду представители этнических меньшинств, особенно из числа иммигрантов. Именно попытка успешно интегрировать их в общество, избегая принудительной ассимиляции, и обусловила разработку концепции мультикультурного общества, которое не базируется на гегемонии одной культуры, а стремится обеспечить равноправное существование различных культур и равное участие носителей этих культур в общественной жизни.

Как отмечает исследователь американской литературы М.В. Глостанова, «понятие мультикультурализма и само стало сегодня «резиновым» термином, включающим огромное количество зачастую противоречивых тенденций и явлений, так что каждый из исследователей, обращающихся к этому феномену, вкладывает в него по сути свой смысл» (7, с. 8). Американский публицист Р. Бернштейн предположил, что это явление вряд ли поддается определению. Он написал: «Мультикультурализм определенно понятие неопределенное» (9, р.4). Н.Глейзер отмечал, что термин «мультикультурализм» «использовался так часто и в защите, и в нападениях, охватывая столь различные события, что представляется нелегкой задачей описать, что подразумевается под мультикультурализмом» (11, с. 7).

Среди множества подходов к понятию «мультикультурализм», обратим внимание также на определение российского ученого Н.С. Кирабаева, который характеризует мультикультурализм как «теорию, практику и политику неконфликтного сосуществования в одном жизненном пространстве множества разнородных культурных групп». (4, с.20). Он утверждает уважение к различиям, но при этом не отказывается от поиска универсальности.

С. Бенхабиб выделяет мозаичный, или радикальный мультикультурализм. Согласно этой точки зрения, «группы людей и культуры представляют собой четко разделенные и идентифицируемые общности, которые сосуществуют друг с другом подобно элементам мозаики, сохраняя жесткие границы» (1, с. 9).

По мнению американского социолога и политолога Р. Инглегарта, «каждая культура представляет собой стратегию адаптации ее народа» (3, с. 249), в этом случае очевидна четкая принадлежность культуры определенной этнической группе, которая и

будет объединена общими нормами и ключевыми моментами, помогающими выжить в современном мире.

Противники же мультикультурализма, подчеркивают, что практическое применение его принципов приводит к абсолютному разрушению сложившихся культурных устоев и традиций. Мультикультурализм, по их мнению, необходимо рассматривать «как идеологию, суть которой состоит в замене общественных идеалов ассимиляции фрагментацией, а интеграции – сепаратизмом» (5, с. 63).

Исследователь В. Галецкий в своей статье «Критическая апология мультикультурализма» отмечает: «Один из самых болезненных вопросов наших дней можно сформулировать в виде императива: если на некоей территории группа людей уже живет по своим законам, то прибывающие туда мигранты должны уважать эти законы и жить по ним. Вокруг этого императива и скрестили копья сторонники и противники мультикультурализма. Первые говорят, что любая группа имеет право на сохранение своей культурной идентичности ради высшего принципа культурного многообразия. Вторые напоминают про «свой устав» (14).

На основе всего изложенного выше, можно определить феномен «мультикультурализма» как форму толерантного сосуществования различных культур в одной стране на основе предоставления равных возможностей и свободы самоутверждения каждого представителя национальной культуры. Однако обеспечение мирного сосуществования групп людей с многообразной историей, культурой и идентичностью в одном обществе невозможно достичь на основе общих принципов взаимной толерантности. В каждом конкретном случае нужен дифференцированный подход к решению проблем, возникающих в мультикультурном обществе, учитывающий интересы различных этнокультурных меньшинств. Итак, будущее мультикультурализма - в нахождении верного соотношения между единым и множественным в практике и теории любой многоэтнической культуры, в опоре на демократические ценности, которые объединяют граждан независимо от их расового и этнического происхождения.

Список использованной литературы:

1. Бенхабиб, С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие / С. Бенхабиб. - М.: Логос, 2003. - 350 с.
2. Воронков В. 2002. Мультикультурализм versus деконструкция этнических границ? – Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ (под ред. В.С. Малахова, В.А. Тишкова). М.: Ин-т этнологии и антропологии; Ин-т философии РАН. С. 38-47.
3. Инглетарт, Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под редакцией В.Л. Иноземцева.- М.: Academia, 1999. - 318 с.
4. Кирабаев, Н.С. Культурная идентичность, плюрализм и глобализация в современном философском дискурсе / Диалог цивилизаций: Восток-Запад: Культурная идентичность и глобализация. Доклады и выступления. 5-й международной философский симпозиум. - М.: Изд-во РУДН, 2002. - С. 13-21.
5. Куропятник А. И. Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильности полиэтнических обществ // Журнал социологии и социальной антропологии. 2000. № 2. С. 53-66.
6. Рикер П. История и истина: Пер. с фр. СПб.: Алетейя, 2002. 400 с.

7. Тлостанова, М.В. Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века - М., 2000. - 400 с.
8. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. — СПб: Наука, 2001. 417 с.
9. Bernstein, R. Dictatorship of Virtue. Multiculturalism and the Battle of Americas Future. - N.Y., 1994. - 147 p.
10. Glazer, N. and Moynihan, D. P. Beyond the Melting Pot. - Cambridge, MA: M.I.T. Press, 1963. - 298 p.
11. Glazer, N. We are All Multiculturalists Now. - Cambridge, London, 1997. - 396 p.
12. Kymlicka, W. Multicultural Citizenship / W. Kymlicka - Oxford: Clarendon Press, 1995. - 346 p.
13. <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/dialog-kultur.html>
14. <https://magazines.gorky.media/druzhba/2006/2/kriticheskaya-apologiya-multikulturalizma.html>

G.Nadirova

The Phenomenon of Multiculturalism in the Modern World
Summary

Obviously, very contradictory processes are observed in the modern world. On the one hand, there is a tendency towards globalization and a desire for the unification of cultures, and on the other hand, a desire for localization and isolation.

Currently, as part of the international community cross-cultural integration processes are more active, thereby the question of the phenomenon of cultural interaction, the degree and mechanisms of their influence on each other, the role and place of individual cultures worldwide are gradually updated.

What the world has faced entering the third millennium is a problem that researchers and thinkers have been solving for a long time. Therefore, the problem of cross-cultural interaction and coexistence of diverse cultures not only becomes crucial in a period of globalization, but also is a constant topic of many researchers.

One of the possible solutions to the ethno-cultural diversity management problem is the policy of multiculturalism, which has become relevant in recent years as a response to the growth of the problems in the world's countries related to ethnic migration and conflict. The article discusses many definitions of the western and world scholars to the concept of such a phenomenon as "multiculturalism" concept.

Key words: multiculturalism, phenomenon, globalization, cultural identity, interculturality

G.Nadirova

Müasir dünyada multikulturalizm
fenomeni

Xülasə

Şübhəsiz ki, müasir dünyada olduqca ziddiyyətli proseslər müşahidə olunur. Bir tərəfdən, qloballaşma tendensiyası və mədəniyyətlərin birləşməsinə doğru cəhd, digər tərəfdən – lokallığa və izolyasiyaya olan meyl.

Hal-hazırda beynəlxalq ictimaiyyət çərçivəsində mədəniyyətlərarası integrasiya prosesləri aktivləşir, buna görə də mədəniyyətlərarası əlaqə fenomeni məsələsi, onların bir-birinə təsir dərəcəsi və mexanizmləri, fərdi mədəniyyətlərin dünya miqyasında rolu və yeri tədricən aktuallaşır.

Bu, üçüncü minilliyə daxil olarkən dünyanın üzləşdiyi, eyni zamanda tədqiqatçıların və mütəfəkkirlərin uzun müddət ərzində həlli ilə məşğul olduqları problemdir. Buna görə, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir problemi və müxtəlif mədəniyyətlərin bir yerdə mövcudluğu yalnız qloballaşma dövründə əsas mahiyyəti qazanmır, həm də bir çox tədqiqatçıların dəyişməz mövzusu olaraq qalır.

Etno-mədəni müxtəlifliyinin idarə edilməsinin mümkün həllərindən biri də son zamanlar aktual problemə çevrilən etnik miqrasiya və münaqişələrlə bağlı problemlərin, dünya ölkələrində artmasına cavab olan multikulturalizm siyasətidir. Məqalədə qərb və dünya alimlərinin “multikulturalizm” fenomeni anlayışına baxışları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: multikulturalizm, fenomen, qloballaşma, mədəni identiklik, mədəniyyətlərarası əlaqə

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Tahirə Məmməd tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SƏKİNƏXANIM QURBANLI
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov 134
squrbanlis@mail.ru

NAVARR SKOTT MOMADEYİN ERKƏN YARADICILIĞININ SPESİFİKLİYİ

Xülasə

Navarr Skott Momadey Şimali Amerika renessansı (*Native American Renaissance*) hərəkatının əsas nümayəndələrindən və qurucularından biri olub, Kayovalı şair, yazıçı, esseist və hekayə ustası kimi tanınır. Momadey Amerika İncəsənət və Elmlər Akademiyasının üzvü olub, müxtəlif universitet və kolleclərdən 20-dən çox fəxri dərəcəyə sahibdir. Momadey yerli amerikan mədəniyyətini qoruyan, gəlir məqsədi güdməyən “Yağışlı Dağ fondu” (*Rainy Mountain Foundation*) və “Bufalo Güvəni” (*Buffalo Trust*) təşkilatlarının qurucusudur.

Hələ uşaq yaşlarında ədəbiyyata marağı olmuş, poeziya – şeirə dərin məhəbbətlə bağlı olmuşdur. Momadey yaşa dolduqca həm öz əsl-kökü olan Kayova, həm də Navaho (*Navajo*), Apaçi (*Apache*), Pueblo (*Pueblo*) kimi cənub-qərbi hinduların mədəniyyətlərini dərinlən öyrənməyə başladı. Zamanla bu biliklərini ətrafla bölüşməyə, digərlərini sözügedən mədəniyyətlər barəsində məlumatlandırmağa və tanıtmaya başladı. Əvvəlcə Nyu Meksiko (*New Mexico University*) universitetində incəsənət üzrə bakalavr və bir illik Hikariyadakı Apaçi (*Apache reservation at Jicarilla*) qoruğunda əlavə təhsil almışdır. Bu sayədə, Momadey Stenford universitetindəki (*Stanford University*) yaradıcı yazıçılıq proqramına poeziya sahəsi üzrə üzvlük əldə etdi. Momadey 1963-cü ildə şair və ədəbi tənqidçi Artur Uintersin (*Arthur Winters*) elmi rəhbərliyi altında ingilis ədəbiyyatı üzrə doktorluq elmi dərəcəsi qazanmış və Kaliforniya universitetində (*University of California*) ingilis və müqayisəli ədəbiyyat professoru kimi işləməyə başlamışdır. Buradakı fəaliyyəti zamanı o hindu tədqiqatçılarının məzun proqramı yaratdı və hindi-amerikan ədəbiyyatı və mifologiyası üzrə kurslar öyrətdi. 1969-cu ildə müəllif “Şəfəqdən yaranan ev” (*House Made of Dawn*) romanına görə Pulitser mükafatına (*Pulitzer Prize*) layiq görülmüşdür.

Açar sözlər: keçmişə qayıdış, mif və folklor, milli özünüdərk, sözün gücü, xatirələr.

Hələ 35 yaşında ikən gənc Navarr Skott Momadey Pulitser mükafatına layiq görülmüş və bu hadisə böyük səs-küyə səbəb olmuşdur. Buna səbəb isə onun bu mükafata layiq görülməsinin ilk yerli amerikalı yazıçı olmağı ilə bağlı idi. Onun “Yağış dağının yolu” adlı hekayələr toplusu Kayova tayfası, onların uzunəsrlik tarixi, yaşadıkları əsrarəngiz ərazilər haqqında zəngin məlumatlarla doludur. Romanda əks olunmuş hekayələrin əksəriyyəti yazıçının uşaqlığından bəri eşitdiyi əhvalatlara əsaslanır. Folklorun, tarixin, təxəyyülün və poetikanın vəhdətindən yaranmış bu memuar əslində Momadeyin öz keçmişini, əsl şəxsiyyətini kəşf etmək üçün çıxdığı səyahətinin sözlərlə bədii ifadəsidir. 2007-ci ildə ABŞ-ın sabiq prezidenti Corc Vaşinqton Buş (*George Washington Bush*) Navarr Skott Momadeyi öz əsərlərində yerli amerikan incəsənətini və şifahi xalq adət-ənənələrini qoruduğuna görə “Milli incəsənət medalı” ilə (*National Medal of Arts*) təltif etdi. Hal-hazırda Sante Fe (*Santa Fe*) şəhərində yaşayan yazıçı Nyu Meksiko universitetində yerli amerikan şifahi xalq ədəbiyyatı üzrə professor kimi dərs keçir. 2017-ci ildə isə müəllifin əsrarəngiz həyatından bəhs edən “N.S.Momadey: bir aydan kəlmələr” (*N.Scott Momaday: Words from a Bear*) adlı sənədli film çəkilmişdir.

Yazıçı 1971-ci ildə yazdığı “Amerikan torpaq etikası” (*The American Land Ethic*) essesi ilə ictimaiyyətin diqqətini yerli insanlar tərəfindən daha çox qorunan təbiətə hörmət etməyə və

bu mövzunun ətraf mühitin məhvə doğru getdiyi bir erada müasir Amerikan cəmiyyətindəki mühüm əhəmiyyəti məsələsinə cəlb etdi. Ardınca, 1974-cü ildə “Qaz baxışı və digər şeirlər” (*Angle of Geese and Other Poems*) şeir kitabını və 1976-cı ildə “Adlar: Memuar” (*The Names: A Memoir*) memuarını yazır. Həmçinin, həmin ildə Momadey Kayovalıların qədim qardaşlıq təşkilatı olan “Qord rəqs cəmiyyəti”nə (*Gourd Dance Society*) qəbul edilir və ikinci şeir kolleksiyası olan “Qord rəqqası”nı (*The Gourd Dancer*) yazır.

Bu müddət ərzində müəllif rəsm qabiliyyətini sınayır və onun rəsm əsərləri Birləşmiş Ştatlarda nümayiş etdirilir. Bu hadisədən sonra, o yazdığı yeni kitablarının illustrasiyalarını özü çəkməyə başladı. Onun son dövrlərdə yazdığı məşhur əsərləri olan “Qədim uşaq” (*The Ancient Child*, 1989), “Günəşin varlığı” (*In the Presence of the Sun*, 1991), “Möcüzələr çevrəsi: yerli amerikan milad hekayəsi” (*Circle of Wonder: A Native American Christmas Story*, 1993) və “Yerli amerikanlar: Hindu ölkəsi” (*The Native Americans: Indian Country*, 1993) oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanır. Yeganə pyesi olan “Tənbel oğlanlar” (*The Indolent Boys*, 1993) “Xatırlanan dünya: Yeni Meksikonun uca çölləri” (*Remembered Earth: New Mexico's High Desert*) sənədli filminə səhnələşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, sözə ədəbi cəhətdən yanaşsaq onun sehrli və qeyri-adi gücə sahib varlığı olduğunu deyə bilərik. Böyük yerli amerikan yazıçısı Navarr Skott Momadey (Navarre Scott Momaday) sözün sehrini belə ifadə etmişdir:

“A word has power in and of itself. It comes from nothing into sound and meaning; it gives origin to all things” (3, p. 33).

“Sözün özündə və onun daxilində bir güc var. O, heçlikdən səsə, mənaya çevrilərək hər şeyə başlanğıc verir”.

Momadeyin 1976-cı ildə yazdığı “Adlar” (*The Names*) memuarı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu memuar onun ənənəvi avtobioqrafik əsərlərindən həm başlanğıcına, həm də mövzusunə görə fərqlənir. Momadey hər zamankı kimi yenə də əsərini xronologiyadan daha çox onun əslini, özünü və ruhunu əks etdirəcək şəkildə tərtib etmişdir. Müəllif əcdadlarının uzun əsrlərdən bəri mövcudluqlarını qoruyan mədəni təcrübələrini yenidən yaradıcı şəkildə bərpa edir.

Adlandırma bir situasiyanın yaxud fərdin xarakteristik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən və möhkəmləndirən bir prosesdir. Bu memuarında Momadey qəbilələrin ailəvi şüurunun və miflərini onların özünəməxsus ruhlarını formalaşdıran mühüm hadisələri adlandıraraq ortaya çıxarmışdır. Momadeyə görə həyatın təcrübələrində aktiv iştirak etmək, heç də həmin şəxsi bu hadisələrin baş qəhrəmanı etmir. Zamana meydan oxuyaraq öz mövcudluğunu davam etdirən yerli amerikan inancları fiziki və mənəvi dünyaların həyatı şəkildə bir-birlərinə birləşməsidir.

Bu səbəbdən Momadeyin bu memuarı iki əsas məqsədə xidmət göstərir. Bunlardan birincisi, kollektiv şüurun və şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin dildən-dilə ötürərək doğma xalqının keçmiş irsini gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. İkincisi isə şifahi yaradıcılıq irsi nümunələrinin yazılı şəkildə – sözlər, kəlimələr ilə ifadə etməklə öz xalqının mədəni mirasını qorumaqdır. Bu yolla müəllif öz xatirələrinin oxucunun xatirəsinə çevrilməsinə nail olur.

Yazıçının oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanan digər bir əsəri “Sözləri düzəldən adam: esselər, hekayələr, keçidlər”dir. (*The man made of words: essays, stories, passages*) Əsərin önsözündə Momadey qeyd etmişdir ki, bu əsər əslində sadəcə təsadüfi bir kolleksiyadır. Lakin əsərdə əksini tapmış sübutların kolleksiyası ilə olan bütünlüyü bu fikri darmadağın edir. Əsərin birinci hissəsi yerli amerikanların əsas mövzularını, ikinci hissəsi Avropa və yerli amerikalıların əsas məskunlaşdıqları ərazilərə səyahətlərini və üçüncü hissə isə yerli amerikanların anekdot və müşahidələrini təsvir edən üç hissədən ibarətdir.

Momadeyin bu əsərdə qeyd etdiyi ilk essesi olan “Oxdüzəldən”də (*Arrowmaker*) bu üç hissə bir-biriləri ilə bütünləşdirilir. “Oxdüzəldən” essəsi Kayova xalqının qədim bir əfsanəsi olub, Momadey tərəfindən alleqoriyanın mövcudluğu kimi izah edilmişdir. Bu əfsanədə Kayo-

valı bir oxdüzəldən onu gizlincə izləyən bir düşmənin varlığını hiss edir və düşmənin kimliyini açma bilmək üçün fərasət işlədib Kayovalıların milli dilindən istifadə edir. Beləliklə, oxdüzəldən “sözləri düzəldən adam”a və Momadeyin prototipinə çevrilir.

“Sözləri düzəldən adam” əsəri bir növ müəllifin mövcudluğa dair qeydlərdir. Bu kolleksiya Momadeyin yerli amerikalıların şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək və qoruyub saxlamaq üçün yazdığı bir əsərdir. Momadeyin mədəniyyətlərarası uçurumlara qarşı bir növ körpü rolunu oynadığı bu kolleksiyasında onun çoxsaylı avtobiografik fikirləri bir araya toplanmışdır. Əsərdə həmçinin Momadeyin dil, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri və torpaq kimi mövzulardakı fikirləri öz əksini tapmışdır.

Yazıçı yerli amerikalıların şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin sözlərə onların əsl, müqəddəs dəyərlərini verdiyinə inanır və avropa köçərilərinin gətirdiyi yazı mədəniyyətinin onların dillərinə bayağılıq gətirdiyini düşünür. Kolleksiya boyunca tez-yez təkrarlanan mövzulardan biri yerli amerikalıların dərin hörmət bəslədikləri və qoruduqları torpaqlarının müqəddəsliyinin azalması qorxusu ilə üz-üzə qalmaları problemidir.

Momadeyin 1976-cı ildə çap edilən “Qord rəqqası” kolleksiyasında yer alan “Kanyon-de-Şeydə uzadıq qolları ilə qaçan uşaq” (*To a child running with outstretched arms in canyon de chelly*) adlı qısa şeirində müəllifin poeziyasının çoxsaylı tematik və üslubi keyfiyyətləri əks olunmuşdur. Şeirdə təsvir olunan hadisələr şairin uşaqlığında qısa müddət ərzində yaşadığı Nyu Meksikoda Kanyon-de-Şeydə baş vermişdir. Onun uşaqlığının keçdiyi bu ərazilər qədim Anazasi təpəliyindəki yaşayış məskəni idi. Bu ərazilərin sakini olan Navaho qəbilələri 1864-cü ildə Amerika hərbi qüvvələri tərəfindən məğlubiyyətə uğradılaraq, torpaqları əllərindən alınmış və bu torpaqlardan zorla çıxarılmışdılar. Momaday isə bu əraziləri öz hindu irsini araşdırmaq üçün əsas imkanlardan biri kimi qiymətləndirir.

Şeirdə insanların keçirdiyi gərgin və intim hisslərin təbiət aləmində də baş verdiyi göstərilmişdir və müəllifin bu ortaq xüsusiyyəti necə sevindirici bir hal kimi qiymətləndirdiyi təsvir olunmuşdur. Şair kanyonun möhtəşəm təbii gözəlliyini kiçik bir uşağın gözəlliyi və məsumluğu ilə eyniləşdirir. Beləliklə şeirdə iki dünya – insanın və qeyri-insanın dünyası bir-birinə qarışdırılır. Şair kanyonun ağuşuna daxil ola bilmək üçün insanın varlığına ehtiyac duyulduğunu söyləyir. Çünki müəllifə görə bu yerlərin ruhunu yalnızca insan geri qaytara bilər.

You are small and intense
In your excitement, whole,
Embodied in delight.
The backdrop is immense;

The sand drifts break and roll
Through cleavages of light
And shadow. You embrace
The spirit of this place (4).

*Sən balaca və sərtsən
Həyəcanında, tamamilə
Zövqlə yaradılıbsan.
Təməlin ucsuz-bucaqsızdır;*

*Qum topaları dağılır və yumalanır
Işığın parçalanması ilə*

Və kölgə. Sən qucaqlayırsan
Bu ərazilərin ruhu.

Momadey şeirin adını (Kanyon-de-Şeydə uzadılı qolları ilə qaçan uşaq) və ilk misrasını kanyonda oynamağını təsvir etdiyi bir uşağa müraciətlə yazmışdır. Təsvir olunan bu “balaca və sərt” uşaq, şairə özünün balaca bir uşaq ikən Kanyon-de-Şeydə qaçaraq oynadığı illəri xatırladır. Momadey bu şeiri öz övladlarına xitab olaraq yazmışdır. Şeirin ilk misralarının dili uşaqlara xas bir sevinc təəssüratı bağışlayır. Burada işlənmiş “həyəcan” sözü uşaqların ucsuz-bucaqsız xəyal dünyalarının və “zövqlə yaradılmış” ifadəsi isə təəccüb, həzz, maraq kimi duyğuların bədiifadəsidir.

Şeirdə işlənmiş “təməl” sözü həm fiziki, həm də tarixi xarakter daşıyır. Fiziki xüsusiyyətinə kanyonun divarları, qayaları, əsrarəngiz təbiəti arasında oynayan balaca uşağın bir cırtıdan kimi görünməsinə göstərmək olar. Kanyon-de-Şey həmçinin tarixi xüsusiyyəti də ehtiva edir: kanyonun divarlarını bəzəyən qayaüstü rəsmlər və uçurulmuş evlər qədim Anazasi mədəniyyətinin beşiyidir. Bu ərazi həmçinin Navahoların 1864-cü ildə Amerika hərbi qüvvələrinə qarşı verdikləri mübarizənin sonuncu döyüş meydanıdır.

Şeirdə kanyonun mənzərəsinin fiziki təsviri zamanı işlənmiş qum ələnməsi tarixin hərəkətilinə, bu ərazilərdə zamanın sanki dayandığına, əsrlər keçməyinə baxmayaraq hər şeyin sabit qalmasına işarədir. İşıq və kölgənin parçalanması isə işğal edildiyi gündən bəri kanyonun gecə-gündüz öz xalqı ilə birləşmə, qovuşma arzusunun ifadəsidir. Momadeyin sən bu ərazilərin ruhunu qucaqlayırsan ifadəsi isə bu qovuşma arzusunun gerçəkləşdiyinə, hindu xalqının doğma kanyona qayıdışına işarədir. Beləliklə, müəllifin bu şeirdə kanyon ərazisinin fiziki təsviri vasitəsilə bir təbiət mənzərəsindən necə bir mədəni-tarixi fonu təsvir etdiyinə şahid oluruq.

Momadey şeirlərini, hekayələrini, romanlarını digər hindu yazıçıları kimi şifahi xalq ədəbiyyatından təsirlənərək yazmışdır. Momadey hindu ədəbiyyatını tanımaq, oxuculara sevdirməklə yanaşı, digər yazıçılar üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Momadeyin poeziyası və nəsrli yüksək bədii keyfiyyəti və milli koloriti ilə ədəbiyyatda oyanişə səbəb oldu.

Ədəbiyyat

1. Amerika ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 592 s.
2. Ващенко А.В. Н. Скотт Момадэй: Храните свой дух. - Мир Севера. 1998. №4. 72-73 с.
3. Момадэй Н. Скотт. Дух, остающийся жить. Избранные произведения. Пер. с англ. А.В. Ващенко, Д.А. Налепиной, С. Митиной/ Сост., вст. ст., ком-мент. А.В. Ващенко. М.: Сфера, 1997. 272 с.
4. Momaday N. Scott. House Made of Dawn. New York: Harper Perennial Modern Classics Press, 2010, 208 p.
5. Momaday N.S. Yağmur Dağına Giden Yol. İstanbul: Arya Yayıncılık, 2011, 100 s.
6. Momaday N. Scott. The Names: A Memoir. New York: Harper and Row, 1976.-V, 170 p.
7. Momaday N. Scott. The Way to Rainy Mountain. University of New Mexico Press, 1976, 88 p.
8. <https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/child-running-outstretched-arms-canyon-de-chelly>
9. <https://journals.openedition.org/jsse/1041>

Сакинаханым Курбанли

Специфика в начальной литературной
карьеры Н.С. Момадея

Резюме

Наварр Скотт Момадей является одним из основателей движения Возрождения Коренных Американцев и хорошо известен как поэт, писатель, эссеист и автор коротких рассказов. Момадей является членом Американской академии искусств и наук, и он имеет более 20 почетных степеней из различных университетов и колледжей. Наварр Скотт Момадей является основателем фонда Горе Дождей и Буффало Траст, некоммерческой организации, занимающейся сохранением культур коренных американцев.

Он с детства интересовался литературой и глубоко любил поэзию и поэму. В годы взросления Момадей начал изучать не только традиции Кайова своего поколения, но и традиции других коренных жителей юго-запада, включая традиции Навахо, Апачей и Пуэбло. Время от времени он начал делиться этими знаниями, информируя и продвигая других об этих культурах. Сначала он изучал степень бакалавра искусств в Университете Нью-Мексико и год преподавания в резервации Апаче в Хикарилла.

В результате Момадей получил стипендию на программу творческого письма в Стэнфордском университете. В 1963 году под руководством поэта и критика Артура Уинтерса Момадей получил докторскую степень по английской литературе и начал работать в Калифорнийском университете преподавателем английского языка и сравнительной литературы.

Во время его пребывания здесь он разработал аспирантуру по изучению индейцев и вел популярный курс по литературе и мифологии американских индейцев. В 1969 году автор был удостоен Пулитцеровской премии за роман «Дом, из рассвета сотворенный».

Sakinakhanim Gurbanli

The specificity of N.S.Momadaya's early
literary career

Summary

Navarre Scott Momaday is one of the founders and founders of the Native American Renaissance movement, and is well-known as a Kiowa poet, novelist, essayist and short story writer. Momaday is a member of the American Academy of Arts and Sciences, and he has more than 20 honorary degrees from various universities and colleges.

Momadaya is the founder of the Rainy Mountain Foundation and Buffalo Trust, a nonprofit organization working to preserve Native American cultures. He was interested in literature from his childhood and he had deep love to poetry and poem. During growing up years Momaday began to learn not only his own generation Kiowa traditions but also those of other southwest Native Americans including the Navajo, Apache, and Pueblo traditions deeply.

Time to time he began to share these knowledge, informing and promoting others about these cultures. First, he studied a bachelor of arts degree from the University of New Mexico, and a year of teaching on the Apache reservation at Jicarilla. As a result Momaday gained a poetry fellowship to the creative writing program at Stanford University. In 1963 under the guidance of poet and critic Arthur Winters, Momaday earned a doctorate in English literature and began to work at the University of California as an English and comparative literature teacher. During his tenure here, he designed a graduate program of Indian studies and taught a popular course in American Indian literature and mythology. In 1969, the author was awarded the Pulitzer Prize for his “House Made of Dawn” novel.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gilər Hüseynli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏLİCAN SULTANSOY
4 saylı tam orta məkəb
Masazır kəndi
elicansultanov.84@mail.ru

ALİ DÜSTURLARIN ADI İZAHİ

Əlbəttə ki, pislik ətrafına qarşı qeyri xeyirxah münasibətdən doğan niyyət, planlı məqsəd, əməl və s. bu kimi detalların təzahürüdür. Məntiqi olaraq, ətrafa qarşı qeyri-xeyirxah, faydasız, nəzakətsiz münasibət daha çox özünə qarşı kobud, qəddar, eqoist davranış tipinin nəticəsi kimi özünü xarakterizə edir. Məs: mən torpağa xidmət göstərməməklə onu səmərəsiz şəkllə salır; paralel olaraq, onu səmərəsiz şəkllə salmaqla özümü oksigen və digər qidalardan məhrum etmiş oluram. Həmçinin hər hansı sahibkarla müqayisədə bazara daha artıq məhsul çıxarmaq üçün sahəni lazımından artıq dərəcədə kimyəvi qatqıya məruz qoymaqla, heç şübhəsiz ki, həmin məhsuldan yararlanan, lakin cəmiyyət üçün faydalı rola malik hər hansı həkimin, fəhlənin və d. sağlamlığını sual altına salmış olarıq.

Məqalədə həm fərdi çərçivədə özünü göstərən, həm də ayrı-ayrı cəmiyyət tiplərinə (təşkilat, qurum, dövlət və s.) məxsus və hətta müharibə həddində olan qarşıdurmaların ekoloji və bəşəri fəsadları istisnaqla işıqlandırılıb. Bununla bərabər, xeyirxahlıq və nəzakət hər cür varlığı həmişəyaşar, eləcə də məmnun həyata uyışdıran başlıca və yenilməz xüsusiyyət qismində nəzərə çatdırılıb.

Əlavə olaraq, istənilən qorxu hissinin mif olduğuna istinad edən məntiqi izahlar, həm də yalnız bir qorxu hissinin mövcudluğunu isbat edir. Həmin qorxu hissi məhz mənafeşönlü maraqlardan doğan, eyni zamanda ətrafına qarşı qeyri-xeyirxah, qeyri-doğma yanaşmanın özü kimi xarakterizə olunur.

Və nəticə onu israr edir ki, xislətdən doğan xeyirxahlıq və nəzakət göstərmək şövqünün bəxş etdiyi daimi, həmçinin də xoşbəxt həyat gerçəkliyi hər hansı elmi nailiyyətin nəticəsi ilə: bu və ya digər kimyəvi vasitə, həmçinin süni məhsulla əvəz oluna bilmir.

Açar sözlər: nəzakət və xeyirxahlıq; təsirin itməzliyi, təmənnasızlıq, tipik cəmiyyət, tamlıq konteksti.

Bəli, gələcəyimiz qənaət bu olacaq ki, xislətdən doğan xeyirxahlıq və nəzakət göstərmək şövqünün bəxş etdiyi daimi, həmçinin də xoşbəxt həyat gerçəkliyi hər hansı elmi nailiyyətin nəticəsi ilə: bu və ya digər kimyəvi vasitə, həmçinin süni məhsulla əvəz oluna bilmir.

İstər psixi, istərsə də fiziki mənada hər hansı canlının məmnunluq və həmişəyaşarlığını təmin edəcək ən ümdə fakt həmin varlığın qeyri-mənafeşönlü təmənnasız şəkildə sayğı, xeyirxahlıq və nəzakət göstərmək niyyətinin özüdür. Məhz bu təbii xüsusiyyət istənilən varlığı (hətta cansız təbiətə də bu missiya müəyyən dərəcədə xasdır, məs: daş-daşın üstünə qoyulmaqla sığınacaq məqamına çevrilir) ən başlıca və yenilməz missiya sahibi kimi sonsuz, üstəlik də tam bəxtiyar yaşam tərzinə kökləyə bilir. Bir daha vurğulayım ki, söhbət məhz xarakterik tələbatdan doğan qayğı və nəzakət göstərmək eşqinin yaşatdığı məmnunluqdan gedir (1. səh.55).

Bəli, biz pisliliyi birmənalı olaraq, ətrafa qarşı qeyri-xeyirxah münasibətdən doğan niyyət, düşünlümüş məqsəd, əməl və s. kimi qiymətləndirə bilərik.

Hiss və duyğularımıza gəldikdə isə, onlar tam mənada bu qəbilə (düşünlümüş plan, məqsəd, niyyət, əməl və s.) aid edilə bilmir. Çünki hislər daha çox insanın, şüuri potensialının yox, canlılıq səciyyəsinin təzahürü olaraq, əhəmiyyət daşıyır. Başqa sözlə, hər kəs öz hiss və duyğularının varlığına görə deyil; o hiss və duyğuları təfəkkür imkanları çərçivəsində tərbiyələndir-

məmək marağına rəğmən məsuliyyət daşıyır. Onu da deyək ki, ən gözəl duyğuların belə daha gözəl olmağa, yəni tərbiyəyə ehtiyacı var.

Ətrafı üçün faydasız, qeyri-xeyirxah olan – yəni pis isə əksər mənada pisliliyi törədən deyil; pisliliyə səbəb olan vasitə, fakt və ya hadisədir. Pisliliyi törədən isə burada daha çox, pisliliyə məruz qalan və sadəcə, qurban kimi anlaşıla bilər. Nəticə etibarilə, pisliliyi törədəni birbaşa günahkar kimi qələmə verməyin özü də digər bir pislilik kimi nəzərə çarpır. Aidiyyətli situasiyaya nəzər yetirək: müəyyən yaş həddinə malik normal psixə sahibi adi ünsiyyət şəraitində öz əlindəki vacib əşyanı, məs: qələmi sanki qeyri-ixtiyari şəkildə sındırmağa cəhd edir. Söz yox ki, qələm lazımlı, əməl isə faydasızdır; lakin ola bilsin ki, əməli törədən daha öncə gördüyü haqsız münasibətin təsiri altında bunu həyata keçirir. Deməli, yekun münasibət əməli törədəndə deyil, onun üzləşdiyi haqsızlığı ortaya çıxaran məqamda mərkəzləşməlidir (2 səh.48).

Həyatda bütün canlılar, eləcə də cansız mövcudluq ətrafı üçün faydalı olmaq xilqətində yaranıb və bundan xaric vəziyyətdə yalnız özünü məhvə sürükləmək variantı keçərlidir. Bildiyimiz kimi, kainatda mövcudluq vahid orqanizm halında özünü biruzə verir; bir üzvün ətraf üçün faydasızlığı və ya fəaliyyətsizliyi digər üzvün sırasından çıxmasını şərtləndirir. Şübhəsiz ki, ürək dayanmaqla beyni qanın daşdığı qidadan məhrum etmiş və bir növ öldürmüş olur.

Dəfələrlə vurğulamaq olar ki, daha çox ətrafına fayda vermək maraq və gücündə olan insan “mədəni canlı” adı ilə tanınır. Və ona bu statusu verən şüuru, düşüncəsi –yəni görəcəyi işi ətrafı üçün dəqiqləşdirə bilmək imkanındır. Məs: insan hazırladığı bu və ya digər mütərəqqi texnika ilə ətrafına həm də kütləvi şəkildə fayda verə bilər: lakin hazırladığı məhsulun zərərli təfərlərini deaktiv etdiyi halda, bu kəşf onu digər canlılardan birbaşa üstünlüyünün isbatı kimi tanıyır. Əlbəttə ki, insanın insandan üstünlüyü də onun ətrafı üçün faydalı olmaq həddinin müqayisəsinə istinad edir. Bəs onda niyə fərd və ya cəmiyyət olaraq, əslində, məhz özümüz üçün mənfəət, fayda doğurmaq naminə ətrafımıza qarşı yalnız xeyirxah davranış missiyasına aşılarmıyıq? Madam ki, həmin mənfəət və fayda öz mənəvi xisləti ilə bizi daimi məmnunluğa tapınmış bir həyata kökləyir. Axı ölümsüzlükdən daşınıb bir ömür hər cür qorxu hissi ilə baş-başa yaşamaq nə anlam daşıyır? (3. Səh.206)

Təqribən, 3 milyon illik tarixi dövrə malik bəşəriyyət məhz idrakı (yəni ətraf üçün daha faydalı və xeyirxah xislətli) fitrətinə sığınıb məkan, zaman və adekvat şərait kimi aparıcı komponentlərin mənğəsindən salamat çıxmaq üçün daim mübarizə və təkmilləşmə zərurəti ilə baş-başa qalmışdır. Məs: Avropada yaşayanlar klassik feodalizmin başlanğıcında yırtıcı səciyyədə də olsa, daha yaxşı yaşayış tərzini nəminə Səlib yürüşü təşkil etdilər. Nəticədə Şərq dünyasından tarixə məlum olan mədəni faktorları mənimsədilər və müəyyən səyahətlik təcrübəsi qazanaraq, coğrafi biliklərə yiyələndilər. Bir daha vurğulayaq ki, talançılıq həddində olsa belə, bu avropalıların daha uğurlu yaşayış uğrunda ortaya qoyduğu tipik mübarizə üsulu idi. Və bu mübarizəyə onları Avropanın qeyri-zəngin təbiəti – yəni mövcud şərait təhrək etmişdi. Deməli, qənaətə gəlik ki, qeyri-zəngin təbiətin mübarizliyə kökləmək baxımdan müsbət cəhəti vardır (4. Səh.102).

Lakin unutmayaq ki, insan təbiətin bir parçasıdır və ətraf mühitdəki kasadlıq eyni zamanda elə ətraf mühitə məxsus hissənin də (məs: hansısa insanın) təbiətində kasad fitrətin təzahürünə vəsilə olur. Yəni avropalılar öz təbii və coğrafi areallarının bir parçası kimi yaranış nöqtəyi-nəzərdən qeyri-yaradıcı xalq qismində diqqət çəkirlər. Hər halda, onlar Asiyadan olan ayrı-ayrı sivilizasiya irsinə malik şumar, misir, hind, çin, yapon xalqları ilə müqayisə oluna bilməzlər. Bir halda ki Qərbbə məxsus ən erkən sivilizasiya forması kimi tanınan antik mədəniyyətin özü belə Yaxın Şərq mədəniyyətinin törəməsidir.

Gündoğan arealın (Şərqi) sözügedən xalqları hələ xalq kimi təşəkkül tapdığı dövrdən hətta digər həyat amillərinin formalaşmasında vacib rola malik Günəş enerjisinin kreativ və qayğıkeş potensialını öz varlığında, öz fitrətində nümayiş etdirmiş olub. Bir Şərq xalqı kimi ya-

ratdığı ən qədim dövlətçilik ənənəsi; eləcə də, elm və mədəniyyət kontekstindən imza atdığı illər qeyd olunanların əyani təmsalıdır.

Bununla belə, təbiətən yaradıcı yaranan; paralel olaraq, aid olduğu coğrafi şəraitin zənginliyinə arxayınlaşan cəmiyyətlərin geridə qoyduğu zaman kəsiyində mübariz xarakterli yaşayış tərzinin o qədər də vacib rol oynamaması həmin cəmiyyətlərin sonrakı dövrdə durğunluq və tənəzzül meyilliyinə zəmin yaradır (5. Səh.149).

Bir daha qeyd edək ki, səlib yürüşləri və böyük coğrafi kəşflər dönməndə (XV-XVI əsrlər) talançılıq xətti ilə daha əlverişli yaşayış şəraiti axtarışına çıxan avropalılar qarşılaşdıqları fiziki çətinliklər sarıdan (məs: hər hansı dəniz, həmçinin okeanı adlamaq problemi və bunun üçün müəyyən vasitə hazırlamaq gerçəkliyi) aidiyyətli olaraq, intellektual, düşüncəvi fəaliyyətlə başbaşa qalası oldular. Həmin dönmənin bir sivilizasiya yaradıcısı kimi zəngin və məhsuldar coğrafi şəraitə malik Şərq xalqları isə, əsasən, bu zənginliyi imperiya iddiasına xərcləyib; alınan nəticəni bir-birlərini didib-parçalamaq yarışmasının qurbanına çevirirdilər. Şübhəsiz ki, bu tip yarışmalar nəinki imperiya, hətta feodal dövlətçilik ənənəsi yaratmaqda belə çətinlik çəkən həmin avropalıların təhriki ilə baş tuturdu (məs. Teymurilər və Osmanlı dövlətlərinin 1402-ci il savaşı buna misaldır).

Tədricən orta əsrlərin aramsız müharibələrindən (eləcə də bu müharibələrin vurduğu yarlardan) qurtulmağa çalışan Qərb dövlətləri açıq müharibənin hətta qalib dövlətlərin də taleyində mənfi rol oynadığını nəzərə almağa başladı.

Bəli, müharibəyə sərf olunan, hərbi xərc, mədəni abidələrin məhvi, üstəlik itirilən canlı qüvvə, yaşanan mənəvi sarsıntı və s. istənilən cəmiyyətin sonrakı bərpa prosesini bərpaolunmaz hal ilə də qabaqlaya bilər. Məs: insanların psixasına dəyən zərbələr sonrakı şikəst və cəsərsiz nəsillərin formalaşmasına təkan verir. Daha sonrakı dövrdə yenə də Qərb təcrübəsinə məxsus I Dünya savaşının mövzusu kimi gündəmə gələn bitərəf mövqə yavaşması həm də soyuq müharibə (1946-1992) alternativini üçün ilkin cığır rolu oynadı (əsasən, iqtisadi gücün iddiasına arxalanan soyuq müharibə qarşı tərəfin gəlir imkanlarını sıradan çıxarmaq məqsədinə köklənərək, silahsız formada aparılır; onun bitərəflik mövqeyi ilə ortaq cəhəti də elə məhz silahsızlıqdır). Əlaqəli olaraq, bu tip müharibə üçün müsbət tərəf kimi odlu silahın yaşatdığı psixi sarsıntıların qeyri-reallığı nəzərdə tutulur. Lakin nəzərdən qaçırmayaq ki, güc mərkəzlərinin müəyyən iqtisadi güzəştlər hesabına, topladığı tərəfdaşlar natamam halda da olsa, öz müstəqilliklərini itirib, ən azı iqtisadi azadlıqdan uzaq düşürlər. Yəni müdafiə etdikləri şirkət, təşkilat, qurum, dövlət və d. iqtisadi və ya digər marağını öz maraqlarından bir addım irəlidə tanımalı olurlar.

Hələ də müşahidə edilməkdə olan soyuq müharibə, əsasən, inkişaf etmiş həddə olan dövlətlər üçün daha sərfəli əhəmiyyət daşıyır ki, sözügedən xüsusiyyət bu gün Qərb zonallığına daha aidiyyətliyə.

Bütün bu reallıqlarla bərabər, təsnifatçılıqdan “vahid orqanizm” timsallı yanaşmalara istinad edərək hər hansı pis və ya yaxşı vərdişin gələcək nəsillər və bu fonda bütöv kainat evi üçün genetik bilik yaxud bacarıq fonunda; müsbət və ya mənfi xüsusiyyət qismində oynayacağı rolu unutmamalıyıq. Cəmiyyət sürüşəkili icmadan sivil kapitalizmə sıçraya bilməzdi: o bu aralıqda quldarlığın, daha sonrakı isə feodalizmin (ictimai əhəmiyyətini və ya əhəmiyyətsizliyini) yaşamağı oldu. Kainatda baş verən hər bir hadisə incə çalarda olsa belə, sonrakı istənilən dövrün xarakterində özünü göstərir. Məsələn: biz bu gün ibtidai icma insanına məxsus hər hansı xüsusiyyətin daşıyıcısıyıq; o dövrdə də qadın daha çox məişət həyatının, xüsusən, tərbiyəvi yöndə aparıcı siması idi, indi də belədir. Odur ki, daha çox ətrafımıza fayda vermək eşqinə mənafeyönlü düşüncədən imtina yolu tutmalıyıq ki; onsuz da qeyri-doğma münasibətin təsiri nəticəsində təhlükəli duruma gəlmiş planetimizin sağlq və uzunömürlülüynü nisbi də olsa, bərpa etmək şansında qalaq. Bütün bunlarla bərabər, “ətrafımıza sevgi və sayğı göstərmək” adlı sonsuz, həm də xoşbəxt həyat gerçəkliyi var ikən (adi bir təbəssümlə belə ötürdüyümüz müsbət enerji hansı

sa bir insandan, məs: həkimə və sonunda xəstəyə ötürülməklə, ola bilsin ki, bu xəstənin timsalında bir ictimai xadimin qazanılmasına rəvac verə bilər və bu enerji nəsildən-nəslə keçməklə belə öz təzahür imkanlarını reallaşdırmaq əzmini heç vaxt itirmir) hər hansı fərd və ya cəmiyyət tipinin (qurum, təşkilat, dövlət və s.) bu və ya digər mənfi təsir marağı nə üçün mənfi maraq statusunda qalmalıdır?! Əsasən, dövlətlərin qarşısındakı doğan bu və ya digər müharibə tipi hansı bəşəri əhəmiyyətə malik mənfi təsirin qarşılığıdır?! Axı hər bir halda müharibələrin (əslində, istənilən mənafeyənlü qarşıdurmaların) aktuallığı ətraf mühit və bəşəriyyət üçün faciə deməkdir.

Ümumiyyətlə, mənafeyənlü qarşıdurma anlayışı (sağlam rəqabət məfhumu bu qəfildən deyil) nədən qaynaqlanır?

Madam ki, ölüm, bədbəxtlik və məzlumluq kimi boşluqlar reallıqda “Yaşadıqca yalnız ətrafın üçün xeyirxah missiyanın qulluqçusu ol” məqamından həttə hədsiz dərəcədə aşağıdırsa, ümumiyyətlə, hər hansı qorxu hissinin insan psixasında yeri varmı?!

Cavab vermək olar ki, - Var! Bəli, məhz bu fərqi görməmək məqamından qorxmaq lazımdır və ifrat dərəcədə qorxmaq lazımdır! Çünki ölüm, məzlumluq, tələsiklik və d. xırdaqlar ətrafa qarşı qeyri-xeyirxah, qeyri-sayğılı, qeyri-fədakar münasibətdən doğan yaşamsızlıqdır. Və bu cür adətlikdən qorxub-çəkinmək əsl qəhrəmanlıq nümunəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ə.S.Bayramov, Ə.S.Əlizadə. Psixologiya. Bakı: “Çinar-çap”, 2006.
2. Əmrulla Paşayev, Fərrux Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı: “Elm və təhsil”, 2010
3. Qadir Fətullayev. Azərbaycan tarixi. Bakı: “CBS-PP”, 2013.
4. Qadir Fətullayev. Ümumi tarix. Bakı: “CBS-PP”, 2013.
5. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “CBS-PP”, 2007.

Alidjan Sultansoy

A simple explanation of Higher formulas Summary

Certainly, the intent, the purpose, the action, and the like, arising from the ill-treatment of the evil world, are manifestations of such details. Logically, the unfriendly, useless and insensitive attitude towards the environment is often characterized as the result of a cruel, brutal, selfish behavior. For example: I do it inefficient form by not serving the soil; in parallel, I am depriving myself of oxygen and other foods by ineffective shaping it. As well as exposing the industry to a greater degree than any entrepreneur, we can certainly question the health of any physician, worker and others who benefit from this product but have a community role.

The article describes the ecological and human consequences of the conflicts which appear both individually and in different types of society (organization, entity, state etc.), and even of the war-specific conflicts. At the same time, the article reflects a goodwill and courtesy as the principal and invincible peculiarity, which combines all forms of existence with everlasting and satisfied life.

Besides, the logical explanations that refer to the fact that any fear is a myth, also prove the existence of only one feeling of fear. Such feeling of fear is usually characterized as an unfriendly and non-native approach to the people around, emerging just by vested interest.

And the result requires that the reality of a permanent and also happy life that is bestowed by the inclination of showing a goodwill and courtesy generated from the character cannot be

substituted with a result of any scientific achievement: any chemical material or any artificial product.

Key words: courtesy and goodwill; holding down the effect, disinterestedness, a typical society, context of completeness.

A.Султансой

Доступное разъяснение Высших формул
Резюме

Конечно же, злобность является отражением таких деталей как намерение, спланированная цель, деяние и т.д, которые проистекают из недоброго отношения к своему окружению. Логично, что недружелюбное, бесполезное, бесчувственное отношение к окружающей среде, скорее всего характеризует себя как результат грубого, жестокого, эгоистичного отношения к себе самому. К примеру: не оказывая (должного) ухода земле этим я привожу его в непродуктивное состояние ; параллельно с тем что она становится непродуктивной, я также лишаю себя кислорода и иного питания. В том если я подвергну участок химической обработке сверх необходимого, в целях поставки на рынок в большом количестве продукции по сравнению с каким-либо предпринимателем, без сомнения поставлю этим под вопрос здоровье какого-либо врача, рабочего и т.д. несущего полезную роль в обществе которые пользуются указанной продукцией.

В статье освещены экологические и общечеловеческие последствия противостояний, проявляющихся как в индивидуальных рамках, так и присущих отдельным общественным типам (организациям, структурам, государству и т.д.) и даже в состоянии войны. Наряду с этим, доброта и учтивость, показаны, как главные и непреодолимые качества, приспособляющие любое существо к вечной жизни.

В дополнение даются логические объяснения, ссылающиеся на то, что любое чувство страха есть миф, а также доказывают существование лишь одного чувства страха. Это чувство страха характеризуется как рожденное именно из интереса направленного к выгоде, в тоже время как самый недобрый, не родственный подход к окружающим.

В итоге настаивает на том, что вечная, а также счастливая жизненная действительность, подаренная прирожденным стремлением к доброте и учтивости, не может быть заменена никакими научными достижениями: тем или иным химическим средством или искусственным продуктом.

Ключевые слова: учтивость и доброта; непреходимость влияния, бескорыстие, типичное общество, контекст целостности.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İLHAM DADAŞOV
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sumqayıt şəhəri 43 məhəllə
Ilham.dadasov.69@mail.ru

AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNDƏ İSLAMI DƏYƏRLƏR

Xülasə

İslam mədəniyyətinin bir qolu olan Azərbaycan memarlığı. Azərbaycanda əsrlərlə formalaşan İslam mədəniyyəti. İslam mədəniyyətində miniatur sənətinin rolu. Bu rol daim təsviri incəsənətin inkişafında öz təsirini göstərməsidir. Müasir islam mədəniyyətində təsviri incəsənətin rolu. Azərbaycan keramikası ümumi islam mədəniyyəti tarixində öz mövqeyi. İslam dünyasında miniatur sənətinin zirvəsi. Əsrlər boyu dinamik inkişaf prosesində olmuş islam mədəniyyəti. Azərbaycanda əsrlərlə formalaşan dekorativ tətbiqi incəsənət növlərindən biri olan xalçaçılıq. Şərq poeziyasının görkəmli sənətkarlarının əsərlərindən istifadə olunan mövzular təsviri sənət ustaları üçün ilham mənbəyi olaraq onların əsərlərinin yaradılmasına təkan verici qüvvə olmuşdur. Azərbaycan təsviri incəsənətində islami dəyərlər. Dekorativ ornamentlərin xüsusiyyətləri. Orta əsrlərdən miniatur, xalçaçılıq və divar rəsmlərində istifadə olunan mövzularda Şərq poeziyasının məşhur əsərlərinə çəkilmiş, toxunmuş əsərlər dünya mədəniyyəti xəzinəsində öz yerini tapmışdır. Məqalədə islam mədəniyyətinin Azərbaycan təsviri incəsənətdə ki, böyük rolundan danışılır. Azərbaycan miniatur sənətinin banilərindən Soltan Məhəmmədin əsərləri. İslam mədəniyyətinin incəsənət növlərinə özünəməxsus baxışları. İslam dünyasında elm və texnikanın inkişafının tətbiqi sənətin inkişafına təsiri. Şərq miniatur sənətində dini süjetlərin çəkilməsinin özünəməxsus yeri. Kitab miniatur sənətində islamın təsiri. Azərbaycan keramika sənətinin nümunələri. Azərbaycan memarlığının islam mədəniyyəti tarixindəki böyük nailiyyətləri.

Açar sözlər: İslam mədəniyyəti, xalçaçılıq və miniatur sənəti, memarlıq, keramika.

Qloballaşan dünyada hər bir müsəlman xalqının milli sənət nümunələrinin qorunması, təbliğ olunması və inkişafı ilə əlaqədar müasir dövrdə islam ölkələrinin həmrəyliyi və birliyi bu prosesin inkişafına öz töhfəsini verə bilər. İslam incəsənəti milli bədii irsin zəngin qaynaqlarından, eləcə də dünya mədəniyyətinin mütərəqqi ənənələrindən və nəvə nailiyyətlərindən faydalanma yolu ilə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Mübaliğəsiz qeyd etmək olar ki, islam mədəniyyəti və incəsənəti əsrlərlə olduqca gərgin, mürəkkəb, dinamik siyasi və ictimai şəraitdə formalaşaraq boya-başa çıkmış dünya incəsənətində özünəməxsus tərəqqi və inkişaf keçmişdir. Bunun başlıca səbəbi islam xalqlarının həyatında, cəmiyyətdə, mənəvi mədəniyyətin müxtəlif sahələrində gözəçarpan yeni təmayüllərin, yeni estetik tələblərin yaranması ilə bağlı olmuşdur. Əsrlər boyu dinamik inkişaf prosesində olmuş islam mədəniyyəti müxtəlif müsəlman xalqları ilə birlikdə əlaqəli və həmrəy şəkildə inkişaf edərək dünya təsviri incəsənətində öz yerini tapmışdır. İslam mədəniyyətinin incəsənət növlərinə özünəməxsus baxışları olub və bu sahənin bəzi növləri müsəlman ölkələrində inkişaf etməyərək yayılmayıb. Bunların arasında heykəltaraşlıq və boyakarlığı xüsusilə qeyd etmək olar. Əgər elm, fəlsəfə, musiqi sənəti müsəlman ölkələrində geniş yayılmışdırsa, təsviri incəsənət uzun müddət sirli və gizli bir sənət kimi inkişaf etmişdir. Buna baxmayaraq islam mədəniyyəti memarlığın, miniatur sənətin, xalçaçılığın, xəttatlıq və dekorativ tətbiqi sənətin inkişafına nail olaraq böyük və möhtəşəm nailiyyətlər əldə etmişdir. [1,67].

Bu nailiyyətlər əsasən kitab miniatur sənətində də özünü parlaq şəkildə göstərmişdir. Təsviri sənət kimi təqdim olunan bu sənət növü geniş kütlələrə miniatur sənəti kimi tanışıdır. Bu ad miniatürlərin kiçik ölçüləri ilə bağlı olduğuna görə avropa alimləri tərəfindən verilmişdir. İslam dünyasında miniatur sənətinin zirvəsi və ən çox yayılması İranda, Əfqanıstanda, Orta Asiyada, Türkiyədə, İraqda, Hindistanda, Azərbaycanda olmuşdur. Bu miniatur məktəblərinin bir-birindən bəhrələnərək qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə inkişafı miniatur işlərində öz əksini tapmışdır. Bunun bariz nümunəsi Azərbaycan Təbriz miniatur məktəbini qeyd etmək olar. Onların üslubunun uyğun məktəbinə yaxın olmasına baxmayaraq, bədii tərtibatının gözəlliyinə və ecazkarlığına heç bir məktəb yaxınlaşa bilməyib. Ona görə də Təbriz miniatürləri dünya muzey kolleksiyalarının incisi sayılır. [5,117]. Miniatürlərin böyük bir qismi Nizaminin "Xəmsə", Sədinin "Bustan", Firdovsinin "Şahnamə" və dini mövzularda əsərlərə çəkilmişdir. Ümumiyyətlə, Şərq miniatur sənətində dini süjetlərin çəkilməsinin özünəməxsus yeri vardır. Onlar əsasən Məhəmməd peyğəmbərin həyatını əks etdirirdi, imamlardan və mələklərdən xəbər verirdi. Bu mövzu ilə bağlı məşhur rəssam Soltan Məhəmmədin çəkdiyi miniatürlərdən Məhəmməd peyğəmbərin Miracı əsərini qeyd etmək olar. Miniatürlərdə qrafik üsul istifadə olunub. Zərif, axıcı kontur xətti, plastik və ifadəli rəsm təsvir vasitəsinin əsasını təşkil edir. Rəng bədii formanı qurub yaratmaqdan daha çox dekorativ mahiyyət daşıyır. Parlaq, lokal rənglərin kontrastlıq yaradan düzümü və ritmik təkrarlanmasına əsaslanan zəngin koloriti miniatürlərin əsrarəngiz gözəlliyini, emosional təsir qüvvəsini daha da artırırdı. [6,137].

Orta əsrlərdə, Yaxın Şərqin digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da islam mədəniyyətinin inkişafı, dünyəvi ədəbiyyata və incəsənətə maraq əlyazma kitablarına bədii tərtibat verilməsi və illüstrə edilməsi ehtiyacını doğurmuşdu. Bu dövrdə Quran və başqa dini kitablarla yanaşı, məşhur alimlərin, şair və yazıçıların təbiət, tarix, habelə ədəbi bədii əsərləri də köçürülürdü. Köçürülən Quran "nəsx", yaxud "reyhan", nadir hallarda "riqə" xətləri ilə yazılıb,

yalnız naxışlarla bəzədilirdisə, dünyəvi məzmunlu əsərlər "nəsx" xətti ilə köçürülür, çox zaman süjetli miniatürlərlə illüstrə olunur, ornamentlərlə bəzədilirdi. Yazıların üslubu, miniatürlərin xarakteri və əlyazma kitablarının ümumi tərtibatı Azərbaycanda xəttatlıq sənətinin daim inkişafda olduğunu və islam mədəniyyətinin inkişafına öz töhfəsini verdiyini göstərir. Bu proseslər öz əksini Azərbaycan xalçaçılığında da tapmışdı. Dekorativ tətbiqi incəsənət növlərindən biri olan xalçaçılıq böyük islam mədəniyyətinə və qədim tarixi ənənələrə malik xalqlara məxsus sənətdir. Çoxsaylı və müxtəlif funksiyaları özündə birləşdirən Azərbaycan xalçası bütün praktiki mənalardan cəmindən daha artıq əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan xalçası təkcə milli həyat tərzinin əsas elementlərindən, dekorativ tətbiqi sənətin növmüxtəlifliyi deyildi; onunla xalqın mövcudluğunun mənəvi, əxlaqi normaları və islami dəyərləri bağlıdır.

Azərbaycanda xalça toxuculuğu tətbiqi sənət növünün ən qədim sahələrindən biri hesab edilir. Bununla əlaqədar Quba-Şirvan, Gəncə Qazax, Qarabağ, Təbriz xalçaçılıq məktəblərinin xalıları özünəməxsus və bənzərsiz formada bütün dünyada məşhurdur. Xalçaların boyalarının tükənməz zənginliyi, naxışlarının təkrar edilməz qovuşuğu, yaradıcılıq təxəyyülünün gücü və yüksək sənətkarlığı ilə fərqlənir. Xalça naxışlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda təsvir olunan mühit əşyalarının verilməsidir. Bu cəhətdən bitki, heyvanat, həşərat, quşların stilizə edilmiş təsvirləri, həmçinin ulduz, paxlava, üçbucaq, dördbucaq, beşbucaq, altıbucaq, səkkizbucaq və sair həndəsi formaların təsviri və müxtəlif dini mövzular Azərbaycan xalçalarının əsas süjet və naxışlarını təşkil edir. Əsrlər boyu xalq tərəfindən yaradılıb, nəsil-dən-nəslə yadigar verilən xalçaçılıq özündə islami dəyərləri saxlayaraq, daim inkişaf edərək, dünya islam mədəniyyətinə öz töhfəsini verməkdədir. [2,128]. İslam mədəniyyətinin bir qolu olan Azərbaycan memarlığı islam mədəniyyəti tarixində böyük nailiyyətlər əldə etmiş və yüksək bədii keyfiyyətli memarlıq əsərləri yaratmışdılar. Şübhəsiz ki, şəhərsalmanın və memarlığın inkişafı eyni zamanda Azərbaycanda inşaat texnikasının yüksək tərəqqisinin nəticəsi idi.

Qədim dövrlərdən gələn inşaat ənənələri islamiyyət dövründə köklənmiş yeni yaradıcılıq ənənələri ilə birləşərək yerli memarlıq məktəbinin yaranmasına imkan yaratmışdı. Azərbaycanda əsrlərlə formalaşan Təbriz, Aran, Naxçıvan, Şirvan, Abşeron memarlıq məktəblərini xüsusilə qeyd etmək olar. İslami ənənələrə uyğun bir çox tikililəri qalaları, məscidləri, türbələri, (məs.Yusif Küseyr(1162) Möminə xatun(1186) və s.) islam mədəniyyətinin incisi kimi bütün islam dünyasında məşhurdur. Azərbaycan memarlıq abidələri özündə islam ənənələrini qoruyaraq dünya islam mədəniyyətində özünəməxsus və bənzərsiz şəkildə yer tutmuşdur. [2,107].

İslam mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Azərbaycan keramika sənətinin meydana gəlməsi Neolit (yeni daş) dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə insanlar gildən müxtəlif əşyalar hazırlamışlar.

Müxtəlif bölgələrdə fərqli inkişaf edən bu sənət xalqın və islam mədəniyyətinin milli ənənələrini özündə cəmləşdirmişdir. Keramika nümunələrinin hazırlanma texnologiyası digər tətbiqi sənət növlərindən fərqlənərək çeşidləri ilə də seçilir. Azərbaycan keramika sənəti nümunələri həm istifadə edilməsinə, həm də bir çox bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa bölünür, bunlardan birincisi məişətdə istifadə edilən saxsı məmulatları, ikincisi isə memarlıqda tətbiq edilən kaşılardır. Azərbaycan keramika sənətinin ən böyük zirvəsi şirli saxsı məmulatları istehsalı tutur. Müəyyən dövrlərdə sənətkarlar öz əsərlərində milli kolorit, folklor və dini mövzulara istinad etmişlər Müasir dövrdə keramika sənəti bizim məişətimizə girməklə yanaşı, insanların zövqünü,estetik anlayışını, dünyaya baxışını artıracaq gücə malik bir sənət kimi də səciyyələndirilə bilər.[4,97]. Sənətkarlar əsərlərində insanları sevindirmək, düşündürməklə yanaşı xalqın mədənisəviyyəsini, islami ənənələrini əsas şərt olaraq göstəriblər.İslam dünyasında elm və texnikanın inkişafı tətbiqi sənətin inkişafına da çox böyük təsir etmişdir. Lazım olan materiallar daha da təkmilləşərək keyfiyyətini artırmışdır. Buda iş prosesində müxtəlif formada işin keyfiyyətinə çox böyük köməklik edir. Belə bir halda müasirliklə keçmişin sintezi daha gözəl təsirini tapar. Keramika sahəsində işləyən sənətkar öz əsərlərini yaradarkən, xəyalən antik dövrdən başlayaraq, Avropa məktəbindən bəhrələnərək, Orta Asiya və Uzaq Şərq məktəbinə istinad etməklə gözəl sənət əsəri yarada bilər.Hər bir işdə müəyyən bir formada detalın çatışmaması,əşyaların forma və kompozisiya baxımından natamam olması keyfiyyətin aşağı düşməsinə səbəb olur və işin həcmi bütövlüyü itir. Hər bir materialda farforda, fayansda, gildə formanın bütövlüyü əsas şərtlərdən biridir. Düzgün rəng seçimi,qlazurun düzgün tətbiq edilməsi adi bir əşyanın gözəl görünməsində çox böyük rol oynayır. [4,89]. Son illərdə dekorativ tətbiqi sənət aləmində saysız hesabsız cərəyanlar heyramiz sürətlə biri digərini əvəz edir. Son dərəcə cəsarətli eksperimentlər geniş kütlələri çox tezliklə ətrafına cəlb edir.Azərbaycan keramikası ümumi islam mədəniyyəti tarixində öz mövqeyini qoruyub saxlamış və daim inkişaf yolunda olmuşdur. Hər bir sənətin qiymətləndirilməsi sənətin inkişafına böyük təkan verir. Müasir dövrün sənayeləşmə amilləri keramika sənətinə öz təsirini göstərir. Belə bir vəziyyətdə keramika sənətinin estetik baxımdan zövqünü, gözəlliyini itirməməsi vacib şərtlərdən biridir. [2,54].Minilliklər boyu inkişaf etmiş keramika sənəti dekorativ-tətbiqi sənətin mühüm qoluna çevrilərək, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan və islam mədəniyyətinin estetik düşüncə tərzini, bədii nailiyyətlərini əks etdirən bir sənət növünə çevrilmişdir.

Bu sənətin zəngin milli ənənələrə istinadən müasirliklə sintezini yaradaraq inkişaf etməsi bu sahədə fəaliyyət göstərən sənətçilər qarşısında məsuliyyətli vəzifələr qoyub ki, bu da öz növbəsində islam mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafı və təbliği üçün zəmin ola bilər.Dünya islam mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz incilər vermiş bir çox sənətkarlar insanları düşündürmüş və öz dəyərli əsərləri ilə heyran etmişlər. Hər dövrdə sənətə gələn gənc nəsil müasir təsviri sənətin forma və palitrasını əhəmiyyətli dərəcədə təzələyir. Rəngin, ritmin və formanın təmizliyi sahəsində axtarırları əks etdirən işlər meydana gəlir. Yenilik axtarışı təsviri sənətin müxtəlif növlərində özünü daha parlaq göstərir. Bu axtarılar tezliklə mürəkkəb bədii problemlərin həllində uğurlu üslubların tapılmasına səbəb olur. Müasir təsviri sənətin formalaşması, gələcək inkişafı bu sənəti

bəzəyən, rəngarəng edən saysız-hesabsız gözəl sənət əsəri və onlarla bu sənətdə çalışan rəssamlardır. [3,44].

Təsviri sənətin nümayəndələri müəyyən problemlərə baxmayaraq zamanımızın ruhu ilə həmahəng gözəlliyin yeni formasını aşkar edib, öz əsərlərində tətbiq etməklə məşğuldurlar.

Müasir islam dünyasında təsviri incəsənət daha incə, təmiz və möhkəm olmuşdur. Bu da bir daha sənətin islam ənənələrinə və sırf xalqın kökünə, qan yaddaşına bağlılığını sübut edir. Dünya islam mədəniyyəti ilə həmahəng inkişaf etmiş Azərbaycan təsviri incəsənəti hər zaman inkişaf etmiş və daim zənginləşib, formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda təsviri incəsənət özünəməxsus maraqlı və zəngin inkişaf yolu keçmişdir. İslam mədəniyyətində təsviri incəsənətin rolu müəyyən çətinliklərə baxmayaraq hər bir sahədə öz əksini tapır. Elə bir sahə yoxdur ki, müasir dövrdə təsviri incəsənət öz təsirini göstərməsin. Sənətin bütün növləri inkişaf etmişdir. Bu sənət növləri öz dinamikası ilə inkişaf etmiş və dəyərli yerini bütün sahələrdə tapmışdır. Bu incəsənət hər şeydən əvvəl insan zəkasına böyük inam bəsləməklə, yeni humanist əxlaqi, insanın dünyəvi səadətini hər şeydən yüksək tutaraq dövrün progressiv ideyalarının yayılmasında çox böyük rolu olmuşdu. [3,31]. Dünyaya qeyri-adi baxışlarla baxmağı özündə formalaşdıran təsviri incəsənət növləri insanı yaranandan sonadək hər zaman düşündürməyi və gözəlliyi duymağı onu dərk edib, inkişaf etdirməyi özündə cəmləşdirir. Müasir islam mədəniyyətində təsviri incəsənətin inkişafı çox çətin və keşməkeşli şəraitdə olsa da belə bu şəraitdə islam ölkələrinin bir-biri ilə mədəni əlaqələrinin inkişafı çox vacib amillərdən biridir. Bu ənənələri inkişaf etdirmək islam dünyasının dünya ölkələrinin mədəniyyətlərinə integrasiya etməsinə böyük zəmin yaradır və dünya mədəniyyətinin inkişafında öz yerini tapmağa böyük kömək edir. Beləliklə Azərbaycan təsviri incəsənətində islam mədəniyyəti özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və təsviri incəsənətin inkişafında da öz aktuallığını daim saxlamışdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə təfiri incəsənətdə islam mədəniyyətinin özünə məxsus xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və Azərbaycan mədəniyyətinə təsiri göstərilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Mövzudan ali məktəblərdə təsviri incəsənət ilə bağlı mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayeva C. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvəti. Bakı: "Ayna Mətbuat Evi", 2004, 64 s.
2. Həsənzadə C, Hacınski E. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir. Bakı: Ayna Mətbuat Evi, 1999, 33 s.
3. Həbibov N. Rəssamlıqdan söhbət. Bakı: Uşaq və gənclər, 1961, 66 s.
4. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 97 s.
5. Kerimov K. Dj., Sultan Muxammed i ego şkola. M., İskusstvo, 1970, 103s.
6. Zəkiyev İ. S. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu. B., Azərb. Ensiklopediyası N P. B, 2000, 188 s.
7. Kerimov K. C., Əfəndiyev R. S., Rzayev N. İ., Həbibov N. D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: 1992, 43 s.
8. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti (XI-XVIII yüzilliklər). Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 44 s.
9. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: Işıq, 1984, 22 s.

Dadashov İlham Minajı

The Islamic values of Azerbaijan Culture Summary

One of the branch of the Islamic culture The architect of Azerbaijan. The Islamic culture in the history of Azerbaijan. The role of the miniature craft in the Islamic culture. This role has ever influenced on the development of descriptive art. The role of the description art in the mo-

derm Islamic culture. The role of the Azerbaijan ceramics in the history of the Universal Islamic Art. The peak of the miniature art in the Islamic culture. The dynamic development of the Islamic culture. One of the part of the decorative art in Azerbaijan carpeting. Themes taken from the works of outstanding poets of Eastern Poetry have been. The source of inspiration end motivated the creation of artists works. The Islamic values of Azerbaijan Culture. The features of the decorative ornaments. The works made and painted on the themes taken from the tremendous Orient Poetry and used in miniatures, carpet making and mural paintings have found their own place in the world's culture treasure. This article deals with the impact of Islamic Culture on Azerbaijani Art. The works of Sultan Mahammad one of the founders of Azerbaijani Miniature Art. Individual approaches in Islamic Culture towards different branches of art. The impact of the development of Science and Technology on the improvement of The Applied Arts. The particular place of the depiction of religious topics in Eastern Miniature Art. The influence of Islam on The Miniature Book Art. The samples of Azerbaijani Ceramics. The achievements of Azerbaijani Architecture in the history of Islamic Culture

Дадашов Илгам Минаджи оглы

Ценности ислама в изобразительном искусстве Азербайджана.

Резюме

Азербайджанская архитектура одна из частей Исламской культуры. Сформировавшаяся веками в Азербайджане Исламская культура. Роль миниатюрного искусства в Исламской культуре. Эта роль постоянно оказывает влияние на развитие изобразительного искусства. Роль изобразительного искусства в современной Исламской культуре. Место Азербайджанской керамики в истории общей Исламской культуры. Вершина миниатюрного искусства в Исламском мире. Веками находившаяся в динамическом процессе Исламская культура. Ковроделие-как один из видов декоративного искусства формировавшееся веками в Азербайджане. Темы использованные известными мастерами Восточной поэзии легли в основу и вдохновляли своим энтузиазмом работы мастеров изобразительного искусства. Ценности ислама в изобразительном искусстве Азербайджана. Свойства декоративных орнаментов. В средние века используемые миниатюры, ковроводство и настенные рисунки на темы Восточной поэзии нашли свое место в нарисованных, сотканых работах которые вошли в сокровищницу мировой культуры. В статье говорится о большой роли Исламской культуры в Азербайджанском изобразительном искусстве. Произведения Солтана Мухаммеда как ведущего представителя в Азербайджанском миниатюрном искусстве. Себесвойственные взгляды видов искусства в исламской культуре. Влияние развития науки и техники прикладного искусства в Исламском мире. Место себесвойственных религиозных сюжетов в восточном миниатюрном искусстве. Влияние Ислама в книжном миниатюрном искусстве. Образцы Азербайджанского керамического искусства. Большие успехи истории исламской культуры в Азербайджанской архитектуре.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dəyanət Cümənov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

RƏYLƏR

SALATIN ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
01 oktyabr 2019-cu il

**AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNIVERSİTETİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ PEDAQOGIKA KAFEDRASININ PROFESSORU NADİR MƏMMƏDLİNİN
“AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” DƏRSLİYİNƏ**

RƏY

Hər bir elm, nəzəriyyə cəmiyyətin mədəni inkişaf səviyyəsinin tələblərindən yaranır. Müstəqillik qazandığımız yeni cəmiyyətdə yeni insan formalaşır. İndiki zaman müstəvisində sözün məna tutumuna, dilin lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşuna, xüsusilə funksional fəaliyyətinə və nitqin fərdi üslubuna diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün tədris müəssisələrində nitq mədəniyyətinin əsasları, ifadəli oxu, düzgün və rəhbərli yazı vərdisləri öyrədilməlidir. Bu ehtiyac təcrübə ilə qaynayıb-qarışanda zəruri ehtiyaca çevrilir və əməli nəticələr verir. Bununla əlaqədar nitq mədəniyyəti ilə bağlı yazılmış dərslik, dərs vəsaiti, monoqrafiyalar mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Bu mənada Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru Nadir Məmmədlinin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərsliyi zamanın tələblərinə cavab verir.

Dərslikdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti nəzəri, fəaliyyət mexanizmi kimi şərtləşdirilərək “Azərbaycan dili” anlayışı, fənnin məqsəd və vəzifələri, başqa elmlərlə əlaqəsi, normalar sistemi, nitq prosesində fonetik qanun və hadisələr, nitq parçalarının fonosemantik əlamətləri, aktiv və passiv leksika, nitqin növləri, keyfiyyətləri, funksional və rəsmi-kargüzərlilik üslubları və s. mövzular öz həllini tapır. Nitq, əsasən, cümlə ilə reallaşdığından, nitq mədəniyyəti şifahi və yazılı dilin normaları kimi təqdim edilir. Müəllif nitqi müəyyən məqsədyönlüyə, pragmatik məqama malik qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələr və xüsusi vahidlər vasitəsilə birləşmiş və dil işarələrinin qaydalı və yazılı birliyi kimi əsaslandırır. Onun fikrincə, nitqdə mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü məntədaxili formal-struktur, funksional kommunikativ əlaqələrdən asılıdır - mətn möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi. Nitq prosesi, funksional-lingvistik baxımdan yanaşmada mətnin dildə mövcud olan vahidlərdən fikirlərə uyğun olanları, baxışları və dünyagörüşü əks etdirənləri seçərək təqdim edir. Mətn sosial və intellektual özünüifadənin göstəricisi olmaqla, ünsiyyətin gerçəkləşməsində məlumatvermə, təsəvvürləndirmə məqsədi daşıyır, davranış və hərəkətləri əks etdirir. Aydın olur ki, bütövlükdə nitq mətnlə ünsiyyətin qovuşuğundan yaranır. Müəllif mətni diskursun genişlənmiş forması, sosial, siyasi, mədəni, ideoloji determinantı yox, proses kimi təqdim edir. Semantik əlaqələrin xüsusiyyəti lingvistik və psixologiyanın təməlləri ilə müəyyənləşir. Dərketmənin minimal vahidi gerçəklik elementidir. Gerçəklik elementi dedikdə, o, obyektiv aləmdə rəəal şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər,

həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətlərini nəzərdə tutur, bədii həqiqəti adi həqiqətdən fərqləndirir - bədii həqiqət mətnə sintaktik əlvanlıq, emosionallıq, obrazlıq, ritm, melodiya, ahəngdarlıq, dinamizm, gözəllik gətirir. Nitqi təşkil edən bədii informasiyalı cümlələr adi danışiq cümlələrindən fərqli, orijinal biçimdə olur. Burada mürəkkəb sintaktik bütövlərin üslubi-poetik rolu, mikromətnin təqdimetmə ustalığı da qeyd edilir.

Nitq, əsasən, cümlə ilə reallaşdığından, nitq mədəniyyəti şifahi və yazılı dilin normalarından ibarətdir. Bununla əlaqədar nitq mədəniyyəti ilə bağlı yazılmış dərslik, dərs vəsaiti, monoqrafiyalar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru Nadir Məmmədlinin "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" dərsliyində nitq mədəniyyətinin əsasları, ifadəli oxu, düzgün və rəbitəli yazı vərdişləri öyrədilir. Dərslik Azərbaycan dilçiliyinin son illərdə meydana çıxmış ən dəyərli vəsaitlərdən biridir, inanırıq ki, milli linqvistik təfəkkür mədəniyyətimizi əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirəcək.

Yüksək məziyyətlərini nəzərə alaraq dərsliyin çap olunmasını tövsiyə edirik

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ	
NORMA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ	3
NURİYYƏ RZAYEVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BƏZİ PRİNSİPİAL MƏSƏLƏLƏRİ	9
NAHİDƏ HƏSƏNOVA	
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI VƏ İNKİŞAFI	14
AYNUR QARAYEVA	
GÜNAY MUSTAFAYEVA	
AZƏRBAYCAN ETNONİMLƏRİ	19
XAVƏR HACIYEVA	
İGİLİS DİLİNİN BRİTANIYA, AMERİKA, KANADA VARIANTLARINDA FONETİK HADİSƏLƏRİN STRUKTUR VARYATİVLİYİ VƏ DİFERENSİYASI	25
DÜRDANƏ VƏKİLOVA	
QƏDİM, ORTA VƏ MÜASİR DÖVR İNGİLİS, SKANDİNAV, GERMAN DİL QRUPLARINDA PREFİKSLİ FEİLLƏRİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR	30
СВЕТЛАНА МАММАДОВА	
ОТБОР ПАДЕЖНЫХ ФОРМ РУССКОГО ЯЗЫКА ПРИ ИНТЕНСИВНОМ ОБУЧЕНИИ ЧТЕНИЮ ЛИТЕРАТУРЫ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ	35
KƏMALƏ MEHDİXANLI	
İNGİLİS DİLİNDƏ VARYANTLILIQ VƏ DUBLET TƏŞKİL EDƏN LEKSİK PARALELLİK VƏ SİSTEMDAXİLİ SİNONİMLİYİN ETİMOLOJİ TƏDQIQI	40
KAMALA İMANOVA	
MEDICAL ETHICS	45
ŞƏBNƏM MƏMMƏDOVA	
DİL SİSTEMİNDƏ FELİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARININ YERİ.(İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)	50
MƏRYAM FAZİLZADƏ	
USING NONVERBAL COMMUNICATION SKILLS	55
ƏLƏVİYYƏ NURİ	
MONOLOJİ NİTQIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ DİL MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ	60

GÜNEL QURBANOVA

OĞUZ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ BANK VƏ BÜDCƏ
TERMİNLƏRİNİN SEMANTİK TƏHLİLİ 66

ÜLKƏR HÜSEYNOVA

“ŞÜHƏDANAMƏ”DƏKİ MİLLİ MƏNŞƏLİ ARXAİK SÖZLƏRİN
MÜASİR OĞUZ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ YERİ 71

LALƏ RÜSTƏMOVA

İNGİLİS DİLİ FRAZELOGİZMLƏRİNİN SİYASI DİSKURSDA
İŞLƏDİLMƏSİ..... 79

MƏTANƏT MƏMMƏDOVA

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI 85

MİNAXANIM MÖVLİYAROVA

FİTONİM TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.... 90

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA

SUBSTANTIVLƏŞMİŞ İSİMLƏRDƏ QRAMMATİK
KATEGORİYALARIN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 95

PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ

TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ VƏ DİLÇİ
ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ 100

MİRANƏ ƏFƏNDİYEVƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ YAZILI NİTQIN ÖZÜNƏMƏXSUS
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BƏZİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA 105

ZEMFİRA MƏMMƏDOVA

DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ BU TƏSNİFATDA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN YERİ VƏ MÖVQEYİ 110

ГЮЛІАР НАЗІРОВА

ИЗУЧЕНИЕ ПРИНЦИПОВ СОЧЕТАЕМОСТИ СЛОВ В
СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА ПРАТИЧЕСКИХ
ЗАДАНИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО 116

YEGANƏ ƏLƏSGƏROVA

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ VURĞU, İNTONASIYA VƏ
BƏZİ FONETİK HADİSƏLƏRƏ DAİR 121

YEGANƏ QURBANOVA

İXTİSASI SİRF İNGİLİS DİLİ OLAN MİLLİ AUDİTORİYA
TƏLƏBƏLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİVYÖNÜMLÜ TƏLİM MODELİNİN
İŞLƏNİB HAZIRLANMASI 126

RƏSMİYYƏ BABAYEVƏ

İSMİN SAY KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI..... 131

KÖNÜL ABDULLAYEVƏ

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİLİMİZƏ KEÇƏN TERMİNLƏR 136

KÖNÜL ALLAHYAROVA

“DRAYZERİN ƏSƏRLƏRİNDƏKİ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ” 142

ARZU HÜSEYNLİ	
DİLDAXİLİ VƏ DİLLƏRARASI OMONİMLƏR (I HISSƏ)	149
SEVDA FƏTULLAYEVA	
“İNGİLİS DİLİDƏ FUNKSIONAL ÜSLUBLAR	
VƏ ONLARIN TƏDQIQI TARİXİ”	154
ŞƏLALƏ CƏLALQIZI	
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ MƏXSUS FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN	
ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ MƏNİMSƏDİLMƏSİ METODİKASI	160
LALƏ ƏLİYEVƏ	
SEVİNÇ NAMƏTOVA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ LEKSİK BACARIQLARIN	
FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ	
YOLLARI.....	168
ÜLFAN MİRZƏZADƏ	
MÜASİR DİLÇİLİKDƏ ALINMALAR HESABINA YARANAN	
GENDERLƏŞMİŞ METAFORALAR	173
SAMİRƏ ƏHMƏDOVA	
DETEKTİV ƏSƏRLƏRDƏ	
MÜRACİƏT FORMALARI	179
AİDƏ SEVXANOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏRT ŞƏKLİNİN KOMMUNİKATİV	
YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI	189
SEVİNÇ CƏFƏROVA	
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ	
ONLARIN İŞLƏNMƏSİ	197
LALƏ HÜSEYNOVA	
İNGİLİS, RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FONOLOJİ SİSTEMİN	
ATTİKULYATİV TƏZAHÜRLƏRİ VƏ STİLİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ....	202
ŞƏRAFƏT ƏLİYEVƏ.	
AYBƏNİZ HƏSƏNOVA	
FRANSIZ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ÜST QATINI TƏŞKİL EDƏN	
LEKSİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	207
SEVİNÇ HÜSEYNOVA	
QƏDİM DÖVR İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ DAXİL	
OLAN LATİN VƏ KELT ALINMALARININ LEKSİK-SEMANTİK	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ	212
LEYLA İBRAHİMOVA,	
SEVİL XƏLİLOVA	
ALMAN DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ	
MÜASİR METOD VƏ ÜSULLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ	217
SƏİDƏ ƏLƏSGƏROVA	
QÖNÇƏ KƏRİMOVA	
ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ	
KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN LEKSİK	
VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	222
KƏMALƏ VƏLİYEVƏ	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN NİTQ HİSSƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ	
MODAL SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	227

FƏRİDƏ AYDƏMİROVA

MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ HAQQINDA.....	232
--	-----

PƏRİXANIM ƏLİYEVƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ MƏNŞƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	237
---	-----

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NOVRUZ BƏKİROV

MOLLA CÜMƏNİN "SİMOVAR" RƏDİFLİ QEYRİ-MƏTBU MÜXƏMMƏSİ	243
--	-----

SVETLANA MƏMMƏDOVA

ПЕРЕВОДЫ НА РУССКИЙ ЯЗЫК СТАТИЙ ОБ АШЫГЕ АЛЕКЕПЕ	248
---	-----

TİNATİN MƏMMƏDOVA,

AŞIQ ƏLƏSGƏRƏ HƏSR OLUNMUŞ POEMALARIN BƏDİİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ	254
--	-----

SƏBA NAMAZOVA

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN PUBLİSİSTİKASI 262

Н.А.СУЛТАНЛЫ

ОСНОВОПОЛОЖНИКИ "ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ" В СОВРЕМЕННОЙ ИРАКСКОЙ НОВЕЛЛИСТИКЕ.....	267
--	-----

KƏMALƏ MUSAYEVA

AYBƏK ƏL-DƏVADARININ "DASTAN ULUXAN ATA BITİKÇİ" ADLANAN KİTABI TAPMASI BARƏDƏ	274
---	-----

İSMAYİL AĞAYEV

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR ZAMANIN SİNAĞINDA	279
---	-----

ŞUKUFƏ VƏLİYEVƏ

AMERİKA ƏDƏBİ MİFİNİN İNKİSAFINDA İKİ İSTİQAMƏT; OBRAZLARIN SİMVOLİK ELEMENTLƏRİN QARSIDURMASI	287
---	-----

TAHİR ƏMİRASLANOV

İŞIQLI ZÜLMƏT	293
---------------------	-----

GÜNAY ALİYEVƏ

XARİCİ DİLÖYRƏNMƏDƏ KEYS METODUNDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜYÜ	310
--	-----

İLHAMƏ SULTANOVA

AZƏRBAYCAN-TÜRKÜSTAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN YENİ MƏRHƏLƏSİ (Bu dövr ədəbi əlaqələrini şərtləndirən əsas ictimai-mədəni faktorlar)	316
--	-----

LEYLA HƏSƏNZADƏ

HÖTENİN ƏSƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ	323
---	-----

İRADƏ ƏLİYEVƏ

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİNİN ƏSƏRLƏRİNİN DİALEKT LEKSİKASI	330
---	-----

AYTƏN MƏMMƏDLİ

DEVID MITÇEL, INNOVATIV HEKAYƏ YAZARI336

QƏRƏNFİL RZAYEVA

AKADEMIK İSA HƏBİBBƏYLİNİN “AKADEMIK SƏMƏD
VURĞUN VƏKİLOV” KİTABI HAQQINDA342

ГЮНАЙ НАДИРОВА

ФЕНОМЕН МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ351

SƏKİNƏXANIM QURBANLI

NAVARR SKOTT MOMADEYİN ERKƏN YARADICILIĞININ
SPESİFİKLİYİ357

ƏLİCAN SULTANSOY

ALİ DÜSTURLARIN ADI İZAHİ363

İLHAM DADAŞOV

AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNDƏ İSLAMI DƏYƏRLƏR368

RƏYLƏR

SALATIN ƏHMƏDOVA

AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNİVERSİTETİNİN
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ PEDAQOGİKA KAFEDRASININ
PROFESSORU NADİR MƏMMƏDLİNİN “AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİ” DƏRSLİYİNƏ373

«*Elm və təhsil*» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 11. 09. 2019.
Şərti çap vərəqi 43,75 Sifariş № 12
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

